Ivo Pilar

JUŽNOSLAVENSKO PITANJE I SVJETSKI RAT

INSTITUT
DRUŠTVENIH ZNANOSTI
IVO PILAR

ŠKOLSKA KNJIGA

TERITORIJALNI RAZVI

Izradio W. Schmidt, Geogr. zavod Ed. Hölzela u Beču (u: Historijsko-geografski ško

K AUSTRO-UGARSKE

i atlas Novog vijeka, izradili F. W. Schubert i W. Schmidt, St. Kugli, Zagreb s. a.)

Ivo Pilar

JUŽNOSLAVENSKO PITANJE I SVJETSKI RAT
Pregledan prikaz cjelokupnoga problema

DIE
SÜDSLAWISCHE FRAGE
UND DER
WELTKRIEG

ÜBERSICHTLICHE DARSTELLUNG
DES
GESAMT-PROBLEMS

VON

L. v. SÜDLAND

MIT 3 KARTEN

WIEN 1918
MANZSCHE K.U.K. HOF-, VERLAGS- U. UNIVERSITÄTS-
BUCHHANDLUNG

PRVO KRITIČKO IZDANJE

Ivo Pilar

JUŽNOSLAVENSKO PITANJE I SVJETSKI RAT

Pregledan prikaz cjelokupnoga problema

S tri zemljovida

S njemačkoga preveo
Dalibor Joler

INSTITUT društvenih znanosti Ivo PILAR
ŠK školska knjiga
Zagreb, 2021.

BIBLIOTEKA PILAR

Knjiga druga

Ivo Pilar
JUŽNOSLAVENSKO PITANJE I SVJETSKI RAT
Pregledan prikaz cjelokupnoga problema

Naslov izvornika
L. v. Südland: *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*
Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems
Manz^sche k. u. k. Hof-, Verlags- u. Universitäts-Buchhandlung, Wien 1918

Nakladnici
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Marulićev trg 19
Školska knjiga d. d., Zagreb, Masarykova 28

Za nakladnike
Željko Holjevac
Ante Žužul

Urednik
Zlatko Matijević

Grafički i tehnički urednik
Zlatko Rebernjak

Prijelom i priprema za tisak
Grafički studio Forma ultima

Tisak
Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 2021.

Naklada
1000 primjeraka

ISBN 978-953-8404-01-6 (Institut Pilar)
ISBN 978-953-0-60090-4 (Školska knjiga)

CIP-zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001106628.

Copyright © Institut Pilar i Školska knjiga, 2021.
Copyright © za hrvatski prijevod Dalibor Joler i Institut Pilar, 2021.

Sva prava pridržana. Ni jedan dio ovog izdanja ne smije se umnožavati ili javno reproducirati u bilo kojem obliku bez prethodnoga dopuštenja nakladnika.

Riječ čitatelju

Dr. Ivo Pilar, pisac knjige *Južnoslavensko pitanje i svjetski rat*, bio je znanstvenik i publicist širokih interesa. Bio je predsjednik Sociološkoga društva u Zagrebu, a kao kuriozum valja napomenuti da je bio prvi predsjednik Vegetarskoga društva u početcima organiziranja vegetarijanskoga pokreta u Hrvatskoj, ali i svijetu. Nije nebitan Pilarov doprinos građevinskoj izgradnji Zagreba, a preko Društva kućevlasnika vodio je neko vrijeme akciju za povratak punoga vlasništva kućevlasnicima nad njihovim nekretninama. Zanimao se i za gospodarstvo, posebice bankarstvo. Pseudonim »Lichtträger« (Lučonoša), kojim je potpisao posljednju knjigu *Immer wieder Serbien*, posebno slikovito portretira Pilara koji se tijekom života afirmirao kao pravnik u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, pisac jedinstvene knjige o južnoslavenskom pitanju, pionir povijesne sociologije i političkoga zemljopisa ili geopolitike u Hrvatskoj, teoretičar hrvatske građanske modernizacije i — političar.

Na početku 20. stoljeća u Ugarskoj, kao translajtanskom dijelu podunavske Monarhije, porastao je utjecaj oporbe koja se protivila austrougarskom dualizmu i kompromisnoj podjeli vlasti s bečkim dvorom. Tražila je samostalnu carinsku, trgovačku i vanjsku politiku te posebnu mađarsku vojsku. Istodobno se u austrijskoj polovici podunavskog carstva oblikovao krug ljudi okupljenih oko nasljednika prijestolja Franje Ferdinanda koji je nastojao ukloniti dualizam i preustrojiti Austro-Ugarsku. Poslije narodnoga pokreta 1903. i odlaska Dragutina Khuen-Héderváryja s banske stolice došlo je do promjene i u hrvatskoj politici: pojavio se seljački pokret braće Antuna i Stjepana Radića, a oblikovana je i Hrvatsko-srpska koalicija s politikom »novog kursa« odnosno politike hrvatsko-srpske suradnje. »Hrvati i Srbi jedan su narod sa dva ravnopravna narodna imena«, tvrdile su pojedine hrvatske političke stranke i skupine.

Politika hrvatsko-srpske suradnje nije impresionirala dr. Ivu Pilara, koji je bio protivnik hrvatsko-srpskog nastojanja oko jedinstva. Upravo je u Bosni spoznao da je svesrpstvo — a ne jugoslavenstvo kao hrvatski idejni proizvod — prava misao vodilja srbijanske državne politike. U pogledima na južnoslavensko pitanje razilazio se sa suvremenikom Robertom W. Seton-Watsonom. Britanski politički aktivist i povjesničar, koji je o politici u banskoj Hrvatskoj u doba banovanja Pavla Raucha pisao kao o apsolutizmu, sa simpatijama je gledao na težnje kojih je krajnji cilj bio stvoriti »nezavisnu i slobodnu, narodnu i državnu zajednicu Jugoslavensku«, kako je 1874. predviđao program Narodne stranke. Istodobno je Pilar gajio nadu u mogućnost preustroja habsburškoga carstva u trojnu državu, iako prikrivenu u formi kondominijskoga preuređenja juga Monarhije. Treća jedinica bila bi hrvatska (ili južnoslavenska) s jezgrom u »nagodbenoj« Hrvatskoj koja je jedina od slavenskih zemalja u Austro-Ugarskoj Monarhiji imala državnopravnu autonomiju.

U ljeto 1914. europske su države posegnule za oružjem. Točno mjesec dana nakon što je bosanski Srbin Gavrilo Princip u Sarajevu izveo atentat na nasljednika prijestolja Franju Ferdinanda počeo je Prvi svjetski rat, planetarni obračun velikih sila (na jednoj strani bile su Austro-Ugarska, Njemačka i njihovi saveznici kao Središnje sile, a na drugoj Velika Britanija, Francuska, Rusija i njihovi saveznici kao Antanta). U globalnom ratu sudjelovali su milijuni vojnika na bojištima, dok su milijuni civila u pozadini radili za potrebe rata. Osim što je žitelje hrvatskih zemalja odveo na udaljena bojišta, s kojih se mnogi nisu vratili ili su se vratili kao duševno i tjelesno osakaćeni, svjetski rat ih je suočio i sa sudbonosnim političkim izborom. Ratna pobjeda Austro-Ugarske značila je za Hrvate ostanak pod već stoljetnom vlašću Beča i Budimpešte. U slučaju poraza i sloma Monarhije prijetila je realna opasnost od podjele rubnih dijelova hrvatskoga teritorija između kraljevina Srbije i Italije. U Londonu je u travnju 1915. sklopljen tajni ugovor kojim je Antanta prepustila Italiji dijelove Dalmacije s Istrom i većinom otoka u istočnom Jadranu. Kako bi privukla neutralnu Bugarsku, Antanta je Bugarima ponudila vardarsku Makedoniju. Zauzvrat je Kraljevini Srbiji u kolovozu 1915. obećala proširenje na Bosnu i Hercegovinu, Srijem, Bačku, istočnu Slavoniju i dijelove Dalmacije. »Uspjeh trojnog sporazuma značio bi diobu Monarhije, dioba Monarhije značila bi diobu hrvatskih zemalja, značila bi ne samo 'finis Croatiae', konac Hrvatske kao političke oline, stare sada već dvanajest stotina godina, nego 'finis Croatorum' značio bi konačnu propast i zator jednog historičkog slovjenskog plemena«, upozorio je Pilar u brošuri *Svjetski rat i*

Hrvati (Zagreb 1915.; 1917.; novo izdanje 2014.), koju je u uvjetima ratne cenzure objavio pod pseudonimom Dr. Juričić.

Svjestan opasnosti od moguće podjele hrvatskih zemalja u neizvjesnom vrtlogu Prvoga svjetskog rata, dr. Ivo Pilar se zalagao za očuvanje višenacionalne i multikulturne Austro-Ugarske Monarhije. Istodobno je nastupao kao otvoreni protivnik ideje jugoslavenstva i jugoslavenske države kakvu je u zemljama Antante zagovarao Jugoslavenski odbor, koji je za vrijeme rata radio na rušenju Austro-Ugarske i ujedinjenju hrvatskih i ostalih južnoslavenskih zemalja sa Srbijom. Nakon što se američki predsjednik Thomas Woodrow Wilson u siječnju 1918. izjasnio za »autonomni razvitak« austrougarskih naroda, Pilar je u već pripremljenom kapitalnom djelu *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, koje je u ožujku 1918. objavio u Beču, iznio prijedlog da se južnoslavensko pitanje praktično riješi ujedinjenjem Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s Bosnom i Hercegovinom u hrvatsku državu unutar Austro-Ugarske Monarhije. Međutim, razvoj događaja krenuo je drugim smjerom.

U vrhovima Monarhije dugo nije bilo prave svijesti o potrebi političkih promjena niti spremnosti za njih, a kad su neki hrvatski pravaški političari 21. i 22. listopada 1918. dobili načelnu suglasnost cara i kralja Karla I. (ili Karla IV. kao hrvatskoga kralja) i ključnih mađarskih političara za proglašenje trijalističke austrougarsko-hrvatske monarhije pod žezlom Habsburgovaca bilo je prekasno. Austro-Ugarska je krenula putem raspada, a Sabor Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, u kojem je većinu imala Hrvatsko-srpska koalicija, raskinuo je na sjednici 29. listopada 1918. državno-pravne sveze s Monarhijom, proglasio Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju s Rijekom »posve nezavisnom državom« koja »pristupa u zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba« i priznao tri tjedna starom Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba »vrhovnu vlast«. Država Slovenaca, Hrvata i Srba, iako nikada formalno proglašena, trebala se — prema riječima koalicijskog čelnika Svetozara Pribićevića — protezati »od Soče tamo do Soluna«. Prosvjedujući nemoćno protiv talijanske okupacije Istre, Zadra, Rijeke i drugih primorskih krajeva, Narodno vijeće SHS molilo je za pomoć srbijansku vojsku koja je 14. studenoga 1918. ušla u hrvatski glavni grad, a Središnji odbor Narodnoga vijeća na noćnoj sjednici 23./24. studenoga 1918. donio je zaključak o ujedinjenju sa Srbijom, iako je Stjepan Radić poslovično upozorio: »Ne srljajte kao guske u maglu!« Ujedinjenje provizorne Države SHS s Kraljevinom Srbijom u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca proglašeno je 1. prosinca 1918. u Beogradu.

Prvi svjetski rat je i u hrvatskoj povijesti i u povijesti čovječanstva međa dviju epoha, moderne i suvremene. U ratu je ozbiljno uzdrmana stoljetna politička i gospodarska prevlast Europe u svijetu, a počelo je jačanje utjecaja Sjedinjenih Američkih Država na globalna kretanja. I politički zemljovid Europe danas je potpuno različit od onoga prije stotinjak godina. Tada su se Europom još prostirali konglomerati poput Austro-Ugarske, a danas su u Europi rijetke države koje nemaju više ili manje izražen nacionalni predznak. Austro-Ugarska nije propala 1918. zato što je bila uređena i uljuđena država, nego zato što nije bila nacionalna država nijednoga naroda koji je u njoj živio, uključujući i one narode (austrijske Nijemce i Mađare) čije su elite u toj državi imale vodeću ulogu. Mijenjale su se i granice pa je Italija ugovorom s monarhističkom Jugoslavijom u Rapallu 1920. dobila Istru s Cresom i Lošinjem, u Dalmaciji se »zadovoljila« Zadrom i Lastovom, a kasnije je pripojila i Rijeku. Ti su krajevi tek između 1943. i 1954. sjedinjeni s Hrvatskom u sastavu socijalističke Jugoslavije.

Promjene koje su se zbile završetkom Prvoga svjetskoga rata u Europi i Hrvatskoj u mnogo čemu su korjenitije od promjena do kojih je došlo završetkom znatno razornijega i poznatijega Drugoga svjetskoga rata. Nadmetanje između demokratskih standarda i totalitarnih (komunističkih, fašističkih i nacističkih) kušnji, koje je tako dramatično obilježilo »kratko« 20. stoljeće (1918.—1990.), započelo je nakon Prvoga svjetskoga rata. Poslije završetka Drugoga svjetskoga rata to je nadmetanje u Hladnom ratu nastavljeno. U hrvatskom slučaju, stvaranjem jugoslavenske države 1918. došlo do bitne promjene geopolitičkoga predznaka (jugoistočno-europski ili balkanski umjesto makar i rubnoga srednjoeuropskoga), a 1945. je taj geopolitički predznak redizajniran tako da je ispunjen novim (ideološkim) sadržajem. Stoga se može reći da je prijelomna 1918., kada je Pilarovo kapitalno djelo o južnoslavenskom pitanju na više stotina stranica ugledalo svjetlo dana u knjižarskim izlozima Monarhije, pravi ključ za razumijevanje hrvatske povijesti 20. stoljeća, ali i svega onoga što se događalo u prethodnom tisućljetnom razdoblju.

Zanimljivo je da postoji i njemačko, znatno skraćeno, ili točnije rečeno osakaćeno izdanje *Južnoslavenskoga pitanja* iz 1995. (pod neadekvatnim naslovom *Eine Geschichte Kroatiens, Serbiens und Bosniens* i u neznalačkoj preradi Michaela Ackermanna) kao i njemačko izdanje iz 2018. s prijevodima Kristijana Gradečaka i Marijana Tokića na hrvatski i engleski jezik (također iz 2018., s pogovorom dr. sc. Nediljka Matića, u nakladi Udruge Hrvatsko zajedništvo, Hrvatskoga kulturnoga društva Napredak, Hrvatske paneuropske unije, Ogranka Ma-

tice hrvatske u Čakovcu i Croatian Studies Centre Sveučilišta Macquarie u Sydneyu). Stanoviti podatci i tvrdnje o autoru i djelu u literaturi upućuju na otvorena pitanja i probleme, npr. prosudbe o kompetenciji autora ili prijepore o tome je li *Južnoslavensko pitanje* publicistika, znanost ili politički program, pri čemu valja imati na umu da se sâm Pilar bavio mišlju o osnivanju neke nove političke stranke kojoj bi *Južnoslavensko pitanje* bilo ideološka podloga. S druge strane, nedoumice oko (ne)potpunosti i (ne)preciznosti dosadašnjih prijevoda u izdanjima Matice hrvatske (1943.; 2017.) i drugih nakladnika ovim su novim prijevodom u potpunosti otklonjene.

Pilarovo ime od 18. veljače 1997. nosi Institut društvenih znanosti na Trgu Marka Marulića u Zagrebu, koji je osnovan 26. studenoga 1991. kao Institut za primijenjena društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu (od 1993. djeluje kao javni institut Republike Hrvatske). S ukupno stotinjak zaposlenika u administrativnom središtu u Zagrebu i osam područnih centara od Dubrovnika do Vukovara, Institut Pilar je danas najveći i središnji javni institut u području društvenih znanosti u Hrvatskoj. Institut je to u kojem rade psiholozi, sociolozi, povjesničari i ostali znanstvenici i u kojem se njeguje multidisciplinarni pristup istraživanjima raznolikih društvenih i humanističkih fenomena. Proizvedeno polivalentno znanje kojim se participira u europskom istraživačkom prostoru i kojim se pripomaže razvojnim procesima u Hrvatskoj na nacionalnoj i lokalnoj razini misija je Instituta od osnutka do danas.

O svojoj 30. obljetnici Institut Pilar je, u suradnji sa Školskom knjigom kao vodećim nacionalnim nakladnikom, odlučio podariti akademskoj i najširoj čitateljskoj javnosti prvo cjelovito, kritičko izdanje stožerne Pilarove knjige o južnoslavenskom pitanju u prijevodu na hrvatski jezik. Novo je izdanje pripremljeno tako da izlazi u susret očekivanjima i potrebama suvremenoga čitatelja. Sadržaj je u potpunosti sređen, pri čemu su provedeni samo oni ispravci koji su bili nužni.

Hrvatsko-srpske težnje za ujedinjenjem, kojima se Pilar u svoje vrijeme suprotstavljao, pokazale su se u proteklih stotinu godina iluzijom s obzirom da prva Jugoslavija nije zaživjela kao ravnopravna zajednica južnoslavenskih naroda nego kao proširena Srbija, koja se prije svoga nestanka u Drugom svjetskom ratu kolebala između ograničenog parlamentarizma i kraljeve diktature i u kojoj nije bilo riješeno hrvatsko pitanje. A druga Jugoslavija, unatoč kasnije nepotpuno definiranim oblicima konfederalizma u ustroju savezne zajednice i deklarativno zajamčenim pravima i slobodama »radnih ljudi i građana«, nije bila pluralna građanska demokracija nego partijska država koja je počivala na ideološkom

dogmatizmu i sveobuhvatnoj ulozi komunista u upravljanju višenacionalnom zajednicom. Stoga su tek potpunim državnim osamostaljenjem Republike Hrvatske ranih 1990-ih godina stvorene okvirne pretpostavke za kreiranje hrvatske budućnosti na novim osnovama.

Pilarova knjiga o južnoslavenskom pitanju, čija neprolazna aktualnost s obzirom na proročanske raščlambe u njoj iznova privlači pozornost, izlazi sada pred čitatelje u novom ruhu. Više od stotinu godinu nakon pojave izvornika ona je važna i kao poruka i pouka iz prošlosti, koja neizbježno potiče na kritičko promišljanje o suvremenim izazovima, kako u hrvatskome okruženju (Bosna i Hercegovina, Italija, Mađarska, Srbija, Crna Gora...) tako i u svijetu kojim danas dominiraju SAD, Europska unija, Rusija i Kina. Neovisno o tome što se niz pristupa u knjizi može smatrati povijesno apsolviranim, uvidi koje ona generira mogu biti od pomoći u mozaiku putokaza prema osmišljenoj procjeni raznih oblika geopolitičkih utjecaja koji se u ovome dijelu svijeta na dodiru zemljopisnih regija i različitih civilizacija i danas međusobno snažno prožimaju i u mnogočemu uzajamno uvjetuju.

Prof. dr. sc. Željko Holjevac,
ravnatelj Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar

Dr. sc. Ante Žužul,
predsjednik Uprave Školske knjige d.d.

Predgovor

U trenutku kada donekle opravdano možemo reći da se bližimo svršetku strašnoga rata koji je protutnjao preko nas, vjerojatno je umjesno vratiti se njegovu ishodištu — južnoslavenskome pitanju kojega je sastavni dio upravo srpsko pitanje.

To nam se čini utoliko opravdanijim što nam u nepreglednome moru ratne literature, koja je od početka rata u Austro-Ugarskoj i Njemačkoj preplavila tržište knjiga, nije osim jedne iznimke poznata ni jedna jedina publikacija[1] posvećena južnoslavenskome pitanju. Stoga se nadamo da je toj potrebi primjeren naš pokušaj da posebnim djelom popunimo tu prazninu. Vjerujemo da ne griješimo kada govorimo o potrebi. Činjenica je da znatiželjan duh koji u Austro-Ugarskoj ili Njemačkoj traži pregledan prikaz južnoslavenskoga pitanja, a osobito kada se ono tiče Monarhije, mora posegnuti ili za djelom Engleza Seton-Watsona ili za srpskim autorima. U oba slučaja nedvojbeno je riječ o izvorima koji u nama neminovno izazivaju izvjesno nepovjerenje. Takvo stanje smatramo neodrživim i uistinu je sramota što se unatoč ovome strašnome ratu, koji i jest proizašao iz južnoslavenskoga pitanja, Austro-Ugarska Monarhija sve do danas ne može pohvaliti domaćim djelom posvećenim upravo tom pitanju.

Čini nam se suvišnim govoriti o važnosti južnoslavenskoga pitanja. O Seton-Watsonovoj knjizi možemo misliti što god želimo — i prema njemu ćemo biti vrlo kritični — no njegove riječi (»Već danas je općeprihvaćeno stajalište

[1] Dr. Milan Kovačević: *Die Kroaten kommen! Ein Kriegervolk an die Völker im Kriege*, Leipzig 1916, Xemen-Verlag.

da je južnoslavensko pitanje za Austro-Ugarsku od životne važnosti, a da ono nije nevažno ni za Njemačku, trebalo bi postati jasno svakom čitatelju ove knjige.«)[2] sadrže aksiom koji po našemu mišljenju mora postati općim dobrom naše političke misli. Također se nadamo da će ova knjiga uspjeti to uvjerenje u svakom čitatelju još više učvrstiti. Naime, nakon rata postupno ćemo postati svjesni toga kolika je neprocjenjiva cijena plaćena zbog sustavnoga zanemarivanja i zapostavljanja toga pitanja.

Mislimo da je važno dobronamjernome čitatelju ukratko objasniti kako smo zapravo došli na ideju da napišemo ovu knjigu.

Uskoro će se navršiti dvadeset godina otkako nas je životna sudbina odvela duboko na jug Monarhije. Još od djetinjstva često smo putovali južnoslavenskim zemljama pa nam ni ondje zemlja ni ljudi i jezik nisu bili posve strani. Ljudi su nam se svidjeli unatoč svojim brojnim manama i posvemašnjoj zapuštenosti. Kao podanik drevne Monarhije kojoj pripadamo po odgoju i uvjerenju, osjetili smo se pozvanima pomoći tamošnjemu narodu na Jugu. Smjelo smo prionuli na posao želeći stvarati, pomagati, uzdizati. No uzalud, nije išlo! Nevidljive, nerazumljive i nepremostive prepreke ispriječile su se između nas i svakoga iole većeg uspjeha. Udvostručili smo svoj trud i mar: uzalud! Naposljetku smo se okanili usrećivanja ljudi kao nezahvalna posla, a sve više obuzimala nas je znatiželja da doznamo što se zapravo skriva iza svih tih pojava na Jugu. Tako se promatranje, proučavanje i promišljanje južnoslavenskoga pitanja pretvorilo u posao koji je postupno ispunio cijelo naše biće. Čitali smo južnoslavensku literaturu, osobito povijest i politiku, prikupljali brošure, programe, novinske isječke i drugo. Kao pravnik i ekonomist po zanimanju, a antropolog i sociolog po osobnim sklonostima, bili smo dovoljno teoretski potkovani da možemo proniknuti u tu krajnje zamršenu materiju. Na poslovnim putovanjima i privatnim izletima prokrstarili smo svim južnoslavenskim zemljama, razgledali većinu povijesnih lokacija, ljude koji ondje žive promatrali smo okom antropologa, slušali njihov govor i tako dalje. To je tijekom godina urodilo poznavanjem južnoslavenskih dijalekata pa smo doskora mogli posvu-

[2] VII-4, str. VIII. Korištena literatura navodi se po pojedinim odlomcima i zatim s rednim brojevima. Citati se navode tako da se rimskim brojem označava odlomak, a arapskim redni broj dotične knjige.

da s narodom razgovarati na njegovu narječju, stjecati povjerenje i iz njihovih razgovora saznavati više negoli drugi.

Pa ipak, u prvim desetljećima unatoč mnogim pojedinačnim spoznajama nismo mogli stvoriti cjelovitu sliku razvoja južnoslavenskoga pitanja. Naprotiv! Što smo više proučavali, što smo više čitali, zbrka je bivala sve veća i sve češće smo se suočavali s općeprihvaćenom istinom koja nas ipak nije mogla zadovoljiti, nego nam se štoviše činila nevjerojatnom pa čak i nemogućom. Tek kada smo se zadubili u vjersku povijest Balkanskoga poluotoka, kada smo upoznali bizantsku povijest i bizantski duhovni život kao i toliko znakovit pojam »Bizanta«, kao da nam je s očiju pala koprena i pred nama se ukazala istina u svoj svojoj jezivoj ali i fascinantnoj ogoljenosti.

Kada je izbio rat dolazak kojega gledamo gotovo već cijelo desetljeće i kada su postali jasni razmjeri katastrofe, nametnula nam se potreba da svoje spoznaje podijelimo s javnosti. Opseg koji je poprimila ova knjiga bio je neizbježan jer je južnoslavensko pitanje jednadžba s više nepoznanica no što čovjek sluti. A rješenja neće biti sve dok se za svaku nepoznanicu ne postavi posebna jednadžba. Stoga smo morali posegnuti daleko u prošlost kako bismo pružili cjelovitu sliku onoga što smo željeli prikazati.

No, ova knjiga ima i osobnu, subjektivnu crtu. Ona je krik napaćene duše koja već dvadeset godina gleda kako na Jugu nezaustavljivo propadaju temelji moći Monarhije. Ova knjiga treba biti *vox clamantis in deserto*[3] da se na Jugu ne smije nastaviti ovim smjerom ako država ne želi pretrpjeti nepopravljivu štetu.

Trudili smo se cjelokupni problem promatrati *sub aspectu aeternitatis*,[4] bez osobne ostrašćenosti ili zauzimanja ikojega drugoga stajališta osim traženja istine.

Riječi božanskoga pjesnika: »Dok za čim teži, dotle griješi svak.«[5] ne vrijede samo za pojedince nego i za države, individue višega reda. Stoga utvrđene zablude i pogreške nisu u nama mogle izazvati ni ogorčenje ni uzrujanost ne-

[3] (lat.) glas vapijućega u pustinji (nap. ur.)

[4] (lat.) s gledišta vječnosti (nap. ur.)

[5] Johann Wolfgang Goethe: *Faust*, I. dio, Zagreb 2004., Globus media, str. 19; prijevod Tito Strozzi (nap. prev.)

go u najboljem slučaju žaljenje i istodobno nepokolebljivu odluku da ćemo otkrivanjem zabluda raditi na uklanjanju pogrešaka.

Htjeli bismo svakoga čitatelja zamoliti da se — imajući u vidu više interese o kojima je riječ — pridruži ovakvome raspoloženju.

Na Jugu, siječnja 1917.

L. v. Südland

Sadržaj

Predgovor 1

I. dio — Nastanak balkanskih Slavena

1. Balkanski poluotok 11
2. Rimsko svjetsko carstvo 13
3. Narav slavenskih naseljavanja na Balkanu 15
4. Presudni trenutak nastanka južnoslavenskih naroda 17

II. dio — Hrvati i stvaranje hrvatske države

1. Doseljavanje i stvaranje države 23
2. Hrvati na razmeđu Istoka i Zapada 25
3. Zlatno doba Hrvatske 27
4. Propast hrvatske države i priključenje Ugarskoj 30
5. Hrvati pod Arpadovićima i Anžuvincima 32
6. Od razdoblja biranja vladara do dolaska Habsburgovaca na prijestolje 37
7. Turska nevolja 41
8. Teritorijalno komadanje Hrvatske 45
9. Vojna krajina 47
10. Hrvatska pragmatička sankcija 52
11. Hrvatski narodni preporod 54
12. Razdoblje od 1848. do 1867. godine 57

III. dio — Srbi i stvaranje srpske države

1. Doseljavanje i područje naseljavanja 63
2. Srbi i njihovi susjedi 65

3. Obilježja prvih pokušaja osnutka srpske države 68
4. Nemanjići kao stvarni utemeljitelji srpske države 71
5. Sveti Sava 77
6. Zlatno doba srpske države 81
7. Propast Srbije 88
8. Tursko doba 91
9. Uskrsnuće Srbije 97
10. Razvoj suvremene Srbije 106

IV. dio — Bosna i stvaranje bosanske državne

1. Bosna kao politički, geografski i sociološki problem 113
2. Bosna kao nacionalni problem 117
3. Bosna je hrvatska zemlja 119
4. Bogumilstvo 125
5. Politička pozadina bogumilskoga pokreta 129
6. Sudbina Bosne kao bogumilske države 136
7. Prelazak bogumila na islam 141
8. Problem balkanskih Romana 148
9. Nastanak Srba u Bosni 158
10. Istovjetnost etničke sudbine Bosne i Trojedne Kraljevine 166
11. Zaključak 173

V. dio — Katoličanstvo i pravoslavlje

1. Uvod 181
2. Glavni uzroci crkvenoga raskola političke su naravi 183
3. Povijesni temelji raskola dviju Crkava 186
4. Državno-političke posljedice raskola 194
5. Društveno-političke posljedice raskola 201
6. Temeljna ideja bizantinizma i pravoslavlja 208
7. Bizantska mržnja 212
8. Bizantska opasnost 221

VI. dio — Što je srž južnoslavenskoga pitanja?

1. Pojam svesrpstva 229
2. Srpska državna i crkvena tradicija 232
3. Srpsko-pravoslavna Crkva kao nacionalno-politički čimbenik 237

4. Pećka patrijaršija 245
5. Nomadski element kao društveni i politički čimbenik 258
6. Šafařik i Vuk Karadžić kao znanstveni začetnici današnjega nacionalno-političkoga svesrpstva 267
7. Svesrpstvo kao misao vodilja srpske državne politike 278
8. Novo ruho svesrpskih nastojanja 288
9. Odnos Srbije prema Bugarskoj i Crnoj Gori 296

VII. dio — Monarhija i južni Slaveni

1. Uvod 305
2. Austrija i južni Slaveni do Bečkoga kongresa 1815. godine 306
3. Godina 1848. za južne Slavene u Austriji 316
4. Razdoblje od 1867. do 1868. godine 326
5. Hrvatska-Slavonija nakon 1867. godine 335
6. Dalmacija nakon 1797. godine 349
7. Bosna i Hercegovina nakon 1878. godine 363
8. Mađari i južni Slaveni 384
9. Austro-Ugarska u čeličnome zagrljaju Bizanta 402
10. Ususret svjetskome ratu 415

VIII. dio — Hrvatsko-srpske težnje za ujedinjenjem

1. Pravo lice Hrvata i Srba 433
2. Zajednički jezik 442
3. Stanje i odnos snaga dvaju naroda 449
4. Pretpovijest težnji Hrvata i Srba za ujedinjenjem 459
5. Riječka rezolucija 470
6. Daljnji razvoj prema narodnome jedinstvu Hrvata i Srba 488
7. Trijalizam 504
8. Razvoj prilika tijekom rata 514

IX. dio — Rješenje južnoslavenskoga pitanja

1. Rješenje problema i svjetski rat 527
2. Prvi korak prema rješenju južnoslavenskoga pitanja 532
3. Nužnost ujedinjenja triju posebnih područja 538
4. Rješenje južnoslavenskoga pitanja i postojeće državno uređenje Monarhije 546

5. Praktična provedba ujedinjenja 551
6. Hrvatska država 556
7. Rješenje južnoslavenskoga pitanja i Monarhija 563
8. Zaključna razmatranja 569

X. dio — Korištena literatura

1. Literatura uz I. dio 575
2. Literatura uz II. dio 576
3. Literatura uz III. dio 579
4. Literatura uz IV. dio 581
5. Literatura uz V. dio 583
6. Literatura uz VI. dio 585
7. Literatura uz VII. dio 587
8. Literatura uz VIII. dio 590
9. Literatura uz IX. dio 592

Pred jednom legendarnom knjigom i njezinim autorom (Tomislav Jonjić) 597

Imensko kazalo 629

I. dio

Nastanak balkanskih Slavena

1. Balkanski poluotok

Da bismo o južnoslavenskome pitanju mogli pouzdano suditi, moramo u prvome redu dobro poznavati nositelje toga pitanja — južnoslavenske narode. O njima nažalost nisu uvijek postojale jasne predodžbe, stoga se čini potrebnim pobliže promotriti te narode i povijest njihova nastanka.

Poznajemo četiri južnoslavenska naroda: Slovence, Hrvate, Srbe i Bugare. Njihova domovina ili područje njihova naseljavanja Balkanski je poluotok sa zemljama koje s njime graniče.

Balkanski poluotok široka je izbočina na krajnjemu jugoistoku europskoga kontinenta koju možemo omeđiti tako da od Rijeke povučemo pravac prema ušću Dunava, primjerice prema gradu Sulini.

Usporedimo li Balkanski poluotok s dvama zapadnijima južnoeuropskim poluotocima — Apeninskim i Pirenejskim — u oči nam odmah upada Apeninski poluotok ne samo svojom zamjetnom širinom, nego napose okolnošću da se ta dva gore spomenuta zapadna poluotoka doimaju učinkovito odvojenima od europskoga kontinenta prirodnim i već na prvi pogled vidljivim granicama — visokim planinskim masivima: Pirenejski poluotok Pirenejima, a Apeninski Alpama. Tako ta dva zapadna poluotoka predstavljaju političko-geografski jedinstvena područja pogodna za stvaranje jedinstvenih etničkih i političkih entiteta. Balkanski poluotok nema takvu prirodnu granicu prema sjeveru pa bismo njegovu granicu morali naznačiti nekom zamišljenom, proizvoljnom crtom. Granica koju bismo označili prema sjeveru ne odgovara nijednoj prirodnoj, unaprijed zadanoj granici, a samo ju jednim dijelom približno tvore dvije velike rijeke, Dunav i Sava, no nijedna svojom cijelom duljinom ne

bi odgovarala granici između Balkana i Europe koju smo naznačili. Kao što je poznato, rijeke su granice slabe političke učinkovitosti. Stoga Balkanski poluotok nije poput Apeninskoga i Pirenejskoga tako jasno odvojen i geografski razgraničen od Srednje i Istočne Europe.

Promotrimo li pozorno Balkanski poluotok, vidjet ćemo da ga crtom koja se proteže od gradića Bjale (smještenoga između Varne i Burgasa) do Skadra masivan planinski lanac (Stara planina na istoku i Prokletije na zapadu) sredinom dijeli na dvije polovice, sjevernu i južnu. Od toga se srednjobalkanskoga planinskoga masiva otprilike po sredini dva planinska lanca odvajaju prema sjeveru i jugu: prema sjeveru zapadni obronci Stare planine do Dunava, a prema jugu planina Rila i Rodopsko gorje sve do Egejskoga mora. Tako možemo vidjeti da glavni planinski masivi dijele Balkanski poluotok na četiri prirodno odvojena područja, na sjeveroistočno i jugoistočno, na jugozapadno i sjeverozapadno područje.

Ne možemo previdjeti ni naoko neobičan, jugozapadni privjesak Balkanskoga poluotoka — poluotok Moreu, poznat pod klasičnim imenom Peloponez. Svatko obrazovan zna da je Peloponez — zajedno s područjem (nekadašnjom Etolijom, Akarnanijom, Tesalijom, Fokejom, Beocijom i Atikom) koje su Olimp i Pindsko gorje geopolitički strogo odijelili od ostatka Balkana — bio postojbina helenskoga naroda, onoga naroda koji je svojim nemjerljivim kulturnim postignućima postao lučonošom čovječanstva.

Stoga valja istaknuti da se Balkanski poluotok dijeli na pet geopolitički strogo odvojenih područja, na južno, jugozapadno, sjeverozapadno, jugoistočno i sjeveroistočno područje.

To je izrazito važno jer dok promatramo kako su Apeninski i Pirenejski poluotok sukladno svojoj političko-geografskoj jedinstvenosti danas etnički i politički jedinstveni, uočavamo da Balkanski poluotok zbog svoje geopolitičke rascjepkanosti to nikada nije bio, a nije ni danas.

U skladu s tom geopolitičkom rascjepkanošću Balkanskoga poluotoka danas uočavamo i to da on nikada nije postao poprištem stvaranja autohtonih država koje bi imale snagu političkoga ujedinjavanja cijeloga poluotoka. To je uspijevalo samo velikim svjetskim carstvima, privremeno carstvu Aleksandra Velikoga, Rimskome Carstvu odnosno njegovim izdancima — Bizantu, a potom i Osmanskome Carstvu.

To političko-geografski i povijesno rascjepkano područje postalo je domovinom južnih Slavena.

2. Rimsko svjetsko carstvo

Uvriježilo se nastanak južnoslavenskih naroda zamišljati kao posljedicu slavenskoga naseljavanja, no to je točno samo uz jedan po našemu mišljenju bitan ispravak koji ćemo ljubaznomu čitatelju pokušati što točnije pojasniti.

Za budući nacionalni i politički razvoj balkanskih Slavena presudno je važno bilo razdoblje tijekom kojega se Balkan nalazio pod rimskom vlašću (od godine 12. poslije Kr.). No, ovdje nećemo ulaziti u povijesni prikaz toga razdoblja jer pretpostavljamo da je dovoljno poznato.

Nakon što je Rimsko Carstvo politički objedinilo tako rascjepkan Balkanski poluotok i njime vladalo gotovo tri stotine godina, naposljetku je i sâmo bilo osuđeno na propast. Snaga rimskoga imperija bila je iscrpljena i slomljena, a taj najčudesniji upravni stroj kakav svijet do tada nije vidio sve više je posustajao. Rim, svjetsku metropolu, zaposjeli su germanski osvajači, a rimski narod koji je sve to stvorio, gotovo je izumro odnosno utopio se u moru potlačenih naroda. Razumljivo je da su prizori propasti i rasapa bili najizraženiji na Balkanu i u susjednim provincijama. Ondje su provale barbarskih plemena bile najučestalije i najdublje jer su, kao što smo utvrdili, geopolitička vrata Balkanskoga poluotoka bila otvorena sa sjevera i sjeveroistoka, a posrnuloj državi ponestajalo je snage ne samo za obranu granica Carstva, nego i za vidanje vlastitih rana. Ta heterogena mješavina ljudi koja se na Balkanu postupno oblikovala od nacionalnih elemenata Grka, Dačana, Tračana, Ilira, Kelta te isluženih vojnika prispjelih iz cijeloga Carstva i koja je zahvaljujući rimskoj upravi, jeziku i običajima bila tek površinski ujednačena, nije imala snage sama se iznutra obnoviti. Stoga se propast neumitno nastavljala. Gradovi su propadali, stanovništvo je nestajalo, iseljavalo se ili izumiralo, a polja opustjela. Nakon najezde germanskih ratničkih skupina te mongolskih i uralo-altajskih hordi u 4. i 5. stoljeću uslijedilo je u 6. i 7. stoljeću doseljavanje Slavena kao posljednji val seobe naroda. Ono se zbivalo na dva načina: kao ratnički pohodi naoružanih skupina predvođenih nekim poduzetnim vladarom koji bi pod svojim zapovjedništvom uspio okupiti nekoliko plemena ili kao miroljubiva naseljavanja poljodjelaca koji su nezaustavljivo nadirali sa sjevera i sjeveroistoka zauzimajući i iznova nastanjujući opustjele oranice i sela. Dakako da ni to nije pro-

lazilo sasvim mirno te je s obiju strana bilo okršaja, no situacija se naposljetku ipak smirila. Naime, u bivšemu Rimskome Carstvu zbog raseljavanja je kronično nedostajalo žitelja pa se, razborito gledajući, mjesne vlasti nisu mogle protiviti naseljavanju seljaka ako su koliko-toliko bili spremni prilagoditi se postojećim prilikama. Ta vrsta naseljavanja koja se zbivala tijekom 6. stoljeća zapravo je najvažnija jer je imala za posljedicu da je početkom 7. stoljeća najveći dio Balkanskoga poluotoka bio manje ili više gusto nastanjen slavenskim seoskim življem. No to stanovništvo nipošto ne smijemo zamišljati kao politički ili etnički jedinstveno. Jedino su se na sjeverozapadu ogranci prilično kompaktnoga alpsko-slavenskoga plemena, čiji su potomci današnji Slovenci, protegnuli na Balkanski poluotok, u današnju Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, dok je duboko na istok prodrla kompaktna masa etnički i jezično jedinstvenoga slavenskoga plemena naselivši istočnu i jugoistočnu Mađarsku, Sedmogradsku, Vlašku, Srijem, većinu današnje Srbije i današnju Bugarsku. Naime, to je bilo ono slavensko pleme koje će poslije zajedno s uralo-altajskim elementima oblikovati bugarski narodi koje ćemo ovdje — u suglasju s najznamenitijim slavistima — zvati »bugarskim Slavenima«. No čak ni oba netom spomenuta jedinstvena područja ne smijemo promatrati kao etnički posve jedinstvena. Posvuda je bilo raštrkanih pripadnika drugih plemena, ostataka manjih nomadskih ili ratničkih skupina jer pouzdano možemo pretpostaviti da su manje ili veće slavenske skupine također sudjelovale u germanskim i mongolskim vojnim pohodima ostaci kojih su se mjestimice zadržali. Želimo li navesti barem jedan primjer, valja upozoriti na naseobinu istočnoslavenskih Hrvata na području alpskih Slavena koja se očuvala u imenu Kraubath (od riječi *Horvat*, Chrobat) i to na području koje je danas u cijelosti njemačko.

Dok na istoku i krajnjem sjeverozapadu Balkanskoga poluotoka postoje jezično i etnički donekle jedinstvena slavenska etnička područja, na prijelazu iz 6. u 7. stoljeće ostale dijelove Balkanskoga poluotoka — ako su bili nastanjeni Slavenima — moramo promatrati kao sasvim nehomogene, prošarane ostacima najrazličitijih slavenskih plemena raspršenima unutar staroga, površno romaniziranoga tračkoga, ilirskoga a na južnome Balkanu grčkoga stanovništva. Takvo je u to vrijeme bilo stanje na jugu današnje Hrvatske, na zapadu današnje Slavonije, u Dalmaciji, Bosni, Sandžaku, Crnoj Gori, Albaniji, Staroj Srbiji, Makedoniji, Epiru, Tesaliji, Atici, Beociji i Peloponezu.

3. Narav slavenskih naseljavanja na Balkanu

U četvrtome desetljeću 7. stoljeća uslijedilo je hrvatsko, a nakon nekoliko godina i srpsko naseljavanje.

Budući da danas govorimo o postojanju hrvatskoga i srpskoga naroda, prečesto griješimo precjenjujući važnost toga naseljavanja. Taj razvoj zamišljamo tako kao da su Hrvati i Srbi od samoga početka naselili područja na kojima danas žive, da su se ondje razmnožili, a da su njihovi potomci današnji Hrvati i Srbi. To je pogrešno ne samo zato što su današnji Hrvati i Srbi kao i svi ostali europski narodi nastali stapanjem starosjedilaca s doseljenicima koji su novonastalome narodu dali ime kao i s pripadnicima drugih naroda doseljenima tijekom povijesti, nego se uopće ne bismo usudili ustvrditi da su naseljavanja kao takva mogla odlučiti sudbinu narodâ sjevernoga Balkana. Za takvo što oni su vjerojatno bili i brojčano preslabi. Moguće je da je riječ o dvama slavensko-arijskima *ver sacrum*[1] umjerenih razmjera, o dvjema skupinama od možda nekoliko desetaka tisuća ljudi koji su isprva mogli nastanjivati samo vrlo ograničeno područje i njime vladati. Smatramo da činjenica hrvatskoga i srpskoga naseljavanja sama po sebi nije nužno uvjetovala nastanak tih dvaju naroda, nego su za njihov nastanak bile presudne neke druge okolnosti poglavito političke naravi.

Kao što smo već utvrdili, Hrvati i Srbi nisu bili prvi nego posljednji Slaveni na Balkanu.

Najstarija slavenska naseljavanja Balkanskoga poluotoka nisu bila kompaktna, nego je riječ o plemenski i jezično vrlo raznorodnim slavenskim sastavnicama raspršenima unutar starosjedilačkoga stanovništva. Da bismo rekapitulirali, moramo pretpostaviti kako su postojale četiri kategorije slavenskih naseljavanja:

1. Ostaci slavenskih naroda koji su se mjestimice zadržali kao posljedica sudjelovanja slavenskih skupina u germanskim i mongolskim ratnim pohodima.

2. Ostaci ratničkih pothvata čisto slavenskoga karaktera poznatih iz povijesti 6. stoljeća, primjerice iz 527., 546., 548., 551., 553. godine i tako dalje. Mo-

[1] (lat.) Sveto proljeće; staroitalski obred žrtvovanja prema kojemu su djeca s navršenom 21 godinom života morala skupno tražiti novu postojbinu. (nap. prev.)

ramo pretpostaviti da su se u svim tim pohodima pojedine skupine odvajale i ostajale na područjima kojima su prolazile.

3. Naseljavanje slavenskih poljodjelaca u 6. stoljeću tijekom kojega su se manji obiteljski savezi i klanovi u potrazi za obradivim zemljištem sve više spuštali sa sjeveroistoka prema jugozapadu dosežući krajnje ogranke Balkanskoga poluotoka.

4. Slavenski osvajački pohodi s ciljem osvajanja zemlje kakve su poduzimali Hrvati i Srbi.

Balkanski je poluotok početkom 7. stoljeća bio toliko rascjepkan i etnički nejedinstven da bez vanjskih utjecaja iz prvih triju kategorija naseljavanja uopće nisu mogli nastati jedinstveni narodi i države pogotovo jer je — kao što smo utvrdili — Balkanski poluotok geopolitički bio posve razjedinjen i nepogodan za nastanak jedinstvenih političkih tvorevina.

Tim vanjskim okolnostima valja pribrojiti još jednu: slabu političku sposobnost prethrvatskoga i predsrpskoga slavenskoga stanovništva na Balkanu. Već smo istaknuli da kolonizaciju slavenskih seljaka u 6. stoljeću smatramo vrlo važnim čimbenikom koji je odredio budućnost Slavena na Balkanskome poluotoku. Pretpostavljamo kako je općepoznata činjenica da je seljak svagdje i u svim narodima politički najpasivniji element. Ovdje nećemo pobliže proučavati u kojoj je mjeri slaba politička aktivnost balkanskih Slavena uvjetovana položajem njihova zanimanja na društvenoj ljestvici a koliko rasnim posebnostima, nego ćemo naglasiti kako su obje okolnosti utjecale na ukupno stanje. Pa ipak, moramo istaknuti da slabu političku darovitost također smatramo rasnom posebnošću Slavena, a njezini uzroci leže u Slavenima svojstvenoj prevlasti osjećajnoga života nad misaonim te odveć jakoj podložnosti trenutačnome dojmu. No, ne treba smetnuti s uma da je ta rasna posebnost još bitno naglašenija njihovim položajem seljaka na ljestvici zanimanja.

Svakomu misaonom čovjeku posve je razvidno da je razjedinjeno i politički nedarovito stanovništvo, koje k tomu nije posjedovalo ni državotvorna svojstva, imalo vrlo slabe izglede da se kao narod nametne starosjedilačkim i u svakom slučaju kultiviranijim narodima okupljenima unutar moćnoga državnoga ustroja ma koliko ti narodi bili umorni i iscrpljeni.

Unatoč tomu južnoslavenstvo se održalo na većemu dijelu Balkanskoga poluotoka. Iako su velika područja današnje Vlaške, Albanije, današnje Grčke morali prepustiti starosjedilačkim i novopridošlim narodima, veliki masiv

Balkanskoga poluotoka osim njegovih sjeveroistočnih i jugozapadnih dijelova kompaktno je južnoslavenski, a nakon razdoblja slabljenja južnoslavenstvo od početka 19. stoljeća pokazuje jaku tendenciju rasta.

Ta nam pojava upada u oči tim više što su sva germanska plemena (Vandali, Langobardi, Goti, Normani, Franci, Burgundi i kako se sve nisu zvali), koja su u to vrijeme također nadirala u rimska područja, etnički propala iako su ratnički i državotvorno bila darovitija.

Mislim da tom pitanju do sada nitko nije posvetio dovoljno pozornosti. Stoga ćemo to mi učiniti ovdje premda, dakako, u smanjenu opsegu kakav se tomu pitanju može posvetiti u okviru ovoga djela.

4. Presudni trenutak nastanka južnoslavenskih naroda

Od četiriju južnoslavenskih naroda koje poznajemo — Slovenaca, Hrvata, Srba i Bugara — ova tri posljednja pojavljuju se i kao državotvorni narodi čije su države i u okvirima svjetske povijesti bile od veće ili manje važnosti.

Jedino Slovenci nisu osnovali državu. U povijesti toga naroda također su uočljivi pokušaji državotvornosti, no ta državotvornost uvijek je ostajala u povojima i zacijelo nikada nije bila ni od kakve povijesne važnosti.

Slovenci su zapravo tek skromni ostaci jednoga nekoć velikoga i rasprostranjenoga naroda. U etničkoj povijesti Srednje Europe svakako moramo zamisliti trenutak — premda nam ona o tome vrlo malo govori — u kojemu su alpski Slaveni nastanjivali većinu današnjega alpskoga područja. Bez te pretpostavke nikako ne možemo objasniti mnoge znanstveno neprijeporne činjenice kao primjerice to da je u francuskome pučkome govoru (patois) kantona Vauda potvrđeno više od stotinu riječi slavenskoga podrijetla.[2]

Promotrimo li preostala tri južnoslavenska naroda, zacijelo ćemo odmah primijetiti da se podudaraju s trima povijesnim državnim tvorevinama južnih Slavena — bugarskom, srpskom i hrvatskom.

Kada je riječ o današnjim Bugarima, oni svojim povijesnim nastankom nisu posve slavenski narod nego mješavina državotvornih uralo-altajskih Bugara kao osvajača i pokorenih Slavena, pri čemu su osvajači prihvatili jezik pokorenoga stanovništva, a ono je prihvatilo osvajačevo ime. Teško je pobliže

[2] Usp. dr. Fr. v. d. Velden: »Das Patois der Westschweiz als Zeuge völkergeschichtlicher Vorgänge«, I-5, 9/1910—11, str. 451, 527.

odrediti slavensko pleme koje je uralo-altajskim Bugarima poslužilo kao podloga na koju će se nakalemiti. Vjerojatno možemo pretpostaviti kako je riječ o potomcima ratničkih Anta. U svakom slučaju to je bilo jezično i etnički jedinstveno pleme rasprostranjeno na široku području, kao što smo već utvrdili.

Usporedimo li danas područje koje nastanjuju Bugari s područjem slavensko-bugarskoga pranaroda, odmah ćemo uočiti da je on izgubio velike dijelove svojega prvobitnoga područja naseljavanja, cijelu istočnu Ugarsku, istočnu i sjevernu Srbiju, Moldaviju i Vlašku. Upitamo li se o uzrocima te pojave i pitanje proširimo na razloge zbog kojih su se Bugari uspjeli održati na svojim današnjim prebivalištima, ali ne i drugdje, lako ćemo doći do odgovora da su se Bugaroslaveni etnički održali ondje gdje su — mada uz neslavensku, uralo-altajsku pomoć — stvorili državu koja je ubrzo postala posve slavenska. Samo ona područja koja su tijekom dužega razdoblja sudjelovanja u stvaranju te slavenske države mogla su se održati kao bugaroslavenska. Na područjima koja nisu dovoljno dugo sudjelovala u nacionalnome zanosu stvaranja vlastite države, Bugari su etnički propali i ondje su ih asimilirali neslavenski narodi poput Mađara i Rumunja ili slavenski narodi, Hrvati i Srbi, koji su bili državotvorno aktivniji.

Način na koji su Hrvati i Srbi osnivali svoje države od Bugara se razlikuje po tome što su njihove države čisto slavenske. Dok se osnutak bugarske države temeljio na tome da slavensku etničku podlogu prekrije i podčini neslavenski, uralo-altajski superstrat, a potom ga slavenski supstrat ubrzo etnički asimilira, hrvatsko i srpsko osnivanje države zasniva se na tome da etnički posve nejedinstven i ne svagdje jednako gust slavenski sloj — politički ustrojen u vrlo malenim, mjesnim savezima — bude podloga na koju će se naseliti novi, osvajački, također slavenski sloj zajedno sa svojim državnim ustrojstvom. Državotvornost svih triju osvajača — Bugara, Hrvata i Srba — temelji se na potrebi da se osvojene zemlje i vlast zadrži i osigura čvršćim državnim ustrojem, a to odgovara shemi koja je prema suvremenim sociološkim spoznajama zaslužna za nastanak svih novih država.[3]

Zahvaljujući osnutku tih dviju slavenskih država nastali su narodi Hrvata i Srba. Da doseljavanje Hrvata i Srba nije urodilo stvaranjem i njihovih država, nikada ne bi nastala dva južnoslavenska naroda koja se nazivaju tim

[3] I-6, str. 114.

imenima. Etnički nejedinstvene slavenske naseobine koje smo spomenuli tek su se osnutkom država povezale u veću cjelinu, uslijedilo je unutarnje jezično i etničko ujednačavanje pri čemu su dominantne osobine vladajućega sloja postale mjerodavne i izvršile najjači utjecaj. To je bilo utoliko lakše što je podčinjeni sloj Slavena ionako bio nejedinstven, a između jezika i dominantnih osobina podčinjenih i vladajućih nije bilo prevelike razlike pa je to olakšalo unutarnje ujednačavanje. Ipak je najvažnije da je osnivanjem ozbiljnih slavenskih država spriječeno klijanje izdanaka starosjedilačkoga praelementa, romaniziranih Tračana, Ilira i Kelta. Vladajući i podčinjeni Slaveni stvorili su jedinstvenu frontu protiv starosjedilaca. Ono što je isprva bio nedostatak slavenskoga naseljavanja — činjenica da se sastojalo pretežito od politički manje aktivnih seljaka — poslije je postalo njegovom prednošću. Svoje sudjelovanje u životu države slavenski je seljak naplatio poglavito tako što je prigrabio što više raspoloživoga zemljišta i potisnuo romanske starosjedioce koji su se lišeni najplodnijega zemljišta morali povući u gradove, na otoke, u brda i negostoljubiva područja, zadovoljiti se najlošijim zemljištem ili se posve odreći obrađivanja tla i postati nomadski planinski pastiri poput romanskih nomadskih pastira kakve od 10. stoljeća povijest bilježi diljem Balkana.

Na taj su način raspršena slavenska naselja rasla dok su naselja romanskih starosjedilaca gubila na važnosti, opsegu i autohtonosti da bi se, prekrivena slojem slavenskoga stanovništva, naposljetku asimilirala. To se zbivalo na selu dok se romansko i grčko stanovništvo u gradovima održalo mnogo dulje. No, ondje gdje je Slavenima pošlo za rukom politički ovladati selom, ni gradovi nisu mogli dugoročno opstati kao romanske ili grčke enklave. Gradski je život više trošio ljude pa se grad morao pomlađivati seoskim življem. Nakon što se okolica gradova slavenizirala, to je doseljavanje zapečatilo i sudbinu gradova ako ne u roku od nekoliko desetljeća, onda u roku od nekoliko stoljeća.

Time smo htjeli reći da slavenska doseljavanja sama po sebi ne bi bila dovoljna da odrede etničku sudbinu Balkanskoga poluotoka. Slaveni su nastanjivali i velike dijelove Balkanskoga poluotoka — Peloponez, Atiku, Beociju, Albaniju, Transilvaniju, Vlašku, Moldaviju. No, ondje gdje nije bilo kvasca slavenske državotvornosti, gdje ona nije trajala dovoljno dugo da bi narodu dala državnu tradiciju, izvjestan kulturni uzlet i jasan kulturni smjer, gdje politička moć Slavenima nije dala snagu da se nametnu svojim neprijateljima,

II. dio

Hrvati i stvaranje hrvatske države

II. dio

Hrvati i stvaranje hrvatske države

1. Doseljavanje i stvaranje države

Promotrimo li južnoslavensko pitanje s motrišta Austro-Ugarske Monarhije, osobito će nas zanimati Hrvati i Srbi jer sveukupno broje 5,000.000 žitelja Monarhije odnosno 10% ukupnoga stanovništva.

Ovdje ističemo da se s dobrim razlogom užasavamo skupnoga naziva za ta dva naroda — Srbohrvati ili srpskohrvatski narod — te ga odbacujemo i zadržavamo pravo da svoj stav poslije podrobnije obrazložimo. Stoga ćemo se njima baviti odvojeno, a ono što ih uzajamno povezuje, primjereno ćemo istaknuti.

Razlog zbog kojega se uobičajilo Hrvate i Srbe gotovo uvijek spominjati u jednome dahu, pretežito leži u činjenici da su se takoreći jedni za drugima doselili u svoju novu domovinu (i to, prema Šafariku, Hrvati 634., a Srbi 638. godine), da su im prebivališta bila u neposrednome susjedstvu te da ih je prvi pisac, koji se njima pozabavio, opisao u svojemu djelu ne razlučivši ih jasno jedne od drugih. Budući da je to djelo postalo najstarijim i najuglednijim vrelom proučavanja povijesti obaju naroda, u to se stajalište ugledala većina kasnijih povjesničara.

U poglavljima 29. do 36. Konstantin Porfirogenet u svojemu djelu *De administrando Imperio* opisuje slavensko naseljavanje Dalmacije i ostalih provincija Istočnoga Rimskoga Carstva dolaskom Hrvata i Srba.

Koliko god je to pripomoglo spoznaji o nastanku tih dvaju naroda, zahvaljujući ugledu carske historiografije, znameniti je historiograf na svoje nasljednike u struci uspio prenijeti i neka stajališta koja su više odgovarala težnjama njegove carske vlasti negoli činjenicama. Ako običnim historiografima ni-

je uvijek lako u prikazu povijesnih činjenica sačuvati objektivnost i nepristranost, takva objektivnost iziskuje nadljudske napore od osobe koja na svojim plećima nosi toliki teret političkih zadaća, tradicija i težnja kao što je bio slučaj s carevićem Istočnoga Rimskoga Carstva.

Stoga ćemo se u ovome djelu držati načela da tvrdnjama toga carskoga historiografa uvijek pristupamo *cum grano salis.*[1]

Kao što rekosmo, prvi su se tijekom ratničkih osvajanja naselili Hrvati potukavši Avare (zajedno s njihovim pomoćnim slavenskim narodima) koji su u to vrijeme harali Dalmacijom. Hrvati su zaposjeli zemlju pa su sada oni umjesto Avara počeli potiskivati bespomoćno romansko stanovništvo Dalmacije otimajući mu posjede. Romansko se stanovništvo sklonilo na otoke, a kopno prepustilo hrvatskim osvajačima predvođenima navodno petoricom braće i dvjema sestrama neobičnih imena koja su vjerojatno trebala simbolično personificirati glavna plemena.[2] Čini se kako je istinita tvrdnja da su Hrvati u prvome redu naseljavali zapadne predjele tadašnje Dalmacije, koji su još od rimskoga doba bili najkultiviraniji te stoga najprivlačniji osvajačima sa sjevera.

No, izgleda da unatoč tadašnjemu procvatu krševita i nedovoljno plodna zapadna Dalmacija nije bila dovoljno izdašna za cijeli narod pa su Hrvati pokazivali jaku sklonost širenju na sve strane. Povijesno je dokazana selidba Hrvata na sjever, u Norik i Panoniju gdje su se nastanili s obiju strana Save i Drave.

Valja uočiti da dalmatinski Hrvati i dalje pokazuju veliku ekspanzivnu snagu jer se osvajačkim pohodima snažno šire u unutrašnjost zapadnoga Balkana sve do Morave, a na jadranskoj obali prema jugu sve do Skadarskoga jezera odnosno rijeke Bojane. Čini se kako je zajedno s ratničkim pohodima teklo naseljavanje i zaposjedanje zemlje jer je povijesno utvrđeno da je oko 8. stoljeća na području današnje južne Dalmacije, Hercegovine i Crne Gore postojala Crvena Hrvatska. Međutim, uspjeh toga širenja poslije će umanjiti srpska ekspanzija.

Strogo centralizirano upravljanje, nužno tijekom ratnih osvajanja, bilo je ishodištem ustrojstva države koje je bilo tim potrebnije što je osvojenu zemlju valjalo braniti od Romana, Ilira, Avara i prethrvatskih Slavena koji su nadira-

[1] (lat.) sa zrnom soli, tj. oprezno i pametno (nap. ur.)

[2] Grčki pisac Teofan spominje kako su se Bugari tijekom svojega širenja susreli sa slavenskim narodom sastavljenim od sedam plemena. To se vjerojatno odnosi na Hrvate.

li prema svojim bivšim posjedima. Stoga ubrzo nakon doseljenja pratimo stvaranje triju hrvatskih državnih tvorevina: sjevernodalmatinsku ili bjelohrvatsku državu koja je sezala od Istre do geopolitičke prepreke Biokova, zatim južnodalmatinsku ili crvenohrvatsku državu koja se protezala od Biokova do Skadarskoga jezera[3] te panonsko-hrvatsku državu koja se povremeno i prije dolaska Mađara prostirala do Balatona.

Ta prva povijesna državna tvorevina zasnovana na vojnome ustroju iz osvajačkih vremena ubrzo je propala pa u 8. stoljeću više ne vidimo gotovo nijednu veću jedinstvenu državnu vlast. Njihovo će mjesto zauzeti plemenske starješine pojedinih rodova.

Na prijelomu 8. i 9. stoljeća obje sjeverne hrvatske države potpadaju pod franački suverenitet. Slijedom toga ponovno postaju vidljivi knezovi kao nositelji hrvatskih težnja za neovisnošću poput Ljutevida ili Ljudevita, kneza panonskih Hrvata, dok su sjevernodalmatinski Hrvati s Francima uspostavili prijateljske odnose i priznavali nominalno franački suverenitet.

Primorski su Hrvati od starosjedilaca Ilira i Romana usvojili pomorske vještine, postali i do danas ostali vješti pomorci, katkad i ponegdje čak i opasni gusari koji su uznemiravali cijeli Jadran i tako ulazili u sukobe sa sve moćnijim Mlecima sa suprotne obale.

2. Hrvati na razmeđu Istoka i Zapada

Vrlo brzo, gotovo odmah po doseljavanju, Hrvati su pokršteni i to — prema Porfirogenetovu pisanju — djelovanjem rimskoga svećenstva. Pokrštavanje je bilo zasluga napose pape Ivana IV. (640.—642.) koji ga je kao rođeni Dalmatinac provodio s mnogo odlučnosti. Hrvati su pod utjecajem kršćanstva prihvatili uredan život i pretežito živjeli od rada svojih ruku.

Tako su Hrvati posredstvom Crkve stupili u odnose sa Zapadom, no područje koje su zaposjeli pripadalo je prije njihova dolaska bizantskoj državi pa je Bizant ustrajao na shvaćanju da tako treba i ostati.

---

[3] Izgleda da se ta činjenica, koju Srbi svesrdno osporavaju, nakon objave rada II-12 više ne može zanemariti. Usp. također teritorijalnu odrednicu koja se opetovano spominje: (*Dominus Lodovicus... subjugavit*) *Croatiam et Dalmatiam a medio Cancry usque ad fines Duracy* (ili *Duratii*), ([Kralj Ludovik... podčini] Hrvatsku i Dalmaciju od sredine Kvarnera sve do granica Drača), pri čemu se očigledno misli na bizantsku temu Drač. [*Cancry* je pogrešno napisano latinsko ime Kvarnera, koje se u dokumentima javlja u različitim oblicima, npr. *Carnerium, Caranerium* i sl.; nap. prev.]

Taj razdor postao je sudbonosan za kasniju budućnost Hrvata tim više što se zemlja koju su zaposjeli nalazila na razmeđu Istoka i Zapada. To je došlo do izražaja već pri prvoj podjeli Rimskoga Carstva kada je Teodozije 395. podijelio Rimsko Carstvo na *partes orientis* i *partes occidentis* razdijelivši ih svojim dvama sinovima Arkadiju i Honoriju. Dalmacija (rimska Dalmacija, koju možemo omeđiti ako od Beograda na Dunavu povučemo pravac prema Skadru), tada postaje dijelom *partes occidentis,* dakle dijelom Zapada. U toj podjeli važni su bili geografsko-politički čimbenici. No, Bizant je teško prihvaćao činjenicu da bi najljepša pokrajina Balkanskoga poluotoka, koji je Bizant oduvijek smatrao neupitno svojim područjem, trebala potpasti pod sferu utjecaja Zapada. Ni četrdeset godina nakon te podjele lukavi je Teodozije II. prigodom posjeta zapadnorimskoga cara Valentinijana IV. Konstantinopolu (Carigradu) pregovorima uspio vratiti to područje. Kako je sa slabljenjem franačke moći Bizant ponovno dobio slobodu djelovanja prema sjeverozapadu, svim silama je nastojao pod svoj utjecaj vratiti Hrvate, koji su se u vrijeme kneza Domagoja također politički snažno priklonili Rimu. Stoga se nakon Domagojeve smrti Bizant umiješao u borbu za prijestolje Bijele Hrvatske i častohlepnu kneževu sinu Sedeslavu pomogao doći na vlast.

Hrvati su se tako našli pred izborom: prikloniti se Rimu ili Bizantu, odlučiti se za Istok ili za Zapad. Hrvati su se odlučno izjasnili za Rim, za Zapad. Već dvije godine nakon preuzimanja vlasti Sedeslav je izgubio i vlast i život, a na prijestolje je došao Branimir, vjerni pristaša Rima.

Otad su Hrvati vjerni sljedbenici Rima i Zapada. Poslije ćemo se podrobnije pozabaviti tom zanimljivom pojavom koja je presudno utjecala na sudbinu Hrvata.

Takva odluka Hrvata zapravo bi nas morala začuditi. Od Zapada nisu doživjeli mnogo toga dobroga, a Istok im je mnogo prije nudio ono za što su se u Katoličkoj Crkvi oduvijek uzaludno borili — narodni jezik u Crkvi i nacionalnu državnu Crkvu. Ta dva zahtjeva bila su stalan kamen spoticanja između Hrvata i Rima. Činjenica da su Hrvati težili vlastitoj državnoj Crkvi razvidna je iz položaja koji su hrvatskomu biskupu (*episcopus chrovatensis*) nastojali osigurati hrvatski kneževi i poslije kraljevi. Međutim, ta ih je novina dovela u sukob s moćnim rimskim klerom u gradovima na dalmatinskoj obali koji je u tome vidio ograničavanje svojega utjecaja i umanjenje svojih prihoda, a još

više u sukob s Rimom koji je bio još manje spreman Hrvatima odobriti državnu Crkvu kada ju nije odobrio ni moćnijim Francuzima i Englezima.

Ovo naglašavamo zato što u položaju Hrvata prema Rimu s jedne te prema Bizantu s druge strane nalazimo ključ za razumijevanje hrvatske povijesti. To je shvaćanje do kojega hrvatska historiografija još nije doprla jer se temelji isključivo na katoličkim stajalištima.

Uzrok tomu što su se Hrvati unatoč svemu priklonili Rimu vidimo poglavito u činjenici da je crkvena pripadnost ujedno značila političku ovisnost o Bizantu i to neusporedivo veću negoli da je riječ o Rimu. Hrvatske težnje za neovisnošću imale su u savezu s Rimom mnogo više manevarskoga prostora. Drugi je čimbenik psihološke naravi, koji prema našemu mišljenju leži u većoj duhovnoj povezanosti Hrvata s Rimom negoli s Bizantom. No, taj ćemo problem podrobnije objasniti na drugome mjestu.

3. Zlatno doba Hrvatske

Nakon što su Franci i Bizantinci oslabjeli, Hrvatska je uspjela ojačati. U uspješnoj borbi s Mađarima koji su također snažno nadirali prema jugu te s Bugarima koji su nadirali prema zapadu, najmoćniji hrvatski knez Tomislav (900.—930.) uspio je unatoč svim preprekama sve tri hrvatske državne tvorevine — Panonsku, Bijelu i Crvenu Hrvatsku — ujediniti u jedinstvenu državnu tvorevinu te stvoriti državu koja se prostirala od Raše u Istri do Dunavskoga koljena, od srpske Morave do Skadarskoga jezera i koja se jednako uspjela nametnuti i Mađarima i Bugarima. Taj politički uspjeh dodatno je potkrijepila Tomislavova krunidba: godine 925. na Duvanjskome polju (u današnjoj zapadnoj Bosni) papinski je legat na raskošnoj svečanosti okrunio Tomislava za kralja Hrvata krunom koju je darovao papa. Hrvatska je tako postala kraljevinom. Valja primijetiti da su Hrvati u to vrijeme predstavljali znatnu vojnu silu. U bizantskih pisaca nalazimo potvrdu da su u doba Tomislava Hrvati mogli podići vojsku od 100.000 pješaka i 60.000 konjanika, 80 velikih i 100 manjih ratnih brodova, a to je u ono vrijeme neosporno bila znatna vojna sila. U svakom slučaju Hrvati su već tada bili vrsni vojnici, a to su ostali do današnjih dana. Hrvatska je u to vrijeme dosegnula svoj najveći opseg i uzlet. Bizantski car smatrao je primjerenim Tomislavu dodijeliti titulu konzula te ga proglasiti prijateljem i saveznikom.

No, već u zlatno doba Tomislavove vladavine na zgradi hrvatske države počele su se nazirati ozbiljne pukotine koje će ugroziti mladu državu. Još u doba Tomislava u Splitu su održana dva crkvena sabora, jedan 925., a drugi 928. godine. Čitamo li sačuvane zaključke tih sabora, s čuđenjem ćemo primijetiti kako je Katolička Crkva — oslanjajući se na rastuću moć papinstva i ponovno stečenu važnost romanskih gradova — krenula u borbu ne samo protiv hrvatskih težnja za državnom crkvom i crkvenim jezikom, nego takoreći protiv samoga hrvatskoga nacionalnoga bića i jezika. Težnje Rima za centralizacijom i uporabom latinskoga jezika išle su na ruku nastojanjima razvlaštenoga i potisnutoga romanstva Dalmacije i njegova zadnjega očajničkoga pokušaja da se vrati na vlast i asimilira slavenske osvajače.

Naime, dalmatinski Romani, koji su u vrijeme hrvatske najezde gotovo u cijelosti protjerani s kopna i prisilno se sklonili na otoke, tijekom 7. i 8. stoljeća postupno se vraćaju na kopno i naseljavaju u razorenim gradovima ili njihovoj blizini. Tako je u blizini Solina od ruševina Dioklecijanove palače nastao Split, u blizini Epidaura Dubrovnik, stara Jadera oživjela je kao Zadar, Tetrangurion kao Trogir, Decatera kao Kotor i tako dalje. Hrvatski osvajači — vjerojatno pod utjecajem Katoličke Crkve — nisu bili odveć neprijateljski nastrojeni spram ponovnoga oživljavanja romanstva, ali nisu ni ispuštali iz ruku zaposjednuto, obradivo tlo pa je gradsko romansko stanovništvo moglo posjedovati zemljište samo u neposrednoj okolici gradova. To je prisiljavalo gradove da se još više posvete trgovini i obrtu. Budući da je u ono vrijeme Bizant još uvijek — premda uglavnom teoretski — držao vlast nad područjima što su ih zaposjeli Hrvati, Romani su u Bizantincima, koji su u ono vrijeme još uvijek vladali Italijom, u prvom redu mletačkim krajem, nalazili svojega zaštitnika pa su u skladu s time bili i crkveno vjerni pristaše Istočnoga Rimskoga Carstva.

Takav razvoj imao je za posljedicu da je tijekom 9. stoljeća uz Hrvatsko Kraljevstvo, koje je bilo gotovo neovisno o Bizantu, nastala umanjena, romanska Dalmacija koja se istini za volju sastojala samo od nekoliko dalmatinskih gradova i otoka te bila pod vlašću Bizanta i upravom bizantskoga namjesnika (*strategosa* ili *protospathariosa*).

Stoga je prirodna bila težnja hrvatskih kraljeva da zavladaju tim privjeskom svojega teritorija koji se odlikovao kulturom, obrtništvom, trgovinom i bogatstvom žitelja. Bizantu odani knez Sedeslav postigao je prvi uspjeh u tom smjeru kada mu je kao nagrada za privrženost prepušteno ubiranje godišnje-

ga danka koji su dalmatinski gradovi morali plaćati Bizantu. Čini se da su hrvatski vladari zadržali tu povlasticu i nakon Sedeslavova pada i razlaza s Istočnim Rimskim Carstvom pa su otad godišnje ubirali od Splita 200 dukata, od Zadra 110, od Osora, Raba, Krka i Trogira po 100, ukupno 710 dukata, a te su daće s vremenom vjerojatno i znatno porasle.

Od toga vremena hrvatski su kneževi bili neposredno financijski zainteresirani za romansko-dalmatinske gradove te prisiljeni politikom ustupaka vezati uz državu uvijek vrlo nepouzdane gradove već i radi toga da bi mogli nositi naslov »kralj Hrvata i Dalmatinaca«.

Tada se dogodilo još nešto. Gradovi koji su politički bili skloni Bizantu, crkveno su također ovisili o Istočnome Rimskome Carstvu. Kada su se nakon Focija (820.—898.) zaoštrile suprotnosti između Rima i Bizanta, papinska politika nastojala je privući i Bizantu preoteti bogate dalmatinske teme. Zauzvrat, gradovi su dobivali papinsku potporu za politiku koja, kako smo prethodno pokazali, hrvatskoj nacionalnoj državi nije bila ni najmanje sklona.

Tako su hrvatski narodni vladari sve više potpadali pod utjecaj i postajali ovisni o protunacionalnim elementima, visokome latinskome kleru i romanskim gradovima. Hrvatski kraljevski dvor sve više se latinizirao, a stara, autohtona latinska kultura počela se nametati patrijarhalnim običajima Hrvata.

To je za posljedicu imalo nastanak hrvatske narodne stranke koja je u politici, jeziku, običajima i inome osobito nastojala zaštititi interese hrvatskoga državotvornoga plemena. Njoj se suprotstavljala klerikalno-romanska stranka koja se oslanjala na romanske gradove i moćan, latinaški kler. Kada prosuđujemo odnose snaga između tih dviju stranaka, moramo imati na umu opći razvoj crkvene politike u Katoličkoj Crkvi. U ono doba sazrijevalo je razmišljanje koje je svojega najistaknutijega zagovornika imalo u strastvenome duhu Hildebranda, kasnijega pape Grgura VII., a koje je težilo tomu da se papinska svemoć i nezabludivost ne uspostavi isključivo nad crkvenim pitanjima, nego da se i sve europske države podvrgnu papinskoj vlasti.

Slijedom toga službena se politika rimske kurije sve snažnije upletala u unutarnjopolitička pitanja hrvatske države te silila sve koji su skloni Crkvi da podupiru politiku latinizacije koju je promicala latinaška stranka. Stoga su hrvatski vladari pod pritiskom financijski jakih latinaških gradova, utjecajnoga klera i rimske kurije krenuli protunacionalnim smjerom. Taj razvoj događaja osobito se ubrzao u doba Petra Krešimira IV., inače jakoga i sposobnoga vla-

dara, pogotovo jer je on kao sin Mlečanke Hicele, kćeri dužda Petra II. Orseola, u Mlecima odgojen u latinskome duhu. Podlegavši pritisku romanskih gradova, taj je kralj službeno ukinuo hrvatski jezik u Crkvi.

Nezadovoljstvo narodnih krugova takvom politikom došlo je do izražaja kada nakon smrti Petra Krešimira IV. za kralja nije izabran njegov kandidat i nećak (on sam nije imao krvnih potomaka.) nego kandidat narodne stranke Slavić, iz narodnoga roda Svačića. No, moćna latinaška stranka to nije prihvaćala pa je u pomoć pozvala južnotalijanske Normane čiji su vladari bili papinski vazali. Godine 1075. u zemlju su provalili Normani pod vodstvom grofa Amica I. Giovinazza i zarobili nesretnoga kralja Slavića kojemu se, nakon što je odveden, zauvijek gubi trag. Latinaška stranka sada je ponovno bila premoćna pa je pri sljedećemu izboru kralja mogla nametnuti svojega kandidata. Izabran je papi sklon ban Dmitar Zvonimir, koji je kao zet mađarske kraljevske kuće uživao i osobni ugled. Ne treba smetnuti s uma da je taj čovjek bio suvremenik Grgura VII. (koji je bio papa od 1073. do 1085.) i živio u vremenu kada je rimski car njemačke nacije Henrik IV., ponosni odvjetak loze Salijevaca, morao hodočastiti u Canossu. Po uzoru na južnotalijanske Normane Zvonimir je Grguru VII. položio vazalsku prisegu te je sa znatnom vojnom silom svojega naroda morao ratovati za interese papinske politike. Ti ratni pohodi koji su iziskivali velike ljudske i materijalne žrtve, a nisu odgovarali ni interesima države ni vladajućega plemena, nego su im katkada čak i štetili, uzbunili su potisnute elemente narodne stranke i dali nov poticaj njihovoj agitaciji. Kralja je to ponukalo da privremeno odustane od te politike. No, kada Dmitar Zvonimir, smatrajući da se mora odazvati papinome pozivu na križarski rat, 1079. na Kosovu polju kod Knina u Dalmaciji saziva sabor radi najave vojnoga pohoda, ondje ga ubiju ozlojeđeni pripadnici narodne stranke.

Tako je okončano zlatno doba hrvatske samostalnosti.

4. Propast hrvatske države i priključenje Ugarskoj

Kada je uskoro umro posljednji slabašni izdanak narodne loze Držislavića, Stjepan II., između obiju stranaka, narodne i latinaške, izbila je nesmiljena borba za vlast u državi. To je zapravo bila kulturna borba zaoštrena rasnom borbom između Hrvata i Latina, borbama za prijestolje i različitim inozemnim utjecajima — kako utjecajem rimske kurije tako i mletačkim, bizantskim i mađarskim utjecajem. Moramo pretpostaviti da je velika ofenziva Bizantinaca

pod Komnenima, koja je otpočela oko godine 1140., već tada davala naslutiti razvoj budućih događaja i jači utjecaj Bizanta. Borba koja se pretvorila u rat svih protiv svih pokidala je sve državne sveze pa križari koji su 1096. godine prolazili zemljom, kako nas o tome izvješćuje franački kroničar Raimundus de Agiles, ondje više nisu zatekli organiziranu državnu vlast.

Logično je da je susjedna mađarska država iskoristila tešku krizu i slabost hrvatske vojne sile.

Mađari koji su se 896. doselili u svoju sadašnju domovinu uskoro počinju potiskivati vlast panonskih Hrvata — čija se država katkada, primjerice za kneza Braslava, prostirala do Balatona i Dunava — i granice Hrvata sve više pomicati prema jugu. Rodbinske veze između dinastija obiju država (ubijeni Dmitar Zvonimir svojedobno je oženio Jelenu, kćer Bele I. i sestru svetoga Ladislava) omogućavale su Mađarima bolji uvid u hrvatske prilike te im osigurale i izvjesne osobne odnose. Ono što im prije toga nije uspijevalo 270 godina, Mađari su pokušali iznova. Uočljivo je da od 1090. Mađari ulažu napore kako bi pokorili Hrvatsku, poduzimaju osvajačke pohode te ondje također pokušavaju pridobiti pristaše.

Poznat je prijepor između Mađara i Hrvata o tome jesu li Mađari pokorili Hrvatsku i domogli je se silom oružja ili je Hrvatska državnim ugovorom, takozvanim *Pacta conventa*, sklopljenim 1102. u Križevcima, s Mađarskom stupila u personalnu uniju.

Istina je vjerojatno negdje u sredini. Mađari su nedvojbeno osvojili neke dijelove Hrvatske, mađarski konjanici mogli su zadržati samo ravničarski kraj panonske Hrvatske. Morsku obalu, do koje im je bilo najviše stalo, nisu mogli zadržati zbog nepristupačna terena i ratobornosti tamošnjega stanovništva. Gdje nije pomagalo oružje, valjalo se poslužiti diplomatskim lukavstvom i državnim ugovorima. Državnopravni položaj koji je Hrvatska imala u vrijeme Arpadovića te zajamčene slobode koje su uživali Hrvati ne dopuštaju zaključak da je riječ o posve ratničkome osvajanju.

Pa ipak, način na koji su predstavnici dvanaest plemenitih hrvatskih rodova 1102. odbacili svoju državu ostavlja mučan dojam. No, u tome se ipak skriva dublji smisao. *Hrvati su odbacili svoju državu da bi spasili jezik i nacionalno biće.* Tijekom 170 godina postojanja hrvatskoga kraljevstva državu je proželo kulturno nadmoćno romanstvo i gotovo ovladalo državnim strojem što su ga stvorili Hrvati. Hrvati su odbacili upravo taj državni stroj jer da se

razvoj nastavio u smjeru u kojemu je krenuo, tko zna ne bi li kulturno i gospodarski nadmoćnome romanstvu u sprezi s vrlo jakim klerom te utjecajem papinske kurije i Mletačke Republike pošlo za rukom pokoriti i asimilirati hrvatske osvajače. Ako su ostaci rimskih legija u Daciji, kolijevci većine balkanskih Slavena, uspjeli pokoriti Slavene i stvoriti latinski narod Rumunja, tko može otkloniti mogućnost da se takvo što ne bi dogodilo u klasičnoj zemlji latinske kulture, u Dalmaciji? Dobrovoljnom amputacijom vlastite države Hrvati su tu mogućnost u korijenu sasjekli. Povijest im je dala za pravo. U 12. i 13. stoljeću romanski gradovi naglo su se počeli slavenizirati. U 14. stoljeću Dalmacija je ponovno potpala pod romansku odnosno mletačku vlast. No, četverostoljetna vladavina Mletačke Republike, rijeke latinske krvi koje su ponovno pritjecale u Dalmaciju, nisu mogle promijeniti započeti proces. Kada je 1813. Austrija stekla Dalmaciju, Talijani su u Dalmaciji činili otprilike 25% stanovništva, a 1910. još samo 2%. Godine 1898. na otoku Krku umro je Antonio Udina Burbur, posljednji čovjek koji je govorio starim »dalmatinskim«, dalmatoromanskim dijalektom, a zajedno s njime umrli su i posljednji ostaci romanstva na istočnoj obali Jadrana.

Jedan od motiva sadašnjega rata[4] upravo je taj proces kojemu smo dopustili da nam se događa pred očima. Nacionalistička Italija izazvala je rat s Austrijom kako bi oružanom silom pritekla u pomoć izumirućemu latinstvu istočne jadranske obale. Rat će odlučiti i o tom pitanju, no vjerujemo da on ništa neće promijeniti u dosadašnjem tijeku događaja. S jednakim ogorčenjem, samozatajnošću i samoprijegorom kojim su se prije 800 godina borili protiv Romana, ubili svojega kralja, odbacili državnu samostalnost, Hrvati se bore i danas. Hrvatski Dalmatinci i Bosanci na Soči biju istu bitku za očuvanje svojega jezika i nacionalne samobitnosti kao i proteklih tisuću godina.

5. Hrvati pod Arpadovićima i Anžuvincima

Kada je Hrvatska potpala pod Ugarsku, dinastija Arpadovića više nije bila na vrhuncu svoje moći. Arpadovići su izgradili ugarsku državu i dali joj prirodne granice. Stjecanjem Hrvatske svojoj su državi osigurali izlaz na more. No to je ujedno bio posljednji u nizu uspješnih poteza te dinastije. Od Kolomanova vremena dinastija vidljivo propada. Jedini veći uspjeh bio je stjecanje Bosne.

[4] Misli se na Prvi svjetski rat (1914.—1918.). (nap. ur.)

Od Bele II. Slijepoga (1131.—1141.) ugarski su kraljevi nosili naslov kraljeva Rame, pri čemu je Rama kao *pars pro toto*[5] označavala Bosnu. No ispostavilo se da je to bila neizbježna posljedica stjecanja Hrvatske. Bosna je uvijek bila sastavni dio hrvatske države, doduše u različitu opsegu. Činjenica da se to pridruživanje dogodilo u vrijeme slijepoga i dokazano slaboga vladara trebala bi biti dovoljna kao dokaz da ono od Ugarske nije iziskivalo osobit napor i da ga treba promatrati kao puku posljedicu stjecanja Hrvatske.

Arpadovići su se zapravo vrlo malo brinuli za Hrvatsku. Hrvatska je bila gotova, uređena država koju je paralizirala tek privremena kriza. Zahvaljujući većoj zajedničkoj snazi obiju država otklonjeni su inozemni utjecaji pa su se prilike u Hrvatskoj uskoro normalizirale. Mađari su to pitanje tehnički riješili tako što su upravu nad *partes adnexae*[6] povjerili kraljeviću iz svoje dinastije. Time je stvorena neka vrsta sekundogeniture. Hrvatskoj se posvećivalo više pozornosti tek kada je trebalo zaratiti s vanjskim neprijateljima koji su ugrožavali hrvatsku teritorijalnu cjelovitost. To su u prvome redu bili Mletačka Republika i Bizant te njegov pravni sljednik Osmansko Carstvo.

Ugarski kraljevi bili su prisiljeni nastaviti borbu koju su svojedobno vodili Hrvati protiv nepouzdanih romanskih priobalnih gradova i Mletačke Republike, no tu su borbu vodili bez mnogo žara i upornosti, ali i bez mnogo uspjeha. Stanje se u korist ugarskih kraljeva popravilo zapravo sâmo od sebe. Prelaskom kraljevske vlasti u Ugarsku Romani su izgubili utjecaj koji su imali u vrijeme hrvatskoga narodnoga kraljevstva. Crkvena je politika također dobila nov smjer. Nakon gubitka neposrednoga utjecaja na državnu vlast dalmatinski su Romani sve više nestajali. Dok su u doba hrvatskoga narodnoga kraljevstva romanski gradovi romanizirali doseljene Slavene, sada je pod neslavenskom dinastijom začudo započeo posve suprotan proces: doseljeni Slaveni postupno su slavenizirali romanske gradove u Dalmaciji. Time se popravio i položaj ugarskih kraljeva: što su se gradovi više slavenizirali, to su za državu bivali pouzdaniji jer su u njoj tražili oslonac protiv agresivnih mletačkih težnji za širenjem na Jadranu. Takav razvoj događaja zapravo je bio potaknut društvenim procesom kojemu se do sada pridavalo premalo pozornosti. Hrvatska je bila država plemstva, a drevni Hrvati bili su osvajački narod u kojemu se

[5] (lat.) dio za cjelinu (nap. ur.)

[6] (lat.) pridružene zemlje (nap. ur.)

vlast temeljila na osvajačkoj sili i krvi plemenitijoj od ostaloga stanovništva. Naime, drevne Hrvate moramo zamisliti kao slavensko-arijski narod tek ponešto pomućenoga arijskoga tipa: visoke, svjetlokose, dolihocefalne. Kao plemićka država vjerojatno su bili skloni povezivanju s državom mađarskoga plemstva. Tijekom razdoblja Arpadovića počeo je socijalni rasap plemićkih rodova. Hrvati su kao Slaveni živjeli u plemenskoj i obiteljskoj zajednici — zadruzi. Pod utjecajem pojmova rimskoga prava privatno se vlasništvo počelo nametati slavenskome zadružnome, plemenskom i obiteljskom vlasništvu. Plemenski starješine bili su naviknuli posjed cijeloga plemena smatrati osobnim vlasništvom jednako kao što su glave obitelji vlasništvo cijele obitelji smatrali svojim vlastitim. U plemenima i obiteljima izbijali su sukobi i borbe pri čemu su najjače obitelji isključivale iz plemenskoga posjeda one slabije, a jači članovi obitelji one slabije iz zajedničkoga obiteljskoga posjeda. Tako je dio Hrvata lišen nasljednoga zemljišta i posjeda te je bio prisiljen otići. To se činilo i po uzoru na mađarski feudalizam u kojemu su se najjače obitelji uspinjale do razine moćnih feudalaca kakve vidimo već u 13. stoljeću dok su one slabije tonule u seljački stalež ili se iseljavale u romanske gradove. Ta selidba Hrvata u gradove, koja je uzela maha u doba Arpadovića, odredila je sudbinu dalmatinsko-romanskih gradova u kojima od 12. stoljeća nalazimo sve više slavenskih patricijskih obitelji. Još i danas vrlo dolihocefalni stanovnici dalmatinskih gradova mješavina su starih Romana i hrvatske plemićke krvi.

Ne smijemo previdjeti ni iskustva koja su dalmatinski gradovi imali s mletačkom upravom, napose s njezinom gospodarskom politikom. Ta iskustva nisu bila nimalo ohrabrujuća jer je Mletačka Republika vodila politiku bezobzirnoga trgovačkoga gušenja i izrabljivanja zemlje. Stoga možemo primijetiti kako su dalmatinski gradovi počesto ugarskoj vlasti davali prednost pred mletačkom.

No, posjed dalmatinske obale za Mađare nikada nije bio ni dugotrajan ni spokojan. Mletačka Republika neumorno se pokušavala dočepati dragocjene obale. Kao trgovačka sila u sjevernome jadranskome bazenu nije trpjela nijednu drugu vlast. Bila je to prva inačica današnje talijanske politike zvane *mare nostro*.[7]

[7] (tal.) naše more (nap. ur.)

U vrijeme propasti Arpadovića vidimo svojevrstan pokušaj Hrvata da nastupaju politički samostalno, no još ne razabiremo jasan cilj. U narodu još nije bilo jedinstvenoga djelovanja i htijenja. Rasap unutar naroda još je više uznapredovao. Kao što smo već pokazali, hrvatska vladajuća klasa nalazila se u »stanju mitarenja«. Osim toga provala Tatara sredinom 13. stoljeća, kojoj su se Hrvati odlučno suprotstavili i u Hrvatskoj zaustavili njihovo napredovanje, ozbiljno je uzdrmala imovinu i vlasničke odnose hrvatskih plemićkih rodova te pokrenula selidbu plemenâ. Razvoj feudalizma u cijeloj Europi, a osobito u Ugarskoj, te načela rimskoga prava skršili su nekadašnju snagu hrvatskih plemićkih rodova. U takvoj situaciji nisu mogle doći do izražaja jedinstvene težnje naroda, nego se sve promatralo sa stajališta osobnih ambicija — u pravilu sebičnih težnja pojedinih feudalaca kojima su se nastojali suprotstaviti svi koji su bili slabiji.

Nakon nasilne smrti Ladislava IV. (Kumanca) na ugarsko prijestolje dolazi Andrija III., sin Stjepana Postuma i Tomasine Morosini te unuk kralja iz dinastije Arpadovića Andrije II. Unutarnje ustrojstvo ugarske države bilo je ozbiljno uzdrmano. Unutarnji rasap osokolio je inozemne ambicije pa su Rudolf I. Habsburški i papa Nikola IV. kao vrhovni feudalni gospodari polagali pravo na prijestolje. Rudolf je svojemu sinu vojvodi Albertu I. Austrijskome dao Ugarsku u leno, a papa Nikola dao ju je Karlu I. Robertu, potomku odane mu anžuvinske vladarske kuće.

Tako se Ugarska usrećila s trima kraljevima, Andrijom III., Karlom I. Robertom i Albertom I. Hrvati su se našli u nedoumici komu se prikloniti. Nisu se priklonili najjačemu kandidatu, Andriji III., i to ne samo zato što su kao dosljedni legitimisti — a takvima se pokazuju tijekom cijele svoje povijesti — sumnjali u Andrijin legitimitet (bio je posmrče pa su veoma dvojili u njegovo arpadsko podrijetlo), nego su se štoviše bojali da se Andrija kao sin mletačke patricijke odgojen u Mlecima, otuda mu nadimak »Mlečanin«, neće dovoljno zdušno boriti protiv zakletoga hrvatskoga neprijatelja — Mletačke Republike i njezinih presezanja za Dalmacijom. Imajući to u vidu, odlučili su se za Karla I. Roberta jer su Anžuvinci bili moćni vladari i zakleti neprijatelji Mletačke Republike. Stoga su se u Hrvatskoj nacionalni i klerikalni elementi odlučili za Anžuvinca kojemu je, kada je riječ o klerikalnim elementima, zacijelo pomogao i papin utjecaj. On je u prvome redu bio hrvatski kandidat pa je u kolovozu 1300. u Zagrebu okrunjen za prvoga kralja Ugarske i Hrvat-

ske.[8] Hrvatima se posrećilo s njihovim kandidatom: Andrija III. pogiba u borbi koja je izbila između njega i Anžuvinaca pa Karlo I. Robert 1301. postaje nespornim kraljem Ugarske.

Usporedno s time tekao je još jedan proces. Kao uvijek i svagdje na Sredozemlju tako je i u Hrvatskoj moć feudalaca bila obrnuto proporcionalna kraljevskoj moći. U vrijeme propasti Arpadovića neki su hrvatski feudalci izrazito ojačali. Među njima se osobito isticao rod bribirskih knezova iz plemena Šubića. (Iz toga plemena poslije će poteći slavni grofovi Zrinski.) Sa sjedištem smještenim prilično južno u brdovitoj srednjoj Dalmaciji bili su izvan neposrednoga utjecaja ugarskih kraljeva, k tomu su bili bogati i moćni pa su na svojemu području postali gotovo neovisni dinasti. Posjedovali su najveći dio tadašnje Hrvatske, Bosne i Hercegovine, dakle većinu današnjih južnoslavenskih pokrajina Monarhije. Bili su takoreći u labavoj vezi s državom jer su bili hrvatski banovi, no bansku su čast nasljeđivali pa su bili *de facto* neovisni. Pod knezom Pavlom I. Bribirskim obitelj se toliko uzdignula da se činilo kako će se Hrvatska ponovno osamostaliti. Za kneza Mladina II. obitelj je dosegnula vrhunac svoje moći, ali i svoj kraj. Već za kneza Pavla javljaju se poteškoće konfesionalne naravi. U Bosni je u to doba u porastu bogumilska hereza kojoj se suprotstavljala ta nedvojbeno katolička kneževska obitelj. To je izazivalo trvenja, a u jednom takvom sukobu knez Mladin I. gubi život. Sukob između bogumilskoga plemstva u Bosni i sve veće moći katoličkih knezova Bribirskih svakako je utjecao na to da knezovi Bribirski gube te krajeve, a njihova moć znatno slabi. Slabljenje te moćne obitelji potaknuto je i jalom plemićkih rodova koji su jačanjem te obitelji bili gurnuti u zapećak. Neumorna mletačka diplomacija koja je nerado gledala jačanje jednoga plemićkoga roda, a naposljetku i jačanje središnje vlasti Anžuvinaca, ubrzali su propast te obitelji. Feudalci neskloni Mladinu II. izručili su ga kralju Karlu I. Robertu kojega je mletačka diplomacija nahuškala da se zauvijek otarasi toga opasnoga feudalca.

To je jedno od proturječja toliko znakovitih za hrvatsku povijest. Hrvati nametnu izbor Karla I. Roberta iz dinastije Anžuvinaca kako bi u njemu imali oslonac za borbu protiv Mletaka, no Mleci iskoriste jakoga kralja kako bi

[8] Prijeporno je je li Karlo I. Robert u Zagrebu samo pomazan ili zaista okrunjen prema svim pravilima. Za potonju pretpostavku postoje pisani dokazi, no ne mogu se smatrati posve pouzdanima.

uništili opasne hrvatske feudalce, najprije knezove Bribirske, a potom i moćne knezove Nelepiće ili Nelipiće. Čim su knezovi Bribirski bili oslabljeni i poniženi, lukava Mletačka Republika iskoristila je knezove Bribirske, koji su bili ljutiti na Anžuvince, kao oruđe u borbi protiv ugarskih kraljeva.

Karlo I. Robert nipošto nije ispunio nade koje su Hrvati polagali u nj kada je riječ o Mletačkoj Republici jer spretni su Mlečani znali od sebe otkloniti kraljevu moć. To je ipak učinio njegov sin Ljudevit I. Veliki. On je s Mletačkom Republikom zbog Dalmacije vodio dva velika rata, prvi od 1356. do 1358. koji je završio Zadarskim mirom kojim je ugarskome kralju pripala cijela Dalmacija do Kotora, a drugi od 1378. do 1381. koji je završio Torinskim mirom (8. kolovoza 1381.) kojim je zadržan *status quo*. Važno je istaknuti da se u prvome ratu kao mletački saveznik istaknuo srpski car Stefan Dušan i samo je njegova smrt u doba rata spriječila da ozbiljno ne zaprijeti Ljudevitu I. Ovo ističemo kako bismo naglasili da je taj savez između Srba i Talijana, koji izlazi na vidjelo upravo sada tijekom ovoga rata, geopolitički uvjetovana činjenica s kojom nam valja računati i u budućnosti.[9]

Hrvati su ostali vjerni Anžuvincima, a kada se činilo da će njihova moć u rukama žena, koje su naslijedile Ljudevita I. Velikoga, poći stranputicom i prijeći na Luksemburgovce, Hrvati su ponovno na prijestolje doveli Anžuvinca i to Karla II. Dračkoga, no njega su ubili Mađari. Hrvati i u međuvremenu osnaženo Bosansko Kraljevstvo zauzimali su se za njegova sina Ladislava Napuljskoga. No, on se klonio odlaska u opasne zemlje u kojima je mučki ubijen njegov otac, nego je smatrao mudrijim 1409. Mletačkoj Republici za 100.000 dukata prodati svoj stvarni ali i priželjkivani posjed zajedno sa svim pravima na Dalmaciju.

Hrvati su doživjeli gorko razočaranje jer su Anžuvinci, koje su kao protutežu Mlečanima birali za svoje kraljeve i za njih prolijevali krv, naposljetku sramotno izdali njihove interese prodavši ih tim istim Mlečanima.

6. Od razdoblja biranja vladara do dolaska Habsburgovaca na prijestolje

Tijekom svojega gotovo stogodišnjega vladanja Ugarskom (1301.—1395.) Anžuvinci su ipak uveli unutarnji red u državi slomivši vlast feudalaca. Kada su

[9] To uviđa i Jireček, usp. III-3, str. 370.

konačno bili u posjedu te geopolitički vrlo povoljno smještene države, dopustili su da ih zavede ideja širenja države na sve strane, a to je za posljedicu imalo osipanje. Pritom nisu primijetili pogibelj koja je bila na pomolu — osmanstvo. Možda ta opasnost u njihovo vrijeme još nije bila vidljiva u punom opsegu. Borba protiv te nove sile sve više će određivati buduće razdoblje ugarske i hrvatske povijesti. No, Ugarska i Hrvatska u to su vrijeme za takvo što bile spremne manje nego ikada. S Ljudevitom I. Velikim gasi se dinastija Anžuvinaca i nastupa razdoblje izbornoga kraljevstva. Tada otpočinje suprotan proces — jačanje feudalaca protiv kraljevske vlasti koja sada vidljivo slabi. Oslabljena središnja vlast u Ugarskoj i Hrvatskoj s vojskom ustrojenom prema banderijalnome sustavu i ovisnom o dobroj volji tomu inače nesklonih feudalaca nije bila dorasla posve ratničkoj organizaciji kakvo je bilo Osmansko Carstvo. Kada je tijekom sljedećih desetljeća turska opasnost počela zabrinjavajuće rasti, ugarski kraljevi donekle su se pokušali tomu suprotstaviti. No, bilo je prekasno, a njihova snaga nedostatna. Zazivala se ideja križarskih ratova, ideja borbe svekolikoga kršćanstva protiv polumjeseca. Ali, kao što križarski pohodi nisu mogli polučiti nikakve pozitivne rezultate, tako ni ovi nisu mogli pomoći u obuzdavanju osmanskoga širenja. Žigmund Luksemburški stao je na čelo križarske vojske, ali je teško poražen 1396. u Bitci kod Nikopolja. Njegov nasljednik i zet Albert Habsburški, prvi iz toga roda na hrvatsko-ugarskome prijestolju, okušao se u istoj zadaći, no ugarski velikaši ostavili su ga na cjedilu te je poginuo tijekom vojne. Njegov nasljednik, Poljak Vladislav I., ponovno je na čelu križarske vojske zaratio s Turcima, ali 1444. kod Varne gubi i bitku i život. Njegov nasljednik Ladislav V. Posthumus na Kosovu polju, na kojemu je 59 godina prije odlučena sudbina srpske države, doživljava težak poraz. Snažnoj osobnosti Matijaša Korvina (1458.—1490.) privremeno je pošlo za rukom vratiti snagu posrnulome ugarskome kraljevstvu. Unatoč tomu Turci su u međuvremenu (1463.) pregazili i pokorili Bosansko Kraljevstvo, a valovi turskih vojska prvi put stižu i do Save. Matijaš Korvin pokušava protuudar, zauzima sjevernu Bosnu i osniva dvije banovine — Jajačku i Srebreničku — kao marke koje će se suprotstaviti prodoru turstva. Pokušava ojačati i Bosansko Kraljevstvo imenujući i okrunivši Nikolu Iločkoga za kralja Bosne (1471.—1477.). Koliko god ta namjera bila ispravna, stigla je prekasno. Turci 1482. zaposjedaju cijelu Hercegovinu. Naslijedivši Matijaša Korvina, Dinastija Jagelovića tratila je svoju snagu i snagu države u borbi s Poljskom i Austrijom i nije

se znala nositi s moćnim velikašima u zemlji. U poljuljanoj državi izbila je nezamisliva financijska kriza. Poput Ugarske i Hrvatska je bila u rasapu: zemlju su razdirale borbe između velikaša. Nezakoniti sin Matijaša Korvina Ivaniš Korvin kao hrvatski herceg pokušao je spriječiti propast, a kada u tome nije uspio, 1492. odstupa i povlači se na svoje posjede u Šleskoj. Godinu dana poslije, iscrpljeni borbama između velikaša, Hrvati su u vlastitoj zemlji kod Udbine pretrpjeli težak poraz. Tada je izginuo cvijet hrvatskoga plemstva. Turci su prvi put prodrli do Kranjske i Štajerske. Rasulo se sve više širilo dok se naposljetku 29. kolovoza 1526. nije dogodila katastrofa na Mohačkome polju zadavši konačni udarac kralju Ljudevitu II. i neovisnosti Ugarskoga Kraljevstva. Hrvati su se našli bez vladara, odnosno morali su izabrati novoga. Kakvo je u Hrvatskoj bilo raspoloženje prije Mohača, najbolje ilustrira činjenica da su hrvatski staleži na Saboru u Križevcima 25. siječnja 1526. raspravljali o tome da legitimnome kralju Ljudevitu II. Jageloviću otkažu poslušnost zbog zanemarivanja kraljevskih dužnosti, da se odcijepe od Ugarske i izaberu novoga kralja. Već tada je u zemlji postojala jaka stranka koja je na prijestolje htjela dovesti Habsburgovce. No, kako na Saboru nisu bile nazočne neke presudno važne osobe, odluka nije donesena.[10]

Moramo se ukratko osvrnuti na događaje koji su proizveli te neobične odnose. Oni su u prvome redu posljedica okolnosti da su se od doba Anžuvinaca svi ugarski kraljevi neprestance miješali u austrijske, češke i poljske prilike zapostavljajući jug kraljevine na kojemu su se spremali sudbonosno važni događaji.

Situacija je na Jugu bila osobito opasna. Anžuvinci su zatrli moćne hrvatske feudalce, iskorijenili i oslabili najjače hrvatske plemićke rodove, Šubiće, Nelipiće i Frankopane. Već smo upozorili na tragičnu sudbinu Hrvata koji su svojedobno izabrali Anžuvince kako bi u njima našli zaštitu od mletačkih presezanja. No, ta diplomatski nadmoćna republika znala je parirati tom šahovskom potezu, znala je nahuškati Anžuvince na omražene im moćne hrvatske feudalce, a od posljednjega Anžuvinca čak je otkupila i pravo na Dalmaciju. To je bila osnova na kojoj je Mletačka Republika poslije ipak dobila Dalmaci-

[10] Zanimljivo je obrazloženje u jednome mletačkome izvješću u kojemu se spominje kako je Hrvatima prepušteno na volju izabrati novoga vladara koji će ih dostojno braniti *(che loro è licito trovarsi un altro signore, che li defenda)*. Time jasno dolazi do izražaja težnja za samoodređenjem koja je na Jugu oduvijek bila jaka.

ju. Sada je oslabjela i središnja vlast te u državi nije postojala snaga koja bi se mogla suprotstaviti prodoru Turaka. U Hrvatskoj koja je bila prva na udaru Osmanlija ta slabost itekako se osjećala. Hrvati više nisu bili sposobni pružiti otpor Turcima kao što su to učinili Srbi na Kosovu polju. Bio je to uspjeh združenih snaga Anžuvinaca i Mletaka.

Stoga su se Hrvati stali plaho osvrtati za silom koja bi im u tim sudbonosnim vremenima mogla priteći u pomoć — a to su bili Habsburgovci.

Činjenica je da su Habsburgovci prvi ispravno prepoznali i procijenili opasnost koja je cijeloj Srednjoj Europi prijetila od vojno snažnih i agresivnih Osmanlija. Zato su još prije 1526. Hrvatima pružili financijsku i vojnu pomoć u borbi protiv Turaka koliko god je to bilo moguće s obzirom na to da je riječ o stranoj državi. Tu njihovu zaslugu ne umanjuje činjenica da su to činili i zbog vlastitih dinastijskih pretenzija na Ugarsku i Hrvatsku.

Zbog tih okolnosti Habsburgovci su u Hrvatskoj imali brojne pristaše, kudikamo brojnije negoli u Ugarskoj gdje se odlukom ugarskoga Sabora od 12. listopada 1505. godine — usmjerenom protiv Habsburgovaca — zahtijevalo da se kao veleizdajnik ima osuditi na smrt svatko tko stranca (nemađara) predloži za kralja na ugarskome prijestolju.

Ne treba zanemariti činjenicu da su Habsburgovci dugo i sustavno pripremali svoje pretenzije na hrvatsko-ugarsko prijestolje. Ovdje ćemo tek skrenuti pozornost na četiri ugovora o nasljeđivanju: prvi od 24. srpnja 1463. s Matijašem Korvinom, drugi od 7. studenoga 1491., treći od 5. kolovoza 1506. i četvrti iz srpnja 1515. s Vladislavom II. Jagelovićem. Svrha svih tih ugovora bila je da se po izumiranju vladajuće dinastije u Ugarskoj Habsburgovcima osigura zajedničko hrvatsko-ugarsko prijestolje.

Zahvaljujući hrvatskome snažno izraženom osjećaju za legitimitet i potrebi za čvrstom i zaštitničkom rukom u Hrvatskoj nije bilo teško osigurati provedbu tih ugovora o nasljeđivanju. Na saboru održanome na Novu godinu 1527. u cetingradskoj tvrđavi (kod Slunja u Hrvatskoj) Ferdinand je izabran za kralja Hrvatske.[11]

[11] Povelja o izboru kralja može se naći u: *Jura Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Pars II., *Articuli & constitutiones seu generalium congregationum Regni Croatiae, Dalmatiae & Slavoniae*, edit Joannes Kukuljević aliter Bassani de Sacchi, Zagrabiae 1862., Velocibus typis dris. Ludovici Gaj, str. 22-25. ili kod Seton-Watsona VII-4, str. 355-357. O tome bi se mogle reći mnoge zanimljivosti, no radi sažetosti prikaza toga ćemo se morati odreći.

Šest dana poslije u Dubravi u Slavoniji, u kojoj je zbog brojnih ugarskih magnata i njihovih tamošnjih posjeda ugarski utjecaj bio jače izražen, temeljem Saborskoga članka iz 1505. izabran je nacionalni kandidat Ivan Zapolja.

Između dvojice kandidata presudna je bila veća ozbiljnost i sposobnost, a kako je ona bila izraženija kod Habsburgovaca, to je odnijelo prevagu. Nedostatak ozbiljnosti, sposobnosti i posvećenosti poslu Zapolja je nastojao nadomjestiti popustljivošću prema Turcima dok naposljetku nije skončao kao turski vazal. Zbog približavanja Turcima Zapolja je među Hrvatima izgubio sve simpatije, nakon četiri godine njegova je struja posve nestala, a Habsburgovci su postali neograničeni vladari u dijelovima Hrvatske koje Turci još nisu zaposjeli.

Vjernost na koju su 1572. prisegnuli Habsburgovcima posredstvom svojih predvodnika, Hrvati su postojano iskazivali gotovo 400 godina. To je općepoznata povijesna činjenica koju ovdje nije potrebno podrobnije razlagati. Sadašnji rat poseban je ispit te odanosti. Izložen dugogodišnjem utjecaju, jedan dio inteligencije počeo se kolebati. Jedino iz dubine arijske narodne duše proizlazi odanost samostalno izabranome vladaru kojemu Hrvati navijek ostadoše vjerni.

7. Turska nevolja

Sredinom 15. stoljeća, a osobito nakon pada Bosne, Hrvatima je zaprijetila turska nevolja. To dugotrajno stanje zahvatilo je cjelokupan život naroda, ovladalo svim njegovim područjima te iz temelja uzdrmalo i promijenilo osnove njegove egzistencije. Bilo je to mučeničko razdoblje hrvatskoga naroda utoliko tegobnije što je potrajalo punih 250 godina. Hrvatskim zemljama prolazila je crta razdvajanja koju je Srednja Europa uspostavila prema osmanskim osvajačima. Tu su crtu zapljuskivali najsilovitiji valovi osmanske plime, a njihova snaga ondje je bila najrazornija. Sve u svemu, od života hrvatskoga naroda prije Turaka u kulturnome, društvenome i gospodarskome pogledu nije ostao ni kamen na kamenu.

Predodžba o pravoj biti toga stanja u Austro-Ugarskoj je veoma izblijedjela. U Monarhiji smo malo-pomalo o tome stekli drukčije predodžbe. Samo onaj tko je desetljećima živio na jugu Monarhije i osobnim promatranjem stjecao neposredna iskustva, u stanju je bolje razumjeti bit problema. Iz razumljivih razloga nećemo to podrobnije tumačiti, nego ćemo samo naglasiti da je Os-

mansko Carstvo bilo državna organizacija u cijelosti zasnovana na ekspanziji i vojnome osvajanju u kojoj je vladajući sloj činila organizacijski vrlo sposobna ratnička rasa, a osvajanje, podjarmljivanje ili zatiranje inovjernoga protivnika bili su vjersko poslanje. Iz povijesti Vojne krajine (Vojne granice) prof. Schwickera ovdje ću navesti tek opis surovih osmanskih ratničkih hordi: »Posljedice su se očitovale u sve većem razaranju, pustošenju i depopulaciji područja neposredno izloženih turskoj ugrozi. Širio se osjećaj sve veće nesigurnosti, muškarci su masovno napuštali područja što su ih zauzeli ili ugrožavali Turci te sa ženama, djecom i pokretnom imovinom bježali u tuđinu.«[12]

Ukratko ćemo objasniti samo najvažnije političke i socijalne posljedice koje su Hrvatima donijela turska osvajanja:

1. Već smo naglasili da je hrvatska država bila proizvod slavenskoga vladajućega sloja i mješavina ostataka drugih slavenskih, ilirskih, romanskih i avarskih ostataka naroda. Pod Arpadovićima se prodorom feudalizma u Ugarsku promijenila unutarnja struktura toga sloja. Nastali su oligarhijski rodovi koji su gotovo neovisno vladali svojim područjima. Snagu tih rodova Anžuvinci su slomili u Hrvatskoj, a Žigmund Luksemburški u Bosni. Prvotno je sjedište tih rodova bilo u današnjoj sjevernoj Dalmaciji, zapadnoj i sjeverozapadnoj Bosni odakle su se širili daleko na istok i jug. Budući da se u Hrvatskoj pritisak osmanstva pomicao prema sjeverozapadu — pogotovo jer je ubrzo nakon Mohačke bitke Ugarska pokorena, a snažan otpor mogle su pružiti samo austrijske nasljedne zemlje i njihovi vladari — odmah nakon pada Bosne sjedišta hrvatskoga plemstva potpala su pod vlast osmanskih osvajača ili su postala neposredno ratno područje. No, kako su hrvatski plemići — zahvaljujući tomu što su bili državotvorna i glavna politička sastavnica hrvatskoga naroda — postali organizatorima otpora Turcima, morali su na svojoj koži iskusiti i sav gnjev turskih osvajača koji su u Hrvatskoj prvi put u Europi osjetili da su stigli do crte koju ne mogu prijeći. Protjerano sa svojih ognjišta, hrvatsko je plemstvo pred Turcima bježalo na sjever i sjeverozapad, a njegove dragocjene snage iscrpljivale su se u neprestanim borbama. Mnogi su plemićki rodovi izumrli, a drugi iselili u Ugarsku i ondje se pomađarili. Tek manji dio sklonio se u hrvatska područja u Zagrebačkoj i Varaždinskoj županiji koja su ostala pošteđena turskih osvajanja. Ta državotvorna i glavna politička

[12] II-7, str. 5.

sastavnica hrvatskoga naroda protjerana je sa svojih ognjišta i najvećim dijelom uništena, a u konačnici je izgubila i doticaj s ostatkom hrvatskoga naroda.

2. Običan narod nije prošao ništa bolje od plemstva. Prirodne spone koje su povezivale narod i plemstvo imale su za posljedicu da su i niži slojevi hrvatskoga naroda osjetili gnjev Osmanlija. Stoga je vrijeme turskih osvajanja bilo razdoblje neprestanoga iseljavanja Hrvata u Mađarsku, Austriju i Italiju. Etničke ostatke toga razdoblja iseljavanja nalazimo u homogenim hrvatskim kolonijama u tim zemljama: u županijama Bratislava, Šopron, Mošon, Vas, Zala, Bač-Bodrog i Baranja u kojima još i danas prema popisu stanovništva iz 1910. živi otprilike 300.000 Hrvata, zatim u hrvatskim enklavama na Moravskome polju, na rijeci Litavi, u Moravskoj, čak u Italiji (u provinciji Molise, okrugu Larino u čijim se selima Montemitro, San Felice, Slavo, Aquavivacolle croci još i danas govori hrvatski) te u Bavarskoj (Železno). Te kolonije samo su pokazatelj skupnoga iseljavanja koje se zapravo doima manje važnim jer se događalo povremeno. Kudikamo teži etnički gubitak individualna su iseljavanja, selidbe pojedinih obitelji, manjih skupina sastavljenih od nekoliko obitelji koje su se stalno iseljavale i ubrzo se u novoj sredini etnički asimilirale.

Valja naglasiti da je to bio najvrjedniji dio hrvatskoga življa koji je iseljavanjem bježao od nepodnošljivih životnih uvjeta. Bježali su u pravilu gospodarski najjači, koji su bili naviknuti na bolje životne prilike. Oni gospodarski slabiji sklanjali su se u zabačene krajeve podalje od glavnih prometnih putova i ondje živjeli. I dok su se tako oni gospodarski najjači i kulturno najnapredniji iseljavali, oni tjelesno najjači i najsposobniji odlazili su u borbu i u njoj ginuli.

Stoga je za hrvatski narod razdoblje turskih osvajanja bilo razdoblje najgorega rasapa, neusporedivo gore od onoga koje je njemački narod pretrpio u Tridesetogodišnjemu ratu jer je trajalo osam puta dulje.

3. Tim raseljavanjem Hrvata velika područja države ostala su bez žitelja i opustjela. Budući da turska država zbog financijskih i vojnih razloga nije mogla dopustiti depopulaciju svojih područja, opustjele krajeve počela je naseljavati ljudstvom koje joj je prvo bilo na raspolaganju. Stoga su iz svih područja Balkana naseljavani pastiri i seosko stanovništvo i to pretežito pravoslavno jer je muslimanskih seljaka i pastira bilo vrlo malo s obzirom na činjenicu da su muslimani činili vladajući sloj. Pravoslavno stanovništvo nije bilo nacionalno jedinstveno, među njima je bilo Bugara, pravoslavnih Albanaca, Arumuna,

Grka, Cigana, vrlo mnogo Vlaha (Rumunja), a vjerojatno i određeni postotak Srba, pogotovo zato što su srpska područja bila najbliža. Budući da su Srbi bili kulturno najbolje organizirani, kao što ćemo poslije vidjeti, neslavenski pravoslavni živalj ubrzo se poslavenio postupno podlegnuvši utjecaju Srba kao najjače sastavnice iz koje su nastali današnji Srbi u Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji te Bosni i Hercegovini. Tursko razdoblje za Hrvate je značilo komadanje njihova etnički jedinstvena područja te nastanak jednoga naroda s vlastitim karakterom, težnjama i političkim ciljevima koji se ni na koji način nisu slagali s onima hrvatskima — nastanak Srba u hrvatskim zemljama.

4. Još jedna posljedica turskoga doba bio je osjetan pad kulturne i gospodarske razine hrvatskih zemalja. Uzrok tomu nije bila samo negativna selekcija stanovništva opisana u točki 2., u gubitku tjelesno najsnažnijega, gospodarski najžilavijega i kulturno najsposobnijega dijela naroda koji se djelomice iselio, a djelomice izginuo u borbama. Prilike u zemlji u gospodarskom su i kulturnom pogledu negativno utjecale i na preostalo stanovništvo. U vrijeme neprestanih borbi i pljačkaških pohoda što su ih poduzimali Turci, a na jednak im način uzvraćala i naša strana, ništa nije bilo opasnije negoli isticati se imetkom, ugledom, osobnim utjecajem i sličnim. To je bio najsigurniji način da te sljedeći put opljačkaju, a možda čak i ubiju. Jedini način da se sačuva osobna sigurnost i nepovredivost posjeda bilo je neposjedovanje ničega, to jest životarenje u što većoj neimaštini. Komu se nije imalo što uzeti, tomu ratnici pljačkaši i razbojnici nisu dolazili. Stoga možemo dobro zamisliti kako su se stoljetni turski ratovi odrazili na hrvatski narod.

5. Budući da je najveći dio hrvatskih područja potpao pod tursku vlast, on je ujedno potpao i pod utjecaj orijentalnoga, osmansko-bizantskoga kulturnoga kruga. Ovdje se ne možemo upuštati u tumačenje toga silno složenoga problema, nego ćemo se ograničiti samo na pojedine naglaske. Ponešto ćemo pojasniti i na drugim mjestima. Poznato je da su Turci bili uspješni samo na području vojne organizacije jer su u naponu svoje snage imali najbolje ustrojenu vojsku u Europi. Na području državnoga ustroja malošto su postigli, a na području kulture i gospodarstva gotovo ništa. Njihov državni ustroj temelji se isključivo na vjerskim gledištima. Pripadnost zajednici ne prosuđuje se nacionalnim ili rasnim nego isključivo vjerskim kriterijima. Tko prijeđe na islam, ne ulazi u savez vjerske solidarnosti, nego u interesni krug vladajuće tursko-islamske rase, postaje političkim Turčinom. To se prenijelo i na ostale etničke i

vjerske sastavnice u državi koje su se zvale »millet« — vjere. Takvo shvaćanje zahvatilo je i dva susjedna naroda, Srbe i Hrvate, te među inim djelovalo i kao čimbenik koji je kod južnih Slavena pridonio snažnome miješanju vjere i nacionalnosti. Istina je da su važni bili i neki drugi čimbenici kojima ćemo se poslije pozabaviti, no fenomen osmanskoga konfesionalizma u dobroj se mjeri prenio i na život južnih Slavena.

Osim toga glavnoga čimbenika ne smijemo smetnuti s uma da je daljnji utjecaj orijentalnoga, bizantsko-osmanskoga kulturnoga kruga bio nepovoljan i dodatno pogoršao općenito silaznu razvojnu putanju Hrvata i drugih južnih Slavena. On sa sobom donosi orijentalnu tromost i pasivnost u gospodarskim i kulturnim odnosima, pomanjkanje svakog smisla za organizaciju i proizvodnu, gospodarsku djelatnost te sklonost manjim obrtima, uskogrudno i aprioristično poštivanje dogmatskih, vjerskih i političkih načela. Svaki promatrač Juga brzo će primijetiti da su te karakterne osobine još i danas uvelike zastupljene među Hrvatima.

8. Teritorijalno komadanje Hrvatske

S razdobljem turskih osvajanja i opisanim razvojem prilika najtješnje je povezan nastanak povijesno-političkih područja Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, Bosne i Hercegovine. Budući da ćemo se tom podjelom još podrobno baviti u ovoj knjizi, ovdje ćemo samo kratko prikazati razvoj tih povijesno-političkih teritorijalnih jedinica.

Bosnom i Hercegovinom u ovoj ćemo se knjizi baviti zasebno pa ju zasad možemo izostaviti.

Zanimljiv je nastanak Dalmacije. Sve do pada Bosne borba protiv romanstva bila je glavna politička ideja u Hrvata i već smo istaknuli da je ta borba bila jedan od glavnih pokretača stupanja Hrvata u trajnu državnu zajednicu s Mađarima. Pojavom turske nevolje ta borba prestaje. Kako je osmanstvo predstavljalo veću i zlokobniju prijetnju, Hrvati su zatomili svoju mržnju prema Latinima, prema Mlečanima. Svakako je bilo važno i to što se borba protiv Osmanlija shvaćala kao opća kršćanska dužnost, što su pape neumorno nastojali uspostavljati koalicije kršćanskih snaga, pokretati križarske ratove protiv Osmanlija i izgladiti trvenja među kršćanskim narodima. Hrvati koji su oduvijek bili dobri katolici, nisu mogli ne prigrliti takvo razmišljanje. Ne samo da

prestaje borba Hrvata protiv Mletačke Republike, nego Hrvati čak nastupaju kao njezini saveznici i suborci.

Poznato je da je Dalmacija od doseljavanja Hrvata zapravo više bila politički pojam nego područje. To su bili ostaci romanskoga posjeda u Hrvatskome Kraljevstvu. Ona je obuhvaćala nekoliko dalmatinskih otoka i gradove Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik (Ragusu) i Kotor koji su tijekom četiri do pet stoljeća uspijevali očuvati svoj romanski identitet. Prije negoli je Mletačka Republika uza silan trud uspjela osvojiti Dalmaciju, ti su gradovi slavenizirani pa su za nju ostali nesiguran posjed jer su uvijek bili skloni hrvatsko-ugarskim kraljevima. Tek prestanak sukoba između Mletaka i Hrvata, odnosno hrvatsko-ugarskih kraljeva kao i okolnost da su ugarski nacionalni kraljevi te poslije Habsburgovci svu snagu upregnuli u mukotrpnu borbu s osmanstvom, Mletačkoj su Republici isprva omogućili da staru Dalmaciju sigurno zadrži u svojem posjedu, a zatim vlast postupno proširi i na kopno. Takvomu razvoju događaja pogodovalo je i to što je Mletačka Republika od 17. stoljeća u nekoliko navrata nastupala kao saveznik habsburške države protiv Turaka pa se nije moglo spriječiti njezino stjecanje turskih, nekoć hrvatskih područja, a koja su poslije pripala hrvatsko-ugarskoj državi. Tako je Mletačka Republika, koja do 1444. nikada nije uspjela stabilizirati sferu svoje moći na istočnoj obali Jadrana, od te godine neprestano širila područje svoje vlasti. U velikome oslobodilačkome ratu, što ga je Leopold I. kao saveznik Poljske i Mletačke Republike vodio protiv Osmanlija (1683.—1699.) i koji je okončan mirom u Srijemskim Karlovcima, Dalmacija je od Stona do sredine Velebita dobila svoj današnji oblik. Naziv Dalmacija proširio se i na područja koja su nekoć obuhvaćala starohrvatske županije i pripadala Hrvatskoj. Umorna od stalnih nasrtaja Mlečana, Dubrovačka Republika tim je istim mirom postigla da se njezino područje od njih zaštiti dvjema turskim izbočinama prema Jadranu. Tako su nastala dva današnja hercegovačka izlaza na Jadransko more kod Neuma-Kleka i Sutorine. Južno od Dubrovnika Mlečani su dobili Herceg-Novi i Risan od kojega su stvorili Mletačku Albaniju.

Stoga se današnja Dalmacija sastoji od: 1. mletačke Dalmacije; 2. područja slobodne dubrovačke države; 3. takozvane Mletačke Albanije. Ta su područja Mirom u Leobenu (1707.) te potom Bečkim kongresom konačno pripala Austriji.

Dalmacija na idejnoj razini od 1444. godine znači širenje latinskoga narodnoga posjeda i na hrvatsko kopno. Tu činjenicu valja imati na umu jer ona ima važnu ulogu u sadašnjem ratu, a imat će je i u budućnosti.

Tijekom najjačega prodora Turaka (1526.—1606.) Hrvatska je većinom potpala pod osmansku vlast. Pod vlašću Habsburgovaca ostalo je tek vrlo maleno područje Hrvatske i Slavonije, uzak morski pojas na kranjskoj granici, zatim dijelovi Zagrebačke, Varaždinske i Križevačke županije. Hrvatski staleži to nazivaju *Reliquiae reliquiarum olim magni et inclyti regni Croatiae.*[13] Te tri županije zapravo uopće nisu pripadale Hrvatskoj nego Slavoniji, koja je u srednjemu vijeku uzela ime Panonska Hrvatska. Čini se da se taj naziv za područja sjeverno od Drave proširio i na područja južno od nje. Tek se bijegom cjelokupnoga hrvatskoga plemstva u područja još uvijek slobodna od Turaka, dakle doseljenjem politički aktivnih i državotvornih elemenata, stari povijesni naziv »*Croatia*« proširio i na tri gore spomenute županije. Slabljenjem osmanlijske moći te napredovanjem habsburške vlasti Hrvatska i Slavonija ponovno se počela širiti sve dok mirom u Srijemskim Karlovcima (1699.) nije dobila svoje današnje granice osim što je u svojemu teritorijalnome ustroju sadržavala i neobičnu jedinicu — Vojnu krajinu, kojom ćemo se pozabaviti poslije.

Hrvatska kakva je postojala u državnoj zajednici s Ugarskom od 1102. do 1526., provalom Osmanlija i njihovim osvajanjima raskomadana je na tri dijela: na dio koji je obuhvaćao najveći dio Bosne i Hercegovine i do 1878. odnosno 1908. bio pod tursko-bizantskim političkim i kulturnim utjecajem; zatim na Dalmaciju koja je do 1797. bila pod latinsko-mletačkim političkim i kulturnim utjecajem te na današnju Hrvatsku-Slavoniju čija su područja bila pretežito pod njemačko-mađarskim političkim i kulturnim utjecajem. Čak i nakon turske vladavine ta se povijesno-politička podjela inercijom održala sve do današnjih dana.

9. Vojna krajina

Nakon Mohačke katastrofe teret borbe protiv Osmanlija pao je na Habsburgovce. Za njih je bilo osobito važno što je pritisak Osmanlija bio najjači prema sjeverozapadu i što su se nakon pada Bosne (1463.) njihovi vojni i pljačkaški pohodi sve češće zalijetali u unutarnje austrijske zemlje. Obvezu obrane Hr-

[13] (lat.) Ostaci ostataka nekoć velikoga i slavnoga Kraljevstva Hrvatskoga. (nap. ur.)

vatske, što su je preuzeli cetingradskim izborom, Habsburgovci su spojili s obvezom zaštite unutarnjoaustrijskih pokrajina. Stoga su se u Hrvatskoj žustro latili organizacije obrane, pogranične su utvrde ojačane i u njih su smještene posade opskrbljene hranom, streljivom i drugim potrepštinama. No, obranu je beskrajno otežavala činjenica da su turska pogranična područja u Hrvatskoj posve opustjela osobito zbog osmanlijske taktike posvemašnjega pustošenja pograničnih područja i progona stanovništva. Zbog toga je obrani kronično nedostajalo ljudstva. Kako je hrvatsko stanovništvo bježalo na sjever i zapad, bujica osmanlijskih prodora uskovitlala je i žitelje ostalih balkanskih zemalja, napose Srbe koji su bježali pred turskim četama ili nadirali zajedno s njima kao pomoćne jedinice ili osoblje u ratnoj službi. Uslijedila je jaka migracija balkanskoga stanovništva na sjever i sjeverozapad. Osmanlije su to stanovništvo vrlo vješto koristile kao lako pokretne jedinice, kao predstraže, pljačkaške bande i slično jer je ono bilo željno pljačke i ratnoga plijena i kao takvo sijalo je strah. Austrija je tomu htjela stati na kraju koristeći to stanovništvo za naseljavanje opustjelih hrvatskih područja i dajući turskim prebjezima (Vlasima, Racima, uskocima ili takozvanim pribjezima) zemlju kao vojno leno uz obvezu zaštite granice od upada Osmanlija. To stanovništvo prvo je naseljavano na opustjelim podžumberačkim gospoštijama, postupno na cjelokupnoj turskoj granici u Hrvatskoj i Slavoniji, a poslije i u Banatu i Sedmogradskoj.[14] Tako je gdjekad kompaktno, no većinom raspršeno, u staro hrvatsko stanovništvo ušao posve nov etnički element kojim ćemo se poslije još morati pozabaviti. Budući da je takva zaštita granica u prvome redu koristila unutarnoaustrijskim zemljama, one su morale snositi troškove, ali su se brinule i za organizaciju obrane granice. Zajedničkim djelovanjem naseljavanja i organizacije kojom su se bavili unutarnjoaustrijski staleži nastale su prve graničarske općine (distrikti). Takav se ustroj pokazao dobrim pa se širio na sve veći prostor obuhvaćajući i susjedna područja nastanjena Hrvatima te je iznutra organizacijski usavršavan.

Tako je postupno nastajala Vojna krajina, odnosno granica.

Stavljanje cijelih područja pod vojnu graničarsku upravu, koja se prvi put spominje u takozvanim Vlaškim statutima od 5. listopada 1630., izazivalo je ozbiljne razmirice pa i pobune od kojih je najveća bila takozvana Varaždinska

[14] Poznata i kao Erdelj, današnja Transilvanija. (nap. prev.)

buna 1755. godine. Pod pritiskom tih neprilika provedene su reforme, uspostavljene graničarske pukovnije, a zatim je provedena i takozvana Hildenburghausenova reforma. U međuvremenu turska je nevolja gubila na oštrini, turska je moć opadala, u balkanskim se zemljama javljao pokret za oslobođenje od Turaka koji su zbog toga imali pune ruke posla s unutarnjim neprijateljima. Strogi vojni ustroj prema kojemu je svaki vojno sposoban muškarac na granici prolazio vojnu obuku uz obvezu vojne službe činio je ustanovu Vojne krajine osobito važnom za obrambenu sposobnost Monarhije. Ona je zapravo bila preteča opće vojne obveze. U 18. stoljeću vladari se više nisu morali obraćati zemaljskim staležima, nego su imali postrojbu od ukupno 62.000 vojnika koje su izrazito lako mogli mobilizirati. Od toga je broja na dio Vojne krajine koji se nalazio na hrvatskim područjima otpadalo 40.000 vojnika, a sredinom 19. stoljeća pod oružje su mogli staviti i više od 100.000 vojnika od kojih je otprilike 65.000 potjecalo iz hrvatskih krajeva. Vojna krajina tako je postala izdašnim vrelom vojne snage Monarhije iz kojega je ona obilno crpila u sudbonosnim ratovima terezijanskoga doba kao i u ratovima protiv Turaka i Francuza od 1788. do 1815. te u ratovima 1848., 1859. i 1866. godine. Spoznavši neprocjenjivu vrijednost te ustanove, nastavilo se s unutarnjom izgradnjom Vojne krajine takozvanim temeljnim zakonima iz 1807. i 1850. čime su provedene i administrativne reforme.

Srž ustroja Vojne krajine zasnivala se na uspostavi takozvanih »kućnih zadruga« koje su postojale i u Hrvata i u Srba. Sastojale su se u tome da najbliži krvni srodnici žive u istome kućanstvu, a imovinskopravno u zajednici dobara. Tako nastaju kućanstva s 20 do 30 pa čak 50 i 100 članova među kojima, dakako, vlada stroga podjela poslova. Takva mnogoljudna kućanstva postaju snažne gospodarske jedinice koje se povremeno mogu odreći nekoliko muških članova, a da to bitno ne ugrozi njihovu gospodarsku opstojnost. Budući da je bilo zasnovano na čvrstim gospodarskim temeljima, graničarsko se stanovništvo moglo kroz dulje razdoblje mnogo češće rabiti u vojne svrhe nego bilo koji drugi dio Monarhije.

Hrvatski staleži teško su podnosili izuzimanje velikih područja Hrvatske i Slavonije iz civilne uprave pa su se neprekidno zalagali i slali molbe za ukidanje Vojne krajine. Međutim, interes države za tu vojno iznimno vrijednu i izdašnu organizaciju ipak je bio jači od svih pritužaba hrvatskih staleža čiji su zahtjevi prihvaćani vrlo sporo i djelomično. Vojna krajina prvo je ukinuta u

nehrvatskim zemljama: 1851. ukinuta je Sedmogradska krajina, zatim 1872. Banatska krajina. Kako je Vojna krajina bila zasnovana na tipično slavenskoj ustanovi kućne zadruge, nikada nije posve zaživjela među njemačkim, mađarskim (Sekelji) i romanskim stanovništvom južne Mađarske i Sedmogradske. Ondje su još više došli do izražaja svi njezini nedostaci, što je ubrzalo raspad tamošnjih graničarskih postrojbi. U Hrvatskoj je najprije 1871. razvojačen takozvani Varaždinski generalat. Proglasom i uredbom od 15. srpnja 1881. konačno je razvojačena cijela preostala carska i kraljevska Vojna krajina u Hrvatskoj.

Rezimiramo li glavne učinke koje je Vojna krajina imala na hrvatski narod od samih početaka pa tijekom gotovo 350 godina svojega postojanja, moramo istaknuti sljedeće:

1. Vojna krajina postala je bedemom obrane od nasrtaja Osmanlija koji su se tu prvi put susreli s državno-vojnom organizacijom boljom od svoje. Vojna krajina djelotvorno je štitila područja u zaleđu i to ne samo unutarnjoaustrijska i mađarska, nego i u civilnoj Hrvatskoj koja se zahvaljujući njoj mogla brže oporaviti i preboljeti rane iz prvoga razdoblja turskih osvajanja.

2. Već smo spomenuli da je uspostava Vojne krajine započela naseljavanjem hrvatskih krajeva opustošenih turskim ratovima. Glavninu doseljenika činilo je pravoslavno balkansko stanovništvo čijim ćemo se narodnim karakterom poslije iscrpnije pozabaviti. Ti su se doseljenici u uređenim prilikama stopili u jedinstvenu etničku masu i postali temeljem iz kojega će nastati današnje srpsko stanovništvo Hrvatske. Odnos je bio takav da su pravoslavci (Srbi) bili znatno brojniji od katolika (Hrvata). Hrvati Vojnoj krajini trebaju zahvaliti što je njihovo do turskoga razdoblja u Hrvatskoj i Slavoniji jedinstveno etničko područje pretvoreno u nacionalno mješovito, a to je u kasnijim političkim borbama imalo važnu ulogu.

3. Vojnička stega i red koji su vladali ustrojem Vojne krajine i koji su u život obitelji i pojedinca prodrli mnogo više negoli je to uspijevala tadašnja civilna uprava, umnogome su imali povoljan kulturni utjecaj. Uspostavljena je besprijekorna sigurnost, razbojništvo i hajdučija nemilosrdno su iskorjenjivani. Općenito, svi čimbenici otpora državnomu poretku bez milosti su zatirani vojnom strogošću. Time je donekle ublaženo divljaštvo koje je tijekom turskih ratova uzelo maha. Stvoreni su društveno i gospodarski uređeni odnosi jer se vojska morala prilagođavati stvarnim potrebama stanovništva i gospodarsko-

-geografskim prilikama kako bi cjelina skladno funkcionirala. Pojedine obitelji bile su prisiljene uredno obavljati svoje poljodjelske obveze, a i obrada tla u mnogočemu je bila podređena vojničkome drilu. Vojska se i zbog vlastitih potreba brinula o dobrim prometnicama i njihovu održavanju. Država se suprotstavljala južnoslavenskoj sklonosti stanovanju u raspršenim naseljima i na zabačenim imanjima prisiljavajući stanovništvo da se naseljava u kompaktnim naseljima. Najuspješnija naselja razvijala su se u takozvane graničarske komunitete i dobivala su gradski ustroj, izvjesnu premda vrlo ograničenu autonomiju te su uskoro postala (premda prilično skromna) središta obrtništva i trgovine. Viši zapovjednici i velik dio graničarskih časnika bili su austrijski Nijemci, više položaje uglavnom su zauzimali pripadnici unutarnjoaustrijskoga seoskoga plemstva, dakle vrlo kultiviran sloj zahvaljujući čijemu je radu kulturna razina u cjelini porasla. Sve u svemu, bila je to stroga organizacija, no predana općemu dobru.

4. Usprkos tomu, ubrzo nakon što je minula turska nevolja (dakle nakon Mira u Srijemskim Karlovcima 1699.), postalo je jasno da je Vojna krajina zapravo smetnja uspješnu razvoju graničarskoga područja i njegova stanovništva. Jednostrana i neograničena prevlast vojnih načela u cjelokupnoj upravi po prirodi stvari nije mogla na dugi rok pogodovati društvenom i gospodarskom kao ni ukupnom kulturnom razvoju. Najveća šteta vjerojatno se pokazala na gospodarskome području. Povijest nas uči da je državni ustroj koji se pretežito razvija na gospodarskim načelima u pravilu vojno slab i obratno. Čini se da između tih dviju težnji postoji unutarnje proturječje koje je uvjerljivo izrazio W. Sombart usporedbom »trgovaca i junaka« kao antipoda. Graničarski živalj bio je izgubio pravi smisao za gospodarstvo. Graničar ni u poljodjelstvu nije imao gospodarskih ambicija. Nakon što je stoljećima zemlju obrađivao po zapovijedi, izgubio je spoznaju o gospodarskoj nužnosti intenzivne obrade tla. To se zbivalo još u vrijeme postojanja Vojne krajine, no još je jače došlo do izražaja nakon njezina ukinuća. Iznimno velika angažiranost muškoga stanovništva, koja je bila neusporedivo veća nego izvan Vojne krajine, u ratnim je vremenima takoreći sprječavala svaku gospodarsku djelatnost osim najnužnije obrade tla i robnoga prometa. Teški gubici muškoga stanovništva u najboljim godinama i to tijekom cijeloga 18. i prve polovice 19. stoljeća imali su sami po sebi gospodarski negativne učinke. Također u općekulturnome pogledu vojna obveza pojedinca djelovala je nepovoljno sprječavajući ga u bavlje-

nju kvalificiranom obrtničkom ili trgovačkom djelatnošću. Samo se vrlo malen postotak graničarskoga stanovništva mogao posvetiti školovanju na višemu stupnju i slobodnim zanimanjima. U takozvanim graničarskim komunitetima pokušavalo se olakšati situaciju organiziranjem gradskoga stanovništva u takozvane slobodne streljačke kompanije s posebnim pravilnikom kojim su vojne obveze bitno smanjene. To, doduše, nije pomoglo u rješavanju dubljih problema. Godine 1869. utvrđeno je kako se u Hrvatskoj-Slavoniji u devet graničarskih komuniteta[15] od 1815. do 1869. stanovništvo nimalo nije povećalo, nego se u trima čak i smanjilo.

Time je zapečaćena sudbina Vojne krajine: uslijedilo je njezino sukcesivno raspuštanje koje smo ukratko već spomenuli.

10. Hrvatska pragmatička sankcija

Nakon Mira u Srijemskim Karlovcima prilike u Hrvatskoj i Slavoniji ponovno su se normalizirale. Turskoj nevolji došao je kraj, zemlja se pribrala i ponovno počela misliti na sebe te politički razmišljati, htjeti i djelovati. Doduše, zemlja je bila osakaćena: Dalmacija je bila mletačka, veliki dijelovi hrvatskoga područja u Bosni još uvijek su bili pod turskom vlašću, a trećina Hrvatske-Slavonije bila je kao Vojna krajina pod vojnom upravom i takoreći posve isključena iz političkoga života. Maleni ostaci Hrvatske bili su nesposobni za snažan politički život, što je iskoristila veća i sretnija Ugarska kako bi nakon prestanka turske nevolje Hrvati osjetili njezinu premoć.

Početkom 18. stoljeća dinastiju Habsburgovaca morile su teške brige. Nakon smrti cara Josipa I., 17. travnja 1711., car Karlo VI. bio je jedini muškarac u neprekinutoj muškoj lozi te dinastije koji je trebao baštiniti to veliko nasljeđe. Međutim, Karlo VI., oženjen Elisabetom Kristinom von Braunschweig-Blankenburg, nije imao krvnih potomaka. Stoga su kućnim zakonom 5. i 12. rujna 1703. prihvaćene odredbe kojima se nasljedno pravo nadvojvotkinja, na kojemu se radilo već prije, po načelu prvorođenja proširuje odredbom da u slučaju izumiranja muške loze ženska loza također može preuzeti prijestolje nasljednih zemalja. No, te su se odredbe kućnoga zakona sve do 1713. čuvale u strogoj tajnosti u strahu od staleža i velikaša pojedinih zemalja, poglavito

[15] Senj, Karlobag, Petrinja, Kostajnica, Bjelovar, Ivanić, Petrovaradin, Srijemski Karlovci, Zemun, Brod.

Mađara, osobito stoga što se s pravom pretpostavljalo da oni ne bi propustili priliku da eventualnim izborom novoga kralja što izdašnije prošire svoja staleška prava.

Hrvatski je sabor 9. ožujka 1712. posve neočekivano i nenadano u članku VI. saborskih zaključaka donio odluku da u slučaju izumrća (ne daj Bože) muških potomaka habsburške dinastije hrvatski staleži priznaju nasljedno pravo i njezinoj ženskoj lozi te da na nju prenose »kraljevsko pravo Hrvatske, Dalmacije i Slavonije«. Uz samo jedan uvjet — da zemaljske slobode i povlastice budu zajamčene i u ime budućih vladara obaju spolova te da priznanje vrijedi samo za onu nadvojvotkinju koja osim Austrijom vlada i pokrajinama Štajerskom, Koruškom i Kranjskom, a stoluje u »Austriji«.

To je prvo i zapravo preuranjeno zakonsko jamstvo dotad kućnim redom uređenoga pitanja nasljeđivanja unutar habsburške dinastije koje je tek izjavom o kućnome redu od 19. travnja 1713. uobličeno u takozvanu *Pragmatičku sankciju*. To je takozvana hrvatska *Pragmatička sankcija*.

Mađari koji su se najžešće i najopasnije suprotstavljali takvome uređenju toga pitanja, u tome su naslućivali spletke dvorskih krugova. No, to je posve pogrešno kao što su to nedvojbeno dokazali Turba i Klaić. Taj državnopravni čin zapravo je bio najiskreniji izljev osjećaja Hrvata prema državi i ustavnome uređenju, osjećaj prava na samoodređenje koji su Hrvati također jasno iskazali 1301. i 1526. godine.

Predvodnici toga čina bila su dva muža, biskup i banski namjesnik Imre grof Esterházy i protonotar Kraljevina Hrvatske i Slavonije Juraj Plemić od Otoka. Grof Esterházy bio je rođeni Mađar, ali se kao dugogodišnji opat pavlinskoga samostana u Lepoglavi (Pavlini su bili red s naglašenim hrvatskim domoljubljem.) osjećao pravim Hrvatom. Za razliku od njega Plemić je bio hrvatski šljivar, tipičan predstavnik onoga politički aktivnoga dijela stanovništva koji je, neopterećen jednostranim feudalnim interesima i zastupanjem vlasti, uvijek bio najsnažniji nositelj hrvatske državotvorne svijesti i ustavnopravnoga osjećaja. Evo kako se to zbilo: Esterházy je na dosad neutvrđen način doznao za odredbe kućnoga zakona od 5. i 12. rujna 1703. i nije se mogao suzdržati da tu spoznaju politički ne iskoristi. S time je upoznao protonotara Plemića. Od njega nam je ostao koncept od 8. ožujka 1712. u kojemu kao da je skicirano njegovo cijelo razmišljanje, a govori o tome kako je nekoć velika i napredna Hrvatska rascjepkana i propala te kakvu je štetu pretrpjela vezivanjem

uz Ugarsku. Smatra kako je najveća šteta za zemlju nastala ugarskim paktiranjem s Turcima, napose u vrijeme Emerika Tökölyja i Ferenca II. Rákóczyja, te kako jedino uz pomoć dinastije Habsburg Hrvatska može povratiti izgubljena područja. Ugarska je naprotiv, piše Plemić, prilikom raspodjele ratnih davanja pokušala Hrvatskoj nametnuti nepravedan i prevelik teret. Ta razmišljanja ušla su u zaključke hrvatskoga Sabora od 9. ožujka 1712. godine. Riječ je o osjećaju vlastite državnosti, državne samobitnosti koja iznova niče iz neugasle hrvatske državne tradicije tražeći nov smjer. Ta težnja okreće se protiv Ugarske i traži uporište u habsburškoj dinastiji. Taj politički čin potaknuo je nastavak provedbe *Pragmatičke sankcije* i njezinu bržu primjenu.[16]

11. Hrvatski narodni preporod

Tijekom 18. stoljeća prilike u Hrvatskoj i Slavoniji još više su se konsolidirale. Rane iz turskoga razdoblja sve više su zacjeljivale, stanovništvo se povećavalo, a gospodarska razina rasla. Kada su nakon Napoleonskih ratova Europom zapuhali novi vjetrovi, u Hrvatskoj-Slavoniji također su se pojavile neke nove težnje. Upravo u onome sjeverozapadnome kutu Hrvatske koji je ostao pošteđen od Turaka i u koji se bježeći pred njima sklonio politički vodeći i aktivni dio hrvatskoga plemstva, započela je obnova hrvatskoga naroda, takozvani »Preporod«.

Ovdje valja konstatirati kako tijekom prvih šest stotina godina državne zajednice Hrvata i Mađara zapravo nije bilo većih nacionalnih trzavica. Ljudi su živjeli jedni pokraj drugih i što manje marili jedni za druge. Kada Hrvatima ne bi odgovaralo stanje u zemlji, oni bi potražili novoga kralja, a oluja bi se ispuhala u dinastičkim borbama.

Promjenu toga odnosa donio je jozefinizam. Pokušaji Josipa II. da zanemarivši sve povijesno-političke i nacionalne različitosti stvori jedinstvenu njemačku državu, uglavnom su propali zbog otpora Mađara da bi se potom oni sami ugledali u njegova nastojanja. Od 1790. Mađari u Hrvatskoj započinju centralizaciju i mađarizaciju. Suvremeni nacionalizam prvo se javlja u Ugarskoj donoseći sa sobom oživljavanje mađarskoga jezika i njegovo uvođenje u službenu uporabu u Ugarskoj.

[16] To izrijekom priznaje Springer. Usp. VII-12, str. 19.

Svojim slobodarskim reformama, napose namjerom ukidanja kmetstva te uvođenjem porezne obveze, jozefinizam je ugrozio interese plemstva, a osobito interese velikaša. Josip II. odaslao je u Hrvatsku grofa Balassu, nasilnika koji nije odveć mario za hrvatski ustav i staleška prava. Preplašeno hrvatsko plemstvo sada je spas vidjelo u tješnjemu povezivanju s Mađarima jer je mađarski otpor uspio spriječiti jozefinske reforme. Stoga je na zasjedanju Sabora 1790. donesena odluka da se u naputke hrvatskim izaslanicima na ugarskome državnome Saboru uključi nekoliko točaka kojima bi se Hrvatska još čvršće vezala uz Ugarsku, napose u financijskome pogledu, odričući se samostalnoga odlučivanja o poreznim pitanjima i prenoseći ga u nadležnost ugarskoga državnoga Sabora. To je pojačalo mađarske apetite. Mađari će sada pokušati tri slavonske županije pripojiti Ugarskoj i uvesti mađarski jezik kao obvezan službeni jezik u Hrvatskoj. To će izazvati žestoke borbe koje će ispuniti razdoblje između 1790. i 1795. te između 1820. i 1830. godine. Hrvati su žilavo branili svoj stoljetnom uporabom posvećeni latinski jezik živeći u zabludi da bi odricanje od latinskoga jezika ugrozilo i njihov ustav, prava i povlastice zapisane na latinskome jeziku. No, shvativši da se time protive duhu vremena i da se latinskim jezikom ne mogu obraniti od nasrtaja mađarskoga jezika, počeli su se služiti hrvatskim jezikom. Mladi, elokventni filozof, dr. Ljudevit Gaj, slovne je znakove po uzoru na češki jezik prilagodio hrvatskome pravopisu, a štokavskome narječju kakvo se koristilo u dalmatinskoj književnosti 16. i 17. stoljeća dan je status književnoga jezika. Oduševljen krug mladih ljudi stvorio je književni pokret koji je za sobom povukao narod. Političari koji su štitili prava Hrvata dobivali su potporu u narodu, a našli su je i na dvoru pa su tako otklonjeni mađarski nasrtaji.

Isključivo književni pokret što ga je pokrenuo dr. Gaj po prirodi stvari ubrzo se prenio i na polje politike.

No, Hrvati su osjećali svoju slabost zbog skučenosti teritorija pa su počeli zahtijevati inkorporaciju u međuvremenu (1815.) definitivno stečene Dalmacije. Bacili su oko i na Bosnu te počeli tražiti platformu za ujedinjenje teritorija sposobnoga za opstanak.

To su morali učiniti tim prije što je tijekom turske i mletačke vladavine hrvatska nacionalna svijest gotovo posve zamrla.

Ubrzo je za taj naum nađena i platforma. U terminologiji austrijskih ureda za balkansko je stanovništvo pravoslavne vjere naseljeno na jugu Austrije

bio uvriježen naziv ilirska nacija. Napoleon je osnovao Ilirske pokrajine te njegovanjem nacionalnoga bića i zamjetnom kulturom ostavio dobar dojam na južne Slavene. Povrh toga pojavila se — zapravo posve pogrešna — teorija prema kojoj su stari Iliri nacionalni preci balkanskih Slavena. Tako je ime »Ilir« (ili Ilirac) postalo skupnim nazivom za južne Slavene, a »ilirizam« oznakom za cjelokupni kulturno-politički pokret u Hrvatskoj.

Taj pokret nemalo je uznemirio Mađare. U zemlji su tražili saveznika i ubrzo ga pronašli. Na ruku im je išla okolnost da je još u doba jozefinskih reformi hrvatsko plemstvo nastojalo spas Hrvatske tražiti u tješnjemu povezivanju s Ugarskom. Novi ilirski pokret imao je, posve prirodno, i u zemlji svoje protivnike. Njima su pripadali svi konzervativni elementi. Povrh toga, prihvaćanje štokavskoga narječja stranoga hrvatskome gradskom stanovništvu ozlojedilo je mnoge pripadnike domaćega kajkavskoga narječja koje je iza sebe imalo, premda skromnu, vlastitu regionalnu književnost. Naposljetku, naziv »ilirac, ilirski« u dotadašnjoj je jezičnoj uporabi sadržavao vjerski prizvuk u smislu pravoslavlja, a to se nije svidjelo strogo katoličkim Hrvatima. Sve te sastavnice ujedinile su se, uz potporu Mađara, u takozvanu »unionističku« ili »mađaronsku« stranku koja je nastupala kao žestoka protivnica »iliraca«. U svojim političkim nastupima »ilirci« su u mađaronima imali jaku oporbu. Borbe su se vodile ne samo u županijskim skupštinama nego i u zemaljskom Saboru. Plemstvo se rascijepilo na ilirsku ili nacionalnu te hrvatsku ili mađaronsku stranku. Vođa iliraca bio je Janko grof Drašković, a vođa mađarona turopoljski[17] komeš Antun pl. Josipović kojemu je pošlo za rukom pridobiti neobrazovano turopoljsko seosko plemstvo i ostale plemićke općine. Tako su mađaroni dobili većinu u zagrebačkoj županijskoj skupštini. Mađaroni su u politički život uveli i mađarski neobuzdano strasni način političke borbe. Ilirci su odgovorili istom mjerom, borba je izmaknula kontroli pa je u nekoliko navrata bilo mrtvih i ranjenih. Ilirci koji su predstavljali naprednu stranku naposljetku su odnijeli pobjedu u zemlji. Privremena zabrana ilirskoga imena koju su uspjeli ishoditi mađaroni nije u tom smislu ništa promijenila. Mađaronima nije preostalo ništa drugo, nego da na svakom koraku ometaju djelovanje iliraca. Zbog toga su došli na zao glas kao natražnjačka stranka koja prije-

[17] Turopolje je bilo plemenita seoska općina južno od Zagreba koja je od pamtivijeka imala vlastito autonomno županijsko uređenje.

či kulturni razvoj zemlje i naroda pa je stranka u zemlji postala omražena. Mađare je ljutilo što njihovi stranački pristaše u Hrvatskoj nemaju uspjeha pa su mađarone podupirali u njihovim štetnim djelatnostima koje su kočile napredak zemlje. Mađaronski prosvjedi, protuoptužbe i sumnjičenja — iako katkada nepravedna — u ugarskome su državnome Saboru nailazili na bezrezervnu potporu. Trima hrvatskim izaslanicima (dvojici za donji dom i jednomu za gornji), koji su u pravilu pripadali predstavnicima nacionalne ilirske stranke, mađaroni su zagorčavali život koliko god su mogli.

U ugarskome državnome Saboru Hrvati ne samo da nisu nailazili na razumijevanje, nego isključivo na neprijateljstvo i sputavanje svojih kulturnih težnja.

U opisu događaja iz 1526. i 1712. već smo pokazali kako si je hrvatska »zasićenost savezom« s Mađarima davala oduška u samostalnim državnim potezima kojima su Hrvati iskazivali svoj osjećaj državne neovisnosti.

Ta zasićenost savezom s Mađarima u spoju s pritajenom mržnjom prema njima dobila je 1848. godine prigodu izaći na vidjelo. Izbio je sukob između Mađara i habsburške dinastije. Urođena vjernost samostalno izabranomu vladaru u spoju sa zapretanom mržnjom prema Mađarima potaknula je Hrvate da 1848. bez oklijevanja krenu na Mađare. Predvođeni darovitim vođom, banom Josipom grofom Jelačićem koji će poslije postati nacionalnim junakom, Hrvati su pomogli dinastiji u gušenju mađarskoga ustanka 1848. godine.

Hrvati su djelomice postigli željeni uspjeh. Od 1849. do 1867. veza između Ugarske i Hrvatske koja je trajala 750 godina uistinu se prekinula. Taj prekid našao je svoj zakonski izraz u članku XLII. hrvatskoga zakona. Tim člankom, koji je sankcionirao kralj, svečano se proglašava hrvatska neovisnost o Ugarskoj. Dakako da su Hrvati time na sebe navukli žestoku mržnju Mađara, a svijet im je predbacivao da su sluge reakcije.

12. Razdoblje od 1848. do 1867. godine

Razvoj događaja u cijeloj Monarhiji naveo je Hrvate u razdoblju između 1848. i 1867. da se nakon pucanja stoljetnih veza s Ugarskom s njome ponovno nagode.

Nakon građanskih ratova 1848. u cijeloj se Monarhiji osjetio opći gospodarski i intelektualni uzlet, osobito u Hrvatskoj. Ugarska smetnja bila je otklonjena, a posao koji su odradili Hrvati, osobito između 1836. i 1848. na podru-

čju jezika, književnosti, umjetnosti i pučkoga školovanja, počeo je nositi lijepe plodove. Zemlja je vidno procvjetala. Tada se 1851. dogodio Bachov apsolutizam. Richard Charmatz ovako opisuje prilike: »Zemljom se proširilo odvratno doušništvo, ponovno se počela prezirati inteligencija, a slobodno izgovorena ili napisana riječ postala je nezamisliva.«[18] U Hrvatsku se slila vojska stranih službenika, potisnula domaće Hrvate i počela djelovati na gore opisani način. Zbog posve bezazlene pjesmice optuženi su pjesnik Ivan Filipović i urednik Mirko Bogović. Županijski sud i Banski stol oslobodili su ih krivnje, no Vrhovni sud u Beču osudio ih na dvije godine strogoga zatvora pa su morali odsjediti godinu i pol.

Takav razvoj događa za Hrvate je bio gorko razočaranje. Zauzimali su se za cara i Monarhiju, zavadili se sa stoljetnim saveznikom Ugarskom, a sada su morali podnijeti sav teret kontrarevolucije iako za revoluciju nisu bili krivi, nego su čak svojom krvlju pomagali u njezinu gušenju.

Na to se nadovezala još jedna okolnost. Otpisom od 26. veljače 1860. car je izrazio spremnost udovoljiti opetovanim željama Hrvatske-Slavonije za sjedinjenjem s Dalmacijom pozvavši se na zahtjev iz Veljačkoga patenta prema kojemu je dalmatinski Sabor morao u prvome redu izabrati zastupnike koji su s hrvatsko-slavonskim Saborom trebali pregovarati o sjedinjenju. Veljački ustav svojom je izbornom geometrijom jednostrano pogodovao Talijanima u Dalmaciji tako što je 15.000 Talijana biralo 28 zastupnika, a 410.000 Hrvata samo njih 15. Takva izborna geometrija unaprijed je sprječavala sjedinjenje. Schmerlingovu ministarstvu nije bilo teško potaknuti talijansku većinu u dalmatinskome Saboru da ne izaberu zastupnike koji bi pregovarali o ujedinjenu Dalmacije.

Sve to pridonosilo je jačanju uniji sklonih stranaka u Hrvatskoj. Na pozornicu ponovno stupaju unionisti i mađaroni kojima sa svih strana prilazile pristaše.

U zemlji nastaju tri stranke: Unionistička stranka koja se pretežito sastojala od starih mađarona i zahtijevala realnu uniju s Ugarskom, zatim Narodna stranka koja je težila isključivo personalnoj uniji te zametak kasnije Starčevićeve stranke koja se zauzimala za prilično nejasan plan izravnoga pregovaranja s vladarom. U takvim okolnostima predloženo je banu Šokčeviću da Hrvatska

[18] VII-28, I. sv., str. 31.

s devet izaslanika posjeti središnji parlament u Beču. Rane iz Bachova doba još su bile svježe. Iz najboljih krugova uzaludno su stizala upozorenja da se u odnosu prema Austriji ne zauzme stav nepopustljiva odbijanja. Jedan dio Narodne stranke priklonio se unionistima, a pozivu u Beč nije se odazvao nitko.

To je bila pobjeda ideje unije s Ugarskom. S obzirom na gore spomenuto stajalište razvoj događaja nužno je išao u tom smjeru. Hrvati su se osjećali vrlo nelagodno. Prevladalo je uvjerenje da se, kada je riječ o Ugarskoj, smije stupiti samo u personalnu uniju te da se moraju sačuvati široka jamstva koja su sadržana u često spominjanome članku 42. iz 1861. godine.

No, čak je i Beč požurivao razvoj događaja u smjeru Ugarske. Carskim otpisom od 27. veljače 1865. Hrvatima je naloženo da bez odgode izaberu kraljevinski odbor koji će stupiti u vezu sa sličnim odborom ugarskoga državnoga Sabora radi rješavanja uzajamnih odnosa ali i odnosa u Monarhiji kao cjelini. U otpisu se upozorava kako se pitanje sjedinjenja s Dalmacijom može pobliže rješavati tek nakon što se raščisti prethodno pitanje.

Kraljevinski odbor izabran je 10. ožujka 1866., a 16. travnja dva su se odbora sastala u Budimpešti. Pregovorima je samo izašao na vidjelo nepremostiv jaz između Hrvatske i Ugarske. Mađari su nastojali postići što temeljitiju ponovnu uspostavu odnosa prije 1848. godine. Njihov glavni napor bio je usmjeren k dovođenju Hrvata u ugarski državni Sabor. No, bolje upućeni Mađari predvidjeli su događaje iz 1866. godine. Kada svoje nakane nisu uspjeli ostvariti odmah, počeli su otezati s pregovorima. Nakon dva mjeseca dva su se kraljevinska odbora razišla neobavljena posla.

Uslijedio je rat 1866. godine, Sadova, Kraljičin Gradac i Praški mir.

Istisnuta iz Njemačkoga saveza, Austrija se požurila urediti svoje odnose s Ugarskom.

Hrvati su prepoznali nadolazeću opasnost i ponovno se pokušali zbližiti s Austrijom. No, kako su dobro znali da su tako okljaštreni, bez Vojne krajine i Dalmacije, u nepovoljnu položaju u odnosu na Ugarsku, zahtijevali su njihovo pripojenje.

Suočena s izborom između dualizma i federalizma, Austrija se odlučila za dualizam. Deák je stigao u Beč s nacrtom uređenja zajedničkih poslova između Ugarske i Austrije. Car je odgovorio otpisom od 17. veljače 1867. godine. Nagodba s Mađarima zaključena je bez Hrvata i stvoren je dualizam.

Mađari su polučili uspjeh, imali su odriješene ruke i mogli su se svom silom obrušiti na Hrvatsku.

Hrvati su se našli u krajnje teškome položaju. Morali su se istodobno boriti na dvjema, zapravo trima frontama: protiv Austrije zbog Dalmacije, protiv Krune i vojne uprave zbog Vojne krajine te protiv Ugarske zbog Nagodbe. Zbog upornoga ustrajanja na rješavanju pitanja Dalmacije i Vojne krajine Hrvati su izgubili potporu Krune i Austrije pa su u sukobu s premoćnom Ugarskom ostali prepušteni sebi. O ishodu te borbe više nije bilo dvojbe. Hrvati su izvukli deblji kraj. Mađari su od njih bili mnogo vještiji političari. Osim toga Hrvatima su očigledno manjkala znanja i stručnjaci na području državnih financija i gospodarstva. Tako je unatoč izvjesnim formalnim mađarskim ustupcima postignuta Nagodba koja je za Hrvatsku u cjelini bila vrlo nepovoljna. Hrvati su doduše uspjeli spasiti autonomiju, no ona je postala privid zbog odredbe prema kojoj čelnika autonomne vlade imenuje car na prijedlog mađarske vlade. Ban je tako postao produžena ruka mađarske vlade pa je cijela autonomija više-manje postala oruđe u njezinim rukama. U financijskome i gospodarskome pogledu Hrvatska je bila prepuštena na milost i nemilost Mađarima. Ako Mađari u nekim pitanjima ne bi postigli željeni uspjeh, Nagodba bi se prepravljala kao u sporu oko Rijeke kada je »riječka krpica« postala simbolom tamne strane Nagodbe. Hrvatska je politika od toga trenutka postala jalova. Mađari su počeli proizvoljno tumačiti Nagodbu, a Hrvatima nije preostalo ništa drugo nego boriti se za njezino poštivanje. U toj jalovoj borbi presahnula je politička i gospodarska snaga Hrvata. Sjedinjenje s Dalmacijom spominjalo se sve rjeđe i sve neodlučnije, a tek u najnovije vrijeme zahtjev za Dalmacijom sve češće postavljaju Mađari.

U prvome redu želimo pokazati da je od 9. do 12. stoljeća postojala samostalna hrvatska država čiji počeci sežu u 7. stoljeće i koja je imala, premda skromnu, izvjesnu ulogu u svjetskoj politici. Narodni posljedak te državne tvorevine današnji je hrvatski narod. Ideja državnosti uspjela je prebroditi tursko razdoblje te nastavlja živjeti u današnjoj hrvatsko-slavonskoj autonomiji. Stoga se Hrvatima ne može odreći da su povijesni narod i da je hrvatska ideja države u Austro-Ugarskoj najstarija.

III. dio

Srbi i stvaranje srpske države

1. Doseljavanje i područje naseljavanja

Doseljenje Srba zbilo se nekoliko godina nakon doseljenja Hrvata, prema Šafařiku 638. godine. Srbi su se prvo spustili duboko na jug, u Solunsku temu, no čini se da ondje nisu bili zadovoljni zemljom pa su se vratili na sjever i nastanili u brdovitim predjelima središnjega Balkana. Prema priči okrunjenoga povjesničara o doseljenju Srba također bismo bili sumnjičavi kada i danas ne bi postojalo mjesto Serfidže (Serbište = srpski dom; mjesto na Haliakmonu često spominjano u Prvome balkanskome ratu) koje rječito govori u prilog tomu da Porfirogenetov prikaz ipak treba smatrati vjerodostojnim.

Prema Profirogenetu Srbi su nakon povratka s juga naselili Srbiju, Bosnu, Neretvu, Zahumlje, Travunju, Konavle i Duklju.

Proučimo li malo bolje priču o doseljenju, ona neće izdržati kritičku provjeru.

Svakako bi bila pogrešna predodžba da Srbe odmah pri doseljenju treba tražiti na svim područjima na kojima se poslije javlja srpsko ime. Točno je samo to da su Srbi isprva naseljavali vrlo ograničeno područje, gorje koje obuhvaća područje rijeka Ibra i Lima i prema današnjemu političko-geografskom nazivlju obuhvaća najveći dio Novopazarskoga sandžaka, jugozapadni vrh Kraljevine Srbije prije 1912., sjeverne dijelove Stare Srbije koja je prema burgu Ras dobila ime Raška.

Šire naseljavanje po prirodi stvari nije bilo moguće. Bilo je to zaposjedanje zemlje oružanom silom pri čemu je starosjedilačko premda ne odveć brojno stanovništvo dijelom protjerano, a dijelom pokoreno. Protjerano je s najboljega zemljišta i najplodnijih područja, a uspjelo je opstati samo na teško obra-

divu zemljištu i zemljištu slabije kakvoće. Ono je ondje podjarmljeno i nametnuto mu je plaćanje danka. Tko je htio ostati slobodan, morao se skloniti u nepristupačna područja. Takvo stanje moglo se zadržati samo s oružjem u ruci. No, kako zamisliti da je nasuprot višestruko brojnijim starosjediocima skupina od nekoliko desetaka tisuća ljudi mogla vojno nadzirati područje od gotovo 200.000 četvornih kilometara, k tomu još vrlo nepristupačno i brdovito? Osvajači su bili prisiljeni naseljavati se što gušće kako bi u slučaju nužde jedni drugima mogli oružjem priteći u pomoć. Prerijetko naseljavanje za posljedicu bi neminovno imalo poraz pred nasrtajima više-manje romaniziranoga stanovništva koje unatoč svoj dekadenciji nije bilo sasvim neorganizirano i vojno nesposobno.

Starosjedilačko stanovništvo, čija romanizacija zbog udaljenosti i brdovitosti zemlje nije bila osobito uznapredovala, na zapadu toga područja bilo je ilirsko, a na istoku tračko. Kod starosjedilačkoga stanovništva već se naziralo društveno raslojavanje na vladajući sloj i sloj zemljoradnika koji su živjeli u nekoj vrsti kmetstva.

Nova postojbina Srba bilo je surovo gorje, na zapadu krševito, na istoku šumovito, i nedovoljno plodno. U tome nepristupačnome gorskome kraju postupno je, stapajući se sa starosjediocima, izrastao kršan, ratnički soj gorštaka. Teške, djelomice čak bijedne životne prilike odgojile su skroman i prekaljen gorštački narod dorastao svim nedaćama. Novi naraštaji na tom su području nalazili premalo prostora za širenje pa su se morali seliti u okolna područja. Tako su Srbi, doduše tek tijekom sljedećih nekoliko stoljeća, u cijelosti ili djelomično naselili ona područja koja im je Porfirogenet onako velikodušno dodijelio. Naselili su oni, doduše, i neka druga područja koja im Porfirogenet nije priznao.

Matična srpska zemlja bila je smještena središnje. Zemljopisno gledano, riječ je o središnjemu dijelu poprečnoga zapadnobalkanskoga gorja. To je bila visoravan koja se spuštala prema sjeveru i jugu te u obama smjerovima nudila prirodne i povoljne uvjete za širenje. Na jug je privlačila svim narodima prirođena težnja za suncem, a na sjever tok Lima, Ibra, Drine i Morave. No, putovi su bili otvoreni i prema zapadu unatoč nekim planinskim preprekama. Već smo utvrdili da etničko širenje vrlo rado slijedi riječne tokove. Nedaleko matičnoga srpskoga područja nalazila su se izvorišta rijeka Neretve, Morače i

Bijeloga Drina koje utječu u Jadransko more. Blizu je bilo i vrelo Vardara, koji se ulijeva u Egejsko more.

Sve te rijeke mamile su prekobrojno gorštačko stanovništvo u nizinu prema moru, prema plodnu tlu i boljim životnim uvjetima.

Gledamo li isključivo zemljopisno, matična srpska zemlja pružala je ondje nastanjenu narodu sve preduvjete za nacionalno širenje kako na jug tako i na sjever i zapad. Ona je bila poput tvrđave koja vojno i političko-strateški nadzire cijeli kraj. Vidjet ćemo također kako je političko i nacionalno širenje Srba uistinu išlo u obama smjerovima te kako su Srbi od malena matičnoga naroda stapanjem s drugima izrasli u važnu etničku i političku silu.

2. Srbi i njihovi susjedi

Promotrimo sada uvjete nastanka srpske države. Od dvaju srpskih središta naseljavanja samo je ono sjeverno odigralo važnu ulogu. Srbi su u Solunskoj temi nestali i nemaju povijesne važnosti. Njihovo sjeverno središte naseljavanja, koje je po burgu Ras dobilo ime Raška, postalo je središtem iz kojega se razvijala nacionalna budućnost. Srbi u Raškoj isprva nisu imali ozbiljnijega protivnika. Starosjedilačko stanovništvo nije bilo brojno, njihova se tračka ili ilirska narodna svijest više-manje ugasila još za rimske vladavine, a romanizacija je unatoč tomu bila prilično površna. Bio je to siromašan narod seljaka i pastira koji nije imao kulturu. Nije bilo većih gradova ili kulturnih središta. Stoga Srbi u starosjedilačkome stanovništvu svoje nove postojbine nipošto nisu imali onako opasne protivnike kakve su imali Hrvati u visoko kultiviranome romanskome stanovništvu dalmatinskih gradova. Povijest sve do 12. stoljeća ne bilježi nikakve događaje koji bi upućivali na iole važniju borbu Srba s tim stanovništvom.

Stoga je u Srba stvaranje države teklo mnogo sporije nego u Hrvata. Nedostajao je upravo taj romanski kulturni kvasac koji je onako naglo iznjedrio hrvatsku državu, ali je isto tako od samoga početka u nju usadio i mikrobe raspada uslijed čijega će djelovanja država propasti nakon razmjerno kratka postojanja. Naime, u stvaranju države i u organizaciji koju to iziskuje mi vidimo tek organizirano povezivanje snaga kako bi se sačuvao posjed nad osvojenom zemljom.

Na tijek stvaranja države snažno su utjecale susjedne države u prvome redu Bizant, hrvatske državne tvorbe Bijela Hrvatska i Duklja (Crvena Hrvatska) te mlada bugarska država.

Obasjan aurom veličine i moći nekadašnjega rimskoga imperija, Bizant — ta država bez premca, nositeljica državnoga legitimiteta i povrh svega vlasnica područja što su ih zaposjeli Srbi — najviše je utjecao na srpsku državu i narod u nastajanju. Taj utjecaj bio je utoliko veći što je Bizant osim državnoga ustroja zasnovanoga na rimskoj tradiciji posjedovao i crkvenu organizaciju čiji je stvarni poglavar bio imperator (cezaropapizam) i koja je stoga u cijelosti bila u službi ideje države. Snagu toga utjecaja možemo procijeniti uzmemo li u obzir da su — prema Porfirogenetu — Srbi, za razliku od Hrvata, dopuštali da ih grčki svećenici preobrate na kršćanstvo pa su sukladno tomu cjelokupno svećenstvo dobivali od Bizanta. Stoga je jasno da su počeci stvaranja srpske države u cijelosti potpali pod utjecaj Bizanta.

Drugi politički čimbenik bile su hrvatske državne tvorbe, napose Crvena Hrvatska koja je prvotno obuhvaćala današnju Hercegovinu i Crnu Goru.[1] Doista se čini da su hrvatski plemeniti rodovi u 8. stoljeću neko vrijeme ondje prevladavali podčinivši srpske gorštake. Flavije Blondo bilježi kako se Raška smatra hrvatskom pokrajinom.[2] Čini se da su Bizantu skloni Srbi uz pomoć svojega svećenstva vrlo brzo skršili vlast hrvatskoga plemstva sklonoga Rimu. Ondje se dogodilo miješanje dvaju naroda pri čemu su Srbi na koncu prevladali. Upada u oči činjenica da srednjovjekovni grčki pisci, napose Zonaras i Cedrenus, narod u Raškoj i Duklji nazivaju »Srbi koji se također zovu Hrvati«, ili »Hrvati koji se također zovu Srbi«.[3] Isto spominje i Scylices. Budući da osnivanje hrvatske države počinje vrlo rano i razvija se vrlo brzo, prirodno je da su državno ranije organizirani Hrvati svoju vlast povremeno širili na neorganizirane ili slabije organizirane Srbe.

[1] Usp. II-11.

[2] Isto, 1899., (april-septembar), str. 240.

[3] Isto, str. 271. To smo shvaćanje prihvatili djelomice i zato što odgovara našim opažanjima. U neposrednoj blizini burga Rasa javlja se selo imena Rvati (Hrvati), a malo dalje istočno još jedno imena Rvatska. Po našemu uvjerenju riječ je o ostacima naselja iz 8. stoljeća. Naime, nekoliko takvih istoimenih sela nalazimo i u Bosni, no ona su sva muslimanska, a u njihovoj okolici još i danas uočljivo je čest dolihocefalan oblik glave iz čega zaključujemo da je zacijelo riječ o vrlo starim naseljima.

Treći politički čimbenik bili su Bugari. Nekoć saveznici Avara, to uralo-altajsko pleme od njih se odvojilo i pod vodstvom kana Kubrata spustilo u nizinu između Dunava i Balkana da bi se ondje trajno nastanilo (679.). Taj narod u novu je domovinu sa sobom takoreći donio gotovu državu. Posjedovao je izvrstan vojni ustroj koji je postao sigurnim temeljem njihove državne organizacije. Kako se uralo-altajska ratnička rasa iscrpljivala, tako su podjarmljena slavenska plemena urastala u tu vojnu organizaciju pa su se Uralo-Altajci sa Slavenima stopili u jedan narod slavenskoga jezika, a uralo-altajskoga imena i vojnoga ustroja. Čim su se pojavili, Bugari su predstavljali znatnu vojnu silu koja se posvuda osjećala i izazivala strah. Bizant kao glavni protivnik Bugara nije mogao mirno promatrati da se na području koje mu je pripadalo naseljava tako nemiran i vojno opasan protivnik kao što su Bugari. Između Bizanta i Bugara rasplamsali su se žestoki sukobi koji su s promjenjivim uspjehom trajali dulje od 700 godina, a završili su tako da se njima okoristila samo turska sila u usponu porazivši oba oslabljena protivnika.

No, prije Turaka neprestanim sukobom između Bizanta i Bugara okoristili su se Srbi koji samo trajnoj uzajamnoj zaokupljenosti tih dvaju opasnih protivnika trebaju zahvaliti što su uspjeli osnovati vlastitu državu i postati važnim čimbenikom na Balkanu. Bizant i Bugari tek su se povremeno mogli okomiti na Srbe kada bi igrom slučaja jedno od njih nakratko odnijelo prevagu. Tada bi uvijek pripalo Srbima da budu jezičac na vagi i priklone se slabijemu. Ta politika laviranja prožima srpsku politiku od 900. do 1204. godine (Četvrti križarski rat i pad Bizanta).

Taj odnos uvjetovao je i daljnji smjer razvoja srpskoga naroda i države. Kako je pritisak Bizanta dolazio s jugoistoka, a pritisak Bugara s istoka, tako se prva faza razvoja Srbije kretala u smjeru najmanjega otpora — prema sjeverozapadu. To je postalo osobito uočljivo u 10. stoljeću.

Za vladavine jakoga cara Simeona (893.—927.) Bugari su nadjačali Bizant. Bugarska država postala je najjačim političkim čimbenikom na Balkanu i podčinila većinu ondje nastanjenih slavenskih plemena. Ni susjedni Srbi nisu uspjeli uteći toj sudbini, a kao što smo vidjeli (str. 27) samo su Hrvati bili dovoljno jaki da se odupru Bugarima. No, lakše je bilo podčiniti svojeglave srpske gorštačke Slavene nego njima vladati. Simeon je pokušavao držati srpsku zemlju u ovisnosti postavljajući vladare srpskoga podrijetla, no svi povjerenici koje je Simeon odaslao u Rašku okrenuli su mu leđa. Osim svojeglavosti na-

roda za to je vjerojatno bio odgovoran i utjecaj bizantskoga svećenstva koje je prema Bugarima osjećalo neprijateljstvo. To je toliko razbjesnilo Simeona da je tu državu odlučio uništiti. Dao je smaknuti najplemenitije rodove, temeljito opustošiti zemlju, pobiti ili protjerati stanovništvo, a Rašku je kao pustopoljinu ostavio bez uprave.

Srpsko se stanovništvo razbježalo na sve strane. Većina je utekla na zapad i sjeverozapad Hrvatima koji su, kako smo već pokazali, imali dovoljno snage da Bugarima koji su nadirali dvaput nanesu osjetan poraz. Ta promjena, uz ostale političke i crkvene čimbenike koje ćemo poslije upoznati, vjerojatno je odlučila etničku sudbinu Duklje. Već smo naglasili kako Duklju smatramo nastavkom razvoja Crvene Hrvatske (koja je prvotno bila hrvatska naseobina). Pa ipak, čini se kako je sloj hrvatskoga stanovništva bio vrlo tanak, a veze s narodnosno jačom Bijelom Hrvatskom nisu se njegovale zbog geopolitičkih zapreka, stoga kasniji razvoj događaja Hrvatima nije išao na ruku. Možda je na to utjecala i okolnost da se dio viših slojeva srpskoga stanovništva, politički aktivnoga dijela naroda, iselio upravo u Duklju. Od 924. godine jača srpski utjecaj, a u razdoblju velikih osvajanja Komnena u 12. stoljeću (1168.—1180.) vjerojatno je prevladavajući bizantski utjecaj nastavio djelovati u korist pravoslavnih Srba, a protiv katoličkih Hrvata. Tako je Duklja sve više potpadala pod srpski utjecaj. Postala je takoreći drugo političko središte srpskoga naroda. No, prvotno hrvatsko naseljavanje kao etnički čimbenik te snažan utjecaj katoličanstva tomu su području utisnuli toliko neizbrisiv, individualan pečat da se Duklja, poslije Zeta, tijekom cijele srpske povijesti doima zasebnom cjelinom koja je najčešće bila opreka etničkome središtu u Raškoj. Ti čimbenici podjele toliko su jaki da ni dandanas nisu prevladani jer uz pravu Srbiju još uvijek postoji Crna Gora, nasljednica nekadašnje Duklje i Zete.

3. Obilježja prvih pokušaja osnutka srpske države

Koliko god je središnja srpska zemlja bila povoljna za očuvanje i njegovanje narodne snage, toliko je bila nepovoljna za politički razvoj i osnivanje države. Činjenica je da između 7. i 10. stoljeća nema na pomolu nijedne značajnije srpske državne tvorevine. Neplodna, siromašna brdovita zemlja bez većih gradova i ikakve kulturne tradicije jednostavno nije imala sposobnost stvaranja države. Tek kada je Duklja (Zeta) prethodno opisanim bijegom i iseljavanjem dobila srpsko stanovništvo i uz bizantsko-pravoslavnu pomoć potpala pod poli-

tički utjecaj srpstva, Srbi su sudjelovali u osnivanju države koja doduše nije bila posve srpska, no oni su u njoj već imali dovoljno udjela da nisu bili posve zanemarivi.

Nakon smrti Simeona I. Velikoga bugarska je moć ubrzo oslabjela. Bizant se počeo uzdizati. U borbi protiv Bugara počeo se služiti Srbima. Uslijedit će tristogodišnje razdoblje tijekom kojega će Srbi uživati svekoliku potporu Bizanta. Srbi su zauzvrat morali priznati bizantsku vlast, iskazati vjernost istočnoj Crkvi, Bizantu pružati vojnu pomoć i boriti se protiv njegovih neprijatelja, napose Bugara.

To je razdoblje osnutka prve srpske države. Prestankom bugarskoga pritiska Srbija se počela uzdizati i započelo je razdoblje nacionalnoga preporoda. Krenula je struja povratnika iz izbjeglištva slijevajući se u nacionalno središte, u Rašku, i donoseći sa sobom hrvatsko-romanski kulturni utjecaj i političku tradiciju. U tome razdoblju nacionalnoga poleta uporabom kulturnih elemenata donesenih s uljuđenijega zapada, oslanjajući se na prošireno nacionalno područje od Raške prema Duklji (Zeti) te uz najsnažniju potporu Bizanta — koja se očitovala u tome što je bizantsko svećenstvo podupiralo svjetovne težnje utemeljitelja države — srpski uglednik po imenu Časlav (927.—960.) uspijeva osnovati srpsku državu. Bizantu je bilo u interesu da se ta nova sila u nastajanju ne širi na stara bizantska područja na jug, nego na sjever, na područja koja su se otela bizantskoj vlasti. Doista možemo promatrati kako se prva srpska država širila prema sjeveru u nacionalna područja Hrvata i bugarskih Slavena. Oslanjajući se na vojnu silu Raške i Zete, Časlav je osvojio Bosnu do Save te današnju Srbiju do Save, Dunava i Morave.[4] Srpsko gorštačko pleme prvi put iskusilo je sreću vladanja drugim slavenskim plemenima.

No, ta država bila je vezana uz Časlavovu osobnost. Kada je on 960. navodno poginuo u Srijemu u bitci s Mađarima, raspala se i prva srpska država. Hrvatska i bugarska područja bila su pripojena samo osvajanjima *jure bellico*.[5] Jedva dva desetljeća duga Časlavova vladavina bila je prekratka, a da bi u Hrvata i Bugara uspjela potisnuti osjećaje nacionalne pripadnosti.

[4] Današnja Kraljevina Srbija (sve do balkanskih ratova) prvotno je etnički bila nastanjena slavenskim plemenom koje je činilo osnovu bugarskoga naroda, a na zapadu Hrvatima. Ti Slaveni posrbljeni su tek u 13. i 14. stoljeću. U starim dokumentima Beograd se sve do 13. stoljeća naziva »Alba Bulgariae«.

[5] (lat.) ratnim pravom (nap. ur.)

Srpsko gorštačko pleme nije imalo dara služiti stranim interesima. Premda su se uzdignuli zahvaljujući potpori Bizanta, Srbi su se nakon početnih uspjeha počeli ponašati samostalnije negoli je Bizantincima bilo po volji. Nakon što je svladao bugarsku, a poslije i Svjatoslavljevu bugarsko-rusku državu, Ivan I. Cimiski osjetio je potrebu da Srbe strože podredi bizantskoj vlasti. Godine 972. Bizantinci oružanom silom zaposjedaju Rašku. Jedan dio srpskoga povratničkoga stanovništva ponovno bježi u Duklju.

To ponovno doseljavanje toliko je ojačalo srpsku sastavnicu u Duklji (Zeti) da se od 11. stoljeća Duklja mora promatrati ne više kao čisto hrvatska, nego kao mješovita hrvatsko-srpska državna tvorevina. Duklja (Zeta) otad sve više dijeli političku sudbinu Raške, s kojom je bila geopolitički bolje povezana, negoli političku sudbinu ostatka Hrvatske. Unatoč tomu državi koju su osnovali Vojislav i Bodin ne možemo pripisati posve srpska obilježja nego mješovita srpsko-hrvatska jer grčki pisac Niketes Duklju i dalje naziva »*Chorbatia*« ili Crvena Hrvatska. U svakom slučaju već tada dolazi do izražaja jači utjecaj Bizanta.

Bizant je bio upleten u tešku borbu s Normanima i trebala mu je vojna pomoć ratničkih gorštačkih Slavena, no nju je mogao kupiti samo ustupcima.

Bodinova država nastala je slično Časlavovoj. Uz dopuštenje i moralnu potporu Bizanta hrvatsko-srpska država prodrla je na sjever i sjeverozapad podčinivši dijelove današnje Bosne i Hercegovine i današnju sjevernu Srbiju.

Osim bizantskoga pritiska prema sjeverozapadu na djelu je bila i hrvatska plemenska svijest koja je nastojala novoj državnoj tvorevini pripojiti što više hrvatskoga plemenskoga posjeda. Međutim, šurujući s Bizantom, još uvijek pretežito katoličko-hrvatska Duklja zarazila se smrtonosnom klicom. U isto vrijeme kada su Hrvati iz Bijele Hrvatske i Panonije sklapali savez s Mađarima, Duklja je potpala pod bizantsku vrhovnu vlast. Snažnim prodorom u to područje Komneni su Duklju — taj bedem Zapada — podložili svojoj vlasti. Kada je sedamdeset ili osamdeset godina poslije uslijedilo oslobođenje, za njega su zaslužni bili Srbi koji su u međuvremenu od svojega učitelja naučili dovoljno kako bi mogli samostalno nastupati. Bizant se moglo pobijediti samo bizantskim oružjem.

4. Nemanjići kao stvarni utemeljitelji srpske države

Tek je rodu Nemanjića na prijelomu 12. i 13. stoljeća pošlo za rukom uspostaviti trajnu i posve srpsku državnu tvorevinu.

Već smo istaknuli jedan od glavnih uzroka zbog kojega je srpskoj državi trebalo gotovo 500 godina da poprimi stabilne i čvrste oblike: malen opseg te gospodarska i kulturna neimaština središta srpsko-nacionalnoga naseljavanja. Vanjski kulturni utjecaji koje su Srbi primali u svojoj matičnoj zemlji bili su odveć slabi da bi se u prilično teškim prilikama država mogla očuvati. Sljedeći i najsnažniji utjecaj — utjecaj Bizanta — u onome surovome planinskome području također nije bio dovoljno jak i pretežito je dolazio do izražaja kroz djelovanje Crkve. Osim toga taj je utjecaj bio vrlo nestabilan. Bizant je jedino u vremenima vlastitih neprilika podupirao samostalan politički razvoj u srpskoj zemlji. Čim bi se oporavio, svoj utjecaj usmjeravao je protiv razvoja samostalne srpske države podupirući bizantske pokušaje podčinjavanja. U nemilosrdnoj školi života srpski je narod sâm morao stvoriti i izboriti uvjete za stvaranje vlastite države.

Srbi su poput ostalih Slavena imali rodovsku organizaciju koja se temeljila na zadruzi kao sljedećem, nižem, obiteljskom stupnju organizacije. Tu smo ustanovu kao temelj hrvatske Vojne krajine već susreli u prethodnome poglavlju. Obitelj se množi i ostaje na okupu u istoj kućnoj zajednici, a njezini članovi žive u zajednici dobara pri čemu osobno vlasništvo, takozvana osebina,[6] ostaje prilično ograničeno. Glava zadruge bio je starješina, najstariji muškarac. Nekoliko zadruga činilo je rod, a nekoliko rodova pleme. Poglavar roda bio je župan, najugledniji starješina roda. Najugledniji poglavar roda u plemenu bio je veliki župan koji je u vremenima nacionalnoga uspona preuzimao upravljanje svim rodovima koji su činili srpski narod.

Srbi su se našli u položaju različitome od Hrvata koji su naselili područje izrazito prožeto romanskim kulturnim utjecajem i u kojemu su pojmovi rimskoga prava — zasnovani na načelu privatnoga vlasništva — ubrzo potisnuli drevna slavenska pravna shvaćanja te postali temeljem vladarske moći. Vladarskoj moći Srba koja se razvijala iz ustanove velikoga županstva trebala su

[6] Ovisno o regiji poznat i kao *osobac, osobina, osebujak, osebušak, osebunjak, prćija.* (nap. prev.)

stoljeća da dosegne takve oblike koji su omogućavali opstojnost države. Stoga od godine 900. do 1200. na srpskome tlu uočavamo tek povremen, hrvatskom i bugarskom državnom tradicijom potpomognut nastanak državnih tvorevina koje su mogle postojati zahvaljujući pojavi iznimnih muževa i u vremenima izrazito povoljnih političkih prilika. Čim nestaje premoćna osobnost utemeljitelja države, javlja se obitelj — zadruga utemeljitelja države — postavljajući zahtjev za kolektivnim vlasništvom nad državom, javlja se mnoštvo osoba koje se uzajamno sputavaju i glože. To je državi bila omča oko vrata i morala je propasti.

Razdoblje Komnena, napose vladavina Manuela I. Komnena (1143.—1180.), »posljednjega viteza« među bizantskim carevima, bilo je labuđi pjev bizantske moći nakon kojega je uslijedio strmoglav pad. Manuel I. Komnen težio je ponovnoj uspostavi nekadašnje bizantske moći, ponovnome stjecanju nekadašnjih bizantskih zemalja i predano se posvetio tom naumu. Vlast Bizanta prodrla je duboko na sjever, sve do ugarskih granica. Srbi koji su se od 10. do 12. stoljeća s promjenjivom srećom nastojali oduprijeti prevlasti svojih susjeda, bili su odveć mudri da bi se iscrpljivali u borbi s nadmoćnom silom, nego su se primirili i čekali bolja vremena. Potpali su pod bizantsku vlast. U potrazi za pogodnim osobama kojima bi mogao povjeriti upravljanje srpskim krajevima Manuel I. se sjetio Zavidinih sinova, potomaka ugledne vladarske obitelji iz matične zemlje Raške, koji su se prigodom jedne od katastrofa iselili u Duklju, te im predao na upravu srpska područja.

Od četvorice braće: Tihomira, Miroslava, Sracimira i Nemanje najvažniji je bio Nemanja. Rođen u kultiviranijim obalnim predjelima Duklje i katolički odgojen, imao je bolju naobrazbu, bio vrlo prilagodljiv te imao naslijeđene veze u Raški i u novostečenoj Duklji (Zeti). Ubrzo je došao u sukob s braćom, no uspio je pridobiti svojega vrhovnoga gospodara pa mu je Manuel I. pomogao protiv braće, imenovao ga velikim županom te mu na upravu predao sva srpska područja. Tek što je okusio vlast, Nemanja se digne protiv Manuela I. pa s oružjem u ruci pokuša otarasiti se bizantske vrhovne vlasti. U Bitci kod Pantine čak je imao toliko sreće da je uspio odbiti bizantski napad.

Pa ipak, Bizantinci su ga poslije ponovno pokorili, čak i zarobili te odveli u Konstantinopol gdje je »skladnošću svojega tijela« izazivao divljenje. Nemanja se znao ponovno dodvoriti Bizantincima pa su mu vratili zemlju. Tek što se vratio u domovinu, ponovno stade smišljati izdaju. Tražio je oslonac kod

Mađara, a čak je i križaru caru Friedrichu I. Barbarosi, dok je prolazio srpskom zemljom, ponudio svoju vazalsku prisegu. Bizant ga više nikada neće uspjeti prisiliti na nekadašnju poslušnost.

Tako je Nemanja postao utemeljiteljem srpske neovisnosti i dinastije Nemanjića koja se tijekom dvjesto godina uspjela održati na srpskome prijestolju, sve do prirodnoga izumrća, i za čije je vladavine Srbija doživjela svoje zlatno doba stasavši u vodeću silu na Balkanskome poluotoku. To zlatno doba duboko se urezalo u dušu naroda pa je čak i u vremenima najvećega poniženja postalo duhovnim utočištem, zvijezdom vodiljom cijeloga naroda koji nikada nije gubio nadu i vjeru u povratak vremenâ njegove veličine i moći.

To slavno doba Srbi trebaju zahvaliti sretnoj okolnosti što su u povoljnome trenutku svoje povijesti imali snažnu dinastiju koja je znala u najvećoj mjeri iskoristiti iznimno povoljne prilike.

Već smo istaknuli koliko je za Srbe bila sretna okolnost što su se Bugari i Bizant međusobno gložili u bespoštednoj borbi. U jednom takvom trenutku iscrpljenosti Bizant je propao 1204. godine. Franački vitezovi Četvrtoga križarskoga rata pod vodstvom slijepoga, ali nepokolebljivoga Mlečanina Enrica Dandola zauzeli su Konstantinopol, zbacili s prijestolja Komnene i osnovali katoličko Latinsko Carstvo (1204.—1261.). Međutim, žilavi Bizant bilo je lakše pokoriti nego zadržati u pokornosti. Bizantska državna misao sklonila se u Malu Aziju, našla utočište u Nicejskome Carstvu odakle će nakon šezdeset godina, utjelovivši se u liku Mihaela VIII. Paleologa, srušiti malaksalo Latinsko Carstvo i zauzeti Konstantinopol.

To je za Srbiju bila rijetko povoljna prigoda. Bizant kao vrhovni gospodar Srbije, vlasnik Srbima napučenih krajeva, taj najsnažniji i svojom kulturnom nadmoći, velebnim državnim i crkvenim ustrojem te tradicijom rimskoga imperija najopasniji neprijatelj Srbije, desetljećima je bio lišen utjecaja, a čak je i nakon ponovnoga uspona bio osuđen na polaganu propast. Čak i više od toga! Protjerana u Malu Aziju, bizantska državna misao u svojoj je težnji ponovnome osvajanju Bizanta posvuda tražila saveznike, stoga nije mogla ne uočiti rastuću moć ratničkoga gorštačkoga naroda i njegovu častohlepnu dinastiju. Srbi su svoju pomoć znali dobro naplatiti. Vidjet ćemo kako su se upravo u to doba domogli nekih područja koja su im omogućila da makar i u tom kratkom razdoblju procvata srpske države na Balkanu preuzmu ulogu nekadašnjega Bizanta.

Pokušat ćemo ovdje prikazati glavne uspjehe Nemanjića.[7]

1. Prvi temelj uspona srpske države bila je tijesna povezanost Raške i Duklje (Zete). Podrijetlom iz raške vladarske obitelji, no rođeni i odgojeni u Zeti, Nemanja i njegovi nasljednici posjedovali su prijeko potrebna osobna znanja i veze kako bi mogli trajno zadržati na okupu te dvije suprotstavljene pokrajine. Tek je trajnim povezivanjem dviju pokrajina stvorena dostatna teritorijalna i materijalna podloga za osnutak države sposobne da preživi.

2. Nemanjići su bili prvi Srbi koji su uspjeli stvoriti dinastiju. Prije njih u Srbiji je bilo dinastijskih rodova, dakle uglednih obitelji koje su dale nekoliko dinasta, ali ne i dinastija. Nijedan od tih rodova nije se uspio trajno uzdignuti iznad ranga običnoga činovničkoga plemstva ni dati uređen, neprekinut niz vladara, nijedan se ugledom i moći nije mogao uzdignuti toliko da bi ga drugi rodovi župana priznali za nadređenoga. Sve to pošlo je za rukom tek Nemanjićima. Zahvaljujući tome postignuću uzdignuo se cijeli narod, što se najbolje vidi iz našega prikaza važnosti stvaranja države za nastanak južnoslavenskih naroda i u tom smislu nepovoljnoga utjecaja sustava zadruga i njihova shvaćanja zajedničkoga obiteljskoga vlasništva. Pomanjkanje individualnoga nasljednoga prava i u narodu ukorijenjena pravna svijest o zajedničkome obiteljskome vlasništvu bili su nepremostive prepreke. Čini se da su Nemanjići to shvatili pa su tu zapreku ingeniozno zaobišli. Osnivač dinastije Nemanja i njegov sin Stefan Prvovjenčani prije smrti odrekli su se prijestolja te za nasljednika odredili člana obitelji koji im se činio najsposobnijim. Zatim su se povukli u srpski manastir Hilandar na Svetoj gori Atosu. Odluka da sjaj prijestolja zamijene pustinjačkim odricanjem posvećenim Bogu podarilo im je takvu svetačku aureolu da se obojica slave kao nacionalni sveci. Svetačka aureola vladara koji se odrekao prijestolja bila je najbolja zaštita njegovu nasljedniku i lebdjela je nad njim štiteći ga od svih ugroza. Zahvaljujući osiguranim nasljednicima te tako stabiliziranim prilikama ojačali su dinastija, država i narod koji je spoznao prednost takvih prilika. Na taj način mogle su se prevlada-

[7] Dinastija Nemanjića vladala je otprilike 200 godina, od 1168. do 1371., a na čelu su joj bili: Nemanja 1168.—1196.; Stefan Prvovjenčani 1196.—1227.; Stefan Radoslav 1227.—1234.; Stefan Vladislav 1234.—1243.; Stefan Uroš 1243.—1276.; Stefan Dragutin 1276.— 1282.; Stefan Uroš II. Milutin 1282.—1321.; Stefan Uroš III. 1321.—1331.; Stefan Dušan Silni 1331.—1355.; car Uroš 1355.—1371.

ti sve unutarnje i vanjske nedaće te zajamčiti dvjestogodišnja vladavina Nemanjića, a s njima i uspon srpstva.

3. Pod Nemanjićima je konačno riješeno i vjersko pitanje srpskoga naroda. Srbi su se također našli pred sudbonosnim pitanjem: »Istok ili Zapad, Rim ili Bizant?« i to ne samo zato što je sam utemeljitelj dinastije Nemanja odgojen u Zeti u katoličkome duhu, nego i zato što je upravo za vladavine Nemanjića nastupilo veliko kolebanje kada se na trenutak učinilo da će Rim konačno pobijediti Bizant i kada se Bizant sam urušio, a na njegovim je razvalinama uspostavljeno katoličko Latinsko Carstvo. Bilo bi posve zamislivo da su se Srbi u tom trenutku okrenuli katoličanstvu pogotovo zato što takvih pokušaja nije nedostajalo. Međutim, dogodilo se suprotno. Upravo zbog vladavine Nemanjića Srbi su se konačno odlučili za anadolsko kršćanstvo. Upravo su za vladavine te nacionalne dinastije država i Crkva, vjera i narod srasli na onaj čudesan, zapadnjaku gotovo neshvatljiv način kakav primjećujemo kod Srba. Narod ne samo da je tradicijom i odgojem bio odan bizantskome pravoslavlju, nego je od njega primio krštenje, prvu kršćansku poduku pa čak i alfabet i prvo nacionalno pismo. Dinastija se izrijekom priklonila istočnoj Crkvi, a prema katoličanstvu započela politiku koju je srpstvo slijedilo vrlo često i uspješno: približiti se katoličanstvu s namjerom da se na katoličkoj strani pobude što veća očekivanja. Susretljivost proizašlu iz tih očekivanja srpstvo nastoji što temeljitije iskoristiti kako bi se u odlučujućem trenutku povuklo pa čak i zauzelo neprijateljski stav prema katoličanstvu. Tako se Stefan Prvovjenčani približio papinstvu kako bi stvorio protutežu Bizantu. Za to je od Rima dobio krunu i kraljevski naslov,[8] a to je silno pridonijelo učvršćenju dinastije i uzdizanju srpskoga naroda. Čim su se domogli te prednosti, Srbi su se udaljili od pape i zastranili u politiku koja je dovela do okrutnoga progona katolika pod Stefanom Dušanom Silnim.[9]

[8] Odatle »Prvovjenčani«: to je vrlo važno. Prema vladajućem shvaćanju legitimiteta u zemljama nekadašnjega Rimskoga Carstva samo su bizantski car i papa kao nositelji rimske vlasti mogli dodijeliti kraljevsku krunu.

[9] To je uočio već Kállay koji piše: III-1, str. 32-33: »premda srpski župani i kraljevi nikada nisu bili iskreni, a papinsko prijateljstvo koristili su samo za postizanje vlastitih probitaka. Kada bi to postigli i više ne bi trebali papinsku potporu, smjesta bi Katoličkoj Crkvi okrenuli leđa.« Ovo je vrlo važno jer — kako ćemo poslije nastojati obrazložiti — Srbi tu istu politiku nastoje primijeniti prema katoličkoj Austriji.

Važnu ulogu u narodu nije imala samo snaga tradicije, utjecaj tada još pretežito grčko-bizantskoga svećenstva nego i uvjerenje, unutarnja, nemjerljiva duhovna povezanost naroda s istočnim kršćanstvom, a to je problem kojemu ćemo se poslije još posvetiti. No, za dinastiju nisu bili važni samo obzirnost prema narodu i svećenstvu nego i mudre političke prosudbe. U svojemu usponu dinastija Nemanjića posve je ispravno uočila prednost koju joj pruža ne samo tijesna povezanost nego takoreći jedinstvo države i Crkve toliko svojstveno istočnoj Crkvi. Stoga tu prednost nisu htjeli izgubiti tim više što im je pad Bizanta omogućio da srpsku Crkvu učine nacionalnom, a grčko svećenstvo zamijene srpskim. To je bio ključan čimbenik nacionalne neovisnosti i uspona dinastije, države i naroda.

4. Već smo istaknuli da je glavni uzrok sporoga razvoja srpske države bilo kulturno i materijalno siromaštvo njihova područja naseljavanja. Nemanjići su to spoznali pa su se trudili ojačati svoju moć, materijalno i kulturno uzdignuti zemlju i narod. Mora im se priznati da su na tom području ostvarili znatne uspjehe. Nemanja kojemu je iz mladosti bila poznata kulturna nadmoć romansko-hrvatskih priobalnih gradova u Duklji te sjevernijih krajeva, nastojao je odande izvući kulturni kapital. U hrvatskoj sredini poluslavenizirani romanski patricijski rodovi iz priobalnih gradova imali su važnu ulogu u kulturnome i trgovačkome životu Srbije u doba Nemanjića pri čemu su napose Kotorani bili vješti diplomaciji, a Dubrovčani trgovini, novčarstvu i rudarstvu. Osobito se njegovalo rudarstvo. Sasi su naseljavani kao rudari, a Dubrovčani postajali poduzetnici i novčari. Srebrom proizvedenim u zemlji opskrbljivale su se prve srpske kovnice u kojima se kovao srpski novac. Brinulo se o trgovini, obrtu i uređenome prometu. Ustrojeni su različiti društveni i gospodarski staleži te tako osigurani fiskalni interesi države i dinastije. Kako bi se uredilo i zajamčilo funkcioniranje svakodnevnoga života, Stefan Dušan kodificirao je postojeće običajno pravo — proizašlo iz mješavine slavenskih i bizantskih pravnih običaja — uobličivši ga u »Zakoniku« koji je najveće slavensko srednjovjekovno kodifikacijsko djelo. Hrvati imaju mnogo zakonika, ali samo na razini gradova i seoskih općina, no nemaju nijedno poznato državno kodifikacijsko djelo. Time je poboljšana i povećana obrambena snaga države. Jaki dinasti Nemanjići uvijek su držali plaćeničku vojsku, osobito njemačke postrojbe i vojskovođe koji su zacijelo također pridonijeli boljemu naoružanju, vojnoj sposobnosti i ustroju. Tako ostvarena vanjska i unutarnja sigurnost i uređenje

omogućili su opći materijalni rast koji je dinastija također znala iskoristiti. Stečena bogatstva vladari dinastije Nemanjića koristili su za izgradnju crkava i manastira — »zadužbina« — koji su postali rasadnicima crkvene organizacije, nacionalne pismenosti i kulture, a poslije, u doba turske nevolje, rasadnicima nacionalnoga osjećaja i državne tradicije.

Nemanjićima se mora priznati da su svoju skrb znali iznimno ravnomjerno i skladno raspodijeliti između vlastitih vladarskih, državnih, narodnih i crkvenih interesa da nijedan od tih čimbenika nije ostao zakinut pa su se razvijali ravnomjerno i zahvaljujući podjednakoj brizi srasli u interesnu zajednicu kakvu susrećemo rijetko gdje u povijesti. To je osobina srpske države i naroda u srednjemu vijeku i takva je, kao što ćemo vidjeti, u velikoj mjeri ostala sve do danas.

5. Sveti Sava

Tko s izvjesnim razumijevanjem i istančanim smislom za pragmatične veze proučava povijest Nemanjića, neće moći previdjeti ličnost srpskoga nacionalnoga sveca Sabbe ili kako ga Srbi zovu: svetog Save čiji se moćan lik ističe u srpskoj povijesti prve polovice 13. stoljeća.

Utemeljitelj dinastije Nemanja imao je tri sina: Vukana, Stefana i Rastislava (Rastka). Rastislav je kao sedamnaestogodišnji mladić žedan znanja — zaveden pričama prosjačkoga monaha sa Svete Gore — pobjegao iz očeve vladarske kuće pa zanesen pošao za monahom u manastir Rusiko na Svetoj Gori gdje je primio prvu posvetu (1192.). Sva nastojanja očeve obitelji da odbjeglog sina nagovore na povratak svjetovnome životu nisu urodila plodom: plavooki i plavokosi mladić život je posvetio Bogu. Prihvativši redovničko ime Sava, Rastko je petnaest godina proveo na Svetoj Gori u manastirima Pantelejmonu i Vatopedu. Kada je njegov otac Nemanja, monaškoga imena Simeon, svoje posljednje dane također provodio na Svetoj Gori, njih dvojica zajedno su sagradili manastir Hilandar koji je postao prvim slavenskim manastirom na Svetoj Gori i srpskim nacionalnim manastirom. Nakon što je usvojio sav crkveni nauk anadolske Crkve, a zbog franačko-latinskih osvajanja prilike na Svetoj Gori postale su nesigurne, sveti se Sava 1207. zaputio u Srbiju gdje je vladao razdor između vladajućega velikoga župana Stefana i njegova najstarijega brata Vukana koji je uz potporu katoličke stranke Stefana privremeno svrgnuo s prijestolja. Sveti Sava ubrzo je izgladio njihovu svađu. Pritom mu je

vjerojatno od nemale pomoći bilo i to što je u Srbiju sa sobom donio i moći svojega oca Nemanje-Simeona, u međuvremenu proglašenoga svecem, pa su ga velikaši u državi zajedno s nebrojenim pukom dočekali svečano i pobožno. U Srbiji je otišao u manastir Studenicu (poslije u Rašu i Žiču) gdje se nakon smirivanja prilika u zemlji revno posvetio ustrojavanju pravoslavne Crkve. Kao vladarski sin i brat tadašnjega poglavara države raspolagao je svim sredstvima da bi mogao raditi i postupati po vlastitu nahođenju. Razvio je i živu diplomatsku djelatnost u svim prijelomnim trenucima za državu i vladavinu svojega brata. Izgladivši svađu između poglavara države i njegova buntovnoga brata Vukana, Sava je uspješno posredovao u sporu s pobunjenim sevastokratorom Dobromirom Strezom kojega je, kako pišu njegovi biografi, uspio ukrotiti »slatkoćom svojega jezika i snagom svojih riječi«. Naposljetku, u prijelomnome trenutku kada je protiv Stefana Prvovjenčanoga ustao ugarski kralj Andrija II. i protiv srpske države u usponu podignuo jaku vojsku, Sava je dogovorio sastanak dvojice vladara kod Ravnoga koji je — nedvojbeno zahvaljujući umijeću uvjeravanja rječitoga monaha — završio tako da je Andrija II. odustao od daljnjega neprijateljstva prema Srbiji (1218.).

U međuvremenu zbile su se velike promjene. Bizant je pao, Bosporom su zavladali Latini, a ostaci nekadašnje romejske veličine potražili su utočište u Nicejskome Carstvu i Epirskoj Despotovini. Te dvije krnje države tražile su saveznike protiv katoličkih osvajača.

Kao iskusan diplomat Sava je uočio izrazito povoljnu priliku pa se 1219. zaputio u Niceju i ondje od cara Teodora I. Laskarisa ishodio da Srbija, koja je dotad potpadala pod Ohridsku arhiepiskopiju, dobije vlastita arhiepiskopa, a on sâm bude imenovan prvim srpskim arhiepiskopom (1219.). Lukavi monah pritom je vjerojatno odigrao na kartu ugroze koja je prijetila pravoslavlju od sve snažnijega katoličanstva kao i na političke čimbenike obećavši Nicejanima srpsku pomoć u borbi protiv Latinskoga Carstva. Očigledno je iskoristio i nicejsku ljubomoru prema Epirskoj Despotovini čiji je glavni grad bio upravo Ohrid jer su se u to vrijeme dvije krnje države natjecale koja će od njih prije ponovno zauzeti Carigrad. Godinu poslije ohridski arhiepiskop Dimitrije Homatijan oštro će prosvjedovati protiv Savina imenovanja arhiepiskopom. No, to mu nije pomoglo, Srbija je dobila svoju autokefalnu Crkvu, a Nemanjići dragocjeno oruđe za jačanje svoje vlasti. Srbi su se napokon oslobodili grčko-crkvenoga tutorstva.

Sava je nemilosrdno iz Srbije protjerao sve grčke episkope i svećenike te ih zamijenio srpskima služeći se pritom srpskim monasima iz manastira Hilandara na Svetoj Gori, što ga je sâm osnovao, kao odgovarajuće školovanim kadrom. Sava je također osmislio opsežan plan ustroja autokefalne srpske pravoslavne Crkve podijelivši bratovu državu na devet eparhija, a napose je dvije eparhije — Stonsku i Dabarsku — utemeljio s vrlo očiglednom zadaćom širenja svetoga pravoslavlja na zapad i sjever. Vidjet ćemo kako je ta velebna organizacijska zamisao svetoga Save stoljećima poslije automatski ispunjavala namijenjenu joj zadaću.

Istodobno s tim velikim unutarnjopolitičkim uspjehom ili nešto ranije postignut je jednako velik vanjskopolitički uspjeh. Dotadašnji srpski veliki župan Stefan od pape Honorija III. dobiva kraljevsku krunu. Nije sasvim jasna uloga svetoga Save u tome važnome koraku koji se nije mogao ostvariti bez približavanja zapadnoj Crkvi. Među srpskim znanstvenicima vlada prijepor je li Sava u tome osobno sudjelovao ili ne. U svakom slučaju izvjesno je da je prešutno trpio neodlučnu sklonost svojega brata katoličanstvu jer je uočavao njezine velike političke prednosti. No, postigavši željeni uspjeh, predano je radio na otklonu od papinstva pa je kao arhiepiskop svojega brata ponovno okrunio po pravoslavnome obredu, a poslije i Radoslava koji je bio određen za prijestolonasljednika. Naposljetku je prokušanom diplomatskom vještinom uspješno otklonio opasnu reakciju ugarskoga kralja Andrije II. na uzdizanje srpskih vladara na kraljevski rang.

Godine 1228. Stefan Prvovjenčani smrtno se razbolio. Sava je iz svojega arhiepiskopijskoga sjedišta u Žiči pohitao na kraljevski dvor u Raši gdje je smrtno bolesnoga brata zaredio za monaha, a smrt prvoga srpskoga kralja narodu objavio riječima: »Umrije monah Simeon za vladavine kralja Radoslava.« Iz toga je razvidna nakana da se metodom svršenoga čina izbjegnu sve poteškoće u vezi sa smjenom na prijestolju. Radoslav je pod zaštitom moćnoga strica doista uspio neometano preuzeti i zadržati srpsko kraljevsko prijestolje.

U međuvremenu je bio dovršen ustroj Crkve. Zahvaljujući zamjetnoj književnoj djelatnosti, zbog čega se sveti Sava smatra prvim srpskim piscem, manastiri su opremani tipicima, crkve liturgijskim knjigama, eparhijska sjedišta liturgijskim predmetima, svetačkim moćima i knjižnicama (najčešće prijevodima s grčkoga). Položaj dinastije bio je učvršćen i siguran. Nemirnu duhu tako važne osobe kao što je nedvojbeno bio sveti Sava ponestalo je posla. Stoga se

vratio svojoj prvoj sklonosti, vjerskom zanosu. Iz toga duševnoga stanja proizašla su dva putovanja u Svetu Zemlju, prvo 1233. povezano s putom u Niceju kada su se zacijelo vodili diplomatski pregovori između dvaju dvorova. Nakon povratka u Srbiju sveti Sava odriče se arhiepiskopskoga dostojanstva i na svoje mjesto postavlja monaha Arsenija, rođenoga Srijemca. Uslijedilo je drugo putovanje u Svetu Zemlju (1235.). Na povratku svraća na dvor svojega tazbinskoga rođaka, bugarskoga cara Ivana Asena II., i ondje umire u Trnovu 14. siječnja 1236. godine.

Životom toga osebujnoga čovjeka pozabavili smo se malo podrobnije jer u tome svecu istočne Crkve prepoznajemo najvažniji lik srpske povijesti koji je ponajviše udario temelje kasnijega srpskoga uspona. Ni Nemanja ni Stefan Prvovjenčani nisu pravi utemeljitelji dinastije Nemanjića nego taj skromni ali mudri i domoljubni monah iz manastira Vatopeda. Svi kasniji vladari iz te dinastije trošili su glavnicu koju je srpskomu narodu priskrbio taj nacionalni lučonoša. Promotrimo li pobliže točke koje smo u prethodnome poglavlju naveli kao osobite zasluge dinastije Nemanjića, primijetit ćemo da su točke 2. i 3. (stvaranje dinastije i rješavanje vjerskoga pitanja), a pod točkom 4. u svakom slučaju intelektualno uzdizanje srpskoga naroda zapravo ponajviše zasluge svetoga Save. On je udario temelje, stvorio osnove, a svi kasniji Nemanjići samo su slijedili zadani smjer.

O pravoslavlju još ćemo iscrpno govoriti na drugome mjestu (V. dio), a ovdje moramo skrenuti pozornost na tamošnja tumačenja. Bude li naša ocjena vrlo kritična i u konačnici za pravoslavlje nepovoljna, ovdje moramo istaknuti da se njegova vrijednost ne smije podcjenjivati, napose u obliku kakav se njegovao na Svetoj Gori. Ono u svakom slučaju predstavlja srž sveukupne životne mudrosti koja je proistekla iz stoljetnoga kulturnoga života Prednje Azije. Potom se ta životna mudrost u kršćanski razrijeđenom i uljepšanom obliku njegovala i poučavala na Svetoj Gori. Na tome vrelu napajao se bodri duh svetoga Save kojega je svim snagama silovito privlačio dah vjerskoga zanosa i asketizma. Sve što je mogao u se primiti — a to je bilo gotovo sve — njegov je domoljubni duh vraćao narodu koji je volio više od svega. Povlašteni položaj koji je uživao kao sin vladara, kao iznimno snažna osobnost i visoki vjerski dostojanstvenik, omogućavao mu je neumorno djelovanje i takoreći nesputan rad. Tako je narodu davao sve što bi sam stekao u moralnome i intelektualnome pogledu.

Naime, ono duboko prožimanje države, nacionalnosti i Crkve koje nalazimo u svim kasnijim životnim etapama srpskoga naroda najizvornije je djelo svetoga Save. *On je stvorio i ustrojio srpsku pravoslavnu Crkvu i to tako da uvijek mora biti u službi srpske nacionalnosti i države.* To je bila prirodna posljedica okolnosti da je njezin utemeljitelj u istoj osobi ujedinio člana vladajuće dinastije, nacionalno osviještenoga domoljuba i pravoslavnoga sveca. Taj odnos najbolje oslikava činjenica da su Nemanja i njegov sin, obojica utemeljitelji srpske dinastije i srpske države, također sveci cjelokupne pravoslavne Crkve.

Ličnost svetoga Save nije toliko istaknuta u drugim povijesnim djelima kao što je na ovome mjestu. No, to je popratna pojava tijesne povezanosti Crkve i narodnoga života koju smo toliko naglašavali. Srpska historiografija također se ponajviše bavi crkveno-pravoslavnim aspektima. Za pravoslavnu Crkvu sveti je Sava u prvome redu svetac i crkveni učitelj, ili kako Srbi kažu »narodni svetitelj«. Stoga srpski narod svojega najvećega muža poznaje samo kao sveca svoje Crkve. Tek je novija srpska historiografija uspjela u njemu prepoznati također političara, domoljuba i diplomata. Međutim, to shvaćanje još nije prodrlo u svijest širokih slojeva srpskoga naroda kao ni u većinu povijesnih djela. Sljedeća raščlamba dokazat će da je naše shvaćanje ispravno.

6. Zlatno doba srpske države

Uspon srpske države koji ćemo ovdje opisati samo je logična posljedica, djelovanje čimbenika koje smo uglavnom već prikazali. Zahvaljujući svetom Savi taj sirovi ali vitalni gorštački narod s nacionalnom je crkvenom organizacijom dobio ustanovu koja je predano radila na moralnome i duhovnome uzdizanju naroda. Narod je također imao dinastiju koja se učvrstila u njemu i koja je u nacionalnoj autokefalnoj Crkvi imala jedinstveno i podatno sredstvo moći. Tako je srpstvo moglo u potpunosti iskoristiti svoj povoljni središnji položaj, svoju snažnu životnost i iznimno povoljne međunarodne okolnosti te se bez većih smetnja proširiti u svim smjerovima.

Već smo ukratko prikazali pad Bizanta i nastanak katoličkoga Latinskoga Carstva (1204.—1261.). Ta tvorevina Četvrtoga križarskoga rata nastala je zajedničkim djelovanjem mletačke odlučnosti i mudrosti te franačke hrabrosti i nepokolebljivosti. No, nijedan od tih čimbenika nije onomu drugomu htio priznati premoć pa se iz toga moglo razviti tek nešto polovično i slabašno. La-

tinsko Carstvo kao posljedica katoličkoga pohoda protiv tvrdoglavoga grčkoga raskola od prvoga je trenutka bilo gurnuto u defenzivu, a kako nije bilo doraslo borbi sa savezom susjednih pravoslavnih sila, moralo je neslavno propasti. Tijekom šezdeset godina te bezizgledne borbe srpstvo je s juga imalo savršen mir. Oči Bugarske i Epirske Despotovine (poslije Solunskoga Kraljevstva) bile su uprte u plijen u Carigradu koji je bio izvjestan, a neizvjesno je bilo samo to komu će pripasti. U nadmetanju triju ponovnih suparnika — Niceje, Bugarske i Epira — Srbiji se pružala najbolja prigoda za očuvanje vlastitih probitaka. Također smo već vidjeli da su upravo u takvoj situaciji Srbi ostvarili autokefalnost i posrbljivanje svoje Crkve. No, Bizant je i nakon svoje ponovne uspostave ostao slab, jednako kao i bugarstvo. U toj neviđeno ogorčenoj sedamstoljetnoj borbi oba su suparnika iscrpila svoje snage. Tijekom punih 200 godina vladavine Nemanjići se s juga, odakle su nekoć dolazili najopasniji napadi, nisu morali plašiti ozbiljnijih ugroza. Štoviše, Srbi su granice svojega područja mogli proširiti duboko na jug sve do Egejskoga mora. Međutim, sa sjevera, od geografski toliko povlaštene ugarske države, prijetila je veća opasnost. No, u 13. stoljeću dinastija Arpadovića bila je vidno načeta, a kada je Ugarska pod Anžuvincima (1307.—1382.) znatno ojačala, bila je toliko zaokupljena vlastitim dinastijskim interesima u Poljskoj i Češkoj te borbama s Mletačkom Republikom da Srbima ni s te strane nije prijetila osobito velika opasnost. Srbima je čak pošlo za rukom na račun Ugarske svoje posjede proširiti sve do Dunava. Stoga je za vrijeme Nemanjića Srbiju pogodila samo jedna veća nepogoda — prodor Mongola u 5. desetljeću 13. stoljeća. No, to su ionako bili posljednji trzaji velikoga vala, a u neprohodnim planinskim predjelima Srbije tatarske konjaničke čete nisu mogle nanijeti znatniju štetu, dapače, bile su sretne da se odande što prije izvuku.

U takvim okolnostima Nemanjići su mogli prilično neometano raditi na širenju svoje vlasti. Ne smije im se odreći da su svoje ciljeve slijedili odlučno, žilavo i bezobzirno. Bezobzirnost je toliko uzela maha da su okrutnost, neiskrenost i nevjernost u doba Nemanjića bili takoreći još izraženija osobina, negoli ju Kállay nalazi u cijeloj srednjovjekovnoj povijesti za koju kaže: Ta ista objektivnost jednako nam tako nalaže da priznamo kako se unatoč gotovo jednakome stupnju razvoja srpska povijest ipak *doima kudikamo mračnijom od povijesti ostalih europskih država* i to zato što je u Srbiji — kao što smo spo-

menuli — nedostajao posrednički element. (Kállay pritom misli na gradove i građanski stalež koji bi u sebi nosili zametak neke kasnije civilizacije.)[10]

Ovdje navodimo mišljenje vrsnoga poznavatelja srpske povijesti, no ujedno moramo naglasiti kako nipošto ne dijelimo njegovo mišljenje o uzrocima toga mraka u srpskoj povijesti. Danas Srbi gotovo već cijelo jedno stoljeće imaju svoj građanski stalež, a njihova povijest unatoč tomu još uvijek nije prestala biti mračnijom od povijesti susjednih slavenskih naroda. Tim ćemo se problemom još pozabaviti na drugome mjestu i pokušati ga protumačiti.[11]

Sada ćemo pozornost usmjeriti na područje srpske politike koje će nas zanimati tim više što se čini kako u najnovijem razdoblju srpske politike ono ponovno oživljava. Riječ je o ženidbenoj politici Nemanjića. To je sredstvo staro, poznato i vrlo rasprostranjeno. U svijetu vjerojatno ima vrlo malo dinastija, ako ih uopće ima, koje se time nisu koristile. Pa ipak, mislimo kako smijemo tvrditi da su Nemanjići to područje njegovali osobito revno i na njemu znali postizati zadivljujuće uspjehe tako što bi sebi svojstvenom bezobzirnošću iskorištavali i širili stečeni probitak. Vjerojatno nema dinastije koja se tim sredstvom služila toliko predano, dosljedno i istančano kao Nemanjići.

Već je Stefan Prvovjenčani gajio te običaje. Još dok je Bizant bio najjača sila na Balkanu, oženio je Eudoksiju, kćer bizantskoga cara Alekseja III. Čim su cara Alekseja III. križari zbacili s prijestolja, ohladila se ljubav velikoga župana Stefana prema supruzi Grkinji pa ju je ostavio predbacivši joj nevjeru. Moć Enrica Dandola, slijepoga mletačkoga dužda, bila je u usponu i u ruci je držao sve konce Carigrada. Stefan se brzo približio tom velikašu u usponu pa oženio njegovu unuku. Tek što se ispostavilo da nova latinsko-katolička tvorevina na Bosporu nema moć preživljavanja i da Epirska Despotovina postiže izvjesne uspjehe, dinastija Nemanjića nastojala se približiti toj pravoslavnoj sili u usponu pa prijestolonasljednik Radoslav ženi jednu od kćeri epirskoga despota Teodora Komnena Duke.

Ta politika ispunjava cijelu srpsku povijest iz doba Nemanjića. Rekorder je ipak bio Nemanjić Stefan Uroš II. koji je svoju raskalašenu narav spojio s po-

[10] Isto, str. 63.

[11] Osjećamo kako smo prisiljeni ustvrditi da je prema našemu mišljenju Kállay od svih nesrpskih pisaca najdublje proniknuo u srpsko biće. Svakako je uočljivo da je taj Mađar umnogome nadmašio Slavena Jirečeka koji unatoč zapanjujućem poznavanju potankosti pokazuje mnogo slabije povijesno-filozofsko razumijevanje srpske povijesti i njezine biti.

litičkim težnjama svoje obitelji: imao je ni manje ni više nego četiri žene i čim bi njegova tazbinska zvijezda počela blijedjeti, tu bi suprugu odbacio, a prigrlio novu izabranicu iz obitelji dinastije u usponu. Prva mu je žena bila kći sevastokratora Ivana I. Tesalskoga, druga je bila Elizabeta, kći ugarskoga kralja Stjepana V., zatim Ana, kći bugarskoga cara Georgija Tertera I., i naposljetku četvrta — mlada Grkinja Simonida, kći bizantskoga cara Andronika II.

U toj grani srpske politike najveći uspjeh za budućnost srpskoga naroda postigli su Nemanjići u osobi kralja Stefana Dragutina. Pod pritiskom snažne oporbene stranke on se nakon samo nekoliko godina na vlasti odrekao isključivoga upravljanja Srbijom, zadržao samo neka područja na sjeveru, a vlast prepustio mlađemu bratu Stefanu Urošu II. poznatome i kao Milutin. Bio je oženjen Katarinom najstarijom kćeri ugarskoga kralja Stjepana V. Njegova punica Jelisava Kumanka pod svojom je upravom imala banovinu Mačvu te bosanske banovine Usoru i Soli — područje između Ugarske i Srbije koje je sezalo duboko u današnju Srbiju. To područje Jelisava je 1284. predala svojemu zetu, srpskomu kralju koji se odrekao prijestolja, a koji je otad nosio naslov kralj Srijema.[12] Iako su ga vjerojatno samo dobili u leno, Nemanjići su znali kako zadržati posjed, a k tomu su na istoku stekli i takozvano Braničevo. Kada je s juga počeo turski pritisak, ta područja — ako su se nalazila s istočne strane Drine — postaju utočištem ostataka srpske države. To razdoblje od 150 godina odlučilo je i o nacionalnome sastavu tih krajeva. Stanovništvo područja koje su pretežito nastanjivali bugarski Slaveni te u Mačvi i Srijemu također Hrvati u tom je razdoblju većinom posrbljeno. Stanojević izrijekom priznaje[13] da je etnička sudbina današnje sjeverne Srbije odlučena tek u to vrijeme. Tu ponovno vidimo kako čimbenik državnosti ima odlučujuću ulogu u nastanku južnoslavenskih naroda. Stotinu i pedeset godina aktivnoga sudjelovanja u životu srpske države odlučilo je o etničkoj sudbini tih krajeva. Ne treba previdjeti ni ulogu koju su zacijelo imali i tokovi rijeka. Rijeka Morava i područje na kojemu ona izvire sežu duboko u područje matične srpske zemlje. Riječni tok privukao je srpsko stanovništvo u plodnu dolinu Dunava i Save. Ta dva čimbenika

[12] Poznato je da su srpski stanovnici Zemuna i Srijema srpskoga prijestolonasljednika Aleksandra, kada je prilikom provale Srba ujesen 1914. stigao onamo, pozdravili uzvikom: »Živio kralj Srijema«. To je bila aluzija na ono razdoblje. Usp. III-5, str. 125. Nekadašnji Srijem sezao je duboko u područje današnje Srbije.

[13] Usp. isto, str. 126.

odlučila su o etničkoj pripadnosti toga područja Srbima. A upravo će ta područja imati odlučujuću ulogu u preporodu srpske države. To u cijelosti odgovara pojavi koju uočavamo kod Hrvata. Preporod hrvatskoga naroda također se događa daleko od nekadašnjega nacionalnoga središta, u krajevima koji su prvotno vjerojatno pripadali plemenu slovenskoga naroda, a pohrvaćeni su tek naseljavanjem hrvatskih plemića izbjeglih pred Turcima.

Smatrali smo kako tu okolnost trebamo istaknuti jer je ona iznimka u odnosu na činjenicu koju valja utvrditi da Nemanjići nisu imali mnogo sreće sa svojom politikom širenja na sjever i sjeverozapad. Doduše, na zapadu su uspjeli Duklju trajno podvrgnuti svojoj vlasti i posrbiti. Točno je da je južna Dalmacija do Neretve s iznimkom Dubrovnika neko vrijeme bila pod srpskom vlašću, no oni nisu uspjeli promijeniti izvornu hrvatsku nacionalnu svijest. Najžilavije im se odupirala Bosna koju unatoč silnim nastojanjima nikada nisu uspjeli podvrgnuti svojoj vlasti. Valja još istaknuti kako je srpski kralj Stefan Uroš II. (1282.—1321.), koji se pokušavao približiti i katoličanstvu, u svoj vladarski naslov uvrstio Hrvatsku i Dalmaciju. Godine 1308. sebe je nazivao »*Hyrosius, Dei gratia Dalmacie, Croacie, Dyoklie, Servie ec Rassie Rex et Dominus totius maritimae regionis*«.[14] U svakom slučaju izvjesno je da je takav vladarski naslov više odgovarao težnjama nego stvarnim posjedovnim odnosima kralja Stefana Uroša II. Prema Jirečeku čini se kako se on tim naslovom koristio samo da bi uzvratio moćnome hrvatskome nasljednome banu Mladinu II. Šubiću na njegovo osvajanje Huma koji su Srbi povremeno posjedovali.[15] Svakako je zanimljivo da je taj naslov nestao u vrijeme Stefana Dušana premda je on poveo ratni pohod sve do Splita. To je vjerojatno u skladu s bizantskom tradicijom koja nerado spominje Hrvate.

Činjenicu da Srbi prema sjeveru i sjeverozapadu nisu imali većih uspjeha ne možemo pripisati snazi ugarske države jer ona nije mogla spriječiti da Srbi područje svojega utjecaja ne pomaknu do Dunava i Save. Poslije ćemo vidjeti da su postojala dva čimbenika koja su sprječavala prodor Srba: žilav otpor hrvatstva prodoru Bizanta u spoju sa snagom vjerske ideje bogumilstva. Tek

[14] (lat.) »Uroš, milošću Božjom kralj Dalmacije, Hrvatske, Duklje, Srbije i Raške te gospodar cijeloga primorja« (nap. ur.)

[15] III-4, I. dio, str. 11.

uzajamnim djelovanjem tih dviju silnica stvorena je dostatna snaga za zaustavljanje prodora Bizanta i Srba.

Srpstvo je najveće uspjehe postiglo u smjeru juga i jugozapada. Ni nakon svoje obnove Bizant se nije dovoljno oporavio. Romejstvo je više označavalo politički, vjerski i kulturni pojam negoli narod i rasu. Politička sastavnica Bizanta nepopravljivo je uništena tijekom šezdesetogodišnje vladavine Latinskoga Carstva. Nekadašnja Helada ostala je u rukama Latina, franačkih i talijanskih plemićkih rodova. Vladavina Epirske Despotovine oslabila je osjećaj pripadnosti tamošnjih područja središtu države i iznjedrila neke obitelji koje se nisu snalazile u jedinstvenome ustroju države. Romejstvo je sasvim posustalo. Nikada i nije bilo vojnički sposobno, no sada je obranu države u cijelosti prepustilo plaćeničkim vojskama koje su sve više bile turskoga podrijetla i koje su, brzo uvidjevši njegovu slabost, to uskoro iskoristile za vlastite probitke.

Srpstvo je na jugu i jugozapadu naišlo na točku najmanjega otpora. U vrijeme kada je Bizant zbog dinastičkoga spora između carskih suvladara Paleologa i Kantakuzena zapao u najdublju krizu, Srbi su na prijestolju imali najjačega vladara iz dinastije Nemanjića: Stefana Dušana Silnoga. Bio je to naočit muškarac, hrabar i nepokolebljiv, dobre ćudi i vrlo privlačne osobnosti. Bio je dobar poznavatelj ljudi i vladao bizantskim umijećem njihova pridobivanja novcem i titulama. Te osobine spajao je s nesvakidašnjim darom za red i organizaciju koji je koristio kako u političkome tako i u vojnome smislu. Gospodarska snaga koju je Srbija postigla još za njegovih prethodnika omogućila mu je da u ostvarenju svojih ciljeva raspolaže znatnim sredstvima i da bude osobno darežljiv.

Stoga je u nezaustavljivu prodoru na jug i jugozapad jednu za drugom pokorio Makedoniju, Albaniju, Epir i Tesaliju. Iskorištavajući međusobno zavađene Grke, prilikom osvajanja zemlje protjerivao je grčke službenike i zapovjednike zamjenjujući ih Srbima. Ubrzo je pod sobom ujedinio cijeli jugozapadni dio Balkanskoga poluotoka, a istodobno i velik dio Romejskoga Carstva (Bizanta) pa se 1345. počinje nazivati »gospodarom gotovo cijeloga Romejskoga Carstva«. Sada je u njemu i njegovoj okolini sazrio plan koji su Bizantinci neoprezno sami skovali. Naime, budući da u braku Uroša II. Milutina i Simonide — kćeri carice Irene, supruge Andronika II. Paleologa — nije bilo djece, carica Irena pokušala je srpsko prijestolje osigurati jednome od svojih sinova,

Dimitriju ili Teodoru, i tako ujediniti Bizant i Srbiju. Sada, u vrijeme propasti Bizanta a uspona Srbije, Stefan Dušan pokušao je taj plan ostvariti u suprotnome smjeru te Bizant ujediniti sa Srbijom. Na Uskrs 16. travnja 1346. Stefan Dušan na Saboru u Skoplju okrunio se za cara Srba i Grka, a kako bi udovoljio pojmovima pravoslavnoga Istoka, srpskoga je arhiepiskopa Joanikija, svojega bivšega kancelara (logoteta), imenovao patrijarhom Srba i Grka. Oponašali su cjelokupan ustroj bizantske države, a Srbi slavenskih imena razmetali su se bizantskim naslovima: protosebastos, despotes, kaisar itd. Kao važnu činjenicu moramo pripomenuti da je na krunidbi cara osim srpskoga patrijarha nazočan bio i bugarski trnovski patrijarh Simeon.[16] U svakom slučaju neki su pisci zabilježili da je Dušan prihvatio i bugarski carski naslov te se nazivao »v Hrista boga blagovjerni car i samodržec Srbljem, Grkom i Blgarem« (uz Kristovu Božju pomoć pravovjerni car i jedini vladar Srba, Grka i Bugara). No, carigradski je patrijarh Kalist — premda tek nekoliko godina poslije — bacio anatemu na novoga cara i nekanonskoga novoga patrijarha.[17]

Time je srpstvo pod Nemanjićima dosegnulo vrhunac svoje moći. Ono je svojom koliko dosljednom toliko i bezobzirnom politikom moći postalo vodećom silom na Balkanu. Bilo je blizu tomu da zamijeni Bizant, pružalo je ruke za najvišim što su častohleplje i mašta istočnoga kršćanina mogli zamisliti. Sav sjaj tradicije, moći, bogatstva, kulturnoga prestiža, državnoga i crkvenoga savršenstva koje je Srbin mogao zamisliti, bio je utjelovljen u Bizantu i sve mu se to činilo lakim plijenom. Tko poznaje psihu toga rijetko vlastohlepnoga i taštoga naroda, moći će zamisliti u kojoj je mjeri taj vanjski uspjeh u spoju sa znatnim unutarnjim uređenjem i do tada neviđenim blagostanjem mogao zarobiti dušu toga naroda. Veličina toga vremena duboko se usjekla u dušu naroda kao predodžba o najvećem zemaljskom blagostanju i neraskidivo se vezuje uz pojam Dušanova Carstva. Kada srpski seljak želi reći mu je u životu osobito dobro, tada kaže: »dobro mi je kao u doba cara Dušana.«

Predodžba o nekadašnjoj veličini koja je zajednička cijelome narodu također je temelj takozvane »zavjetne misli« to jest nacionalne dužnosti svakoga Srbina da radi na ponovnoj uspostavi nekadašnje veličine i moći. Ona je postala političkom krilaticom koja je i u današnje vrijeme vrlo djelatna i živa.

[16] III-3, str. 387.

[17] Isto, str. 389.

7. Propast Srbije

Nakon vrhunca uslijedio je strmoglav pad. Dana 20. prosinca 1355. car Dušan umire u naponu snage u dobi od 48 godina.

Njegov sin i nasljednik car Uroš V. Nejaki (1355.—1371.) nije bio dorastao zadaćama koje su ga čekale. U roku od deset godina taj je slabić potratio sve što je njegov otac stvarao cijeloga života pa se tako urušila čitava dična zgrada srpske države.

Nesreća je počela time što je Simeon Uroš, drugi preostali Nemanjić, mlađi brat pokojnoga cara Stefana Dušana,[18] nastupio kao suparnik, također uzeo carski naslov, a kako je napola bio Grk, počeo je kao Simeon Uroš Paleolog vladati u pretežito grčkim područjima na jugozapadu u Tesaliji, Epiru itd. u kojima je po majčinoj strani imao brojne veze. Tako se država prvo raspala na dvije polovice, sjevernu i južnu.

Zatim su se pojavila dva plemića, braća Vukašin i Uglješa Mrnjavčević, nekoć namjesnici Stefana Dušana u Makedoniji. Car Uroš V. proglašen je nesposobnim pa mu postaviše Vukašina kao svojevrsnoga skrbnika i suvladara koji je, primivši kraljevski naslov, počeo vladati samostalno. Zanimljivo je da su njih dvojica očigledno bili Hrvati jer su prema Orbiniju potjecali iz hrvatske županije Livno, a prezime Mrnjavac, Mrnjavić opetovano se javlja u hrvatskoj povijesti.

Za primjerom Mrnjavčevića poveli su se i drugi namjesnici koristeći opći metež za vlastite probitke. Grci na jugu i Albanci na zapadu digli su se na bunu. Tako su se u srpskoj povijesti pojavila nova imena: Balša, Topija, Kropa, Angelis, Branković, Dragaš, Dejanović, Altoman, Hrebeljanović i drugi. Svi navedeni nekadašnji su namjesnici, pripadnici srpskoga činovničkoga plemstva koji su učvrstili moć svoje obitelji i postali feudalni gospodari. Svi su težili neovisnosti nastojeći na račun svoje okoline u rukama objediniti što veće područje.

Usred tih zbivanja pojavljuju se Turci koji su uspjehe postignute zahvaljujući bizantskoj slabosti znali postaviti na čvršće temelje nego Srbi. Prvi put Srbi su pod vodstvom dvojice braće, kralja Vukašina i despota Uglješe Mrnjavčevića, pošli ususret neprijatelju sve do Černomena na Marici (pokraj Edir-

[18] Sin Stefana Uroša III. i Marije Paleologine, nećakinje već prije spomenute srpske kraljice Simonide. Njegova prva žena, majka cara Stefana Dušana, bila je Bugarka Teodora.

ne).[19] No, kralj Vukašin ondje je izgubio bitku i život, a posrnula srpska država tim je porazom (1371.) još jače uzdrmana. Pri sljedećem okršaju Turci su prvi potražili Srbe. Unatoč sveopćem rasapu srpska je država još uvijek imala dovoljno snage da pruži žestok otpor. Dva glavna vladara osamostaljenih područja srpske države, knez Lazar i Vuk Branković, zajedno su organizirali obranu, a susjedne slavenske države i vladari, Bugari, Bosanci i Hrvati, pohitali su im u pomoć. Tako je došlo do odlučujuće bitke na Kosovu polju (1389.) koja se u prvome trenutku činila neodlučenom, no pobjedu su ipak odnijeli sveukupno jači, a to su bili Turci. Tim dvjema bitkama otpočela je turska vladavina nad južnim Slavenima na Balkanu.

Osamostaljena područja srpske države na jugu odmah su potpala pod vrhovnu tursku vlast pod kojom su sukcesivno posve rastočena i pretvorena u turske pokrajine. Potomci kneza Lazara koji su naslijedili naslov despota sklonili su se na sjever Srbije, u područja koja je svojedobno Stefan Dragutin priskrbio srpskoj državi. Odatle su vodili politiku laviranja između Turske i Ugarske sve dok se 1459., 70 godina nakon Kosovske bitke, padom Smedereva nije ugasio i taj ostatak države (Srpska Despotovina). Godine 1499. Turci osvajaju Zetu u kojoj su obitelji Crnojevića zamijenile Balšiće, čime i posljednji ostatak nekadašnje srpske države potpada pod tursku vlast. Ni stotinu godina nakon zenita srpske moći uslijedio je nadir njezina poniženja.

Proučimo li uzroke te zamjetno brze propasti, lako ćemo uočiti sljedeće čimbenike:

1. Cijeli uspon srpske moći zapravo je rezultanta triju sastavnica: a) neupitni čimbenici snage svojstveni srpskome državotvornome narodu, a to su bili jaka volja za životom, zamjetna opća darovitost te nedvojbeno velika vojnička sposobnost i hrabrost; b) povoljan inozemni položaj koji se sastojao u tome da su susjedni, suparnički politički čimbenici poput Ugarske i Hrvatske stagnirali ili su se kao Bizant i Bugarska iznutra rastakali pa Srbima nije bilo teško oteti im znatne dijelove teritorija; c) neutaživa glad za moći i vlašću koja je jednako ispunjavala vladajuću dinastiju koliko i narod u spoju sa znatnom političkom spretnošću kojom se to nastojanje pretače u praktična djela i politički oblikuje. Pritom posljednje dvije točke, to jest povoljne vanjskopolitičke okol-

[19] Grad u Turskoj u blizini granice s Grčkom i Bugarskom, u hrvatskome poznat i kao Drinopolje, Odrin ili Jedrene. (nap. prev.)

nosti i glad za vlašću te politička spretnost uvelike nadmašuju točku a) to jest stvarnu moć srpskoga naroda. Kada su se prilike prvi put znatnije promijenile, efektivna moć srpstva više nije bila dostatna da bi očuvali državu koju su stvorili. Politička spretnost i vlastohleplje više nisu bili dovoljni da bi cjelinu održali na okupu, dapače, vlastohleplje se pretvorilo u svoju suprotnost i postalo čimbenikom rasapa države jer se svaki moćnik u posrnuloj državi počeo boriti za vlast želeći prigrabiti što veću moć. Srbi tada još uvijek nisu bili dovoljno brojni i još uvijek su bili gorštački narod koji se istini za volju proširio na sve strane, ali je u većini pokrajina činio tek razmjerno malobrojnu vladajuću klasu i njezine pristaše. Čak i nesrpski slavenski elementi — bugarski, makedonski i hrvatski Slaveni — još nisu bili posve posrbljeni, a još manje Grci, Albanci, Makedonci, Sasi i priobalno romansko stanovništvo. Svi ti srpstvu strani i suprotstavljeni elementi pospješili su centrifugalne tendencije. Samo su osobito povoljne prilike i nadmoćne osobnosti bile u stanju držati na okupu taj mozaik etničkih elemenata.[20] Kada su se povoljne okolnosti promijenile i kada više nije bilo onako nadmoćnih osobnosti, cijela umjetno sazidana zgrada morala se urušiti.

2. Ne treba izgubiti iz vida još jednu nepovoljnu okolnost. Unatoč nastojanjima svetoga Save i kulturnome uzdizanju koje Srbi trebaju zahvaliti njemu i po njemu utemeljenoj nacionalnoj Crkvi, kulturna razina srpstva razmjerno je bila i dalje prilično niska. Prema položaju i kulturnoj razini domovine Srbi su ipak bili sirov, osvajački gorštački narod kojemu su Bizantinci, Romeji, priobalno romansko stanovništvo i Hrvati bili kulturno nadmoćni. Stoga su njihovu vladavinu podnosili vrlo nerado i nevoljko smatrajući je sirovom, brutalnom i inferiornom zbog čega su svi protusrpski pokreti imali povećane izglede za uspjeh.

3. Srbi su vjeru i crkvenu organizaciju preuzeli od Bizanta i tako dobili glavne smjernice kulturnoga razvoja. Osnovna ideja koncepcije cara Dušana, koja je težila tomu da vitalnije srpstvo preuzme bizantsku državu, bila je moguća samo u spoju s preuzimanjem državnoga ustrojstva, državnoga uređenja, društvenih i kulturnih prilika prema bizantskome obrascu. Srbi su time preuzeli vrlo dvojbeno nasljeđe *sine beneficio inventarii*.[21] Uvjereni smo kako

[20] Usp. što Jireček piše o međunarodnome karakteru srpskoga dvora. III-3, str. 368.

[21] (lat.) bez koristi od naslijeđenoga (nap. ur.)

je vrijednost bizantinizma uvijek bila vrlo upitna. U vrijeme kada su se Srbi spremali preuzeti tekovine Bizanta, bizantinizam se nalazio u posvemašnjem rasulu. Preuzimajući nasljeđe, nije se moglo spriječiti da neke klice rasapa natruloga državnoga tijela prodru i u tek stvorenu mladu srpsku državu. Iako prilično apstraktan, to je zacijelo također bio čimbenik ubrzane propasti države.

4. Na koncu ne možemo previdjeti još jedan čimbenik na koji smo već upozorili. To je unutarnja društvena struktura srpskoga naroda. Matična srpska zemlja nije imala većih gradova ni gradskoga staleža. Tko poznaje njemačku povijest, zna da su gradovi svojom financijskom, intelektualnom i vojnom snagom bili protuteža moći feudalnoga plemstva te da ih je središnja vlast Carstva uspješno koristila u tom smjeru. Isto su tako u Hrvatskoj dalmatinski gradovi povremeno bili uporišta mađarskih kraljeva protiv moćnih hrvatskih plemićkih rodova. Taj element ravnoteže u Srbiji je posve izostao ili je postojao samo na rubnim područjima države, ali otuđen od naroda, stoga nije mogao biti čimbenik očuvanja države. Središnja vlast u Srbiji nije imala uporište kojim bi se suprotstavila naglome usponu namjesnika i njihovu pretvaranju u feudalce.

Uzmemo li u obzir sve te čimbenike, u potpunosti ćemo shvatiti i taj neobični fenomen nagle propasti srpske moći.

8. Tursko doba

Sada je kod Srba nastupilo ono stanje koje smo kod Hrvata nazivali turskom nevoljom. Sve što smo ondje rekli o toj temi, uz određena odstupanja vrijedi i za Srbe. Ne bismo se htjeli ponavljati pa ćemo ovdje samo navesti po čemu se tursko doba i njegove posljedice za srpski narod razlikuju od onoga što su pretrpjeli Hrvati:

1. Tursko je doba kod Srba trajalo dulje negoli kod Hrvata. Ono počinje s Kosovim poljem (1389.) da bi dosegnulo vrhunac propašću Despotovine (1459.), dok kod Hrvata počinje padom Bosne (1463.) da bi kulminiralo Udbinom (1493.) odnosno Mohačem (1526.). Tursko doba kod Srba počinje ranije, a završava kasnije. Za neturske matične hrvatske zemlje (Hrvatsku, Slavoniju i dio Dalmacije) to razdoblje završava Mirom u Srijemskim Karlovcima (1699.) dok za Srbe završava tek hatišerifom 1830. godine. Tako tursko doba za srpski narod počinje otprilike 75 godina ranije i traje 100 godina dulje. Stoga va-

lja reći da je po prirodi stvari utjecaj turstva na srpski narod u cjelini bio veći i dublji.[22] No ovdje moramo utvrditi da to ne vrijedi za sva područja narodnoga života i da je unatoč tomu snaga srpstva u tursko doba trpjela manje negoli snaga Hrvata što ćemo u nastavku još podrobnije obrazložiti.

2. Nastojali smo pokazati kako su Srbi, prvotno malobrojan osvajački narod, zahvaljujući naravi svoje matične zemlje koja je čuvala narodnu snagu, zahvaljujući civilizacijskome utjecaju anadolskoga kršćanstva — kojega su crkveni dio preuzeli izravno od svojega duhovnoga središta na Svetoj Gori, a politički dio baštinili od Bizanta — te zahvaljujući povoljnome središnjem položaju prodrli na sve strane prometnuvši se u važan politički čimbenik. Također smo istaknuli da se nagla propast neminovno morala dogoditi zato što je pravi srpski narodni sloj u državi bio nedovoljno jak da bi stvorio protutežu centrifugalnim silama. U tom pogledu četiri stoljeća turske vladavine sa sobom su donijela važnu promjenu: posve je ukinuta podjela na društvene slojeve vladajućih Srba i ostalih neslavenskih starosjedilaca koji su živjeli kao pokorni meropsi ili kao poluslobodni sebri. Prema unutarnjem ustrojstvu Osmanskoga Carstva svi nemuslimanski državljani bili su »raja« — stalež s manjim pravima — koju su trpjeli samo zato da bi obrađivala zemlju i hranila vladajući muslimanski sloj koji je imao vojnu obvezu. Svi srpski državljani, bili oni uglednici, slobodnjaci, sebri ili meropsi ubrajali su se u stalež raje. Pod pritiskom tuđinske vlasti nestale su staleške razlike, a zajednička prošlost, zajedničke patnje toga doba i jaka spona nacionalne srpske Crkve potaknule su potpuno stapanje svojedobno heterogenih etnički sastavnica u društveno, jezično i etnički homogenu nacionalnu masu u kojoj se već u 16. i 17. stoljeću više ne razabiru nikakvi društveni slojevi. Srpstvo je tada dokazalo veliku snagu asimilacije upivši bez ostatka sve svoje sastavnice.

Pritom je iznimka bio samo zapad gdje je katolicizam imao povijestan, čvrst položaj i prilično je dugo paralizirao djelovanje srpsko-pravoslavne nacionalne Crkve. Na jugozapadu se ilirski praelement probijao u novome obliku albanstva asimilirajući srpske i ostale slavenske sastavnice.

3. Već smo istaknuli koliku je silnu važnost za Srbe u političkome i nacionalnome pogledu imala njihova nacionalna Crkva koju je osnovao sveti Sava.

[22] Ovdje ćemo posve zanemariti okolnost da su Hrvati i Srbi u Bosni i Hercegovini zajedno bili podložni turskome utjecaju do 1878. godine.

To blagotvorno djelovanje nije prestalo ni kada se u doba propasti države urušila i nacionalna Crkva, a Srbija bila podvrgnuta grčkoj Ohridskoj arhiepiskopiji. S vremenom su i srpske zemlje izravno potpale pod Carigradsku patrijaršiju, a grčko je svećenstvo preplavilo područja nastanjena Srbima. No, čak ni ti nemili događaji nisu mogli posve zatrti duh srpske nacionalne Crkve koji je potražio utočište u brojnim manastirima što su ih u zlatnim vremenima osnivali srpski vladari, a organizirao sveti Sava[23] te koji su ostali nacionalni jer su monahe primali isključivo iz redova okolnoga srpskoga stanovništva. Tako je spašena tradicija svetoga Save i potpunoga stavljanja pravoslavne Crkve u službu nacionalnih i političkih ciljeva srpskoga naroda sve do današnjih dana. To je imalo za posljedicu da je svećenstvo gubilo, a manastiri dobivali na važnosti. Tako su u najtežim danima manastiri postali utočištem srpske nacionalne misli. Ne možemo odoljeti, a da ovdje ne navedemo što o tome piše jedan vrstan poznavatelj[24] tih prilika:

»U vrijeme turske vladavine manastiri (od grčkoga monasterion = samostan) su jedina središta duhovnoga života na Balkanu. Gotovo svaki srpski manastir zadužbina je iz doba srpske neovisnosti i zato je u svakome od njih vrlo živa povijesna predaja o nekadašnjoj nacionalnoj veličini. Ondje su se nalazile stare knjige optočene zlatom i srebrom, s inicijalima kraljeva i kneževskih darovatelja, a na zidovima stari natpisi o pokojnim visokim gostima i nekadašnjim vladarima; grobni natpisi i štošta drugo posjetitelja je podsjećalo na minulo zlatno doba. Pismeni redovnici prepisivali su srpsku carsku kroniku koja je pripovijedala o starim srpskim vladarima, carevima, kneževima i despotima poput kronike iz manastira Žitomislića (u Hercegovini) napisane u Hopovu 1634. godine. Ona pripovijeda o *Nemanji*, prvome okrunjenome kralju, o svetom *Savi*, iscrpno o caru *Dušanu*, zatim o knezu *Lazaru* i Bitci na Kosovu polju, o *Miloševu* junaštvu i 'kako je probo sultana Murata', o Lazarovu sinu *Stefanu*, o zauzeću Beograda i o despotu *Đurđu*. Kronika završava riječima: 'A on (Jovan) umre i naposljetku ostavi srpsku naciju u žalosti.' Ta ista tradicija koja čini sadržaj carske kronike sačuvala se i u srpskoj junačkoj pjesmi. Valja pretpostaviti kako su pisani izvori presudno utjecali na očuvanje usme-

[23] Sveti Sava svojedobno je za prve srpske manastire izradio tipikone, tj. organizacijske statute koji će postati uzorom svim budućim manastirima.

[24] III-12, str. 79-80.

ne predaje jer je narod uvijek ostao tijesno povezan s manastirima, monasi su bili sinovi naroda, a skupštine, sajmovi i pučke svečanosti održavale su se ispred ili u dvorištu manastira. Ruski konzul A. Hilferding, poznavatelj Bosne iz prve polovice 19. stoljeća, smatra da su se junačka pjesma i narodno kolo te općenito srpski narodni običaji sačuvali samo ondje gdje su postojali manastiri.«

Zahvaljujući svojem istančanom osjećaju za politička pitanja Turci su vrlo brzo spoznali snagu te nacionalno-vjerske ustanove i pokušali ju staviti u službu osmanske državne ideje. Tako veliki vezir Mehmed Sokolović, rođeni Hercegovac, 1557. ponovno uspostavlja Pećku patrijaršiju ustoličivši za patrijarha svojega brata, arhiepiskopa Makarija. Pećki patrijarsi otad se nazivaju: srpski patrijarh svih Srba, Bugara i Primorja. No, Osmanlije su se preračunali pa su stvari krenule nizbrdo. Zbog svojega unutarnjega ustrojstva Osmansko Carstvo nikada nije moglo kršćanskoj vjeroispovijedi ponuditi onoliko koliko je to mogla kršćanska država. Pećki su patrijarsi vrlo brzo uspostavili veze s austrijskom vladarskom kućom, postali posrednicima njezinih političkih planova te sudjelovali u njezinu planu ustanka svih kršćanskih naroda na Balkanu protiv turske vlasti. Zbog toga se pećki patrijarh Arsenije III. Crnojević zajedno s 36.000 srpskih obitelji morao skloniti u Austriju, a srpska nacionalna Crkva nastavila je djelovati u okviru Karlovačke patrijaršije. Podrazumijeva se da je nakon tih iskustava Pećka patrijaršija ukinuta (premda tek 1776. godine), a srpska Crkva stavljena je pod neposrednu nadležnost carigradskoga patrijarha. Na srpskim područjima na sve više svećeničke položaje postavljani su isključivo Grci, a samo su manastiri ostali nacionalni. No, ta promjena nije spriječila srpski narod da tijekom 150 godina postojanja Patrijaršije u njoj vidi nastavak svoje nekadašnje države i da ta ustanova, kao što ćemo vidjeti poslije, narodu bude u nacionalnome smislu od najveće praktične koristi. Patrijaršija je obuhvaćala ne samo sve srpske, nego i hrvatske zemlje koje su tada osim jednoga malenoga ostatka bile pod turskom vlašću. Hrvatski katolici nisu se toj ustanovi mogli suprotstaviti ničim sličnim pa je Pećka patrijaršija zapravo postala pretečom današnjih velikosrpskih aspiracija.

4. Već smo naglasili da turska vladavina unatoč duljemu trajanju nije imala onako poguban utjecaj na narodnu snagu Srba kao što je to bio slučaj kod Hrvata. Ta će nam činjenica trebati radi razumijevanja sadašnjosti obaju naro-

da, a kako se ona na prvi pogled doima i pomalo paradoksalnom, potrudit ćemo se pobliže ju objasniti.

a) Otpor Srba silovitoj navali Turaka na sebe su preuzeli ostaci srpskih država nastali raspadom Dušanova Carstva. Unatoč uznapredovaloj propasti oni su još uvijek imali dovoljno snage sukobiti se s Turcima u velikim bitkama poput onih na Marici i Kosovu polju. Nepovoljan ishod tih bitaka imao je za posljedicu da su poraženi ostaci srpskih država stupili u odnos vazalske ovisnosti o Turcima pa oni nisu imali razloga onako bjesomučno obrušiti se na srpsko stanovništvo kao što su to učinili Hrvatima. Osmanlije su samo nastojali uništiti državu, no nije ih zanimalo i uništenje srpskoga naroda. Kod Hrvata nije se borila država jer nisu imali vlastitu organiziranu državnu vlast, nego se borio narod kao takav, svaki se plemenitaš sa svojim kmetovima i rodbinom borio za očuvanje svojega posjeda. Godine 1572. car Maksimilijan II. dopisom staležima u zemlji ispod Ennsa[25] posvjedočuje iseljenim Hrvatima »da su u svojoj domovini pružili krajnje žilav otpor Turcima te da njihova ondje preostala rodbina to i dalje čini«.[26] Stoga se turski gnjev osobito okomio na hrvatske plemenitaše i narod nastojeći ih protjerati s ognjišta i iskorijeniti tim više što su se Hrvati oslanjali na austrijsku vladarsku kuću, a Turci su osjećali da su tu prvi put naišli na jačega od sebe. Osim toga, hrvatskim su zemljama poprečno prolazile dvije fronte: jednu je protiv Turaka držala Austrija, a drugu Mletačka Republika. Dakako da je zbog toga uništenje što ga je pretrpjelo tamošnje stanovništvo bilo veće negoli kod Srba čije su države stupile doduše u nepovoljan, ali donekle ipak uređen odnos s Osmanskim Carstvom.

b) Dok su Hrvati vrlo dosljedno ustrajali na politici nepopustljiva otpora Turcima, Srbi su vrlo rano otpočeli sebi svojstvenu oportunu politiku laviranja. Tu u prvome redu ponovno primjećujemo — kao i u svim razdobljima srpske povijesti — srpsku ženidbenu politiku. Milica, udovica kneza Lazara poginuloga na Kosovu polju, odmah je kćer Oliveru dala za ženu novome sultanu Bajazitu I., a despot Đurađ Branković svoju je kćer Maru udao za sultana Murata II. Svatko tko imalo poznaje srpsku povijest, lako će shvatiti kako su Srbi praktično iskorištavali svoje tazbinske odnose s carskom obitelji.

[25] Rijeka u Austriji u blizini Linza, pritok Dunava. (nap. prev.)

[26] Dr. H. J. Bidermann: *Neuere slawische Siedelungen auf Süddeutschem Boden*, Stuttgart 1888, Verlag von J. Engelhorn, str. 387.

Povrh toga, Srbi su kao turski vazali svojim vrhovnim gospodarima pružali i oružanu pomoć. Stoga bismo htjeli istaknuti da su se u Bitci kod Nikopolja (1396.) protiv kršćanske križarske vojske te u Bitci kod Angore protiv Timurlenkovih Tatara (1402.) Srbi borili na strani Osmanlija, no to ih nije spriječilo da šuruju s osmanlijskim neprijateljima, poglavito s ugarskim kraljevima. No, dokle god su na turskoj strani vidjeli uspjeh, oni su i dalje bili vjerni vazali. Pokušali su se umiješati i u unutarnje borbe osmanske vladarske kuće, primjerice u borbu za naslov sultana suparničke braće Muse i Mehmeda, pri čemu su uvijek mudro nastojali naći se na strani trenutačno jačega. Razumije se samo po sebi da su se Srbi nastojali što više okoristiti svojim položajem vjernih vazala ili saveznika.

c) Srbe je na koncu štitila i njihova nacionalna Crkva. Bila je to zaštita kakvu Hrvati u toj mjeri nisu uživali i koju itekako treba uzeti u obzir. Prethodno smo vidjeli kako su Osmanlije čak pokušali srpsku nacionalnu Crkvu pretvoriti u sredstvo vlastite politike, no to im se ipak izjalovilo. Srbi su provodili svoju politiku zavaravanja i budili mnoge nade koje nisu ispunjavali. Premda je spomenuti pokušaj propao, za Pećku patrijaršiju ipak je postojalo razdoblje tijekom kojega su Srbi kao osobito pouzdani elementi u Osmanskome Carstvu uživali veću naklonost pa se prema njima postupalo bolje nego prema drugim kršćanima. No, srpski duhovni poglavar, bio to ohridski arhiepiskop, pećki ili carigradski patrijarh, svoje je sjedište uvijek imao na području Osmanskoga Carstva i stoga je u svakom slučaju u izvjesnoj mjeri morao biti lojalan te se Turcima mogao činiti pouzdanijim i simpatičnijim od pape — zakletoga neprijatelja bezvjernoga turstva protiv kojega je pokretao jednu križarsku vojnu za drugom. Stoga se lako može razumjeti da se prema pravoslavcima u Osmanskome Carstvu postupalo mnogo bolje nego prema katolicima, a poslije ćemo se potruditi na konkretnome primjeru pokazati kako je ta okolnost teško naštetila katoličkim Hrvatima.

d) Razumije se da svi ti čimbenici nisu otklonili štetu koju je turska vladavina po svojoj prirodi nanijela kršćanskome narodu. Bijeg u strahu od Turaka sve više je zahvaćao i srpske zemlje. Dok su se hrvatski iseljenici u Austriji, Ugarskoj i Italiji ondje stopili ili neminovno asimilirali s domaćim stanovništvom otuđivši se od vlastita naroda, to se Srbima u toj mjeri nije dogodilo. Srbi su najčešće dolazili pod vodstvom svojih crkvenih poglavara, ondje su se nacionalno-crkveno organizirali, dobivali povlastice i slično, a ta okolnost

uvelike ih je štitila od gubitka nacionalnoga identiteta. Dakle, dok su katolički Hrvati, čak i kada su se iseljavali u slavenske zemlje poput Kranjske, Moravske i dr., ondje postajali Slovencima ili Česima, Srbi koji su se ionako većinom naselili u hrvatskim zemljama Monarhije, uspjeli su zahvaljujući svojoj nacionalno-crkvenoj organizaciji najvećim dijelom sačuvati svoju nacionalnu posebnost. Kao što ćemo pokazati u nastavku, upravo je taj iseljeni živalj bio od najveće važnosti za oslobođenje i duhovni uspon cjelokupnoga srpskoga naroda.

Tim razlikama u utjecaju turskoga razdoblja pozabavili smo se malo podrobnije jer nam se čine važnima za prosudbu sadašnjosti Hrvata i Srba. Jednako tako valja konstatirati da je sveukupno tursko vladanje nad srpskim narodom bilo krajnje nepovoljno i za posljedicu imalo srozavanje na društvenom, kulturnom, intelektualnom i ćudorednom polju. Srbi koji su se u 13. i 14. stoljeću najvećim dijelom prometnuli u vladajući viši sloj na Srednjem i Zapadnome Balkanu, u sljedeća četiri stoljeća sveli su se na osiromašen, neuk seljački narod koji su izrabljivali i Turci i grčko svećenstvo.

9. Uskrsnuće Srbije

Sredinom 16. stoljeća Osmansko je Carstvo bilo na vrhuncu. Osvajanje velikih područja i vladanje njima iscrpilo je životnu snagu državotvornoga osmanskoga naroda pa je na prijelomu 16. i 17. stoljeća Osmansko Carstvo počelo propadati prvo polako, a potom sve brže. Bio je to trenutak kada je politička tvorevina zaslužna za zaustavljanje navale Turaka — a to su zemlje austrijske vladarske kuće — po prirodi stvari morala iz obrane prijeći u napad. To se i dogodilo, a rezultat toga razdoblja pet je velikih ratova Austrije protiv Turske i to od 1663. do 1664. (Vašvarski mir), zatim šesnaestogodišnji rat od 1683. do 1699. (Mir u Srijemskim Karlovcima),[27] rat od 1715. do 1718. (Požarevački mir), od 1736. do 1739. (Beogradski mir) te rat od 1789. do 1791. (Svištovski mir). Ti su ratovi bili od presudne važnosti za srpski narod jer su, počevši s četrnaestogodišnjim ratom, u pitanju uvijek bili i srpski teritoriji te oslobođenje Srbije od turskoga jarma. Posljednji rat za posljedicu je imao već spomenute selidbe Srba pod patrijarsima Crnojevićem i Jovanovićem kada je na jugu Mo-

[27] Rat je započeo opsadom Beča od 14. srpnja do 12. rujna 1683. godine. (nap. ur.)

narhije naseljeno i do dvjesto pedeset tisuća Srba i tako utrt put njihovu napretku.

Posljednji veliki rat s Turskom (1789.—1791.) za Srbe je bio od posebne važnosti. Austrija se proglasima i posredstvom agenata obratila Srbima pozivajući ih na borbu protiv bezbožnoga tlačitelja i obećavajući im oslobođenje od turskoga jarma. Srbi, posebice najsjevernije pokrajine Kraljevine Srbije (kakva je bila do balkanskih ratova), masovno su se odazvali tom pozivu, a dobrovoljački odredi koje su ustrojili i uvježbali austrijski časnici u toj su borbi davali sve od sebe. Međutim, nade koje su se s obiju strana Dunava polagale u ishod rata, nisu se ostvarile. Svištovski mir sve ih je pokopao jer je njime utvrđen *status quo ante*.[28] Tisuće Srba ponovno su se naselile u Srijemu i južnoj Ugarskoj. No, mnogo važnije bio je ovo: kao prvo, austrijski Srbi koji su se kao časnici, instruktori i službenici doselili u Srbiju, ondje su uspostavili veze s tamošnjim Srbima, što će poslije utrti put svim suvremenim idejama i kulturnim nastojanjima koja su se iz Austrije prenosila u Srbiju; kao drugo, to ratno razdoblje snažno je prodrmalo Srbe koji su zbog višestoljetne podjarmljenosti i razoružanosti bili izgubili svako samopouzdanje, a umnogome i nekadašnju vojnu sposobnost. Domaći Srbi masovno su se uvježbavali i upoznavali zapadnoeuropsko oružje, vojni dril i organizaciju te umijeće ratovanja. Njihova postignuća znatno su podignula svijest naroda pa su Turci, kada su nakon Svištova ponovno zaposjeli zemlju, u čudu morali upitati: »Susjedi, što to učiniste s našom rajom?«

Tako je napose posljednji austrijsko-turski rat postao bitnim čimbenikom predodređenim da odigra važnu ulogu u srpskim oslobodilačkim ratovima koji će ubrzo uslijediti.

Među Srbima nastanjenima u Austriji, kojima je vjerojatno bilo obećano preseljenje natrag u Srbiju, ali im se s razloga vanjske politike to nije moglo dopustiti, koncem 18. stoljeća započinje živahan pokret usmjeren k intelektualnome i kulturnome uzdizanju naroda. Osim crkvene organizacije posvuda se osnivaju i škole čime su udareni temelji kasnijih srpskih »crkvenih i školskih općina« iznimno važnih za politički razvoj Srba. Istaknuti pojedinci poput Dositeja Obradovića i Vuka Stefanovića Karadžića počinju od narodnoga jezika stvarati književni jezik koji je sretno zamijenio širokim narodnim masama ne-

[28] (lat.) stanje u kojem se nešto nalazilo prije nekog događaja, npr. rata (nap. ur.)

razumljivi crkvenoslavensko-srpski jezik (srpskoslavenski) i uopće omogućio književnost, poglavito narodnu.

Odjeci tih zbivanja nisu mogli zaobići ni Srbe pod turskom vlašću i ondje su neminovno izazvali slične težnje i čežnju za poboljšanjem političkoga, gospodarskoga i društvenoga položaja srpskoga naroda. Tu čežnju podupirala je i snažno poticala uspomena na nekadašnju nacionalnu veličinu koja se gajila u narodnoj predaji, narodnim pjesmama i nacionalnoj Crkvi postavši tako općim dobrom cijeloga naroda.

Međutim, taj uzmah i polet u cijelome srpskome narodu vremenski se podudarao s izrazitim pogoršanjem ukupnoga položaja Srba u Osmanskome Carstvu. Urušavanje Osmanskoga Carstva zašlo je u vrlo akutnu fazu. Osmanska vojna sila — temelj njihove veličine i uspona — počela se osipati. To se očitovalo napose u dvama smjerovima — u propasti osmanskoga lenskoga sustava te u posvemašnjoj izopačenosti janjičara — nekoć elitnih i stožernih postrojbi Osmanlija. Umjesto da se diljem Carstva proberu najbolji iz narodâ sposobnih za obranu, u janjičarsku organizaciju gurali su se koječiji štićenici i svakojaka velegradska klatež Carigrada. Ratnički je duh kopnio, a postrojbama se širio parazitski duh pa se one pretvoriše u pretorijance najgore vrste, u potkupljivu bandu koja ne samo da je sudjelovala u svim prevratima, urotama i svrgavanjima s prijestolja, nego ih je takoreći sama kovala koliko god je mogla da bi potom ucjenjivala i pljačkala nove vlastodršce. Tako su janjičari postali čimbenikom rasapa koji je teško ugrožavao sigurnost i miran razvoj Osmanskoga Carstva. Kako su propali prvi pokušaji njihova obuzdavanja, rodila se zlosretna ideja da ih se raspрši premještajem iz glavnoga grada Carstva u pokrajine. No, to je urodilo samo time da se zlo počelo širiti i na pokrajine. Janjičari su se osobito izopačili u Srbiji. Zahvaljujući svojoj stoljetnoj organizaciji postali su moćniji od svih drugih državnih organizacija, proširili se cijelom zemljom, postali svemoćnom klikom kojoj se nitko nije mogao suprotstaviti. Čim su se domogli vlasti, počeli su bezobzirno iskorištavati priliku, bogateći se pljačkom i nasiljem na štetu drugih muslimana u Srbiji, a napose na štetu raje.

Osobito su uživali u tome da osmanske vlasnike lena, u pravilu muslimane bosanskoga i albanskoga podrijetla, protjeraju s lenskih posjeda te se silom domognu neograničena vlasništva nad njima, to jest prema osmanskim pravnim pojmovima postanu takozvani čitluk-sahibije. Za tadašnje prilike u Tur-

skoj vrlo je znakovita okolnost da je središnja vlast pred tim bila takoreći nemoćna pa su janjičari gotovo u cijelosti mogli prigrabiti sva državna lena. I dok su se posjednici lena, takozvani spahije, prema preostalome srpskom stanovništvu odnosili razmjerno blago i obzirno, janjičarski uzurpatori pokazali su svoju krajnje nasilnu, okrutnu, izrabljivačku i pljačkašku ćud. Ionako više nego teške prilike u osmansko-srpskim zemljama postale su nepodnošljive, a o sigurnosti života i vlasništva više uopće nije moglo biti govora. Reakcija nije mogla izostati.

Dakako da se to nije događalo bez unutarnjih previranja među Turcima. Janjičari su se oslanjali na konzervativne i vjerski ortodoksne elemente, a spahije na pristaše reforme koji se javljaju u vrijeme sultana Selima III. i istodobno predstavljaju liberalni element među Turcima te jasno uviđaju da će takav razvoj događaja državu dovesti do ruba propasti.

Janjičari su sada našli moćnijega saveznika u vidinskome paši Pazvan-Ogluu, moćnome mjesnome poglavaru koji je težio za samostalnošću te ih sa svojim brojnim krdžalijskim postrojbama[29] podupirao u svim prijelomnim trenucima. Da bi učvrstili svoj položaj i suprotstavili se moćnim saveznicima, paše — koji su bili poslani na janjičare da bi spahijama vratili njihova legitimna prava — morali su zatražiti oružanu pomoć kršćanske, srpske raje kao što je to učinio blagi, pravedni i Srbima skloni Hadži Mustafa-paša. Tako su u tim unutarnjim previranjima Srbe naoružavali sami Turci vojno ih jačajući i podižući im samopouzdanje.

Međutim, protuudar nije izostao. Dahije[30] i njima predvođeni janjičari porazili su i ubili dobrodušnoga Hadži Mustafa-pašu zvanoga »srpska majka«, a dahije koji su se ponovno osilili, sada su se svetili srpskoj raji: u pokolju organiziranome u veljači 1804. godine smaknuli su sve uglednije Srbe, a poglavito sve knezove i obor-knezove.

Srpski narod osjećao je da mu je ugrožena opstojnost, ali je smatrao da postupa ispravno jer je samo podupirao legitimnu vlast u borbi protiv pobunjenih dahija i janjičara.

---

[29] Krdžalije, odmetnici (hajduci) i plaćenici u europskom dijelu Osmanskoga Carstva na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Dobili su ime po mjestu Krdžali (tur. Kırca Ali) u današnjoj južnoj Bugarskoj. (nap. ur.)

[30] Dahije (tur.-arap.: ujak, zapovjednik, junak; lukav čovjek), naziv za janjičarske poglavare u Beogradu. (nap. ur.)

Tako je izbio ustanak protiv dahija koji su uzurpirali vlast, takozvana Buna protiv dahija. Bio je to lojalan ustanak jer se Srbi nisu pobunili protiv turske vlasti nego protiv buntovnih i za državu opasnih uzurpatora, dahija.

Poglavito usmjeren protiv dahija i njihovih zamjenika, kabadahija[31] i subaša,[32] ustanak je izbio na nekoliko uzajamno nepovezanih mjesta, otvoreno ga je podupirala suprotstavljena turska stranka spahija i njihovih pristaša, a predvodili su ga knezovi ili ugledni Srbi.

Ovdje valja napomenuti da je razvoj osmansko-srpskih odnosa u drugoj polovici 18. stoljeća u sebi sadržavao skromne zametke samouprave. Nakon potpunoga raspada srpskoga državnoga ustroja ipak se sačuvala svim Slavenima svojstvena obiteljska i rodovska organizacija na temelju koje se razvila seoska organizacija na čelu sa starješinom, knezom.[33] Kada je radi osmanske organizacije oporezivanja zemlja podijeljena na okruge, svaki je okrug na čelu također dobio kneza koji se morao brinuti o raspodjeli i utjerivanju poreza, a obnašao je i dužnost mirovnoga suca. Za knezove su birani najugledniji i najimućniji ljudi, a dužnost koju su obnašali, omogućavala im je još veći rast osobnoga ugleda i imetka.

Zahvaljujući toj jednostavnoj organizaciji i uz potporu svojih najuglednijih sunarodnjaka, obor-knezova i knezova, koji su u veljači izbjegli pokolj, kao i uz potporu hajduka, nekadašnjih razbojničkih ustanika te narodnih svećenika i monaha Srbi su se uspješno suprotstavili dahijama protjeravši s pojedinih posjeda i njih i njihove predstavnike, kabadahije i subaše.

Tada na pozornicu stupa osoba koja će objediniti rascjepkane pokrete dajući im svojstvo narodnoga pokreta. Bio je to Karađorđe (Crni Đorđe), sin seljaka Petronija iz Viševca u Kragujevačkome okrugu. Tijekom pokreta koji je prethodio austrijsko-turskim ratovima Karađorđe je bio izbjegao u Austriju i ondje stupio u austrijsku vojnu službu napredujući do čina narednika. Poslije se vratio u domovinu i trgujući svinjama stekao izvjestan imetak. Ubrzo po izbijanju ustanka izabran je ne samo za vođu svojega okruga nego i cijele sredi-

[31] Kabadahija (tur.: onaj koji se prikazuje junakom), zamjenik dahije. (nap. ur.)

[32] Subaša (tur.: vođa, glava, poglavar), politički zapovjednik na nekom manjem području i nadzornik. Subašama su se (od 18. st.) nazivali i upravitelji velikoposjedničkih begovskih i aginskih imanja, koji su ubirali prihode s čiftluka. (nap. ur.)

[33] Znakovito je da je to riječ germanskoga podrijetla i izvodi se iz istočnogotskoga oblika Küning, novonjemački König (kralj). Iz toga ja nastao knez ili knjaz.

šnje Srbije zvane Šumadija zbog obilja šuma. Hrabar, nagao i bezobziran — u tolikoj mjeri da je ustrijelio i vlastita oca kada je ovaj odbio da zajedno pobjegnu u Austriju — kao takav bio je savršena osoba da se nametne uzavreloj i od borbe s Turcima teško zaostaloj sredini.

Oslanjajući se na snagu osobno mu odanoga dijela zemlje, Šumadije, čija je prednost bio i njezin središnji položaj te nepristupačnost, odlikujući se većom vidovitošću i sposobnošću sagledavanja stanja od svih drugih vođa, ubrzo je postao vođa — »vrhovni vožd« — cijeloga naroda i utemeljitelj kasnije dinastije Karađorđevića.

Tako je doskora slomljena moć dahija, osvojena većina gradova na sjeveru zemlje pa su se dahije mogli održati još samo na jugu. Činilo se kako je na pomolu paradoks da potlačeni Srbi u pokrajini Osmanskoga Carstva sami uspostavljaju legalno stanje.

No, dogodit će se što se moralo dogoditi. Srbi su nastojali što dulje sačuvati privid lojalnosti svojega pokreta. Međutim, Turci i Srbi nisu bili sukobljeni samo kao tlačitelji i potlačeni, kao politički i nacionalni protivnici, nego i kao dvije neprijateljske vjeroispovijesti prožete uzajamnom odbojnošću i mržnjom. Turci su sumnjičavo promatrali sve veće srpske uspjehe, a vjerski čimbenik očitovao se u tome što je među Turcima prevladalo uvjerenje da su čak i pobunjeni ali pravovjerni janjičari bliži razvlaštenim spahijama negoli đaur[34] to jest raja. No, Srbi opijeni uspjehom nisu se mogli suzdržati od posve bezrazložnih zvjerstava i neprijateljstva i prema drugim Turcima. S ratnim uspjesima rasli su i srpski zahtjevi. Dakako da Srbi nisu mogli prihvatiti da kao nagradu za prolivenu krv umjesto jednoga tlačitelja sada dobiju drugoga, pa makar i blažega.

Sve veće otuđenje i postavljanje zahtjeva koji su težili prema autonomiji zemlje urodili susukobom Srba sa središnjom vlašću Osmanskoga Carstva.

U travnju 1805. Srbi su održali skupštinu u Ostružnici na kojoj su precizirali svoje želje, a potom ih posredstvom izaslanstva predočili sultanu Selimu III. u Carigradu koji je na to odgovorio slanjem vojske pod zapovjedništvom Hafiz-paše iz Niša u Beograd sa zadaćom da razoruža Srbe i u zemlji uspostavi mir. Tu vojsku punu oholosti spram raje Srbi uspijevaju poraziti, a Hafiz-

[34] Đaur / kaur (tur.-perz.: gaur, gebr), sljedbenik Zaratuštrine vjere; poganin, nevjernik; turski pogrdni naziv za kršćane. (nap. ur.)

-paša mora bježati iz Srbije te ubrzo umire u Nišu.

Taj događaj prerastao je u srpski oslobodilački rat 1806./1807. godine.

Karađorđu i ostalim srpskim vođama bilo je jasno da se siromašna, malena i egzistencijalno ugrožena zemlja neće moći oduprijeti sili cijeloga Osmanskoga Carstva. Stoga je Srbija počela tražiti saveznike, a najbliža joj je bila velika susjedna Monarhija. Karađorđević je Austriji nekoliko puta nudio predaju Srbije, no Austrija je bila toliko zaokupljena kaosom Napoleonskih ratova da je na Jugoistoku bezuvjetno trebala mir i nije željela sukob s Turskom.

Dobivši s te strane odbijenicu, Srbi su uprli pogled u Rusiju kamo ih je osobito privlačila činjenica da su iste vjere. Vrlo je znakovito da ta zamisao zapravo potječe od austrijskoga Srbina, karlovačkoga mitropolita Stratimirovića, koji je slovio kao izrazito lojalan. Godine 1804. on je napisao spomenicu koju je srpski ispovjednik ruske velike kneginje Aleksandre Pavlovne proslijedio Ministarstvu vanjskih poslova u Petrogradu.[35] Sjeme spomenice ondje je palo na plodno tlo. Rusija je dotad s Tuskom vodila dva velika rata: od 1768. do 1774. te od 1787. do 1792., a kako je bila manje zaokupljena Napoleonom, upravo se spremala započeti i treći turski rat (1806.—1812.). Stoga joj je maleni i poslušni saveznik bio dobrodošao. Srbi od Rusije nisu dobili sveobuhvatnu pomoć, no ipak dostatnu da malenome narodu u teškoj borbi za opstanak i slobodu ona bude velika moralna potpora. Budući da su u Petrogradu smatrali kako se ne može sklapati savez sa šačicom pobunjenika, Srbi su dobili

[35] Završetak spomenice toga austrijskoga dostojanstvenika iznimno je zanimljiv pa ćemo ga ovdje navesti. Prema Kállayu on glasi: »Zamisao o osnutku nove slavensko-srpske države toliko mi je živa pred očima, doima se toliko korisnom za carsku-rusku vladarsku kuću i toliko dičnom za sve Slavene da se poradi njezina ostvarenja ne bi smjelo žaliti ni truda ni novca. Štoviše, svaki pravi Slaven i gorljivi Rus koji je iskreno odan svojemu vladaru (to jest caru) mora svim silama pridonijeti provedbi toga nauma jer se on upravo u sadašnjim okolnostima čini ostvarivim.« (Usp. III-1, str. 433.) No Kállay očigledno nije znao sve što je taj austrijski dostojanstvenik pisao u Rusiju. Dopunit ćemo to prema Ristiću jer smatramo znakovitim: »(Stratimirović) dokazuje Rusiji, kako bi za nju korisno bilo, da uspostavi staru srpsku državu, pa da u njoj kao jednovernoj i jednoplemenoj, stvori sebi prirodnoga pouzdanog saveznika kakvoga ona sada nigde nema. Takva država, najpre makar i tributna Porti, rasla bi malo po malo, u onoj meri, u kojoj bi Turska izumirala. Za vladaoca oslobođene Srbije Stratimirović predlaže, kakvoga ruskoga velikog kneza, a ako to ne bi moguće bilo, onda bi trebalo Srbima dati za vladaoca kakvoga protestanskog kneza, ali samo tako, da njegovo potomstvo primi veru pravoslavnu. *A da se srpske zemlje, oslobodivši se od Turaka ne bi predale Austriji, te njenu snagu umnožile, one bi morale biti pod ruskom zaštitom.*« (VII-10, str. 41.)

uputu da osnuju privremenu vladu — Praviteljstvujušči sovjet serbski — čije je ustrojavanje povjereno ruskim službenicima srpske nacionalnosti. Tako je stvoreno polazište za autonomnu organizaciju te poduzete prve upravne mjere za kulturni i gospodarski oporavak zemlje.

Odnosi između Rusa i Srba tijekom rusko-turskoga rata od 1806. do 1812. bili su u cjelini prilično mlaki. No, za Srbe bilo mnogo vrednije što pri zaključivanju mira Rusija nije zaboravila svojega mlađega pravoslavnoga brata. Srbija je uvrštena u Bukureštanski mir.

Srbi su dobili punu amnestiju, obećanje boljih prilika u zemlji, osobito izvjesnu autonomiju u unutarnjim poslovima, no utvrde u zemlji — stalni kamen spoticanja između Srba i Turaka — ostale su u turskim rukama.

Premda to samo po sebi nije bilo bogznašto, Srbi nisu dobili samo međunarodno i državno-pravno priznanje, nego i jamstvo jedne velesile za svoje zahtjeve.

To jamstvo bilo je jedini pozitivni pomak Bukureštanskoga mira koji u pogledu Srbije nikada nije proveden. Dogodilo se čak suprotno. Godine 1813. Turci su procjenjujući međunarodnu situaciju pokrenuli ozbiljan vojni pohod na Srbiju.

Srbi nisu bili u stanju pružiti otpor jer je tom prilikom zemljom zavladala posvemašnja pomutnja. Karađorđe je sve ostavio na cjedilu, pobjegao u Austriju, a Srbija je ponovno potpala pod neograničenu tursku vlast. Dakako da je uslijedila nesmiljena reakcija pa se položaj Srba uvelike pogoršao.

Pa ipak, narod je dotad već polučio brojne uspjehe protiv Turaka, predobro je upoznao osjećaj ponosa zbog snažnoga samopotvrđivanja i vlastite afirmacije, a da bi sada mogao sjediti prekriženih ruku. Jedan od vojvoda iz Karađorđeva doba stavio se na čelo naroda, ponovo podignuo barjak pobune i preuzeo vodstvo.

Miloš Obrenović bio je poput Karađorđa seljačko dijete, sin Teodora iz Gornje Dobrinje (Požega) koji je nakon prerane očeve smrti dobio poočimovo prezime.[36] U mladosti je stupio u službu svojega polubrata vojvode Milana Obrenovića koji je upravljao nahijama (okruzima) Rudnik, Požega i Užice te

[36] Miloš Teodorović, sin Teodora Mihailovića, uzeo je 1810. prezime Obrenović u znak poštovanja prema svome starijem polubratu Milanu Obrenoviću, sinu njegove majke Višnje iz njezina prvoga braka s Obrenom Martinovićem. (nap. ur.)

ga je zastupao i u njegovim dužnostima kao jednoga od vođa Prvoga srpskoga ustanka. Nakon polubratove smrti preuzima njegov položaj. Budući da nije bio vrlo kompromitiran, nakon katastrofe 1813. nije morao bježati iz zemlje. Nije bio nagao i žestok kao Karađorđe, ali je zato bio mnogo lukaviji. U pravome trenutku znao je hiniti popustljivost i pokornost, a istodobno neprestano raditi na ograničavanju turske vlasti i oslobođenju svojega naroda. Misleći pritom kudikamo više na vlastitu financijsku korist, postao je osnivačem druge dinastije u Srbiji — dinastije Obrenovića.

Godine 1815. planuo je Milošev ustanak, a on ga je znao voditi toliko spretno i odlučno da je do 1816. ustanak polučio velik uspjeh. Imajući u vidu Rusiju i međunarodni položaj, Turci su smatrali kako nije uputno zaoštravati odnose pa su se upustili u pregovore koje će potom godinama otezati.

Karađorđe koji se u međuvremenu dosađivao u Austriji, oduševio se idejom grčkih heterista da sudjeluje u zajedničkome ustanku kršćanskih nacija u Turskoj pa se 1817. vraća u zemlju. Razumljivo je da Karađorđev povratak Milošu Obrenoviću nije bio nimalo ugodan. O tome je izvijestio beogradskoga pašu. Njegovom odlukom, a po Miloševoj zapovijedi Karađorđe — prvi srpski vođa — pogiba od srpske ruke, a Miloš njegovu glavu šalje beogradskom paši kao dokaz svoje podložnosti.

Nakon što je uklonjena ta zapreka, Miloša još iste godine izabiru za srpskoga kneza, a Porta ga potvrđuje. Samo je još neko vrijeme bila prijeporna nasljednost kneževske časti dok i to pitanje nije riješeno u korist Srba tako što je navodno Miloš nekoga podmitio. U međuvremenu je Srbija ponovno uvrštena u preliminarni rusko-turski Akermanski ugovor (1826.) koji je potom potvrđen Mirom u Drinopolju (1829.) te su utvrđena načela i opseg srpske autonomije. Hatišerifom od 27. rebiulevela 1246. (kolovoza 1830.) potanko je utvrđen način provedbe mirovnoga ugovora te u osnovnim crtama određena današnja Srbija.

Srbija je postala autonomnom pokrajinom Osmanskoga Carstva koja je imala međunarodno jamstvo. Budući da su Srbi za glavne etape međunarodnoga priznanja svojih oslobodilačkih ratnih uspjeha nedvojbeno bili zahvalni Rusiji, Srbija je u velikoj mjeri potpala pod ruski utjecaj te se s pravom moglo govoriti o ruskome protektoratu.

Srpski oslobodilački ratovi od 1804. do 1817. veliko su postignuće malenoga naroda. S pravom je izazivala divljenje činjenica da se tako siromašan na-

rod seljaka bez ikakve inteligencije i iole znatnijih resursa, oslanjajući se gotovo isključivo na vlastitu snagu, uspio uspješno nametnuti nekoć moćnome carstvu koje je osvajalo svijet. To je potaknulo povjesničare Rankeova ranga da se pozabave tim fenomenom, a Srbima priskrbilo mnogo simpatija, priznanja i pogodnosti.

Većinu društvenih, međunarodnih i unutarnjopolitičkih čimbenika toga vremena Kállay i Ranke uzorno su prikazali i protumačili. Na drugome mjestu u ovoj knjizi ipak ćemo pokušati tomu dodati još nekoliko novih stajališta.

10. Razvoj suvremene Srbije

Ne možemo težiti tomu da napišemo povijest suvremene Srbije. Opisom minulih vremena bavili smo se u namjeri da istaknemo one čimbenike koji su u povijesnome smislu temelj razvoja današnje politike i društva Srbije i koji su se kao gotovo naslijeđe pretočili iz srpske prošlosti u srpsku sadašnjost. Pritom smo polazili od shvaćanja da napose o toj prošlosti postoje prilično nejasne predodžbe pa smo se potrudili objasniti ih.

Glede novije srpske povijesti ograničit ćemo se samo na najvažnije polazeći od pretpostavke da je u Austriji to općenito prilično dobro poznato.

Možda nije ni svrsishodno željeti srpsku povijest od 1830. do 1914. obraditi u jednome poglavlju. To razdoblje jasno se dijeli na dva dijela s uočljivo različitim obilježjima: na razdoblje do proglašenja neovisnosti (1878.) te od toga događaja pa do svjetskoga rata.

Prvo razdoblje obilježeno je nastojanjem da se pokidaju niti koje su tu zemlju vezale s Osmanskim Carstvom te ostvari puna neovisnost. Pozornome promatraču neće promaknuti činjenica da takav razvoj događaja napreduje zamjetnom brzinom i da se srpski narod tom zadatku posvetio divljenja vrijednom ustrajnošću, dosljednošću i okupljanjem svih snaga. Premda vremenski raspon od pedeset godina, koliko je bilo potrebno za ostvarenje toga zadatka, ne možemo nazvati kratkim, ipak ne smijemo izgubiti iz vida odnose snaga. Na jednoj strani svjetski imperij, na drugoj malen, osiromašen i propao narod bez financijskih i tehničkih sredstava koji usto nije ni mogao sve svoje narodne snage staviti u službu borbe za oslobođenje, nego ih je crpio samo iz jedne, povoljno smještene pokrajine.

Isto tako ne treba previdjeti ni da su unutarnje prilike i razvoj događaja u osmanlijskoj državi kao i idejni smjer ostatka Europe izrazito pogodovali srp-

skim težnjama. Osmansko Carstvo uzdignulo se neprestanim ratovanjem, a rat protiv nevjernika nije bio samo vjerska zapovijed nego i običajna sastavnica državnoga ustrojstva u vrijeme uspona: svakoga proljeća sultan je morao poći u rat i osvojiti najmanje jednu pokrajinu. Temelji dotadašnje vojne organizacije, lenski sustav i janjičarstvo bili su u potpunome rasulu, a još nije bila stvorena moderna ratna organizacija po uzoru na zapadnoeuropske zemlje. Upravo u razdoblju srpskih oslobodilačkih ratova bila je na vrhuncu kriza koja je dovela do propasti Carstva. Stoga se u srazu s konzervativnim vjerskim uvjerenjem prvo valjalo izboriti za misaone temelje na kojima će počivati spas države. Nekoć ratnički moćna turska država bila je gotovo nebranjena, a usto su je neprestano trpjela ozbiljne ugroze s različitih strana, osobito s ruske. U takvim se okolnostima mogla uspješno nametnuti čak i skromna vojna snaga odlučnoga malenoga naroda.

S druge pak strane u samu bit osmanlijske države bila je utkana vladavina pravovjernih muslimana nad inovjernicima. Vojna moć i sila bile su sredstvo uspostave i očuvanja takve vlasti. No, ta težnja za vlašću utemeljena na vjeri nije prestala ni onda kada je ponestalo snage nužne za očuvanje vlasti. Grčevito se boreći da sačuva vlast, turstvo je nedostatak stvarne snage nadoknađivalo nasiljem i kršenjem ljudskih prava inovjernika. Ta stalna pojava tijekom posljednjih stotinu i pedeset godina turske povijesti, koja je u različitim oblicima bila neprestanim izvorom nemira u međunarodnim odnosima, stvorila je u svijetu europske diplomacije uvjerenje da Turskoj načelno ponestaje sposobnost vladanja stranim kršćanskim narodima pa je Europa napose početkom 19. stoljeća načelno podupirala oslobodilačke težnje kršćanskih naroda Turske, a nju u najvećoj mjeri sprječavala u ponovnoj uspostavi izgubljenih položaja.

Ta dva čimbenika Srbima su bitno pomogla u ostvarivanju samostalnosti, no to svejedno ne umanjuje njihove zasluge za ostvareni uspjeh.

U takvim okolnostima Srbi od 1830. do 1878. rade na kidanju posljednje spone s Osmanskim Carstvom te na unutarnjem ustrojstvu svoje mlade države.

Za Srbiju je osobito bila važna suprotstavljenost Rusije i Austrije koje su se uzajamno nadmetale za što veći utjecaj na Balkanu. Budući da je Srbija uz Rumunjsku bila najuočljiviji element na Balkanu, obje velesile nastojale su ostvariti što veći utjecaj na Srbiju. Kao što smo vidjeli, Rusija je bila u znatnoj

prednosti jer je manju zaokupljenost Napoleonskim ratovima i svoju agresivniju politiku prema Turskoj znala bolje upotrijebiti u korist Srbije. Po prestanku najtežih, ratnih okršaja između Turske i Srbije Monarhija je nastojala diplomatskom potporom steći kod Srba simpatije i zadobiti utjecaj. Mislimo da ovdje moramo ustvrditi kako im je sav taj trud bio uzaludan. Austrija ondje nikada nije uspjela steći simpatije, naprotiv! Valja konstatirati kako su obje dinastije koje su se smjenjivale na prijestolju redovito gubile vlast kada bi dulje vrijeme pokušavale biti austrofilne. Tako je Aleksandar Karađorđević poglavito zbog toga 1858. morao odstupiti s prijestolja, a austrofilija je dobrim dijelom bila uzrokom katastrofe Obrenovića u lipnju 1903. godine. Ta pojava mora nas začuditi utoliko više što je Srbija zemljopisno i gospodarsko-politički nedvojbeno upućena na Austro-Ugarsku. Tom ćemo se pojavom još kritički pozabaviti u ovoj knjizi na drugome mjestu.

Srbija se između 1830. i 1878. razvijala pod utjecajem tih čimbenika. Prikaz pojedinih političkih događaja koji su obilježili odvajanje Srbije od Turske možemo izostaviti s obzirom na to da je riječ o općepoznatim činjenicama.

Ovdje ćemo samo konstatirati da se proglašenje neovisnosti Srbije 1878. ponovno pojavljuje kao sastavni dio rusko-turskoga mirovnoga ugovora poznatoga kao Sanstefanski mir. Tu okolnost nimalo ne mijenja činjenica da su odredbe Sanstefanskoga mira u Berlinskome ugovoru znatno skraćene, ali su u dijelu koji se tiče Srbije za nju bitno poboljšane. To dokazuje tvrdnju da je suparništvo velesila samo išlo na ruku Srbima. No, u duši srpskoga naroda ovo posljednje nije bilo ni od kakve važnosti, nego im je ostalo u svijesti da svoju punu slobodu trebaju zahvaliti moćnome sjevernome rođaku.

Na drugo razdoblje, od 1878. do 1914., osvrnut ćemo se samo s nekoliko kritičkih primjedaba.

a) U prethodnim redcima ovoga teksta već smo utvrdili da je samo povoljna međunarodna situacija Srbima omogućila da vlastitim snagama ostvareni uspjeh sankcioniraju u međunarodnim okvirima. Narod se tako naviknuo od međunarodne zajednice očekivati plodove svoje politike. To je nadalje imalo za posljedicu da je srpski narod međunarodnoj politici posvetio kudikamo veću pozornost no što bi se očekivalo od tako malobrojna naroda na razmjerno niskoj kulturnoj razini. To objašnjava činjenicu da je po prirodi darovit srpski narod iznjedrio čitav niz nesrazmjerno dobro osposobljenih diplomata koji — premda osobno ne odveć ugledni — znaju dobro i uspješno zastupati in-

terese svoje domovine. Ne možemo ne uočiti da je Srbija diplomatski iznimno uspješna i da njezin utjecaj nadilazi njezinu stvarnu veličinu i unutarnju vrijednost.

b) Usporedo s težnjom za neovisnošću Srbi su nastojali zemlju unaprijediti i učiniti ju gospodarski neovisnom. Ti su napori udvostručeni kada se potkraj 19. stoljeća država našla u financijski nepovoljnu položaju. Uspjeh nije izostao: Srbija je gospodarski procvjetala unatoč nesređenim unutarnjopolitičkim odnosima. Ma koliko to Austrijancima bilo neugodno čuti, za ljubav istine valja priznati da je prosječna gospodarska razina u Srbiji viša nego u južnoslavenskim pokrajinama Monarhije. Nedostaju doduše industrija i kvalificirani proizvodni pogoni, no zato su poljodjelstvo, trgovina i prosječno blagostanje na višoj razini negoli i u kojoj južnoslavenskoj zemlji Monarhije. Smatramo da to ovdje moramo utvrditi jer ćemo se s tom činjenicom susresti još poslije kao s važnim političkim čimbenikom i njime ćemo se morati pobliže pozabaviti.

Kao osobitu zanimljivost valja istaknuti da Srbija svoj gospodarski procvat nije postigla oslanjanjem na Monarhiju kao geografski prirodno područje gospodarske razmjene, nego je zajedno s gospodarskim usponom s Monarhijom ulazila u gospodarski sve zaoštrenije i napetije odnose. Ovo spominjemo kao još jednu neobičnu činjenicu uz već spomenuto neprijateljstvo na političkome i diplomatskome području.

c) Zahvaljujući ratnim i diplomatskim uspjesima u borbi s Turcima porasla je samosvijest Srba u Kraljevini (prije balkanskih ratova) te počela tražiti oblik i način svojega iskazivanja. Kraljevina Srbija počela se osjećati nacionalnim središtem premda je ona, povijesno gledajući, zapravo najudaljenija srpska pokrajina čiji stanovnici većinom podrijetlom uopće nisu Srbi. Kao posljedica toga osjećaja budilo se zanimanje za Srbe izvan političkih granica Kraljevine pa se srpska i pravoslavna naselja, koja su u doba turskoga naseljavanja pomaknuta daleko na sjever i sjeverozapad i koja su pripadala krugu srpske pravoslavne crkvene organizacije, polako počinju uvlačiti u srbijansku političku križaljku.

U Srbiji se rodila ideja da se okupljanjem snaga svih srpsko-pravoslavnih elemenata nastanjenih izvan Srbije može znatno povećati politička snaga i učinkovitost. Stoga se posezalo za nacionalističkim načelima ako su ona odigrala važnu ulogu u osnivanju država, a napose se marljivo proučavala i ko-

pirala povijest ujedinjena Italije. Pritom su se nacionalne težnje miješale s ekspanzionističkim nastojanjima srpskoga pravoslavlja, a Srbija je sebe počela smatrati Pijemontom buduće Južnoslavije koja je zapravo trebala biti tek Velika Srbija. Takav razvoj događaja koji se nadovezivao na nekadašnju veličinu Dušanova Carstva u cijelome je narodu nailazio na posvemašnje razumijevanje i padao na plodno tlo. Tako je nastojanje da se okolni pravoslavni elementi oslobode tuđinske vlasti i ujedine s nacionalnim središtem sve više postajalo misao vodilja srpske unutarnje i vanjske politike, osobito nakon balkanskih ratova kada se zahvaljujući ratnim i diplomatskim uspjesima srpska samosvijest vinula do neslućenih visina.

d) Pojave u srpskoj povijesti koje smo prethodno naveli, a koje je Kállay prikazao vrlo vjerno, moramo i u sadašnjem trenutku prepoznati i utvrditi. U srpskome državnome životu okrutnost i podmuklost i danas imaju dominantnu ulogu te cjelokupnu sliku života toga naroda čine mračnijom nego u susjednih nacija. Ondje vlada zakon inercije povijesnih pojava koji ne smijemo izgubiti iz vida napose u svojim razmatranjima o povijesti Balkana. Uzrocima tih pojava još ćemo se baviti u ovoj knjizi na drugome mjestu.

Ukratko smo razmotrili povijest nastanka Srba: oni sada ulaze u najnovije razdoblje svoje povijesti koje se nastavlja u svjetskome ratu.

IV. dio

Bosna i stvaranje bosanske države

1. Bosna kao politički, geografski i sociološki problem

Ne bi bilo nevažno i nezanimljivo ovdje ukratko prikazati i treću južnoslavensku, bugarsku povijest, no taj prikaz dodatno bi proširio već ionako prevelik opseg ovoga djela. Stoga ćemo se toga odreći pogotovo zato što se s našega stajališta, to jest sa stajališta neposrednih interesa Austro-Ugarske Monarhije, podroban prikaz bugarske povijesti ne čini prijeko potrebnim. Onoliko koliko je nužno za prosudbu sveukupnoga južnoslavenskoga problema mjestimice smo već uvrstili u dosadašnje prikaze, a po potrebi ćemo i dodatno pojasniti.

Svoju pozornost utoliko više moramo usmjeriti na pitanje Bosne i Hercegovine. Moramo odmah naglasiti da ćemo te dvije pokrajine od sada nazivati skupnim imenom Bosna, a dvostruko ime navoditi samo kada to zahtijevaju posebne okolnosti.

Pobliže proučavanje tih zemalja ne iziskuje samo činjenica da je unatrag četrdeset godina Bosna postala središtem južnoslavenskoga pitanja u Monarhiji, nego još i više neosporna okolnost da bosansko pitanje već pola stoljeća sve više zaokuplja našu vanjsku politiku i da je u posljednje vrijeme njome takoreći zavladalo te se kroz nju snažno, a nažalost i kobno odrazilo na našu ukupnu unutarnju politiku.

Glede važnosti toga pitanja valja reći da je to očigledno najslabije poznato razdoblje južnoslavenske povijesti i zato vlada zbrka čak i oko temeljnih pojmova. Budući da se ta zbrka uvijek iskorištava samo na štetu Monarhije, to ćemo pitanje pokušati rasvijetliti.

Svoje stajalište o bosanskome pitanju izreći ćemo vrlo jasno. Već više od 40 godina Monarhija trpi jer Srbi pohlepno pružaju ruke prema Bosni. Ovaj rat

KORUŠKA
ŠTAJERSKA
MAĐARSKA
KRANJSKA
TRST
ISTRA
BIHAĆ
BANJA LUKA
TUZLA
CRTA OD CARIGRADA DO TRSTA
PRAVAC OSMANLIJSKOG
TRAVNIK
BOSNA
SARAJEVO
UDARA
SRBIJA
JADRANSKO MORE
MOSTAR
CRNA GORA

također je proizvod tih težnji. Jedino obrazloženje toga presezanja takozvano je načelo narodnosti. Ostavit ćemo postrani pitanje koliko je to načelo samo po sebi utemeljeno i koliko se njime mogu opravdati presezanja za tuđim teritorijem. Kudikamo više zanima nas pitanje jesu li Bosna i Hercegovina doista srpske zemlje. Tijekom teškoga razdoblja kroz koje je Monarhija prolazila nije se našao nitko tko bi temeljem povijesnih činjenica taj problem pokušao pobliže rasvijetliti. Ovdje ćemo se uhvatiti ukoštac s tim teškim pitanjem i dokazati da Srbi — čak i kada bismo u cjelini priznali načelo narodnosti — još uvijek nemaju pravo na Bosnu. Bosna nikada nije bila narodni posjed Srba, nije to ni sada, a budućnost će pokazati hoće li to ikada postati.

Problemu ćemo pristupiti polazeći s toga stajališta.

Uvodno odmah moramo istaknuti jednu okolnost koja silno otežava razumijevanje bosanskoga pitanja. Naime, zemljopisni pojam »Bosna« — kada je riječ o njezinu opsegu — znatno je varirao tijekom stoljeća. Područje koje danas nazivamo Bosnom ni na koji se način ne podudara sa srednjovjekovnom Bosnom. Štoviše, današnja Bosna teritorijalni je pojam koji se iskristalizirao tek u vrijeme turske vladavine (1463.—1878.) i u nekoliko smjerova izlazi iz okvira nekadašnjega područja Bosne.

Od 1699. (Mir u Srijemskim Karlovcima) do 1878., dakle tijekom razdoblja ne mnogo kraćega od 200 godina, granice Austrije i Mletačke Republike s jedne strane te Turske s druge strane ostale su nepromijenjene uz iznimku jednoga kraćega razdoblja nestabilnosti potkraj 18. stoljeća. Nasuprot kršćanskome Zapadu unutar tih granica stabilizirala se turska upravna jedinica koja je potom postala osnovom za članak XXV. Berlinskoga ugovora. Ta nova tvorevina stupila je u trajnu vezu s Monarhijom i predstavlja današnju Bosnu i Hercegovinu.

Ona obuhvaća područja koja su u predtursko doba imala vrlo različite povijesno-političke sudbine i uopće se ne mogu prikazati jedinstveno.

Ne želimo i ne možemo se upuštati u zbunjujuće pojedinosti bosanskoga povijesnoga lokalnoga nazivlja pa ćemo današnju Bosnu i Hercegovinu podijeliti samo na glavne skupine koje imaju zajedničke političko-povijesne značajke, a to su:

1. Sjeverozapadni i zapadni dio koji možemo zamisliti ako od Save slijedimo tok rijeke Vrbasa do Bugojna, zatim odatle povučemo pravac prema

Metkoviću. Ti prostori pripadali su hrvatskome državnome području od 12. stoljeća sve do turskoga osvajanja, a na sjevernome dijelu još i danas nose ime »Turska Hrvatska«.

2. Ravničarska sjeverna Bosna koju možemo razgraničiti ako od Jajca povučemo pravac prema Zvorniku. Područje smješteno između Save i toga pravca predstavlja banovine Soli, Srebrnik, Usoru te poslije i Jajce koje su prvotno pripadale Panonskoj Hrvatskoj (Posavska Hrvatska), a zatim i ugarskoj Hrvatskoj i samo su povremeno potpadale pod pravu Bosnu.

3. Današnja Hercegovina koja odgovara nekadašnjim područjima Huma (ili Chelma) i Travunje i koja je zahvaljujući svojim zemljopisnim, klimatskim i gospodarskim posebnostima najčešće išla svojim putom i proživljavala vlastitu sudbinu.

4. Dio Bosne koji dosad nismo spomenuli predstavlja pravu srednjovjekovnu Bosnu (Bossona, Bossina, Wossen), a prema zapadnome području smještenome uz rijeku Ramu naziva se i Rama. To je bila matica kasnije samostalne bosanske državne tvorevine i u ovisnosti o političkim prilikama u susjednim područjima današnje Bosne-Hercegovine uza se je privlačila čak i dijelove drugih hrvatskih i srpskih zemalja. Kada govorimo o srednjovjekovnoj Bosni, uvijek mislimo na Bosnu kakvu spominjemo u ovoj točci (dakle ne u njezinu današnjem opsegu).

Nakon što smo zapamtili tu zemljopisnu podjelu, bez čega ne možemo shvatiti problem Bosne, prijeđimo na najvažnije pitanje — kako definirati nacionalnu pripadnost Bosne.

Tim pitanjem moramo se pozabaviti tim prije što Bosna naizgled predstavlja iznimku od pravila koje smo postavili — da su južnoslavenske nacije rezultat političkoga stvaranja država. Povijesna je činjenica da je postojala samostalna bosanska država, ali nikada nije postojala bosanska nacionalnost i nikada je neće ni biti. Stoga smo ovdje suočeni sa sociološkim problemom s kojim se moramo uhvatiti ukoštac ako ne želimo da cijelo ovo zdanje dobije opasne napukline. Ne objasnimo li tu iznimku od pravila, cijeli bosanski problem neminovno će nam ostati nejasan i nerazumljiv.

Povrh toga, nedostatku jasnoga razumijevanja bosanskoga pitanja moramo pripisati krivnju za najteže posljedice. Tvrdimo da je taj nedostatak čvrstoga stajališta zasnovanoga na jasnoj spoznaji istine o pitanju nacionalne pripadnosti Bosne bio jedan od glavnih razloga zašto je politika Monarhije una-

toč objektivno znatnim ulaganjima polučila toliko nezadovoljavajuće rezultate da je bosansko pitanje već godinama Ahilova peta austrougarske politike i da je moralo postati ishodištem svjetskoga rata.

2. Bosna kao nacionalni problem

Tražimo li u povijesnoj literaturi pouku o narodnoj pripadnosti Bosne i Hercegovine, nećemo naći jasna tumačenja. To će nas zacijelo začuditi tim više što je literatura o Bosni razmjerno bogata i seže u dalju prošlost negoli historiografija većine južnoslavenskih zemalja.

Već 1787. u Beču je objavljena *Politička povijest Kraljevine Bosne i Rame* Maximiliána Schimeka, za ono vrijeme kvalitetno i razmjerno kritično djelo. O nacionalnoj pripadnosti Bosne Schimek ne zauzima jasno stajalište kada kaže da su Srbi — a njih grčki pisac poznaje najbolje jer su bili najmoćniji — zaposjeli cijelu Bosnu. Autor također spominje da je ondje bilo i Hrvata, osobito u Donjoj Bosni, između Une i Vrbasa te da nas povijest uči da su Hrvati bili vrlo jaki također na jugu Bosne i osnovali Crvenu Hrvatsku.[1]

Kada je koncem 18. i početkom 19. stoljeća počeo srpski pokret za oslobođenje, a zajedno s njime i previranja u Bosni i Hercegovini, javila se ideja da se povijest Bosne uvijek prikazuje zajedno s poviješću Srbije. U tome su prednjačili Srbin Jovan Rajić,[2] Hrvat Franjo Ksaver Pejačević-Virovitički[3] te njemačko-mađarski povjesničar Christian von Engel.[4] Kada je potom prvorazredni povjesničar svjetskoga glasa Leopold von Ranke napisao djelo *Serbien und die Türkei im neunzehnten Jahrhundert* uvrstivši u njega i tekstove o Bosni te izrazivši mišljenje da Bosnu smatra srpskom zemljom,[5] to je prirodno imalo za posljedicu da njegovo mišljenje nije uhvatilo korijena samo u njemačkim zem-

[1] IV-1, str. 6-8. Navodi preuzeti iz Schimekova djela sravnjeni su s izvornikom. (nap. ur.)

[2] *Istorija raznih slovenskih narodov, najpače Bolgar, Horvatov i Serbov*, I-IV, V' Vienně 1794.—1795., pri G. Stefaně Novahovičě

[3] *Historia Serviae, seu colloquia XIII. de statu regni et religionis Serviae ab exordio ad finem, sive a saeculo VII. ad XV.*, Colocae, 1789., Typis Scholarum Piarum

4 *Geschichte von Serwien und Bosnien, nebst einer Fortsetzung der Denkmähler Ungrischer Geschichte und der historischen Literatur der ungrischen Nebenländer* (*Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*, Dritter Theil), Halle 1801., Johann Jacob Gebauer

[5] III-2.

ljama nego i u cijeloj Europi. Izvrsno djelo B. von Kállaya[6] dijeli to mišljenje jednako kao i Helfert u svojoj povijesti Bosne. U svojem ranijem radu *Bosnisches* Helfert bosanske muslimane naziva »poturčenim Srbima«.[7]

Kada se nakon okupacije Bosne ukazala potreba za suvremenijom poviješću Bosne, Hrvat Klaić napisao je kvalitetno povijesno djelo prevedeno s hrvatskoga na njemački, no nije se mogao osloboditi uvriježenoga mišljenja pa je Bosnu nazvao »hrvatsko-srpskim graničnim područjem«.[8]

Tek u novije vrijeme kadšto se čuju glasovi koji Bosnu nazivaju hrvatskom zemljom. U tome prednjači zapažena knjiga dr. Petriniensisa *Bosnien und das kroatische Staatsrecht*, u kojoj dokazuje da je Bosna hrvatska zemlja.

Nasuprot tomu srpska je strana tijekom aneksijske krize tiskala mnoštvo brošura i političkih pamfleta koji svi odreda ostrašćeno prikazuju Bosnu kao od pamtivijeka čisto srpsku zemlju, a među njima posebno ističemo *Die serbische Frage*[9] dr. Vladana Đorđevića te *Aneksiju Bosne i Hercegovine i srpski problem*[10] prof. Jovana Cvijića.

Iz svega ovoga ne mogu se izvući jasni zaključci iako *communis opinio doctorum*[11] pretеže na srpsku stranu smatrajući da je Bosna ipak srpska zemlja. Budući da je unatoč svemu to pitanje ostalo neriješeno, javnost, novinstvo i praktična politika rado su posezali za polovičnim rješenjem. Kada su početkom 20. stoljeća težnje za ujedinjenjem Hrvata i Srba iznjedrile pojam srbohrvatstva, ljudi su prigrlili tu novotvorenicu da bi njome prikladno popunili prazninu nejasnih etničkih odnosa u Bosni. Prevladalo je mišljenje da su Bosna i Hercegovina srpskohrvatske zemlje. Tomu je dodatno pridonijela okolnost da idiom koji se govori u Bosni bosansko-hercegovačka upravna tijela službeno nazivaju »srpskohrvatskim jezikom«.

No, već smo jednom utvrdili da se grozimo pojmova Srbohrvat i srpskohrvatski jezik te da, neskloni svakoj vrsti polovičnosti, priznajemo samo Hrvate i Srbe.

---

[6] III-1, str. 21.

[7] IV-25, str. 96.

[8] IV-3, str. 58.

[9] VII-29.

[10] VII-33.

[11] (lat.) općeprihvaćeno stručno mišljenje (nap. prev.)

Stoga smatramo svojom dužnošću točno utvrditi jesu li Bosna i Hercegovina hrvatske ili srpske zemlje odnosno u kakvu su odnosu te dvije nacionalnosti u toj zemlji.

Tvrdimo da je Bosna od 8. stoljeća bila hrvatska zemlja i da je to ostala do danas, a tek će budućnost pokazati hoće li možda postati srpska.

Posve smo svjesni koliko je teško osporavati takoreći nedodirljiva mišljenja autoriteta poput Engela, Rankea i Kállaya, tim više što njihovim radovima napisanima u strogo povijesno-znanstvenome obliku ovdje moramo suprotstaviti kraći i mahom političko-znanstveni oblik. No, latit ćemo se i toga mukotrpnoga zadatka svjesni da služimo samo istini i dobru te u uvjerenju da nam kasnija znanost i budući razvoj političkih prilika bezuvjetno hoće i moraju dati za pravo.

3. Bosna je hrvatska zemlja

Kada utvrđujemo narodnu pripadnost Bosne, moramo početi s njezinim naseljavanjem.

Sva zbrka u vezi s time potječe od Konstantina Porfirogeneta, carskoga povjesničara kojega poznati bizantolog Gfrörer s pravom naziva »bijednim piskaralom«. Njegova pristranost, nepouzdanost i politička tendencioznost znanstveno su višestruko potvrđene, a kada je riječ o hrvatskoj povijesti, osobito se istaknuo Rački.[12] Uostalom, *De administrando imperio*, u kojemu nalazimo dvojbenu povijest naseljavanja, politički je tendenciozno djelo napisano *ad usum Delphini*.[13] Rački je utvrdio da se ono prema svojoj uvodnoj koncepciji može podijeliti na četiri dijela: u prvome dijelu (od 1. do 12. poglavlja) autor izlaže koje narode smatra opasnima za Carstvo te kako ih se može obuzdati pomoću drugih naroda; u drugom dijelu (13. poglavlje) objašnjava kako se njihovi zahtjevi mogu odbiti i zaobići; u trećem dijelu (14. do 46. poglavlje) govori o podrijetlu, običajima i ustanovama tih naroda te o njihovu međusobnu odnosu i odnosu s Bizantskim Carstvom. Naposljetku, u četvrtome dijelu (47. do 53. poglavlje) bavi se događajima i promjenama na dvoru i u Carstvu.[14]

[12] IV-32, str. 157-159.

[13] (lat.) za upotrebu prijestolonasljednika (nap. ur.)

[14] IV-32, str. 161-162.

Stoga očekujemo da će čitatelj uvidjeti kako tu povijest naseljavanja odbacujemo kao krajnje tendencioznu poglavito na štetu Hrvata, a u korist Srba sklonih Bizantu. Ona je osobito neistinita kada je riječ o Bosni. Pokušat ćemo ukratko dokazati ovu tvrdnju:

1. Nije nam teško u srednjogrčkoj literaturi pronaći dokaze koji osporavaju Porfirogenetove tvrdnje. Ivan Kinam, visoki bizantski dostojanstvenik Manuela I. Komnena, piše (Lib. III. p. 104, ed. A. Meineke, Bonn 1836)[15] »ἔστι δὲ ἡ Βόσθνα οὐ τῷ Σερβίων ἀρκιξουπάνῳ καὶ αὐτὴ εἴκουσα, ἀλλ' ἔθνος ἰδία παρὰ ταύτῃ καὶ ξῶν μαὶ ἀρχόμενον«, što u prijevodu znači: Bosna nije podložna srpskome velikome županu, nego u njoj živi i vlada jedan drugi neovisni narod. Taj »drugi narod« ne moramo dugo tražiti. Budući da to nisu Srbi, to mogu biti samo Hrvati. To svjedočanstvo utoliko nam je dragocjenije što se, kako smo već istaknuli (str. 72-73), Bizant upravo u vrijeme Manuela I. Komnena intenzivno bavio srpskim pitanjima i Srbima bio vrlo sklon pa se stoga nipošto ne moramo pribojavati bizantske pristranosti nauštrb Srba.

2. Proučimo li najstarije izvore, primijetit ćemo kako i ondje kadšto vlada zbrka, ali i to da što se više vraćamo u prošlost, češće se javljaju Hrvati, a Srbi nestaju. No, ne bismo htjeli čitatelja zamarati nepotrebnim teretom različitih izvora, nego ćemo se još samo kratko pozvati na Cedrenusa koji potvrđuje da Hrvati graniče s Bugarima, a tu granicu mogli bismo potražiti na sjeveru pretežito u današnjoj Kraljevini Srbiji; zatim na Flavija Blonda koji Bosnu naziva pokrajinom Hrvatskoga Kraljevstva;[16] na zabilješku u kartularu samostana sv. Petra kod Solina u Dalmaciji prema kojoj se Bosna doima integralnim dijelom Hrvatske, a pri izboru kralja u Hrvatskoj bosanski se ban naziva knezom izbornikom. Tu činjenicu spominje i Helfert.[17] Pozvat ćemo se i na opetovana izvješća Mlečana u kojima stoji »*appartenendo la Bossina a la Croazia*«[18] i tako dalje. Sve to mora dobrano poljuljati našu vjeru u Porfirogenetovu povijest naseljavanja jer bi inače bilo teško shvatiti zašto bi zemlja koju su nastanjivali Srbi trajno imala odnose s Hrvatskom, a nikada trajne odnose sa Srbijom.

[15] Ioannes Cinnamos, *Epitome. Rerum ab Ioannes et Alexio Comnenis gestarum* (nap. ur.)

[16] *Decadis II.*, 2. knjiga, Edit. Basileae 1559., str. 179.

[17] IV-25, str. 28.

[18] (tal.) budući da Bosna pripada Hrvatskoj (nap. ur.)

3. Uostalom, nismo jedini koji osporavamo Porfirogenetovu povijest naseljavanja. To su već učinile povijesne veličine poput Krausa i uglednoga austrijskoga povjesničara Ernesta Dümmlera koji između ostaloga kaže: »Da bismo objasnili nekadašnju borbenu silu Hrvata, neće nam biti dovoljno ako ušće Vrbasa u Savu uzmemo kao krajnju sjevernu granicu stare Hrvatske. Štoviše, čini se gotovo nužnim *Bosnu također ne smatrati izvorno srpskim područjem, nego nekadašnjom stečevinom Hrvata.*«[19] To se u cijelosti podudara s našim konstatacijama da su u 10. stoljeću Bugari bez otpora pregazili Srbe, dok su ti isti Bugari dvaput od Hrvata doživjeli težak poraz, prvi put pod vojskovođom Alogoboturom, a drugi put pod moćnim carem Simeonom. Iz toga je razvidno da su Hrvati prvotno zasigurno bili narod brojniji i rasprostranjeniji nego Srbi, dok nas časni Porfirogenet svim silama želi uvjeriti u suprotno.

4. Ne bismo čitatelje htjeli zamarati učenim rasprama, nego ćemo svoju tvrdnju radije potkrijepiti svojevrsnom političko-geografskom zornom nastavom. Ovdje prilažemo maleni crni zemljovid Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (str. 114).

To su neosporno hrvatske zemlje jer još i danas u Hrvatskoj-Slavoniji Hrvati čine 62,50%, a Srbi 24,60%,[20] u Dalmaciji Hrvati čine čak 82,60%, a Srbi 16,22%[21] udjela u ukupnome stanovništvu (popis iz 1910. godine).

Sada pozorno pogledajmo zacrnjene hrvatske zemlje, a zatim Bosnu koja je ostala bijela. Kako možemo zamisliti da je u zemlji koja ima oblik raširenoga šestara nastao jedan narod, a da je u zemlji koja ispunjava prostor između krakova šestara izvorno živio neki drugi narod? Neće nam trebati mnogo uvida u to da bismo shvatili kako je u Trojednoj Kraljevini postojanje hrvatskoga naroda — a to je činjenica koja nam se zorno nadaje napose kroz poznate ratne podvige Hrvata u teškim bitkama Svjetskoga rata — zacijelo i u Bosni predstavljalo izvornu narodotvornu snagu. Nastanak naroda na području kakvo tvore Hrvatska, Slavonija, Dalmacija geopolitički i antropološki jednostavno nije moguć ako se ne uračuna i Bosna. Taj se razvoj mogao dogoditi samo na način koji smo

[19] E. Dümmler, *Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien. (549—928.)* (Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien), Band XX, Wien 1856, Aus der Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, str. 373.

[20] VII-19, str. 12.

[21] Isto, str. 23.

već objasnili: Hrvati su se sa svojih prvotnih obitavališta, sa svoje matične zemlje koja se prostirala do Vrbasa, tijekom prva dva do tri stoljeća širili kako na jug i sjever, tako i na istok te ondje sukcesivno naseljavali zemlju, njome ovladavali nanoseći nov sloj stanovništva koji je asimilirao zatečeni slavenski i neslavenski živalj i tako potaknuo stvaranje hrvatskoga naroda.

Bosna je hrvatska zemlja ne samo zbog povijesti naseljavanja nego i politički. To proizlazi već i iz promišljanja koje se promatranjem gornje zemljopisne skice nameće svakom čitatelju koji misli svojom glavom. Ako su današnje zemlje Hrvatska, Slavonija i Dalmacija nekoć pripadale hrvatskoj državi, tada joj je nužno morala pripadati i Bosna. Naime, slično stvaranju naroda, stvaranje države u tako nemoguće oblikovanoj zemlji kakvu tvore već spomenute tri današnje hrvatske zemlje također nije moguće. Unatoč tomu posebno ćemo dokazati i državnu pripadnost Bosne hrvatskoj državi.

1. Tvrdnju da je Bosna bila sastavnim dijelom hrvatske države najbolje dokazuje njezino političko ustrojstvo i kasniji razvoj u samostalnu državu. Od svojega ulaska u povijest do proglašenja kraljevinom Bosna je na čelu imala bana.[22] Banska čast isključivo je hrvatska narodna ustanova koja se u banu Hrvatske, Slavonije i Dalmacije očuvala do današnjih dana. Poslije, u razdoblju državne zajednice Hrvata s Mađarima, banska čast postala je dijelom ugarskoga državnoga prava i značila namjesništvo u južnoslavenskim područjima, kao što to i danas dokazuju Banat u južnoj Mađarskoj te povijesne Mačvanska i Severinska banovina i druge. Srbi ne poznaju ustanovu banovine. Kod njih su postojali samo župani i veliki župani, a iz potonjih se razvila srpska kraljevina. Nigdje u srpskoj povijesti ne nalazimo bansku čast, nego samo u hrvatskoj. Stoga je jasno da je zemlja u kojoj se državno ustrojstvo razvilo iz banske ustanove zasigurno narodnosno i državno pripadala Hrvatima.

2. Bosanski ban prema hrvatskome je državnome pravu bio hrvatski zastavni gospodin i hrvatski knez izbornik, i to prema rangu prvi knez izbornik u hrvatskoj državi. Ovdje upućujemo na već spomenuti zapis iz samostana kraj Solina.

[22] Bilo je mnogo prijepora u vezi s etimologijom riječi ban. Uvriježeno je mišljenje da riječ potječe od avarskoga »bajan«. Tom se mišljenju ne možemo prikloniti, nego pojam dovodimo u vezu s češkom i poljskom riječi *pan* (gospodin) te smatramo da u njoj nalazimo riječ iz altajsko-arijske jezične riznice. U staroperzijskome postoji riječ *merzuban* (markgrof, marchio).

3. Mađarska je *uno actu*[23] s Hrvatskom istodobno stekla i Bosnu kao sastavni dio hrvatske države.[24] To je činjenica koju Mađari osporavaju jer svoje zahtjeve izvode iz ratnoga osvajanja Bosne.

Međutim, razlozi koje navode Mađari nisu nas uspjeli uvjeriti pa nas je to ponukalo da ustrajemo na stajalištu do kojega smo došli.

Ugarske veze s Bosnom mađarska povijest obično vremenski smješta u razdoblje od Bele II. Slijepoga (1135.) nadalje. No, ne treba previdjeti da postoji isprava iz 1103. koja glasi: »*In nomine domini nostri Iesu Christi. Anno ab incarnatione eius Christi MCIII. die XV. junii. Colomanus dei gratia Hungarie, Dalmatie, Chroatie, Rameque Rex.*«[25] Vjerojatno je u zabludi tko misli da je puka slučajnost to što se godinu dana nakon križevačkih *Pacta Conventa* (1102.), kojima su Hrvati priznali Kolomana za svojega zakonitoga kralja, Bosna pojavljuje u naslovu ugarskih kraljeva. To je, dapače, nepobitan dokaz da je Koloman zajedno s krunom kojom je okrunjen u Biogradu na Moru također stekao prava nad Bosnom. To pretpostavljamo čak i u slučaju da je gore navedena isprava krivotvorena, što tvrde neki povjesničari. No, u tom slučaju krivotvoritelj, koji je zacijelo bio dobro upućen, nije slučajno odabrao godinu 1103. kao početak ugarsko-bosanskih odnosa, nego je htio iskazati da je Ugarska zajedno stekla Hrvatsku i Bosnu, a on je u svakom slučaju morao imati bolji uvid u stvarne odnose nego mi danas.[26] Pretpostavimo li da ti odnosi postoje tek od Bele II. Slijepoga, možemo već iz osobina toga slaboga i slijepoga kralja zaključiti da je prihvaćanje naslova kralja Bosne politička posljedica stjecanja Hrvatske i da je u stvarnosti to više bilo polaganje prava negoli stvaran posjed. To

[23] (lat.) istim činom (nap. ur.)

[24] IV-4, str. 82. i dalje.

[25] *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae — Diplomatički sbornik Kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom*, izdaje Ivan Kukuljević Sakcinski, *dio II. od godine 1102—1200.*, Zagreb 1875., str. 8. (»U ime Gospodina našega Isusa Krista. Godine 1103. od utjelovljenja istoga Krista, dana 15. lipnja. Koloman milošću Božjom kralj Ugarske, Dalmacije, Hrvatske i Rame«; nap. ur.)

[26] Usp. također »(Bela) autem, Pannoniae Rex... possedit omnes Regni partes, *Bosnam, Crouatiam, Dalmatiam, Naronam...*« *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum, et Slavonicarum veteres ac genuini*, Tomus tertius, cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri, Vindobonae 1748., Impensis Ioannis Pauli Kraus, str. 523-524. (»No, [Bela], kralj Panonije... posjedovao je sve dijelove Kraljevstva, Bosnu, Hrvatsku, Dalmaciju, Naronu...«; nap. ur.)

moramo pretpostaviti tim prije što ne postoje dostatni dokazi da je Koloman oružanom silom osvojio Bosnu. Pa ipak, tako velika područja poput Bosne ne stječu se bez većih napora. O tome bi Austrijanci i Mađari iz godine 1878. te Srbi iz godine 1914. mogli štošta reći kao i o tome da je kudikamo teže ta područja steći, negoli ih zadržati.

Iz svega toga jasno je: Bosna je od naseljavanja Slavena pa do 12. stoljeća hrvatska zemlja. Sjeverozapadni dijelovi današnje Bosne već su u početku bili središte hrvatskoga naseljavanja. Ostale dijelove koji su bili naseljeni bezimenim slavenskim plemenima i ostacima predslavenskoga stanovništva prekrio je sloj Hrvata i državno organizirao te trajno i organski pripojio hrvatskoj državi. Privremeno srpsko osvajanje pod Časlavom bilo je prekratko da bi pokrenulo promjenu, tim više što uopće nije bilo posve srpsko.

Činjenica je da Srbi danas u Bosni predstavljaju najjaču nacionalnu i vjersku sastavnicu čineći otprilike 43% ukupnoga stanovništva, a posjeduju i najjaču nacionalnu narodnu svijest dok katolički Hrvati, koji čine otprilike 20% stanovništva, ni približno nemaju tako izraženu narodnu svijest, a pogotovo ne muslimani koji čine otprilike 33% stanovništva i kao masa su bez ikakve nacionalne svijesti. Među njihovom inteligencijom vjerojatno postoje začeci nacionalnoga osjećaja, ali podijeljenoga, jer jedan dio naginje Hrvatima, a drugi Srbima iako valja priznati da je većina muslimana sklonija Hrvatima. Kako sada objasniti te pojave koje su u potpunoj opreci s našom tvrdnjom da su Bosna i Hercegovina hrvatske zemlje? Priznajemo da do sada nigdje nismo našli cjelovito objašnjenje nastanka današnjih etničkih odnosa u Bosni i Hercegovini te da je u nizu južnoslavenskih problema bosanski problem najteže rješiv. Jedino dobro poznavanje zemlje i ljudi omogućilo nam je rješavanje i toga pitanja te rado priznajemo da nam je tek potpuno razumijevanje Bosne omogućilo da u cijelosti shvatimo južnoslavenski problem.

Čak i najkvalitetnija povijesna djela posve previđaju ulogu koju je u bosanskoj povijesti imala krivovjerna sekta bogumila.

Tko barem donekle poznaje Bosnu i Hercegovinu i tko se iz gradova spustio u ravnicu, zasigurno je na uzvisinama uočio nizove kamenih gromada duguljasta četverokutna oblika koji su pri vrhu katkada zašiljeni kao krov. Ako se raspitao o njima, zacijelo je saznao da su to takozvani »bogumilski grobovi«, jedini ostaci u zemlji nekoć moćne sekte bogumila.

Budući da su ti bogumilski grobovi znamen, obilježje bosanskoga krajobraza, tako je i sama sekta postala obilježjem bosanske povijesti, najjačim čimbenikom koji je odredio tijek te povijesti. Stoga se prije zasebnoga bavljenja bosanskom poviješću moramo ukratko upoznati s bogumilstvom.

4. Bogumilstvo

Kada se tijekom 2. i 3. stoljeća kršćanstvo počelo pobjedonosno širiti na istok i zapad, na istoku se sudarilo sa zoroastrizmom ili zaratuštrizmom kao vladajućom državnom religijom u Perzijskome Carstvu. Miješanjem dvaju nauka i uporabom gnostičkih elemenata Perzijanac Mani (216.—276.) stvorio je nov kršćanski nauk, maniheizam, koji je usvojio bitne sastavnice zoroastrizma, primjerice staroarijski dualizam i prehrambene propise. Kada se njegov nauk brzo počeo širiti Bizantskim Carstvom, bizantska državna vlast odlučno mu se suprotstavila jer basileus u državi nije bio samo svjetovni nego i duhovni poglavar (cezaropapizam). Uslijed okrutnih progona državne vlasti maniheizam se raspao na čitav niz sekti od kojih ćemo spomenuti samo pavličane, mesalijance, marcionite, doketiste, borborite, tondrakijce koji su također bili izloženi progonu bizantske državne vlasti. Jedna od mjera državnoga progona sastojala se u tome da su Bizantinci od 6. do 10. stoljeća spomenute krivovjernike u nekoliko navrata prisilno naseljavali na bizantsko-bugarskoj granici da bi ih kao »topovsko meso« koristili protiv nasilnih Bugara. Međutim, ti krivovjernici iz Sirije i Male Azije prebjegli su Bugarima i ondje stvorili prozelite pa su se gore spomenuti krivovjerni nauci snažno počeli širiti i u Bugarskoj.

U Bugarskoj se u prvoj polovici 10. stoljeća javlja domaći, slavenski duhovnik, pop Jeremija, koji će od krivovjernih nauka pretežito manihejskoga sadržaja te uporabom staroslavenskih, poganskih običaja i predodžaba sklepati nov nauk te ga navješćivati uzevši ime Bogumil. Njegov se nauk vrlo brzo širio Bugarskom, tim brže što kršćanstvo ondje još nije bilo uhvatilo korijena jer se zbog političkih razloga u zemlji protiv njega stvorila jaka oporba koja je u njemu s pravom vidjela oruđe bizantskih političkih težnja. Tako se nauk proširio Bugarskom i Makedonijom i prelio na Srbiju. Ondje su u međuvremenu na vlast došli Nemanjići koji su u svemu pa i u tome vjerno oponašali Bizantince te počeli nemilice progoniti bogumile i okrutnim kaznama (čupanjem jezika i sl.) u zemlji zatirati njihovu sektu. Bogumili, koji su se na Balkanu nazi-

vali i »babuni«,[27] izravno su iz Bugarske te bježeći iz Srbije došli u Bosnu u kojoj je njihova sekta znatno ojačala. Osim političkih čimbenika koje ćemo poslije pobliže pojasniti tomu je osobito pridonijela manjkava organizacija Katoličke Crkve u Bosni. Već smo spominjali u hrvatskoj državi sklonost Katoličke Crkve latinštini. Praktična posljedica te sklonosti bila je činjenica da su se sjedišta katoličkih nadbiskupa najčešće nalazila u latinskim primorskim gradovima, a crkveni velikodostojnici, u pravilu Talijani, zbog nepoznavanja jezika i mjesnih prilika vrlo su malo mogli učiniti za organizaciju u unutrašnjosti Bosne. Osobito nisu vodili brigu o tome da domaće stanovništvo odgajaju za svećenstvo, a poslani strani legati nikada u zemlji nisu uspjeli steći dovoljan utjecaj. Položaj Katoličke Crkve u Bosni i Humu (Chelmu) bio je vrlo nepovoljan, stoga se bogumilstvo, koje je svojim perzijsko-arijskim i staroslavenskim sastavnicama veoma odgovaralo arijsko-slavenskome državotvornome hrvatskome narodu, moglo širiti vrlo brzo pa je povremeno iz zemlje čak posve potisnulo katoličanstvo.

Tako je bogumilstvo tijekom triju stoljeća postalo najjačim čimbenikom bosanskoga političkoga, kulturnoga i duhovnoga razvoja. Upada u oči kako se do sada posve previdjelo velik politički utjecaj toga vjerskoga pokreta u Bosni. Stoga bismo taj nauk željeli ukratko promotriti u njegovu dogmatskome dijelu.

Glavno obilježje bogumilskoga nauka bilo je preuzimanje staroarijskoga svjetonazorskoga dualizma karakterističnoga za zaratuštrizam. Svijetom vladaju dva načela: Bog kao načelo dobra i Lucifer ili Sotona kao načelo zla. Bogumilski tabor oko toga se ubrzo podvojio. Jedni su tvrdili da ta dva načela postoje od pamtivijeka, jedno neovisno o drugome — to su bili apsolutni dualisti. No, time bi se ukinulo bitno načelo kršćanstva — monoteizam. Nastala je druga struja koje je to nastojala spriječiti navješćujući kompromisan nauk po kojemu od prapočetka postoji samo Bog kao načelo dobra, a Sotona kao načelo zla postoji kao otpali anđeo kojega je stvorio Bog.

Bog kao načelo dobra stvorio je ljudsku dušu i od njega potječe sve duhovno. Sve tjelesno, sve što opažamo osjetilima, sva tvar (chyle) djelo je Sotone kao načela zla. Stoga je ljudska duša Božje, a tijelo vražje djelo. Bogumili su

[27] U Makedoniji i danas postoji »Babuna planina«. Taj naziv potječe od bugarskih bogumila koji su vjerojatno ondje našli utočište od progona. U Bosni se to ime također javlja u topografiji te u vlastitim imenima (Babunović).

priznavali Sveto Trojstvo, ali je Sin (logos) bio manje važan od Oca, a Duh Sveti manje važan od Oca i Sina. Prema njihovu shvaćanju sveta Marija nije bila ljudsko biće nego anđeo i navodno Krista nije rodila, nego je on iskočio iz njezina uha, a Isus Krist općenito da nikada nije posjedovao pravo ljudsko tijelo, nego da je njegova tjelesnost bila samo privid. (To je doketistički nauk, od δοχείν = činiti se.) Odbacivali su štovanje Svetoga Križa, koji su smatrali nedostojnim kao i krštenje vodom. Krštenje (kao čin primitka u sektu) bogumili su obavljali simboličnim činom koji se sastojao u polaganju evanđelja na glavu krštenika. Stari zavjet — osim psalama — odbacivali su u cijelosti, što treba shvatiti kao reakciju na semitski element u kršćanstvu. Nasuprot tomu priznavali su cijeli niz apokrifa, napose one koji su svojim mističnim sadržajem odgovarali bîti sekte. Sakramente nisu priznavali. Od molitava poznavali su samo Očenaš, ali s izmjenama koje su odgovarale duhu njihova nauka. Umjesto za kruh svagdašnji molili su za »kruh nadnaravni«: »*panem nostrum supersubstantionalem*«. U skladu sa svojim naukom dakako da od Boga nisu mogli moliti tvarni kruh kao vražje djelo. Nisu gradili crkve. Obrede pobožnosti koji su se sastojali od molitve i pjesme održavali su u prirodi, na brdima, u šumama ili privatnim kućama. Velebne crkve nazivali su obitavalištima idola i đavoljim kućama.

Tko je htio biti primljen u bogumilsku Crkvu, morao je proći razdoblje pročišćenja jer su bogumili i katolike i pravoslavce smatrali nečistima »poput pasa i svinja«. Općenito su bitna obilježja bogumilstva bila načelno suprotstavljanje i duboka odbojnost prema tim dvjema velikim službenim Crkvama. Sami sebe nazivali su »Kristovom Crkvom« i »potomcima apostola«, a svojega vrhovnika zvali su »Kristov vikar« i »potomak svetoga Petra«. Po isteku razdoblja čišćenja sljedbenik je primao simbolično krštenje knjigom (baptisma libri), a potom je slijedilo svečano polaganje ruke na glavu (*manuum impositio*) svih vjernika, muškaraca i žena čime je završavao primitak u Crkvu. Bogumili su se dijelili na obične vjernike (*credentes*) i one koji su dosegnuli viši stupanj savršenstva te se nazivali »*krstjani*«, »dobri ljudi« i »dobri Bošnjani« (*perfecti sive boni homines, dobri ljudi krstjani i dobri Bošnjani*).[28] Bošnjani su

[28] Nažalost vrlo slabo poznajemo bogumilsku terminologiju na bosansko-hrvatskome jeziku jer do nas nisu doprli domaći zapisi, nego smo upućeni na papinska izvješća, latinske polemike, formule odricanja itd. pa su nam, izuzmemo li osobna imena, najčešće poznati samo latinski i grčki stručni vjerski izrazi.

osobito svečanim formalnim činom (*consolamentum,* τελείῶδίς) uzdizani na viši vjerski stupanj. Iz redova tih »krstjana« ili »dobrih Bošnjana« birali su se crkveni poglavari. Crkvena hijerarhija bila je jednostavna: poglavar neke Crkve bio je »djed«. Sljedeći niži stupanj bio je »gost«, nakon njega »starac«, a najniži je bio »strojnik« (teško prevodiva riječ koja otprilike znači redar). Prema hijerarhiji dviju vladajućih Crkava pokazivali su najdublji prijezir i užasavali se svih svećenika i crkvenih redova.

Život svih pripadnika Crkve bio je strog i asketski, a život onih na višemu stupnju bio je, dakako, mnogo stroži od života onih na nižemu stupnju hijerarhije. To je proizlazilo već iz temeljnih načela nauka jer sve zlo potječe od načela zla i njegova djela, tvari, stoga su prijezir i pobjeda nad tjelesnim potrebama bili najviša zapovijed. Za bogumile su vrijedila tri manihejska signacula: *signaculum manus, oris et sinus.* Obični vjernici pridržavali su ih se približno, a »dobri krstjani« strogo. *Signaculum manus* značio je da se nipošto ne smije ubiti živo biće, a *signaculum oris* da se treba suzdržavati od uživanja mesa jednako kao i svake hrane životinjska podrijetla jer je stvorena spolnim činom pa je tim prije vražje djelo. *Signaculum sinus* značio je obvezu potpunoga suzdržavanja od spolnoga čina. Brak su prezirali, ali su ga dopuštali običnim vjernicima. Nauk nije poznavao blaže nego samo teške grijehe. Laž je bila najteži grijeh, a prisega načelno zabranjena. Jednako su prezirali davanje i primanje milodara. Svatko je bio obvezan raditi i živjeti od rada svojih ruku. Stoga su bogumili mahom bili zemljoradnici i obrtnici. Trgovina i špekulacija bile su strogo zabranjene. Ubojstvo čovjeka bilo je najteži zločin, stoga su osuđivali vojnički poziv i rat. U širenju nauka i stjecanju novih pristaša bogumili su bili neumorni i lukavi. Budući da su svi morali čitati evanđelje (i apokrife), bogumili su bili vrlo načitani, mnogo načitaniji od katolika i pravoslavaca onoga doba. Postojala je i bogata bogumilska književnost, koja je posve uništena tijekom katoličke reakcije i turskih osvajanja.

Bogumili su po zemljama bili podijeljeni na Crkve. Bosna je bila Crkva za sebe i to jedna od najuglednijih.[29]

Jednako kao u Bosnu bogumilski je nauk stigao i do južne Francuske i Italije gdje se pod imenom valdenzi, albigenzi, katari i patareni širio munjevitom

[29] Čini se da je bogumilstvo to preuzelo od pavličana. Pavličanska općina također je bila podijeljena na Crkve.

brzinom pa je ugušen tek uza silne napore i s mnogo prolivene krvi. S braćom po vjeri u sjevernoj Italiji i južnoj Francuskoj Bosna je bila u stalnoj vezi i razmjenjivala vjernike.

Smatrali smo svojom dužnošću malo podrobnije prikazati taj nauk kojemu je bilo namijenjeno da najsnažnije utječe na južnoslavensku povijest općenito, a napose na hrvatsku. Taj utjecaj bio je utoliko snažniji što je mistična i ozbiljna bit toga nauka neobično odgovarala karakteru Hrvata pa se čvrsto ukorijenila kako u običnome narodu tako i među plemstvom.

Bogumilstvo je u svakom slučaju bilo prvi reformacijski pokret u Europi. Najnovija istraživanja sve jasnije otkrivaju veze bogumilstva s kasnijim reformacijskim pokretima, s češkim bratstvima, s husitizmom i naučavanjem Petra Chelčickoga. No, to već uvelike izlazi izvan okvira našega zanimanja pa se time ovdje ne možemo baviti.

5. Politička pozadina bogumilskoga pokreta

Vidjeli smo kako je u Hrvatskoj nastala nacionalna stranka kao opreka romanizacijskim težnjama Katoličke Crkve i znamo da su borbe između narodne i latinaško-klerikalne stranke toliko uzdrmale hrvatsku državu da su Mađari mogli krenuti sa svojim aspiracijama i polučiti uspjeh. Nadalje smo vidjeli kako se u tom trenutku narodno-hrvatska stranka suprotstavila i Ugarskoj, ali su je Mađari i Hrvati iz mađarske stranke porazili na Gvozdu kada pogiba i posljednji hrvatski kralj domaće krvi Petar Svačić.

Pa ipak, ne smijemo pomisliti da je s tim porazom netragom nestala hrvatsko-narodna stranka koja je u sebi nosila nagon za samostalnošću jednoga žilavoga i vitalnoga naroda kakav su Hrvati ostali sve do danas. Što je učinila ta stranka, što je morala učiniti? Njezini pristaše morali su napustiti područja koja su bila pod utjecajem protivnika, klerikalnih Hrvata i primorskih Romana te Mađara. Budući da su klerikalci, Romani i Mađari posve vladali samo rubnim područjima, hrvatsko-narodna stranka povukla se u unutrašnjost zemlje, a to je u strukturi hrvatskih zemalja bila upravo Bosna i Hercegovina. Brdovita, teško pristupačna područja Bosne postala su utočištem neslomljivoga hrvatsko-narodnoga plemstva i njegovih pristaša koji su se tamo sklonili i našli dovoljno zaštite kako bi mogli ustrajati u svojem otporu romanstvu i klerikalno-papinskoj politici te protiv težnja ugarskih kraljeva.

Iseljavanjem u Bosnu politički aktivnoga narodnoga elementa udareni su temelji kasnijem stvaranju bosanske države.

Okolnost da secesija hrvatsko-narodne stranke u Bosnu nije izazvala provalu nezadovoljstva mađarskom vlašću u Hrvatskoj i Dalmaciji objašnjava se time da je porazom na Gvozdu ona bila vrlo oslabljena. No, prije negoli je u Bosni uspjela ojačati, Koloman umire početkom 1116. godine. Smrt toga vještoga i jakoga vladara i političara te pojavu maloljetnoga Stjepana II. na ugarskome prijestolju Mletačka je Republika pod duždem Ordelafom Falierom odmah iskoristila kako bi se domogla Dalmacije. Ni deset godina poslije počele su borbe ugarskih kraljeva s Komnenima pod kojima je Bizant krenuo u svoj posljednji veliki prodor na sjever.

Ne bismo posve razumjeli duboku mržnju Hrvata prema Romanima i veliku hrvatsku odbojnost prema biću i vlasti Bizantinaca kada bismo pretpostavili da bi oni u takvim prilikama ustali protiv ugarskih kraljeva. Oni bi tada vjerojatno morali nastupati kao saveznici Mlečana ili Bizantinaca. No, to se od Hrvata i njihova mentaliteta nije moglo očekivati, dapače, u vrijeme bizantskih ratova vidimo izričito približavanje Hrvata Mađarima. Sredinom 11. stoljeća Bosanci su pod banom Borićem Mađarima čak pružali vojnu pomoć protiv Bizantinaca.

Također vidimo da je spomenuti ban Borić u Bosni nemilosrdno progonio katolike.[30] To je važno uporište za naše razumijevanje bosanske povijesti. Hrvatsko-narodno plemstvo koje je izbjeglo u Bosnu nije moglo ne primijetiti u državi koju su oni osnovali sudbonosnu jednostranu naklonost Katoličke Crkve dalmatinskim Romanima. Nakon što je katoličko-klerikalna stranka u Hrvatskoj iskazala neprijateljstvo prema Hrvatima, jasno je da je hrvatsko-narodna stranka morala biti protuklerikalna pa i protukatolička. To je došlo do izražaja i tako što je nedugo nakon secesije hrvatsko-narodne stranke u Bosnu prvi bosanski ban koji je postao vidljiv i nastupao samostalno pokazivao protukatoličko raspoloženje.

Godine 1163. Borić nestaje, a Bosna kao i sve hrvatske zemlje potpada pod vlast Bizanta. U jednoj ispravi iz 1155. Manuel I. Komnen u svojemu naslovu spominje i Bosnu. Kada je nakon njegove smrti (1180.) jenjala bizantsko-komnenska navala, u Bosni se već javlja bogumilstvo. Sljedeći bosanski ban, Kulin,

[30] IV-3, str. 68.

koji još i danas živi u predaji bosanskoga naroda, već je gorljivi bogumil, a bogumilska sekta u zemlji broji na desetke tisuća.

Što nam govori ta pojava? Još za Borića uočljivo protukatoličko raspoloženje bosanskih Hrvata otišlo je korak dalje pa je hrvatsko-bosansko plemstvo prešlo na bogumilstvo upravo zato što je u bogumilstvu kao načelnome neprijatelju katoličanstva našlo pravi izraz svojih shvaćanja. Tomu je vjerojatno pridonijela i okolnost da su u bogumilstvu vidjeli narodno-slavensku religiju privlačnu puku. U njoj su našli slavenski crkveni jezik za koji su se uzalud borili u vlastitoj državi. Njihovo nastojanje da osnuju neovisnu državnu Crkvu također je dobilo prigodu da se ostvari jer je bogumilstvo bilo podijeljeno na zemaljske Crkve. Moguće je da je i bizantska vlast od 1163. do 1180. činila sve za promicanje pravoslavlja. Odbojnost Hrvata prema bizantinizmu i pravoslavlju zacijelo je bila još jedan poticaj za prelazak na bogumilstvo koje je prema objema glavnim kršćanskim Crkvama gajilo jednako neprijateljstvo, stoga je prelazak na nj značio jednak otpor objema Crkvama.

Tako u Bosni i u Bugarskoj vidimo da su prilikom prelaska naroda na bogumilstvo posrijedi vrlo jaki politički motivi: u Bugarskoj to je bila odbojnost prema pravoslavlju koje je politički i narodnosno favoriziralo romejstvo, u Bosni to je bila odbojnost Hrvata prema katoličanstvu koje je favoriziralo romanstvo, a poslije politički mađarstvo.

Uz secesiju hrvatskoga plemstva bogumilstvo je bilo najvažniji čimbenik koji je imao za posljedicu stvaranje samostalne države u Bosni.

Kao što smo vidjeli, bogumilstvo se organiziralo u Crkvu, takozvanu bosansku Crkvu koja se pokušavala proširiti povremeno prodirući u Dalmaciju i Slavoniju. Taj prodor uznemirio je katoličke krugove pa je uslijedio snažan protuudar katoličanstva. Što se u međuvremenu dogodilo? Već smo u drugome poglavlju pokazali kako su se dalmatinski Romani naglo počeli slavenizirati čim su izgubili političku moć. Taj se proces zbivao tijekom 12. i 13. stoljeća, a u 14. stoljeću oni se u manjoj ili većoj mjeri već pojavljuju kao Hrvati. Kao posljedica asimilacije Romana kod primorskih Hrvata još jače dolaze do izražaja klerikalno-katoličke tendencije pa su morali utoliko jače poraditi na potiskivanju bosanskoga krivovjerja. To je za posljedicu imalo otuđenje katoličkih primorskih Hrvata od bogumilskih bosanskih Hrvata i stvorilo njihovu veću agresivnost prema bosanskim Hrvatima, što je kod njih izazvalo prirodnu težnju za odvajanjem i osamostaljenjem te oblikovanjem područja bosanske Crkve u po-

litičko samostalno područje. Nepobitan dokaz ispravnosti toga shvaćanja vidimo u već spomenutome neuspjehu obitelji Šubića da prošire svoju vlast.

Vidimo kako su Mladina I. Šubića, brata i nasljednika Pavla I. Šubića, bosanski bogumili dokazano ubili čime je slomljen uspon njihove kuće. Drugi nasljednik i nećak ubijenoga Mladina I. Šubića, Mladin II. Šubić, čvrstom je rukom vladao Bosnom i Humom i za svojega namjesnika postavio Stjepana II. Kotromanića. No, on ga je izdao i predao u ruke Anžuvinca Karla I. Roberta u međuvremenu izabranoga za ugarskoga kralja. Njemu je odgovaralo što se dočepao toga silno moćnoga feudalca pa ga se riješio po kratkom postupku.

Kako objasniti činjenicu da su se upravo bosanski bogumili, kojima je vjera branila čak i ubijanje životinja, dali nagovoriti da ubiju vladara? To se može razumjeti samo tako da je Šubić, čija je obitelj slovila kao gorljivo katolička, postupao po načelu »*cuius regio eius religio*«[31] i da su ga ubili gnjevni bosanski bogumili zbog oskvrnuća njihovih vjerskih svetinja.

Posve isti čimbenici bili su posrijedi kada je riječ o feloniji[32] Stjepana II. Kotromanića. Nećak Mladin II. Šubić karakterom i načinom razmišljanja vjerojatno se nije mnogo razlikovao od svojega istoimenoga strica, dapače, povijest ga opisuje kao vrlo nasilnoga. Pa ipak, Stjepan II. Kotromanić dokazano je bio bogumil. Gorljivi katolik i silnik Šubić jednako je bio nepodnošljiv bogumilskome lenskome posjedniku kao i bosanskome — tada već pretežito bogumilskome — narodu pa ga je Kotromanić izdao već i zato da sâm ne nastrada od mržnje svojega bogumilskoga naroda.

Tako je Stjepan II. Kotromanić postao začetnikom dinastije Kotromanića i utemeljiteljem samostalne bosanske države. Tko može osporiti da je bogumilstvo postalo pokretačem stvaranja zasebne bosanske države? Smatramo da je to očigledno i da daljnje dokazivanje nije potrebno.

Ta dva temelja stvaranja bosanske države — secesija hrvatsko-narodne stranke u Bosnu i bogumilstvo — također su odredila odnos Bosanaca prema ostalim hrvatskim zemljama i Ugarskoj tijekom cijeloga razdoblja samostalnosti.

Premda su se Bosanci našli u opreci prema drugim Hrvatima, ipak nikada nisu mogli posve isključiti instinktivni osjećaj zajedničke nacionalne pri-

[31] (lat.) čija je zemlja, njegova je i religija (nap. ur.)

[32] Povreda feudalne vjernosti vazala prema gospodaru. (nap. prev.)

padnosti. Svaki nacionalni pokret katoličkih Hrvata uvijek je uživao potporu Bosanaca. Svaki put kada bi Hrvati izabrali kralja, Bošnjani su ga priznavali kao svojega vrhovnoga lenskoga gospodara. To je utoliko znakovitije što Hrvati izvan Bosne nikada nisu pokušali oružanom silom nametnuti priznanje svojih kraljeva u Bosni, a za takvo što nisu bili ni dovoljno jaki. Presudno je bilo tradicionalno stajalište Bosne s ishodištem u njezinu hrvatskome podrijetlu i ovdje već naglašenoj secesiji hrvatsko-narodne stranke u Bosnu.

Dva prethodno spomenuta čimbenika stvaranja bosanske države unaprijed su odredila i stajalište Bosanaca prema Mađarima. Premda su isprva uporno odbijali ugarsku vladavinu, s Mađarima ih je ponovno zbližila opasnost međunarodne naravi, pojava vanjskih neprijatelja koji su jednako ugrožavali i Hrvate i Mađare. Čim su te opasnosti minule, Bosanci su se ponovno našli u oporbi prema Mađarima. Najljući protivnici Mađara osobito su bili bogumili, kod kojih je u jednakoj mjeri bio važan vjerski koliko i nacionalno-politički čimbenik. Mađar Komlóssy priznaje to vrlo otvoreno kada piše: »Patareni su ugarskim kraljevima stvorili mnogo briga i žrtava. Oni su glavni krivci za to što se ugarska hegemonija u Bosni nije jače ukorijenila.«[33] To se posve podudara s našim shvaćanjem uz jednu iznimku: mi tu pojavu možemo u cijelosti objasniti, to Komlóssyju to nije pošlo za rukom. Položaj ugarskih kraljeva poboljšao se kada su nakon Arpadovića na ugarsko prijestolje došli Anžuvinci. Prije nego što je okrunjen za ugarskoga kralja, Hrvati su Karla I. Roberta izabrali za hrvatskoga kralja, a kao takvoga priznali su ga Bosanci i poduprli u borbi za ugarsku krunu. Nakon što su Bosanci jednom priznali Anžuvince za hrvatske kraljeve, to priznanje više nije bilo lako povući. No Anžuvinci, postavši ugarskim kraljevima, automatski su poveli politiku usmjerenu protiv bosanske samostalnosti. Iz toga je nastalo prilično zbrkano stanje privlačnosti i odbojnosti pri čemu je nepromjenjivo bilo samo to što su se Mađari u iskazivanju svojih političkih pretenzija uvijek skrivali ispod plašta zaštite katoličanstva dok su bosanski vladari opasnost koja im je prijetila s te strane pokušavali otkloniti vještim balansiranjem između pape i ugarskih kraljeva. Činjenica je da se ta predstava ponavljala sve dok Turci 1463. nisu slomili bosansku, a 66 godina poslije i ugarsku državu.

[33] IV-5, str. 26.

Svakako treba konstatirati da zbog ogorčenoga otpora bogumila ugarski kraljevi nikada Bosnu nisu uspjeli posve podrediti svojoj vlasti i da je između Ugarske i Bosne uvijek vladao tek labav odnos vrhovne vlasti prema svojemu lenu koji je često bio posve u prekidu.

Teorija secesije i teorija o bogumilima[34] kojom smo se poslužili radi rasvjetljavanja bosanskoga problema u cijelosti objašnjava još jednu pojavu, to jest pitanje zašto je stvaranje bosanske države iznimka od pravila koje smo postavili, a prema kojemu su južnoslavenski narodi popratne pojave stvaranja južnoslavenskih država. Stvaranje bosanske države nije urodilo stvaranjem naroda. To posve logično proizlazi iz činjenice da bosansku državu izvorno nije stvorilo neko osvajačko pleme, nego je ona izdanak državne tvorevine naroda koji je u osnovnim crtama već bio oblikovan — Hrvata. Poticaj za stvaranje države nije bilo osvajanje i nastojanje da se zadrži osvojeno, nego vjerski motivirana težnja za samoodržanjem i obranom. No, ta snaga nije bila dostatna da bi se dokinuo povijesni princip inercije i promijenio jednom ustaljeni nacionalni karakter.

Stoga su srednjovjekovni Bosanci po svojoj biti i svijesti bili Hrvati, ali je nedvojbeno da je tijekom povijesnoga razvoja ta nacionalna svijest slabjela sve dok nije gotovo posve nestala u kataklizmi osmanskoga osvajanja. Tim razvojem događaja još ćemo se baviti.

Netko će možda prigovoriti da je ova hipoteza vrlo zgodna, ali da je to zapravo samo stjecaj okolnosti i zapitati se gdje je tu nepobitan dokaz da su bosanski bogumilski plemići uistinu bili Hrvati.

Znanstvena istraživanja provedena od vremena okupacije Bosne o tome nam također pružaju dokaze. Jedino što nam je od njih ostalo, golemo je monolitno nadgrobno kamenje. Bosansko-hercegovačka zemaljska vlada brižljivo je prikupila natpise koji se mjestimice pojavljuju te ih objavila u *Glasniku Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*. Zavirimo li ondje, naći ćemo dokaz da

[34] Za ljubav istine ovdje valja naglasiti da teorija secesije ne potječe od autora ovih redaka nego od hrvatskoga znanstvenika dr. Petriniensisa koji ju je iznio u već citiranome djelu *Bosnien und das kroatische Staatsrecht*. Na temelju rezultata svojih dugogodišnjih proučavanja mi smo ju samo provjerili i zaključili da je neprijeporna. Kao rezultat vlastite spoznaje moramo izdvojiti teoriju o bogumilima čijim se isticanjem kao državotvornoga elementa u potpunosti uspijeva objasniti cjelokupni problem.

pod tim nadgrobnim spomenicima u pravilu leže bosanski plemići i velikaši. Uzmimo za primjer nekoliko natpisa!

U selu Kovanju u južnoj Bosni na putu između Rogatice i Glasinačkoga polja nalazi se stećak s natpisom: »V ime Božie, ase leži Tvrdiša Banović,[35] dobri vitez, na svojej plemenitoj«.[36]

Zatim u Bandolu[37] (»Banovu dolu«) u istočnoj Bosni, 35 kilometara od Tuzle, na ukrašenom stećku čitamo: »Ase leži Božićko Banović, na svoej zemli, na plemenitoj«.[38]

A zatim unatoč neslomljivu ponosu jedan vrlo sjetan natpis koji svjedoči o izumiranju snažne rase, a prenosi nam ga Kállay: »A se leži Vlatko Vlađević, koji ne moljaše nijednoga človeka tak moćna, a obide mnogo zemlje a doma pogibe, a za njim ne osta ni sina, ni brata«.[39]

Ti natpisi koje bismo mogli nabrajati u nedogled govore mnogo.

Kamo nas usmjeravaju ti banovići (banski sinovi) koji počivaju u Banovu dolu? Prema Hrvatima — jer Srbi nisu imali banove!

Gdje na slavenskome Jugu nalazimo tako postojanu plemićku rasu koja se i u smrti ponosi svojim povlasticama, plemićkim imanjem i viteštvom? Samo u Hrvata! Šubići, Nelipići, Zrinski, Frankopani, Berislavići, Blagaji, Kolonići, Draškovići, Keglevići, Bathyani (Baćani) i tako dalje katolički su predstavnici one iste snažne i postojane rase čiji bogumilski potomci počivaju ispod nadgrobnih spomenika iz 13. i 14. stoljeća koji nam govore vrlo nedvosmislenim jezikom.

Tu sliku skladno upotpunjuje starinski, čisto ikavsko-hrvatski jezik tih spomenika koji podsjeća na dalmatinski otočni idiom (saj bilig postavista, nevista).

Tko još gaji sumnju, neka pođe u muzej Hrvatskoga starinarskog društva u dalmatinskome Kninu, starohrvatskome kraljevskome gradu, i neka pogle-

---

[35] U njemačkome izvorniku autor prezime Banović prevodi na njemački kao »Banussohn« (banski sin). (nap. prev.)

[36] IV-23 b, str. 355.

[37] Danas se taj istočnobosanski grad zove Banovići, prema tamošnjemu stećku posvećenom Božićku Banoviću dok današnji Bandol, smješten u središnjoj Bosni pokraj Travnika, nije u vezi s ovim primjerom. (nap. prev.)

[38] IV-23 c, str. 570.

[39] IV-22, str. 20.

da umjetnička djela iz 10. i 11. stoljeća iz razdoblja hrvatske neovisnosti. Zatim neka ode u Zemaljski muzej u Bosni i Hercegovini u Sarajevu i pogleda bosanske umjetničke spomenike od 12. do 14. stoljeća pa će se začuditi nad istovjetnošću umjetničkih elemenata. Izvan svake je sumnje da su tvorci jednih i drugih djela zasigurno pripadali istome narodu, a tu je činjenicu utvrdio još Thallóczy.

A tko je podignuo sve one srednjovjekovne dvorce u Bosni i Hercegovini? Tokovi Bosne i Drine nisu ništa manje načičkani starim dvorcima nego Rajna. Tko ih je nekoć nastanjivao? Samo pripadnici jedinoga krvnoga plemstva na Balkanu — Hrvati. Poput svih Bizantinaca ni Bugari ni Srbi nisu imali krvnoga nego samo činovničkoga plemstva.

Stoga je izvan svake sumnje da je bogumilska rasa koja je vladala Bosnom od 12. do 15. stoljeća bila hrvatskoga podrijetla, a sva područja zapadnoga Balkana na kojima postoje stećci nekoć su pripadala hrvatskome narodnome posjedu.

6. Sudbina Bosne kao bogumilske države

Bogumilski nauk namjerno smo prikazali nešto iscrpnije kako bismo ljubaznome čitatelju omogućili da stvori vlastiti sud o tome kako je bogumilstvo utjecalo na kulturni i politički razvoj Bosne.

Kulturni utjecaj uglavnom je bio povoljan. Snažna asketska crta koja se provlačila tim naukom odgojila je trezven, umjeren i stoga tjelesno učinkovit narod. Opća obveza rada, od koje nije bilo izuzeto ni svećenstvo, stvorila je marljiv srednji stalež koji se bavio obrtom. To je urodilo i relativnim blagostanjem koje se ipak nigdje nije moglo prometnuti u bogatstvo pogotovo jer su trgovina i špekulacija načelno bile zabranjene kako se ljudi ne bi odali »laži, prisezi i prijevari«. I doista je u Bosni u vrijeme samostalnosti trgovina bila gotovo isključivo u rukama Dubrovčana. Tu posvema povoljnu sliku upotpunjuje bogumilska načitanost kao posljedica njihova prosvjećivanja čitanjem evanđelja.

Koliko god je jedna strana bila svijetla, toliko je druga zasigurno bila mračna. Što reći o političkome i državno-političkome značenju nauka prema kojemu je sav materijalni svijet koji nas okružuje vražje djelo? Država se ponajprije treba brinuti o materijalnoj strani ljudskoga života. Kakav je onda položaj države ako se njezina glavna zadaća prikazuje kao vražje djelo, kao ne-

što ne samo suvišno nego i odvratno i vrijedno prijezira? Kako će se razvijati država u kojoj se brak načelno odbacuje i samo trpi *per nefas*[40] i gdje su oni savršeni — viši i vodeći krugovi društva — zbog stroge zabrane braka i spolnoga općenja isključeni iz razmnožavanja čime se iskorjenjuju upravo oni valjaniji, vrjedniji kao što pokazuje slučaj uglednika Vlatka Vladevića? Kako će se razvijati država u kojoj se zbog bolesnoga straha »od laži, prisege i prevare« načelno preziru trgovina i promet, u kojoj je gomilanje bogatstva zabranjeno, u kojoj je stjecanje posjeda i zemljišta bilo jedina mogućnost društvenoga uspona i u kojoj se cijelo stanovništvo podijelilo na seljake, radišan ali trom i neambiciozan srednji stalež te na klasu moćnih feudalnih gospodara? K tomu još i stroga zabrana ubijanja životinja i ljudi koja — ma koliko bila simpatična — vodi prema načelnome odbacivanju rata i umijeća ratovanja, a to je čak i tako ratnički narod kakav su Hrvati — napose bosanski Hrvati — općenito oduvijek bili, zasigurno lišilo njegovih ratničkih vrlina, a njegovoj državnoj tvorevini uskratilo mogućnost širenja i obrane?

Uopće ne moramo dalje istraživati i razmišljati jer je već na prvi pogled jasno: bogumilstvo je za državnu politiku bilo štetan i opasan pa čak i protudržavan nauk.

Ta nam konstatacija podosta objašnjava o stvaranju bosanske države. Ta tvorevina bila je slaba, a u najboljim vremenima njezina je ekspanzivna snaga bila vrlo mala, osobito ako se Bosnu usporedi sa Srbijom. To tim više upada u oči jer su bosanski Hrvati po naravi bili vrlo ratoborni. Za to je bila kriva vladajuća bogumilska religija. Naime, država koja u optjecaju nema novca ni oružja i kojoj vjerski obziri ne dopuštaju pripreme za rat, jednostavno ne može razmišljati o širenju. Jedina snaga koju je ta tvorevina pokazivala, bio je tvrdokoran otpor Mađarima i katoličanstvu. To je bila tvrdokornost svojstvena upravo Hrvatima kao i otpor Turcima koji ćemo poslije vidjeti kod katoličkih Hrvata. Jedina je razlika u tome što je otpor ovdje počivao na bogumilsko-vjerskim osnovama i bio usmjeren protiv Mađara, a ondje na katoličko-vjerskim temeljima i bio usmjeren protiv Turaka.

Bogumilstvo nam objašnjava i kolebljivost bosanskih vladara. Uočljivo je koliko su brzo uvijek bili spremni zanijekati svoju vjeru i prihvatiti katoličanstvo i koliko su se brzo, čim bi nestalo vanjske prisile, vraćali bogumilskoj he-

[40] (lat.) na nedopušten način (nap. prev.)

rezi. Moramo priznati da smo dugo vremena takvo ponašanje tumačili kao beskarakternost, kao balkanizam, kako ga naziva Thallóczy. Tek proniknuvši u bit bogumilstva shvatili smo što je posrijedi. Istina je zapravo obratna: takvo ponašanje nije posljedica beskarakternosti nego nužde iz koje je nastala kolebljivost koja je i dan-danas svojstvena Bosancima. Bosanski kraljevi bili su stvorenja vrijedna žaljenja. Ne možemo poći od pretpostavke da daroviti Bošnjani nisu uvidjeli kako je s bogumilstvom politički napredak nemoguć. No, budući da je država nastala na bogumilstvu, odricanje od njega značilo bi napuštanje samih temelja države, a narod je tvrdoglavo slijedio vjeru koju je zavolio. Tako su bosanski vladari stalno bili u neprilici: s bogumilstvom nisu mogli vladati, ali ni protiv njega jer su protiv sebe imali cijeli bogumilski narod, a to su bili upravo državotvorni, bogumilski, hrvatski elementi. Stoga su brojne promjene vjere i kolebanja zapravo bili tek očajničko koprcanje beznadno prikliještenoga organizma koji želi, ali ne može živjeti.

U bosanskoj povijesti nalazimo izvjesnoga bana Sebeslava (Žibislav) koji je bio gorljiv katolik jer mu je papinska kurija izdala svjedodžbu da je »*sicut lilium inter spinas*«.[41] No, kao bosanski ban propao je u roku od samo nekoliko godina i zauvijek nestao.

Kotromanići, ta sposobna bosanska dinastija koja je vještim manevriranjem uzdigla zemlju na rang kraljevstva, bili su dovoljno promućurni da uoče znatnu praktično-političku vrijednost pravoslavlja. To pitanje nije posve razjašnjeno, ali se pretpostavlja da su gajili naklonost prema pravoslavlju. Mi to posve shvaćamo i uvjereni smo da je bilo upravo tako jer bi nas začudilo kada se sposobna dinastija koja uviđa beznadnost svojega trenutačnog stanja ne bi na taj način pokušala izvući iz očajna položaja.

Tako je Stjepan Tvrtko I. (1353.—1391.), koji je u mladosti bio pataren, zatim pravoslavac, a u zrelim godinama katolik — što mu je dalo veću slobodu u odnosu na papinstvo i Mađare — zaslijepljen srpskim uspjesima pokušao oponašati Srbe te Bosnu povesti putom srpskoga državnoga razvoja. Kada su 1371. izumrli Nemanjići, on se sjetio da i njegovim žilama teče nemanjićka krv pa se osvojivši susjedne dijelove srpskih zemalja, osobito veći dio današnjega Novopazarskoga sandžaka, okrunio na grobu svetoga Save u Mileševu dvostrukom krunom Bosne i Srbije te po uzoru na srpske kraljeve uzeo naziv

[41] (lat.) poput ljiljana među trnjem (nap. prev.)

»Stjepan Tvrtko po milosti gospoda Boga kral Srblem, Bosni, Primorju, Hlmsci zemli, Dolnim Krajem, Zapadnim stranam, Usori, Soli, Podrinju i ktome«. Krunidba na grobu svetoga Save dovoljno nam govori o političkoj tendenciji toga formalnoga čina. Namjerno smo se iscrpno pozabavili tim zanimljivim svecem anadolske Crkve. Nakon što je sveti Sava zastupao ideju da je pravoslavlje najprikladnija religija za južne Slavene, jasno je kako spajanje državnoga čina s uspomenom na nj nije ništa drugo nego zaokret prema pravoslavlju.

Međutim, taj pokušaj moramo nazvati posve promašenim. Unatoč njegovoj nemanjićkoj krvi Srbi nisu htjeli ni čuti za vladara koji je bio na zlu glasu zbog bogumilske prošlosti kao ni za zajednicu s krivovjernom Bosnom. Ali ni Bošnjani, pretežito još uvijek bogumili, također nisu htjeli čuti za političku zajednicu s pravoslavnim Srbima. Stoga taj pokušaj nije imao nikakvih znatnijih političkih posljedica pa je ambicioznome Stjepanu Tvrtku I. ostalo samo razočaranje, bosanskome kraljevskome naslovu jedno ime više, a potomcima školski primjer kako se događaji razvijaju prema zakonitostima koje se ne mogu proizvoljno mijenjati.

Isti se igrokaz ponovio još jedanput. Nekadašnja Crvena Hrvatska s vremenom se podijelila na tri područja: na Zetu koja se posve posrbila, slobodnu Dubrovačku Republiku koja se, nekoć romanska, posve poslavenila, i Humsku zemlju sa susjednom Travunjom koja je za vladavine Nemanjića privremeno pripala njima da bi ju poslije oteli bosanski kraljevi (1325.) i definitivno vratili u okvire bosanske države gdje je i ostala. Tako je zbog političke nedjelotvornosti bogumilstva ona dijelila i njihove sudbine pa i njihove državne nevolje. Geopolitički prilično jedinstveni Hum razvio se u moćnu feudalnu vladavinu obitelji Vukčić. Što je središnja vlast bila slabija, to je više rasla moć feudalaca, napose vojvode Hrvoja Hrvatinića i Stjepana Vukčića (Kosače). Čini se da je Stjepan Vukčić, u čijoj su se zemlji u vrijeme katoličke reakcije u Bosni bogumili silno namnožili, htio izvesti sličan zaokret kao i bosanski kralj Stjepan Tvrtko I. No, čini se da je on pokušao razvoj političkih prilika u istočnoj i zapadnoj Europi iskoristiti za jačanje svoje vlasti. Tako je 1448. od kralja Fridrika III., kasnijega cara Fridrika IV. prihvatio dužnost čuvara groba svetoga Save s naslovom »herceg Svetoga Rimskoga Carstva«, a njegova zemlja otad se zvala »Herceštvo Svetoga Save« od čega je nastalo današnje skraćeno ime »Hercegovina«. Pa ipak, nije bio ništa uspješniji nego kralj Stjepan Tvrtko I.

Ovdje vidimo kako su se sveti Sava i njegova tradicija uvelike koristili kao primjer južnoslavenskoga širenja moći. Stoga nas ne iznenađuje što su Turci spoznali i htjeli obesnažiti silnu moć koja je proizlazila iz života i utjecaja životnoga djela toga čovjeka. U proljeće 1594. Turci su otvorili grob svetoga Save u Mileševu, izvadili njegove posmrtne ostatke te ih 27. travnja 1594. spalili na Vračaru kod Beograda.

No uzalud! Zemni ostaci bili su spaljeni, ali duh i djela svetoga Save djeluju i dalje.

Nakon propaloga pokušaja kralja Stjepana Tvrtka I. da se izvuče iz bezizgledna položaja Bosni nije preostalo ništa drugo nego da potiho propadne. To je bila sudbina te zemlje na prijelazu iz 14. u 15. stoljeće.

Protudržavni karakter vladajućega nauka sprječavao je jačanje države, a rastući feudalizam kojemu su težile sve vitalne i ambiciozne sastavnice u državi, jer se drugačije nije moglo živjeti punim plućima, rastakao je državnu vlast tim više što je svaki feudalni gospodar mislio da mora oponašati kolebljivu narav i ponašanje bosanskih kraljeva. To je obeshrabrivalo zemlju. Tijekom stoljeća neratnički, miroljubivi duh bogumilstva zatomio je ratničku narav naroda pa je vojna otpornost zemlje sve više slabjela.

U međuvremenu se u Bosni mađarstvo sve jače nametalo u savezu s katoličanstvom. Bilo je sve više križarskih ratova protiv nesretnih Bosanaca, a sredinom 15. stoljeća uslijedila je i katolička reakcija. Iziritirane više od tri stoljeća dugim tvrdokornim političkim i crkvenim otporom bosanskih bogumila, dvije sile — mađarstvo i katoličanstvo — izgubile su svaku mjeru te bjesomučno, okrutno i krvavo nasrnule na bosanske heretike. Komlóssy priznaje da su »franjevački i dominikanski redovnici u svojoj pretjeranoj inkvizitorskoj revnosti podlegli iskušenju i počinili užasne okrutnosti«.[42] Iživcirano neuspjesima, papinstvo je preporučilo zapljenu imovine kao prikladno sredstvo u borbi protiv bosanskih heretika. Tijekom 15. stoljeća za tom se mjerom posezalo sve češće pa čak i kada je bilo dovoljno razloga da se s time postupa vrlo oprezno.

U Bitci na Kosovu polju (1389.) skršena je srpska država. Južnoslavenstvo je osjetilo da se radi o životu i smrti pa je prevladavši sve suprotnosti, politički oštroumni Bosanac Stjepan Tvrtko I. poslao jak vojni kontingent, a s odre-

[42] IV-5, str. 28.

dom ratnika Srbima su u pomoć pritekli i katolički Hrvati pod Ivanišom Horvatom. Međutim, ništa nije pomoglo. Preko razvalina srpske države razlila se bujica osmanstva prodirući kroza sve pore natrule bosanske države.

Moć feudalaca bila je toliko narasla da je kralj postojao samo prividno. Zato se posve morao osloniti na mađarsko-katoličku pomoć koja je pak zahtijevala radikalno istrebljenje bogumilstva, što se i dogodilo polovicom 15. stoljeća. Tko nije pao žrtvom inkvizicije i smrtnih presuda, protjeran je sa svojega posjeda, a posjed je dodijeljen katolicima. Oni ustrajniji pobjegli su u Hercegovinu gdje je nekoć vladao bogumilima sklon herceg Stjepan Vukčić, dok su oni kolebljiviji, ne bi li spasili imetak, prividno prihvatili katoličku vjeru, ali su ostali pritajeni bogumili.

Turci koji su u međuvremenu teško ugrožavali južnu granicu Bosne, vjerojatno ne bi bili pametni da te prilike nisu znali iskoristiti i tvrdokornu Bosnu ukloniti kao smetnju. Bogumilima protjeranima s posjeda i nagomilanima na jugu obećavali su povrat njihova nekadašnjeg vlasništva. Pritajenim bogumilima obećavali su slobodu vjeroispovijesti. Kada bi se feudalci međusobno gložili, oni bi slabijemu nudili pomoć. No, istodobno su njihovim teško potlačenim kmetovima i cenzualistima davali do znanja da bi se pod turskom vlašću mogli otarasiti svojih gospodara i živjeti bolje.

Tako su postupno podrivali već ionako dovoljno rastrojenu zemlju. Kada su se Osmanlije pod sultanom Mehmedom II. Fatihom (Osvajačem) odvažili na napad, Bosna je pala takoreći bez otpora, a izdaja je Turcima posvuda utirala put. Bosanci se još i danas srame te svoje slabosti pa bosanska narodna pjesma tužno poje: »I Bosna šaptom pade«.

Tako je Bosna, koja je zahvaljujući bogumilstvu postala samostalnom državom, zbog toga istoga bogumilstva — propala.

7. Prelazak bogumila na islam

Na bosanske pokrajine koje su zaposjeli Turci spustio se mrak. Dok o Bosni iz vremena prije Turaka imamo bezbroj povijesnih izvora, dok su domaće glagoljičke i ćiriličke isprave, hrvatski i mađarski povijesni izvori te papinski, mletački i dubrovački arhivi puni vijesti o Bosni, osmanskim osvajanjem odjednom sve prestaje. Tek kadšto dopre pokoja štura vijest, no ona nam nipošto ne pruža dublji uvid u sudbinu Bosne.

Stoga su naša saznanja o povijesti Bosne tijekom turskoga doba vrlo nepotpuna. Tek u novije vrijeme otkako je Austro-Ugarska Bosnu i Hercegovinu približila svijetu i zapadnoeuropskoj kulturi, započelo je mukotrpno prikupljanje onih rijetkih izvora kako bi se stvorila osnova za pouzdanije upoznavanje i spoznavanje povijesti toga doba. Taj nedostatak pouzdanih obavijesti imao je za posljedicu da je o tim zemljama stvoreno mnoštvo pogrešnih teorija i mišljenja kojima je zajednički nazivnik da teško štete Austro-Ugarskoj Monarhiji. Stoga smo u ovome djelu nakanili rasvijetliti tu zbrku i umjetno prikrivenoj istini pomoći da pobjedonosno izađe na svjetlo dana.

Jedno je ipak sigurno. Bosanski su bogumili složno kao jedan prešli na islam. Oko toga vlada suglasje svih novijih autora o Bosni. Ovdje navodim bosanskoga autora Safvet-bega Bašagića koji piše: »Od svega toga (to jest od mađarskih nastojanja za njihovim obraćenjem na katoličanstvo i bosanskih kraljeva ovisnih o Mađarima) Bosna nije ništa imala osim pospješenja katastrofe. Vjerska mržnja, koja se u bogumilima kroz stoljeća uvriježila prama katolicizmu, sada prevrši svaku mjeru. U tome kritičnome stanju odluče žrtvovati samostalnost i vjeru, samo, da se osvete kralju i papi.«[43] Tako je Bosna postala zemlja u kojoj se znatan dio domaćega, autohtonoga stanovništva islamizirao i tako postao živom sponom s osmanskom državom. Ovdje moramo odmah spomenuti srpske zemlje. Srbi su također imali svoje otpadnike, no to su bili pojedinci koji su se utopili u osmanskome moru dok čitavi dijelovi srpstva nikada nisu prešli na islam. U tom pogledu srpstvo je bilo odveć čvrsto povezano svojom nacionalnom Crkvom. To je vrlo važno jer je upravo ta okolnost omogućila srpsko oslobođenje od 1804. do 1815. i poslije toga. Da su islamski dijelovi naroda u Srbiji bili autohtoni ili pak potomci nekadašnjega vladajućega narodnoga sloja, Srbija ih nikada ne bi uspjela tako relativno lako potjerati iz zemlje kao što se zaista dogodilo. No, Turci su u Srbiji bili doseljeni element pa su se raspršili jednako kao što su došli. Prelazak bogumila, potomaka staroga tvrdoglavoga hrvatskoga plemstva, na islam objašnjava i zašto je Bosna i Hercegovina tako dugo mogla ostati predstražom Osmanskoga Carstva i zašto su se muslimani ondje održali do danas i još će se dugo održati. Upravo zato što su autohtoni, a autohtonost je u narodnim i rasnim borba-

[43] IV-15, str. 14.

ma jedna od najjačih sastavnica s kojom mora računati svaki političar koji misli znanstveno.

Prema svojim nacionalnim i političkim posljedicama prelazak bosanskih bogumila na islam toliko je važan i sudbonosan trenutak u cjelokupnoj južnoslavenskoj povijesti da mu obavezno moramo posvetiti malo više pozornosti.

Kako se dogodio taj prelazak i što ga je potaknulo? U prethodnome odlomku ukratko smo spomenuli primamljiva obećanja koja su Turci u Bosni dijelili šakom i kapom. Budući da su ih davali gdje god su stigli, nisu ih mogli ispuniti. Uostalom, oduvijek je postojala golema razlika između obećanja i ispunjenja, a ovaj svjetski rat za to nam pruža upravo klasične primjere. Obećanja koja su Turci davali bogumilima jednostavno se nisu mogla ispuniti i to zbog dvaju razloga: bogumili su ipak bili kršćani, a u Osmanskome Carstvu položaj kršćana vjerskim je i državnim pravom bio nepromjenjivo uređen pa bi bosanska plemićka rasa nakon turskoga osvajanja pala u podređen položaj. Ponos tih ljudi to nije mogao podnijeti. Možda je još važnije bilo pitanje zemljišnih posjeda. Prema osmanskome državnome pravu osvojena zemlja postaje vlasništvom poglavara države: *erazi-i-emirie*, to je emirova zemlja. Stoga sultan kao kalif — vjerski poglavar — nije mogao nevjernicima dijeliti zemlju i posjede. To ne bi bilo samo kršenje islamskih vjerskih propisa nego i povreda osmanskoga državnoga prava. Tvrdokornim bogumilskim prognanicima i pritajenim bogumilima prelazak na islam bio je jedina mogućnost da vrate izgubljeni posjed ili sačuvaju posjed koji su već jednom spašavali prividnim prelaskom na katoličanstvo.

To je osobito vrijedilo za bosansko visoko feudalno plemstvo. Na Balkanskome poluotoku u slavenskim je srednjovjekovnim državama cvjetao feudalizam. Odlikovao se između ostaloga snažnim pritiskom na podložnike.[44] Iscrpljivanje i rastakanje južnoslavenskih država Turci su provodili huškajući podložnike protiv njihovih feudalnih gospodara. To je isti postupak koji su u poljskim ustancima u 19. stoljeću primjenjivali Rusi protiv Poljaka odnosno protiv vodećega poljskoga plemstva. Zbog pobune podložnika vodeća klasa

[44] O toj temi nije nam poznata nijedna monografija. Tim pitanjem bavimo se već godinama te smo marljivim obilaženjem i proučavanjem starih burgova na slavenskome jugu Monarhije stvorili vlastito mišljenje na temelju njihova položaja i smještaja te s njima dokazivo povezanim mjestima i događajima. Ta proučavanja tjeraju nas na zaključak da je pritisak feudalaca zacijelo bio vrlo jak.

izgubila je nadzor nad posjedima, izgubila je prihode i vojsku u koju su se novačili podložnici. Plemstvo je postalo nemoćno, otrgnuto od svojega ognjišta i prepušteno na milost i nemilost osmanskome osvajaču. A Osmanlijama je trebalo upravo to.

Turci nisu odoljeli, a da postupak koji su uspješno primijenili u Bugarskoj i Srbiji ne primijene i u Bosni koje su se ipak pribojavali zbog njezine nepopustljivosti.[45]

Ista sudbina bila je namijenjena i bosanskome feudalnome plemstvu. To se jasno iščitava iz izvješća posljednjega bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića upućenoga papi Piju II.: »Turci su u mojoj kraljevini sazidali njekoliko tvrdjava, i ljubezni se naprama seljakom pokazuju; obećavaju, da će svaki njih biti slobodan, koji k njim otpadne. Prost um seljaka nerazumije prevare, i misli, da će ona sloboda vazda trajati. ... ni plemići nisu se dugo održali u svojih gradovih, ostavljeni od seljaka.«[46]

Jedini način bosanskoga plemstva da spasi imetak i položaj bio je prelazak na islam. Stoga je bosansko plemstvo, ako je bilo bogumilsko, bez iznimke učinilo taj korak, a za njegovim primjerom poveli su se i mnogi drugi.

Smatramo kako je tom obraćenju pogodovao još jedan objektivno nemjerljiv, ali ipak ne manje važan čimbenik. Proučavajući bogumile i srodne sekte, nalazili smo izvješća koja su upozoravala na posebnu privlačnost između islama i manihejskih sekti: primjerice da su Arapi u početku pomagali manihejcima pa su se oni iz udaljenih pokrajina Perzije vraćali u Babilon i neometano širili svoj nauk u zemljama pod arapskom vlašću[47] kao i to da su u južnoj Francuskoj valdenzi, koji su se razvili iz bogumilskoga nauka, u pomoć pozvali Saracene. Stoga zaključujemo, a da to zasad ne možemo pobliže potkrijepiti, da je između bogumilstva i islama zacijelo postojalo izvjesno duhovno srodstvo koje je utrlo put prelasku bosanskih bogumila na islam.

Tako je neobičnim i za hrvatski narod kobnim stjecajem okolnosti nacionalni pokret, koji je bio započeo otporom širenju romanstva, a nastavio se ot-

[45] Zato je znakovit postupak Osmanlija protiv posljednjega bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića. On im se predao uz jamstvo slobodnoga prolaza. No, ondje nazočni *šejh-ul-islam* izrekao je fetvu: smije li vjernik trpjeti da ga zmija dvaput ugrize iz iste rupe? Nato su Stjepanu Tomaševiću odrubili glavu.

[46] IV-7, str. 147.

[47] IV-10, str. 105.

porom nadirućemu mađarstvu, pritisnut vjerskim i društvenim čimbenicima završio u islamu koji je nadirao prema Srednjoj Europi.

Sada ćemo pobliže promotriti posljedice prelaska na islam. Prva je posljedica bila potpuni nestanak nacionalne svijesti islamiziranih bosanskih Hrvata. Ta svijest vjerojatno je bila već prilično načeta podjelom na vjerskoj osnovi. No, vidjeli smo da do 1463. politička nastojanja bosansko-bogumilskih i katoličkih Hrvata ipak uvijek idu ruku pod ruku unatoč separatizmu onih prvih i vjerskim oprekama. Prelaskom vodećega političkoga čimbenika na islam i to je posve prestalo. Prema Mülleru islam posve obuzima osobnost konvertita koji mora zaboraviti svu svoju prošlost, obitelj i sve prijašnje veze kako bi se u cijelosti posvetio vjeri koja jedina usrećuje čovjeka. To je vrijedilo za bosanske bogumile. Pokidali su sve spone sa svojom nacionalnom i političkom prošlošću. To je išlo toliko daleko da si je većina autohtonih plemićkih rodova pripisala nekog izmišljenog osmanskoga pretka kako bi prikrila svoju bogumilsko-hrvatsku prošlost. Ne možemo donijeti konačni sud je li to bilo više potaknuto prethodno spomenutim utjecajem islama ili ne sasvim neopravdanim sramom zbog svojega otpadništva od vjere, plemena i cjelokupne prošlosti.

Tom promjenom vjere bosanski bogumili nisu samo vjerski postali muslimani, nego i politički Osmanlije u skladu s osmanskim shvaćanjem države. Tako su izašavši iz uskoga kruga bosanske politike posve sputane unutarnjim zaprekama, ti novi prozeliti zakoračili na tlo velike svjetske politike kakvu su u to vrijeme vodili Osmanlije — u vrijeme najvećega uzleta svoje državne moći. Pritom jednu stvar ne smijemo izgubiti iz vida. Koliko god je bogumilstvo svojim protukatoličkim i protupravoslavnim stavom kao i svojim mističnim nazorima moglo goditi hrvatsko-bosanskome plemstvu, ta životu i državi nesklona, apolitična i neratnička vjera na duge je staze zasigurno sputavala i kočila snage jedne jake i politički aktivne rase. Prelazak na islam istodobno je značio i kidanje unutarnjih okova, oslobođenje ljudi koji su iz skučene, sumorne sobice bogumilstva izašli na prostrano polje intenzivne političke i ratničke djelatnosti u okviru osmanske državne politike.

Stoga su prva dva do dva i pol stoljeća bosansko-islamske povijesti obilježena time da si je jedna snažna rasa dala oduška i neobuzdano trošila snage nakupljane tijekom stoljeća sputanoga života. Već smo pokazali da je u fiziološkome i kulturnome pogledu bogumilstvo djelovalo povoljno odgojivši krepak i žilav rod koji je povrh toga zahvaljujući svojoj načitanosti bio na razmjer-

no visokome kulturnome stupnju u odnosu na ostatak Europe. Sve te snage sada su stupile u službu islama i osmanske državne ideje. Ovdje ćemo navesti što o tome piše već citirani znanstvenik prof. Prohaska, koji je svoju književnu studiju protkao mnoštvom točnih i vrijednih povijesnih opažanja: »To je kraj bosanskoga oslobodilačkoga pokreta u srednjemu vijeku i bogumilstva. Plemstvo je prešlo na islam i prisegnulo da će se boriti protiv Rima. Oduševljen tolikim uspjehom, padišah mu je potvrdio njegova plemićka prava i tako stvorio jedino nasljedno plemstvo u osmanskoj državi. Zloglasni janjičari gotovo se isključivo regrutiraju iz bosanskoga plemstva. Janjičari smjenjuju sultane i postavljaju nove, njihovi su vođe savjetnici sultanâ i odlučuju o vanjskoj politici. Iz povijesti bogumilskoga pokreta u srednjemu vijeku te iz povijesti janjičara može se zaključiti koliko je bogumilski element u Bosni bio energičan.«[48]

No, te su se energije okrenule protiv katoličkih Hrvata, protiv Mađara, a poslije i protiv austrijskih nasljednih zemalja. Ponovno ćemo dati riječ gore spomenutom autoru: »Četiri stoljeća trajala je mučenička povijest naroda koji su mađarski 'križari' trebali poučavati kulturi i katoličanstvu. Rezultat toga bila je strašna osveta Bosanaca Mađarima i katoličanstvu — prelazak na islam i stoljetni pljačkaški pohodi protiv ugarske Hrvatske, protiv Ugarske i cijeloga katoličkoga svijeta. Prethodnica osmanskih osvajanja bili su bosanski begovi unovačeni u Bosni, janjičari i veliki veziri podrijetlom iz Bosne koji su bili izravni potomci bogumila.«[49]

Tako su se Hrvati podijelili na dva tabora: jedni su ratovali za Istok, a drugi za Zapad, isprva na strani Ugarske, poslije na strani austrijske vladarske kuće, te su se uzajamno uništavali s takvim ogorčenjem i bijesom koji su u jednakoj mjeri bili vjerske naravi koliko i posljedica nepopustljivoga karaktera tih dviju istorasnih stranaka. Te borbe duge tri stoljeća tako su skršile snagu Hrvata da posljedice toga nisu uspjeli prevladati ni do danas. Uz ostale prethodno navedene čimbenike Hrvati su osobito zbog toga poslije morali kaskati za Srbima. Uskoro ćemo vidjeti koliko je to presudno pridonijelo nastanku današnjega stanja na južnoslavenskome Jugu.

[48] III-12, str. 36.

[49] Isto, str. 29.

Potvrdu mišljenju da su Bosanci imali važnu ulogu u Osmanskome Carstvu nalazim kod Schimeka — autora kojega se zasigurno ne može sumnjičiti za političku pristranost. On nam potvrđuje i da je Osmansko Carstvo iznimno cijenilo taj ljudski potencijal,[50] a isto tako i Kuripešić,[51] koji nas u svojem putopisu izvješćuje o tome da Turci svoje najbolje ljude dobivaju iz Bosne.

Veliki utjecaj islamiziranih bosanskih bogumila došao je do izražaja i tako što se hrvatski jezik udomaćio na osmanskome dvoru kao drugi službeni jezik pa su ga katkada koristili i austrijski poslanici.

No, osmansko gospodarsko izrabljivanje iscrpilo je zemlju. Bosanci su tako u dobroj mjeri uništili katoličke Hrvate, koji im ipak nisu ostali nimalo dužni. Tako je u 17. i 18. stoljeću propao vodeći element u Bosni. Kulturni elementi koje su Bosanci uspjeli sačuvati iz svojega bogumilstva iscrpili su se, a osmanstvo to nije moglo nadomjestiti. Naime, već smo istaknuli kako u kulturnome i gospodarskome pogledu Turci nikada ništa nisu uspjeli ostvariti. Opća propast osmanske države nije mogla ne zahvatiti i onaj element koji mu se posvetio sebi svojstvenom odanošću i predanošću — i koji je propao zajedno s njom. Tako su postupno nastajale prilike koje je Austro-Ugarska zatekla u Bosni i Hercegovini 1878. godine.

Jednako kao u Ugarskoj i zaposjednutim dijelovima Hrvatske i Slavonije, u kojima je tijekom osmanske vladavine islamiziranim Bošnjanima pripao najveći dio uprave i vojničkih lena,[52] koncem 17. stoljeća Bosance nalazimo i u Srbiji gdje uz Albance čine većinu muslimanskoga stanovništva, a osobito su bili zastupljeni u staležu spahija, vlasnika vojnih lena. Kada Turci moraju napustiti utvrde, protjerani muslimani prirodno se vraćaju u Bosnu, svoju nekadašnju domovinu. U Bosni česta prezimena Biogradlija, Šapčanin, Užičanin još uvijek podsjećaju na te selidbe. Isto se dogodilo s crnogorskim Turcima čiji se potomci koji žive u Bosni još i danas prezivaju Podgorica, Nikšić, Spužević i tako dalje.

Potomci bogumila u Bosni još dvaput su pokazali svoju tvrdoglavu oporbenjačku narav koja je neminovno proistekla iz njihove povijesti. Kada je propast osmanske državne vlasti i povijesnih temelja turske vojne sile iziskivala

[50] IV-1, str. 154.

[51] IV-19, str. 44.

[52] IV-13, str. 167.

žuran preustroj vojske prema suvremenome, zapadnoeuropskome uzoru, upravo su se muslimanski Bosanci tomu najžešće suprotstavili. Novi poredak uvjetovao je i opsežne unutarnjopolitičke reforme, napose ukidanje nekih zastarjelih ustanova poput janjičara, lenskoga sustava i sličnoga. Ukidanje ustanova uz koje su Bosanci vezali svoje uspomene na najbolje dane te preustroj vojske kojim je ukinut lenski sustav ugrozili su prava plemićke republike u Bosni. Bosanci koji su tijekom cijele svoje povijesti naviknuli tijesno povezivati vjerske, političke i staleške interese, htjeli su biti papskiji od pape i bolji muslimani od kalifa. Ustali su u obranu povijesti državnih temelja i čistoga islama protiv kalifa. Iz toga se razvio oružani ustanak plemstva u Bosni (1826.—1831.). No, turskoj upravi pošlo je za rukom pridobiti na svoju stranu dio hercegovačkih velikaša i uz njihovu pomoć krvavo ugušiti ustanak. Propast Bosne morala se nastaviti.

Kada je zatim počelo oslobođenje kršćanskih naroda na Balkanu potaknuto kako nacionalnim, vjerskim i političkim težnjama tako i najobičnijom željom za poboljšanjem materijalnoga položaja, Osmansko Carstvo u Bosni i Hercegovini manje je nego ikada bilo sposobno uspostaviti red ili barem koliko-toliko zadovoljavajuće prilike. Stoga je članak XXV. Berlinskoga ugovora bio jedini spas. Shvatljivo je da Osmanskome Carstvu nije bilo lako odreći se pokrajina iz kojih je stoljećima crpilo svoje najbolje snage. Dvosmislenim držanjem, a možda i spletkarenjem Turskoj nije bilo teško nahuškati Bosance — taj tvrdoglavi oporbenjački soj — na otpor Austro-Ugarskoj. Pritom su Bosanci branili svoju vjeru i zapravo činili ono isto što čine još od 11. stoljeća u različitim oblicima, protiv različitih neprijatelja pa i protiv vlastite braće i to na najkrvaviji način.

No, povijest je išla svojim tijekom. Bosni je suđeno tražiti nove životne putove, a oni ne samo zbog geopolitičkih, nego i zbog povijesnih i narodnosnih razloga mogu biti samo u okviru Austro-Ugarske Monarhije na strani njihovih suplemenika jer samo u tom okviru Bosna može ostvariti napredak.

8. Problem balkanskih Romana

Teoriju da su Bosna i Hercegovina hrvatske a ne srpske zemlje postavio je hrvatski znanstvenik dr. Petriniensis te ju je prvi pokušao znanstveno obrazložiti u djelu koje smo u nekoliko navrata citirali. Taj autor od kojega potječe i teorija o secesiji nažalost je učinio pogrešku od koje boluje cijela suvremena hr-

vatska politika pa je tom problemu pristupio isključivo s motrišta državnoga prava. Zbog toga njegova knjiga nije privukla onakvu pozornost kakvu zaslužuje u interesu istine.

Nakon dugogodišnjega istraživanja i promišljanja, pri čemu nam je od pomoći bilo temeljito poznavanje cijeloga slavenskoga juga Monarhije, došli smo do istoga uvjerenja, a da nismo poznavali djelo dr. Petriniensisa. No, naši se rezultati temelje na kulturno-povijesnim i religiozno-povijesnim te antropološkim spoznajama, a zahvaljujući teoriji o bogumilima — to jest spoznajom društveno-političke uloge bogumila u nastanku i propasti bosanske države — došli smo do zaokruženoga znanstvenoga uvjerenja.

Takvim svojim stajalištem preuzimamo tešku zadaću dokazivanja i objašnjavanja nastanka Srba u Bosni i Hercegovini koji ondje čine 43% stanovništva. Dr. Petriniensis također je osjećao potrebu objasniti tu pojavu pa je ponudio ovakvo objašnjenje:

»Politika Turaka težila je tomu da Bosnu pretvori u pokrajinu s posve orijentalnim obilježjima, to jest da stanovništvo i u vjerskom pogledu čvršće veže uz Istok. Stoga se nastojalo stanovništvo Bosne što više privesti islamu, a onima koji su pošto-poto htjeli ostati kršćani, turska politika ponudila je grčko-pravoslavnu vjeroispovijest kao istinsko utočište. Dok se katoličanstvo nemilice progonilo, grčko-pravoslavni su uživali svakovrsnu potporu i to zato što su Turci uz pomoć carigradskih patrijarha i njihova svećenstva mogli upravljati grčko-pravoslavnim pukom kako im se prohtjelo. To je razlog tolikoj brojnosti grko-istočnjaka u Bosni. Oni su bivši katolici koji su prešli na pravoslavlje samo kako bi ostali vjerni kršćanstvu.«[53]

Koliko god je točna jedna premisa zaključaka dr. Petriniensisa, njegovo mišljenje ipak ne možemo prihvatiti u cijelosti.

Stoga moramo poći drugim putom čija je mana da uopće nije tako jednostavan kao put dr. Petriniensisa, no zato će nas približiti istini.

Prije negoli prijeđemo na prikaz nastanka srpskoga stanovništva u Bosni i Hercegovini, uvodno se moramo pozabaviti jednim od najmanje poznatih i stoga najtežih narodno-povijesnih i društveno-povijesnih pitanja Balkanskoga poluotoka koje je utoliko teže i nejasnije što ga, koliko nam je poznato, još nitko nije prikazao u cijelosti. To je pitanje ponovnoga oživljavanja romanstva na

[53] IV-4, str. 237-238.

Balkanskome poluotoku u srednjem vijeku. Tom pitanju dosad se pristupalo uvijek samo kao sastavnome dijelu povijesti pojedinih balkanskih naroda i država, Rumunja, Bugara, Srba, Grka, Hrvata. Koliko je to pitanje nerasvijetljeno, znakovito govori činjenica da ni danas točno ne znamo gdje, kako i kada su nastali Rumunji — 10 milijuna pripadnika toga velikoga naroda koji u suvremenoj povijest ima zamjetnu ulogu. Postoje različite teorije: sami Rumunji uvijek tvrde da su kao narod nastali na svojim današnjim obitavalištima dok su zbog jezikoslovnih razloga europski znanstvenici skloniji pretpostavci da Rumunji potječu s juga Balkanskoga poluotoka i da su tek poslije na zasad još nepoznat način prispjeli u svoj današnji zavičaj. Ako toliko malo znamo o nastanku jednoga razmjerno velikoga naroda, još manje nas treba čuditi što kudikamo manje znamo o politički beznačajnim ostacima balkansko-romanskoga naroda kao i o već narodnosno odavno propalim ostacima balkanskih Romana. Tek se novija romanska i južnoslavenska znanstvena istraživanja iznova počinju baviti tim problemom. Bartoli, Jireček, Strohal dali su vrijedan doprinos. No to su, nažalost, takoreći tek prve brazde na još netaknutu tlu.

Godinama proučavajući južnoslavensku povijest, došli smo do uvjerenja da balkanski Romani u povijesti pojedinih balkanskih država imaju neusporedivo veću ulogu nego što nas o tome izvješćuje suvremena povijesna znanost.

Vjerujemo kako smo prvi upozorili na strah od romanizacije kao uzrok priključenja Hrvatske Ugarskoj. Što je potaknulo Hrvate da odbace svoju državu? Našli su se između dviju vatri. Kulturno nadmoćni gradski Romani nisu iznimno ojačali samo u priobalnim gradovima, nego su se i u planinama počele množiti romanske kolonije brdskih pastira i vladajućim Hrvatima ugrožavati i osporavati vlasništvo nad zemljištem.

Cjelokupno romansko stanovništvo iz unutrašnjosti Balkanskoga poluotoka u južnoslavenskoj se povijesti javlja pod imenom Vlah, množina Vlasi, od čega je nastala njemačka riječ Wallachen. Prema korijenu i smislu ta riječ odgovara njemačkome Welsch, der Welsche, a izvorno je značila muškarca keltske, poslije romanske nacionalnosti. Wales u Engleskoj, Wallis u Švicarskoj, Vlaška u Rumunjskoj, Valonija u Belgiji, sve su to imena nastala iz toga, čini se, zajedničkoga arijskoga korijena riječi.

Svaki pozorni promatrač primijetit će u 12. i 13. stoljeću ponovno oživljavanje romanstva na Balkanu jer se posvuda javljaju kao »Vlasi«.

Taj romanski pokret zacijelo se dogodio u našoj neposrednoj blizini, u Dalmaciji. O tome nam svjedoči morlačko ime koje se sačuvalo i u zemljopisnom nazivlju (Canale della Morlacca):[54] ime Morlaci iskrivljena je talijanska riječ »Morovallachi« u značenju »crni Vlasi«.

Očigledno je posrijedi bilo romansko stanovništvo tamne puti, kako svjedoči ime. Odakle su došli, tko su bili Morlaci? O tome ne znamo gotovo ništa,[55] no pretpostavljamo da su bili kasni izdanci onoga istoga pokreta planinskih Romana, koji su obeshrabrili Hrvate ionako dovoljno zaokupljene svojim iznimno kultiviranim gradskim Romanima te ih potaknuli da se priključe Mađarima.

Taj je pokret primjetan i u ostatku Balkana. U Bugarskoj se oko godine 1200. bugarski car naziva Ivan »car Bulgarom i Vlahom«. To nedvojbeno pokazuje da je u Bugarskoj i Makedoniji nastalo romansko stanovništvo i u zemlji steklo takvu političku težinu i moć da ga se moralo spomenuti u vladarskome naslovu zajedno s vladajućom nacijom.[56]

U Bosni se potkraj kraljevstva Vlasi u nekim krajevima spominju kao doseljenici.

Kako to razumjeti? Nakon što su Bugari, Hrvati i Srbi osvojili balkanske zemlje, prisvojili su sve obradive površine. Kada su poslije nastale države, prisvojili su cijelo državno područje. Više ili manje romanizirano dačko, tračko i ilirsko stanovništvo, ako nije pobijeno, jednostavno je potisnuto. Povijesno je dokazano da se to potiskivanje dogodilo u dvama oblicima: romansko stanovništvo koje je živjelo blizu gradova nagrnulo je u gradove dok je stanovništvo koje je živjelo u ravnici pobjeglo u negostoljubive planine kojima Balkan obiluje. Gradovi u koje se sklonilo kultivirano stanovništvo pokazivali su tendenciju rasta zahvaljujući vrsnoći stanovništva i rimskome municipalnom ustroju, dok je romansko stanovništvo koje je izbjeglo u brda propadalo prihvativši način života tamošnjih razbojničkih nomadskih pastira i životareći.[57]

Zbog toga razlikujemo gradske i brdske Romane. Tip gradskoga Romana najviše se razvio u Dalmaciji gdje smo ga sreli u hrvatskoj povijesti. U priobal-

[54] Morlački odnosno Velebitski kanal. (nap. prev.)

[55] Usp. IV-1, str. 299, 321.

[56] IV-7, str. 154.

[57] III-6, I. sv., str. 90-93.

nim gradovima Egejskoga mora ubrzo su se pogrčili kao što ih je u albanskim i hrvatskim priobalnim gradovima ubrzo asimiliralo nacionalno okruženje iz zaleđa.

No, nas osobito zanimaju brdski Romani. Oni vjerojatno nisu bili prvi koje je snašla takva sudbina, nego se na Balkanskome poluotoku još u pretpovijesno doba ista predstava ponovila vjerojatno već više puta. Uvijek kada bi osvajački val zapljusnuo balkanske zemlje, osvajači su potiskivali prastanovnike, a oni se sklanjali u brda prepuštajući osvajačima bolju zemlju. Stoga je takav život nomadskih pastira vjerojatno tisućljećima bio način života u različitim planinskim predjelima Balkana kamo se uvijek sklanjalo prognano stanovništvo i čekalo prvu prigodu i osvajačevu slabost kako bi se spustilo s planina te ponovno došlo u posjed dobroga zemljišta. To se redovito događalo svakom osvajačkom narodu i tu sudbinu nisu posve izbjegli ni Bugari ni Hrvati ni Srbi. Nomadski pastiri imali su vlastitu organizaciju katunâ,[58] svoje glavare, svoju tisućama godina baštinjenu mržnju prema sretnim zemljovlasnicima u nizini kao i nepogrešiv njuh da osjete kada su osvajača u nizini vlast i užici dovoljno iscrpili da ga mogu napasti i protjerati sa zemljišta.

U 12. i 13. stoljeću ta se pojava na Balkanu počela ponavljati. No Bugari, Hrvati i Srbi nisu protjerivali samo Romane, nego i Slavene, Avare i druge koji su potjecali iz starijih naselja i koji su, ako se osvajaču nisu htjeli pokoriti kao služeća klasa, također odlazili u planine. Romani koji su u rimsko doba jako degenerirali, sada su se oporavili osvježeni tim krvnim križanjem: tegoban, oskudan gorštački život očvrsnuo ih je i očeličio pa su se znatno razmnožili te u 12. i 13. stoljeću počeli nadirati u nizinu kao još uvijek romansko stanovništvo, ali već snažno prožeto slavenskim elementom — Vlasi.

U svakom slučaju negdje i nekada dogodilo se križanje toga romanskoga naroda s nekim tamnoputim narodom, vjerojatno s također nomadskim Ciganima (Romima). Odatle potječe njihov vrlo tamnoput tip i ime Nigri Latini, Karavlasi, Morovlasi (*kara* na turskome, a *mauros* na grčkome znači crn; usp. talijanski *moro* = Maur). Ta je činjenica nesporna, a u sve druge potankosti ovdje se ne možemo upuštati.

Taj proces najranije se počeo događati u Hrvatskoj jer su Romani ondje bili najbrojniji. Sada možemo razumjeti bespomoćnu zbunjenost Hrvata kojima

[58] U nekim balkanskim krajevima povremeno pastirsko naselje u pravilu smješteno na planinskim pašnjacima. (nap. prev.)

je zemlja bila rascjepkana na stranke i nije mogla uspostaviti uređenu državnu vlast, a gradski i brdski Romani — podjednako neprijateljski raspoloženi prema državi osvajača — počeli su im spletkariti iza leđa imajući pritom za saveznike Katoličku Crkvu i Mletačku Republiku.

Isto to malo kasnije počelo se događati u južnoj Bugarskoj, Makedoniji i Epiru. Budući da nas ta zbivanja manje zanimaju, ostavit ćemo ih postrani.

Čini se da se to oživljavanje Romana najkasnije odrazilo na pravu Srbiju i srednjovjekovnu Bosnu jer Romani ondje vjerojatno nisu bili odveć brojni.

To je pitanje moglo postati opasno za Srbe tek kada se pod Nemanjićima srpska država počinje znatno širiti na jug, zapad i jugozapad, prema južnoj Makedoniji, Albaniji i Epiru gdje još i danas brojne enklave Arumunja svjedoče o tada jakoj zastupljenosti Romana. No, od svih slavenskih država Srbija je bila najstabilnija jer je jedina bila vjerski jedinstvena, imala jaku i dugovječnu dinastiju koja je zahvaljujući nacionalnoj Crkvi raspolagala nemjerljivim sredstvom vlasti. Zbog toga su Srbi neko vrijeme mogli odolijevati prodoru Vlaha. Imamo čak razloga pretpostaviti da ja Zakonik cara Dušana sa svojim drakonskim odredbama o zaštiti vlasništva i snažnom pogodovanju plemstvu i njegovu posjedu uvelike bio potaknut silovitom navalom balkanskih Romana i ugroženošću srpskih zemljoposjednika. Isto tako pretpostavljamo da je nagla propast srpske države tijesno povezana s pojavom i širenjem novoga stanovništva neprijateljski raspoloženoga prema srpskoj državi. I sami feudalci, koji su u vrijeme propasti države težili samostalnosti, vjerojatno su na to više bili potaknuti sa strane, nego što su to sami željeli. Dakako da pokret nomadskih pastira nije imao jedinstveno vodstvo koje bi se proširilo na sva balkanska državna područja ili čak cijeli Balkan. On se samo na manjim područjima mogao ujediniti oko ciljeva i vodstva pa je stoga i pogodovao raspadu srpske države na manja feudalna područja.

Zacijelo upada u oči da se u nizu samostalne feudalne gospode koja su se uzdignula nakon propasti srpske države pretežito javljaju balkansko-romanska prezimena Balša, Altoman, Topia, Angeli, Cropa, Dragaš, Hrebeljanović, Dejanović te ih moramo smatrati balkanskim Romanima, Vlasima.[59]

[59] Kada je riječ o Balšićima, povijesno je dokazano da su vlaškoga podrijetla. Neki povjesničari smatraju kako Balšići potječu od provansalskih grofova de la Beaulx, no to nije vjerojatno. Kod Altomana dokaz je njihovo čisto romansko ime. Kod Topija i Cropa moguća je dvojba jesu li možda Albanci. Ponovno oživljavanje albanstva samo je dio oživljava-

Usred toga previranja i nadiranja događa se osmanska invazija te slom bugarske i srpske države.

Na 144 stranici vidjeli smo pismo posljednjega bosanskoga kralja upućeno papi u kojemu se žali na postupke Turaka koji seljake i podložnike huškaju protiv plemstva i tako destabiliziraju državu. Bilo bi naivno misliti da su Turci s time započeli tek u Bosni. To isto su, *mutatis mutandis*,[60] činili već u Bugarskoj i Srbiji tim više što su te dvije države bile nacionalno mnogo manje jedinstvene nego Bosna koja je bila gotovo posve slavenska.

U Dušanovu zakoniku osobito su dvije kategorije bile pravno precizno definirane: poluslobodni Srbi i podložni meropsi.[61] U tim dvjema kategorijama moramo prepoznati ako ne isključivo, a onda u vrlo velikome broju Vlahe koji su već bili iz planina navalili u nizine. Vjerojatno nećemo pogriješiti ako pretpostavimo da tim poluslobodnima i podložnima pod prisilnom srpskom vlašću nije bilo osobito dobro. Politički vrlo promućurnim Osmanlijama vjerojatno nije promaknulo koliko su vlaški nomadski pastiri neprijateljski nastrojeni prema srpskoj državi i njezinu pravnom poretku kao i oni koji su se pravno već nalazili u položaju sebra i meropsa te oni koji su još slobodni živjeli u planinama kao nomadski pastiri i možda imali obvezu plaćanja danka.

Vidjeli smo da su nakon bitke na Kosovu polju osamostaljeni dijelovi srpske države stupili u vazalni odnos s osmanskom državom. To je Osmanlijama dalo mogućnost uplitanja i u unutarnje prilike suverene Srbije. Prema prikazanome modelu Turci su sve nezadovoljnike u državi počeli huškati protiv dotadašnjih vlastodržaca, a posebno protudržavno raspoložene Vlahe. Nomadski pastiri koji su bili neskloni svakom pravnom poretku osjetili su da je

nja Romana na Balkanu koje smatramo ponovnim oživljavanjem prastanovništva. Naime, albanski pokret pokazuje tu odliku da se predrimski element odupro i Romanima i Slavenima. Uostalom, u albanskome jeziku zamjetan je neobično velik postotak riječi romanskoga korijena pa ta okolnost snažno upućuje na asimilaciju većega broja Romana. Angeli bi mogli biti i Grci, no oni su Epirani, a Vlasi su u Epiru bili osobito brojni jer ondje još i danas nalazimo mnoštvo njihovih potomaka. Stoga nam se zbog mnogočega čini vjerojatnijim da su oni bili Vlasi nego Grci. Dragaš je unatoč slavenskome korijenu tipično vlaško prezime, a prema Luccariju Hrebeljanović je bio »katunar«, tj. vlaški glavar. Dejanović potječe od Dean, što je također tipično romansko ime. Ovdje je riječ samo o podrijetlu i rasi, no oni su politički svi bili Srbi jer su srpska politička tradicija i srpska Crkva još uvijek bile toliko jake.

[60] (lat.) promijenivši što treba promijeniti (nap. ur.)

[61] III-4, I. dio, str. 69 i dalje.

došlo njihovo vrijeme. Što su Srbi dulje uspijevali državnom silom, crkvenom stegom i zakonodavstvom obuzdavati vlaški pokret koji samo što nije izmaknuo nadzoru, to je — kada su popucale brane — bila jača bujica koja se izlila i poplavila sve pred sobom. Sigurni u osmanlijsku naklonost i zaštićenost od kažnjavanja, sišli su s planina, razmiljeli se po zemlji, nasrnuli na srpsku gospodu i zemljovlasnike kradući od njih i otimajući te ih lukavstvom ili silom pa i paležom i ubojstvom stali protjerivati s njihovih posjeda sve dok dotadašnja gospoda nisu postala nalik svojim slugama, a k tomu i sretna ako su uspjela spasiti živu glavu.

Vidjeli smo što su učinili hrvatsko-bogumilski Bošnjani kako bi izbjegli sličnu sudbinu — prešli su na islam. To se u Srbiji nije dogodilo jer je nacionalna Crkva bila iznimno jaka. Vjerojatno je i kod Srba bilo pojedinačnih prelazaka, no to se nikada nije pretvorilo u masovnu pojavu. Nacionalna je Crkva bila preduboko ukorijenjena u narodu, poglavito u vladajućoj klasi. Stoga su Srbi mirno prihvatili neumitnost te padali sve niže i niže dok naposljetku nisu ponovno postali obični seljaci. Srpsko činovničko plemstvo i jest nastalo iz sloja brdskih seljaka pa je, svevši se ponovno na stalež seljaka, prihvatilo utjehu svoje Crkve o prolaznosti svega svjetovnoga.

Propast vladajuće srpske državotvorne klase značila je i kraj srpske države koju su Osmanlije na opisani način iznutra potpuno rastočili.

No, što se tada dogodilo? Nomadski pastiri spustili su se s planina, oni poluovisni ili u cijelosti ovisni postali su slobodni, svi su u nizini postali zemljoposjednici i svi su ponešto prigrabili od boljih životnih uvjeta svojih gospodara.

Pa ipak, time nisu izgubili svoj nomadski karakter odgajan tisućljetnim nasljeđivanjem i tradicijom. Novi život mnogima nije godio. S druge pak strane, taj žilavi gorštački rod brže se množio zahvaljujući obilju što ga je pružao život u nizini. Ubrzo je ponestalo prostora i zemlje pogotovo jer se ti ljudi uopće nisu razumjeli u intenzivnu zemljoradnju niti su za nju imali smisla.

Tako u 15. stoljeću na srednjem Balkanu nastaje nestalno, pokretno stanovništvo nomadskoga karaktera spremno na sve što je obećavalo laku zaradu, otimačinu i pljačku. Ti potomci nomada koji su stasali u borbi svih protiv svih imali su itekako razvijene ratničke osobine.

Stoga su Osmanlije ponovno posegnuli za tim nomadskim stanovništvom, kojim su se već poslužili radi rastakanja bugarske i srpske države, pa ga upotrijebili za svoje ratničke pohode protiv susjednih kršćanskih europskih

zemalja. Lake čete koje su pljačkajući, otimajući, žareći i paleći posvuda sijale strah i smrt prethodile su turskim postrojbama — takozvani akindžije,[62] bašibozuci,[63] krdžalije, martolozi,[64] haramije[65] i kako se sve nisu zvali, pretežito su se novačili iz nomadskoga vlaškoga stanovništva. Turcima su oni bili pouzdaniji od bilo kojega kršćanskoga stanovništva jer su im bili zahvalni na oslobođenju te društvenome i gospodarskome usponu. Turcima su oni imali i posebnu vrijednost jer su već rastočili srpsku i bugarsku državnu organizaciju pa su ih Osmanlije koristili svagdje gdje je trebalo razgraditi i rastočiti postojeće državno i društveno ustrojstvo.

Već smo spomenuli strašan osmanlijski običaj da područje ispred vlastite fronte pretvore u pustinju bez žive duše. Tako su sebi olakšavali napredovanje, a susjedu otežavali obranu.[66] No, kako je turska sila neprestano napredovala, nije im bilo ugodno iza vlastitih redova imati pustoš. Stoga su Osmanlije običavali što brže naseljavati opustošena područja. Za tu kolonizaciju ponovno su se koristili polunomadskim, vlaškim stanovništvom pomiješanim sa Srbima jer je samo to stanovništvo, nesklono svakom državnom poretku i stasalo na nasilju, bilo voljno nastaniti se na turskoj granici na kojoj ratna previranja nikada nisu prestajala pa stanovništvo nikada nije znalo hoće li im naselja opstati do sutra. Svako sjedilačko poljodjelsko stanovništvo takva bi naselja prezrelo i napustilo.

Tako je uz hrvatske bogumile to polunomadsko stanovništvo postalo drugim čimbenikom snage Osmanskoga Carstva. U 15. i 16. stoljeću Turci su nadirali prema Srednjoj Europi tako što su njihove regularne čete pred sobom

[62] Akindžija (tur.: trkač, pljačkaš), pripadnik neredovnoga konjaništva Osmanskoga Carstva. (nap. ur.)

[63] Bašibozuk (tur.: pokrvarena glava; bez vođe), pripadnik neregularnih pješačkih i konjičkih vojnih snaga Osmanskoga Carstva. (nap. ur.)

[64] Martolozi (tur.-novogrč.: naoružani ljudi), pripadnici vojnih postrojba koje su Osmanlije ustrojili u pograničnim područjima svoje države na Balkanskome poluotoku. (nap. ur.)

[65] Haramije (tur.-arap.: razbojnik, lupež), lako naoružani pješaci u Hrvatskoj osnovani 1539. radi obrane od osmanskoga prodora u Hrvatsku. (nap. ur.)

[66] To je tradicionalan mongolski postupak. Poznato je da su osnove državnoga i vojnoga ustroja Osmanlije preuzeli od Mongola s kojima su zajedno došli iz Azije. Zanimljivo je primijetiti da jedna velesila, koja je umnogome baštinila mongolsku tradiciju, u sadašnjem svjetskom ratu primjenjuje isti postupak. Riječ je o Rusiji.

tjerale paravojsku sastavljenu od nomadskih, vlaških Balkanaca koja je trebala sve opustošiti. Za vojskama su išle obitelji nomada koji su se borili u prvim redovima i naseljavale područja što su ih osvojili Osmanlije.

Tek sada možemo prijeći na prikaz nastanka Srba u Bosni.

Ostali smo dužni još pružiti znanstveni dokaz kako smo došli do takvoga shvaćanja problema balkanskih Romana. Ovdje ne možemo razlagati cjelokupno pitanje, nego ćemo samo ukratko istaknuti da je nemoguće baviti se južnoslavenskom poviješću, a pritom na svakom koraku ne nailaziti na Vlahe, balkanske Romane. Puna ih je ne samo hrvatska nego i srpska i bugarska povijest. Uzmimo bilo koju zbirku isprava, primjerice srpske isprave iz doba Nemanjića, i u njima ćemo čitati o darovanim vlaškim selima. Uzmimo Kukuljevićevu *Jura Regni* i naći ćemo tužbe zbog vlaških nedjela.[67] Dakle, želimo li se malo podrobnije pozabaviti južnoslavenskim pitanjem, o tom pitanju također moramo zauzeti stajalište. U povijesnim izvorima našli smo tri mjesta na kojima temeljimo svoje shvaćanje. Lucius piše: »*Cum igitur ipsi Slavi Illyricum occupaverint, Romanosque inibi incolentes in servitutem redegerint, inclitum illud nomen Romanum apud Slavos servile evasit, (& Vlah servum significare,) quod deinde ad ejusdem Slavicae quoque gentis pastoritiae infimaeque conditionis homines extensum fuit.*«[68] Kod hrvatskoga kroničara nadalje čitamo: »*Inde debellando (Bulgari) ceperunt totam Macedoniam, post haec totam Provinciam Latinorum, qui illo tempore Romani vocabantur, modo vero Morovlachi, hoc est nigri Latini (vocantur)...*«[69] To priopćenje dopunjeno je najsta-

[67] Usp. npr. *Jura Regni Croatiae, Dalmatiae & Slavoniae. Cum Privilegiis, Libertatibus, Articulis, et Constitutionibus Diaetarum, seu Generalium Congregationum ejusdem Regni, ac Constitutionibus Diaetarum seu Comitiorum Regni Hunagriae, idem Socium Regnum spectantibus, ex Corpore juris Hungarici excerptis.* Pars prima, *Privilegia et libertates Regni Croatiae, Dalmatiae & Slavoniae*, Edidit Joannes Kukuljević aliter Bassani de Sacchi, Zagrabiae 1861., Velocibus typis Dris. Ludovici Gaj, str. 126, 149, 157.

[68] Lucius, *De Regno Dalmatiae et Croatiae*, Lib.VI., Cap. V. »De Vlahis«, Vindobonae 1758., Typis Ioannis Thomae Trattner, str. 274. »Kada su naime sami Slaveni zauzeli Ilirik i Rimljane, koji su ondje boravili, učinili robovima ondašnje je slavno ime Rimljanin kod Slavena postalo 'naziv za roba' (i ime Vlah označava roba), koje (ime) je zatim bilo rašireno na ljude pak istog slavenskoga pastirskoga puka i najnižega staleža.« (nap. ur.)

[69] *Topographia Magni Regni Hungariae*, Pars I., Viennae 1718., Typis Ignatij Dominici Voigt, str. 16. »Zatim ratujući (Bugari) su zauzeli čitavu Makedoniju, poslije ovoga čitavu pokrajinu Latina koji su se u ono vrijeme nazivali Rimljani, a upravo sada (se nazivaju) Morovlasi, odnosno crni Latini...« (nap. ur.)

rijim prikazom Vlaha kojim uopće raspolažemo, a potječe iz izvješća poznatoga židovskoga putopisca Benjanima Tudele koji je 1161. posjetio Grčku i ovako opisao tesalske Vlahe: »Ovdje su granice Vlaške, zemlje čiji se stanovnici zovu Vlasi. Vižlasti su kao jeleni i silaze s planina u grčke doline kako bi pljačkali plijen i otimali. Nitko im ne može stati na kraj, nijedan ih kralj ne može pokoriti, a ne ispovijedaju ni kršćansku vjeru. Imena su im židovskoga podrijetla, a neki čak govore da su bili Židovi čiji narod nazivaju bratskim. Kad god sretnu izraelićanina, opljačkaju ga, ali ga ne ubiju kao što to čine s Grcima.«[70] Iz tih triju obavijesti koje se divno nadopunjuju možemo iščitati: 1. da su Vlasi pretežito potomci podjarmljenoga romanskoga stanovništva, 2. da su živjeli životom nomadskih pastira, 3. da su bili pljačkaši i neprijatelji postojećega pravnog poretka i vladajućih naroda. To se toliko uklapa u sve što znamo o njima da se svakom sociološki obrazovanom čovjeku ostala slika o njima nadaje sama od sebe.

Ovdje se suočavamo s kretanjem naroda najširih razmjera o kojemu nažalost premalo znamo. Od Istre (Ćićarija), Moravske (Valaški Mezerič), Ugarske, istočne Galicije (Huculi) do duboko na jug Rusije[71] balkanski su Romani bitno pridonijeli nastanku današnjega stanovništva.[72] Pa ipak, o njihovu etničkome kretanju znamo nevjerojatno malo.

9. Nastanak Srba u Bosni

Za etničku je sudbinu Bosne prvo srpsko osvajanje Bosne pod Časlavom bilo sasvim beznačajno. Prekratko je trajalo, a da bi promijenilo hrvatsku nacionalnu pripadnost Bosne koju smo, vjerujemo, dokazali. Već sama kratkoća srpske vladavine od jedva 15 do 20 godina isključivala je svako masovnije naseljavanje, a srpski živalj koji je možebitno onamo prodro, netragom je nestao.

Izvjesnu važnost imalo je doba Nemanjića jer su tijekom duljega razdoblja pod svojom vlašću držali dijelove Bosne na sjeveroistoku i jugozapadu. Svojom ženidbenom politikom Stefan Dragutin stekao je ne samo najsjevernije di-

[70] V-3, str. 33-34.

[71] U Besarabiji još i danas živi milijun Rumunja, izravnih potomaka balkanskih Romana i čini se da su balkansko-romanski stanovnici, koji su se naselili u Zaporožju na Dnjepru, postali izvorištem kozaštva.

[72] Usp. IV-26, 27, 28.

jelove današnje Srbije nego i banovine Usoru i Soli, što je otprilike od Vrbasa cijeli sjeveroistok Bosne. Nemanjići su također stekli i veći dio današnje Hercegovine, koja je postala sekundogeniturom njihove vladarske kuće i koju su uspijevali zadržati otprilike 150 godina sve do uspona bosanske moći pod Kotromanićima. Ta dva razdoblja srpske vladavine ipak su nešto važnija. Gledajući samo etnički, prema našemu shvaćanju ona su bila beznačajna jer se u tim krajevima nije nastanilo dovoljno Srba da bi posrbili to područje. Srpski utjecaj pretežito je bio crkvene i političke naravi, ali ga ne treba podcjenjivati u pogledu kasnijega razvoja Bosne. Crkveni utjecaj sastojao se u tome da su Nemanjići gdje god bi se pojavili, vjerni tradiciji svoje vladarske kuće, radili na širenju pravoslavlja. Premda je taj njihov rad u sljedećem razdoblju bosanske vladavine većinom propao, udario je temelje kasnijim ambicijama i nastojanjima kojima ćemo se još iscrpno pozabaviti. U svakom slučaju možebitni ostaci pravoslavnih crkvenih organizacija radili su na širenju i očuvanju pravoslavlja. Za razvoj današnje nacionalne konstelacije u Bosni, u kojoj je pravoslavlje istovjetno srpstvu a katoličanstvo hrvatstvu, ti ostaci bili su iznimno važni. Moramo pretpostaviti da je već i u tom razdoblju srpstvo radilo na širenju pravoslavlja, a pravoslavlje na širenju srpstva.

Istodobno se tijekom razdoblja Nemanjića počinje osjećati i politički utjecaj srpstva. Uočili smo strelovit uspon Srba u vodeću silu na Balkanu, njihov politički utjecaj i bogatstvo koje su stekli te smo istaknuli kako su Srbi u ono vrijeme pružali ruke prema Bizantu kao najvišim političkim, duhovnim i inim ljudskim vrednotama koje je Balkanac mogao zamisliti. To je silno imponiralo tadašnjim južnim Slavenima. Usporedimo samo dojam koji su na cijeli današnji slavenski svijet ostavili balkanski ratovi i uspjesi saveznika. Poznato je da uspon, bogatstvo, politički uspjesi i prosperitet svakomu donose prijatelje, obožavatelje, oponašatelje i pristaše. Tako je bilo i tada, a od početka 13. stoljeća vidimo kako se na područjima koja odgovaraju današnjoj Hercegovini povremeno pojavljuju srpska imena. To se proširilo i na Bosnu utoliko više što je, kao što smo već prikazali, zbog separatizma bogumila i njihove suprotstavljenosti katoličkim Hrvatima, koji su do danas ostali glavni nositelji nacionalnoga imena, hrvatska nacionalna svijest polako počela slabjeti. Srpski utjecaj još više se pojačao kada se bosanski kralj Stjepan Tvrtko I. na grobu svetoga Save dao okruniti za kralja Srba te pokušao zaokret prema pravoslavlju. Dakako da je imao i stranku usporedivu s našim današnjim srbofilima među juž-

nim Slavenima. Pa ipak, jasno je da zbog toga Bosanci nisu postali Srbi baš kao i onaj dio Hrvata i Slovenaca koji su srbofili.

Nastanak današnjih Srba u Bosni počinje tek turskim osvajanjem Bosne, dakle 1463. godine. On se poput većine pojava društvenoga razvoja ne može tumačiti nekom jedinstvenom formulom, nego je nastao zajedničkim djelovanjem nekoliko čimbenika.

1. Povijesno je dokazano da se u Bosni i Hercegovini oko 13. stoljeća također pojavljuju Vlasi. Oni su na jugu Hercegovine zasigurno bili vrlo brojni jer se u dubrovačkim izvorima spominje kako Vlasi iz Hercegovine i današnje Crne Gore godišnje u Dubrovniku kupuju 10.000 tovara soli. Koliko je brojno moralo biti to vlaško stanovništvo koje je trošilo tolike količine soli? Za njih uglavnom vrijedi isto što smo rekli u prethodnome poglavlju. U svakom slučaju predmnijevamo da su bili pravoslavne vjere. Za to imamo ove razloge: a) Predslavensko stanovništvo svakako je već bilo kršćansko kada su ga slavenski osvajači potjerali u brda, a crkvenom organizacijom bilo je povezano s Bizantom; b) prognanici su bili neprijateljski raspoloženi prema svojim progoniteljima, a kako su Hrvati bili katolici ili bogumili, logično je da je prognano stanovništvo već iz same opreke prema njima zadržalo tradicionalnu istočnjačku vjeroispovijest; c) moguće je da je crkvena skrb Srba koji su učestalo provaljivali u Bosnu bila namijenjena rijetkim pravoslavcima u zemlji, dakle Vlasima; d) zbog brojnih razloga pretpostavimo da su Vlasi iz središnjega Balkana seobama stigli u Bosnu i prije turskoga doba. Tu pretpostavku temeljimo na topografskoj nomenklaturi Bosne, no ovdje se ne možemo upuštati u potankosti.

Tako su, doduše u Bosni ne odveć brojni, no tim brojniji u Hercegovini, pravoslavni Vlasi postali jezgrom nastanka novoga pravoslavnoga stanovništva.

2. Osmansko Carstvo s lakoćom je politički asimiliralo pravu srednjovjekovnu Bosnu jer je — kao što smo vidjeli — vladajući sloj u Bosni većinom prešao na islam. To je u drugoj polovici 15. stoljeća izazvalo protuudar katoličko-hrvatske i ugarske strane. Kralj Matijaš Korvin osvojio je cijeli sjever Bosne i od njega stvorio dvije banovine: Jajačku i Srebreničku. Katoličko-hrvatski feudalci silno su se angažirali jer su osjetili da im se radi o glavi pa su nekoliko puta uspjeli Turcima nanijeti osjetan poraz. Turci su uvidjeli da im je katoličko-hrvatsko plemstvo, čije je središte bilo na sjeverozapadu Bosne, na sjeveru Dalmacije i u južnoj Hrvatskoj, najžilaviji protivnik. Oni su Turcima bili utoli-

ko mrskiji što su se (katolički Hrvati) prvo oslanjali na ugarske kraljeve, a potom na austrijsku vladarsku kuću pa su bili sumnjivi zbog državno-političkih razloga, a kao gorljivi katolici i zbog vjersko-političkih razloga. Pape su pozivali na križarske ratove protiv Turaka, oslobađali katoličke vladare od položenih prisega kako bi što uspješnije potiskivali Turke (kardinal Cesarini), sklapali saveze protiv Turaka (Sveta liga 1538.) i tako dalje. Možemo zamisliti s kakvim su nepovjerenjem Turci gledali na katoličke Hrvate. Stoga su protiv njih primijenili prokušano sredstvo uništenja dovodeći s južnoga i središnjega Balkana pokretno, nomadsko stanovništvo — dokazane rušitelje svakoga feudalnoga državnoga poretka. Idući kao prethodnica regularnih turskih četa, to je stanovništvo uništavalo sve što je bilo feudalno ili katoličko ili ga je odvodilo u ropstvo. To stanovništvo nastanjivalo se iza crte bojišnice i zaposjedalo ono zemljište koju bi im prepustili turski osvajači. Tako je u dijelu današnje Bosne, sjeverne Dalmacije i južne Hrvatske, koji je u predtursko doba pripadao takozvanoj ugarskoj, to jest katoličkoj Hrvatskoj, posve zatrto katoličko stanovništvo i zamijenjeno srednjobalkanskim, pravoslavnim, polunomadskim i najvećim dijelom vlaškim življem.

3. Gore opisani proces zahvatio je samo sjeverozapadnu Bosnu (u današnjem smislu), no slično se dogodilo i u ostatku Bosne premda ne toliko izraženo i ne pod toliko jakim utjecajem vojnih djelovanja.

Smatramo da i tu tvrdnju možemo dokazati pa prilažemo zemljopisni prikaz današnje nastanjenosti Srba u Bosni.

Iz njega vidimo: Srbi su najgušće naseljeni na krajnjem sjeverozapadu Bosne i u okolnim područjima Dalmacije i južne Hrvatske gdje je nekoć bilo središte katoličko-hrvatskoga plemstva.

4. Nakon što su Osmanlije osvojili zemlju, položaj katolika u Bosni postao je težak. Pravni položaj raje ionako je bio nesiguran. Kao što smo već pokazali, osmanska država sumnjičavo je gledala na katolike kao na politički nepouzdan element dok ih je s druge strane vladajuća klasa islamiziranih bogumila s mržnjom proganjala da bi naposljetku to isto činilo i pravoslavno svećenstvo koje je, kao što smo spomenuli pišući o osnivanju Pećke patrijaršije, u Osmanskome Carstvu doživjelo razdoblje političkoga uspona pravoslavlja. Položaj katolika u Bosni postao je očajan. To se očitovalo u masovnome bijegu i odlasku katolika iz Bosne i to ne samo u još neosvojenu Hrvatsku i Slavoniju nego i u Ugarsku, u austrijske nasljedne zemlje i mletačku Dalmaciju. Taj proces

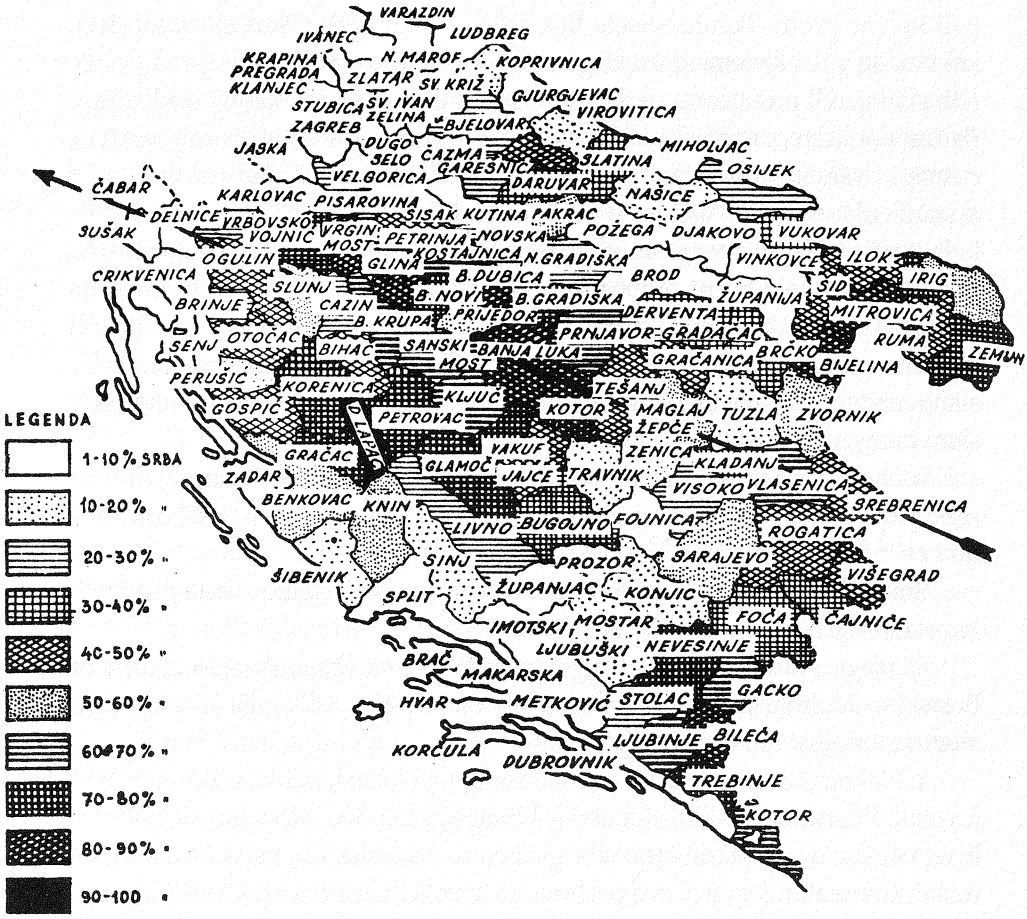

GRAFIČKI PRIKAZ GUSTOĆE SRPSKOGA STANOVNIŠTVA U HRVATSKIM ZEMLJAMA

iseljavanja ne možemo ovdje potanko pratiti pa ćemo se ograničiti samo na najvažnije pojave. Godine 1687. mletačko-hrvatski vojni zapovjednik Stojan Janković stigao je u Ramu predvodeći 400 katoličkih obitelji u mletačku Dalmaciju.[73] Godine 1691. austrijski general Perčinlija poveo je iz područja Donje Tuzle 3000 katolika u južnu Ugarsku.[74] Godine 1697. princ Eugen Savojski poveo je 40.000 katolika iz južne Bosne (iz okolice Sarajeva) u Ugarsku i Austriju.[75] Mogli bismo nastaviti nabrajati takve selidbe, no zadovoljit ćemo se ovim. Zemljišta opustjela odlaskom hrvatskih katolika zaposjeli su muslimani i lutalačko, nomadsko, pravoslavno stanovništvo, a pretežito ovo potonje jer su to u pravilu bili manji zemljišni posjedi koji su pripadali raji. Njih je gotovo isključivo zauzela pravoslavna raja jer je raja u Osmanskome Carstvu bila prijeko potreban dio društvenoga ustroja. Tako je u cijeloj Bosni katoličko stanovništvo velikim dijelom zamijenjeno pravoslavnim.

5. Još jedna okolnost koja je pridonijela nastanku pravoslavnoga stanovništva u Bosni društveno-agrarne je naravi. Prethodno spomenute selidbe stanovništva, potom neprestani ratovi, a naposljetku i loša osmanlijska uprava za posljedicu su imali pad broja stanovnika u Bosni i Hercegovini. Gubitak stanovništva u državama koje propadaju pojava je toliko česta u svjetskoj povijesti da na to ne treba trošiti riječi. Ta pojava inače svojstvena cijelome Osmanskome Carstvu u Bosni je vjerojatno bila osobito izražena jer su se ondje neprekidno ratno stanje i loše gospodarenje bosanskih feudalaca vrlo štetno odrazili na društvene i gospodarske prilike. Gubitak stanovništva uzdrmao je temelje Osmanskoga Carstva i bosanske feudalce. Kao što smo već pokazali, vojna organizacija Osmanskoga Carstva počivala je na lenskome sustavu, vojna lena u različitim oblicima bila su temelj moći bosanskoga plemstva. Ako vlasnici vojnih lena nisu imali podložnike koji bi obrađivali zemlju i plaćali danak, vojni lenski gospodar nije mogao živjeti ni držati konje, nije se mogao naoružati niti poći u rat. Stoga su i državna vlast i bosanski feudalci tomu pokušali doskočiti unutarnjim naseljavanjem. Naseljenike su uzimali gdje god bi stigli, no najveća skupina ipak je potjecala od srednjobalkanskoga polunomadskoga, lutajućega vlaškoga stanovništva koje se brzo množilo. Njemu su

[73] IV-15, str. 82.

[74] Isto, str. 84.

[75] Isto, str. 87.

davali prednost i zato što su ih kao pravoslavce smatrali politički pouzdanijima od katolika. Stoga su ih kao kmetove naseljavali na posjedima bosanskih begova. Tu pojavu nepobitno dokazuje činjenica da je od današnjih otprilike 80.000 naseljenih kmetova u Bosni i Hercegovini: a) pravoslavaca (Srba) 58.845 to jest 73,92%; b) katolika (Hrvata) 17.116, to jest 21,49%; c) muslimana 3653, to jest 4,58%. Usporedimo li te brojke sa stanovništvom, uočavamo sljedeće:

	udio u broju stanovnika	udio u broju kmetova
Hrvati (katolici)	19,28%	21,49%
Srbi (pravoslavci)	43,49%	73,92%
muslimani	32,45%	4,58%

U očiglednoj prevazi Srba u kmetskome staležu vidimo nepobitan dokaz da su Srbi poslije u turskome razdoblju bili najpoželjniji naseljenici. Pritom valja obratiti pozornost na ovo: muslimani kao vladajuća rasa imaju zanemariva udjela u staležu kmetova. Zbog toga postotak Hrvata i Srba kao kmetova mora biti veći od njihova udjela u broju stanovnika. Međutim, upada u oči da broj Hrvata među kmetovima otprilike odgovara njihovu udjelu u ukupnome stanovništvu dok je on kod Srba gotovo dvostruko veći (43,49% naspram 73,92%). Ta činjenica može se objasniti samo kolonizacijom Bosne koju su Turci provodili služeći se najradije pravoslavnim stanovništvom.

6. U drugoj polovici 17. stoljeća na cijelome zapadnome Balkanu zamjetno je naglo slabljenje katoličanstva. Ono što je preostalo nakon dvjestogodišnje turske vladavine brzo je kopnjelo. U tom razdoblju zbiva se i masovni prelazak katoličkih sjevernih Albanaca na islam.[76] Jasno je kako taj postupak treba shvatiti kao unutarnji obrambeni pothvat osmanlijske države suočene s činjenicom da je katolička austrijska vladarska kuća iz defenzive prešla u ofenzivu. Jedan dio te pojave već smo dotaknuli pod 4. točkom kada smo govorili o masovnome iseljavanje katolika iz Bosne.

No, i bez obzira na to, broj katolika i katoličkih kulturnih ustanova smanjivao se iz dana u dan. Katoličko svećenstvo i katoličke crkvene ustanove naočigled su iščezavali u Bosni. U vrijeme osvojenja u Bosni su postojala 33 franjevačka samostana, a 1555. njih još samo 17, godine 1655. samo 12, a 1675.

[76] Usp. III-2, »Über die Abnahme der christlichen Bevölkerung in der Türkei«, str. 538--542. Pad brojnosti odnosi se u prvome redu na katolike.

samo osam te 1758. još samo tri. Broj franjevaca te 1758. u cijeloj se Bosni smanjio na 31. Osim franjevaca u Bosni nije bilo drugih katoličkih svećenika. Godine 1675. u Bosni je bilo još 74.066 katolika dok ih je 1741. bilo još samo 43.822. Kako se to dogodilo? Državna vlast proganjala je katoličko svećenstvo, uništavala katoličke crkvene ustanove te podupirala pravoslavno svećenstvo da više ili manje nasilno obraćaju katolike na pravoslavlje. Prema fermanu sultana Selima II. iz mjeseca džemazijelahira[77] 974. (1566.) franjevci iz Kreševa i Fojnice tuže se na pravoslavne patrijarhe da od njih traže podavanja. U sidžilima[78] Careve džamije u Sarajevu nalazi se prijepis fermana iz 1776. kojim se potvrđuje izbor mitropolita Kirila te nalaže da se latinsko svećenstvo Kliškoga, Bosanskoga i Hercegovačkoga sandžaka ima podrediti carigradskome patrijarhu. Istodobno su katolički svećenici patrijarhu godišnje morali plaćati vladikarinu (vrstu vjerskoga poreza), zatim za svakoga odrasloga katolika dvanaest akča[79] i za svakoga svećenika po jedan dukat. U slučaju nepoštivanja tih obveza politička tijela imala su obvezu utjerati podavanja. No, franjevci su bili duhovni i politički vođe bosanskih katolika. Katolici koji su ostali bez vodstva, izloženi pritiscima turskih gospodara i vlasti, dok su ih pravoslavni svećenici dijelom vabili, dijelom progonili, a neprijateljski, pravoslavni nomadi uznemiravali, nisu vidjeli drugoga izlaza doli prijeći na pravoslavlje. Godine 1600. u mjestu Srebrenici bilo je još 200 katoličkih kuća, a prigodom osvajanja Srebrenice više ni jedne. U Olovu postoji dobro očuvana crkva i ostaci većega katoličkoga samostana, no u krugu od 50 kilometara više nema katolika. Prema jednoj staroj ispravi iz 1688. još se pravoslavci u Sarajevu žale da ni u gradu ni na tri dana hoda u okolici grada nemaju nijednoga svećenika pa se moraju vjenčavati pred kadijom. Danas samo u Sarajevskom kotaru ima 56% Srba. Navodno postoji i isprava — o njoj nažalost nisam uspio doznati ništa podrobnije — da je tek početkom 19. stoljeća većina katoličkoga stanovništva Sarajevskoga Polja bila prisiljena prijeći na pravoslavlje.

To što smo izložili u ovoj točci jest ono čime dr. Petriniensis objašnjava nastanak srpstva. No, to je samo jedan dio vrlo kompliciranoga razvoja koji smo ovdje pokušali prikazati.

---

[77] šesti mjesec islamskoga lunarnoga kalendara (nap. prev.)

[78] sudski zapisnici (nap. prev.)

[79] srebrnjak (nap. prev.)

7. Kao posljednji čimbenik valja navesti isključivo zemljopisnim i gospodarskim okolnostima uvjetovano doseljavanje pravoslavnoga i srpskoga stanovništva iz južnijih krajeva. Bosna na jugu graniči sa zapadnim dijelom poprečnoga srednjobalkanskoga gorja. Ono predstavlja središte srpskoga naseljavanja. To je krševit, neplodan i siromašan kraj. Stanovništvo nastanjeno na sjevernim obroncima poprečnoga gorja ne vidi u zemlji mogućnost prehranjivanja sve brojnijega stanovništva pa koristeći se dijagonalnim riječnim dolinama, neprestano se spušta u plodnije nizine Save i prema moru. Tijekom antropoloških proučavanja osobito smo u sjevernoj Bosni ustanovili da većina imućnih srpskih trgovačkih obitelji potječe iz južne Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka. No, u sjevernoj i srednjoj Bosni našli smo brojne seljake kod kojih se njeguje obiteljska predaja da su se doselili iz gore spomenutih južnih krajeva.

Tih sedam okolnosti uzetih zajedno i raspodijeljenih na razdoblje dulje od 400 godina (1463.—1878.) dovoljno je da bismo u potpunosti objasnili nastanak 800.000 pravoslavnih Srba koji u trenutku pada Bosne (1463.) nisu postojali. Poslije ćemo vidjeti koji su vjersko-povijesni čimbenici također bili u igri te kako su posrbljeni balkanski Romani i cijela pravoslavna klasa.

10. Istovjetnost etničke sudbine Bosne i Trojedne Kraljevine

Netom objašnjene činjenice smatramo toliko važnima da ne možemo odoljeti i prethodno rečeno ne dopuniti još pokojim zapažanjem.

Jedna od najvećih prepreka spoznavanju južnoslavenskih problema u Monarhiji jest navika da se Bosna s jedne strane, a Hrvatska, Slavonija i Dalmacija s druge strane uvijek promatraju kao posve odvojena područja. No, to je samo posljedica okolnosti da je te zemlje tijekom nekoliko stoljeća razdvajala politički hermetična granica pa su se umnogome razvijale različito. Unatoč tome tih pet područja — Bosnu, Hercegovinu, Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju — uvijek moramo promatrati skupno ako želimo razumjeti razvoj povijesnih okolnosti u njima.

Stoga ćemo svoja zapažanja s Bosne proširiti na staroaustrijsko-ugarska područja.

Općenito je poznato da su Srbi u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji doseljenici koji se od 16. stoljeća ondje javljaju u sve većoj mjeri. To objašnjenje njiho-

ve nazočnosti nije se htjelo prihvatiti i za Bosnu, nego se tvrdilo da su Srbi ondje »starosjedioci«. To bi u najboljem slučaju i samo djelomično moglo vrijediti za jugoistočna rubna područja Bosne u kojima su Srbi vjerojatno od davnina bili sastavni narodnosni element, dok su inače u Bosni Srbi u posljednjih 300 do 400 godina jednako doseljenici kao i u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. U najboljem slučaju u Bosni su stariji 100 do 150 godina.

Udarac koji je Osmansko Carstvo zadalo iz smjera jugoistoka prema sjeverozapadu bio je namijenjen jednako Hrvatima koliko i zemljama austrijske vladarske kuće. Zato su se ta dva elementa ubrzo združila. Kao glavno sredstvo navale Osmanlije su koristili islamizirane bogumile i pravoslavne vlaške nomade. Austrijska vladarska kuća koristila je katoličke Hrvate kao tampon-zonu. Hrvati su vjerojatno bili dorasli Bosancima, koji su bili iste krvi kao oni, ali ne i nomadskim Vlasima. Sjedilački seljak, kako nas uči povijest, nikada nije dorastao nomadu. Stoga su Hrvati ubrzo pokoreni, a Austriji je oteta njezina tampon-zona. Po načelu da se klin klinom izbija Austrija je pokušala privući vlaške polunomade ne bi li tako oslabila turski, a ojačala vlastiti limes. To im je dobro uspijevalo zbog jednog sasvim posebnog razloga. Vlasi su se uz pomoć Turaka oslobodili srpskoga feudalnog pritiska, a zauzvrat im pomogli u rušenju feudalnih temelja srpske države. No, kada je to stanovništvo prispjelo u Bosnu, ondje je zateklo muslimane kao feudalce, to jest islamizirane bogumile, protiv kojih se kao raja nisu mogli boriti. Za svaki pokušaj da bosanskim begovima rade o glavi služeći se istim metodama kao u Srbiji kažnjavani su vješanjem, nabijanjem na kolac, paljenjem stopala i na druge nemile načine. Begovi nisu znali za šalu i nisu marili za zasluge što su ih Vlasi stekli za Osmansko Carstvo, nego su ih pokorili svojoj vlasti.

Kada bi tim doseljenicima pritisak postao nepodnošljiv, bježali su u Austriju pod uvjetom da ih se ne podvrgne tamošnjem plemstvu.[80] Uistinu možemo primijetiti kako je tijekom 200 godina glavna borba pravoslavnih doseljenika bila usmjerena protiv feudalnoga hrvatskoga plemstva jednako kao u Ugarskoj protiv ugarskoga plemstva.[81] Ako bi hrvatskim plemićima pošlo za rukom podrediti neku vlašku naseobinu svojoj vlasti, Vlasi bi se počeli vraćati u Tursku. Austrijski vojni zapovjednici koji su se pribojavali slabljenja vlas-

[80] III-15, str. 62 i dalje.

[81] Isto.

titih granica, morali su podupirati Vlahe protiv hrvatskih plemića. Vidimo da je njegov nomadski karakter tom stanovništvu ujedno bio izvrsna zaštita jer se bolje uklapao u ono burno razdoblje negoli sjedilački, kultiviran način života.

Od početka 16. stoljeća ti turski prebjezi pojavljuju se sve češće pa ih austrijske vojne vlasti uzduž turske granice koriste kao protutežu upadima Bosanaca i njihovih istovjernika.

Cesarski i kraljevski ratni arhiv u Beču pun je izvješća o njima. Stizali su pod različitim imenima, no ipak su se najčešće nazivali: *Rasciani sive Wallachi*, Ratzen (Raitzen) ili Wallachen. No, nazivali su se i »Thraces« te »Wallachen, alias Altrömer«.[82] U početku ih nalazimo i pod imenom *Rasciani atque Wallachi*, što znači da su se razlikovali slavenski Raci (Raitzen) od romanskih Vlaha (Wallachen). Poslije će se uvriježiti naziv »Rasciani sive Wallachi« jer ih se više nije moglo razlučiti jedne od drugih. U pravoj Srbiji romanski su se pastiri spustili s planina, odnosno provalili s juga kao čisti Romani. Ondje su uništili i asimilirali srpski vladajući sloj. Zatim su na valu turskih osvajanja krenuli s juga prema sjeveru rastačući srpsku državu sve dok se nisu zaustavili na crti Dunava koju je držala Ugarska. Još tijekom te selidbe, koja je trajala gotovo stotinu godina, u sebe su primili vrlo brojan slavenski živalj jer mnogim uništenim srpskim zemljoposjednicima nije preostalo ništa drugo nego se prepustiti matici i postati turski pomoćni vojnik. Prožimanje sa slavenskim življem i slavenizacija već tada su počeli uzimati maha. U posljednjim trima desetljećima 15. stoljeća doseljavaju se u Bosnu gdje dolaze u doticaj sa slavenskim vladajućim slojem, s bosanskim, muslimanskim plemstvom. Tada je slavenizacija još više uznapredovala. U to vrijeme velikom su većinom još uvijek bili Romani, no već prožeti slavenskim življem. Napose su jezično većinom slavenizirani pa ih se više nije moglo razlikovati, nego ih se skupno nazivalo *Wallachi sive Rasciani*.

Još u vrijeme Marije Terezije piše carski komesar Taube: »Ti su Vlasi istini za volju naučili ilirski jezik, ali na njima se još uvijek vidi da su Vlasi.«[83]

[82] Isto, str. 10.

[83] Friedrich Wilhelm von Taube, *Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slawonien und das Herzogthums Syrmien, sowol nach ihrer natürlichen Beschaffenheit, als auch nach ihrer itzigen Verfassung und neuen Einrichtung in kirchlichen, bürgerlichen und militärischen Dingen*, I. Buch, Leipzig 1777, str. 59.

Miklošič nam također potvrđuje da Vlahe treba smatrati balkanskim Romanima te izrijekom naglašava da su Srbi svagdje posrbili Vlahe (Rumunje).[84]

Znakovito je da to stanovništvo po dolasku u hrvatske zemlje uopće nije imalo nacionalnoga imena, nego su se zvali kršćani ili »kršćanska braća«.[85] Jedino je svećenstvo koje su doveli sa sobom bilo srpsko-pravoslavno jer je bilo uzeto iz srpske narodne crkvene organizacije. Ti nomadi bez kulture koji su se uzdignuli na pljački i otimačini nisu imali vlastito svećenstvo. Možemo primijetiti da se ubrzo počinju služiti isključivo slavenskim, ćiriličnim pismom.

Budući da su živjeli usred slavenske zemlje, njihova je skora potpuna slavenizacija bila samo pitanje vremena.

Jedino su vidljiva još romanska imena, doduše ne u velikome broju jer su slavenizacijom stekli naviku uzimati patronimikalna imena te su tako iskorijenili svoja stara imena. Ovdje ćemo iz svoje bogate zbirke navesti određeni broj romanskih imena južnih Slavena koja najvećim dijelom potječu iz razdoblja vlaških selidbi:

Drakul, Furtul, Regul, Šamšul, Vidul, Kutul, Bambul, Pimpul, Manul, Kukul, Sirkul, Didul, Musul, Šišul, Čingul, Šikul, Frankul, Mirča, Balša, Sola, Dardali, Bilbi, Miril, Kinan, Karan, Boban, Grebeljan, Dean, Bessara, Princip, Tupara, Sukara, Bobara, Bocar, Bikar, Predoe, Regoe, Žuroe, Vraneš, Petreš, Peleš, Ilješ, Kakeš, Mrvoš, Njegoš, Maras, Milas, Lattas, Kottas, Petras, Vidas, Cucor, Tudor, Ljepor, Frfor, Krpor, Škapor, Midžor, Roman, Altoman, Dokman, Decman, Durman, Rosman, Budman, Kecman, Bocman, Krsman, Udman, Radman, Šurman, Jurman.

Svakoga tko se imalo razumije u slavenske jezike pitam, jesu li ovo slavenska imena?

Istini za volju, u tim imenima mjestimice se još mogu prepoznati slavenski korijeni, no to ne znači da ona nisu romanska jer je balkansko-romanskome upravo svojstveno da je nastao kao mješavina prabalkanskoga stanovništva, Romana i Slavena. U rumunjskome je također bilo više od 30% riječi slavenskih korijena.

Svoja razmatranja proširili smo na austrijsko područje samo zato što smo tek na taj način mogli upotpuniti sliku Bosne te zato što tu nalazimo izdašnije

[84] VIII-3, str. 392.

[85] III-15, str. 10, bilj. 21.

izvore. Na kraju, htjeli bismo upozoriti na još jednu okolnost koja vrlo uvjerljivo oslikava ulogu vlaških nomada kao graničarskoga stanovništva. Vratimo li se na grafički prikaz srpskoga naseljavanja na stranici 162, primijetit ćemo da osim krajnjega istoka, na kojemu Srbi potječu još iz vremena velikih naseljavanja patrijarha Crnojevića, sredinom Hrvatske i Slavonije proteže se pojas gustoga srpskoga naseljavanja. Kako je do toga došlo? Nakon Mohačke bitke cijela je Slavonija potpala pod Turke, a upravo je tim područjima prolazila turska granica prema Austriji. Tada započinje ona ista igra. Turci u borbi protiv Hrvata naseljavaju vlaške nomade koje je Austrija nastoji pridobiti na svoju stranu pa tako s obiju strana granice nastaju pravoslavna naselja koja su danas postala srpska. Područje oko Pakraca dugo je nosilo naziv »Mala Vlaška«, isto kako glasi područje u današnjoj Kraljevini Rumunjskoj.

No, vratimo se Bosni.

Izričitu potkrepu svoje tvrdnje da su se Srbi u Bosni naselili kasnije nalazimo u poznatome »Itinerariumu« Kranjca Benedikta Kuripešića iz 1530. godine. Na tvrdom austrijsko-srednjonjemačkome dijalektu on ovako opisuje svoje putovanje:[86] »Putujući Kraljevinom Bosnom, naišli smo na tri nacije i vjeroispovijesti. *Prvi su stari Bošnjaci rimske kršćanske vjere* koje je po osvajanju Kraljevine Bosne Turčin prihvatio zajedno s njihovom vjerom i u nju nije zadirao.

Drugi su Srbi koji se nazivaju Vlasi, a mi ih zovemo Ćići ili martolozi. Oni su došli iz mjesta Smedereva ili Grčkoga Beograda[87] i imaju vjeru svetoga Pavla. Njih također smatramo dobrim kršćanima jer ne nalazimo razlike u odnosu na rimsku vjeru.

Treća nacija pravi su Turci. Oni su čudni, ratnici i činovnici i vrlo okrutno vladaju nad dvama spomenutim kršćanskim i podčinjenim narodima. No, turski car ostavio im je njihovu vjeru da bi obrađivali zemlju.«

To je posve u skladu s našim tvrdnjama jer iz toga zanimljivoga odlomka možemo zaključiti: 1. Srbi su u Bosni doseljenici, a katolici starosjedioci. 2. Oni sami sebe nazivaju Vlasima, Kuripešić ih naziva Ćići, što je istovjetno nazivu za istarske Ćiće koji govore rumunjski. 3. Zvali su se i martolozi, što su bile la-

[86] IV-19, str. 34-35.

[87] »Griechisch Weißenburg« i »Alba Graeca« stari su nazivi na njemačkom i latinskom jeziku za Beograd. (nap. prev.)

ke turske pljačkaške čete. 4. Srbi, Vlasi dolaze iz Smedereva i Beograda iz današnje Kraljevine Srbije jer je val vlaških selidaba prvo išao preko sjevera Srbije, a kada se zaustavio na crti Dunava, preusmjeren je prema sjeverozapadnoj Bosni da bi ondje uništio katoličke Hrvate.

Unatoč tome ni u jednoj povijesti ne nalazimo tu činjenicu izrečenu jasno i glasno. Približno ju nalazimo u von Thallóczyjevu članku o povijesti Bosne i Hercegovine u kojem kaže: »Pravoslavni stanovnici osobito su bili ugnjetavani u Novopazarskome sandžaku i u Staroj Srbiji pa su se kao pastiri i kmetovi doselili u opustjele bosanske krajeve. Ta emigracija često je bila i posljedica gladi, a trajala je do početka 19. stoljeća pri čemu su je pospješivali i pojedini ratovi. Tim pravoslavnim doseljavanjem nastala je današnja etnografska slika jadranskoga trokuta.«[88]

Kada je riječ o čisto jezičnome području, to je potvrdio i autoritet kao što je Miklošič koji piše: »Taj odnos narušen je doseljavanjem Srba, osobito nakon uspostave turske vladavine u Europi, i njihovom neodoljivom asimilacijskom snagom kojom su na zapadu posrbljeni Hrvati, na jugu Albanci, posvuda (Rumunji), a na istoku i jugoistoku Bugari.«[89]

Ako je točno to što tvrdimo pozivajući se na navedene autore, tada bi se to moralo primijetiti i na današnjem stanovništvu. Tek će buduće studije imati priliku utvrditi u kolikoj je mjeri pravoslavno stanovništvo u cijeloj zemlji, a posebice u sjeverozapadnoj Bosni, antropološki slično današnjim Rumunjima.

Pogledajmo tjelesna obilježja bosanskoga stanovništva. Weißbach o tome piše:

boja očiju	kod katolika	kod muslimana	kod pravoslavaca
svijetla	39,88%	37,69%	28,52%
tamna	46,00%	47,00%	56,27%
plava	14,74%	19,38%	12,81%
siva	25,14%	18,10%	15,62%

U jednoj brošuri koja potječe s hrvatske strane navode se drukčiji brojevi:[90]

[88] IV-14, str. 254.

[89] VIII-3, str. 392.

[90] IV-18, str. 13.

boja očiju	kod katolika	kod muslimana	kod pravoslavaca
plava	25,7%	17,5%	6,3%
siva	25,7 %	42,0 %	29,0 %
tamna	48,0 %	38,6 %	64,5 %

Ne treba nas čuditi što brojevi variraju jer ne postoje mjerenja koja bi obuhvatila cijelu zemlju, a rezultati se razlikuju od kotara do kotara. Znakovito je da je u oba slučaja postotak tamnijih tipova kod pravoslavaca bitno veći nego kod katolika i muslimana koji se međusobno razlikuju tek neznatno.

Slično je s bojom kose. Plava boja kose zastupljena je[91]

kod katolika	kod muslimana	kod pravoslavaca
25,7%	22,8%	10,4%

Ponovno ista slika. Svijetli, nordijski tipovi više su nego dvostruko zastupljeni kod katolika i muslimana u odnosu na pravoslavce koji uvijek pokazuju posve različit tip.

Ovdje ćemo preskočiti mjerenja lubanje i samo spomenuti da se hiperdolihocefalni tipovi (indeksi ispod 70) kod Srba javljaju u 2% slučajeva dok se u toliko ekstremnoj mjeri kod katolika i muslimana uopće ne javljaju. To se također podudara s našim zapažanjima, no moramo napomenuti da se ti hiperdolihocefalni tipovi uvijek javljaju zajedno s vrlo tamnom puti, dok su kod katolika i muslimana tipovi s umjereno duguljastom lubanjom najčešće plavooki i plavokosi. To dokazuje da su dolihocefalni tipovi kod Srba mediteranskoga, a kod katolika i muslimana nordijskoga podrijetla.

Što se tiče jezika, moramo utvrditi da katolici i muslimani pokazuju uzajamnu pripadnost dok u tom pogledu Srbi od njih odstupaju. Ovu tvrdnju temeljimo na vlastitim zapažanjima u cijeloj zemlji. Katolici se velikom većinom služe ikavskim govorom koji je i danas živ u Dalmaciji, u hrvatskome Primorju i središnjoj Slavoniji i koji neosporno potječe od prahrvatskoga dijalekta. Miklošič, koji je neosporan autoritet, ima potrebu ustvrditi da bosanski katolici govore »chorvatisch« (hrvatski).[92] Ondje gdje se ikavica povukla pred ijekavicom, još uvijek se zadržao takozvani zapadni (hrvatski) naglasak koji dokazuje podrijetlo toga govora od hrvatske ikavice.

[91] Isto, str. 14.

[92] VIII-3, str. 391.

To potvrđuje i najkompetentniji stručnjak, vladin savjetnik Nemanić,[93] kada piše: »Od triju narječja Hrvata i Srba koja su, kao što je poznato, nazvana po trima oblicima upitne zamjenice »što« (kaj, ča i što) u Bosni i Hercegovini — ako se uzme u obzir samo spomenuta, karakteristična upitna zamjenica — živi samo štokavsko narječje, *premda su se neke posebnosti čakavskoga dijalekta, koji se zbog različitih razloga danas smatra arhaičnim, u tragovima sačuvale sve do danas, doduše ne među istočno-pravoslavnima nego među katolicima i muslimanima.*«

Upotrijebivši sva pomoćna sredstva koja nam stoje na raspolaganju, posvuda smo našli potvrdu da se antropološka obilježja također podudaraju s rezultatom naših povijesnih istraživanja koja govore da u Bosni katolici i muslimani potječu iz istoga plemena koje još i danas nosi pretežito nordijska obilježja dok se Srbi od njih znatno razlikuju i pretežito pokazuju pripadnost drugom, tamnoputom, predarijskom tipu.[94]

11. Zaključak

Zaključit ćemo ova razmatranja o Bosni (i Hercegovini). Nacionalna pripadnost tih zemalja bila je prijeporna, a Monarhija na svoju veliku štetu u tom pitanju nije znala zauzeti čvrsto stajalište. Stoga nismo žalili ni vremena ni truda kako bismo rasvijetlili tu stvar.

Naša dosadašnja istraživanja ne ostavljaju mjesta dvojbi, stoga nacionalnu Bosnu i Hercegovinu moramo definirati ovako: *Bosna i Hercegovina povijesno su hrvatske zemlje i to su ostale do danas jer 56,53% stanovništva ne-*

[93] IV-20, str. 372.

[94] Po završetku ovoga poglavlja naišli smo na citat u putopisu Hermanna Tauska »Bosnische Erlebnisse« koji u cijelosti potvrđuje naše tvrdnje. Stoga ćemo ga ovdje navesti: »Srpski povjesničar Ilarion Ruvarac jednom je pred gospodinom Mažuranićem izjavio da je na temelju svojih proučavanja i istraživanja došao do znanstvene spoznaje kako Srbi u južnoj Bosni i zapadnoj Srbiji nisu Slaveni nego posrbljeni Kucovlasi.« Ruvarac je rekao da iz razumljivih razloga on to ne smije reći javno, no da je to ipak točno. Kada sam nakon nekoliko godina na arheološko-antropološkome kongresu u Sarajevu imao sreću upoznati Rudolfa Virchowa koji je provodio istraživanje u južnoj Bosni, taj je veliki antropolog na temelju svojih mjerenja i istraživanja potvrdio Ruvarčeve tvrdnje. Virchow je došao do zaključka da Srbi u Bosni dijelom pripadaju nekoj drugoj rasi za razliku od nedvojbeno slavenskih muslimana i katolika (VII-22, I/1912, br. 31, str. 814-815.) Iz opreza smo posredstvom jedne pouzdane osobe upitali gospodina Vladimira Mažuranića je li to tumačenje ispravno. Gospodin Mažuranić uglavnom je potvrdio navedene podatke.

dvojbeno treba pripisati hrvatskome plemenu. Istini za volju, u proteklih 400 godina pridošlo je srpsko stanovništvo koje čini 43,48%, a ta činjenica ima utoliko veću težinu što su Srbi za razliku od Hrvata, koji su podijeljeni u dva vjerska tabora, vjerski jedinstveni i posjeduju neusporedivo jače izraženu nacionalnu svijest od dviju gore spomenutih skupina. Bosna i Hercegovina ipak su još uvijek hrvatske zemlje, no izložene jakom posrbljavanju.

Ta činjenica odgovara istini i moramo ju tim više imati u vidu jer se bez te spoznaje ne može shvatiti pravo stanje stvari u južnoslavenskome pitanju.

Čitateljima sada ne možemo uskratiti odgovor na pitanje: Kako se moglo dogoditi da u znanstveno tako razvijenoj državi kao što je Austro-Ugarska istina nije mogla izaći na vidjelo? To je pitanje toliko tijesno povezano s našim stajalištem o cjelokupnome problemu da osjećamo obvezu na nj također odgovoriti.

1. Glavni uzrok jest povijest doseljavanja Konstantina Porfirogeneta koju smo već spominjali. U djelu *De administrando imperio* on područje hrvatskoga naseljavanja ograničava rijekom Vrbas na istoku i Cetinom na jugu, a Srbima daje golemo područje veće od Engleske, Walesa i Škotske zajedno, napose Bosnu, Hercegovinu i cijelu južnu Dalmaciju. Za usporedbu, zamislimo li područje koje je 40.000 Anglosasa zaposjelo tijekom naseljavanja Britanije, to je bio samo kutak na krajnjem jugoistoku i jedva dvadeseti dio područja cijeloga Otoka koji obuhvaća otprilike 218.000 četvornih kilometara. Unatoč tomu, Anglosasi su danas narod koji broji više od 100 milijuna duša! Samo što je Porfirogenet bio i ostao jedini i najstariji povijesni izvor o naseljavanju južnih Slavena. On je pružio dragocjenu povijesnu građu, a njegov visok položaj carevića i kasnijega bizantskoga basileusa učvrstio je uvjerenje da on to zasigurno pouzdano zna pa su ga najčešće neupitno prihvaćali. Nije pomoglo ni što su ugledni znanstvenici poput Krausa i Dümmlera, čim su se malo podrobnije pozabavili hrvatskom poviješću, smatrali kako moraju odbaciti njegovu povijest doseljavanja te Hrvatima dodijeliti područja koja sežu mnogo dalje na istok i jug. No, Porfirogenet je i dalje ostao mjerodavan za prosudbu južnoslavenskoga pitanja.

Što je učinio Porfirogenet? Hrvate je ograničio na područje prvobitnoga doseljavanja dok je Srbima dodijelio sva područja prema sjeveru i sjeverozapadu kojima su geopolitički uopće mogli težiti. Pokušamo li istražiti razloge takvu ponašanju, naći ćemo ovakvo objašnjenje: hrvatski knez Zdeslav (878.—

879.) crkveno se i politički stavio pod bizantsku vrhovnu vlast, no kako su Hrvati osjećali duboku odbojnost prema bizantskoj vlasti, taj odnos bio je kratka vijeka. Naime, župan Branimir ubio je Zdeslava već nakon dvije godine vladavine, zasjeo na prijestolje te Hrvate konačno priveo papinstvu i katoličanstvu. Svi pokušaji Bizantinaca da među Hrvatima ponovno steknu utjecaj nisu dali ploda dok su istodobno Srbi, koje su Bugari ozbiljno ugrožavali, bili vjerni pristaše Bizanta. Čudi li onda Porfirogenetova usklađenost s teoretskim težnjama bizantskih careva da barem misaono sačuvaju nekadašnje granice Carstva, da granice vjernih im Srba što više prošire, a granice otpadnika Hrvata što više suze? Poslije ćemo još vidjeti da današnje pojave posve opravdavaju takvo shvaćanje.

2. Godine 1794. srpski duhovnik Jovan Rajić objavio je knjigu *Istorija raznih slovenskih narodov, najpače Bolgar, Horvatov i Serbov* u kojoj je Bosnu i Hercegovinu prikazao takoreći kao dio Srbije. Godine 1799. Pejačević objavljuje svoju knjigu *Historia Serviae* koja je posve na Rajićevu tragu, 1801. J. Chr. Engel u Halleu izdaje djelo *Geschichte von Serwien und Bosnien*, a 1805. L. A. Gebhard: *Geschichte der Königreiche Dalmatien, Kroatien, Szlavonien, Servien, Raszien, Bosnien, Rama, und des Freistaats Ragusa*, a oba autora svoje radove temelje gotovo isključivo na Rajiću i Pejačeviću. Godine 1804. počeli su srpski oslobodilački ratovi i ubrzo zaokupili europsku diplomaciju. Srbi su svojim zapanjujućim ratnim uspjesima protiv vojske jedne velesile stekli naklonost Europe pogotovo jer je opće raspoloženje u Europi u to vrijeme bilo protutursko, a naklonjeno balkanskim kršćanskim narodima (filhelenizam!). Diplomatsko bavljenje Srbima i njihovom državom u nastajanju te naklonost koju su uživali Srbi, urodili su time da su ljudi morali i htjeli nešto saznati o tim zemljama pa su silom prilika posezali za gore spomenutim izvorima u kojima je do izražaja dolazilo isključivo stajalište srpskoga popa Rajića. Taj misaoni smjer bio je toliko jak da mu se nisu mogle oduprijeti ni takve veličine poput Leopolda von Rankea te su i njegova djela posve na tom tragu. Takvo općenito shvaćanje uhvatilo je korijena tim lakše što Hrvati u ono vrijeme (do 1835.) još nisu imali vlastiti nacionalni život, nego su bauljali po prilično maglovitome, a u povijesnome smislu posve neutemeljenome ilirizmu. Kraj Srba koji su bili u središtu svjetske pozornosti i političkoga zanimanja za Hrvate nitko nije mario.

3. Godine 1837. češki znanstvenik Pavel Jozef Šafařik objavljuje *Slawische Alterthümer*[95] i to će djelo najdulje biti glavni izvor proučavanja prapovijesti Slavena. U njemu Šafařik u cijelosti prihvaća Porfirogenetovo stajalište te ga dalje razvija postavivši teoriju da je »Srbin« iskonsko slavensko ime dok je »Hrvat« samo pokrajinsko ime drugorazredne važnosti. U skladu s time Šafařik se hrvatskom poviješću bavi samo usput kao dodatkom srpskoj povijesti. Činjenica je da slavistika manje-više do danas ide stazama koje je utro Šafařik. A kada k tomu srpski svećenik Pavle Karano-Tvrtković 1840. u Beogradu izda zbirku bosanskih dokumenata pod naslovom: *Srpski spomenici ili stare risovulje, diplome, povelje, i snošenija bosanski, serbski, hercegovački, dalmatinski, i dubrovački kraljeva, careva, banova, despota, knezova, vojvoda i vlastelina*, postalo je moderno sve zapadno-južnoslavenske dokumente puštati da plove pod srpskom zastavom. Godine 1858. ugledalo je svjetlo dana djelo poznatoga slavista Franca Miklošiča *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii.* Iste godine Dubrovčanin Medo Pucić (Pozze) u Beogradu objavljuje svoje *Spomenike srpske* to jest isprave iz arhiva Dubrovačke Republike koje se odnose na srpske, bosanske i dalmatinske knezove te 1862. također u Beogradu drugi dio zbirke pod istim naslovom.

Zahvaljujući takvu stajalištu pionirâ i vodećih duhova slavenske historiografije srpsko je ime imalo povlašten i zajamčen položaj kao nacionalna oznaka za Bosnu. To je poglavito kod Čeha ostalo običaj sve do danas. Osobito bismo htjeli istaknuti suvremeno djelo Konstantina Jirečeka[96] koje ne samo bosansku i hercegovačku nego i dalmatinsku i hrvatsko-slavonsku povijest uglavnom promatra kao privjesak srpske povijesti. To nas mora začuditi tim prije što Jireček ne može ne prihvatiti jedinu ispravnu spoznaju i piše: »Prema tome zemlja *pravih Srba* obuhvaćala je područje Lima i gornje Drine zajedno s Pivom i Tarom, dolinom Ibra i gornjim tokom zapadne Morave.« Što to znači: *pravi Srbi*, a što nepravi? Netko ili jest ili nije Srbin. Pravi su Srbi vjerojatno srpski osvajači, a nepravi su bezimeni Slaveni, zatim Hrvati i bugarski Slaveni koje su Srbi posrbili u Duklji i sjevernoj Srbiji, Mačvi i drugdje, dakle to nisu Srbi. Jireček je uglavnom posve suglasan s nama, no nije uspio dokučiti spoznajno-teorijske zaključke koji iz toga proizlaze. To ne možemo objasniti

[95] Usp. I-1, II. sv., str. 237-294.

[96] III-3, str. 120.

drukčije nego kao posljedicu one sudbonosne srbofilije koju nalazimo kod Čeha i koja onemogućava spoznaju. Ovdje uočavamo poguban Porfirogenetov utjecaj i naslijeđe kojim se nastoji pogodovati Srbima nauštrb Hrvata i Bugara, a u europskoj se povijesti utjecaj toga osjeća još i danas.[97] Neki se okreću na sve strane samo kako ne bi doveli u pitanje Porfirogenetovo učenje o doseljavanju koje je Srbima toliko naklono iako je do srži pogrešno.

4. Kada se ispostavilo da Osmansko Carstvo neće moći sačuvati Bosnu, a Austrija je prema njoj sve jasnije iskazivala pretenzije, Bosni i svim njezinim neriješenim pitanjima pristupilo se kao izrazito političkome problemu. Na prosudbe koje se tiču Bosne snažno su utjecale političke težnje velikih političkih čimbenika.

To su u prvom redu bili Rusi. Sudeći prema ovome ratu, smatramo da je poznato koji su smjerovi i koja stajališta bili mjerodavni kako u ruskoj politici tako i u ruskome javnom mišljenju i znanosti. Dva su glavna orijentira: pravoslavlje i panslavizam koji u svojoj današnjoj inačici ne znači ništa drugo doli nastojanje da se svi slavenski narodi ujedine pod ruskom vlašću ili barem vrhovnom vlašću. To je predodredilo rusko stajalište prema pravoslavnim Srbima i velikom većinom prema katoličkim Hrvatima.[98] Cjelokupna ruska politika 19. stoljeća bila je politika najsnažnijega podupiranja Srba kako zbog političkih tako i zbog vjerskih razloga. Rusija je jednostavno preuzela stajalište Konstantina Porfirogeneta. Vjerojatno je posve razumljivo da se s obzirom na takvo stajalište od ruskih znanstvenika u bosanskome pitanju mogla očekivati tek osrednja objektivnost. Uostalom, tim ćemo se pitanjem pozabaviti još podrobnije. U svakom slučaju valja utvrditi da ruska znanost uvijek daje prednost stajalištima povoljnijima za Srbe. To se osobito odnosi na djela Majkova, K. Grota, T. Florinskija, Nil. Popova, A. Hilferdinga i drugih što je imalo za posljedicu da je cijela Europa bila pod utjecajem prosrpskih stajališta.

Ne treba nas čuditi ako su Mađari kao najaktivniji čimbenik u Monarhiji Bosnu smatrali političkim pitanjem. U Monarhiji osim njih također Česi bosansko pitanje često tretiraju kao političko pitanje. Tim ćemo se pitanjem ta-

[97] Slično čini i poznati srpski povjesničar St. Stanojević (III-5, str. 38.) kada govori o središnjem srpskom plemenu i ostalim srpskim plemenima. To je ista besmislica.

[98] U skladu sa svojim do sada iskazanim stajalištem bosanske muslimane smatramo Hrvatima. Pritom ne treba izgubiti iz vida da njima nedostaje nacionalni osjećaj jer islam u najvećoj mjeri isključuje svaki nacionalni osjećaj.

kođer podrobnije pozabaviti, a ovdje se moramo zadovoljiti samo općenitom konstatacijom.

5. Teoriji o srpskoj nacionalnosti dodatno je pogodovala okolnost što se ustanovilo da su nakon okupacije Srbi u zemlji bili brojčano najjače zastupljeni, a i politički su bili najaktivniji dok muslimani i katolici gotovo uopće nisu imali nacionalnu svijest. Ubrzo je započela srpska agitacija dok se za Hrvate u zemlji općenito čulo vrlo malo. Tek se u vrijeme aneksijske krize nešto više čulo o Hrvatima u Bosni. Naime, Hrvati koji su kao katolici u svemu vrlo konzervativni, to su dokazali i u politici jer i dalje nisu uspijevali prevladati doba kada je Hrvatska-Slavonija s Bosnom komunicirala samo preko raštela.[99] Stoga su njihovi zahtjevi prema Bosni bili vrlo mlaki, a šira javnost o tome ništa nije znala. Tek 1898. objavljena je ovdje već citirana knjiga dr. Petriniensisa kao prvi znanstveno utemeljen pokušaj polaganja hrvatskoga prava na Bosnu.

Tako se posve suprotno povijesnoj istini nadaleko proširilo shvaćanje da su Bosna i Hercegovina srpske zemlje. Poslije ćemo vidjeti kako se iz toga kovalo britko oružje za borbu protiv Austro-Ugarske Monarhije.

[99] Na nekadašnjoj hrvatsko-osmanskoj granici mjesto određeno za trgovinu. (nap. prev.)

V. dio

Katoličanstvo i pravoslavlje

1. Uvod

Pozornomu čitatelju nije promaknulo da je vjersko pitanje imalo golem utjecaj na stvaranje društvenih, kulturnih i političkih prilika na Balkanu. Znamo da tako nije samo na Balkanu. Reformacija i husitizam istodobno su bili i vjerski i nacionalni pokreti. Tako je bogumilstvo na zapadnome Balkanu bilo hrvatsko-nacionalni pokret u vjerskome ruhu. Današnje je pitanje Ulstera takoreći više borba između papista i oranžista, između katolika i protestanata nego između Kelta i Britanaca.

Vjerska borba konstanta je svjetske povijesti. Slab je poznavatelj ljudske prirode svatko tko misli da će čovječanstvo ikada prevladati vjersku misao, da će se ikada dogoditi da ljudska duša ne žudi za duhovnom okrepom. Iz osjećaja vlastite slabosti i skučenosti i pod pritiskom relativnosti svega prolaznoga silovito rađa se duboka čežnja i potreba za bezgraničnim i vječnim, za apsolutnim, a to je prâvo vrelo i bît svake religioznosti. Svaki jak narod želi imati svoju vjeru, svojega boga koji u prvome redu pomaže njemu, koji mu pomaže prevladati sve poteškoće, i tom bogu želi služiti na svoj način. Na toj iskonskoj istini temelji se politička važnost vjerskoga pitanja. Tako je bilo i na Balkanu, samo što je zemljopisna a time i politička rascjepkanost kao i blizina Prednje Azije — te kolijevke većine velikih religija svjetske povijesti — još raznovrsnijim i vidljivijim učinila utjecaj vjerskoga čimbenika.

Bogumilstvo pripada prošlosti, islam je većinom potisnut s Balkana te je izgubio mnogo od svoje planetarne pokretačke snage. No, katoličanstvo i pravoslavlje u naponu su snage i teško ih možemo zaobići kao čimbenike južno-

slavenske povijesti. To nam ne pokazuje samo Balkanski rat[1] koji se vodio pod geslom oslobođenja pravoslavnih kršćana od turske vladavine, nego pravoslavlje i u ovome ratu ima važnu ulogu. Pravoslavna žeđ za moći i nagon za širenjem u sprezi s galijskom osvetoljubivošću i britanskom poslovnom zavišću jedan su od pokretača sadašnjega međunarodnoga pokolja.

Stoga ni južnoslavensku prošlost ni njezinu budućnost nećemo moći razumjeti ako se pobliže ne pozabavimo dvjema velikim kršćanskim Crkvama, a napose njihovim društveno-političkim utjecajem.

Čitav niz pitanja koja smo već prikazali u dosadašnjim izlaganjima dobit će svoju plastičnost i dublje obrazloženje tek zahvaljujući konstatacijama sažetima u ovom poglavlju.

Pritom ne možemo zaobići i neke posve osobne primjedbe.

Pisac ovih redaka katolik je i koliko može sagledati prošlost svojih predaka, u njoj ne nalazi nijednoga pripadnika neke druge vjere. Stoga je opravdano da katoličanstvo nazove vjerom svojih predaka. Također valja priznati da je u burnim mladenačkim godinama njegov odnos prema katoličanstvu bio obilježen izvjesnim kolebanjem da bi se u zrelim godinama ponovno približio dubokoj religioznosti iz svojih najranijih dana. To se dogodilo pod dojmom spoznaje prave biti pravoslavlja. Zgrožena onim što je spoznala, duša željna etičkih ideala vratila se baštinjenoj vjeri. Autoru se dogodilo ono isto što je s čuđenjem primijetio kod jednoga znanstvenika — Friedricha Gfrörera. Dotaknuvši pravoslavno-bizantski svijet i uronivši u nj, skrušeno se vratio katoličanstvu.

Međutim, ni taj povratak nije mogao zamutiti njegovo kritičko oko pa nije mogao previdjeti ni naličje vjere koju je zavolio. Tomu se pridružilo i uvjerenje da politika guranja glave u pijesak kada su u pitanju vjera i država kojoj smo privrženi dušom i tijelom nikada ne bi mogla biti pogubnija nego u ovim sudbonosnim danima. Stoga smo smogli hrabrosti glasno i jasno izreći svoje uvjerenje. Čak i kada bi se netko u prvom trenutku sablaznio nad ovim kritičkim primjedbama, neka ima na umu da su izrečene jedino u brizi za naslijeđenu državu i Crkvu.

[1] Misli se na dva balkanska rata (1912.—1913.). (nap. ur.)

2. Glavni uzroci crkvenoga raskola političke su naravi

Povijesna znanost ne dvoji da glavni razlog odvajanja istočne od zapadne Crkve pretežito leži u političkim, a ne vjerskim i dogmatskim suprotnostima između Rima i Carigrada.[2]

Osnovni razlozi vjerojatno leže u različitim prirodnim sklonostima i razvojnim uvjetima grčkoga i rimskoga stanovništva. Raznovrsni i bogati prednjoazijski utjecaji pogodovali su svestranome kulturnome razvoju grčkoga naroda, ali su sprječavali njegovo unutarnje jedinstvo, stoga on nikada nije postao važnim čimbenikom moći. Vanjski kulturni utjecaji pod kojima je nastao kopneni Rim bili su mnogo skromniji i ne odveć raznovrsni. Osim prirodnih sklonosti vjerojatno je i zbog same naravi tih kulturnih utjecaja razvoj Rima bio mnogo jednoličniji, ali jedinstveniji i materijalno jači, toliko jak da je mogao stvoriti najveličanstveniju državu kakvu svijet do tada nije poznavao.

Moćniji Rim osvojio je Heladu. Tada se između Rimljana i Grka rađaju mržnja i prijezir. Rimljanin je prezirao *Greaculusa mendaxa*,[3] a Grk je prezirao sirovoga ratnika i bešćutnoga političara koji nije mogao živjeti bez grčke kulture, ali nije htio priznati što je iz nje posudio.

Još jedan vrlo važan razlog kasnijega raskola leži u potpuno različitom odnosu Grka i Rimljana prema državnoj vlasti. Grčkome poimanju države odgovaralo je potpuno žrtvovanje pojedinca državi. Samo na takvome shvaćanju mogao je nastati Platonov ideal države. S druge strane, rimskome poimanju države odgovaralo je čuvanje individualnosti te samoodređenje unutar zakonom zadanih okvira.[4]

Unatoč nenadmašnome kulturnome razvoju grčkomu narodu nije bilo suđeno ostvariti jak politički utjecaj sve do pojave polugrka Aleksandra Velikoga, koji će grčkoj kulturi otvoriti cijelu Prednju Aziju. No, tek gubitkom samostalnosti i pojavom postojanoga Rimskoga Carstva Grci su uspjeli produbiti i učvrstiti prednosti stečene u doba Aleksandra Velikoga. Kada se zatim 395. Rimsko Carstvo zbog svoje glomaznosti raspalo na dvije polovice, u istočnoj polovici nametnula se grčka kultura te postupno u jeziku i narodnoj svijesti

[2] V-2, str. 28.

[3] (lat.) lažljivoga Grka (nap. prev.)

[4] V-1, str. 34-35.

potisnula rimljanstvo. Međutim, ta grčka etnička pripadnost koja se nametala nije bila rasa, nego jezični, vjerski[5] i kulturni pojam dok je udio prave helenske krvi zacijelo bio vrlo malen.[6] Većina srednjovjekovnoga grčkoga stanovništva bila je šarena mješavina prabalkanskih, slavenskih, germanskih i osobito maloazijskih (sirosemitskih) naroda. Vjerojatno su zato — unatoč prodoru grčkoga jezika i narodne svijesti srednjovjekovnih Grka — u svojoj političkoj svijesti i dalje ostali Rimljani, Romaioi. Drugi razlog bila je politička nadmoć koju je tijekom cijele povijesti kompaktno rimljanstvo imalo nad rascjepkanim helenstvom.

Unatoč svemu istočna je polovica Carstva za gotovo jedno tisućljeće nadživjela zapadnu polovicu. Odoakar 476. slama Zapadno Rimsko Carstvo koje postaje plijenom Germana, dok je Istočno Rimsko Carstvo kompilacijom rimsko-političkih, grčkih i prednjoazijskih kulturnih i kršćanskih elemenata smoglo dovoljno snage da uspije životariti još cijelo jedno tisućljeće, a pokleknulo je tek pred silovitom navalom Osmanlija.

Nakon pada Rima Bizant, taj Novi ili Istočni Rim, sebe je smatrao jedinim punopravnim sljednikom cijeloga rimskoga svjetskoga imperija. U nekoliko navrata Bizant je svoj pravni naslov pokušavao pretvoriti i u stvarni posjed. Međutim, nedostajalo mu je i materijalne i moralne snage da bi ostvario taj golemi zadatak. U prvome redu nedostajao mu je jak narod, rasa bez koje nema najvećih povijesnih postignuća. Uza svu bizantinsku lukavost i tvrdokornost onakva inferiorna mješavina naroda nije bila dorasla takvoj zadaći pogotovo jer je izgubila gotovo sve svoje vojne vrline. Stoga je u tom pogledu Bizantu unaprijed bio onemogućen svaki uspjeh.

Premda je pokoreni i oronuli Rim sa svojom opustjelom Italijom zaostajao za Bizantom, koji je u Prednjoj Aziji imao neiscrpne zalihe ljudstva i kulture, Rim nikada nije posve izgubio svoju snagu i ambiciju. Stara tradicija još nije bila sasvim zgasnula, a rimsku aristokraciju zaokupljala je misao o vladanju svijetom. Jedino su im nedostajale snage za ostvarenje tih težnji. No, kada se u Italiju i nekadašnje zapadnorimske pokrajine doseljavaju snažni, vojno sposobni, politički i državotvorno aktivni germanski narodi, rimska aristokracija koja je maštala o ponovnoj uspostavi nekadašnje veličine dolazi u napast da s

[5] V-3, str. 1-7.

[6] Isto, str. 331. Među bizantskim Grcima pravovjerje je bilo jedini dokaz nacionalnosti.

Germanima sklopi savez te uz njihovu pomoć obnovi Zapadno Rimsko Carstvo.

To stapanje snaga doista se i dogodilo. Onemoćali, ali tradicijom i političkim školovanjem iskusni Rim te mladenački krepke, ali još neoblikovane germanske snage združili su se ne samo da bi ponovno uspostavili Zapadno Rimsko Carstvo, nego i da bi sjaj Rimskoga Carstva oteli omraženim i prezrenim Grcima. Stoga je rimski vjerski poglavar papa Lav III., koji se bio prometnuo u najjaču političku snagu, o Božiću 800. Karla Velikoga — najjaču političku ličnost tadašnjega Zapada — okrunio za rimskoga cara.

Kao pravna osnova za taj čin iznimne političke važnosti poslužila je takozvana Konstantinova darovnica.[7] Kao dodatno obrazloženje izmišljena je teorija da su se Grci pokazali nedostojnim nositeljima rimske carske krune.

Ako je prijenos carske krune na barbarskoga vladara, kakvim su ga smatrali Bizantinci, sam po sebi značio teško zadiranje i ugrožavanje težnji vlastohlepnih istočnih Rimljana — jer to je uistinu bila prava detronizacija Grka — obrazloženje toga čina bilo je još uvredljivije i iritantnije. Budući da je upravo papa bio osoba koja je taj čin ne samo formalno obavila, nego ga i posvetila golemom snagom svoje moći crpljene iz nadnaravnoga vrela, a usto mu zahvaljujući Konstantinovoj darovnici dala i pravne temelje, sve nezadovoljstvo istočnih Rimljana usmjerilo se na papu. Bilo je samo pitanje okolnosti kada će i gdje to nezadovoljstvo planuti.

Dokle god je postojalo Bizantsko Carstvo, taj politički događaj bio je i ostao glavnim uzrokom neprijateljstva i raskola dviju Crkava.[8]

Zato su dogmatska pitanja, koja su bila sporna između dviju velikih Crkava i do danas ostala neriješena kao što su *filioque*,[9] Apostolsko vjerovanje, beskvasni kruh, papin primat i tako dalje, zapravo sporedna. Pri pokušajima dogovora nađene su manje-više prihvatljive formule. Činjenica da bi postignuti dogovor uvijek iznova propao nije bila uvjetovana boljim ili lošijim dog-

[7] Konstantinova darovnica sadrži tvrdnju da je car Konstantin I. papi Silvestru I. u znak zahvale što ih je krštenjem oslobodio od gube darovao carsku moć i vlast nad Rimom i Italijom. Ta darovnica uvrštena je u zbirku Pseudoizidorovih dekretala, no poslije se ispostavilo da je krivotvorena.

[8] V-1, str. 151.

[9] Dometak kršćanskome vjerovanju prema kojemu Duh Sveti proizlazi iz Oca »i od Sina«. (nap. prev.)

matskim formulama nego političkim i inim čimbenicima povezanima s političkim promišljanjima.

Stoga osobe koje se često smatra uzročnicima raskola kao što su Focije, Celularije i drugi nemaju važnost kakva im se obično pripisuje. Oni zapravo nemaju ništa veću važnost od nestašne djece što su učinila štetu koja bi se s vremenom ionako dogodila. Da je dogovor ovisio samo o osobama, stvar se mogla riješiti. No, nije se uspjela riješiti i to je najbolji dokaz da je zasigurno imala duboke uzroke.

Iz ovoga kratkoga prikaza proizlazi još jedan zaključak koji se tiče omiljene ideje mnogih vrsnih ljudi — ujedinjenja dviju Crkava. Ako je raskol nastao zbog političkih prilika, ako je glavni razlog bila borba za tradicijom zajamčeno pravo na vladanje svijetom, možemo li očekivati da će raskolu ikada doći kraj?

Znamo da su vladarski naslovi uvijek nalazili dovoljno pretendenata. Ženidbom Ivana III. Sofijom Paleologovom, kćeri posljednjega bizantskoga cara Konstantina XI., naslijeđe Bizanta kao svjetskoga vladara prešlo je na Rusiju. Rusija je zahvaljujući tom naslijeđu, pravoslavlju, cezaropapizmu i bizantskome imperijalizmu postala to što jest. Upravo u sadašnjem ratu vidimo kako je Rusija pohlepno pružala ruke za rodnom kućom onoga koga je naslijedila, a svijet sve jasnije vidi da je to jedan od glavnih uzroka rata.

Možemo li s motrišta iskustava stečenih u ovome ratu ikada računati da će nestati razlozi za raskol? Možemo li ikada očekivati da će Rusija iz ma kojeg razloga odustati od svojega imperijalizma? Ne, nipošto! Štoviše, u ovome ratu svjedoci smo takvome bujanju različitih imperijalizama da imamo vrlo malo razloga vjerovati u njegov potpuni nestanak nakon rata. Štoviše, valja očekivati porast i daljnje širenje tih težnji sa svim posljedicama koje iz toga proizlaze.

Stoga ne treba računati s ujedinjenjem dviju Crkava, nego raskol treba promatrati kao konstantu svjetske povijesti.

3. Povijesni temelji raskola dviju Crkava

Premda ustrajemo na tome da je kršćanska, a napose Katolička Crkva Božja ustanova, ipak je u svojoj prosudbi ne smijemo smjestiti izvan okvira ljudskih stvari. Kada je riječ o njezinu povijesnome razvoju, za nju vrijede iste zakoni-

tosti kao i za ostale ljudske ustanove pa ćemo ju promatrati poglavito s toga motrišta.

Svatko iskusan zna da sve ljudske organizacije imaju vlastiti duh, imaju duh i unutarnju strukturu koji nisu uvijek u suglasju sa slovom i duhom odgovarajućih propisa, nego nastaju povijesnim razvojem, odnosima i sudbinama, karakterom i rasom glavnih ličnosti i različitim drugim slučajnostima.

To pokazuju i obje glavne kršćanske Crkve, a kako su u objema Crkvama prilično različiti čimbenici iz kojih su se razvili i duh i unutarnja struktura, morale su i u tom pogledu u objema Crkvama nastati znatne razlike. Budući da ti posve ljudski čimbenici uvjetuju političko i sociološko vrednovanje dviju religija, prisiljeni smo njima se pobliže pozabaviti.

Različitost duha i unutarnje strukture katoličanstva i pravoslavlja vrlo je kompliciran problem koji svoj nastanak zahvaljuje zbunjujućemu mnoštvu različitih uzroka. U ovom uskom okviru moramo se ograničiti samo na najvažnije i najnužnije te problem prikazati shematski. Želimo naglasiti da glavni uzroci spomenute različitosti leže u različitom odnosu dviju Crkava prema državi te različitim političkim i antropološkim sudbinama dviju polovica Rimskoga Carstva, Istoka i Zapada.

Kada je kršćanstvo počelo jačati, zateklo je srušeno Zapadno Rimsko Carstvo, a u Italiji navalu mladih, ambicioznih germanskih država. Istočno Rimsko Carstvo tek je preuzelo svoju ulogu koju će uspjeti sačuvati tisuću godina. Tako je kršćanstvo na Istoku naišlo na stabilnu državu koja je gajila rimsku tradiciju i s čijim se postojanjem moralo pomiriti.

Tu vrstu mirenja uvjetovao je stvarni utemeljitelj Bizanta, Konstantin I. (306.—337.) koji je — iako nevjernik i poganski *pontifex maximus*[10] i kršten tek na samrtnoj postelji — uzvisio kršćanstvo na razinu državne religije (324.), no kao dobar političar tražio je da Crkva bez ostatka služi državnim ciljevima i interesima. Posve je jasno da je kršćanstvo u prvi mah zacijelo bilo u iskušenju prihvatiti tu trgovinu kako bi se iz položaja progonjene sekte uzdignulo do blještavila državne religije Rimskoga Carstva — države *par excellence*.[11] Međutim, premda je poslije očajnički pokušavala, anadolska Crkva nikada se više nije uspjela izvući iz toga prvotno izabranoga položaja. Jedanaestostoljetno

[10] (lat.) vrhovni svećenik (nap. ur.)

[11] (franc.) u najvećoj mjeri; u punom smislu te riječi (nap. ur.)

postojanje Istočnoga Rimskoga Carstva sprječavalo je svaki trajni uspjeh u tom pogledu. Stupanjem u podređeni položaj prema državi Crkva joj je dala toliko snage da se država ne samo uspijevala održati unatoč svim olujama, nego je uspjela i Crkvu zadržati u podređenu položaju. Istočna Crkva samu je sebe pobijedila vlastitim oružjem.

Borba za oslobođenje Crkve i u ono vrijeme vladajući odnosi u Istočnome Rimskom Carstvu osobito su jasno vidljivi u zaključcima Osmoga ekumenskoga sabora (869.). Tako 12. kanon Sabora proglašava *smijenjenim svakoga biskupa koji je lukavstvom ili nasiljem vladara stekao tu čast ako kućom Božjom ne kani vladati prema volji Boga i Crkve, nego odajući se čulnosti.*

Četrnaesti kanon pokušava učvrstiti položaj episkopa prema caru izjavom: »Episkopat je preslika nebeske hijerarhije te mu svi vladari i podanici moraju iskazivati svaku čast. Nijedan episkop neće se poniziti tako da vladarima i velikašima iz svoje crkve svečano izlazi daleko u susret, da izdaleka pred njima sjaši s konja ili da u strahu i strepnji pred njima ničice padne na zemlju, sa svjetovnim vladarima on čak ne treba sjediti za istim stolom i općenito im ne treba iskazivati iste časti kakve su oni njemu dužni iskazivati, nego treba uvijek imati na umu svoje više duhovničko dostojanstvo prema kojemu je dužnost episkopa koriti i opominjati velikaše.« Biskupu koji se o to ogriješi treba na jednu godinu, a vladaru na dvije godine uskratiti pristup euharistiji.[12] Dakle, čini se da je u Bizantu kako među episkopima tako i među velikašima postojala sklonost kršenju gore navedenih odredaba. Zacijelo su i bizantski bazileji stekli naviku vrlo strogo postupati s neposlušnim crkvenim poglavarima jer 21. kanon propisuje: »Neka se nijedan svjetovni moćnik ne usudi izgrditi ili protjerati patrijarha.« Naposljetku 22. kanon zabranjuje svako upletanje svjetovnih vladara u izbor patrijarha, mitropolita ili episkopa jer oni tu ne mogu zapovijedati, nego štoviše trebaju šutke čekati odluku Crkve.[13]

Vidimo da se zahtjevi istočne Crkve samo oblikom, ali ne i svojom biti razlikuju od zahtjeva zapadne Crkve.

Međutim, sve te borbe nisu urodile plodom. Sve je ostalo po starom. Grčko shvaćanje o potrebi potpunoga žrtvovanja pojedinca državi prevladalo je i u odnosu na Crkvu. Crkva je u državi bila samo veći pojedinac. Budući da je

[12] V-1, str. 212.

[13] Isto, str. 213.

grčko shvaćanje države postalo temeljem užasnoga bizantskoga poreznoga sustava, ono je postalo i psihološkim temeljem za podređivanje Crkve državi.

Sve te borbe urodile su plodom u samo jednom pogledu: Crkvi su osigurale ugledan i materijalno povlašten položaj u državi. Budući da su državni interesi iziskivali i prekid vječnih sukoba, odnos tih dviju vlasti s vremenom je postigao ravnotežu koju su u prvome redu nametali državni interesi. A to znači: »Car i patrijarh, svjetovna vlast i svećenstvo, uzajamno se odnose kao tijelo i duša te su analogno ljudskome biću prijeko potrebni državnome organizmu. Na njihovu uzajamnome skladu zasniva se boljitak države. *Smještena u carskoj prijestolnici i stoga uzvišena patrijarhijska stolica u Carigradu glavna je u skladu s kanonskim odlukama, stoga su božanski zakoni sporove drugih stolica podredili njezinoj odluci.*«[14]

Svakako valja priznati da prispodoba o tijelu i duši izvrsno simbolizira stvarni odnos Crkve i države u Bizantu. Duša vjerojatno ima teoretsku prednost, no u svakodnevnome životu pretežito se nameće tijelo. Čak i najveći pravednik zgriješi najmanje sedam puta dnevno. No, o tome da bi duša sedam puta dnevno nadvladala grešno tijelo, crkvena životna mudrost ne govori ništa. Tako je bilo i s Crkvom i državom u Bizantu. Teoretsku prednost zadržala je Crkva, ali u praktičnome životu pretežno se nametala država svojim svakodnevnim interesima, pogotovo jer patrijarh, kako proizlazi iz prethodno rečenoga, svoj primat nije dobivao božanskom milošću ili vlastitom vrlinom nego »uzvišenošću svoje stolice smještene u carskoj prijestolnici«. Carstvo je »božanskim zakonima« postalo izvorištem duhovne i svjetovne moći. Pred nama je cezaropapizam u svoj svojoj punini.

Koliko je zbog gore spomenutoga razvoja događaja napredovalo prožimanje države i Crkve, najbolje govori ovaj primjer: car Lav VI. Mudri postigao je da njegov brat Stjepan bude imenovan carigradskim patrijarhom. Zatim je dopunom zakona upućenom bratu u vezi s nekim posve crkvenim predmetom odredio da prednost treba imati državni zakon ako se čini svrsishodnijim od kanona, ali i obratno ako je neka crkvena odredba korisnija.[15] Time je dokinuta svaka razlika između države i Crkve, carstva i svećenstva, i Crkva je za-

[14] Isto, str. 214.

[15] Isto, str. 215.

pravo postala sastavnim dijelom države. Takvo stanje u većoj ili manjoj mjeri i dan-danas postoji u svim pravoslavnim državama.

Posve različit bio je razvoj događaja u Rimu. Da bi udovoljio vladarskim nagonima rimskoga plemstva ali i učvrstio vlastiti položaj u rascjepkanoj i uzdrmanoj Italiji, papa je rimsku carsku krunu prenio na franačku državu koja je na Zapadu postala vodećom silom. Papinstvo je dobilo važan oslonac, zaštitnika, a novi rimski car kao *advocatus Petri*[16] bio je prisiljen braniti katoličanstvo i papinske interese te ih širiti daleko na sjever i sjeveroistok. Iako je potreba papinstva za zaštitom isprva najveću težinu davala Carstvu, taj novi odnos ipak je silno pridonio jačanju papinstva, pogotovo jer su franački kraljevi najčešće savjesno obavljali svoju zaštitničku dužnost. Franačka država iz različitih razloga nije mogla progutati papinstvo a to znači ni Crkvu, kao što je to bizantska država učinila vlastitoj Crkvi. Kao prvo, rimskome shvaćanju države odgovaralo je čuvanje individualnosti i samoodređenja, a to je bilo u skladu s bićem germanskih Franaka čiji je germanski individualizam i etički osjećaj iziskivao poštivanje individualnosti. Kao drugo, papinstvo sa svojim latinskim Rimom za franačku je državu povijesno, politički i etnički bilo strano tijelo koje se ne može tako lako probaviti. Kao treće i posljednje, papinstvo je bilo u usponu, a franaštvo nakon Karla Velikoga na zalasku.

Uz takve odnose oponašanje bizantskoga obrasca bilo je nemoguće, štoviše morao se razviti takav odnos koji je bolje pristajao ne samo rimskome shvaćanju države nego i germanskome biću, a to su sloboda i odvojenost Crkve od države.

Taj se odnos u početku također nije bitno promijenio kada je nakon propasti franaštva 962. Oton I. Veliki okrunjen rimskom carskom krunom i kada je osnovano Sveto Rimsko Carstvo Njemačke Narodnosti. Štoviše, papinstvo je nastavilo jačati.

Na rimskoj stolici uslijedio je niz značajnih papa, prije svega živahni duh Hildebrand (Grgur VII.) čija neobuzdana germanska snaga nije poznavala granica. Te snage ponovno su u Rimu probudile stari uspavani imperijalizam, a Crkva se počela uzdizati iznad Carstva što je olakšala činjenica da su u Njemačkoj bjesnjele unutarnje borbe koje su papi pružile priliku da nastupa kao sudbena i posrednička vlast te tako proširi svoj utjecaj i djelokrug.

[16] (lat.) branitelj pape (nap. ur.)

Tako je nastala teorija o dvama mačevima, duhovnome i svjetovnome, od kojih oba pripadaju papi, potom prispodoba o Mjesecu i Suncu. Pritom se naglašava da Crkva ne umanjuje samostalnost države i da ju ne želi ukloniti jer u dužnosti koju je primila od Boga ona državu ne može zamijeniti. Međutim, da bi država spasonosno obavljala svoju službu, mora se ravnati prema crkvenim zakonima.[17]

Razvoj događaja ipak je išao svojim tijekom, a duh Pseudoizidorovih dekretala i Konstantinove darovnice zaživio.

To se dobro odražava u pismu Hadrijana IV. njemačkim biskupima u kojem objašnjava: »Nije li carstvo s Grka preneseno na Nijemce upravo zato da bi njemački vladar apostolskim posvećenjem primio carsku službu i naslov te bio *advocatus Petri*? Prije posvete on je kralj, a nakon nje car i August. Dakle, od koga dobiva carstvo negoli od nas? Izborom njemačkih kneževa postaje kraljem, ne carem jer carem postaje tek našom posvetom: dakle, car je zahvaljujući nama. ... Zašto se smatra ravnim nama kada sve što ima, ima od nas? ... Mogli bismo postupiti obratno i carstvo koje su njemački kraljevi toliko obezvrijedili vratiti Grcima. Vidite, u našoj je moći da ga damo komu god želimo. Zbog toga smo postavljeni iznad narodâ i država kako bismo uništavali i gradili. Petrov autoritet toliko je velik da sve dostojno i pravedno što se događa po nama, ne činimo mi nego Bog.«[18]

Takav razvoj ideja našao je snažnoga i smjeloga pobornika u Inocentu III. da bi s Bonifacijem VIII. doživio svoj vrhunac. Kada su 1300. bezbrojni hodočasnici stigli u Rim na proslavu prve obljetnice, Bonifacije se narodu pokazao prvo u papinskom, a potom u carskom ornatu. U buli »Unam Sanctam«[19] on objašnjava: »Tko osporava da je svjetovni mač u Petrovoj vlasti, slabo razumije riječ Gospodnju upućenu tome apostolu: 'Djeni mač u korice.' Oba mača pripadaju Crkvi, duhovni i materijalni. Stoga, tko se opire toj Božjoj naredbi, taj poput manihejaca heretički uspostavlja dva načela jer prema Mojsijevu svjedočenju Bog nije stvorio nebo i zemlju u nekoliko načela nego samo u jednome.«[20]

[17] V-1, str. 225.

[18] Isto, str. 228.

[19] Bula je objavljena 18. studenoga 1302. godine. (nap. ur.)

[20] V-1, str. 235.

Međutim, već i prije Bonifacija njemački su carevi ustali u svoju obranu. Carska stranka, i to ne samo svjetovnjaci nego i nadbiskupi, biskupi i opati odlučno su odbacili te zahtjeve kao i nečuveno miješanje papa i kardinala u izbor kralja jer su prema starome pravu — upravo obratno — pape trebali carsku potvrdu te jer je i sam Krist odijelio te dvije vlasti.[21]

Također se osjećalo da su objema strankama štetili teški sukobi koji bi planuli svako malo tijekom višestoljetne borbe za vlast. »Crkva i Carstvo, dobrobit duše i tijela,« govorio je Gottfried od Vendômea, »ugrožena je u borbi tih dviju vlasti.«[22]

Protivljenje je bilo odveć jako, pape nisu mogli nametnuti svoju volju jer su željeli više no što su mogli ostvariti. Od vremena Bonifacija VIII. vrijeme za papinske teorije bilo je sve nepovoljnije, ovisnost papinstva o francuskome dvoru već ih je počela povijesno opovrgavati. Crkveni raskol koji je uslijedio te reformski koncili u 15. stoljeću teško su uzdrmali Crkvu, a Reformacija joj zadala smrtni udarac. Crkva na Zapadu nije mogla slaviti pobjedu nad državom kao što je na Istoku država slavila pobjedu nad Crkvom. Rimska Crkva nije mogla pobijediti, ali nije ni odustala od svojih zahtjeva, nego je taj proces ostao *in suspenso*.[23]

Usporedimo li razvoj događaja u Bizantu i Rimu, primijetit ćemo da nigdje te dvije vlasti nisu mogle postojati istodobno. Na objema stranama bilo je teških borba s tom razlikom što je u Bizantu država pobijedila Crkvu, dok Crkva na Zapadu nije mogla pobijediti državu. Još jedna razlika sastoji se u tome što se na Istoku taj odnos stabilizirao prema odgovarajućem kanonu o državi i Crkvi kao tijelu i duši. Pa ipak, ne treba misliti da su time bile okončane sve borbe. One su se samo ograničile na bezopasna područja, a suparnici se prestali složiti: nastala je uređena simbioza. Posve drukčiji bili su odnosi u Rimu. Crkva nije uspjela nametnuti svoje zahtjeve, no nije ih se ni odrekla. Stoga na Zapadu vidimo Crkvu i državu u nerazjašnjenom, neuravnoteženom uzajamnom odnosu, stoga nikada ne možemo znati kada i gdje će se sukobiti, a povijest nas uči da su ti sukobi najčešće vrlo žestoki.

[21] Isto, str. 233.

[22] Isto, str. 229.

[23] (lat.) u odgodi (nap. ur.)

Različit odnos prema državi postao je glavnim čimbenikom koji je proizveo duh i unutarnji ustroj tih dviju velikih Crkava. No, ta dva elementa, koji s dogmatskim dijelom crkvenoga nauka imaju vrlo malo dodirnih točaka, uvjetovala su političko i društveno vrednovanje dviju Crkava.

Još je nešto vrlo važno, a to je odnos dviju Crkava prema nekim antropološkim problemima. Ovdje moramo biti vrlo sažeti i osvrnuti se samo glavno pitanje.

Rim se oslonio na germanstvo u usponu i s njime sklopio savez. Apstrahiramo li iz papinske povijesti germanske likove, ona dobiva posve drukčije lice. Odnos između katoličanstva i germanstva počeo se pogoršavati tek od vremena Reformacije. No, ovdje se ne možemo upuštati u takve potankosti. Za nas je katoličanstvo, kada je riječ o njegovu ljudskome dijelu, proizvod romansko-germanskoga duha i stoga ono, ako se ne želi odreći vlastite prošlosti, ne može biti protugermanski raspoloženo.

Posve je drukčije u pravoslavlju. Prema onome što je prethodno rečeno, pravoslavlje u velikoj mjeri moramo poistovjetiti s političkom sudbinom Bizanta. Bizant je svoju fizionomiju počeo stvarati u doba Justinijana I. Velikoga. Životni cilj toga cara bilo je uništenje germanskih naroda i država te obnova Rimskoga Carstva. On je doista uspio uništiti Vandale, Istočne i Zapadne Gote te Sveve.[24] Franci a potom i Nijemci Bizantincima su osporavali pravo na rimsku carsku krunu. Jedan od najopasnijih napada na Bizant izveli su donjoitalski Normani. Premda su već govorili francuski, još su uvijek svojim bićem bili germansko-franački vitezovi koji su srušili Bizantsko i uspostavili Latinsko Carstvo. No, Bizant se prema Germanima nije morao postaviti neprijateljski samo zbog vanjskopolitičkih razloga. Da su Germani postali bitnom sastavnicom Bizanta, grčko shvaćanje države nikada ne bi prevladalo i više ne bi bilo onoga zgodnoga poretka tijela i duše. Germanski individualizam sve bi razorio kao što je to vjerojatno učinio i na Zapadu.

Uvjeti za nastanak Bizanta stvoreni su tek radikalnim iskorjenjivanjem germanskoga elementa u državi. U drugoj polovici 4. stoljeća Germani počinju u Bizantu igrati sličnu ulogu kao u Italiji, no onakav razvoj događaja onemogućen je jakim pritiskom na Gote na što oni odgovaraju ustankom 399. ko-

[24] V-4, II. sv., str. 316.

ji završava njihovim povlačenjem iz Bizanta i potpunim uništenjem svih preostalih Germana u državi.[25]

Stoga smo došli do zaključka da su Bizant jednako kao i njegova vjerska emanacija — pravoslavlje — u svojoj biti neprijateljski nastrojeni prema Germanima, a zbog svojega povijesnoga karaktera to su ostali do danas.[26]

4. Državno-političke posljedice raskola

Zbog različitoga duha i ustroja te se dvije velike vjeroispovijesti politički ponašaju različito: pravoslavna država i pojedinac imaju drukčiju prirodu i fizionomiju od katoličke države i pojedinca. Promotrit ćemo ih obje, a pritom će nas osobito zanimati njihovo političko i društveno ponašanje.

U pravoslavnoj državi Crkva je dio države od koje neposredno dobiva položaj i sjaj. Vodeći dio Crkve neposredno je zainteresiran za državu jer Crkva živi s državom u uređenoj simbiozi pa ako pravoslavnoj državi nije dobro, nije dobro ni pravoslavnome svećenstvu. Posljedica toga jest činjenica da se pravoslavna Crkva bez zadrške zauzima za pravoslavnu državu čak i pod cijenu trenutačnoga žrtvovanja vjerskih interesa. Takva se pojava u katoličanstvu u toj mjeri nikada nije mogla primijetiti.

Velika je moć države, to možemo promatrati upravo u sadašnjem ratu na primjeru odnosa Talijana i Rumunja u Monarhiji te Poljaka u Rusiji. Država može štošta, ali ne sve. Gotovo bi se reklo da joj je potrebna pomoć religije. Država može utjecati na svjesni duševni život, ali ne i na nesvjesni. Tajanstvenim podsvjesnim područjem upravlja samo vjera, Crkva.

Stoga država koja neograničeno vlada Crkvom može mnogo više utjecati na svoje podanike, kako u dobrom tako i u lošem smislu. Pravoslavna država može svoje podanike iskorištavati mnogo više i prema njima postupati lošije negoli katolička jednostavno zato što je, kao prvo, u pravoslavnoj državi revolucija mnogo manje vjerojatna, a kao drugo, jer bi u tom slučaju imala mnogo slabije izglede za uspjeh. Gotovo nijedna država u svjetskoj povijesti nije svoje građane iskorištavala gore negoli Bizant koji se to usudio samo zato što je

[25] V-12, str. 100-130.

[26] Prema Chamberlainu Germanima smatramo sve arijce, Germane, stare Slavene i Kelte. Usp. VI-11, str. 552-566.

zahvaljujući Crkvi mogao neograničeno utjecati na svoje podanike. Taj isti odnos danas vlada u Rusiji.

Zbog toga je pravoslavna država mnogo postojanija i žilavija od katoličke i može podnijeti mnogo više vanjskih i unutarnjih otpora, a da to ne uzdrma njezinu životnu snagu. Golema žilavost i vitalnost Bizanta, koja je državi omogućavala da unatoč brojnim udarcima, unatoč nevjerojatnom unutarnjem, moralnom, društvenom i političkom rasulu uporno prkosi svojim neprijateljima, kod većine povjesničara izazivala je divljenje. Jednako tako začudila nas je golema kohezijska snaga Rusije. Što jednom pripadne Rusiji, stekne vrlo uočljivu sklonost k nerazdvojivu srastanju s tim gorostasom. Prečesto smo bili potaknuti na razmišljanje kako je uopće moguće da je taj div opstao s toliko različitih rasa, tradicija, zemljopisnih i gospodarskih obilježja, a kojim se vlada i upravlja toliko jadno. Tajna je u bizantskome naslijeđu. Samodržac svih Rusa oličenje je vladarske moći, državne vlasti, crkvene vlasti, u njemu su se sažele sve raspoložive ljudske snage koje mogu bezgranično vladati tijelom i dušom podanika. Zbog toga su sve revolucije protiv samovlašća bezizgledne jer čini se nedvojbenim: ukidanjem autokracije Rusija bi prerezala svoju životnu nit.[27]

Najčudesnija je nevjerojatna sposobnost oporavka pravoslavne države. Pogledajmo samo u bizantskoj povijesti prilike u 13. stoljeću. Mletačka Republika i franački vitezovi — najbolje što je Zapad imao kada govorimo o snazi gospodarskoga širenja i snazi razuma te o iskonskoj vojnoj snazi — nasrnuli su na truli Bizant i srušili ga. Papa je, premda isprva nevoljko, dao svoj blagoslov vidjevši u tom uspjehu krunu svojih stoljetnih težnji za ujedinjenjem. No, taj sjaj nije potrajao ni dva ljudska vijeka! U dva najbliža arhiepiskopska sjedišta automatski su nastale dvije nove pravoslavne države, u Ohridu Epirska Despotovina, a u Niceji istoimeno Carstvo. Oni su se žestoko nadmetali tko će više zagorčati život latinskome uljezu pa se unatoč bujanju zapadnjačke snage, unatoč papinskoj zaštiti i svim naporima on iznutra potrošio i ubrzo slo-

[27] U međuvremenu je, po dovršetku ali prije izlaska ovoga djela iz tiska, u Rusiji izbila revolucija. Unatoč tomu ostajemo posve pri gornjem stajalištu. Revolucija je bila uspješna samo zato što je službena ruska Crkva dopustila da car padne. Ovoga časa nije jasno koji su čimbenici pritom bili u igri. Mislimo da smo pružili dovoljno uporišta za ocjenu toga pitanja. Pa ipak, duboko nas prožima osjećaj da će carizam ponovno oživjeti, samo što to može potrajati desetljećima.

mio. Pobijedila je Niceja kojoj je na raspolaganju stajala Mala Azija — ta tradicionalna bizantska riznica ljudskih i kulturnih snaga — i kamo se sklonio i carigradski patrijarh. Zacijelo začuđuje koliko je laka i brza bila pobjeda te ponovna uspostava Bizanta.

Čovjek nehotice pomisli na iskonsku snagu oporavka nižih životinjskih vrsta kod kojih, kad ih se prereže na dva dijela, svaki dio može izrasti u cijelu novu životinju.

Zatim ponovna uspostava srpske države! Kao što smo vidjeli, osmanlijski uništavači do temelja su razorili srpsku državu, a jadni, neuki seljaci smogli su hrabrosti da se suprotstave velesili i u tren oka stvore novu državu. Ta pojava koja graniči gotovo s čudom nije uzalud fascinirala mnoge važne duhove Srednje Europe poput Rankea, Kállaya i drugih. Za onoga tko zna gledati, ta pojava nije ništa manje privlačna, ali je manje čudesna ako promotrimo zakonitosti. Srbi su bili sposobni prvi postići slobodu i obnoviti državu samo zato što su u svojoj narodnoj Crkvi imali nevidljivu, ali stoljećima ustrajnu pokretačku snagu koja je težila ponovnoj uspostavi države.

Naposljetku — to ne možemo prešutjeti — ne vidimo li i u sadašnjem vremenu taj proces obnove? U sadašnjem strašnom međunarodnom sukobu ne poseže li Rusija pohlepno za Carigradom? U posljednjih stotinu i pedeset godina ne ratuje li Rusija već sedmi put protiv Turske, s izvjesnom pravilnošću, svakih 20 do 30 godina, kako bi je uništila i domogla se Carigrada, ishodišta svoje baštine koju je stekla 1472. godine? Zašto je to činila s rijetko viđenom upornošću? Da bi uspostavila rimsko carstvo slavenske nacije i uza svoju golemu veličinu stekla još i naslov kojim bi zavladala cijelom Europom!

U čemu je onda ta veličanstvena sposobnost obnove koju u katoličkim državama zasigurno ne možemo naći u tolikoj mjeri?

Odgovor je: u »grčkome odnosu« između Crkve i države. Taj odnos izražen je prispodobom o tijelu i duši. Prema toj kanonskoj odredbi odnos je normalan i boguugodan ako pravoslavna Crkva, dakle ako duša ima tijelo — državu u kojoj obitava. *Dakako, pravoslavnu državu!* Duh vjerske isključivosti shvatili bismo posve pogrešno ako bismo prihvatili da bi anadolska Crkva katoličku ili muslimansku državu ikada priznala kao prebivalište dostojno pravoslavne duše. Inovjerna država može privremeno popuniti prazninu, no s time se anadolska Crkva nikada neće trajno pomiriti.

Budući da će se ova izjava u svakom slučaju snažno osporavati i ostrašćeno napadati, tražit će se dokazi za nju. Na sreću, možemo se pozvati na autoritet srpskoga znanstvenika profesora Cvijića čije ćemo ovdje korišteno djelo poslije još često citirati. On piše: »Srbi su svom snagom i svim bićem svojim predstavnici pravog nacionalizma i težnje za svojom i jugoslovenskom samostalnošću. Samo se na slobodnoj nacionalnoj osnovi može stvoriti jugoslovenska kultura i državna zajednica. *Zbog toga ne može nikakva strana uprava naći u srpskom narodu lojalne podanike.* Ta duboka psihološka osobina i glavna politička crta narodne duše oseća se ne samo u Srbiji, koja je bivala pod stranim upravama, nego isto tako u Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Hrvatskoj itd. *U najdubljim narodnim slojevima postoji ne samo nepoverenje nego i mržnja, duboka, neiskorenjiva mržnja prema zavojevaču. Težnja za samostalnošću nije se izgubila ni kod pojedinaca, koji su nacionalno popustili. Ima u Austro-Ugarskoj Srba, koji su se ličnom vrednošću i zaslugama uspeli do visokih državnih položaja. Ima drugih koji su to ili slično postali jedino iz vrlo običnih interesa. I jedni i drugi rade, razume se, u austrijskom smislu. Ali kod drugih, čestitijih, ima unutrašnje borbe između pomenute duboke psihološke osobine i toga što su se sticajem prilika izmirili s austrijskim jugoslovenskim težnjama; to izmirenje osećaju kao greh i često zbog unutrašnjih i spoljnih konflikata život žalosno završe.* Ako kod onih najlošijih, koji su se stranoj upravi predali radi koristi, skinete sve pokvarene ljuske, kojima su obavijeni i kojih može biti mnogo, iskrsne ipak bar iskra onoga dubokog osećanja srpskog, koje dušu peče i mira ne da.

Pravoslavci su dakle u celini uporni, nepomirljivi predstavnici težnje za samostalnim nacionalnim i kulturnim životom i pravoslavna vera je etiketa, koja te težnje najbolje obeležava.«[28]

Ovdje vidimo pokušaj da se osobina koju shvaćamo posve crkveno prenese na nacionalno područje. No i ovdje na kraju dolazi do izražaja vjerski čimbenik, koji je prema našemu shvaćanju jedini presudno važan.

Sjetimo se samo položaja inovjeraca u pravoslavnim državama, primjerice položaja katolika i židova u Rusiji.[29] Njih se ondje zapravo samo trpi i nikada ih se ne smatra punopravnim građanima. Kao što se u Bizantu punoprav-

[28] VII-33, str. 54-55.

[29] Usp. V-15.

no građanstvo vezuje uz grčku nacionalnost, tako se u pravoslavnim državama ono još uvijek vezuje uz pravoslavlje. Iz toga odnosa proizlazi posljedica: kao što pravoslavna država nepravoslavnoga sugrađanina ne priznaje kao punopravnoga, tako i pravoslavni građanin nepravoslavnu državu ne priznaje kao punovrijednu.

Neka nitko ne pomisli da želimo oklevetati milijune pravoslavaca u Monarhiji. Oni su u tom pogledu posve nedužni i o tome ne znaju ništa. Međutim, naša država i naši državnici moraju znati koja je fatalna zakonitost usađena u nesvjesni dio milijuna duša njihovih državljana. Mnogo bi se zla izbjeglo da se prije uložilo truda u osvješćivanje prethodno rečenoga.

Promotrimo sada položaj svećenstva u pravoslavnoj državi. Budući da ne postoji odvojenost Crkve od države, pravoslavno svećenstvo državno je tijelo čija je djelatnost, doduše, usmjerena na određeno područje, tj. skrb o duševnu zdravlju, no nipošto nije ograničena samo na to. Ono se ima pravo miješati u sva područja državne uprave. Dakle, to je odnos kakav je nastojala postići i Katolička Crkva.

Iznenađujuće je što se u pravoslavnim državama nikada ne vidi pretjerano zadiranje svećenstva u područje državne uprave i politike. Je li itko ikada u Srbiji ili Rumunjskoj nešto čuo o djelovanju mitropolita? Malo ili gotovo ništa. To je stoga što se u normalnim okolnostima aktivna politička djelatnost smatra nespojivom s istočnjačkim shvaćanjem svećeničkoga dostojanstva. Svećenstvo, a napose visoko svećenstvo, najčešće se lijepo drži postrani. Ono je čak spremno obavljanje crkvenih poslova prepustiti državnim tijelima ili narodu.

Valja odmah naglasiti da se to odnosi samo na normalne prilike u pravoslavnoj državi. U nenormalnim prilikama, osobito u heterodoksnoj državi, pravoslavno svećenstvo obično postaje uočljivije i politički se jače angažira negoli katoličko svećenstvo u sličnim okolnostima.

U tom pogledu pravoslavno je svećenstvo u izravnoj opreci s katoličkim. Katoličko svećenstvo nikada se posve ne poistovjećuje s državnim interesima jer Crkva živi neovisno o državi, ima vlastite ciljeve i nakane, ima centraliziran upravni ustroj s papom na čelu i mora slijediti njegove zapovijedi čak i ako su u suprotnosti s namjerama države. Dakle, ako se pruži mogućnost da svećenstvo treba nametnuti svoju volju suprotno interesima države, tada ono mora aktivno nastupati.

Stoga treba utvrditi bitnu razliku između katoličkoga i pravoslavnoga svećenstva, a to je da katoličko svećenstvo nastupa mnogo aktivnije, mnogo vidljivije i mnogo borbenije. Pojava huškačkih kapelana među pravoslavnim svećenstvom prilično je nepoznata. Nama također nije poznat nijedan slučaj da su pravoslavni crkveni vođe bili istaknuti politički vođe kao što je primjerice kod Hrvata Strossmayer bio vođa i čelnik stranke.

To je u izvjesnu prividnu proturječju s intenzivnom političkom ulogom koju su istočna Crkva i njezino visoko svećenstvo oduvijek imali i još uvijek imaju. Pravoslavno svećenstvo politički je djelatno, no njegova je djelatnost nevidljiva — najčešće se sastoji u opreznome, diplomatskome posredovanju između vjernika, države i državnih tijela, u nevidljivu povlačenju konaca ili naposljetku — što je najvažnije — u stvaranju političkih mišljenja, uvjerenja, ukratko: utjecanju na političko razmišljanje naroda. Pravoslavno svećenstvo upravlja velikim pogonom za proizvodnju i distribuciju političkih misli. Primjer te djelatnosti pravoslavnoga svećenstva vrlo je uočljivo političko prosvjećivanje, brzo širenje političkih ideja i mišljenja kod Srba. Kod katolika to nikada nećemo vidjeti. Katolički svećenik izrazito će rijetko politički prosvjećivati svoju pastvu. Često on to uopće neće moći jer je zbog centralizacije i sam vezan zapovijedima s vrha. Katolički svećenik u odlučujućem će trenutku nastupiti kao vođa, svojim utjecajem i po potrebi snažnom agitacijom povući će narod za sobom nastojeći ostvariti svoj cilj. Pravoslavni svećenik to nikada ne čini. On će narod prosvjećivati na svoj način, istodobno mu davati potrebne smjernice, zatim će pustiti narod da djeluje sam, a on će lijepo ostati postrani i po mogućnosti nastaviti odande davati smjernice.

Većini poznavatelja pravoslavnih prilika u oči upada istančan politički osjećaj pravoslavne Crkve, osobito Kállayu.[30] Taj osjećaj potječe odatle što je s jedne strane baštinio tradicionalni temeljni kapital nadmoćne bizantske politike i bizantskih metoda, a s druge strane što je svaki pojedini svećenik zahvaljujući nedostatku stroge organizacije mnogo samostalniji, neovisniji i upućeniji na samoga sebe dok istodobno u mnogo većoj mjeri nosi teret odgovornosti za crkvene i državne interese negoli katolički svećenik. To ga tjera i na intenzivnije političko promišljanje.

[30] III-1, str. 96.

Zanimljiv je odnos pravoslavne Crkve prema nacionalnosti. Dok je postojao Bizant, Crkva je bila orijentirana samo grčki i priznavala je nacionalnosti samo ako su to dopuštali grčki interesi. Stoga sve do doba Nemanjića prodor srpske države vidimo samo onda kada je to odgovaralo bizantskim interesima. Tek s padom Bizanta pravoslavlje postaje popustljivije prema nacionalnostima; ono istražuje gdje bi se moglo stvoriti novo tijelo — pravoslavna Crkva — kao prebivalište za dušu. Stoga tvrdimo: da Mlečani i Franci 1204. nisu srušili Bizantsko Carstvo, nikada ne bi bilo srpske narodne Crkve, nikada Nemanjići ne bi stvorili onakvu državu, a srpstvo bi u osmanlijskoj oluji vjerojatno nestalo kao što je helenizam gotovo potpuno iščeznuo u Maloj Aziji. Na sjeverozapadnome Balkanu nastala bi slična situacija kao u Sedmogradskoj, samo što bi se ondje umjesto Mađara katolički Hrvati pomiješali s pravoslavnim Rumunjima pa srpstvo nikada ne bi moglo nastati u svojem današnjem obliku.

Tek nakon konačnoga pada Bizanta pravoslavlje se poslavenilo.

Osoba odgojena u katoličkome duhu općenito teško razumije istočnjačko crkveno biće. Ta osoba razmišlja katolički i uopće nije u stanju razlikovati privid od biti. Ovdje bismo morali navesti još jedan od mnogih zbunjujućih čimbenika. Prečesto smo uočavali da je pravoslavno svećenstvo, osobito visoko svećenstvo, prema državi i državnim interesima — čak i interesima heterodoksne države — u pravilu susretljivije negoli katoličko. To je također posljedica općenitoga stajališta pravoslavne Crkve prema državi. Doduše, to ni na koji način ne mijenja temeljno raspoloženje pravoslavne (ortodoksne) Crkve prema heterodoksnoj državi. Evo primjera: tijekom grčkih borbi za oslobođenje carigradski se grčko-pravoslavni patrijarh odlučno usprotivio grčkome oslobodilačkome pokretu. To čak i možemo shvatiti, no to u pobunjenim pokrajinama nije sprječavalo grčko-pravoslavno svećenstvo da najrevnije sudjeluje u oslobođenju, što mu je u cijelome Osmanskome Carstvu osim u Feneru[31] osiguralo simpatije i aktivnu potporu.

Ovdje moramo utvrditi još nešto neobično važno. U brojne zadaće koje je pravoslavna Crkva najvećim dijelom prenijela na pravoslavnu državu ubraja se i briga o čuvanju čistoće i širenju vjere. Već smo vidjeli kako bizantski car uime države postupa protiv manihejskih krivovjernika, a srpski protiv bogu-

[31] Grčko-pravoslavna četvrt u Istanbulu. (nap. prev.)

milstva. Slično je i sa širenjem vjere. Grčka Crkva nikada se nije intenzivno bavila misionarskim radom. Taj mukotrpni, opasni i nezahvalni posao koji jamči slab uspjeh rado je prepuštala zapadnoeuropskim zanesenjacima. Pravoslavna Crkva svoju vjeru širi tako što pravoslavnoj državi pušta da osvaja zemlje u kojima ona potom snagom osvajačke države nastoji širiti pravoslavlje. No, kako svaka religija u sebi sadrži nagon za širenjem — jer ne širiti se znači uzmicati — *u pravoslavnoj državi upravo je vjerski čimbenik stalan poticaj ekspanzivnoj politici.* Doista možemo promatrati kako su pravoslavne države vječno nemirne u svojem nezasitnom nagonu za širenjem. Čini se kako u Monarhiji posve nedostaje spoznaja da pravi uzroci naših problema na Jugu leže u nagonu anadolske Crkve za širenjem, u njezinu nastojanju da što više osvojenih područja usreći skladnim odnosom tijela i duše.

Svoja zapažanja ipak moramo privesti kraju. Morali smo početi izdaleka kako bismo se uputili u prirodu pravoslavne države jer bez te spoznaje nije moguće shvatiti južnoslavensko pitanje. Upravo u pomanjkanju te spoznaje leži uzrok mnogim teškim neuspjesima što ih je Monarhija doživjela na tom području.

Ne možemo, a da ne ustvrdimo: pravoslavna država zahvaljujući izdašnoj potpori koju dobiva od Crkve žilavija je, dugovječnija, neosjetljivija i podnosi mnogo jače unutarnje potrese, a da joj ne bude ugrožena opstojnost. Političko razmišljanje, osjećaj i htijenje — upravo zato što ih širi vjera — nisu vezani ni uz obrazovanje ni uza stalež i mnogo su pokretljiviji, prilagodljiviji i oportunističkiji te neusporedivo intenzivniji nego u katoličkoj državi. Ubrojimo li tu i nagon za širenjem što ga potiče čimbenik vjere, moramo doći do zaključka: pravoslavna je država *ceteris paribus*[32] politički aktivnija, jača i vitalnija od katoličke države.

5. Društveno-političke posljedice raskola

Država je u Bizantu iz posve sebičnih motiva podjarmila Crkvu i stavila je u službu isključivo državnih i političkih interesa. Država je čak preuzela brigu za očuvanje čistoće i širenje vjere. Što je pritom bilo s Crkvom i njezinim visokim ciljevima, napose sa skrbi o moralu i ćudoređu? Odgovor se sam nameće. To čudovište, država, zajedno s Crkvom progutala je i moralnost. Kako Crkva

[32] (lat.) pod jednakim uvjetima (nap. prev.)

koja nema samostalnost, koja uvijek služi političkim interesima i uvijek mora imati na umu samo svjetovnu korist, može služiti ćudoređu, samozatajnosti i odricanju? Moralnost i politika oduvijek su bile gotovo posve oprečne.

Stanje potpune ovisnosti o državi, služenje svjetovnim i političkim probicima te oportunizam posve su demoralizirali anadolsku Crkvu. Grci nikada nisu bili odveć moralan narod: već i slika koju nam o njima pruža antika nije nepomućena. Na to se nakalemilo i ono miješanje s prednjoazijskom smjesom naroda te demoralizirana i sekularizirana Crkva koja služi isključivo državnoj žeđi za vlašću i državnim ciljevima. Država je sve podredila vlastitim interesima bez imalo obzira prema pravednosti i interesima koji se neposredno ne tiču nje. U taj primjer ugledale su se niže razine pa je bezobzirni državni egoizam kao svoj pandan stvorio bezobzirni egoizam pojedinca. Kamo je to neminovno vodilo?

Poslušajmo što o tome kaže povijesno istraživanje. Kako nam se ne bi prigovorilo da smo pristrani, riječ ćemo dati jednom pravoslavnom piscu i štovatelju Bizanta. Poznati srpski povjesničar St. Stanojević o Bizantu piše ovako: »Vizantinsko društvo onoga vremena bilo je izgubilo svako merilo za pravdu, svaki osećaj za moral, svaku svest o dužnosti. Sila i samovolja bila je nad zakonom, sitni lični interesi preči od najglavnijih i najkrupnijih, opštih i državnih, interesa. ... Zavist, prosta i niska, bila je uvek gotova na sve: slagati, podvaliti, upropastiti, svesno lažnom dostavom, bez razloga i bez koristi, prosto zbog ćefa, a pogotovu zbog lične koristi, slagati i ukrasti, pokazati se neblagodaran i nezahvalan i bezbroj takih i sličnih poroka, — to su bili najobičniji pojavi u vizantiskom društvu onoga doba. I, što je najvažnije, ondašnje društvo nije osuđivalo ljude, koji su to činili.«[33]

Pa ipak, ne smijemo istočnoj Crkvi prigovoriti da se nije svojski trudila u borbi protiv te moralne propasti. Već smo vidjeli borbu protiv presezanja države na Istoku (str. 187 i dalje). Unatoč jalovosti te borbe anadolska Crkva ustrajno ju je nastavila. Budući da je svjetovno svećenstvo bilo odveć ovisno o državi, borbu je vodilo redovništvo. Povijesna je činjenica da je na Istoku upravo monaštvo vodilo borbu protiv premoći države, a to odgovara i činjeničnom stanju. Ako bi monah odveć revnim i oštrim agitiranjem i oponiranjem

[33] III-13, knj. II., str. 129-130.

izazvao srdžbu državne vlasti, nestao bi u nekom zabačenom špiljskom samostanu.

Kao što je monaštvo vodilo borbu protiv presezanja državne vlasti, tako ju je ponajviše monaštvo vodilo i protiv svjetovnosti, propasti ćudoređa i izopačenosti. Tko još nije čuo za Atos, monašku republiku na Svetoj gori na obalama Egejskoga mora? Tko za nju nije čuo, a želi vrhunski književni užitak spojiti s najdubljom spoznajom, neka čita Fallmerayera.[34] Istočna je Crkva na Atosu strogim monaškim odgojem, kaznama, čednošću, stalnim nemrsom, postom, bdijenjem i uređeno učestalim bogoslužjem pokušala stvoriti ustanovu za pročišćenje, postaju za obraćenje k boguugodnu životu, dezinfekcijsku postaju protiv svjetovne prljavštine koja je prodrla u Crkvu, protiv putenosti, pohlepe za čašću, vlašću i užicima. Već smo se bavili Atosom u srpskoj povijesti i spomenuli da se ondje nalazilo ono najbolje od pravoslavne Crkve. Ovdje bismo još htjeli istaknuti da je Atos u srednjemu vijeku u doba Atanazija bio nešto drugo nego danas, nakon teške vanjske i — ako je to još uopće bilo moguće — unutarnje propasti istočne Crkve u tursko doba.

No, sva monaška krepost uzaludno se borila protiv duboko ukorijenjenih nagona rase željne vlasti, a osuđene na propast.

Tada se dogodio konačan pad bizantske države i turska vladavina. Duša je izgubila svoje prirodno tijelo, no nastojala je utjeloviti samu sebe. Uvijek snažan politički karakter istočne Crkve došao je do izražaja tako što su istočne crkvene vlasti postale upravna tijela osmanske države za svoju braću po vjeri. Arhiepiskop je istodobno bio vrhovni policijski čelnik, najviša pravosudna instanca u građanskim parnicama, predsjednik povjerenstva za razrezivanje poreza, za korištenje novca za siromahe, za raspodjelu izvanrednih darova dobrotvornih kršćana te prigodom svih izvršenja oporuka svoje pastve.[35] Zamislimo kako se takav položaj morao napose u osmanlijskoj državi odraziti na moralne osobine crkvenih vladara. Grčka Crkva ostala je grčka i svoj ćudoredni integritet rado žrtvovala za ljubav političkoga utjecaja i moći. Grčko svećenstvo znalo je kako sebe učiniti nezamjenjivim, a uspjeh toga vidjeli smo i u razmatranjima o Bosni. Zahvaljujući takvim uslugama bizantska je Crkva

[34] V-5, II. sv., str. 1-140. Zbog nenadmašne ljepote opisa objavljeno u nakladi Reklams Bibliothek br. 5048.

[35] Isto, str. 270.

znala i kako postići da joj katoličko svećenstvo povremeno mora plaćati danak te kako uz pomoć osmanske državne sile katolike silom preobratiti na pravoslavlje.

Moralne osobine Bizantinca ni danas se mnogo ne razlikuju od mračne slike Bizanta koju je naslikao srpski povjesničar. Svaki narod poznaje kolebanja svoje moralnosti i razdoblja kada ona pada na najnižu točku, no kod Grka je ta najniža točka postala trajno stanje. To se nije dogodilo slučajno, nego kao posljedica hotimičnoga sustava koji ćemo još upoznati. Jedan njemački znanstvenik koji se u doba filhelenizma otisnuo u bizantske krajeve kako bi na licu mjesta proučavao izglede za uspjeh Novoga Rima koji je ponovno oživljavao, vratio se duboko razočaran s konstatacijom »o apsolutnoj i nepopravljivoj zloći grčko-bizantskoga pučkoga karaktera i iskvarenosti anadolskih kršćana«.[36]

To gorko iskustvo nažalost moramo potvrditi na temelju vlastitih dugogodišnjih iskustava. Mislimo da će se danas s time suglasiti još mnogo više ljudi jer su tisuće naših vojnika boravile u pravoslavnim zemljama i mogle su to vidjeti vlastitim očima. Pozivamo se na sve njih, neka oni posvjedoče imamo li pravo.

Najprije valja konstatirati da su nažalost svi bizantski vjernici naslijedili dio toga karaktera. Valja priznati da su rasne posebnosti uspjele nadjačati te osobine pa seljak iz unutrašnjosti Rusije nikada nije toliko zao kao pravoslavni seljak iz Tesalije. No, nijedan narod koji je bio dionikom te zlosretne baštine nikada nije uspio u cijelosti preboljeti taj bizantski otrov.

Međutim, Fallmerayerovo mišljenje ne bismo htjeli prihvatiti zdravo za gotovo, nego donekle ispraviti. Pravu predodžbu o kakvoći istočnjačkoga kršćanina možemo steći tek usporedimo li ga s katolikom. Katoličanstvo je svojim vjernicima usadilo moralnu težnju i za prosječnoga vjernika stvorilo sustav odvraćanja od nemoralnosti. Taj sustav snažno se služi predodžbama o suzdržavanju, grijehu, gubitku vječnoga blaženstva, paklu, đavlu i tako dalje. Ako je vjerska svijest dovoljno jaka, te predodžbe o suzdržavanju u pravilu su dovoljne kako bi se vjernik zaštitio da ne počini kakvo nemoralno djelo. No, razviju li se te predodžbe o suzdržavanju prenaglašeno, tada guše impulzivnost, odlučnost i energiju. Ne možemo osporiti da se to katkada uistinu i događa.

[36] Isto, II. sv., str. 317.

Da bismo razumjeli istočnjačkoga kršćanina, stvar jednostavno moramo preokrenuti.

Prikazali smo bizantsku državu koja je svojoj neutaživoj gladi za vlašću žrtvovala sve vrijedno i plemenito što su posjedovali i ona i njezini građani. Taj duh prenio se i na Crkvu i njezine vjernike. Građanin pojedinac postao je jednako gladan vlasti kao i država. No, bezobzirna pohlepa za moći i nagon za samopotvrđivanjem ne idu zajedno s moralnim težnjama i neizbježnim predodžbama o suzdržljivosti ma koje vrste. Stoga su ih jednostavno odbacili kao smetnju. Istočnjački kršćanin podvrgnut odgoju svoje države i Crkve postao je neobuzdan i lišen moralnih ograda. Istočnjački kršćani također govore o prolaznosti svjetovnih stvari, o grijehu, vječnoj kazni, boguugodnome životu, čak možda više nego katolici, no to su prazne riječi koje u duševnome životu vjernika ne stvaraju nikakve predodžbe.

Kada istočnjačkome kršćaninu negdje zaiskri mogućnost zadovoljenja njegovih potreba, nekakva pogodnost, on će bez razmišljanja za tim bezobzirno posegnuti i nikakva ga ćudoredna obveza, nikakva predodžba o suzdržljivosti u tome neće spriječiti.

No, kao da ni to nije dovoljno: Bizantinac koji je bio osuđen na propast, na samrti je došao na ideju da je zlo kao takvo — moć. Stoga se zlo rafinirano koristilo kao sredstvo za povećanje moći i tako upotpunilo onu sliku koja nas tjera da se suglasimo s Fallmerayerovom teorijom o apsolutnoj zloćudnosti anadolskoga kršćanina.

Ta neobuzdanost stvorila je onu mračnu sliku koju povijest slika prikazujući stanje ćudoređa u Bizantu, posve iste pojave koje vidimo u Srbiji, Rumunjskoj i Rusiji.

Prikazujući srpsku povijest (str. 83), odbacili smo Kállayevo shvaćanje da je nedostatak gradova i građanstva u Srbiji stvorio prilike koje u usporedbi s ostalim europskim zemljama treba opisati kao mračne. Sada je vrijeme da o tome izreknemo svoje mišljenje. Smatramo da o tome nije potrebno govoriti mnogo. Bizantinsko shvaćanje morala bilo je razlog takvim prilikama, ono je to i danas i bit će sve dok Srbi budu pravoslavci.

No i ovdje možemo primijetiti okrutnu relativnost svega ljudskoga. Ta zastrašujuća slika također ima svoje lice i naličje. Pravoslavlje je odgojilo mnogo jačega pojedinca, nego što ga općenito odgaja katoličanstvo. Pravoslavac se ne pouzdaje ni u koga, njemu nedostaje ona katkada gotovo priglupa prosto-

dušnost katolika koja, polazeći od vlastita priznavanja moralne dužnosti, to isto predmnijeva i kod svakoga drugoga, što je počesto zabluda. Budući da on povjerenje niti daje niti od drugoga očekuje, pravoslavac mora biti utoliko žustriji i poduzetniji. Budući da samilost, poštedu i obzir niti daje niti očekuje, on točno zna da ga mogu spasiti samo čvrstina, snaga uma, prepredenost i lukavstvo pa te osobine stječe u najvećoj mogućoj mjeri. Budući da ne zna za moralnu dužnost, uhvaćen u zlodjelu, on nikada neće biti moralno slab i nikada neće priznati krivnju, štoviše, branit će se toliko žestoko da će imati velike izglede da umakne ruci pravde, osobito ako su suci katolici. Budući da je glad za moći pokretač njegovih postupaka, on će se trsiti biti ondje gdje se mogu steći časti, ugled, novac i druga sredstva moći te će se svim silama svoje beskrupulozne prirode nastojati nametnuti.

Mislimo da smo dovoljno rekli: bizantinski tip snažan je tip otporniji na životne podlosti negoli je to tip katolika, a osobito negoli je to sanjarski i prostodušni germansko-slavenski Austrijanac koji uvijek računa s tuđom velikodušnošću.

Netko će možda prigovoriti da bi stvaranje tako opasnoga pojedinca moglo biti ne posve bezopasno i za vlastitu državu. Dakako. No, država se kao tvorac te ideje morala s time pomiriti. Bilo bi nepravedno prema Bizantu kada mu ne bismo odali priznanje da je s mnogo truda i ne bez uspjeha nastojao stvoriti red, »τάξις«. Također valja primijetiti da je Bizant raspolagao sredstvima za ostvarenje svojega cilja jer su se država i Crkva udružile u nastojanju da otupe najopasnije oštrice koje je zlo stvorilo u snažnome i neobuzdanome bizantinskome pojedincu.

Prvo sredstvo bilo je njegovanje dopadljive, uravnotežene forme u usmenoj i pisanoj komunikaciji. Ta birana i dopadljiva forma najčešće je trebala prikriti u srži odbojno biće. U bizantskih kršćana tradicija i ćudoređe strogo određuju oblike društvene komunikacije koji su vrlo ceremonijalni, komplicirani i dugotrajni. Oni posvuda trebaju iskazivati opuštenost i dostojanstvo. Govor je izrazito svečan, natopljen toplinom suosjećanja, dobrim željama, moralnim floskulama, svime što Bizantinac ne posjeduje. Komu još nisu zapela za oko svečano intonirana pisma ruskih ratnih zarobljenika, čak i običnih seljaka? Tu svakako mora upasti u oči istočnjački kult forme nasuprot izostanku forme kod katolika. Tko u tome ne prepoznaje dio grčkoga naslijeđa, grčki smisao za formu? A napose gotovo bolesno njegovanje osobne časti i ugleda! U prilika-

ma u kojima će mnogo neformalniji katolik lako zanemariti pokoju finesu, bizantski će kršćanin izrazito teško zaboraviti formu.

Ta dopadljiva forma treba prikriti nedostatke unutarnjega bića, prikrivenu borbenost koja proizlazi iz zloće. No, Bizant je smislio još nešto kako bi prema van ublažio štetne posljedice neizbježnih oštrih sukoba. Riječ je o dubokoj solidarnosti Bizantinaca. Ma kako bila ogorčena njihova međusobna borba, čim se približi inovjernik, bio on katolik, musliman ili protestant, oni smjesta zaboravljaju na sukob, svađu i mržnju, postaju složna bizantska braća koja se zajednički bore protiv »remetilačkoga faktora« koji ujedno postaje prikladnom metom na kojoj se može iskaliti sva nakupljena ratobornost. Vjerojatno zbog toga i drugih već iznesenih razloga pravoslavne države pokazuju sklonost da svoje unutarnje slabosti uvjetovane samom biti države i njezinih građana prevladavaju ekspanzionističkim težnjama i umjetno stvorenim vanjskopolitičkim sukobima.

Svatko tko je odrastao u katoličkoj vjeri naviknut na visoke, gotske, polumračne katedrale, brujanje orgulja, skrušenu molitvu, tihi mrmor latinske mise, i tko dođe na Jug te kroči u bizantske crkve s njihovim zlatnim ikonostasima, dugim, glasnim bogoslužjem na staroslavenskome jeziku koje glasnim pojanjem prate vjernici te aktivno sudjeluju u cijelome bogoslužju, zacijelo će osjetiti: ovo je jedan drugi svijet.

Katolik odlazi u crkvu da bi se ondje neometano susreo s Bogom i predajući se Njemu našao utjehu i snagu. S time je u skladu i cijelo okruženje. Kod pravoslavca to je posve drugačije. On se ne može posvetiti individualnoj molitvi, nego pjeva sa svima ostalima, svaki ljubi križ, svaki ponaosob sudjeluje u bogoslužju. Pjevanje, dugačko bogoslužje, često ponavljanje liturgijskih formula na svima razumljivome jeziku na pojedinca djeluje sugestivno. On utjehu nalazi u masovnoj sugestiji, u vrlo posebnome ozračju što ga stvara ustrajno i najčešće vrlo lijepo pjevanje te izjednačavanje svih u zajedničkom bogoslužju. Svatko se osjeća jakom sponom kojom ga njegova Crkva vezuje s ostalim pripadnicima njegove vjeroispovijesti.

A to i jest glavna svrha pravoslavnoga bogoslužja: vezati vjernika uz Crkvu, u njemu odgojiti i očuvati osjećaj pripadnosti mnoštvu, osjećaj solidarnosti i snage mnoštva.

Kao pred svojim Bogom tako i u svijetu katolik uvijek nastupa samo kao pojedinac koji ne mari za okolinu. Kod pravoslavca čak je i bogoslužje uređe-

no tako da on osjeća solidarnost s pripadnicima svoje vjeroispovijesti i da se osjeća pripadnikom snažnoga mnoštva.

Zbog toga pravoslavci i imaju sposobnost nametnuti se kao mnoštvo. U njih je čak i bogoslužje u službi vlasti.

6. Temeljna ideja bizantinizma i pravoslavlja

Nakon ovih opširnih i podrobnih tumačenja čini se da je potrebno sve dosad prikazano svesti na jednu zajedničku misao.

Grcima, tom najdarovitijem narodu antičke povijesti, bili su uskraćeni trajni politički uspjesi. Unatoč tomu, žilavo se držeći svojega naslijeđenoga kulta, nadživjeli su Rimljane koji su propali zbog svoje moći, vlasti i bogatstva. Prilikom podjele Carstva — mada i sami zahvaćeni teškim simptomima propasti — uspjeli su se nametnuti pa je Istočno Carstvo postalo grčko. Sada su u rukama imali jedno uređeno, veliko carstvo i tradiciju u upravno-tehničkome smislu najuređenije države u povijesti svijeta kao i ideju vladanja svijetom. No kao narod, kao element snage prijeko potreban za stvaranje bilo koje države, bili su u potpunome rasulu. I kao što se kod nekih smrtonosnih bolesti u posljednjem stadiju javi neutaživa želja za životom, tako su i Grci, prije nego što su se ugasili, izgarali od čežnje za veličinom, vlašću i moći. No, za takvo što nedostajalo im je snage.

Kao što ljudi nakon što izgube imetak, založe sve što imaju ne bi li sačuvali privid sjaja minulih vremena, tako su bizantski Grci žrtvovali sve što su imali da bi sačuvali Carstvo i moć. Kada ih je izdala tjelesna snaga, kada je ponestalo vojnih vrlina i kada više nisu imali vojske, za bajoslovne su svote unajmljivali barbare te ih huškali jedne na druge. Kada im je ponestalo novca, na dotad neviđen način pokrenuli su porezni stroj. Kada je i on otkazao poslušnost, jednostavno su plijenili imovinu najbogatijih, a njih same ili bi po kratkom postupku smaknuli ili ih uništavali montiranim sudskim procesima. Država je postala i trgovac, imala je monopol na žito, povrće, svilu, jednom riječju — sve na čemu se moglo zaraditi i što se od građanina moglo iscijediti. Ta očajnička politika očitovala se na svim područjima, sve se jednako beskrupulozno i profinjeno pretvaralo u političku vlast.

Ta glad za vlašću postala je još veća kada se u 9. stoljeću stari neprijatelj Rim — osvježen germanskom krvlju u kršćanskome obliku — ponovno uzdignuo pa im čak htio osporiti pravo na vlast i rimsku krunu. Oživjela je stara

mržnja i prijezir. Sada su pogotovo htjeli biti jaki i neprijatelju pokazati svoju nadmoć.

No, neprijatelj je bio još jači pa im je 1204. upao u kuću i iz temelja uzdrmao do srži trulo kućanstvo. Pa ipak, Bizant je i na samrtnoj postelji uspio naći još dovoljno snage da uljeza pobijedi iznenađujuće brzo i temeljito. Tom prilikom Grci su se prvi put približili svojim budućim nasljednicima, Slavenima. Jedan od njih, srpstvo, pokušao se još za ostaviteljeva života domoći baštine, no snage mu nisu dostajale ni za balkansko, a kamoli za svjetsko carstvo. Međutim, došao je netko drugi, dinastija Osmanlija koja je imala veću stvarnu snagu, sve ih je zbacila i uspostavila svjetsko carstvo.

Osamnaest godina nakon pada Bizanta posljednji carski potomak i carske insignije otišli su u Rusiju kao živa isprava o predaji bizantskoga naslijeđa. No, u tom ostavinskom postupku javio se jedan protivnik, osmanlijska dinastija, koja je svoje pravo temeljila na *jus gladii*[37] i činjeničnome posjedu te je Rusima osporavala nasljedstvo. Ta parnica još uvijek traje, a Balkanski rat bio je samo djelomično rješenje. Među brojnim spornim pitanjima koja ovaj svjetski rat treba razriješiti jedno pitanje tiče se prava na bizantsko naslijeđe.

Prema onome što smo rekli, jasno je da je do 1453. povijest pravoslavlja neodvojiva od bizantske povijesti, a od pada Konstantinopola neodvojiva je od ruske povijesti te povijesti pravoslavnih balkanskih naroda.

Smatramo da slikom o prijelazu bizantskoga naslijeđa na Slavene taj događaj svjetske povijesti nije prikazan ni točno ni iscrpno. Taj događaj jednako je važan s gledišta svjetske povijesti koliko i s gledišta naše teme pa se njime moramo pobliže pozabaviti.

Na trenutak ćemo zamisliti one čimbenike koji su za posljedicu imali prijelaz većine Slavena na pravoslavlje. Poznato je da se tri četvrtine svih Slavena izjašnjavaju kao pravoslavci. U tome ne možemo vidjeti slučajnost nego samo uzročne veze.

Puki je slučaj samo to što Bizant graniči s nekim slavenskim plemenima. To susjedstvo odredilo je sudbinu ne samo pojedinaca nego i cijelih naroda. To susjedstvo s Rusijom nije bilo tako blisko, a postojali su i drugi narodi poput Mađara i Hrvata koji su bili bliži i izloženiji neposrednome utjecaju Bizanta, a nisu prešli na pravoslavlje. Što je bilo presudno?

[37] (lat.) pravo mača (nap. ur.)

Već u prvome poglavlju objasnili smo da većinu Slavena smatramo politički manje darovitom rasom, a uzrok tomu vidimo u Slavenima svojstvenoj prevazi osjećajnoga nad misaonim životom, ali i u njihovoj gotovo isključivoj sklonosti poljodjelstvu. Kada se prvi put pojavljuju u svjetskoj povijesti, posvuda ih vidimo kao seljake. No, kada pozorno promotrimo njihovo ponašanje i sve što u svojim počecima čine ili ne čine, ne možemo zatvoriti oči pred spoznajom da su kod njih zemljoradnički instinkti gotovo hipertrofirani. Praslaven je vezan za svoju grudu, a sve njegovo nastojanje, svi njegovi pokušaji usmjereni su k tome da sačuva vlasništvo nad voljenom zemljom. Slavenu se ne može odreći ljubav prema slobodi, no njegova ljubav prema grudi zemlje jača je od ljubavi prema slobodi. On se mogao pomiriti i sa stranom vlašću uz uvjet da mu ostave vlasništvo nad oranicom. Iz te osobine proizlazi u povijesti vrlo česta simbioza Slavena s Uraloaltajcima, Mongolima, Hunima, Avarima, Bugarima, Mađarima i drugima. Oni su bili nomadi i ratnici, a Slaveni poljodjelci. Ta podjela rada nerijetko je bila temeljem nastanka prilično dugovječnih država. Slaveni se javljaju kao osvajači samo kada ponestane zemlje. Slaveni su izrazito rijetko ratovali i osvajali samo zato što vole ratovati. Čim bi se domogli zemljišta, prestajalo je njihovo širenje. To je jasno. Ratništvo i poljodjelstvo osobine su koje se uzajamno ne trpe. Ne bi se moglo reći da su Slaveni loši ratnici, no pravi Slaven ne živi od rata nego od zemljoradnje, stoga kod njega prevladavaju instinkti zemljoradnika. Čitava politička organizacija Slavena slijedi isključivo te instinkte. Slaven se okuplja samo u manjim teritorijalnim jedinicama (županama) i stvara samo toliko političke moći koliko je nužno da bi zaštitio ometanje svojega posjeda nad zemljom. Svojim seljačkim razumom on sagledava samo malen krug svojega užeg zavičaja. Veliki savezi rađaju opasnost od velikih sukoba, sa sobom nose teret koji u konačnici uvijek pada na leđa seljaka, a to mu nije po volji. Stoga je prevlast zemljoradničkih instinkata čimbenik koji je stvorio političku rascjepkanost Slavena i njihovu nesklonost većim državnim tvorevinama.

Unatoč tomu između 8. i 10. stoljeća posvuda nastaju slavenske države, no zbog jednostrane sklonosti svojih osvajača najčešće su bile u nevolji. Jedna od prepreka bilo je i slavensko zadružno ustrojstvo obitelji koje je onemogućavalo odgoj jakih pojedinaca i razvoj pojedinačnoga nasljednoga prava. Stoga je razvoj slavenskih država, ako su se uopće uspjele održati, bio nepovoljan i izazivao je duboko unutarnje nezadovoljstvo koje se jasno odražava u pozi-

vu varjaškim Ruotsima o kojemu nas izvješćuje Nestor: »Naša je zemlja velika i plodna, no u njoj nema reda, stoga dođite i vladajte nama.«

To je bilo najpovoljnije raspoloženje za veliku zavodnicu, pravoslavnu Crkvu koja je i sama niknula iz političkoga nezadovoljstva jednoga darovitoga naroda. Nije li njezina zadaća bila upravo ta da grčkomu narodu nadomjesti prirodni preduvjet za razvoj moći i potvrđivanje svojega položaja? Slično je bilo sa Slavenima. Slaveni se nisu osjećali dorasli svojoj političkoj zadaći, osjećali su se slabima i potrebitima pomoći. A pravoslavlje je govorilo: poklonite mi se i dat ću vam svjetsku vlast. Gledajte, ne morate biti ni jaki ni ratnici ni učeni ni kreposni, a ipak ću vam dati svjetsku vlast samo ako pođete sa mnom.

Većina Slavena pristala je na tu trgovinu te za ljubav političke moći dala svoju arijsko-slavensku dušu.

Dokazat ćemo da je doista bilo tako: koji su slavenski narodi prezreli pravoslavlje iako su s njim došli u neposredniji i bliži doticaj nego Rusi? Dvije najistaknutije slavenske plemićke države — poljska i hrvatska plemićka država. Obje su do danas ostale izrazito katoličke i to jedino zbog svojega otpora pravoslavlju. Zašto? Zato što su u urođenim gospodskim nagonima svoje razmjerno čišće rase osjećali dostatnu snagu da se izdignu iz položaja seljaka i stvore vladajuću plemićku kastu kako bi sami vladali te zato što su u svojoj slavensko-arijskoj krvi osjećali duboku odbojnost prema pravoslavlju isto kao svojedobno Goti koje je Bizantinac morao uništiti prije negoli je mogao početi graditi svoju državu i Crkvu.

Sada možemo također razumjeti zašto su Srbi postali pravoslavci, a Hrvati katolici. Srbi su bili darovit ali siromašan gorštački seljački narod koji je pod svaku cijenu htio napustiti neplodna obitavališta i osloboditi se potlačenosti pod Hrvatima, Bugarima i Bizantincima. Kako bi to postigli, trebala im je moć, a da bi postali moćni, prihvatili su pravoslavlje koje je tu moć obećavalo. Hrvatska plemićka rasa prezirala je religiju koja se protivila njihovim gospodskim instinktima i držala se katoličanstva. Kada s njime nisu mogli napredovati, pokušali su s bogumilstvom, a kada im se ni s njime nije posrećilo, okrenuli su se islamu, religiji s najizraženijom voljom za vlašću.

Srbi su dobro računali. Pravoslavlje im je dalo moć premda je ona bila kratka vijeka. Zahvaljujući svojoj boljoj crkveno-političkoj organizaciji uspjeli su Bugarima i Hrvatima oteti velika područja. Hrvatima su oteli zapadnu Sr-

biju i nekadašnju Duklju, a jedan od motiva sadašnjega rata zagriženo je nastojanje Srba da Hrvatima konačno preotmu i Bosnu-Hercegovinu.

7. Bizantinska mržnja

Do sada još nismo prikazali jednu vjersko-društvenu pojavu koju smatramo toliko važnom da ćemo joj ovdje posvetiti posebno poglavlje: riječ je o pravoslavnoj mržnji prema inovjernicima, navlastito prema katoličanstvu i katolicima.

U bît svake religije ugrađeno je to da jedino sebe smatra valjanom, jedino spasonosnom i stoga svima drugima odriče njihovo opravdanje te mora djelovati na njihovu udaljavanju i uzajamnoj odbojnosti. Unatoč tomu vjerska se mržnja u različitim religijama pojavljuje u posve različitim oblicima.

Gotovo nikada u svjetskoj povijesti nijedna religija nije gajila veću mržnju prema inovjernicima nego islam. Usprkos tomu islam državno-politički (barem u Osmanskome Carstvu) inovjernicima nije osporavao pravo na postojanje u državi. Naprotiv, prema osmanskome shvaćanju države inovjernici, napose kršćani, bili su sastavni dio državne organizacije (raja). Pravovjernost je bila samo osnova da bi se vladalo inovjernicima, da bi ih se preziralo i do mile volje iskorištavalo i izrabljivalo. Ta ustanova koja je pravovjerniku trebala omogućiti da živi bezbrižno i da se može posvetiti širenju vjere, naposljetku je islamu — danas to znamo — došla glave.

Dakako, vjera s tako izraženim univerzalističkim težnjama kao što je katoličanstvo u svojoj biti ne može biti snošljiva. Katolička nesnošljivost u nekim je razdobljima srednjega vijeka dosegnula prilično visok stupanj. Međutim, pri pozornijem promatranju moram i ovdje konstatirati jednu opću crtu unutarnje strukture katoličanstva: samo je svećenstvo vodeće i aktivno, dok su svjetovnjaci pretežito neaktivni. Stoga svi pokreti nesnošljivosti potječu od katoličkoga svećenstva. Katolički svjetovnjak sklon je tomu da uopće ne mari za inovjernog susjeda. Otkako je moderna država kao jednu od temeljnih vrednota prihvatila vjersku snošljivost te uspjela svećenstvo — barem u praksi — obvezati na poštivanje državnih načela, inovjernome sugrađaninu katolički je svjetovnjak najugodniji susjed.

U pravoslavlju je to sasvim drukčije. U tom smislu također vrijedi načelo koje smo utvrdili: pravoslavno svećenstvo drži se suzdržano, a aktivno i nesnošljivo nastupaju država i svjetovnjaci kao mnoštvo. Nikada se nije mogla primijetiti osobita nesnošljivost pravoslavnoga svećenstva. Revnost arhiepis-

kopa Elogija u vrijeme ruske invazije u Galiciji (1914.—1915.) ne pripada ovamo nego poglavlju o širenju vjere (str. 200-201). Kako to objasniti? Pravoslavni svjetovnjak zbog svojega pravoslavlja mrzi inovjernika jer upravo je u tome srž pravoslavlja. Suživot s inovjernicima njemu je neugodan i nepodnošljiv. Zbog toga on instinktivno nastoji inovjernika držati podalje od sebe. Ondje gdje su stjecajem povijesnih okolnosti prisiljeni živjeti pomiješani s inovjernicima, pravoslavci se u nekoj četvrti izoliraju od drugih vjeroispovijesti (srpske četvrti u Bosni). Teško inovjerniku koji dospije u pravoslavnu četvrt — odande će ga prognati biranim sredstvima ljudske zloće. Ovom poglavlju pripada činjenica da su u nekim balkanskim krajevima katolici netragom nestali, u sjevernoj i sjeverozapadnoj Bosni, u sjevernoj Srbiji, a osobito u Mačvi u kojoj su još prije dva do tri stoljeća živjeli brojni katolici (ostaci nekadašnjih Hrvata) kao i činjenica da su u pravoslavnim balkanskim zemljama uočljivo brzo nestali muslimani. Pravoslavni stanovnici koje su od početka 16. stoljeća austrijske vojne vlasti naseljavale u Hrvatskoj-Slavoniji tvrdili su 1632. da im je car Ferdinand II. darovao svu zemlju između Save i Drave pa su stali katolike tjerati s njihovih posjeda, a u vrlo velikom broju prisilili su ih da pređu na pravoslavlje.[38]

Crnogorski vladika Danilo Petrović izdaje 1702. zapovijed svim svojim podanicima da svi inovjernici do određenoga roka moraju prijeći na pravoslavlje ili napustiti zemlju. One koji se nisu pokorili, jednoga su dana napali i pobili. Na Božić 1702. u njegovoj državici nije više bilo nijednoga muslimana. Tako su skončali islamizirani bogumili nekadašnje Crvene Hrvatske.[39] No, taj duh nije zavladao samo Crnom Gorom. Za vrijeme ustanka vlaških (rumunjskih) seljaka Sedmogradske u studenome 1784. plemiće su hametice ubijali na ulicama, u kućama pa čak i u crkvama ili su ih tjerali da prihvate vlašku (pravoslavnu) vjeru.[40]

Nije nezanimljivo spomenuti što o tome piše jedan Francuz, vikont de la Jonquière: »Si par impossible l'empire de Byzance renaissait, on assisterait bientôt à une persécution religieuse contre les non-orthodoxes, qui dépasserait de bien lois toutes les horreurs des guerres de religion du seizième siècle. Kha-

[38] II-2, II. sv., str. 145.

[39] IV-25, str. 50.

[40] VII-1, II. sv., str. 467.

lil chérif pacha avait raison lorsqu'il écrivait: 'Quand le fanatisme de l'orthodoxie grecque se sera allumé, quand il aura bu cette première coupe de sang qui enivre et aveugle, il frappera tout ce qui n'est pas conforme aux dogmes du Saint-Synode.«[41] Napisano ljeta Gospodnjega 1881.! Događaji trideset godina poslije tijekom Balkanskoga rata posve su mu dali za pravo. No, renesansa Bizantskoga Carstva danas nije sasvim nemoguća, ona je ratni cilj što ga priznaje Antanta. Što bi tek rekao povijesno dobro potkovani vikont kada bi znao da se današnji Francuzi svim silama trude ponovno uspostaviti »l'Empire de Byzance«?

U društvenome životu slavenskoga Juga mnogi su upoznali tu nesklonost Srba suživotu s inovjernicima. Svim službenicima bosanske Zemaljske vlade poznato je da Srbi u Bosni i Hercegovini sustavno kupuju muslimanske i katoličke posjede. Istodobno su srpske novine imale stalnu rubriku: »Srbine, ne prodaj svoju zemlju.« Naši sudovi u Sandžaku sada imaju pune ruke posla s tužbama muslimana koji traže povrat svojih posjeda. Nakon balkanskih ratova srpski su službenici i časnici muslimanima »eksproprirali« zemljišta i kuće pri čemu je obično bilo problema s isplatom iznosa za eksproprijaciju, a kako je Turčin ostao i bez kuće i bez novca, sada traži ili jedno ili drugo.

Na početku rata navodno je u Boki Kotorskoj otkriven razgranat pokret kojim se upravljalo iz Crne Gore, a koji je imao za cilj od katolika pokupovati svu zemlju. Zbog ratnoga vihora nažalost ništa nismo uspjeli doznati o istrazi koja se vodila između 1914. i 1915. godine. Kada su 1914. Srbi provalili u Bosnu, njima se gotovo bez iznimke priključilo pogranično pravoslavno stanovništvo. Možemo se poslužiti službenim spisima prema kojima se čini kako je činjenično utvrđeno da su oni to učinili samo da bi zajedno iz Bosne protjerali Švabe, Šokce (katolike) i Turke. Sve te društvene pojave isključivo se temelje na vjerskome osjećaju pravoslavaca, a ishodište im je u starome bizantskome idealu vjerskoga jedinstva države. Pravoslavac se podsvjesno bori za os-

[41] V-11, str. 54. »Kada bi nekim čudom Bizantsko Carstvo ponovno oživjelo, ubrzo bismo svjedočili vjerskomu progonu nepravoslavnoga stanovništva koji bi umnogome nadmašio sve strahote vjerskih ratova 16. stoljeća. Halil Šerif paša imao je pravo kada je napisao: 'Kada jednom bukne fanatizam grčkoga pravoslavlja, kada ispije onu prvu čašu krvi koja opija i zasljepljuje, udarit će po svemu što nije u skladu s dogmama Svetoga Sinoda.'« (Preveo D. Joler)

tvarenje toga ideala, a pokretačka mu je snaga mržnja i odbojnost prema inovjernicima.

Mržnja pravoslavaca posebno je izražena prema katoličanstvu, katolicima i svemu katoličkome. Ta mržnja poznata je svim poznavateljima povijesti južne Europe. Pichler, Finlay, Gfrörer, Helfert, Fallmerayer i drugi itekako su je dobro poznavali. Fallmerayer spominje »mržnju Bizantinaca u spoju s omalovažavanjem« ili na drugome mjestu: »Nemojmo nikada zaboraviti da su ljubomora, gnušanje i omalovažavanje naroda latinske vjere nacionalno obilježje i neuništiva priroda Bizantinaca.«[42] No, mnogi nisu svjesni jačine i dubine te mržnje.

Na drugome mjestu Fallmerayer piše: »Sve razmjere pravoslavne mržnje prema Latinima možemo doživjeti samo u neposrednome kontaktu s običnim pukom, a osobito s nižim svećenstvom.«

Helfert piše o odnosu pravoslavaca i katolika: »U nekoliko posljednjih ustanaka u Hercegovini pravoslavci su seoska imanja katoličkih kršćana napadali s jednakom žestinom kao i muslimanska.«[43]

Ni središnji uredi u Monarhiji ne mogu zatvarati oči pred tom spoznajom. U jednome dopisu Ilirske dvorske deputacije od 16. siječnja 1778. upućenome carici Mariji Tereziji to tijelo između ostaloga izvješćuje o »odbojnosti prema vladajućoj religiji koja je u ovo vrijeme svojstvena ilirskoj (to jest racko-srpskoj) naciji i istodobno čini duh te nacije«.[44]

Nemojmo misliti da je ta mržnja obilježje samo pravoslavnih Srba. Ona se očituje kod svih bizantskih vjernika čak i onda kada za to nema nikakva vidljiva povoda. Uzmimo za primjer rumunjsku spisateljicu Doru d'Istria (građanskoga imena Elene Ghica). Ta Rumunjka albanskoga podrijetla uistinu nije imala osobnoga razloga mrziti Austriju, no njezina su djela svejedno ispunjena dubokom mržnjom prema toj državi i to samo zato što je to katolički susjed. Pogledajmo jedno Fallmerayerovo izvješće iz 1860. o njezinu djelu *Les femmes en Orient*: »Nakon pape, Rima i redovništva ta uzvišena spisateljica najmanje simpatija gaji prema dinastiji Habsburg-Lothringen i njezinoj politici. Cijelo djelo prožeto je nabrajanjem grijeha te uzvišene kuće, a to nabrajanje

[42] V-5, I. sv., str. 312.

[43] III-25, str. 243.

[44] III-14, str. 307.

toliko je neprijateljsko, ostrašćeno nepravedno i zlobno da se čak ni ne može navesti u cijelosti, a da se ne našteti ionako poljuljanome povjerenju u tu uzvišenu dinastiju. Kao da je Rusija raj liberalnoga napretka te istodobno uzor političke nesebičnosti i suzdržljivosti, Austrijancima se predbacuje da su europska Kina, da austrijski vladari bez mnogo skrupula grabe oko sebe prikrivajući vjerskim razlozima svoje častohleplje i gramzivost za stjecanjem zemalja, da u interesu rimske propagande sprječavaju da Europa bude točno obaviještena o prilikama u Albaniji te da za ljubav apsolutizma žele u Srbiju potajice ubaciti isusovce.[45]

Značenje koje ta mržnja ima za interese Monarhije na Jugu potiče nas da ukratko prikažemo povijest njezina nastanka.

Izvorišta su joj u mržnji Grka prema Rimljanima, u mržnji inteligentnijega ali karakterno slabijega podjarmljenoga prema neobrazovanijem, ali karakterno jačem podjarmitelju. Ta mržnja bila je zapretana sve dok činom prenošenja rimske carske krune na Franke nije dobila nov poticaj pa se iz najviših bizantskih krugova spustila do najnižih narodnih slojeva. U vrijeme križarskih ratova mržnja se već razbuktala. Grci križarima stvaraju takve probleme da se u Zapadnoj Europi učvrstilo uvjerenje kako su Grci krivi za neuspjehe u oslobađanju Svetoga groba. Narav toga odnosa ilustrira činjenica da je grčka država čak kovala lažan novac ne bi li naštetila latinskim križarima. Zbog takvih doživljaja i uvjerenja dogodio se Četvrti križarski rat, osvajanje Carigrada i stvaranje Latinskoga Carstva. Grubi franački vitezovi i lukavi Mlečani iskalili su ne samo svoj ljudski nego i vjernički, katolički bijes na poraženim i nezaštićenim Grcima. Suvišno je reći da se pritom zbilo štošta što bi za ljubav ljudskosti i ugleda katoličanstva bilo bolje da se nije dogodilo. No, zapretanu mržnju zbog pretrpljene uvrede i nepravde koju su osjećali unatoč svoj svojoj izopačenosti bizantska je Crkva sačuvala sve do danas pretvorivši je u bitnu sastavnicu psihe svakog svojeg vjernika. Ta je mržnja izašla na vidjelo kada su sami Bizantinci shvatili da su im dani odbrojeni. U to vrijeme Rim je nastojao pod svojim okriljem okupiti slabe, no odgovor je glasio: »Radije ću na vratima hrama sv. Sofije gledati Muratov turban nego kardinalsku mitru.« Poznata je to izreka grčkoga arhonta Notarasa samo nekoliko godina prije ulaska Turaka u Carigrad. Grci se ni dan-danas ne kaju zbog svojih postupaka, štoviše, hva-

[45] V-6, III. sv., str. 519.

le se svojom ustrajnošću, nacionalnom svojeglavošću, svojim nenadmašnim gnušanjem i stereotipnim prijezirom prema našim običajima, vjeri i sklonostima.[46]

Trebamo li za tu mržnju pružiti još dokaza? Potrebno je samo malo prolistati povijest Srbije i Austrije u posljednjih deset godina i vidjeti da nam se sa svakoga lista ceri »mržnja pomiješana s omalovažavanjem«. Nakon atentata 1914. barun von Gießl piše grofu Berchtoldu: »Omražena Austro-Ugarska Srbima se odsad čini nemoćnom i gotovo nedostojnom da bi protiv nje ratovali — *sada se mržnji pridružuje i prijezir* — jer ona će bez po muke poput izmučena tijela klonuti u krilo velikosrpskoga carstva koje će se ostvariti u doglednoj budućnosti.«[47]

Htjeli bismo navesti još jedan konkretan slučaj. U ožujku 1908. morala se otkazati svečana večera u čast novoustoličenoga sarajevskoga pravoslavnoga mitropolita Letice jer je predsjednik srpsko-pravoslavne općine Gligorije Jeftanović odbio poziv zemaljskoga poglavara s obrazloženjem »da mu je ispod časti sjediti za istim stolom s austrijskim generalima i bosanskim činovnicima«.[48]

Samo po sebi psihološki je zagonetno odakle hrabrosti jednom bosanskom *gazdi*, koji je pod austrijskom vlašću postao to što jest, da tako nastupi prema ljudima koji su mu nadmoćni položajem, utjecajem, znanjem, karakterom — općenito svime što čini vrijednost jedne osobe. Objašnjenje za to može biti samo mržnjom zadojena bizantinska oholost koja čuči duboko u njegovoj duši kako bi u svakoj mogućoj prigodi najsirovije izbila na površinu.

Možda će netko postaviti pitanje kako je moguće da se mržnja koja se zbog političkih razloga rodila između Grka i Latina prije 700 godina danas još uvijek osjeća između Slavena i Germana ili između Slavena i Slavena.

Odgovor na to pitanje nikada nije bio lakši nego upravo ovih dana kada svi jasno vidimo koliko je mržnja uporabljivo oružje u međunarodnoj borbi za vlast. Pravoslavlje je konzerviralo mržnju usadivši ju duboko u duše svojih vjernika da bi je u pogodnome trenutku upotrijebilo kao oružje u borbi protiv

[46] V-6, I. sv., str. 380.

[47] V-17, str. 13.

[48] *Neue Freie Presse* od 5. ožujka 1908. No, to mu nije smetalo da nekoliko godina poslije primi odličje Reda krune!

inovjernika. Pravoslavlje ni ovdje nije moglo zatomiti svoju iskonsku ćud nego je sve, ama baš sve što je susrelo, doživjelo, vidjelo u svojoj tisućljetnoj povijesti upotrijebilo samo u smjeru širenja svoje moći i pridodalo arsenalu svojega oružja.

Sudimo li prema praktičnome uspjehu te zagrižene, tvrdokorne, tisućljetne borbe, moramo reći: pravoslavlje se može pohvaliti gotovo potpunim uspjehom. Stvorilo je jake i žilave države koje je gotovo nemoguće uzdrmati, odgojilo je snažne pojedince opskrbljene svim sredstvima samopotvrđivanja i uništavanja drugih, a sada ide za tim da svlada svoje zaklete neprijatelje i pokori ih. Preživjelo je sva poniženja osmanske vladavine, u nevjerojatno kratkome vremenu svim pravoslavnim državama koje su mu bile odane omogućilo da ponovno ožive, a zakletoga neprijatelja, osmansku državu, gotovo dokrajčilo u borbi dugoj otprilike 150 godina. Čim se to dogodi, na redu je sljedeći neprijatelj — katoličanstvo. U sadašnjem se ratu te dvije težnje već susreću — jedna blizu svojem svršetku, druga na početku. Važno je još utvrditi kako je Bizant dokrajčio Osmanlije. S njima se udružio, isto kao danas sa zapadnim silama, i služio im protiv katoličkih velesila Austrije i Mletačke Republike. No, tada je došao na ideju da je bolje služiti objema stranama i Tursku slabiti uz pomoć katoličke Austrije. Neki su prešli na stranu katolika, to su Srbi u Hrvatskoj-Slavoniji, Dalmaciji i južnoj Mađarskoj. Unatoč okrutnosti u očuvanju vlasti Osmanlije se ipak nisu mogli oduprijeti pa su bizantske sluge nadjačali svoje gospodare. Neumorni rusko-bizantski napadi izvana, bizantski otrov — kako misaoni tako i društveni — koji je državu rastakao iznutra, tijekom 450 godina obavili su svoju zadaću. Sada to isto treba učiniti u Austriji.

Čak i ako zanemarimo velike sukobe, velebna pravoslavna vjersko-nacionalno-državna mašinerija sveudilj radi pripremajući se za osvajanje novih područja. Tiho, nevidljivo i nečujno valovi pravoslavlja prodiru kroza sve pore. Do 16. stoljeća Mačva je bila pretežito katolička. Ondje sada više uopće nema katolika. Do 1463. u Bosni gotovo nije bilo pravoslavaca osim možda u Hercegovini. Danas oni čine 43% stanovništva. Do 1500. u Hrvatskoj-Slavoniji nije bilo pravoslavaca osim mjestimice u Srijemu. Danas oni čine 24% stanovništva. U Dalmaciji također. Godine 1219. sveti Sava osniva pravoslavnu eparhiju, no Dubrovčani su je protjerali u Trebinje, a time i pravoslavlje iz Dalmacije. Unatoč tomu danas u Dalmaciji ima 16% pravoslavaca. Poznata je činjenica da u Sedmogradskoj Rumunji nezadrživo napreduju i da inače žustri Mađari

ondje nemaju uspjeha. Oni su Rumunje mogli politički držati u pokornosti, ali ništa više od toga. U etničkome i vjerskome pogledu Rumunji se nameću kako Mađarima (Sekeljima)[49] tako i Sasima. Posljednjih godina pravoslavlje sve više prodire u Galiciji i Bukovini o čemu nam svjedoči rusinski proces u Máramarosszigetu.

Međutim, pravoslavci ne prodiru samo brojčano nego i politički, doduše sporo, ali tim sigurnije. U Hrvatskoj-Slavoniji oni su posljednjih godina postali vodeći politički čimbenik. U Bosni i Hercegovini gospodarski su i politički jači od ostalih. U vrijeme aneksije Hrvati su ih malo potisnuli, no posljednjih godina oni ponovno nadiru.

Još prije 75 godina genijalni je Fallmerayer napisao: »Očigledno je položaj latinsko-katoličke Crkve na tlu Bizantskoga Carstva krajnje nepovoljan, a ono što se drugdje ne zamjećuje — njezina vanjska pojava — ondje u sebi nosi nešto gotovo nelagodno, neugodno, gotovo nisko i nečasno što se pobijeđenim manjinama posvuda lijepi za stopala.«[50] Pa nastavlja: »Opća rimska Crkva ne samo da u Bizantskome Carstvu ne postiže nikakav napredak, nego naočigled gubi teren, ma što netko o tome govorio, pisao ili izvješćivao. U Jeruzalemu, u Tbilisiju, u Kolhidi, na Bosporu, u Ateni, na Balkanu, Dnjepru, Visli, posvuda smo poraženi i potisnuti, no to je tek početak propasti.«[51] Samo zbog svoje poslovične bezbrižnosti do sada nismo primijetili podudarnost između svojega položaja na Jugu i ovoga gore opisanoga i nismo spoznali njegovo sudbonosno značenje. No, morali smo biti u stanju to spoznati jer Baernreither, jedan od najboljih poznavatelja Bosne, o tome izrijekom govori u jednome od svojih govora pred delegacijama, a Grünberg dolazi do iste spoznaje.[52] Da smo posegnuli za katoličko-južnoslavenskom literaturom, u njoj bismo otkrili mnogo toga važnoga. U jednoj zanimljivoj iako premalo poznatoj bosansko-hrvatskoj publikaciji pronašli smo ovo:[53] »Medjutim kad je prošla prva četvr-

[49] Mađarska nacionalna zajednica nastanjena u istočnim dijelovima Transilvanije (Sedmogradske ili Erdelja). (nap. prev.)

[50] V-5, II. sv., str. 174.

[51] Isto, str. 175.

[52] VII-36, str. 99. »Brojke pokazuju da je srpsko-pravoslavno stanovništvo... apsolutno i relativno u naletu.« No, koji su čimbenici pritom bili u igri, o tome taj vrsni znanstvenik ne zna apsolutno ništa.

[53] V-13, str. 6.

tina stoljeća i počela se praviti bilanca dvadesetpet-godišnje uprave Austro-ugarske monarhije, ispostavila se je začudna činjenica, da je bilanca uprave *ove katoličke države baš za katolike najnepovoljnija.* Od svih konfesija u zemlji najmanje su napredovali katolici.

Usprkos znatnoga broja doseljenog katoličkog življa i znatne inteligencije i financijalne snage, koju je ova grupa za sebe stvorila, bili su katolici kao socijalni i politički faktor u Bosni i Hercegovini, na zadnjem mjestu. I to ne samo u toliko, koliko je njihova slabost bila uvjetovana najmanjim brojem pučanstva, nego i relativno je barometar njihovog socijalnoga upliva stajao ispod onoga stepena, koji im je označen njihovom brojnom snagom. I u mjestima gdje su katolici u većini bili, nije se o njima vodilo računa, oni su bili potpuna *quantité négligeable.*[54]

XX. stoljeće našlo je dakle katolike Hrvate u Bosni i Hercegovini na *najnižoj točki* političkog i socijalnog znamenovanja.« No, u Monarhiji se o tome nije vodila briga niti se o tome razmišljalo.

Tko još u svijetu mari za to što su pravoslavna država i jak pravoslavni pojedinac nepromjenjivo i za sva vremena ne samo moralno i kulturno manjevrijedni, nego su prava strahota, a takvi će i ostati? Svijet ne haje mnogo za moral; kulturu bi rado imao ako je jeftina, no ipak je najvažnija moć. Upravo se na tome temelje dosadašnji i budući uspjesi pravoslavlja. Svi kojima je žeđ za vlašću važnija od morala kao da su opčinjeni čarobnom privlačnošću blještavila tisućljetne grčke težnje za vlašću. Svi koji su u svojoj žudnji za vlašću u svijetu ostali nezadovoljni, podatni su poput voska u rukama umješnoga kipara s obala Bospora i njegovih nasljednika jer se nadaju da će se njihovim posredstvom dočepati mrvice vlasti. Bizant je toga svjestan pa jednako vješto i bezobzirno iskorištava konjunkturu, države i ljude.

U tome leži jedna od najvećih pogibelji za čovječanstvo, napose za Austro-Ugarsku Monarhiju, a koja je tim veća što ne postoji prava predodžba o njezinoj naravi i veličini.

Nije uzalud još 1861. Fallmerayer napisao: »Svake godine anadolski princip baca sve gušću sjenu na Zapad, a nîti novoga poretka umijeća i znanja — svi to osjećamo — već su razapete nad Europom.«[55]

[54] (franc.) zanemariva količina (nap. prev.)

[55] V-6, III. sv., str. 314.

8. Bizantska opasnost

Izlaganja u prethodnome poglavlju nehotice su nas dovela do najviših životnih pitanja čovječanstva i Monarhije. Moguće je da smo se pritom ponešto odmaknuli od svojega prvotnoga cilja, južnoslavenskoga pitanja, no s valjanim razlogom: tek s izvjesne udaljenosti dobili smo pregled nad cjelokupnim problemom kojega je južnoslavensko pitanje sastavni dio. Naime, južnoslavensko pitanje — da se poslužimo jednom u ovo ratno doba čestom slikom — djelić je fronte ove goleme bojišnice koja se proteže od južnoga vrha Dalmacije do Baltičkoga mora. Nemoguće je prikazati borbe na dijelu fronte, vrednovati ih i procijeniti njihove izglede u budućnosti ako ne sagledamo cijelu bojišnicu.

Nema sumnje da su borbe na spomenutoj golemoj fronti također rasne, nacionalne, političke, društvene i gospodarske naravi. Pa ipak, psihološki te stoga najjači i najizvorniji motiv jest i bit će samo vjersko pitanje. Je li tomu potreban dokaz? Pogledajmo Rumunjsku! Objektivno gledajući, nema nikakve sumnje da se Rumunjska zbog gospodarskih i političkih interesa trebala staviti na stranu Središnjih sila, a da je na strani Rusije izložena čak najvećim opasnostima. Pa ipak, Rumunjska je od samoga početka gajila simpatije prema neprijateljskoj strani i samo vrebala povoljan trenutak da nas napadne. U Rumunjskoj je bilo časnih domoljuba koji su zastupali glas razuma, no ostali su u manjini. Nemojmo pomisliti da su odlučujući bili novac Antante, rodbinski odnosi s carskim dvorom i tomu slično. Svi ti čimbenici zasigurno su imali izvjesnu ulogu, no presudan je bio vjerski osjećaj velikoga narodnoga mnoštva koji je nezadrživo pretegnuo na stranu Bizanta utjelovljenoga u caru-papi na Nevi. Tko ne nauči pravilno procijeniti strahovitu moć udružene pravoslavno-bizantske državne i vjerske misli, neće razumjeti povijest Istočne i Južne Europe niti steći uvida u njihovu budućnost.

Takvih u Austro-Ugarskoj do sada gotovo uopće nije bilo. Svaka je računica bila pogrešna jer je u nazivniku uvijek stajao pogrešan broj. Sve osobe na mjerodavnim položajima bile su katolici i, dakako, razmišljale katolički te stoga nisu mogle steći pravu predodžbu ni o moći i učinkovitosti ni o osobinama pravoslavno-vjerske misli. Zbog toga je uspjeh uvijek *morao* izostati.

Posljedica nedostatnoga razumijevanja vjerskoga pitanja jest i to što u Austriji ne postoje jasne predodžbe o nezaobilaznoj sastavnici političkoga mišljenja — takozvanome panslavizmu. Jasno i glasno tvrdimo da panslavizam

danas više ne postoji. Nastao je u Austriji u četvrtom i petom desetljeću prošloga stoljeća kada je prvi dašak nacionalizma među austrijskim katoličkim Slavenima probudio političke težnje za čije je ostvarenje nedostajalo snage. Zatim je nastala sanjarska težnja da se kulturnim ujedinjenjem i uzajamnim pomaganjem pruži i politička pomoć. To je cijeloj ideji utisnulo ideološki i irealan pečat koji je obilježio razmišljanje tadašnjih katoličkih Slavena. Sredinom 19. stoljeća ideja je dospjela do Rusije i ondje stvorila takozvanu slavofiliju Aksakova i Katkova. No, bili bismo slabi poznavatelji Bizanta kada ne bismo pretpostavili da je Bizant vrlo brzo shvatio kako mu se kroz taj pokret nudi čudesno sredstvo moći. Budući da je Bizant sve proždirao i pretvarao u nemilosrdna sredstva moći, to se dogodilo i panslavizmu. Taj irealni i politički naivni pokret nošen duhom katoličkih Slavena, etičkih težnja, kulturnoga uzdizanja i uzajamne nesebične pomoći, kojemu se pridružio i takav gorljivi idealist poput Strossmayera, u rukama Rusije pretvorio se u nemilosrdno sredstvo moći koje je u konačnici težilo tomu da iskoristi tu sanjalačku i nejasnu političku težnju proizašlu iz unutarnje potrebe, a katoličke Slavene vješto upotrijebi kao prvoborce za interese rusko-pravoslavnih ekspanzionističkih težnja protiv Srednje Europe. Prilično smo često bili u doticaju s katoličko-slavenskim krugovima i unatrag tridesetak godina stekli osobna sjećanja i dojmove. Uvijek nam je u oči upadala duboka ogorčenost katoličkih Slavena kada bi im se podmetalo kako je njihov panslavistički zanos sadržavao težnje opasne za državu. Tek kada smo desetljetnim promatranjima i proučavanjima stekli jasan uvid u sadržaj riječi Bizant, tada smo i to shvatili. Katolički Slaveni pojam »slovanska uzajemnost« shvaćaju posve različito od pravoslavaca. S druge pak strane, za pravoslavce katolici nikada nisu mogli biti ravnopravni partneri; u tome je bît. No, Monarhija je — ne posve pogrešno — to prosuđivala prema opasnoj krajnjoj točci u Rusiji. Stoga je nedostajalo prijeko potrebno strogo razlikovanje dvaju stajališta, a odvratna ruska težnja za vlašću još i danas nosi ime panslavizam, ali ga više ne zaslužuje kao časno ime jer panslavizam, koji je izvorno predstavljao težnju za poboljšanjem političkoga i kulturnoga položaja tako rasprostranjene rase kao što su Slaveni, još uvijek ima svoje mjesto u kulturnoj povijesti Srednje Europe ma koliko ono imalo skromna postignuća. Nasuprot tomu ruska su nastojanja već sada postala ugroza za sve kojih se to tiče, a bit će još i gore ako — ne daj Bože — u tome uspiju.

U ogledu *Russischer Volksimperialismus*[56] Karl Leuthner govori o »ponarodnjavanju osvajačkih ideja« u Rusiji. »Državni nacionalizam spustio se do naroda, vodeći sloj svjesno ga je prihvatio... uzduž i poprijeko prožeo je velikoruske narodne mase...«[57] No, kako je takvo prožimanje jedinstvenom idejom bilo moguće u tako zaostalom i mnogoljudnom ruskom narodu? Kako je to bilo moguće u carstvu koje broji 170 milijuna stanovnika raštrkanih na području veličine četvrtine ukupnoga kopna našega planeta?

Autor nam na to pitanje ne nudi odgovor. Čini se kako nije svjestan da je tajna jedino i isključivo u silnoj moći pravoslavlja. Ona je odgojila ruski narodni imperijalizam te se — neraskidivo povezana s carističkim imperijalizmom — može osvrnuti na svojih lijepih 300 godina prošlosti.

Feodor, posljednji Rjuriković, imao je jednoga jedinoga sina. Brat Feodorove supruge Irene, Boris Godunov, ubio je Dimitrija, sestrina sina, kako bi sebi osigurao pravo na prijestolje. Nakon Feodorove smrti 7. siječnja 1598. Boris Godunov dopustio je sestri da stupi na prijestolje. No, nakon osam dana sestra se u dogovoru s njim povukla u manastir, a Boris Godunov zasjeo je na prijestolje. Kako bi slomio otpor naroda i Crkve, izdao je patrijarhu sv. Jobu povlasticu prema kojoj se svi njegovi ljudi i posjedi oslobađaju poreza i stavljaju pod neposrednu jurisdikciju patrijarha.

Da bi sačuvao i ojačao tradicionalno pučko poimanje carske svemoći, Boris je zapovjedio molitvu koja se diljem Rusije u svim kućama morala moliti za ručkom i večerom: »*Za spas duše i tjelesno zdravlje sluge Božjega, od Najvišega izabranoga i uzdignutoga cara, za dobrobit i mir domovine i Crkve pod žezlom jedinoga kršćanskoga vladara svijeta da se svi vladari njemu poklone, a robovi mu služe veličajući ime njegovo od mora do mora pa do kraja svemira i da Rusi svagda slave Boga zbog takva vladara čiji je duh bezdan mudrosti, a srce puno ljubavi i dobrote, i da sve zemlje strepe od ruskoga mača, a rusko carstvo vazda raste i širi se i da potomci kuće Borisove uz blagoslov neba neprekidno i dovijeka vladaju Rusijom.*«[58]

To smatramo početkom ruskoga narodnoga imperijalizma. Možemo li u tome vidjeti išta drugo osim jasne težnje da se u rusku narodnu dušu — pos-

[56] V-10.

[57] Isto, str. 25.

[58] V-1, II. sv., str. 99-100.

redstvom pojačanoga obožavanja dinastije — sustavno usađuje imperijalistička misao? Ta se klica izvrsno primila: 150 godina nakon preuzimanja bizantskoga naslijeđa sjeme je proklijalo te se pod okriljem pravoslavne Crkve, koja je svoje najveće širenje doživjela zahvaljujući Rusiji, nastavilo razvijati sve dok nije poprimilo svoj današnji oblik.

Točna je Leuthnerova primjedba da Rusija želi postati »treći Rim«. To već upućuje na vjersku ideju jer i Rim i Bizant predstavljaju ujedno i političku i vjersku vlast. No, taj treći Rim, uz štošta drugo, preuzeo je i tradicionalni ideal: jedna država, jedna vjera, jedan duhovni i istodobno svjetovni poglavar. To znači da je zadaća trećega Rima u sebe primiti sve pravoslavne države kako bi se približio idealu jedinstvene rimske države. Vidimo koliko je jaka unutarnja logika Bizanta i kako suprotno zdravom razumu malene balkanske države kao hipnotizirane srljaju u propast. Domogne li se Rusija Carigrada, to će pitanje biti riješeno. Samo su trijezni potomci stare bugarske ratničke rase bili sposobni slomiti moć bizantske ideje, no to se ne bi dogodilo bez gorkoga iskustva 1912./1913. godine. Vrlina jakoga kralja do sada je sačuvala Grčku od pogubnoga srljanja u vatru, no snaga protivničke stranke dokazuje i snagu bizantske ideje jer sve što Rusija čini na Balkanu, samo su pripremi radovi za vlastite ciljeve. Balkanske državice neka se što više šire pronoseći pravoslavlje jer ionako će prije ili poslije sve pripasti Rusiji.

Tako to izgleda u stvarnosti i smatramo da je pogrešno govoriti o sveslavenstvu ako jedino postoji čisti sverusizam ili svepravoslavlje.

Zasad je važno utvrditi da se golemi sivi val pravoslavlja prelio preko granica Monarhije, da prodire u sve pore te posvuda razarajući i mrveći podriva temelje moći Monarhije. Nije se našao još nitko tko bi zaustavio to uporno uništavanje, a onaj tko je to htio učiniti, ubijen je. Budući da ta nezadrživa bujica nije obuzdana na vrijeme, morao je nastupiti trenutak u kojemu se politika morala nastaviti voditi drugim sredstvima.

Nismo prvi koji upozoravamo na rastuću opasnost koja prijeti s istoka i jugoistoka. Prije 75 godina genijalni Tirolac napisao je retke koji savršeno odgovaraju ovom vremenu i našoj temi i kojima ćemo zaključiti svoja razmatranja u ovom odlomku: »Zadaća je ovoga trenutka zorno prikazati daljnje koherentno postojanje velike bizantske državne ideje koja na Zapadu općenito nije

shvaćena ili nije dovoljno uočena, a koja dovodi u pitanje budućnost Europe.«[59]

Citat toga dalekovidnoga autora htjeli bismo još samo dopuniti riječima »bizantske državne i crkvene ideje« jer jedno se ne može odijeliti od drugoga.

[59] V-5, I. sv., str. 307.

VI. dio

Što je srž južnoslavenskoga pitanja?

1. Pojam svesrpstva

Nakon što smo pripremili vrlo kompliciranе povijesne i vjersko-povijesne temelje za razumijevanje južnoslavenskoga pitanja, htjeli bismo pojasniti njegovu srž.

U zadnjem poglavlju prethodnoga dijela već smo u osnovnim crtama iznijeli rješenje južnoslavenskoga pitanja. Njegova srž sastoji se u tome da se bizantska državna i vjerska misao želi domoći cijeloga Balkana, stare bizantske domene. Pravo postojanja na Balkanu imaju samo bizantski vjernici i nacije bizantske vjere. Sve drugo treba iskorijeniti, bilo silom bilo lukavstvom. Ovdje ćemo prvo navesti mišljenje jednoga bosanskoga Hrvata: »Sva ruska nastojanja idu za tim da se s Balkana ukloni austrijski i ujedno katolički utjecaj te da se Balkan sačuva kao čista pravoslavna domena, što je najčešće i bio sve do sloma Osmanlija. ... Svi takozvani oslobodilački ratovi koje je Rusija vodila za balkanske Slavene ujedno su bili i napori da se osvajanjem, utjecajem i moći što više približi vječnome Bizantu, središtu i izvorištu istočnoga kršćanstva. Tim ratovima pretežno je upravljao dubok pravoslavni vjerski osjećaj. Bilo bi posve pogrešno imputirati im etničke ili rasne motive.«[1] Zanemarimo li manje povijesne netočnosti, s tim se mišljenjem uglavnom možemo suglasiti.[2] No, autor prethodnih redaka nije poznavao pojam takozvane »Oporuke Petra Velikoga« na čijem izvršenju ruska politika neumorno radi još od vremena cari-

[1] VI-14, str. 9.

[2] Sličnoga je mišljenja i dvorski savjetnik Johann von Ankwicz: »Das eigentliche Wesen der gegenwärtigen auswärtigen Krise«, *Österreichische Rundschau*, Wien und Leipzig, sv. XXXIV iz siječnja 1913., str. 12-22.

ce Katarine II. Prema Sosnovskome njezin je cilj protjerivanje Turaka iz Europe i postavljanje križa na crkvi sv. Sofije u Carigradu.[3] Suvremena povijest potvrđuje nam da izvršenje oporuke Petra Velikoga nije tek mrtvo slovo na papiru. Rusija je ušla u ovaj rat »da bi odbila sramotan napad na jedan nejak narod«. No, tijekom rata izvirilo je i konjsko kopito. U Rusiji je odjeknuo poziv na Carigrad, a prema sporazumu između Rusije i ostalih sila Antante iz travnja 1915. — dakako u slučaju pobjede — Rusiji su zajamčeni Dardaneli i okolna područja,[4] usput budi rečeno u opsegu današnje europske Turske. Zatim i jedan, po mogućnosti što veći, komad Male Azije — i eto Bizantskoga Carstva još i uvećanoga za ozemlje površinom najvećega carstva i najveće vojne sile na svijetu. Zatim će se izvući program Manuela I. Komnena i ubrzo zapečatiti sudbina malenih pravoslavnih država na Balkanu jer same srljaju u propast kao mušice na svjetlo.[5] Potom će se ostvariti rimska ideja o svjetskoj državi i bit će osvojena sva područja koja su nekoć pripadala Rimskome Carstvu — Italija, Španjolska, Francuska, Britanija, Prednja Azija i Sjeverna Afrika — a naposljetku i ostatak svijeta, dakako bude li dostajalo snage...

Uvjereni smo da su općenita razmišljanja nužna jer se bez njih ne može steći uvid u glavne smjerove povijesnoga razvoja. No, ona su i vrlo opasna jer čovjek lako previdi stvarnost oko sebe i postane žrtvom nerealnih predodžaba i fantazmagorije. Tu opasnost svakako želimo izbjeći i vratiti se činjenicama.

Svatko zna da je velikosrpska ideja srž južnoslavenskoga pitanja. Da bismo otkrili tu opće poznatu činjenicu, doista nismo morali prikupiti i čitatelju podastrijeti ovoliko opsežan materijal. Pa ipak, valja utvrditi da se pod pojmom velikosrpstva skriva nešto po svojoj naravi posve različito od onoga što se u Europi pod tim obično razumijeva.

Kao što odbacujemo danas više neprimjeren naziv panslavizam, isto tako kao posve neprimjeren odbacujemo i naziv velikosrpstvo kao pojam koji bi on trebao predstavljati. Iza tih riječi skrivaju se pojmovi koji su poput novca u

[3] VII-5, I. sv., str. 29.

[4] *Frankfurter Zeitung* od 8. rujna 1916.

[5] Srpske novine *Trgovinski glasnik* od 27. veljače 1915. objavile su članak »Rusija i Carigrad« koji vrvi zakašnjelim kajanjem. U njemu stoji odlomak da: »Rusija u Carigradu znači propast balkanskih država.« No, sve te spoznaje nemoćne su pred zakonom bizantske težnje za jedinstvom.

svakodnevnom optjecaju — *verba sunt sicut nummi*[6] — samo što im vrijednost još više varira.

To je utoliko izraženije jer ti pojmovi sadrže i emocionalne ocjene koje prilično ovise o riječima u koje su zaodjenute. To vrijedi i za velikosrpstvo koje je već takvim nazivom netočno ocijenjeno.

Prirodni je zakon da svako živo biće, svaki organizam unutar prirodno obilježenih granica želi zauzeti što više prostora i postati što veći. Isto vrijedi i za narode. Dakle, ako je prirodni zakon da svi narodi žele postati veliki, bilo bi nepravedno kada bismo upravo Srbima htjeli onemogućiti rast. Ako postoje Velika Ugarska, Velika Hrvatska i tako dalje, zašto ne bi postojala i Velika Srbija? Tako su se ljudi naviknuli na tu pojavu gledati s blagim, obzirnim razumijevanjem i trpjeti štošta što bi s današnjega stajališta bilo bolje da nisu trpjeli.

No, dokazat ćemo da je Velika Srbija nešto sasvim drugo nego Velika Bugarska i Velika Hrvatska i da se zbog toga mora rabiti neko drugo ime, a jedini je ispravan naziv: svesrpstvo. Obrazloženje toga naziva slijedi u nastavku ovih izlaganja. Zasad ćemo samo reći kako je obilježje srpstva da ne poznaje granice svojega prirodnoga razvoja.

Srž današnjega južnoslavenskoga pitanja leži u tome da srpstvo želi nadjačati i Bugare i Hrvate, postati vodećom silom na Balkanu, potom Hrvate i Bugare uništiti i usisati te tako osvojiti i posrbiti cijeli slavenski Balkan.

Prije otprilike 25 godina u jednoj smo srpskoj publikaciji usput pročitali ovo: »*Zbijeno između Hrvata i Bugara, srpstvo na Balkanu nema budućnosti. Ono mora nastojati svladati oba spomenuta naroda i nametnuti se kao veličina kakvu mu propisuje njegova povijest.*«

Otada je protekao gotovo jedan ljudski vijek pa danas ne možemo podastrijeti još i taj dokaz jer smo ga svojedobno zaboravili sačuvati. Premda je proteklo toliko vremena, taj nam se odlomak urezao u pamćenje, a 25 godina promatranja srpskoga razvoja i studiozno proučavanje povijesti učvrstili su nas u uvjerenju da je nastojanje koje se spominje u onome odlomku uistinu srž južnoslavenskoga pitanja.

Prijeći ćemo sada na dokazivanje činjeničnoga postojanja programa koji dolazi do izražaja u onom odlomku tim više što, kao što rekosmo, ne raspola-

[6] (lat.) riječi su isto što i novac (nap. ur.)

žemo opipljivim dokazom. No, čak i kad bismo ga pribavili, on bi se mogao ocijeniti kao mišljenje pojedinca. U postupku dokazivanja nastojat ćemo biti što jezgrovitiji i više se posvetiti povijesti naravi to jest povijesti evolucije svesrpstva vjerujući da naš pokušaj nije deplasiran s obzirom na ovaj strašni rat koji je proizašao iz toga pitanja.

2. Srpska državna i crkvena tradicija

Prvi temelj današnjega pansrbizma nedvojbeno leži u središnjem položaju srpskoga područja naseljavanja koje se nalazi u sredini masiva Balkanskoga poluotoka i u sredini između Hrvata i Bugara. Povoljne i nepovoljne čimbenike toga položaja toliko smo iscrpno rastumačili u poglavlju o srpskoj povijesti da ovdje možemo samo uputiti na nj.

Drugi je čimbenik nacionalna veličina koju je srpstvo postiglo u vrijeme dinastije Nemanjića. U povijesnome dijelu tom smo se temom s dobrim razlogom pozabavili malo iscrpnije. Upućujemo na ono što smo ondje rekli (str. 72 i 87), a ovdje ćemo samo ukratko ponoviti: Srbi su na prijelazu 12. u 13. stoljeće dobili jaku dinastiju Nemanjića. Pripadnik te dinastije, sv. Sava, 1219. osniva srpsko-pravoslavnu narodnu Crkvu koja 1346. postaje autokefalna. Oslanjajući se na nju, Srbi su doživjeli neslućen uzlet i proširili se, u potpunosti iskoristivši povoljne međunarodne prilike nakon privremene propasti Bizantskoga Carstva (1204.—1261.). Oslanjajući se na svoje teritorijalne posjede, Dušan Silni uzima bizantski carski naslov, pokušava osvojiti Bizant, preuzeti bizantsku državu zajedno s njezinim tradicijama i tako osnovati srpsko-grčko carstvo. No, prerano umire. Srpstvo ni kao narodna ni kao kulturna snaga nije bilo doraslo toj zadaći pa je sve propalo, a Turci su dovršili posao uništenja. Ondje smo također naglasili što je toliko zagolicalo maštu srpskoga naroda: veličina carstva, vodeći položaj na Balkanu, unutarnja sigurnost, blagostanje. Procvat životne svakodnevice, blještave crkve i manastiri, a osobito hrabro posezanje za najvećim unutarnjim i vanjskim sjajem koje je Balkanac uopće mogao zamisliti — Bizantom i njegovom idejom o vladanju svijetom. To je bilo nešto poput Rimskoga Carstva Njemačke Narodnosti kojim je njemački narod stoljećima bio opčinjen, samo što je ono potrajalo gotovo 900 godina, doživjelo gorak svršetak, a cijenu toga njemački narod nije zaboravio. Kod Srba je veličina carstva bila samo časovit bljesak u njihovoj povijesti nakon kojega je gotovo odmah uslijedila najcrnja noć osmanskoga ropstva. Ta nagla promjena

dodatno je pojačala kontrast pa se uspomena vrlo duboko urezala u lako zapaljivu maštu srpskoga naroda.

Začuđuje samo to koliko je sve do današnjih dana ta tradicija živo opstala u narodu, pogotovo što je i kod Hrvata pod kraljem Dmitrom Zvonimirom također kratko prije propasti postojalo razdoblje znatnoga blagostanja i unutarnjega reda. Unatoč tomu pučka je predaja malošto sačuvala, tek nekoliko starih narodnih pjesama s nejasnim aluzijama i ništa više.[7] No zato svaki srpski seljak zna za cara Dušana ili za cara Lazara i tomu slično, sijedi guslar pjeva o nekadašnjoj veličini, o junačkim podvizima, o propalome sjaju. Otkuda tolika razlika? Ona potječe od različitoga ponašanja dviju Crkava. Već smo u III. dijelu (str. 92-93) pokazali kako su pravoslavna Crkva i manastiri što ih je organizirao sv. Sava radili na očuvanju tradicije u Srba. No, Crkva u pravoslavaca nije bila samo narodna nego i tijesno povezana s nacionalnom državom. U skladu s grčkim shvaćanjem odnosa između države i Crkve njihovi su interesi bili istovjetni. Ne smijemo zaboraviti da su dani nacionalne veličine ujedno bili i zlatno doba srpsko-pravoslavne Crkve. Velik dio svojega bogatstva Nemanjići su darovali Crkvi. Ne samo na Atosu, živome »srcu pravoslavlja«, nego i u zemlji takozvana je zadužbina — izgraditi i bogato opremiti velebnu crkvu ili manastir — bila svojevrsna dužnost svakoga kralja. Povijesni izvori obiluju izvješćima o tome kako su srpski vladari iz dinastije Nemanjića izdašno darivali crkve i manastire. A tu je moć Crkve u državi! Nešto od toga istaknutoga položaja i velike moći prvoga srpskoga arhiepiskopa sv. Save, koji je bio vladarev sin i najistaknutija osoba u doba Nemanjića, prešlo je i na nasljednike. Srpska je Crkva pod Nemanjićima živjela svoje zlatne dane!

A Crkva kao duša sačuvala je osjećaj zahvalnosti svojemu tijelu — državi u kojoj joj je bilo veoma dobro. Praktična je dobit ta *da kao što je Crkva vječna, tako su sada srpska državna tradicija i sama država postale besmrtne.* Sve dok bude srpske pravoslavne Crkve, ona će svim raspoloživim sredstvima raditi na obnovi i veličini srpske države kako bi ponovno uspostavila kanonski odnos između Crkve i države, duše i tijela. Budući da joj je u srpskoj državi materijalno bilo dobro — a glede materijalnih dobročinstava sve su Crkve uvi-

[7] Starinska pjesma: Popuhnul je tihi veter i odnesel Mari krunu, Našel ju je crni Majer (ili Moro). »Crni Majer« bio je kralj Koloman koji je prema povijesnoj predaji bio tamnoputa lica dok je hrvatsko plemstvo bilo čiste arijske rase i svijetle puti.

jek bile vrlo osjetljive i zahvalne — ona je i zato toliko predano radila na očuvanju srpske političke i državne tradicije.

Sasvim je drugačije bilo kod Hrvata. Stajalište Katoličke Crkve načelno je bilo drugačije. Ona se nikada do te mjere nije poistovjećivala ni s pojedinom državom ni s pojedinim narodom. Ne treba smetnuti s uma da odnos između rimske kurije, koja je protežirala romanstvo, i svojeglavoga hrvatskoga plemstva, koje se nije htjelo pokoriti, nije bio osobito dobar. Posljedica toga bila je propast hrvatske države i razdor među Hrvatima: radikalno nacionalno plemstvo prešlo je na bogumilstvo i osnovalo zadrtu krivovjernu državu Bosnu.

Takvoj državnoj tradiciji Katolička Crkva nije mogla biti sklona. U skladu s time Katolička je Crkva bila gotovo neprijateljski raspoložena prema hrvatskim narodnim pjesmama i svemu što je podsjećalo na državu. Već nekoliko puta citirani autor o tome piše: »Rimska Crkva uvijek se protivila razvoju nacionalnih posebnosti.«[8] ... Fra Lovro Šitović Ljubušak žestoko se okomio na junačke pjesme svojega naroda. ... Obraćajući se braći svojega reda[9] i dušobrižnicima u Dalmaciji, on ih poziva da šire »pjesmu o paklu« umjesto što dopuštaju pjevanje onih jalovih pjesama.[10] ... U posveti Vinku Zmajeviću, nadbiskupu zadarskome, autor se također protivi pjevanju narodnih pjesama. Njegovo stajalište zastupala je i službena Crkva, a zagrebački isusovci na sličan su način pokušavali potisnuti narodnu pjesmu.[11]

Čitatelj će sve više uviđati zašto su IV. i V. dio — Bosna i »Katoličanstvo i pravoslavlje« — bili toliko potrebni. Tek nakon ondje iznesenih objašnjenja možemo dokraja shvatiti sadašnji razvoj događaja na Jugu. Zapravo onako brz razvoj Srbije možemo razumjeti tek sada ako zamislimo koliko je jak poticaj Crkva — ustrojena tako da čak i teško bolesnome narodnome tijelu udahnjuje životnu snagu — dala onako žilavu narodu kakav su nedvojbeno bili Srbi. Zahvaljujući njezinu djelovanju srpska se država strelovito vinula u visinu.

Još nešto ne smijemo zaboraviti: srpsko-pravoslavna Crkva nakon grčko-pravoslavne Crkve najstarija je državna Crkva bizantske vjeroispovijesti, a napose je — to smatramo osobito važnim — mnogo starija od ruske državne

[8] III-12, str. 104.

[9] Misli se na franjevački red. (nap. ur.)

[10] III-12, str. 136.

[11] Isto, str. 137.

Crkve. Rusija je vrlo dugo bila opskurna pravoslavna mitropolija i ništa više dok je srpska Crkva od početka 13. stoljeća blistala sjajem državne Crkve koju je priznavao Bizant. I ne samo to. Dušan Silni na Uskrs 1346. okrunio se carskom krunom koja je prema njegovim nakanama trebala biti bizantsko-srpsko-bugarska, a svoj carski naslov temeljio je na činjenici da je veći dio europskoga dijela Bizanta osvojio s mačem u ruci i postao »*fere totius imperii Romanie dominus*«.[12] Rusi su tek ženidbom 1472. stekli nasljedno pravo na Bizant, a ruski se vladari ovjenčali carskom krunom tek 1498. godine.[13] Stoga valja utvrditi da Srbi ne samo crkveno nego i državno-politički imaju starije i veće pravo na naslijeđe Bizanta nego Rusija. Zemljopisna blizina, krv i ideje jače su utjecali na srpstvo i imali za posljedicu da je Srbija bila mnogo više bizantska negoli daleka Rusija. Srbija je bila bizantski mikrokozmos sa svim prednostima, ali i svim teškim pogreškama Bizanta. U kojoj je mjeri to bilo tako, koliko je duh Bizanta lebdio nad Srbijom, svjedoči ova činjenica: godine 1830. Miloš Obrenović postao je srbijanskim vladarom. Što je taj srbijanski seljak znao o Bizantu, o bizantskim metodama oporezivanja i sličnim stvarima? Zasigurno ništa. A ipak je u bizantskome duhu uspio odnekuda iskopati najprofinjenije bizantske financijske postupke iz najmračnijega razdoblja. Radi vlastita bogaćenja u Srbiji je uveo monopol na trgovinu svinjama, zatim je htio imati monopol i nad trgovinom soli[14] itd., upravo onako kako su to nekoć činili bizantski bazileji. No, Srbima je prekipjelo pa su 1839. protjerali Miloša. Očigledno je: povijest koja se razvija u istome duhu, ima nevjerojatno upornu sklonost ponavljanju.

Stoga tvrdimo da je povijesnim razvojem crkvena i politička tradicija Bizantskoga Carstva jednako prešla na Srbiju kao što je i na Rusiju. U duhu te tradicije bio je i zahtjev za posjedovanjem cijeloga Balkanskoga poluotoka i susjednih zemalja kao što ih je svojedobno posjedovalo Rimsko Carstvo. To se ogledalo i u vladarskim naslovima: Stefan Uroš II. uzeo je dalmatinsko-hrvatski kraljevski naslov, a Stefan Dušan bugarski carski naslov. No, tu nisu stali, nego su po uzoru na rimski imperij pružali ruke za idejom svjetskoga carstva. Nemojte se tomu smještati, nego uzmite u ruku bilo koji od onih maštovitih

[12] III-3, str. 386. (lat.) »gospodar gotovo cijeloga Rimskoga Carstva« (nap. ur.)

[13] V-1, II. sv., str. 71.

[14] III-2, str. 243.

atlasa kojima je Antanta mahala početkom svjetskoga rata. Vidjet ćete što bi od juga Austro-Ugarske Monarhije u slučaju pobjede Antante i podjele Monarhije trebalo pripasti Srbiji. To bi se kao slučajno podudaralo s granicama Rimskoga Carstva u Panoniji. To je bilo čak i više od onoga što je bazilej Manuel I. Komnen osvojio između 1150. i 1180. godine.

Zajedno s bizantskim crkvenim i državnim duhom srpska je država kao ideal dosljedno preuzela i bizantsku misao vodilju: »Jedna država, jedan svjetovni i duhovni poglavar, jedna vjera.« Iz toga slijedi da Srbija — kao i ostale pravoslavne države — želi progutati sve druge pravoslavne države. Svima njima svojstveno je da se brzo šire na sve strane, a kada se s nekim susretnu, brzo ga usišu i nastoje se s njime sjediniti. Još ćemo na drugome mjestu podastrijeti dokaz da to unutarnje nastojanje Srbije nije tek logička igrarija proizašla iz načela neograničene bizantske težnje za moći, nego je to činjenica koju treba shvatiti vrlo ozbiljno.

Htjeli bismo još samo upozoriti na to da je i helenski pokret u jednome razdoblju 19. stoljeća imao crtu panhelenizma. Heleni su nastojali grecizirati cijeli Balkan. U tu svrhu trebale su im poslužiti grčke kolonije koje su početkom 19. stoljeća bile razasute po cijelome Balkanu. Etničke probleme Grci su htjeli prevladati ponovnim oživljavanjem staroga grčkoga načela: »Grk je tko je grčke vjere.« Pravoslavlje je trebalo postati temeljem političke nacionalnosti, a jezične zapreke prevladane su uspostavom različitih kategorija — Hellenes bulgarophonoi, Hellenes alvanophonoio, servophonoi, wlachophonoi i tako dalje.

Dakako da je to bio račun bez krčmara. Srbi su se oslanjali na svoju staru državnu Crkvu, Bugari su se snašli i osnovali egzarhat pa su imajući u rukama jednakovrijedno oružje ubrzo s Grcima uspješno izašli na kraj. Izvjesnoga uspjeha Grci su imali samo s makedonskim Rumunjima i pravoslavnim Albancima koji su imali ili nikakvu ili vrlo skromnu državnu i crkvenu tradiciju. Takozvani grčki Epiroti nisu ništa drugo doli Albanci koji su se polako helenizirali pod utjecajem grčko-pravoslavne Crkve. No, užasne borbe triju narodno-crkvenih ideja koje su se gložile u Makedoniji — helenske, bugarske i srpske — daju nam naslutiti što Balkanu tek predstoji.

Ovim primjerom ne želimo samo pokazati gotovo zastrašujuću i katolicima neshvatljivu moć bizantske crkvene misli, nego i upozoriti na činjenicu da su težnje bizantskih država koje se temelje na crkvenoj misli — i koje su stoga

vremenski i prostorno neograničene i udaljene od utjecaja bioloških zakona — također neograničene i udaljene od stvarnosti. Za njih ništa nije nemoguće jer vjerska misao priznaje samo onu stvarnost koja joj odgovara. Ova je konstatacija vrlo važna. Poslije ćemo ju pobliže upoznati kada budemo podrobnije objasnili pansrpsku ideju.

Htjeli bismo ukratko sažeti:

1. Srpstvo svoju državnu veličinu i svoje državno uskrsnuće pretežito zahvaljuje narodnoj Crkvi.

2. Srpstvo je u svojem državno-političkom razvoju vezano zakonima bizantskoga državnoga i crkvenoga razvoja.

3. Sve dok postoji srpsko-pravoslavna Crkva, srpstvo je jednako kao i njegova država neuništivo i u svojim nastojanjima nije ograničeno ni prostorom ni vremenom ni spoznavanjem stvarnih mogućnosti.

4. Nepokolebljivo slijedeći bizantsku misao, srpstvo se želi domoći Carigrada, cijeloga Balkana te na ovome poluotoku vladati svim pravoslavcima i svim Slavenima.

Ma koliko se ova posljednja točka čini apsurdnom i monstruoznom, čitatelj će se uskoro uvjeriti da srpstvo svoju državnu zadaću doista vidi u tome i svim sredstvima radi na njezinu ostvarenju.

3. Srpsko-pravoslavna Crkva kao nacionalno-politički čimbenik

U 19. stoljeću Srbi stupaju na povijesnu pozornicu kao etnički jedinstvena nacionalnost premda kao još malen narod, no dovoljno brojan da se može politički nametnuti. Napose je za njihov kulturni razvoj i njihove političke težnje bilo od neprocjenjive vrijednosti što je tursko osvajanje daleko na sjeverozapad za sobom povuklo srpsko-pravoslavni živalj koji je osobito u nekadašnjem hrvatskom središtu naseljavanja postao mnogo brojniji.

Kažemo srpsko-pravoslavni živalj *ex nunc*[15] jer ih danas tako promatramo, no odmah moramo utvrditi da do sredine 19. stoljeća to još nije bilo tako. Sada se moramo pobliže pozabaviti jednim vrlo važnim i zamršenim problemom bez kojega ne bismo mogli razumjeti nastanak srpskoga pitanja.

[15] (lat.) od ovoga trenutka (nap. prev.)

Morat ćemo osporiti prigovor svake iole antropološki i sociološki obrazovane osobe koji se tiče našega shvaćanja povezanosti srpskoga pitanja s pitanjem balkanskih Romana. Taj prigovor zacijelo glasi: kako to da balkanski Romani, koji su već u doba propasti srpskoga carstva u tako velikome broju zauzimali visoke položaje, sada kao feudalna gospoda razbijaju jedinstvo carstva da bi na koncu Turcima iznutra pomogli u rastakanju srpskih država? Kako to da ti balkanski Romani ili Vlasi koji prodiru odozgor i odozdo nisu prodrli i kao *narod*? Uz pretpostavku da su Srbi zapravo bili samo razmjerno tanak gornji sloj stanovništva to bi se prema zakonima društvene i etničke dinamike zasigurno moglo očekivati.

Kako bismo razumjeli to pitanje, povezat ćemo ga s jednim pitanjem koje na prvi pogled s time nije u vezi: zašto je rumunjski narod nastao upravo u Daciji, na krajnjem sjeveroistoku Balkanskoga poluotoka?

Zacijelo je izrazito uočljiva pojava da je balkansko romanstvo nastalo na suprotnome kraju od onoga gdje bi se prema etnološkim i povijesnim zakonitostima moglo očekivati.[16] Rimska vladavina najranije je započela u Iliriku, ondje je trajala najdulje i najintenzivnije dok ju nije zamijenila Katolička Crkva sklona romanizaciji. Postojala je neposredna teritorijalna povezanost s novorimskom (talijanskom) rasom koja je imala golem politički, kulturni i gospodarski utjecaj, štoviše četiri je stoljeća vladala dijelom toga teritorija. Unatoč tomu romanstvo se nije uspjelo probiti na mjestu koje mu je bilo predodređeno svim narodotvornim čimbenicima, nego u blizini Skitije, kolijevke balkanskoga slavenstva, gdje je zbog udaljenosti od baze rimski utjecaj zasigurno bio najslabiji!

Taj antropološki problem nije lako razumjeti i njegovo cjelovito objašnjenje naći ćemo tek ako upoznamo bizantsku povijest države i Crkve.

Da bismo si jasno predočiti tijek tih događaja, najprije moramo jasno sagledati dva nacionalno-politička lica srednjovjekovnoga romejstva. Bizantinci su nacionalno bili Grci, čak izrazito nacionalistički orijentirani. Međutim, politički su bili Rimljani jer je očuvanje Rimskoga Carstva i vladanje njime te ga-

[16] Autor je još u svojim gimnazijskim danima mnogo putovao južnoslavenskim zemljama i ondje ga je, dakako, najviše zanimalo klasično razdoblje južnoslavenske povijesti. U Sisku i Solinu skupljao je rimske novčiće, kamenje i krhotine uljanica te shvatio da u tim i mnogim drugim mjestima slavenskoga Juga čovjek takoreći samo treba zagrepsti prstom da bi posvuda našao tragove nekadašnje rimske moći i sjaja.

jenje ideje o vladavini svijetom postalo životnim sadržajem toga naroda. Usprkos grčkome nacionalizmu sebe su nazivali Rimljanima 'Ρωμαίοτ, svoju državu Romanijom, a svoj jezik 'Ρωμαική (zapravo γλώσσα). Helenski jezik kao naziv za grčki jezik javlja se tek u novije doba nakon ponovne uspostave novogrčke države, ponovno je u uporabi prema klasičnohelenskome obrascu, ali primjerice kod Grka u Turskoj, koji svoj jezik još uvijek nazivaju »romaiké« nije posvuda uhvatio korijena.

Stoga tim Grcima nije mogla odgovarati pojava romanskoga naroda na Balkanu. Da je na Balkanu nastao romanski narod i stvorio bilo kakvu državnu organizaciju, ti bi Romani po prirodi stvari vrlo brzo shvatili da su zapravo oni pravi sljednici Rimljana pa bi morali Grcima osporavati državu, pravo na vladanje svijetom i sve u vezi s time. Stoga je svim sredstvima trebalo spriječiti pojavu romanstva na Balkanu što je Grcima, kako pokazuje povijest, u najvećoj mjeri i uspjelo. Dakle, valja utvrditi: Bizant i bizantska Crkva bili su i još su uvijek neprijateljski nastrojeni prema balkanskome romanstvu (unatoč njegovoj pripadnosti toj Crkvi) i nastoje spriječiti njegov uspon.

Ovdje nam se nameće još jedna misao. Što je potaknulo Bizantince da 1219. Srbima daju autokefalnost? Za nas je bilo nesporno da je unutarnja povezanost Crkve i države bila tajna dugovječnosti Bizanta i da je onoga časa, kada je drugomu dala tu čarobnu formulu, stvorila suparnika koji ju je prema unutarnjoj zakonitosti bizantskoga duha prije ili poslije morao ugroziti, što se sa srpskom državom uistinu dogodilo. Pa ipak, ne možemo pretpostaviti da Bizant nije prepoznao opasnost koja se u tome skriva. Gdje je onda rješenje zagonetke? Ponovno u balkanskim Romanima!

Vidjeli smo da se oko 1200. bugarski car Kalojan (Ivan) okrunio za cara Bugara i Vlaha iz čega smo zaključili da je u to vrijeme balkansko-romansko stanovništvo silno poraslo. To je postalo vidljivo, no tvrdimo i uvjereni smo da će egzaktna znanost dokazati da se u 12. i 13. stoljeću na cijelome Balkanu dogodio uspon Romana za koji Bizant nije mogao ne znati. Godine 1204. Mlečani i Franci — dakle, ponovno »oni koji govore romanski« — srušili su Bizant i uspostavili »Latinsko Carstvo«. Grčki carevi koji su se sklonili u Niceju zacijelo su bili pod pritiskom da dolazi romanski val koji će odnijeti sve sa sobom.

Još jednom se dokazao istančani i pouzdani osjećaj Bizanta za politiku. Slavenima je dao autokefalnu Crkvu samo zato da bi ih okrenuo protiv Romana. To je ona povijesna taktika Bizanta da svoje neprijatelje huška jedne protiv

drugih. Valja primijetiti da tu zadaću nisu povjerili Bugarima — jer su Bizantu bili bliži i opasniji, a i ondje su Romani već imali izvjesnu moć — nego manjim i bezopasnijim Srbima koji su još znali držati Vlahe u pokornosti.

Te dvije državne Crkve, grčka i srpska, oslanjajući se na moć naroda i država koje utjelovljuju, sada su zajedno nastupale protiv balkanskih Romana.

Tako je romanska rasa na Balkanu imala dva zakleta neprijatelja: hrvatsku plemićku rasu (već smo prikazali njezinu ogorčenu borbu protiv romanstva) i anadolsku Crkvu. Zbog tih dvaju čimbenika moći romansko se stanovništvo homogeno pojavljuje ondje gdje bismo ga najmanje očekivali — na krajnjem sjeveroistoku Balkana na granici Sarmatije gdje je prestajala vlast tih dvaju čimbenika. Dunav je bio »limes« i granica Bizantskoga Carstva. Ondje gdje nije dopirala stvarna vlast Bizanta, balkanski Romani mogli su se učvrstiti i stvoriti današnji rumunjski narod. No, na tome trebaju zahvaliti samo Turcima jer čuvanje crkvenoslavenskoga jezika sve do 19. stoljeća svjedoči o upornome nastojanju anadolske Crkve da i tijekom turske vladavine poslaveni prekodunavske Vlahe.

Sve se to može lijepo pratiti u povijesti. Ne želimo čitatelja zamarati potankostima, nego samo istaknuti jednu činjenicu. Kada se Raci (Srbi) 1690. pod Arsenijem III. Crnojevićem doseljavaju u Austriju, on sebe naziva »arhiepiskop i patrijarh Raca, Rutena i Vlaha« (!) i tvrdi da su također Mala Vlaška (u Slavoniji), zatim Mezija, Ilirija i Vlaška (u Rumunjskoj) te Moldavija »*naslijeđene pokrajine*« Pećke patrijaršije.[17] Da je Srbima pošlo za rukom u rumunjskoj Vlaškoj i u Moldaviji Vlahe trajno podrediti svojoj crkvenoj organizaciji, tada bi ih uspjeli i posrbiti kao što su poslije posrbili Vlahe u Maloj Vlaškoj (Slavonija) i Iliriji.

Sve to moramo prvo razumjeti ako želimo shvatiti nastanak današnjega srpskoga naroda. Iako su u srpskoj državi izbili na površinu i bili brojčano nadmoćni, Vlasi se nisu uspjeli učvrstiti jer nisu mogli iskorijeniti srpsku Crkvu. Kao što su govorili Grci: »Grk je tko pripada grčkoj Crkvi«, tako od 1219. kod Srba također vrijedi pravilo: »*Srbin je tko pripada srpskoj Crkvi.*« Nekulturni nomadski pastiri nisu se mogli oduprijeti crkvenoj moći pa su posve posrbljeni. Na još nekoliko mjesta u ovoj knjizi vidjet ćemo kako se to dogodilo.

[17] III-14, str. 43-44.

Samo bismo jednu stvar htjeli ponoviti po tko zna koji put: iz toga treba shvatiti koliku silnu moć ima bizantska državna i crkvena misao. Ona zapravo odlučuje o životu i smrti narodâ.

Još bi trebalo spomenuti kako je tekla slavenizacija Romana. Dogodila se tako što je crkvena vlast u srpsko-pravoslavnoj Crkvi ostala u rukama Srba, a Crkva je nastojala što više istaknuti sva svoja nacionalna obilježja. Gotovo bolesno izražena narodna svijest srpske Crkve, njegovanje narodne tradicije, narodnoga jezika, narodnih pjesama, običaja, plesova — to je bilo oružje srbizacije. Pribrojimo tomu i slavenski jezik u Crkvi, u kojoj su nekulturni balkanski Romani nalazili jedino što ih uzvisuje i oplemenjuje, shvatit ćemo da se tom utjecaju nisu mogli oduprijeti i da su se morali poslaveniti.

Prije smo već spomenuli da je hrvatska plemićka rasa poslavenila katoličke balkanske Romane. Nakon što smo prikazali vješti manevar anadolske Crkve, htjeli bismo još pokazati kako je hrvatsko plemstvo poslavenilo svoje Morlake. Jednostavno po načelu: *Cuius regio, eius religio.* To nije uvijek išlo otprve, ponekad je bila potrebna i sila, no išlo je. Prkosno plemstvo koje je odbacilo svoju državu da bi sačuvalo nacionalnost, nakon saveza s Mađarima posvetilo se isključivo borbi protiv Romana. U tome je i uspjelo zahvaljujući sugestivnom utjecaju koji proizlazi iz posjedovanja vlasti.

Htjeli bismo upozoriti na još nešto. Na katoličanstvo su prešli samo oni Vlasi koji su neposredno živjeli na području katoličkoga plemstva. Oni koji su bili nastanjeni na području Bosne i Hercegovine te ako nisu postali bogumili, bili su pravoslavci. To je zato što se kod njih tradicionalno očuvalo pravoslavlje, a zbog neposredne teritorijalne povezanosti sa Srbijom postojao je neprestan dotok pravoslavnih Vlaha. Zanemarimo li posve autohtone Vlahe, moramo pretpostaviti da je od onih Vlaha kojih su poslije došli s Turcima tek manji dio prešao na katoličanstvo dok su većinom kao pravoslavci pripali Srbima i tako postali jezgrom nastanka pravoslavnoga stanovništva u Bosni.

Tako se srpstvo umnožilo čak i preko pravoslavnih Vlaha koji su živjeli odnosno nastali na hrvatskome području. To je imalo za posljedicu da su Srbi primili mnogo više vlaške krvi, a kako su Vlasi bili Romani tamne puti, među Srbima je razmjerno više tamnoputih tipova nego među Hrvatima.

Stoga valja utvrditi ovo: činjenicu da je spašena srpska narodnost i da se asimilacijom Vlaha višestruko povećao broj stanovnika srpstvo treba zahvaliti u prvome redu, a mi bismo čak rekli isključivo svojoj narodnoj Crkvi. Taj po-

vijesni razvoj stvorio je i pojavu da pripadnost srpsko-pravoslavnoj Crkvi ujedno znači i prihvaćanje srpske narodnosti. To je iznimno važna činjenica, tim važnija što već stoljećima neprekidno djeluje na cijelome Jugu.

Navest ćemo jedan primjer. Poznati, u međuvremenu pokojni, srpski vođa u Sarajevu Petro T. Petrović-Petraki zapravo je bio pravoslavni Albanac. Svojedobno nam je sam ispričao kako je rodom iz Korče u Makedoniji, da se izvorno prezivao Petraki i da je kod kuće govorio isključivo albanski. Balkanski ratovi pokazali su nam da albanski i srpski zasigurno nije isto. Unatoč tomu taj je Albanac bio srpski vođa i nitko nije osjećao da nije rasni Srbin. Njegovi se sinovi više ne prezivaju Petraki nego Petrović. Kako se to dogodilo? Kao jedan od najbogatijih ljudi u Sarajevu bio je crkveni pokrovitelj, čak i predsjednik srpske crkvene općine, a time *eo ipso*[18] Srbin. Tako su Srbi na cijelome jugu Monarhije pa i u *hrvatskim zemljama* u najkraćem vremenu posrbili sve pravoslavno stanovništvo: Rumunje, Rutene, Grke i Cincare. U Zemunu, Mitrovici, Osijeku pa čak i u Zagrebu početkom 19. stoljeća živjeli su brojni Grci i Cincari. Danas su njihovi potomci svi odreda Srbi. Premda su se poslavenili u hrvatskoj sredini, nisu postali Hrvati nego Srbi.

Automatskim posrbljivanjem narodno-srpska Crkva radi na povećanju brojnosti srpskoga stanovništva, a istodobno povećanju srpske moći i utjecaja.

Tu snagu širenja pravoslavlja Hrvati su ubrzo uočili pa čak i utvrdili u zaključcima hrvatskoga Sabora i zajedničkoga ugarsko-hrvatskoga Sabora.

Na zajedničkome Saboru 1764. Hrvati su stare i nove pritužbe saželi ovako:

»Od svega je najgore ovo silno razprostranjivanje odpadničtva. Još god. 1741. zak. 46. ustanovljeno je, da metropoliti gerčko-nesjedinjenikah nije dopušteno u obsegu ovih zemaljah (Hrvatske i Slavonije) imati ili izveršivati ikakvu vlast na duhovničtvo i puk toga obreda. Pa nut, ako motrimo u našoj sredini tri jake biškupie utemeljene, plaškansku, kostanjičku i pakračku, biškupie koje su i po drugih sudu, kolik i naše; njihove mnoge samostane; herpu njihovih kao gljive rastućih popovah; naslove baronah i grofah ljudem onog obreda podeljene; i što je još bolnie, podeljivanje plemićkih listovah njihovoj pasmini, čime se ovlastjuju imati nepokretnine; ime 'naroda ilirskoga' što su si pribavili; dobljenje oblasti, tako 'zvanog ilirskog odbora', koja pači naše zako-

[18] (lat.) samo po sebi (nap. ur.)

ne i oblasti, i po tomu svemu ako pazimo divno napredovanje svih njihovih posalah, proti kojim nam slabu obranu pružaju naše oblasti i naši municipalni zakoni: ako sva ova motrimo, jasno biva da je ovo, kako se vidi iz zakona 1604., 14. tudje odpadničtvo, skoro na istom stupnju s verom (katoličkom) u onih zemaljah gospodujućom. *Zato nas obuzimlje temeljit strah, da će napredak ovoga tako velika, od moskovskih granicah do Adrie protežućeg se, vlastju metropolite deržana tela, s vremenom našu veru i deržavu posve udušiti; osobito ako pazimo strašan vez ovih odpadnikah sa soldatčijom,* vez kojim su njihovi probitci tako izmešani, da s jedne strane soldatčia svoje prečke kroz nasilja odpadnikah razmaknuti nastoji, s druge strane gerčko-nesjedinjenci krug svojega delovanja pod premogućom zaštitom soldatčije to većma razširivati jur obiknuše.«[19]

Jedan oblik toga djelovanja srpsko-narodne Crkve osobito je važan. Pichler[20] se žali da se Rusi u Poljskoj koriste mješovitim brakom u svrhu širenja pravoslavlja. Isto se događa i na slavenskome Jugu. Poznati su nam mnogi slučajevi u kojima je otac Hrvat, majka Srpkinja, a djeca isključivo Srbi. Gotovo bi se moglo reći da je to pravilo, a da je suprotan slučaj iznimka. Srbi svjesno sve jače podupiru takav razvoj događaja, a svaki takav uspjeh njihov je ponos i radost jer u njima na djelu vide snagu ideje narodne Crkve.[21]

Snaga privlačnosti srpsko-narodne Crkve osobito je djelatna u jednome smjeru. Znamo da su katolički brakovi neraskidivi, a pravoslavni raskidivi. Rastavljeni katolik samo treba prijeći na pravoslavlje da bi se unatoč postojećem braku mogao ponovno vjenčati. To se na slavenskome Jugu Monarhije sve više koristilo. Nemamo pri ruci statističke podatke, nego u već citiranoj brošuri[22] koja se pripisuje von Thallóczyju[23] nalazimo ove podatke za Bosnu za razdoblje od 1878. do 1900. godine:

prešlo na katoličku vjeru	46 osoba
istupilo iz te Crkve	79 osoba
njezin gubitak	33 osobe

[19] VI-20 c, str. 196.

[20] V-I, II. sv., str. 265.

[21] Usp. III-15, str. 3.

[22] IV-22, str. 107.

[23] Autor je brošure B. von Kállay. (nap. ur.)

prešlo na islamsku vjeru ..... 29 osoba
istupile ..... 32 osobe
njezin gubitak ..... 3 osobe

prešlo na grčko-istočnu vjeru[24] ..... 58 osoba
istupilo ..... 29 osoba
njezin dobitak ..... 29 osoba

Vidimo da su od triju vjeroispovijesti u Bosni samo pravoslavci na dobitku, dok su islam i katoličanstvo na gubitku, pri čemu je katoličanstvo — znakovito — na najvećem gubitku. To razmnožavanje pravoslavlja pretežito valja tumačiti promjenom vjere radi ponovnoga sklapanja braka. U Dalmaciji i Hrvatskoj-Slavoniji stanje je vjerojatno bilo isto kao u Bosni. Gore prikazani brojevi raspodijeljeni na razdoblje od dvadeset godina nisu značajni i nije im se poklanjala pozornost. Međutim, od 1900. brojevi su strahovito porasli. Kao prvo, suvremeni život povećao je potrebu za mogućnošću rastave braka kojoj katoličanstvo ne može udovoljiti, a na Jugu je s porastom srpskoga utjecaja prihvaćanje pravoslavlja postalo moda zbog mogućnosti ponovnoga sklapanja braka. Poznato je da Srbi bivšega bana Tomašića, potomka stare hrvatske plemićke loze, smatraju jednim od svojih jer je radi sklapanja drugoga braka također prešao na pravoslavlje. Bude li u drugom braku imao potomaka, oni će — iako im je otac Hrvat — sigurno postati Srbi.

Stoga dolazimo do zaključka:

1. Činjenicu da Srbi postoje kao narod i da su se razmnožili toliko da danas mogu nastupati kao politička sila srpstvo zahvaljuje isključivo svojoj Crkvi.

2. Srpstvo u svojoj Crkvi ima nenadmašno sredstvo povećanja brojnosti vlastita naroda tako da se susjednim narodima automatski otimaju njihovi pripadnici i privode srpstvu.

To su već zapazili i neki drugi. Neprijeporno vrhunski autoritet Miklošič piše — kao što smo već spomenuli — o »neodoljivoj asimilacijskoj snazi srpskoga naroda kojom su na zapadu posrbljeni Hrvati, na jugu Albanci, posvuda Vlasi (Rumuni), a na istoku i jugoistoku Bugari«.[25] Samo što Miklošiču ni-

[24] U Kállayevo vrijeme ta se religija još uvijek zvala grčko-istočna.

[25] VIII-3, str. 392.

kako nije bilo jasno da je srpska narodna Crkva ta neodoljiva asimilacijska snaga, a to ovdje treba naglasiti.

To ne smijemo smetnuti s uma jer je ta neodoljiva asimilacijska snaga stalna stavka svih budućih srpskih političkih računica.

4. Pećka patrijaršija

Nije nam poznato je li već netko prije nas upozorio na važnost Pećke patrijaršije za nastanak današnjega velikosrpstva ili, kako ga mi zovemo, svesrpstva. Proučavanjem postupno smo se uvjerili u to da je Pećka patrijaršija udarila većinu idejnih i gotovo sve materijalne temelje današnjega srpstva na sjeverozapadu Balkanskoga poluotoka.

Do sada nismo našli nijedno povijesno djelo u kojemu su srpski zahtjevi izrečeni s više razumijevanja i diplomatske vještine, no što je to učinjeno u često citiranome povijesnome djelu St. Stanojevića.[26] Stoga ćemo Pećku patrijašiju predstaviti uz pomoć toga autora: »Srpska crkva priznala je u to doba tursku vlast i sklopila je kompromis s njom: god. 1557. obnovljena je pećka patrijaršija. Organizacija obnovljene srpske patrijaršije obuhvatila je, sa neznatnim izuzetkom, sve srpske zemlje. To je, sve do najnovijeg doba, jedina organizacija kod Srba, koja je obuhvatila celokupan narod. Teško je reći, da li je Mehmeda Sokolovića (tadašnji veliki vezir), kada je kod sultana izradio pristanak za obnovljenje srpske crkvene organizacije, rukovodila misao o državnoj potrebi i o dobro shvaćenim državnim interesima, ili samo želja da svom bratu, kaluđeru Makariju, stvori dobar položaj.«[27] »Prva briga i prvi posao Makarijev bio je da organizuje novo-osnovanu nezavisnu crkvu. Taj je posao povoljno svršen. *Nova patrijaršija dobila je u svoju oblast gotovo sve srpske zemlje, koje su bile pod Turcima. Skoro ceo srpski narod došao je tada pod vlast pećke patrijaršije. Pećki patrijarh, sam ili preko svojih izvršnih organa, vršio je delimice i sudsku vlast, i to ne samo u duhovnim stvarima, u celoj svojoj oblasti. Na taj način je pećka patrijaršija imala veliku moć gotovo u svim zemljama, u kojima su Srbi u to doba stanovali, od krajeva više Budima do niže Skoplja.*[28]

[26] III-5.

[27] Isto, str. 206.

[28] Isto, str. 207.

PEĆKA PATRIJARŠIJA 1557. PREMA ST. STANOJEVIĆU

»*Tako je najinteligentniji onda stalež podržavao svest o zajednici kod celoga naroda*; a on je i inače vršio jak uticaj na njega u svakom pogledu. ... Srbi su onda počeli osećati da ima nešto što ih spaja u veliku zajednicu, ma da će do pune svesti o tome ceo narod doći tek mnogo docnije. Ali je osećaj o toj velikoj zajednici već u ovo doba instinktivno pružao narodu, bar donekle i bar mestimice, utehe i nade, i ulivao mu samopouzdanja. ... Predstavnici srpske crkve u ono doba, Makarije i oni ljudi koji su s njime radili, izvršili su svoj posao vrlo smišljeno i postupili su pri radu tako realno, kako je retko kad postupano u srpskoj prošlosti.«[29]

Vjerujemo da ovi redci dovoljno govore. No, da bismo mogli razumjeti njihovo značenje, moramo prikazati teritorijalni opseg Pećke patrijaršije. Stoga donosimo zemljovid područja Patrijaršije preuzet iz spomenute Stanojevićeve knjige (str. 252).

Prema njemu Pećka je patrijaršija obuhvaćala najveći dio Srbije (u opsegu prije svjetskoga rata), cijelu Crnu Goru, cijelu Bosnu i Hercegovinu (u današnjem opsegu), cijelu Dalmaciju osim područja Dubrovnika, cijelu Slavoniju, veći dio Hrvatske te cijelu južnu i srednju Mađarsku do iznad Budimpešte. Dakle, prema Stanojevićevu mišljenju sve su to srpske zemlje.

Ono što Stanojević navodi moramo još dopuniti. Makarije, prvi patrijarh nakon ponovne uspostave Pećke patrijaršije, nije bio samo brat velikoga vezira Osmanskoga Carstva, nego su njegova dva neposredna nasljednika, patrijarsi Antonije i Gerasim, bili bliski rođaci Mehmeda Sokolovića.[30] Tu ponovno primjećujemo tradicionalnu politiku pravoslavne Crkve da što bliskijim oslanjanjem na državnu vlast (na koji god način) u rukama zadrži što veću moć. Ne smijemo zaboraviti da su u ono doba, kada snaga vladara iz dinastije Osmana postupno slabi, stvarni vladari u Osmanskome Carstvu bili veliki vezири. Stoga možemo zamisliti koliku je snagu iz toga mogla crpiti organizacija poput istočne Crkve koja je školovana da širi svoju moć. Također moramo spomenuti zanimljivost da je Mehmed Sokolović u mladosti navodno i sâm imao nekakve veze s pravoslavnom Crkvom. Bio je »*ajuto del curato di S. Saba*«[31] ili na sličnome položaju u nekoj pravoslavnoj crkvi[32] u Hercegovini, a

[29] Isto, str. 208.

[30] VI-3, str. 49.

[31] VI-2, str. 293.

[32] III-2, str. 525. Vjerojatno se radilo o nekoj pomoćnoj crkvenoj službi (đakonat). (nap. ur.)

kao mladića Turci su ga unovačili u janjičare. Moguće je da je Patrijaršiju ponovno uspostavio pod utjecajem mladenačkih dojmova.

Pravoslavna je Crkva iz toga izvukla najveću korist: zahvaljujući rodbinskim odnosima s prvim moćnikom u Carstvu bila je »tabu« i imala odriješene ruke.

Stanojević kaže: »Srpska crkva priznala je ... tursku vlast i sklopila je kompromis s njom.«[33] To je očigledno i djelomice u proturječju s našom teorijom o tome da pravoslavlje ne priznaje nepravoslavne države. No, to je pitanje riješeno u prethodnome dijelu jer su posrijedi ponovno bili balkanski Romani. Zbog usluga koje su Vlasi učinili Osmanskome Carstvu u rušenju slavenskih feudalnih država, oni su u Osmanskome Carstvu postali politička sila pa je prijetila opasnost da nacionalno asimiliraju srpstvo. Stoga je trebalo izaći ususret osmanskoj državi i Vlasima oduzeti prednost, spriječiti onakav razvoj događaja te balkansko romanstvo učiniti neškodljivim u smislu bizantske Crkve koji smo već objasnili. Taj zadatak srpska je Crkva obavila u potpunosti: romanstvo koje je turska vlast odmaknula daleko na sjeverozapad nestalo je kao takvo i danas nastavlja živjeti u srpskom obliku.

Stanojević dalje navodi da je Patrijaršija stekla veliku moć i pravosudne ovlasti. Smatramo da je to preblag izraz. Pravoslavno je svećenstvo u Osmanskome Carstvu u rukama imalo gotovo svu mjesnu upravu nad svojom pastvom uz iznimku vojne i porezne uprave, a sudjelovalo je i u pitanjima poreza. (Usp. str. 203.)

Stoga je Patrijaršija bila država u državi, srpska država u Osmanskome Carstvu. Srpski narod doista ju je tako osjećao i shvaćao. U jednoj staroj pravoslavnoj crkvenoj knjizi nalazimo sljedeći dodatak na crkvenoslavenskome jeziku:

ТОГДА ПРѢСТОЯѢ СРБСКЫ ОДРЖАШЕ ПАТРІАРХЪ КѵР ФІЛІППЪ ВѢДШІ ПРѢВЫСОКАГО ЦАРА ІЗМАІЛАТСКАГО АМОУРАТЪ АМІРІ АМІРІ ВСѢМЪКОМОУ ГОСПОДАРОУ

U prijevodu: *»U ono vrijeme na srpskom je prijestolju sjedio patrijarh kir Filip za vladavine najuzvišenijega osmanskoga sultana i emira Amurata.«*

Ta formulacija zvuči posve isto kao ona koju su primjenjivale ovisne lenske države, primjerice Bosna u doba izraženije lenske ovisnosti o Ugarskoj. *U*

[33] III-5, 206.

skladu s nakanom pravoslavnoga svećenstva Pećka je patrijaršija bila teokratski upravljana srpska sizerenska država unutar Osmanskoga Carstva koja je osim srpskih zemalja obuhvaćala još i Bosnu, Hercegovinu, Dalmaciju, Slavoniju te velik dio Hrvatske i Ugarske. Odmah ćemo shvatiti da takva vlast nije bila daleko od pune državne vlasti jer se iz te duhovne vlasti, i to upravo iz jednoga ogranka Pećke patrijaršije razvilo duhovno »vladičanstvo« u Crnoj Gori pa čak i sama crnogorska država. Iz duhovne vlasti sekularizacijom 1852. nastaje svjetovna crnogorska nasljedna kneževina koja je 1910. proglašena kraljevinom. Čim je ostvaren vojni i porezni suverenitet, država je već bila gotova u punome opsegu. No, za to je bio potreban uspješan ustanak: državnu svijest Crkva je automatski crpila iz svojega političkoga bića.

Promotrimo li posao koji je obavila ta crkvena organizacija, moramo priznati da je bio uistinu golem. Pogledamo li na priloženom zemljovidu eparhije koje su osnovane odmah 1557. godine, većinu ćemo naći u Ugarskoj, Budimu, Pečuhu, Segedinu, Aradu, Temišvaru, Vršcu te u Slavoniji manastir Orahovicu. Uočavamo genijalnu misao da se upravo plodna južna Mađarska i Slavonija osvoje za srpsku Crkvu i naciju. Vidimo također da su prema jugoistoku, prema Bugarima, usmjerene tri eparhije — Maška, Vranjska i Samokovska. Stare eparhije pomaknute su dalje na sjever i zapad. Tako je manastir Tvrdoš premješten iz unutrašnjosti bliže obali, a Dabarska eparhija (u Sandžaku) premještena je u Sarajevo koje je već tada bilo političko središte Bosanskoga pašaluka. Mačvanska eparhija premještena je u Zvornik i dalje. Ta je izgradnja tijekom 17. stoljeća još dopunjena osnutkom Savinskoga manastira u Bokokotorskome zaljevu u smjeru zapada te Medačkom,[34] Kostajničkom i Marčanskom eparhijom u smjeru sjeverozapada Hrvatske. Smatramo kako su manastiri bili zaduženi za postupanje prema Romanima jer smo već utvrdili da se u njima uvijek izrazito gajio srpsko-nacionalni osjećaj, čak i nakon ukidanja Patrijaršije i ponovnoga prodora Grka u više svećenstvo južnoslavenskih zemalja. Također nam upada u oči da se manastiri pojavljuju svagdje gdje se povijesno mogu dokazati veće skupine Vlaha, primjerice u Crnoj Gori i Hercegovini, na Drini, kod Arada u Mađarskoj,[35] a napose na austrijsko-turskoj granici. U jednome smjeru podignuti manastiri Krka, Krupa, Rmanj, Gomionica,

[34] Riječ je o manastiru Medaku. (nap. prev.)

[35] Danas grad u Rumunjskoj. (nap. prev.)

Moštanica u cijelosti se podudaraju s najvećom i na zemljovidu srpskih naselja (str. 162) ucrtanom gustoćom današnjega srpskoga naseljavanja u matičnim hrvatskim zemljama. Kao što smo objasnili, riječ je bila pretežno o naseljavanju Vlaha (balkanskih Romana).

Već smo pokazali da prije turskoga osvajanja Bosne nije postojala pravoslavna crkvena organizacija ni u Bosni ni u drugim hrvatskim zemljama uz izuzetak Hercegovine, južne Dalmacije i nekih njezinih naznaka u Srijemu. Ta organizacija Pećke patrijaršije uspostavljena je u svim zemljama pod istom crkvenom jurisdikcijom i kao takva uglavnom postoji do danas. U današnjim austrougarskim zemljama, a svojedobno podređenima Pećkoj patrijaršiji, osnovano je petnaest eparhija i, prema Stanojevićevu zemljovidu, 38 manastira. No, taj broj nije potpun. Stanojević izrijekom navodi »znatnije manastire«, dok se oni manje važni ne spominju. Tako se primjerice u Fruškoj gori navode samo tri manastira, a koliko nam je poznato, ondje ih je još i danas zapravo trinaest. U Bosni također nedostaju neki manastiri koji su nam poznati iz prošlosti i sadašnjosti. Stoga smatramo da nećemo pretjerati ako kažemo da je u vrijeme Pećke patrijaršije u austrijskim zemljama osnovano 60 do 70 manastira.

Svakoj Crkvi imanentna je dužnost širenja vjere. Zamislimo u kojem je smjeru radila ta velebna organizacija u vrijeme turske vladavine tim više što je pravoslavlje u državi bilo povlaštena kršćanska religija. Kako bismo si što bolje predočili učinkovitost te organizacije, pogledajmo zemljovid na stranici 162. Već smo govorili o širokome pojasu pretežito katoličkoga stanovništva od Osijeka do Metkovića. Na tome katoličkome području u oči upadaju samo tri okruga — Tešanj, Gračanica i Maglaj — s 40 do 60-postotnim udjelom pravoslavnoga stanovništva. Dugo mi je zadavala muke tamna mrlja na zemljovidu koji sam za vlastite potrebe izradio još prije mnogo godina.

Pa ipak, objašnjenje je vrlo jednostavno. Na sredini tamne mrlje, gotovo na granici između okruga Gračanica i Maglaj, nalazi se manastir Ozren.[36] Poput požara koji žeže sve pred sobom utjecaj toga manastira uništio je sve što nije pravoslavno, a osobito sve katoličko.

[36] Autor je nekoliko puta kao turist propješačio tim krajem i uočio da na 15 kilometara od toga manastira ne postoji nijedno muslimansko, a na 30 kilometara nijedno katoličko selo.

Stoga ona tamna mrlja svoj nastanak zahvaljuje isključivo višestoljetnome utjecaju manastira Ozren koji još uvijek ima velik utjecaj na stanovništvo toga kraja.

Nakon ovih konstatacija shvatit ćemo brz nestanak katoličanstva u Bosni i Hercegovini u 17. i 18. stoljeću. Osnaženo svojim paktom s osmanskom državnom vlasti, pravoslavlje se svim raspoloživim sredstvima posvetilo iskorjenjivanju katoličanstva. Da se prilike nisu promijenile, taj bi se cilj najvjerojatnije u potpunosti ostvario.

Ogriješili bismo se o istinu kada ne bismo istaknuli da je cijela ta organizacija stvorena u duhu i na temelju nekadašnjih radova svetoga Save: korišteni su njegovi manastirski tipici, njegove sheme eparhijskoga ustroja i crkvene knjige koje je napisao. Nad cijelim poslom lebdio je njegov duh — težnja za što većim širenjem, uzdizanjem i jačanjem pravoslavlja i istodobno srpskoga naroda.

Međutim, fronta napada srpske pravoslavne Crkve nije išla samo prema zapadu, sjeverozapadu i sjeveru u smjeru Hrvatske i Ugarske, nego i prema jugu i jugoistoku u smjeru Bugara. Na takav zaključak ne navode nas samo novoosnovani i u zemljovidu ucrtani manastiri, nego i naslovi: srpski patrijarh svih Srba, Bugara i Pomorja. U manastiru Krka u sjevernoj Dalmaciji čuva se pismo od 20. srpnja 1614. koje počinje riječima: »Jovan m. b. archiepiskopa pećkoga, svim Srbljem, Bulgarom i zapadnim stranama patriarha«. U manastiru Hopovo nalazi se pismo iz 1610. datirano ovako: kada je u Peći stolovao patrijarh »vsem Srbljem i Bulgarom i inim mnogim Stranama«. U *Letopisu Matice srpske* (»Tri pisma srpskog patrijarha Arsenija III. Crnojevića«, Novi Sad 1903., 3. sv., knj. 219, str. 32.) A. Đukić izvješćuje o trima pismima srpskoga patrijarha Arsenija III. Crnojevića. Prvo je iz Komorana s nadnevkom 17. studenoga 1689., upućeno je caru Leopoldu I. i počinje riječima: »Ja smerni arhiepiskop Arsenije Crnojević vsie srbskie i blagrskie zemli s vsemi episkopi i igumeni i s vsemi hristiani veli poklonjenje.« U Bugarskoj je također bilo mnogo Vlaha, a njihova slavenizacija bila je zadaća pravoslavne Crkve koja je to prepustila srpsko-pravoslavnoj Crkvi. Vladarski naslovi svjetovne i duhovne gospode uvijek označavaju ili nekadašnji ili sadašnji ili budući željeni posjed.

Iz zemljovida Patrijaršije možemo zaključiti da je pod svojom jurisdikcijom doista imala dio područja nastanjenih Bugarima, ali iz vladarskoga naslova moramo iščitati polaganje prava i na druga bugarska područja.

Ne možemo ne primijetiti da se dva južnoslavenska naroda, Srbi i Bugari, u tom naslovu spominju svojim narodnim imenima, a da se Hrvati, čija su područja u mnogo većoj mjeri nego bugarska bila podložna stvarnoj vlasti Patrijaršije, uopće ne spominju kao narod. To nas uopće ne čudi jer je riječ o dosljednome iskazivanju bizantskoga duha. Kako bi tako snažno politizirana Crkva mogla priznati narod koji si je utuvio u glavu da će se čvrsto opirati pripadnosti Bizantu? Stoga ga Bizant za kaznu briše sa zemljovida, a zadaća je svih pripadnika Crkve da izvrše tu tihu presudu. Još od Porfirogenetova vremena ta presuda nad Hrvatima doista se izvršava. Uništava ih se, a gdje to nije moguće, ondje ih se prešućuje. Poslije ćemo podastrijeti dokaze i za tu praksu.

Valja utvrditi da je u turskoj eri, u vrijeme najvećega poniženja srpstva, srpska Crkva na crkvenome području nastavila provoditi velebni plan svojega najvećega vladara Dušana koji je nosio i bugarsku krunu i carski naslov te je realpolitički težila crkvenome, a to ujedno znači i narodnome ujedinjenju gotovo cijeloga slavenskoga Balkana.

Crkva se pritom nije vodila isključivo crkvenim nego i materijalnim ciljevima. Već smo naglasili da zasigurno upada u oči kako je Patrijaršija u prvome naletu osnovala pet novih eparhija u Mađarskoj te jednu u Slavoniji, dakle u plodnim i bogatim zemljama, dok se u manje plodnoj i bogatoj Bosni zadovoljila pomicanjem starih eparhija prema naprijed. Pritom je presudna bila materijalna strana, dakle ne samo želja da se pravoslavlje širi u plodnim zemljama, nego i to da se u bogatim zemljama ima sufragane koji će plaćati danak. Poznato je da su u skladu s organizacijom sufragani bili obvezni mitropolitima plaćati danak. Stoga su u nastanku cijele organizacije posve materijalni interesi odigrali najveću ulogu i bili njezina misao vodilja.

Sve to moramo imati na pameti želimo li procijeniti posljedice i učinke jednom stvorenoga nauma o crkveno-narodnome ujedinjenju cijeloga Balkana. Pritom ne smijemo izgubiti iz vida još jedan aksiom religioznoga crkvenoga života. *Crkva se nikada ne odriče jednom stečenoga posjeda ili povlastice.* Ona će se pokoriti vlasti, ali nikada neće odustati od svojega naslova. Kao primjer možemo navesti Papinsku Državu i papinu svjetovnu vlast. U tom pogledu ne postoji nikakva razlika između tih dviju inače bitno različitih Crkava. Također ćemo vidjeti da ta zakonitost upravlja i daljnjim razvojem srpsko-pravoslavne ideje.

Ubrzo nakon uspostave Patrijaršije počinje blijedjeti zvijezda Osmanskoga Carstva. Vladari su živjeli pasivno, pobjede su bile sve rjeđe, porazi sve češći, Carstvo se iznutra osipalo. Organizacija s tako istančanim političkim osjećajem kao što je bila anadolska Crkva u svim svojim oblicima slutila je skoru propast. Ugroženo je bilo cijelo velebno zdanje Patrijaršije, bogata eparhijska sjedišta u Mađarskoj te mogućnost progona i iznuđivanja novca od katolika. Dok je Turska tonula, Austrija se uzdizala. Patrijaršija je smatrala kako je pametno zbližiti se s Austrijom. Ne treba ni sumnjati da se svojski trudila cijelo područje Patrijaršije gurnuti u ruke Austriji. No, nakana je propala, igra je razotkrivena i tadašnjemu pećkom patrijarhu u Turskoj više nije bilo opstanka. Stoga je 1690. zajedno sa 36.000 srpskih obitelji prebjegao u Austriju da bi ih ondje naselili u Srijemu i južnoj Mađarskoj.

To naseljavanje značilo je ni manje ni više nego to da se srpsko-pravoslavna crkvena država zajedno sa svojim duhovnicima jednostavno iz Turske preselila u Austriju. Nemojte misliti da je ovo igra riječima jer ubrzo ćemo se uvjeriti da je doslovno bilo tako. Cjelokupna državna tradicija, državna svijest, vladarska volja, duhovna moć nad vjernicima te s time povezani materijalni interes jednostavno su zajedno s patrijarhom i njegovim stožerom stigli u Austriju. Isprva privremeno, no to privremeno rješenje postalo je konačno, kao što je pokazala povijest. Posljedice također nisu izostale. Nismo li pokazali (str. 103) da je upravo nasljednik Pećke patrijaršije, mitropolit Stratimirović, pred očima imao toliko živu sliku srpske države da nije mogao odoljeti da tu ideju ne pretoči u memorandum te ga pošalje na ruski dvor gdje je on pao na plodno tlo pa je nekoliko godina poslije uz rusku pomoć uistinu nastala srpska država? I ne samo to. S Arsenijem III. Crnojevićem i njegovih 36.000 srpskih obitelji stiglo je navodno i 30.000 boraca na čelu s vojvodom Đorđem Brankovićem. On je prisvojio naslov »prirodnoga nasljednoga gospodara ili despota Srba, Bosne, Misije, Bugarske, Tracije, Srijema i svih zemalja od Osijeka do Carigrada«, pritom se ponašao vrlo zabrinjavajuće, a diplomu dobivenu od cara zlorabio je toliko »maliciozno« da mu je naposljetku oduzeta, a on utamničen.[37] Doseljeni Raci koji su se osjećali kao »državna cjelina«[38] počeli su od

[37] III-14, str. 5-6.

[38] Isto, str. 26.

1706. zahtijevati poseban teritorij pa su u molbi caru od 16. lipnja 1706. tražili Srijem i Slavoniju između Drave i Save do hrvatske granice, zatim Bačku i područje oko gradića Gyule između rijeka Körös i Moriš kao takozvanu Vojvodinu.[39] Otad su Raci za svoju naciju neprestano zahtijevali poseban teritorij pozivajući se na povlasticu cara Leopolda I. iz 1694. jer da je takvo rješenje navodno bilo njegova volja i nakana.[40] (Međutim, Schwicker smatra kako se takvome shvaćanju treba najodlučnije suprotstaviti.)

Vlasti Monarhije neprestano su se morale sukobljavati s patrijarhom koji je sve očiglednije htio preuzeti ulogu »*caput nationisa*«,[41] s narodom Raca koji je htio osnovati nekakvu »narodnu blagajnu«[42] te s objema stranama jer su nastojale postati »*status in statu*«.[43]

Stotinu i pedeset godina poslije, 1849., doista vidimo kako nastaje razvijena srpska država premda unutar granica Monarhije, takozvana srpska Vojvodina koja je obuhvaćala mađarske županije Bačko-bodrošku, Torontalsku, Tamišku i Karaš-severinsku te kotare Ilok i Rumu hrvatsko-slavonske Županije Srijemske, a od 1849. do 1860. činila je samostalnu krunovinu Monarhije.

Tvrdimo da Vojvodina nije nastala slučajno, nego kao prirodan izraz znatne državotvorne snage utjelovljene u srpskoj narodnoj Crkvi koja je zajedno s Arsenijem III. Crnojevićem doselila u Austriju i samo čekala pogodnu priliku da stupi u akciju.

Pa ipak, nije samo ta činjenica postala prevažna. Gotovo važnija od nje postala je sljedeća okolnost. Pećka patrijaršija (od 1689. do 1849. samo mitropolija, a tek od 1849. istodobno s nastankom Vojvodine ponovno patrijaršija), čije je težište bilo preneseno u Austriju, nije uspjela u austrougarskim zemljama samo sačuvati organizaciju srpsko-pravoslavne Crkve ustrojenu pod turskom vlašću od 1557. do 1689., nego ju je i proširila. Što to zapravo znači, razumjet će svatko tko je pozorno pročitao i razumio naša objašnjenja u V. i ovome poglavlju.

---

[39] Isto, str. 47.

[40] Isto, str. 49.

[41] Isto, str. 168, 336. (lat.) glava naroda (nap. ur.)

[42] Isto, str. 91.

[43] Isto, str. 91, 98, 100. (lat.) država u državi (nap. ur.)

I ne samo to. U najbogatijim krajevima južne Ugarske, u sređenim prilikama u Monarhiji Srbi su, a s njima i njihova Crkva, stekli blagostanje i bogatstvo te su se mogli intelektualno i kulturno znatno razviti.

Toj okolnosti treba zahvaliti činjenicu što upravo kod južnougarskih Srba treba tražiti početke novovjeke južnoslavenske historiografije. Na stranici 175 već smo objasnili da je srpski pop Jovan Rajić 1794. napisao djelo o južnoslavenskoj povijesti — otprilike 2000 stranica opsežnu *Istoriju raznih slovenskih narodov, najpače Bolgar, Horvatov i Serbov*. Rajić je rođen 1726. u Srijemskim Karlovcima kao sin siromašnih roditelja, 1744. studirao je na isusovačkome kolegiju u Komoranu, ali je zbog straha da će morati postati katolik iz njega istupio 1748. i prešao u protestantsku gimnaziju u Šopronu te od 1752. do 1757. u Rusiji (Kijevu, Moskvi i Smolensku) studirao teologiju. Odande odlazi na Atos u srpski manastir Hilandar. Godine 1759. u Srijemskim Karlovcima postaje profesorom geografije i retorike, ali se 1771. povlači u manastir Kovilj u kojem ubrzo napreduje do arhimandrita, starješine manastira.[44] Još od mladih dana intenzivno se bavio poviješću gore spomenutoga grofa Đorđa Brankovića, Orbinijem i drugim starijim hrvatskim kroničarima i piscima. Rezultat njegova životnoga rada gore je spomenuto opsežno djelo napisano na crkvenoslavenskome jeziku.

Nakon svega što smo do sada čuli, što uopće možemo očekivati od toga srpsko-pravoslavnoga manastirskoga starješine školovanoga u Rusiji i na Atosu? Ništa drugo nego prožetost onim srpskim državnim i narodnim osjećajem čiji je nositelj bila Pećka patrijaršija i koji je išao za tim da je cjelokupno nekadašnje područje Patrijaršije srpsko područje na kojemu ne smije postojati nijedna druga religija i nijedna druga nacija. To je dolazilo do izražaja i tako što je on ne samo Bosnu i Hercegovinu nego i Dalmaciju i Slavoniju, čija je hrvatska narodna pripadnost bila neupitna, u najvećoj mjeri prikazivao kao srpske zemlje. Sve je to činio iz dubine svojega religioznoga osjećaja, toliko sigurno i uvjereno da su ga s punim povjerenjem u tome slijedili svi kasniji pisci. Već smo na citiranome mjestu u IV. dijelu objasnili kako je Rajić postao glavnim izvorom kasnijim piscima Pejačeviću, Engelu i Gebhardu, kako je otvaranje srpskoga pitanja u prvim trima desetljećima 19. stoljeća izazvalo povećanu potrebu za objašnjavanjem srpske povijesti i tako pridonijelo širenju triju netom

[44] VI-31.

spomenutih djela. Na taj način cjelokupna je europska povijesna znanost potpala pod jednostran utjecaj srpskoga tumačenja i prihvatila posve pogrešno shvaćanje južnoslavenske povijesti.

Srpski su svećenici prednjačili i na području objave dokumenata. Na stranici 176 već smo spomenuli popa Pavla Karano-Tvrtkovića koji je 1840. objavio zbirku *Srpski spomenici ili stare risovulje, diplome, povelje, i snošenija bosanski, serbski, hercegovački, dalmatinski, i dubrovački kraljeva, careva, banova, despota, knezova, vojvoda i vlastelina.* Od toga vremena u slavenskom je svijetu postalo moda da se sve južnoslavenske dokumente smatra srpskima. Pucić, Miklošič, Kopitar i drugi poslušno su slijedili pravoslavnoga duhovnoga ovna predvodnika.

Sljedeći primjer neka bude dokaz koliko je duh pravoslavnoga svećenstva neumorno radio ne bi li teritorij Pećke patrijaršije prikazao kao područje koje je od pamtivijeka pravoslavno i srpsko. Povodom natječaja koji je raspisalo beogradsko Srpsko učeno društvo dr. Božidar Petranović u Zadru je 1867. objavio znanstvenu studiju: *Bogomili. Crkva bosanska i krstjani. Istorička rasprava.*[45] To djelo, kao prvo djelo posvećeno toj temi, bilo je sasvim respektabilan uradak. No, njegove prave namjere razotkrit će se tek na kraju knjige. Naime, Petranović tvrdi[46] da takozvana bosanska Crkva tobože uopće nije bila bogumilska ili patarenska nego prava istočno-pravoslavna Crkva: »Promisao je crkvu bosansku kao pravoslavnu sačuvao. ... Naročito za spoljašnji oblik i jerarhični organizam njin može se slobodno reći da je bio jeretički«. »Čim je pak krstjanski upliv i auktoritet u narodu slabio i postepeno izčezavao, tim se većma crkva bosanska čistila od uvukavših se u nju jeretičkih zloupotreblenja, dok joj od svega nasljedstva bogomilskoga ne ostade najposlje do jedino jeretičko ustrojstvo, te i ovo okolo 1520. sa svim izčeznu. Onda se i u tome načinom mirnim i neopaženim glavna dogodi promjena. Pravoslavna jererhija pećska zamijeni djeda i strojnike, i preustroji crkvu po obrascu ostale srbske crkve.«[47] Vidimo kako on želi dokazati da se pobjednički pohod pravoslavne Crkve u Bosni i susjednim zemljama nije dogodio u vrijeme turstva, nego da je pravoslavlje ondje od pamtivijeka vladajuća religija.

[45] Usp. IV-8.

[46] Isto, str. 166-168.

[47] Isto, str. 171-172.

Međutim, taj pokušaj nije uspio. Tema je doduše bila nova, no ipak se našao dobar znalac — slavni hrvatski povjesničar, kanonik Franjo Rački. Dvije godine poslije, 1869., svojim se često citiranim djelom o bogumilima[48] javlja u izvješćima o radu Jugoslavenske akademije, a to djelo do danas slovi kao standardno kada je riječ o tom pitanju. Da se nije pojavila osoba ranga dr. Račkoga i da njegov rad nije objavljen u izvješćima o radu Jugoslavenske akademije, s popriličnom vjerojatnošću mogli bismo pretpostaviti da bi Europa i dandanas mislila kako je bogumilstvo tek pojavni oblik pravoslavlja, a pravoslavlje religija sa zavičajnim pravom u Bosni (usp. str. 127-128).

Ipak valja priznati da su spomenuti srpski svećenici dali važan znanstveni doprinos. Unatoč tomu, svi njihovi radovi moraju se čitati *cum grano salis* jer od njih se izrazito rijetko može očekivati objektivnost. Vrlo je prikladna Fallmerayerova izjava: »Kod Rusa religija i znanost nisu kao na Zapadu sami sebi svrha, nego su samo oruđe najpostojanije i najjače od svih ljudskih strasti — želje za vlašću i posjedovanjem moći.«[49] Ona ne vrijedi samo za Ruse, nego i za Srbe i sve koji misle na bizantski način, od Porfirogeneta do Rajića i St. Stanojevića.

Stoga na temelju svojih dosadašnjih proučavanja moramo utvrditi:

I. Stotinu godina nakon nestanka srednjovjekovne Srbije (1459.—1557.) pojavljuje se u okviru turske države nova teokratska srpsko-pravoslavna državna tvorevina koja si uzima u zadatak osvojiti cijeli Balkan, a napose sjeverozapad Balkana radi promicanja srpsko-pravoslavne ideje.

II. Organizacija stvorena slijedom te crkveno-državne ideje osvajanja postoji i danas te nastavlja predano raditi u prvotno zamišljenome smjeru.

III. Ta ideja bila je dovoljno moćna da utječe na cjelokupnu europsku znanost i tako utre put vlastitim budućim osvajanjima.

IV. Ideja osvajanja nastala na crkvenoj osnovi postala je važnom sastavnicom današnjega svesrpstva i politike Kraljevine Srbije kao što ćemo vidjeti u nastavku.

[48] Usp. IV-7.

[49] V-6, III. sv., str. 381.

5. Nomadski element kao društveni i politički čimbenik

Takozvano vlaško pitanje i pitanje balkanskih Romana nije novo, nego je na jugu Monarhije već pedeset godina na dnevnome redu. Njegovim najgorljivijim zagovornik moramo smatrati hrvatskoga političara dr. Antu Starčevića koji se njime bavio u djelima *Ime Serb,*[50] zatim *Pasmina Slavoserbska po Hervatskoj*[51] i naposljetku *Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu.*[52] No, ono je time uvučeno u prljave dnevnopolitičke borbe, a kako nikada nije postalo predmetom znanstvenoga istraživanja, naposljetku je — opterećeno odiumom političke tendencioznosti — stavljeno *ad acta.*[53]

To pitanje ponovno je zaživjelo u Bosni u vrijeme aneksije. Kada su se na prijelomu stoljeća prilike u Bosni i Hercegovini počele sve više mijenjati na štetu Monarhije i katoličkih Hrvata, pojavila se vrlo znanstveno napisana brošura *Hrvatska Bosna*[54] koja je iznova aktualizirala teoriju o Vlasima. Srbima koji ne dopuštaju nikakvo zavirivanje iza svojih političkih kulisa, to je bilo vrlo neugodno. Uostalom, oduvijek su obilno sisali izdašne grudi sveslavenske ideje pa bi ih vjerojatno kompromitirala tvrdnja da zapravo uopće nisu Slaveni nego pretežito Vlasi, to jest balkanski Romani. Našli su se u sličnoj situaciji kao Novogrci kojima je usred filhelenske halabuke dokazano da uopće nisu potomci klasičnih Helena, nego da su Slaveni i Albanci.

Spomenuta brošura svojim je vrlo znanstvenim pristupom u Bosni tako odjeknula da se o tome moralo zauzeti stajalište.

To se i dogodilo 1911. godine u božićnome izdanju mostarsko-srpskih novina *Narod* u kojemu je objavljen članak pod naslovom »Vlasi u 'Hrvatskim zemljama'« s potpisom »Dinaricus«. U članku se pokušava umanjiti važnost vlaškoga elementa tvrdnjom da »Vlah« zapravo označava zanimanje brdskoga pastira, a ne uvijek rasnoga Romana.[55] U članku se tumači i ovo: Pravoslav-

[50] VI-6.

[51] VI-7.

[52] VI-8.

[53] (lat.) među spise; u koš (nap. ur.)

[54] IV-18.

[55] To je točno samo za kasnije razdoblje kada su svi balkanski Romani već bili slavenizirani i kada je nestala svijest o etničkome značenju te riječi. Danas kod katolika i muslimana »Vlah« znači pravoslavac, dok u Dubrovniku znači gorštak zbog činjenice da je većina gorskoga stanovništva u zaleđu Dubrovnika bila balkansko-romanskoga podrijetla.

ni Srbi[56] kao proizvod križanja slavenske i tračko-ilirske romanske rase nemaju razloga stidjeti se što njihovim žilama teče izvjestan postotak romanske i vlaške krvi jer iz toga križanja proizlaze vrijedne narodne osobine, a napose snažan individualizam u skladnoj kombinaciji sa zdravim smislom za kolektivizam. Srbi s mnogo samopouzdanja gledaju prema svjetlijoj budućnosti ponosni na taj nacionalni rezervoar u kojemu je križanjem Slavena i Vlaha stvorena srž srpskoga naroda koji je vlastitim snagama poslavenio današnju Dalmaciju (!), u Bosni spasio slavenstvo (!), a Hrvatskoj i Slavoniji dao 750.000 stanovnika koji su osnažili slavenska obilježja tih zemalja. Iz istoga rezervoara poteklo je naseljavanje Šumadije, Mačve, Podrinja i užičkoga kraja *koji su Srbiju oslobodili feudalizma, izborili joj političku slobodu i neovisnost te stvorili kraljevinu sa svim njezinim atributima. U toj jezgri srpske nacije stvoren je današnji književni jezik, zajednički dragulj srpskoga i hrvatskoga naroda te, dao Bog, i cijeloga slavenskoga Juga.*

Osobito upozoravamo na važan zadnji odlomak i nadamo se da nakon toga svečanoga i optimističnoga priznanja srpske strane više nitko neće dvojiti hoće li se prikloniti našemu shvaćanju važnosti vlaškoga pitanja.

Na temelju te konstatacije dolazimo do važnoga uvida. Kod današnjih Srba više se ne susrećemo s isključivo ili barem pretežito slavenskim, nego s pretežito balkansko-romanskim narodnim karakterom i to, prema našem shvaćanju, s karakterom koji se izgrađivao tisućljetnom prilagodbom i odabirom, s nomadskim karakterom pojačanim tisuću godina starim tipom pljačkaških brdskih pastira koje nam je u nekoliko poteza onako sjajno oslikao Benjamnin von Tudela.

Nemamo ni najmanju namjeru nekoga uvrijediti, no kada je riječ o ovako važnim konstatacijama, ne možemo biti odveć tankoćutni. Mislimo da smo negdje već pročitali kako se u današnjem ponašanju Engleza još uvijek odražava gusarski karakter Normana i žao nam je što prema Srbima ne možemo imati više obzira nego prema Anglosasima. Stoga moramo utvrditi da je u narodnome karakteru Srba još uvijek vrlo dobro očuvan kako nomadski tako i razbojnički karakter brdskih pastira koji se jasno očituje osobito u njihovu društvenome i političkome ponašanju kao mnoštva.

[56] Autor članka smatra da također postoje katolički i muslimanski Srbi, što mi odbacujemo kao povijesno netočnu fikciju već i zbog toga što današnji Srbi svoj nastanak, kao što smo vidjeli, zahvaljuju isključivo srpsko-pravoslavnoj Crkvi.

Ovdje ćemo se morati odreći teoretskoga tumačenja bîti te društvenoga i kulturnoga značenja nomadstva premda bi to bilo ne samo izrazito zanimljivo nego čak i potrebno. Posljednjih se godina mnogo pisalo o nomadstvu, osobito u Njemačkoj, no najčešće u vezi s tumačenjem židovstva, njegove biti i karaktera. U tom kontekstu pred očima su nam uvijek bili pustinjski nomadi, beduini, Semiti. No, ta predodžba ne odgovara u svakom pogledu našim nomadima. Stoga nismo učinili dovoljno ako samo upozorimo na radove Wahrmunda,[57] Hentschela[58] i Sombarta.[59] Uzevši u obzir neumitne zakonitosti prostora i vremena, možemo se sasvim uopćeno pozabaviti izlaganjima spomenutih triju autora i pozornost posebno skrenuti na samo neka karakteristična razlikovna obilježja pustinjskih i planinskih nomada. Treba naglasiti da je balkanski, vlaški nomadski pastir nastao tako što je vladajućega Romana u razdoblju njegove propasti razbaštinilo i prognalo u planine ne samo slavensko osvajanje nego i grčka uzurpacija rimske ideje svjetskoga carstva. U planinama Roman je zatekao organizaciju predrimskih razbojničkih nomadskih pastira koji su govorili tračkim ili ilirskim jezikom i koji su potjecali još iz doba predrimskih osvajanja. U njoj je našao moguć oblik življenja koji je prihvatio. Zahvaljujući svojoj višoj kulturnoj vrijednosti spram barbarskoga nomadskoga pastira uspio mu je nametnuti romanski jezik. To je razvoj od 7. do 11. stoljeća. No, sve to vrijeme kao i tijekom sljedećih tristo godina, to jest do dolaska Turaka koji su balkanskim Romanima napokon skinuli okove da bi ih potom, dakako, prisilili da budu raja, Vlasi su uvijek živjeli okruženi neprijateljskim državnim poretkom, odlazili su na tržnice i sa stokom pješačili od jednog do drugog obronka. Pri svakom doticaju s nizinom, s državnim poretkom, osjećali su njihovu duboku odbojnost i prijezir kao i njihove pokušaje da ih podrede vladajućem poretku u kojemu će ih vlastodršci gospodarski izrabljivati. A oni su se branili svom mržnjom razbaštinjenika, davali oduška svojim davnim antisocijalnim nagonima koji razaraju kulturu, morali su postati »hitri poput jelena«, no istodobno hrabri, krvoželjni, međusobno solidarni tako da svima tjeraju strah u kosti i da se — kako kaže Benjamin von Tudela — »nitko ne usudi s njima ratovati niti ih ijedan kralj može pokoriti«.

[57] VI-10.

[58] VI-9, str. 413-434.

[59] VI-12, str. 406 i dalje.

Ti nagoni i danas žive u Srbiji i samo ako uzmemo u obzir tu činjenicu, moći ćemo shvatiti južnoslavensku povijest.

Uzmimo za primjer jedno obilježje doseljenih Raca u Ugarskoj koje je Francuz Picot opisao ovako: »Radije ih uspoređuju sa šumskim ljudima i satirima nego s ljudima, nazivaju ih nevjernicima, lažljivcima, okrutnim kradljivcima, razbojnicima i ubojicama odanima svakom poroku i razvratu. To je narod naviknut na ratovanje, čak i običan čovjek posjeduje hrpu oružja. Najveći dio pripada raskolnicima koji za svojega poglavara, takoreći kralja, priznaju patrijarha kojega u svemu slijede kao pčele maticu.«[60] Čak i ako dopustimo da je ovakav opis malo pregrub, vjerojatno se dio toga ipak temelji na nekim podudarnim zapažanjima. Tu pretpostavku moramo prihvatiti pogotovo zato što takve nepovoljne ocjene Srba ne prestaju do danas. Tako Maximilian Harden u svojem časopisu *Zukunft* Srbe i Crnogorce naziva »ovnokradicama«. Imajući na umu neprestano ponavljanje takvih nepovoljnih ocjena, bilo bi pogrešno preko toga prešutno prijeći i u tome vidjeti samo besmislenu želju za njihovim blaćenjem. Štoviše, u tome moramo vidjeti tipičnu sastavnicu srpskoga karaktera pa se smatramo obveznim — osim već objašnjenih vjerskih čimbenika — ovdje ponuditi još jedno znanstveno neosporno tumačenje. To tumačenje može ići samo u tom smjeru da nomadski karakter srpstva trebamo tražiti u nomadskim instinktima naslijeđenima zajedno s pretežito nomadsko-pastirskom vlaškom krvlju balkanskih Romana. O tome je vrlo teško pisati jer pravoslavna vjerska misao također djeluje u smjeru potiskivanja drugoga stanovništva i teritorijalnoga osvajanja i u pojedinom slučaju uopće nije lako odlučiti što treba pripisati nomadskome instinktu, a što duhu pravoslavlja. Najčešće je posrijedi jedno i drugo.

Crnu Goru, zemlju i ljude poznajemo s brojnih pješačenja i tamošnji ljudi iznimno su nam se svidjeli. Pjesnički daroviti, slobodarskoga duha, domoljubni i gostoljubivi, oni su i kao pojedinci vrlo iskreni — no u jednome kutku njihove duše čuči nomad zbog kojega ljudi u nekim trenucima, osobito kada nastupaju kao mnoštvo, postaju opasni po imovinu. Naime, upravo je Crna Gora bila zemlja intenzivnoga nastanka Vlaha, stoga crnogorskim žilama teče podosta vlaške krvi.

[60] III-14, str. 27.

Iako ambiciozna politika srpske države uspijeva kod pojedinaca potisnuti te razbojničke instinkte pa se sve rjeđe javljaju u primitivnome obliku pljačke i krađe, oni postaju tim vidljiviji kao masovna pojava. Posvuda gdje Srbi nastupaju kao političko mnoštvo, motiv njihova djelovanja prečesto je pohlepa za tuđim dobrom. O tome bi osobito Hrvati imali što reći. Sve što imaju Hrvati, hrvatske zemlje, hrvatski jezik, hrvatska književnost — sve je srpsko. Hrvati u povijesti ništa nisu stvorili, nego samo Srbi. Htjeli bismo samo skrenuti pozornost na navod na str. 258-259 prema kojemu su Srbi poslavenili Dalmaciju. To je povijesno netočno jer Dalmacija je pripadala središtu hrvatskoga naseljavanja, a pokazali smo kako je hrvatska plemićka krv poslavenila romanske gradove u Dalmaciji. Htjeli bismo navesti samo nekoliko tipičnih crta nomadskoga karaktera.

Hrvatski pjesnik Ivan Mažuranić (1860. dvorski kancelar u Beču, 1873. hrvatski ban) napisao je 1835. prekrasan ep: *Smrt Smail-age Čengića.*[61] Oponašajući stil južnoslavenskih narodnih pjesama, služeći se narodnim ali oplemenjenim i produhovljenim jezikom, Mažuranić plemenito shvaća i opisuje epizodu borbe između polumjeseca i kršćanstva u Hercegovini. Kao ban taj pjesnik nije bio sklon Srbima, što je uostalom i lako shvatljivo. Koncem sedamdesetih godina 19. stoljeća odjednom ga se optužuje za plagijat jer da autor toga epa tobože nije on nego nenadmašni crnogorski pjesnik Petar Petrović Njeguš. Tu tvrdnju dodatno je podjarivala činjenica da je ban o tome uporno šutio. Sastavni dio političkoga *creda* svakoga Srbina osamdesetih godina 19. stoljeća bila je tvrdnja da su Mažuranić i Hrvati Srbima »ukrali« ep. Taj neobični prijepor završio je tek kada je banov sin, predsjednik Stola sedmorice u Zagrebu, nakon smrti bana Mažuranića smatrao potrebnim sudski goniti širitelje te interpretacije i kada je objavio fotografsku reprodukciju rukopisa svojega oca.[62]

Moramo priznati da dugo nismo shvaćali psihološke temelje toga neobičnoga prijepora. Tek kada nam je postalo jasno načelno pravoslavno omalovažavanje svega katoličkoga (pa tako i hrvatskoga) i nomadskom krvlju stečena bolesna srpska pohlepa za prisvajanjem, taj smo problem shvatili u cijelosti. Srbi su jednostavno patili zbog toga što Hrvati imaju nešto ljepše nego oni.

[61] Na njemački preveo Wilhelm Kienberger. (*Čengić Aga's Tod*, Brünn 1874, Verlag der mähr. Actienbuchdruckerei, 56 str.; nap. ur.)

[62] Usp. VI-29, str. 75-80. Namjerno navodimo beogradsko izdanje toga hrvatskoga spjeva jer to izdanje sadrži i kratak pregledan prikaz prijepora na koji smo se osvrnuli.

Godine 1908. kada su bosanski Srbi vjerovali da će im pripasti Bosna,[63] jedan nam je muslimanski prijatelj u gradiću X u Bosni ispričao da ondje gdje su živjeli samo Srbi i muslimani, Srbi su već imali podrobno razrađen plan podjele muslimanskih posjeda te da svaki Srbin zna koji posjed treba uzeti u vlasništvo nakon osvojenja Bosne. To su tlapnje, prigovorit će netko. Priznajemo da je tako jer ni mi ni itko drugi ne može provjeriti istinitost tih tvrdnji. No, znakovita je i sama pojava takvih shvaćanja. Mi nipošto ne bismo imali hrabrosti to ovdje spomenuti da tijekom rata nismo dobivali vjerodostojne vijesti o eksproprijacijama u Sandžaku (str. 214). Sada imamo pravo tvrditi da je ta karakteristična pojava zasnovana na povijesti nastanka Srba kao naroda i na nomadskome elementu.

Obratimo nadalje pozornost na već spomenutu tvrdnju doseljenih pravoslavaca u Hrvatskoj da im je car Leopold I. navodno darovao svu zemlju između Save i Drave nakon čega su oni pokušali odande protjerati hrvatske starosjedioce (str. 213). To je tipično. Na svakom koraku naći ćemo dokaze za takve pojave, no ovdje se ne možemo upuštati u njihov podrobniji prikaz.

Nije li onda posljednjih desetljeća cjelokupna srpska politika spram Monarhije jedan veliki pljačkaški pohod? Tijekom cijele svoje povijesti Srbija nikada nije trajno posjedovala Bosnu. Imajući u vidu problematičnu narav starije srpske povijesti, upitno je je li i u kojoj mjeri Bodinova i Časlavova država bila srpska. Nemanjići nikada nisu posjedovali Bosnu, a Srbi unatoč tomu viču da im je Austrija ukrala Bosnu!

Želimo li jasnije spoznati razbojničke instinkte, trebamo samo povezati Srbiju i Rumunjsku, taj *par nobile fratrum*,[64] i odmah ćemo zamijetiti razbojnički instinkt njihovih zajedničkih predaka, balkansko-romanskih nomadskih pastira. Razlika je jedino u tome što su Srbi ipak na višoj razini jer se u svojim pothvatima na nešto i odvaže dok je postupanje Rumunja kukavičko lešinarstvo.

Želimo li karakter srpstva objasniti na temelju povijesnoga razvoja njegovih narodnih sastavnica, moramo imati na umu da su balkanski Romani kao saveznici Turaka uništili sve tri južnoslavenske države — bugarsku, srpsku i

[63] Uz pomoć samih bosanskih muslimana koje su pridobili fikcijom povratka pod sultanov suverenitet pa su stoga posve bili u rukama Srba.

[64] (lat.) plemeniti bratski par (nap. ur.)

hrvatsku (to jest hrvatske dijelove ugarske države). Također ne smijemo zaboraviti razdoblje tijekom kojega su balkanski Romani činili bitan dio neredovite osmanske vojske — kao akindžije, krdžalije, bašibozuci, martolozi, haramije i tako dalje. To je ponovno bilo razdoblje izrazito oštre selekcije tijekom koje su istrijebljeni svi manje sposobni, slabiji, mekši pojedinci, a ostali su samo oni s najizraženijim razornim, antisocijalnim, zlim nagonima. Ta činjenica objašnjava rijetko viđenu razornu snagu, rušilački talent i protudržavni naboj toga stanovništva. Ako poznajemo mentalitet Srba, osobito u Bosni, njihovo nevjerojatno neprijateljsko ponašanje, njihovo nijekanje svake pa i najmanje zasluge Monarhije, čitamo li srpske novine, napise jednoga Nikašinovića, Vasilija Grđića, dr. Stojanovića, tada taj mentalitet možemo shvatiti samo na temelju gore spomenutoga povijesnoga razvoja.

Hentschel također naglašava pokretnost kao bitan čimbenik u životu nomada isto kao i njihovu sklonost političkim promjenama, revolucijama i revolucionarnim urotama.[65] Tko još u tome ne prepoznaje naše drage jugoistočne susjede? Nije li se od 1830. njihova povijest razvijala strelovitom brzinom? Koliko su ondje bili učestali državni udari, ubojstva vladara, zapleti najneobičnije naravi!

Još više od te državne pokretnosti zanima nas društvena i individualna pokretnost koju smatramo najvažnijim čimbenikom. Gdje god nastane neko kulturno središte, gdje se stvori povećana mogućost zarade, visoka gospodarska konjunktura, eto njih, nomada, prvi su i svojom vjerskom povezanošću i ogromnom solidarnošću stvaraju prsten i ubiru vrhnje prije negoli se drugi uspiju snaći (a to su najčešće Hrvati). Evo primjera: otkako je Zagreb postao velik grad i središte južnoslavenske kulture, Srbi se ondje silno množe. Koncem devedesetih godina 19. stoljeća Srpska samostalna stranka odlučila je središte srpske politike premjestiti u Zagreb.

U nomadskome elementu treba uočiti njegovu snažno izraženu sposobnost korištenja pogodnih prilika zahvaljujući njegovoj pokretnosti. To je činjenica koju su primijetili i drugi autori, napose Schwicker, koji se Srbima toliko divi. On govori o »emigracijskome duhu srpskoga naroda« i s pravom skreće pozornost na dolazak 36.000 Crnojevićevih obitelji i 100.000 bosansko-pravoslavnih izbjeglica od 1875. do 1878. godine u Austro-Ugarsku. Tomu valja pri-

[65] VI-9, str. 417-418.

dodati i masovno iseljavanje pograničnih Srba u Bosnu nakon povlačenja srpskih postrojbi u jesen 1914. godine.

Taj migracijski duh srpskoga naroda upućuje nas i na trgovinu. Poznato je kako su među Slavenima Srbi najbolji trgovci. Sombart upozorava na vezu između trgovačkoga i nomadskoga duha[66] pa možemo tvrditi da je nomadski duh svakako jedan od čimbenika koji je među Srbima razvio smisao za trgovinu. Međutim, naglašavamo kako je to samo jedan čimbenik, a na drugome mjestu još ćemo se vratiti na to pitanje.

Sombart također upozorava na vezu između ustrajnosti i nomadstva te ustrajnost prikazuje kao pravu nomadsku vrlinu.[67] Komu još nije zapeo za oko dosljedan, uporan i munjevito brz srpski politički rad? To je također čimbenik koji moramo pripisati nomadskome tipu.

Na ovome mjestu htjeli bismo samo usput upozoriti na srpsku osvetoljubivost i srpski dar za glumu i opsjenu — osobine koje oni nesumnjivo posjeduju u velikoj mjeri. Naime, nije posve jasno jesu li te osobine u vezi s romanskom krvi općenito ili su uvjetovane više socijalnim elementom vlaškoga nomadstva.

Ne možemo završiti, a da ne skrenemo pozornost na prividno proturječje koje nam je upalo u oči, naime na činjenicu da se prilikom upada u Bosnu srpska redovna vojska ponašala pristojno iznad naših očekivanja. Moramo priznati da smo na temelju svojih teoretskih zapažanja očekivali nešto mnogo gore. Vjerojatno je točno da su komitadžije[68] žarili i palili, osobito rafiniranom pljačkom i mučenjem muslimana, no to se ne može prigovoriti srpskoj redovitoj vojsci. Tu smo stvar istražili i iz prilično pouzdanih izvora saznali da su srpski časnici svojim vojnicima utuvili u glavu: »Vi ste kulturan narod, morate se ponašati pristojno i ne smijete pljačkati ni ubijati.« Začuđujuće je kako je vojska to poslušala. Još su zanimljivije neke druge tvrdnje. Ta krilatica zapravo nije ništa drugo nego »borba za civilizaciju i kulturu« — geslo pod kojim je Antanta ušla u borbu protiv Središnjih sila. Međutim, prigrlivši tu misao, Sr-

[66] VI-12, str. 403 i dalje.

[67] Isto, str. 423.

[68] komitadžije / komiti (lat. comes: drug, pratitelj) su pripadnici malih vojnih grupacija, koji se komitskim, odnosno gerilskim načinom ratovanja bore protiv zavojevača, nametnute vlasti ili postojećega režima. (nap. ur.)

bi su imali vrlo poseban motiv: korektnim ponašanjem htjeli su steći još veće pravo na posjedovanje željenih južnoslavenskih pokrajina. Odrekli su se sitne pljačke da bi stekli legitimitet za pljačku u velikome stilu. Nije li to dosljednost i velikodušnost vrijedna divljenja?

Opasnost toga nomadskoga elementa na Jugu je već spoznata, no mjerodavne službe u Monarhiji na tu su se spoznaju dosad nažalost oglušile. U već citiranoj ratobornoj antisrpskoj brošuri upozorava se na srpsko-vlaški element u Bosni kao na »socijalnu pogibao« i tumači: »I ovi Vlahosrbi, širitelji pravoslavlja u srednjem vijeku, a propagatori srpstva u današnje vrijeme, predstavljaju danas u Bosni veliku *socijalnu pogibao*, koja prijeti *osobito našim muslimanima*.

Osokoljeni uspjesima, što ih postigoše u Srbiji i Crnoj Gori, gdje su muslimanski elemenat posve istisnuli i uništili, misle, e je za slični rad nastupila hora i u Bosni, te sa svom lukavom žilavošću rade na jednom cilju, da muslimanski živalj upropaste. Gledajmo oko sebe, pa što vidimo? Gdje je god čifluk na prodaju, kupac mu je obično potomak starih Vlaha; gdje god kmet na čifluku radi na propasti age, zapazit ćeš one kandže srednjo-vjekovnih martoloza. Pa koliko ćeš puta čuti u kafanama i mehanama po gradovima bosanskim, kako se ovaj ili onaj od 'onih tamo' (Srba) hvali na sva usta: da će nadoći vrijeme, gdje će sadanji aga kao irget[69] raditi na njegovoj zemlji, gdje će bosanski beg sjediti sprijeda u fijakeru, da goni konje svome *gazdi*, koji će se za njime u kolima razbašiti!

Ali ta gospoda 'tamne krvi' ipak će se u računu prevariti ...« itd.[70]

Da bismo tu opasnost još bolje pojasnili, moramo skrenuti pozornost na nezaustavljiv prodor Rumunja u Sedmogradskoj i južnoj Ugarskoj. Riječ je posve istoj pojavi. Balkansko-romanski nomadski pastir nadire protiv sjedilačkoga stanovništva Srednje Europe. Budući da je balkanski Roman u Rumunjima očuvan još čišće nego u Srbima, Rumunji u skladu s time također potisku-

[69] irget (grč.-tur. yrgat), radnik, nadničar (nap. ur.)

[70] IV-18, str. 52-53. Silno je zanimljivo da nas Fallmerayer izvješćuje o posve istome idejnome usmjerenju Novogrka: »Ne želimo miran i jednakopravan suživot s Turcima, ne, Turci trebaju biti naše sluge da ih držimo kao pse.« V-5, II. sv., str. 253-254. Bizantinci su uvijek i svagdje isti! Bio on Turčin ili katolik, Bizantinac inovjernika ne priznaje kao sebi ravnoga, a još manje kao svojega gospodara ili nadređenoga. On samo uzmiče pred stvarnom silom, ali ju ne priznaje.

ju Srbe i to ne samo u južnoj Ugarskoj, nego i u samoj Kraljevini Srbiji gdje se Rumunji u Negotinskoj krajini nezaustavljivo šire na račun Srba. Sada se već čuju i zahtjevi Rumunjske prema Negotinskoj krajini u Srbiji!

Završit ćemo konstatacijom: *opasne osobine, tradicije i tendencije bizantske Crkve našle su u srpskome narodu izrazito djelotvornu nadopunu u obliku prodora balkansko-romanske nomadske krvi koja pohlepom za prisvajanjem, antisocijalnim težnjama, rušilačkim bijesom i darom za uništavanje, koji su svojstveni toj rasi, Srbe čine prvorazrednom opasnošću za sve susjedne narode i države.*

6. Šafařik i Vuk Karadžić kao znanstveni začetnici današnjega nacionalno-političkoga svesrpstva

U prethodnim poglavljima znatno smo obogatili svoje znanje o nastanku današnjega srpstva i njegovim zapretanim, a povijesnim razvojem uvjetovanim idejama, tendencijama, sklonostima i snagama te srpstvo vidimo otprilike onako kako je 1830. kao nova država ušlo u obitelj europskih država.

U isto vrijeme na djelu su i ideje Francuske revolucije pa u slavenskim narodima počinje nov život. Preporod slavenstva početkom 19. stoljeća povezan je s imenima dviju osoba — pjesnikom Jánom Kollárom i znanstvenikom Pavelom Jozefom Šafařikom. Neobičnim stjecajem okolnosti obojica su Slovaci i protestanti. Šafařikom smo se već bavili. Zbog iznimne važnosti toga znanstvenika njime ćemo se morati još jednom iscrpnije pozabaviti. Rođen je 1795., a od 1810. do 1815. studirao je teologiju na liceju u Kežmaroku. U Jeni se od 1815. do 1817. osim svojega područja još bavio filologijom, filozofijom i poviješću, potom odlazi u Halle, Leipzig, Prag i Beč gdje upoznaje Dobrovskoga, Hanku i Palackoga. Od 1819. radi kao profesor na srpskoj gimnaziji u Novom Sadu, napreduje do položaja ravnatelja i ondje ostaje do 1833. godine. Tijekom službovanja na toj srpskoj gimnaziji koja se financirala iz crkvenih fondova 1826. piše svoje prvo važno djelo: *Geschichte der slawischen Sprachen und Literatur nach allen Mundarten.*[71]

U prvom poglavlju bavi se crkvenoslavenskim jezikom i književnošću, u drugome ruskim jezikom i književnošću, u trećemu poviješću jezika i književ-

[71] VI-13.

nosti Slavo-Srba grčkoga obreda,[72] u četvrtome poviješću jezika i književnosti katoličkih Slavo-Srba (Dalmatinaca, Bosanaca, Slavonaca) i Hrvata.[73] Prema tome, Šafařik Dalmatince, Bosance i Slavonce smatra Srbima, a Hrvatima smatra samo one Slavene koji govore kajkavski, a to su uglavnom stanovnici triju županija: Varaždinske, Zagrebačke i Bjelovarske. Dalmatince uopće nije smatrao Hrvatima. Tome poglavlju dodao je i neke podatke o Bugarima o kojima se u to doba nije znalo gotovo ništa. Šafařik je Bugare smatrao srpskim plemenom[74] te ih spominje samo u okviru poglavlja o Srbima.

Te tri županije uz jedan uzak pojas na obali te duž kranjske granice bile su »*reliquiae reliquiarum olim magni et inclyti regni Croatiae*«, jedina hrvatska područja koje Turci nikada nisu osvojili. Sve drugo bilo je osmansko državno područje i prema našim prijašnjim konstatacijama potpadalo je pod crkveno-političku jurisdikciju Pećke patrijaršije. Svakako mora upasti u oči da se ono usko područje koje Šafařik dodjeljuje Hrvatima kao njihovo jezično i nacionalno područje podudara s područjem koje nikada nije bilo pod turskom vlašću dok on sva nedvojbeno hrvatska područja, napose Dalmaciju, Slavoniju i Bosnu, naziva srpskima pa i Bugare smatra tek srpskim plemenom.

Uzevši u obzir činjenicu da je srpska gimnazija u Novom Sadu bila srpsko-pravoslavna crkvena ustanova, u takvu Šafařikovu shvaćanju ne možemo vidjeti tek puki slučaj. Štoviše, tvrdimo da je Šafařik u svakodnevnu ophođenju sa srpskim popovima i kaluđerima, koji su mu bili i poslodavci, potpao pod utjecaj tradicionalnoga shvaćanja i sugestije da je cjelokupno hrvatsko i bugarsko narodno područje, ako je nekoć bilo pod jurisdikcijom Pećke patrijaršije, nacionalno također područje srpskoga naroda, što je crkvena fikcija poput one »Hellenes vulgarofonoi, alvanofonio itd.« i zapravo ništa drugo doli golema povijesna krivotvorina nastala kao plod njihove odvažnosti.

Šafařik se u svojim djelima poziva na Dobrovskoga, a kako se i Srbi rado pozivaju na njega, morali smo pretpostaviti da tu postoji neka veza. Dobrovskomu nažalost nismo mogli posvetiti jednaku pozornost, kako zbog nedostatka literature tako i zbog nepoznavanja češkoga jezika. No, činjenica da je

[72] Isto, str. 191-222.

[73] Isto, str. 226-265.

[74] Isto, str. 223-225.

poticaj za proučavanje slavenskih jezika Dobrovský 1793. dobio u Rusiji, u nama je pobudila sumnju.

Daljnja proučavanja skrenula su nam pozornost na djelo *Linguarum totius orbis, vocabularia comparativa*[75] objavljeno 1786. u Petrogradu na poticaj carice Katarine II. Velike. To djelo nije nam bilo dostupno, ali nam je zato dostupan njegov podroban prikaz iz pera rusko-njemačkoga znanstvenika Friedricha Adelunga.[76]

Silno mnoštvo različitih naroda i jezika u Rusiji privlačilo je jezikoslovce sa svih strana svijeta. Djela koja su stvorili imala su za posljedicu shvaćanje vrijednosti poznavanja različitih naroda i jezika. To nastojanje doprlo je i do najviših krugova vlasti te toliko zaokupilo duh carice Katarine II. (1762.—1796.) da je došla na ideju stvaranja poredbenoga rječnika svih svjetskih jezika, čak je i sama napisala skicu za rječnik, a njegovu znanstvenu razradu povjerila njemačkome znanstveniku Friedrichu Nikolaju iz Berlina. On 1786. dovršava djelo koje 1787. izlazi u Petrogradu u nakladi Typis Iohannis Caroli Schnoor. Od tristotinjak ondje predstavljenih jezika slavenska se jezična skupina među »europskim jezicima« navodi ovako:

a) slavonski,
   maloruski,
   suzdaljski
b) polapski,
c) vendski,
   kašupski
d) poljski
e) slovački
f) češki
g) srpski
h) lužičkosrpski.[77]

Zasigurno upada u oči da se ni bugarski ni hrvatski ne spominju kao slavenski jezici.

[75] Autor knjige je Peter Simon Pallas. (nap. ur.)

[76] VI-25, str. 64 i dalje.

[77] Isto, str. 83.

No, isto je tako neobično da ni stariji jezikoslovci koji su radili u Rusiji ne poznaju hrvatski i bugarski. Primjerice Charles Frédéric de Patron Baudan čiji golemi rječnik poznaje samo »Russe Slavien, Mosque, Tcheche, Tschirkasse et Polonais«.[78] Nadalje Hartwig Ludwig Christian Bacmeister, koji je prvi došao na ideju da usporedi sve svjetske jezike, kao slavenske jezike navodi samo 8. češki, 33. kranjski, 53. poljski, 57. slavonski ili štoviše ilirski te 70. vendski.[79]

Dakle, uočljivo je da je svim jezikoslovcima koji su radili u Rusiji i poznavali kudikamo manje slavenske jezike kao što su »kranjski« i »kašubski« posve nedostajala svijest o postojanju naroda ili jezika Bugara i Hrvata. Stvar je vrlo jednostavna. Rusi su u prvome redu Bizantinci i razmišljaju crkveno. Prema bizantsko-crkvenome shvaćanju, u vrijeme Pećke patrijaršije postojala je samo jedna bizantsko-crkveno priznata nacija — Srbi, a ne Hrvati ili Bugari. To je također bio jedan od oblika bizantske »težnje za jedinstvom«. Bugare je patrijaršijska misao barem djelomično priznavala kao pravoslavce, dok je Hrvate ugnjetavala zajedno s njihovim imenom. To je shvaćanje u Rusiji prevladalo pa je svatko tko je ondje htio nešto doznati o slavenskim jezicima dobivao pouku da na Balkanskome poluotoku od Slavena žive samo Srbi.

Spomenuti *Linguarum* presudno je utjecao na razvoj komparativne lingvistike diljem svijeta. Osobito se Dobrovský 1793. u Petrogradu posvetio proučavanju toga djela. Osobito je revidirao ondje navedene jezike i pokazao da je takozvani slavensko-ugarski zapravo slovački jezik, da srpski potpada pod ilirski te da posve nedostaju hrvatski i kranjski. Godine 1815. Dobrovský objavljuje djelo *Slovanka. Zur Kenntnis der alten und neuen slawischen Literatur, der Sprachkunde nach allen Mundarten, der Geschichte und Alterthümer* u kojemu se napokon pojavljuje i hrvatski. Dobrovský je, dakle, postigao teoretsko priznavanje hrvatskoga jezika, ali nije se mogao posve othrvati bizantskome shvaćanju koje prema hrvatstvu načelno gaji neprijateljstvo pa hrvatstvo ograničava koliko god je moguće. Smatramo da je njegovo shvaćanje poslije preuzeo Šafařik.

Bizantsko shvaćanje utjelovljeno u Pećkoj patrijaršiji snažno je prodrlo u suvremeno jezikoslovlje kako posredstvom znanstvenih radova Dobrovskoga

[78] Isto, str. 20.

[79] Isto, str. 26, 28-30.

tako i posredstvom ideja koje je Šafařik u Novom Sadu preuzeo neposredno od nasljednika Patrijaršije.

Kao dokaz da nije riječ o slučajnoj zabludi, neznanju ili sličnom nego o načelnome bizantskome stajalištu navest ćemo ovo: godine 1885. Miklošič u Beču, Petrogradu i Moskvi izdaje svoj *Dictionnaire abrégé de six langues slaves (russe, vieux-slave, bulgare, serbe, tchèque et polonais) ainsi que français et allemand.* Hrvati se ne spominju. Godine 1890. profesor Ržiga u Moskvi izdaje djelo *Sintaksis slavjanskih jazikov.* U njemu se obrađuju ovi jezici: staroslavenski, ruski, poljski, lužičkosrpski, češki, slovenski, srpski i bugarski. Hrvatski se jezik ponovno ne spominje. Smatramo da bi taj najstariji slavenski državni narod uistinu zaslužio da ga se spomene.[80]

Godine 1836./1837. Šafařik objavljuje svoje najznamenitije dvosveščano djelo *Slovanské starožitnosti* (*Slavenske starine*) koje je dvaput prevedeno na njemački jezik, prvi put 1843. u izdanju Mosiga von Aehrenfelda, a drugi put u Jiričekovu izdanju. To djelo desetljećima je slovilo kao mjerodavan izvor za proučavanje prapovijesti slavenskih naroda do 10. stoljeća.

Pritom nam je zanimljivo to što je Šafařik promijenio mišljenje o bugarskome i hrvatskome pitanju u odnosu na svoje gore spomenuto djelo. Osobito kada je riječ o bugarskome pitanju, Šafařik je posve ispravno spoznao da Bugari miješanjem s uraloaltajskim Bugarima i svojim državotvorstvom predstavljaju spašene ostatke nekoć velikoga naroda koji je uglavnom nastanjivao Moldaviju, Vlašku, Sedmogradsku, južnu Ugarsku, od rijeke Pruta do ušća Drave u Dunav, nekadašnju Meziju i istočnu Srbiju do Morave, zatim Traciju, Makedoniju, Albaniju i Tesaliju pa čak i dijelove Grčke.[81] To treba djelomično primiti sa zadrškom jer sve te krajeve nisu nastanjivali isključivo bugarski Slaveni, nego su oni sadržavali i raštrkane takozvane anonimne Slavene.

Kada je riječ o Hrvatima, Šafařik je također nastojao ispraviti nanesenu im nepravdu, ali nije bio ni približno tako široke ruke kao prema Bugarima. Posve je ispravno spoznao da su sjeverna Dalmacija i susjedna zapadnobosanska i hrvatska područja (Lika) središte naseljavanja Hrvata te im je to i dodijelio,

[80] U odgovoru »saveza desetorice« na Wilsonovu notu od 19. prosinca 1916., koja je prema engleskim izvorima sastavljena u Rusiji, govori se samo o »oslobođenju Slovenaca, Čeha i Slovaka od tuđinske vlasti«, dok se Hrvati i dalje prešućuju pogotovo jer su tako odlučno stali na stranu Središnjih sila.

[81] I-1, II. sv., str.152.

no pritom se strogo držao Konstantina Porfirogeneta pa je područje Hrvata na istoku ograničio Vrbasom, a na jugu Cetinom,[82] dok je Bosnu, Slavoniju i južnu Dalmaciju ponovno dodijelio Srbima.[83]

Jasan je njegov način razmišljanja. Nakon što je na temelju kasnijih proučavanja morao promijeniti mišljenje u korist Bugara, otpao je veći dio srpskoga teritorija na istoku, jugoistoku i jugu. Da je zatim i prema Hrvatima postupio na isti način, Srbiji bi ostalo premalo, a da bi se mogao sačuvati stari pojam srpske veličine i premoći na Balkanu — pojam što ga je Šafařik usvojio tijekom svojih četrnaest godina života u srpskim svećeničkim krugovima. Šafařik je štoviše morao priznati da je njegovo stajalište u *Geschichte der slawischen Sprachen und Literatur* iz temelja pogrešno kada je riječ o južnome slavenstvu. Stoga je posegnuo za Porfirogenetom čiju povijest naseljavanja proglašavamo povijesnom krivotvorinom u nadi da će cijenjeni čitatelj sve više i više shvaćati da imamo pravo.

Ove su konstatacije važne jer je takvo Šafařikovo stajalište odlučujuće pridonijelo tomu da se Bosna u znanstvenome svijetu još uvijek smatra srpskom zemljom i da Srbi dijametralno suprotno povijesnoj istini još uvijek imaju znanstvenu osnovu da na temelju »nacionalnoga principa« mogu polagati pravo na te zemlje čak i izvan granica koje im određuje njihov sadašnji udio u stanovništvu, ne samo u Bosni, nego i u Slavoniji i na cijelome jugu Dalmacije počevši od Cetine.

Time još ni izdaleka nije iscrpljeno Šafařikovo značenje za razvoj srpskoga imperijalizma.

U prvome svesku djela *Slawische Alterthümer* u 7. poglavlju proučavanje se proširuje na izvorna imena Slavena, pri čemu Šafařik tvrdi da Slaveni imaju dva izvorna imena. Jedno od njih bilo je stranoga podrijetla i njime su osobito Germani nazivali Slavene, a glasilo je Winde, Winide, Wane.[84] Nasuprot tomu postoji i domaće ime za drevne Slavene koje glasi Serbi, Srbi.[85] Ta teorija nalazi uporište poglavito u jednom Prokopijevu odlomku gdje on kaže: »Prije su Slaveni i Anti imali jedno jedino ime; jedni i drugi od davnina su se

[82] Isto, str. 277-309.

[83] Isto, str. 237-276.

[84] I-1, I. sv., str. 69-92.

[85] Isto, str. 92-100.

zvali Sporen (Σπόροι). Mislim da je to zato što su živjeli σποράδην to jest raštrkano po selima.[86] Tu se Šafařik poziva na Dobrovskoga i konstatira da je riječ Spori zacijelo okljaštrena i da bi morala glasiti Serb, Srb. Iz toga proizlazi zaključak: »Drevno domaće ime svih ili barem većega dijela Slavena bilo je, kao što smo prethodno spomenuli, Serbi, Srbi.«[87] U 9. poglavlju »Die ältesten Zeugnisse über die Serben« Srbi se, uz navođenje brojnih izvora, na Baltiku, Crnome moru, u sjevernoj Rusiji itd. konstatiraju kao drevno, izvorno ime.

Te Šafařikove znanstvene teorije postale su osnovom za kasniji razvoj srpskoga imperijalizma. Bilo je sasvim nebitno što su one sasvim pogrešne. Navodno je Niederle u svojem djelu *Slovanské starožitnosti* izričito osporavao teoriju o praimenu Spori-Srbi. To nismo mogli provjeriti jer je djelo napisano na češkome, a tim jezikom ne vladamo. U svakom slučaju valja utvrditi da posljedice tih teorija još uvijek prevladavaju u političkome mišljenju i to ne samo u Rusiji i Srbiji i zemljama Antante, gdje ih zagovaraju dvije netom spomenute države, nego i u Austriji, Njemačkoj i Ugarskoj kao što ćemo poslije još dokazati. Ne treba čuditi što Srbi i Rusi na njima ustraju: naime, te su teorije od neprocjenjive vrijednosti za širenje pravoslavlja jer omogućavaju ustrajanje na pravoslavno-crkvenim imperijalističkim zahtjevima. U svakom slučaju, crkveno-pravoslavne osvajačke težnje spuštene su na svjetovnu i nacionalističku razinu, a budući da su znanstveno utemeljene, one u tom obliku do danas nisu prevladane, nego su sredstvo borbe protiv Monarhije.

U III. poglavlju spomenuli smo Vuka Stefanovića Karadžića kao utemeljitelja novosrpskoga književnoga jezika i književnosti jer se od srpskoga seljačkoga sina bez ikakve znanstvene naobrazbe uspio prometnuti u počasnoga člana akademija znanosti u Beču, Berlinu, Petrogradu i Moskvi. Njegove zbirke srpskih narodnih pjesama koje je Grimm 1824. preveo na njemački poznate su vjerojatno svakomu s književnom naobrazbom. U Beču je 1849. objavio spis pomalo neobična naslova: *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*.[88] Sam naslov otkriva da je u osnovi riječ o prepričavanju Šafařikovih znanstvenih ideja, poglavito onih iz *Geschichte der slawischen Sprachen und Literatur* (usp. str. 267-268). Već prvo poglavlje nosi naslov »Srbi svi i svuda«.

[86] Isto.

[87] Isto, str. 165.

[88] VI-15.

U njemu se spominje da je napisano još 1836. godine. Uvod u poglavlje glasi: »Zaista se zna da Srbi sada žive u današnjoj Srbiji (između Drine i Timoka, i između Dunava i Stare planine), u Metohiji (od Kosova preko Stare planine, gdje je Dušanova stolica Prizren, Srpska patriaršija Peć, i manastir Dečani), u Bosni, u Hercegovini, u Zeti, u Crnoj gori, u Banatu, u Bačkoj, u Srijemu, u desnom podunavlju od više Osijeka do Sentandrije, u Slavoniji, u Hrvatskoj (i Turskoj i Austrijskoj krajini), u Dalmaciji, i u svemu Adrijatičkom primorju gotovo od Trsta do Bojane. Za to u početku rekoh *zaista* se zna, jer se upravo još ne zna dokle Srba ima u Arnautskoj i u Maćedoniji ...« »U pomenutijem ovdje mjestima biće najmanje oko pet miliona duša naroda, koji govori jednijem jezikom, ali se po zakonu (religiji) dijeli na troje: može se od prilike uzeti da ih oko tri miliona ima zakona Grčkoga ..., od ostala dva miliona može biti da bi se moglo uzeti da su dvije trećine zakona Turskoga (u Bosni, Hercegovini, Zeti i t. d.), a jedna trećina Rimskoga ...; mora se čuditi kako se barem ovi Srbi zakona Rimskoga ne će *Srbi* da zovu. ... Tako oni (muslimani) dojakošnje svoje ime Srbi, koje je sa zakonom hrišćanskijem i s prećašnjijem životom njihovijem vrlo skopčano bilo, ne samo odbace, nego im žao budne i raja njihova da se njime diči, i nazovu je *Vlasima*. ... samo je onima Rimskoga zakona još teško *Srbima* nazvati se, *ali će se po svoj prilici i tome malo po malo naviknuti; jer ako ne će da su Srbi, oni nemaju nikakvoga narodnoga imena.*[89] Da reku da su jedni *Slavonci*, drugi *Dalmatinci*, treći *Dubrovčani*, to su sve imena od mjesta u kojima žive i ne pokazuju nikakvoga naroda. Da reku da su *Slaveni*, to su i Rusi i Poljaci i Česi i svi ostali Slavenski narodi. Da reku da su *Hrvati*, ja bih rekao da ovo ime po pravdi pripada najprije samo *Čakavcima*, koji su po svoj prilici ostaci *Porfirogenetovih Hrvata* i kojijeh se jezik malo razlikuje od Srpskoga, ali je opet bliži Srpskome nego i jednome Slavenskom narječju; a po tom *današnjijem* Hrvatima u Zagrepskoj, Varaždinskoj i Križevačkoj varmeđi, kojijeh se domovina prozvala *Hrvatskom* poslije Muhačkoga boja, koji je bio godine 1526. (a donde se zvala *gornja Slavonija*), i kojijeh je jezik kao prijelaz iz Kranjskoga u Srpski; ali ne znam kako bi se tijem imenom mogla nazvati ona braća naša zakona Rimskoga koja žive n. p. u Banatu, ili u Bačkoj, ili u Srijemu i Slavoniji, ili u Bosni i Hercegovini, ili u Dubrovniku, i govore onakijem

[89] Tipičan primjer bizantinskoga razmišljanja. Samo je Srbin narodno ime, ali ne i Hrvat. Tko ne priznaje Bizant, u načelu je »nitko«.

istijem jezikom kao i Srbi.[90] ... Od onijeh pak Turskoga zakona ne može se još ni iskati da misle što o ovome srodstvu; ali kako se među njima škole podignu, makar i na *Turskome jeziku*, i oni će odmah doznati i priznati da nijesu Turci nego Srbi.[91] ... Dobrovski i Šafarik dokazali su da su se *Srbi* negda zvali svi Slavenski narodi, i da je *Srbi* starije nego i *Slaveni* ili *Sloveni*.[92] ... Kad Turci obladaju Srpskijem carstvom i narodom, patrijarha i oni ostave u pređašnjoj vlasti, tako da se i pod njima zvao i potpisivao: 'Božiju milostiju pravoslavnij arhiepiskop Pekskij i vsjem Srbljem i Blgarom, Pomorju, Dalmatiji, Bosni, obonpol Dunaja i cjelago Ilirika patriarh.'«[93]

Karadžića smo namjerno podulje citirali jer je taj utemeljitelj novosrpskoga književnoga jezika također postao utemeljiteljem novosrpskoga nacionalističkoga imperijalizma. *Osvajanje svih zemalja koje su nekoć pripadale Pećkoj patrijaršiji uzdignuto je na razinu srpsko-nacionalnoga ideala.* Taj imperijalizam u prvome se redu okreće protiv Hrvata koji se pomoću Šafarikovih teorija prikazuju kao jadni ostaci naroda bez egzistencijalnoga opravdanja te se i njima pomoću teorije o praimenu nalaže da se imaju utopiti u srpstvu kao slavenskome pramoru jer svaki je Hrvat kao Slaven Srbin dok Srbin može biti samo Srbin i ništa drugo.

Citirano mjesto sadrži srpski program za zapadnu stranu Balkanskoga poluotoka od 1850. do danas. U nastavku ćemo vidjeti koliko žilavo i dosljedno srpstvo radi na ostvarenju toga programa, a utoliko je uspješnije jer nije riječ samo o nacionalnom nego i o vjerskom osvajanju pri čemu srpstvo nepokolebljivo može računati ne samo na punu potporu svoje Crkve, nego i na punu potporu goleme svjetske velesile — Rusije.

Zamisao Vuka Karadžića imala je još jednu prednost. Ako je Hrvat *eo ipso* Srbin, ali ne i obratno, tada je logično da se ta zamisao može proširiti i na područje vlasništva pa se može reći: što je hrvatsko, to je i srpsko, ali ne i obratno. Vrlo često čuli smo Hrvate kako se žale da Srbi postupaju prema tom na-

[90] VI-15, str. 1-3, 6-7.

[91] Isto, str. 8.

[92] Isto, str. 9.

[93] Isto, str. 10. Naše poglavlje o Pećkoj patrijaršiji bilo je već dovršeno kada smo našli gornji Karadžićev citat. Kako bismo južnoslavensko pitanje prikazali svima razumljivo, bili smo prisiljeni postaviti neke nove teorije. Zadovoljstvo nam je što u ovom slučaju potvrdu nalazimo na klasičnome mjestu.

čelu. No, prvo smo sebi razjasnili tu stvar kada smo se upoznavali s vjerskim i nomadskim problemom. Činjenica je da je već Vuk Stefanović Karadžić postupao prema tom načelu. Pjesme je skupljao ne samo u Srbiji, nego i u Bosni i Dalmaciji, ne samo kod pravoslavaca, nego i kod muslimana i katolika da bi ih potom sve je prikazao kao srpsko narodno blago. Osim toga, najljepše je pjesme prikupio među bosanskim muslimanima. Poznata pjesma o Hasanaginici muslimanska je, dakle hrvatska. Novije spoznaje u književnosti navode na taj zaključak pa već u nekoliko navrata citirani profesor Prohaska konstatira: »Junačka pjesma i formalno je proizvod svijeta feudalne gospode, kao što je 'ženska pjesma' formalno izraz zadruge. Za činjenicu da je gospodski izraz junačke pjesme djelomice izblijedio kriva je kasnija povijest srpske (!) junačke pjesme pod Turcima: pod turskom vlašću nestaje izvorni nositelj i tvorac toga pjesništva — gospodski svijet — pa se junački spjev spušta na razinu puka poprimajući pučka obilježja, slično grčkoj epici u vrijeme kada više nisu postojali grčki junaci.«[94] Prohaska pritom ne uočava da su Srbi, uostalom kao svi Bizantinci, imali samo činovničko plemstvo i plemstvo po službi dok su rasno plemstvo imali samo Hrvati. Također ne treba smetnuti s uma da je kod katoličkih Hrvata Katolička Crkva (usp. str. 234) radila na iskorjenjivanju junačke pjesme pa se ona očuvala samo kod pravoslavaca i muslimana da bi njome opjevali povijesne događaje. Doduše, znakovito je da najpoznatiji južnoslavenski pučki pjesnik Andrija Kačić-Miošić potječe iz slavnoga staroga hrvatskoga plemićkoga roda Kačića i da je postao najznačajnijim južnoslavenskim autorom junačkih pjesama premda je bio katolik i franjevac.

Pa ipak, ova slika ne bi bila cjelovita ako ne bismo prikazali kako su na srpski narod djelovale Šafařikove ideje u spoju s idejama prvoga srpskoga povjesničara Rajića i s otrovom bizantinskoga vlastohleplja.

Godine 1872. M. S. Milojević u Beogradu objavljuje historiografsko djelo pod naslovom *Odlomci iz istorije Srba*.[95] Ondje između ostaloga čitamo i ovo: »... prvi pokret i potisak srpskih plem. bio od strane Kitajaca, u kom su se preko 3-4000 god. neprestano borili, dokle Kitajci nisu nagnali Srbe na dan. Sibir, a iz ovoga ih docnije dalje krenuli; te oni naseliše zemlje oko Kaspiskog, Azovskog, i Crnog mora, zemlje u Ermeniji, Rusiji i Đermaniji, a nešto Švedskoj, Belgiji i Franc. i tu se sučeliše sa drugim Srbima došavšim iz Afrike. ... Druga

[94] III-12, str. 164.

[95] VI-16.

i tako isto stara, samo još u starija vremena, narodima semičeskog plemena, izgnana iz Inđije iz svojih sop. zemalja, srpskog naroda grana ... proterivana je i saterana u dan. Malu Aziju: *odatle je prešla na ovaj srpski, sada tako zvani balkanski, tropolj, iz ovog u dan. Austriju, Italiju i Đermaniju gde je se u tim zemljama sučelila sa ostalim Srbima, kao i oko Crnogmora* i t.d. Treća prognata iz Inđije ... otišla je u dan. Afriku, tu se nastanjivala, borila, kao i ostale na svim zauzetim novim mestima; pa na posledku koje propala, tu na mestu, a koje opet gonjena egipatskim, tivskim i kartagenskim državama, prelazila u Evropu u dan. Španiju, Franc. i t.d. ... pod imenom Vandala, najmanjiji deo od iste, pokorila je i opljačkala Rim, pa propadala, i sasvim propala...«[96] »Srbi su nekada tuda (u svoj dan. Aziji) živeli i to kao nezavisan i gospodareći narod...«[97]

Na tog »povjesničara« dostojno se nadovezuje još jedan pisac, Sima Lukin Lazić koji je 1894. u Zagrebu napisao djelo *Srbi u davnini*.[98] Zanimljiva je već sama povijest nastanka te knjige. Zagrebački sveučilišni profesor i redoviti profesor slavenske filologije dr. Tomo Maretić napisao je *Slaveni u davnini* — djelo ne odveć značajno, ali besprijekorno. To je potaknulo Lazića, novinara bez srednjoškolskoga obrazovanja i suradnika lista *Srbobran* da napiše navedeno povijesno djelo. Njegova je glavna misao kako je djelo dr. Maretića tobože posve pogrešno jer da u prošlosti uopće nisu postojali Slaveni nego samo Srbi, koji su u svjetskoj povijesti odigrali najveću ulogu.[99] Pritom se obilno koristi Rajićem i Milojevićem, cijelu hrvatsku povijest prikazanu u radovima sveučilišnoga profesora Tadije Smičiklasa proglašava krivotvorenom[100] te između ostaloga navodi da ne postoji na zemaljskoj kugli nijedan drugi narod za koji bi se moglo reći: danas živi srpski narod, doduše malen pod svojim imenom, ali narod s prošlošću duljom od 5000 godina, kao najveći narod na planetu, kao najmoćniji narod na kugli zemaljskoj, beskrajno brojan i beskonačno razgranat, koji je oplodio sve zemlje Europe, Azije i Afrike, koji je izgradio kulu babilonsku, narod kojemu bi se cijeli svijet uistinu trebao pokoriti, narod u kojemu je rođen sam Krist. Ne treba previdjeti da je to djelo doživjelo golem us-

[96] Isto, str. 51.

[97] Isto, str. 61.

[98] VI-17.

[99] Isto, str. 6.

[100] Isto, str. 25.

pjeh jer je — premda tiskano u pozamašnoj nakladi od 6000 primjeraka — rasprodano u najkraćem roku.

U tom pseudoznanstvenom, mahnitom vrzinom kolu nije smjela nedostajati ni srpska Crkva. Karlovački paroh Nikola Begović, koji je bio optužen i suspendiran zbog prejake povezanosti s Rusijom, napisao je 1874. *Istoriju Srbske Crkve.*[101] U tome dičnome povijesnome djelu on piše da nema dvojbi o tome da su Srbi kršćanski nauk primili izravno iz usta apostola Andrije i Pavla. S tim u vezi on se poziva na jedno mjesto iz Nestora prema kojemu su oba apostola stigla u Novgorod pa na temelju te priče ruska Crkva svoj osnutak također izvodi od apostola.[102] Stvar je dalje vrlo jednostavna. Svi su Slaveni Srbi, Novgorod je slavenski, dakle srpski grad, ergo Srbi su riječ Božju čuli iz usta apostola: solunski Srbi, sv. Ćiril i Metod, slavljeni slavenski apostoli, zaputili su se u Moravsku. Nije nezanimljiva ni tvrdnja da je čak i Ulfilino evanđelje srpsko evanđelje.

Vjerujemo da je cijenjenome čitatelju već dosta te »znanosti«. Htjeli smo dokazati koliko su u tom narodu bolesno razvijeni vlastohleplje, megalomanija i nagon za širenjem. Dakako da te sklonosti ne dolaze do izražaja svagdje ovako priglupo bahato, ali su zamjetne u svemu što Srbi čine, misle i nastoje i njihova su misao vodilja. I još jedna primjedba: kakve koristi od toga što je dr. Maretić sveučilišni profesor, a Sima Lukin Lazić bijedno piskaralo bez obrazovanja? Potonjega vodi moć vjerske misli i on se u svako doba osjeća ne samo ravnopravnim sveučilišnom profesoru, koji nije njegove vjere, nego čak i nadmoćnim.

Bilo nam je stalo pokazati na koji su se način ovdje već prikazane sklonosti srpstva širenju i osvajanju, koje su ukorijenjene u njegovu povijesnome i vjerskome odgoju te rasnim predispozicijama, nastavile razvijati i dobile nov zamah potaknute znanstvenim teorijama Dobrovskoga, Šafařika i Vuka Stefanovića Karadžića.

7. Svesrpstvo kao misao vodilja srpske državne politike

U trećem poglavlju ovoga djela već smo istaknuli brz tempo državnoga i političkoga razvoja Srbije. Nakon iscrpnih tumačenja te teme suvišno je ponov-

[101] VI-18.

[102] Usp. V-1, II. sv., str. 1.

no isticati koje je vrste bilo kiselo tijesto od kojega je tako brzo nabujao kolač srpskoga državnoga razvoja. Isti kvasac koristi se u modernome pansrpskome imperijalizmu, stoga moramo biti pripremni za jednako brzo širenje Karadžićevih ideja.

Trebalo nam je nešto truda da bismo pronašli točku za koju možemo reći da pokazuje kako je srpska državna politika prihvatila imperijalističke ideje Vuka Karadžića. Nesrbin će lako skliznuti preko glatke površine srpsko-bizantinskoga prikazivanja povijesti ne primjećujući što se zapravo želi reći.

Ovdje ćemo navesti odlomak iz višestruko citiranoga djela poznatoga srpskoga povjesničara St. Stanojevića: »Tako je od 1860. god. počeo i kod Srba nacionalni, kulturni i politički pokret, pun oduševljenja i sentimentalnosti, pokret, čiji su članovi bili zaneti nacionalnim idejama, borbom za političku slobodu i za prosvetni napredak. *Taj prosvetno-kulturni pokret počeo je među Srbima u južnoj Ugarskoj, a zahvatio je ubrzo gotovo sve srpske zemlje. Dositejeve i Vukove ideje već su bile prodrle i osvojile sve umove, a Vukova dela, u kojima su bili bogati izvori za tradicije, jezik i običaje narodne, davala su bogate bogate hrane preteranom oduševljenju za narod i sve što je narodno.*«

»Naporedo sa oduševljenjem za narod i narodne osobine išla je i borba za političku slobodu, koju su vodili Srbi u Ugarskoj, *zajedno sa Hrvatima i Mađarima, protiv reakcionarne Austrije. ... Ideja o srpstvu i jedinstvu srpskoga naroda silno prožima u to doba sve duhove i pomaže težnju za kulturnim i političkim jedinstvom.*

U isto je doba knez Mihailo, zahvaćen također tim pokretom, radio praktično na ostvarenju njegovih ideala. Čim je došao na presto, on je počeo spremati teren za emancipaciju od turske vlasti i turskog uticaja. U unutrašnjoj politici bio je knez Mihailo protivnik velike slobode i, oslanjajući se na konzervativne elemente u zemlji, gonio je liberalnije ljude, ali je u spoljnoj politici vremenom sasvim prihvatio ideje omladinskog pokreta i težnje za ujedinjenjem srpstva.«[103]

Na prvi pogled sve ovo djeluje bezazleno, no čovjek se tek dugogodišnjim školovanjem mora izvještiti da bi to razumio. Iz prethodno rečenoga moramo konstatirati: 1. Gore opisani pokret potječe iz južne Ugarske. 2. Njegov sadržaj bilo je ujedinjenje srpstva prema idejama Vuka Karadžića. 3. Državna politika

[103] III-5, str. 304-305.

tadašnje Kneževine Srbije u svoj je program od 1860. uključila Karadžićev to jest svesrpski pokret. 4. Knez Miloš u zemlji je provodio reakcionarnu politiku istodobno nastojeći pogled naroda usmjeriti prema van.

Također bi bilo potrebno najvažnije gore spomenute momente provjeriti u srpskoj literaturi onoga vremena. No, u tome su nas sprječavale koliko osobne toliko i opće aktualne prilike. Stoga ćemo pomoć morati potražiti na drugome mjestu.

Godine 1839. mađarski Srbin dr. Jovan Subotić zauzima stajalište prema ilirizmu i u *Novom serbskom letopisu* Matice serbske u Novom Sadu (Budim, 1839., dio 3, knjiga 48, str. 93-124) piše članak »Neke misli o sojuzu Književnom' Slavena na jugu i toga sojuza imenu«. Iz članka preuzimamo rečenicu: »Dalmatinci, Srblji horvatski, Bosanci, Hercegovci, Serbijanci, Srblji ungarski, Slavonci, to su svi pravi 'Srblji'. Horvati šta su? I to su pravi Srblji. Horvatske u Sarmaciji Azijskoj nema, a zna se, da su oni i tamo pored Srbalja koi su i tamo Srblji bili, živili.« (str. 115)

U ovoj rečenici već na prvi pogled prepoznajemo Rajić-Šafařika i to još prije objave *Kovčežića*.

U hrvatskome Saboru srpsko se pitanje prvi put javlja 1861. godine. Na svibanjskome zasjedanju te godine Živković, banatski Srbin,[104] iznosi zahtjev da Hrvatska ustupi Vojvodini cijeli Srijem te moli Hrvate da podupru srpska nastojanja za ponovnom uspostavom Vojvodine. Hrvati to ne odbijaju, ali izbjegavaju dati izravan odgovor naglašavajući teritorijalnu nepovredivost Kraljevine Hrvatske i Slavonije.[105]

Nekoliko dana poslije ponovno se postavlja isto pitanje. Srpski patrijarh Rajačić iz Srijemskih Karlovaca, potaknut izjavom hrvatskoga povjesničara Ivana pl. Kukuljevića »da u Krajini živi goli[106] hrvatski narod« podnosi hrvatskome Saboru predstavku u kojoj se svim silama trudi dokazati da u Vojnoj krajini žive isključivo Srbi. Ivan pl. Kukuljević, koji u duhu tadašnjega vladajućega južnoslavenstva nije mogao nastupiti protiv Srba, uzmiče uz konstataciju da nije izrekao tu tvrdnju, govori o jedinstvu Hrvata i Srba i traži da se

[104] Poslije je za bana Mažuranića, Pejačevića i Khuena Héderváryja u Hrvatskoj imao važnu ulogu, dugo je bio predstojnik odjela unutarnjih poslova te stekao naslov baruna.

[105] VI-19, I. sv., str. 34.

[106] golo, tj. jedino, samo (nap. ur.)

zahtjev ustupi »Južnoslavenskoj akademiji znanosti«[107] u Zagrebu koja je tada bila u osnivanju. Oba pravoslavna mitropolita u Saboru, Kragujević i Jovanović, zdušno podupiru spomenicu patrijarha Rajačića i traže da hrvatski Sabor ozakoni da u Hrvatskoj i Slavoniji osim Hrvata žive i Srbi. Već spomenuti banatski Srbin Jovan Živković potom predlaže sljedeću rezoluciju: »Dočim se veliki župan zagrebački u prošastoj sjednici glede protesta Nj. Svetosti srbskog patriarha Josipa Rajačića izrazio, da on u svojem govoru od 29. travnja nije rekao, da u Krajini živi narod čisto hrvatski nego 'naški', pod kojim imenom je on pleme srbsko isto tako kao i hrvatsko razumjevao, to isti patrijarhov protest prestaje biti predmetom svakog dalnjeg saborskog pretresanja, dočim nije ni ovaj sabor ikojom prilikom niekao, dapače priznaje, da u susjednoj Krajini ima i naroda srbskoga i podobno izrazu Njeg. Svetosti želi, da Srbi i Hrvati kao najbliža i jednorodna braća jedan drugom ime i pleme kao narodne svetinje ljubi i počituje, da i kao dosad, tako i odsadu bratskoj slozi ostanu.« Ta je rezolucija jednoglasno prihvaćena i napismeno dostavljena patrijarhu Rajačiću koji zbog bolesti nije bio na sjednici.[108]

Uspjeh kampanje koju je pokrenuo patrijarh Rajačić svakako je bio taj da su Srbi prvi put u povijesti u Hrvatskoj-Slavoniji priznati i ozakonjeni kao politički narod. Upada u oči laskavi i dopadljivi oblik rezolucije koju je predložio Živković i na koju su Hrvati doista nasjeli.

Ako na temelju prethodno rečenoga provjerimo Stanojevićev citat, čini se zaista točnim da su politička strujanja koja odgovaraju teorijama Vuka Karadžića živjela u južnoj Ugarskoj i prije negoli su formulirana te su odande prešla u Srbiju kao i to da su Karlovačka patrijaršija i o njoj ovisno svećenstvo, u kojemu se nastavljala tradicija Pećke patrijaršije, postali nositeljima toga strujanja i pronositeljima te ideje.

Ne možemo pratiti daljnji razvoj tih zbivanja u Hrvatskoj, no svakako moramo utvrditi da se srpski pokret bio veoma razmahao što je bilo osobito vidljivo po tome što su nositelji srpske ideje nastupili s tvrdnjom da su Hrvati Srbima oteli jezik jer da je štokavsko narječje što ga je prihvatio Gaj srpsko, a ne hrvatsko. Postupno je sve više u prvi plan izbijala Šafařik-Vukova teorija koja negira Hrvate polazeći od stajališta da je tobože samo »Srbin« etnički na-

[107] danas: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (nap. ur.)

[108] VI-19, I. sv., str. 36-37.

ziv koji obilježava narodnu pripadnost dok je »Hrvat« samo teritorijalni naziv kao primjerice Štajerac ili Salzburžanin te da ne može i ne smije biti ni nacionalno ni politički relevantan.

Takav zaključak izvodimo iz činjenice da je u Hrvatskoj nastao književni pokret protiv srpskih nastojanja. Na čelu toga pokreta bio je dr. Ante Starčević, kasniji utemeljitelj stranke i politički vođa Hrvata, koji je 1866. objavio raspravu *Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?*,[109] 1868. raspravu *Ime Serb*,[110] a dvije godine poslije, aludirajući na Šafařika, *Pasmina slavoserbska po Hervatskoj*.[111] Dr. Starčević ispravno je uvidio koliko je takozvano jugoslavenstvo pogodovalo prodoru Srba, toga se odrekao i htio biti samo Hrvatom. U ostalim dvjema raspravama srpskomu nijekanju hrvatstva suprotstavio je hrvatsko nijekanje srpstva došavši do ispravne spoznaje (donekle slične našoj) o balkanskoromanskome podrijetlu Srba u hrvatskim zemljama te do zaključka: Srbi na hrvatskome teritoriju poslavenjeni su Vlasi, dakle oni su Hrvati.

Na papiru to izgleda vrlo zgodno, no on posve previđa povijesnu, kulturno-povijesnu i crkveno-povijesnu pozadinu toga zamršenoga pitanja.

Nastavimo ovdje pratiti svesrpsko pitanje. Zacijelo upada u oči da 1862. u Bosni i Hercegovini počinje jaka srpska agitacija kojoj valja pripisati činjenicu da je pod predsjedanjem popa Teofila Petranovića, rodom iz Drniša u Dalmaciji, u Sarajevu osnovano društvo koje je sebi uzelo u zadatak da u Bosni uobičajene nazive za pravoslavce kao što su vlah, hrkać, rišćanin i rumi zamijene imenom »Srbin« šireći srpsko ime. Tom društvu pristupili su Đuro Rajković iz Dubrovnika, Nikola Pavlović, Anton Jeftanović, Vaso i Risto Hadži Ristić. Međutim, Društvo je ubrzo pokazalo svoje pravo lice. Počelo je propagirati ideju o skorome raspadu Osmanskoga Carstva, o srpskoj budućnosti Bosne, o obnovi Dušanova carstva i slično. Zbog toga je bosanski valija Osman-paša ukinuo Društvo, a Petranovića, Pavlovića i Vasu Hadži Ristića prognao iz Bosne. Druga dva člana prešla su u vladinu stranku i od Visoke Porte primila odličje.[112]

[109] VI-8.

[110] VI-6.

[111] VI-7.

[112] VI-21, str. 17-19.

Godine 1862. i 1863. Crna Gora potaknula je agrarne nemire u Hercegovini.[113]

Godine 1866. pop Vaso Pelagić podrijetlom iz Banata osnovao je u Banjaluci pravoslavno sjemenište. Međutim, turske vlasti ubrzo su shvatile da se sjemeništarci više bave vojnom obukom nego teologijom pa su sjemenište zatvorile, a Pelagića prognale u Malu Aziju.[114]

Srpska je agitacija i u bugarskim krajevima uzela toliko maha da su Bugari bili prisiljeni tomu se suprotstaviti. Bugarski nacionalni odbor 29. listopada 1868. svim eparhijama u Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji šalje okružnicu kojom pravoslavce u tim zemljama poziva da se priključe bugarskoj narodnoj ideji. Srbi zbog toga ulažu prosvjed carigradskome patrijarhu.[115]

Čini se da se svesrpski pokret u Dalmaciji jače razvio tek malo poslije. Prvi članci napisani sa svrhom obrane od srpstva pojavljuju se 1868. i to prvo članak poznatoga dalmatinsko-hrvatskoga vođe Mihovila Pavlinovića, koji je te godine održao govor »Hrvatstvo, Srbstvo, Slovinstvo i Narodne Čitaonice« koji je potom i tiskan.[116] Nekoliko godina poslije pojavljuje se polemični dijalog »Zadvarski«[117] i »Slavenstvo, Jugoslavenstvo, Srbo-hrvatstvo«[118] u kojemu se zauzima stajalište slično nauku dr. Starčevića i zalaže za čisto hrvatstvo, a protiv svih težnji za zajedništvom sa Srbima.

No, u Pavlinovićevu tekstu »Hrvatska misao« nalazimo ovaj odlomak: »*Misao srbska* u Dalmaciji sramežljivo i pritajena *začimala se* godine 1873. u Lasser-Rodić-Ljubišinu zemljaštvu pa duhata postala god. 1877—9. u srbskom klubu iz grmena: *divide et impera*;[119] i napokon mladim ljetom god. 1880. izišla na svjetlost obilata i brkata uz kumove kalugjere i dadilju omladinu grčko-iztočnoga sjemeništa.«[120]

Ovome neobičnome odlomku još ćemo se vratiti na drugome mjestu.

---

[113] IV-17, II. sv., str. 187.

[114] Isto, str. 190-191.

[115] Isto, str. 192.

[116] VI-23, str. 262-281.

[117] VI-24, str. 383-427.

[118] Isto, str. 428-532.

[119] (lat.) razdvajaj pa vladaj (nap. ur.)

[120] Citirano prema IV-24, str. 383 jer nisam mogao doći do spomenutoga Pavlinovićeva teksta.

Valja utvrditi da se pansrpska misao razvija od 1835. do 1860. u južnoj Ugarskoj, postupno *prodire u Kraljevinu Srbiju gdje ju prihvaća srbijanska državna politika te postaje glavnom mišlju srpske vanjske politike* odakle se prenosi na druga područja nekadašnje Pećke patrijaršije.

Zanimljivo je još utvrditi konkretan cilj te politike. Od 1766., to jest od vremena ukidanja Pećke patrijaršije, srpska Crkva gotovo je isključivo imala Grke kao crkvene poglavare i više svećenstvo. Tada pada u zaborav i postaje neučinkovita svijest o povezanosti Crkve, države i srpskoga naroda sadržana u geslu »Srbin je tko je srpske vjere« skovanome po uzoru na grčko načelo. Ta je svijest živjela zapravo još samo u južnoj Ugarskoj u kojoj su boravili Raci i nasljednici Pećke patrijaršije i gdje se njegovala tradicija nekadašnje povezanosti narodne Crkve, narodne države i narodnosti. Suprotno tomu pravoslavci su u pokrajinama Osmanskoga Carstva izgubili svaku nacionalnu svijest jer su bili ili poslavenjeni Vlasi ili popravoslavljeni katolici (Hrvati). U Trojednoj Kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) pravoslavni Vlasi počeli su se pohrvaćivati pod utjecajem sredine u kojoj su živjeli te hrvatskoga kulturnoga preporoda. Iz rastuće srpske države Crkva je crpila svoju snagu trudeći se svim raspoloživim silama i sredstvima da pravoslavcima nastanjenima na nekadašnjem području Pećke patrijaršije usadi svijest kako su oni ne samo crkveno nego i nacionalno Srbi. Od 1860. tu crkvenu akciju podupire i državna vlast tadašnje kneževine Srbije ulažući u to sve veća sredstva.

Upitamo li se o sredstvima kojima je raspolagao taj nacionalno-crkveni pokret i njegova osvajačka težnja, obavijest o tome naći ćemo u već citiranome djelu učenoga bosanskoga franjevca: *Crkva i škola bile su sredstva provedbe i rasadnici srpske misli.*[121] Taj autor osobito naglašava djelotvornost manastira ističući u Hercegovini manastire u Ostrogu, Kifinu Selu i Biogradu. Kod potonjih dvaju manastira okupljao se narod iz okolice Nevesinja, a u Ostrogu na pravoslavno Presveto Trojstvo (Trojičin dan) okupljao se narod iz cijele Bosne i Hercegovine te »te se je tu napajao dima sa žrtvenika, napajao duhom slobode i krijepio nadama u bolju budućnost. Vladari crnogorski rijetko su kada propuštali prigodu, a da osobno ne dogju k manastiru u Ostrog, a 'narod je gledao u njih kao u neku svetinju; kao u svoje svetitelje i vraćao se kućama srećan, da nije daleko čas oslobogjenja i ujedinjenja'. Novčani milodari, što bi tu

[121] IV-17, II. sv., str. 189.

padali, smatrali su se 'kasom za državne potrebe'. Uz to, za budući ustanak novac se je ne samotu nego i po drugim mjestima pod imenom 'kolača' pomno sabirao i u Cetinje slao.«[122]

Gore navedeno odnosi se samo na Bosnu, ali je neograničeno vrijedilo i za Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju. Bilo bi posve nelogično pretpostaviti da se taj duhom i ciljevima toliko jedinstven pokret u drugim zemljama služio bitno drugačijim metodama. Kada je riječ o Dalmaciji, referiramo se na citat dalmatinsko-hrvatskoga vođe Pavlinovića naveden na str. 283 koji tvrdi da je srpski pokret u Dalmaciji nastao kumovanjem kaluđera te da je u cijelosti sazrio u grčko-pravoslavnim sjemeništima.

Jednako je bilo u Hrvatskoj i Slavoniji. Već smo spomenuli da je karlovački pravoslavni patrijarh u hrvatskome Saboru prvi pokrenuo ozakonjenje srpskoga imena i u tome uspio uz pomoć pakračkoga i plaškoga mitropolita.

Kada je za vladavine bana Khuena-Héderváryja srpski pokret počeo uzimati maha, jedan je umirovljeni viši časnik pravoslavne vjeroispovijesti koji se osjećao Hrvatom u *Agramer Tagblattu* od 17., 18. i 19. ožujka 1891., br. 62, 63 i 64, pod pseudonimom S. S. Kirinski objavio niz članaka pod naslovom: »Serbe oder Kroate?« Iz članka od 18. ožujka preuzeli smo ovaj odlomak: »Imajući u vidu odnose prikazane u našem prvom članku, nameće se pitanje kako to da se naši jednovjerci u Hrvatskoj više vole zvati Srbima, a ne Hrvatima. Odgovor glasi: dotično je ime u našu domovinu uvezao tadašnji karlovački episkop Mušicki. Taj crkveni velikodostojnik, koji je bio na glasu kao vrlo učen čovjek, bio je prvi koji je svojoj duhovnoj i svjetovnoj pastvi počeo dokazivati kako oni nisu ni 'Vlasi' ni 'Hrišćani' ni 'Hrvati' (ovo posljednje ime prihvatili su — barem u tadašnjoj Banskoj krajini — svi pripadnici istočne Crkve) nego 'Srbi'. Tomu episkopu nipošto nije bilo na pameti raditi propagandu srpstva u svojoj dijecezi. Rodom iz Banata... itd.« Sada slijedi autorov pokušaj objašnjavanja koji samo dokazuje da tom inače vještome piscu uopće nije bila jasna bit toga pokreta.

Dakle, i revni srpski propagandist Mušicki bio je podrijetlom iz južne Ugarske.

Eto, to bi bio dokaz da je pravoslavna Crkva i u Hrvatskoj bila nositelj svesrpske agitacije. Što se tiče škole, poslije ćemo vidjeti kako se srpska borba

[122] Isto, str. 189-190.

posvuda, a osobito u Hrvatskoj, vrtjela oko nacionalno-vjerskih škola. Ban Mažuranić sedamdesetih godina nije dopuštao osnivanje srpsko-pravoslavnih vjerskih škola posve ispravno ističući da za takve odvojene škole ne postoji baš nikakvo pedagoško opravdanje. Čak je i ukinuo neke od tih prije osnovanih škola. No, osamdesetih godina za vladavine bana Khuena Héderváryja Srbi u Zagrebu ipak osnivaju srpsko-pravoslavnu vjersku školu i prvi srpski djevojački internat. Objektivno za to nije postojao razlog, no Srbi su trebali vlastite škole da bi, kako su se izrazili, »u njima njegovali srpski duh«. O kakvom je duhu riječ, dovoljno su nas poučile godine uoči rata...

Sada ćemo pogled kratko svrnuti samo na Srbiju te o tom pitanju poslušati još jednoga zanimljivoga autora, dr. Vladana Đorđevića koji u svojoj knjizi *Die serbische Frage* piše: »Od toga trenutka ideal Srba, kako u Srbiji tako i u Crnoj Gori, a također i njihovih vladara, bilo je oslobođenje *svih* Srba bez obzira na vjeru te ujedinjenje u jednu nacionalnu državu pri čemu im je nacionalno poslanje bilo mnogo važnije od sudbine nacionalne vladarske kuće. Radi ostvarenja toga nacionalnoga poslanja knez Mihajlo u dogovoru s knezom Nikolom Crnogorskim *bio je već spreman na rat. Objava rata bila je već spremna kada je Mihajlo ubijen.*[123] Knez Mihajlo Obrenović ubijen je 10. lipnja 1868. godine. Dakle, Srbija je još tada pod Obrenovićem radi ostvarenja velikosrpskih ciljeva htjela Austro-Ugarsku uvući u rat.

I kasnije pod Obrenovićima vidimo svesrpski pokret u punome zamahu pod okriljem srpske države.

Godine 1890. u »kraljevsko-srpskoj državnoj štampariji« u Beogradu objavljeno je treće izdanje knjige »za narod i školu« pod naslovom *Srpski svet u reči i slici*[124] autora Pet. M. Niketića, što znači da je prvo izdanje objavljeno vjerojatno još osamdesetih godina. Država je znala da srpska djeca uče (str. 3) da su »srpske zemlje: 1. Kraljevina Srbija, 2. Stara Srbija, 3. Maćedonija, 4. Crna Gora, 5. Bosna i Hercegovina, 6. Dalmacija, 7. Istra, 8. Hrvatska, 9. Slavonija, 10. Srijem, 11. Bačka, 12. Banat, 13. Srbija pod bugarskom vlašću (zapadna Bugarska).«

[123] VII-29, str. 127.

[124] Pet. M. Niketić, *Srpski svet (u reči i slici)*, Knjiga za narod i školu, Treće popravljeno i dopunjeno izdanje, Beograd 1890.

»Mladež« Visoke škole u Beogradu priredila je i kao prilog *Prosvetnome glasniku* (Službeni list Ministarstva prosvete i crkvenih poslova, svezak od siječnja 1892.) objavila »etnografsku kartu srpskih zemalja« (1:1,600.000) na kojoj su prikazane srpske zemlje: 1. istočna polovica Istre, 2. Hrvatska, 3. Slavonija, 4. južna Ugarska, 5. Srbija, 6. Bosna i Hercegovina, 7. Dalmacija, 8. Crna Gora, 9. Makedonija, 10. zapadna Bugarska. Područja oko Dragomana i Slivnice prikazana su kao čisto srpska područja, tek na istoku Sofije javljaju se Bugari pomiješani sa Srbima, a čisti Bugari javljaju se tek na desnoj obali rijeke Iskr.

Srpske studentske udruge u Grazu, Beču, Petrogradu također su svake godine izdavale domoljubne publikacije. »Srbi okupljeni iz svih srpskih krajeva od Balkana do Jadrana« izdali su i etnografsku kartu koja se posve podudara s onom beogradskom, a usto na 59 stranica u oktavu i tumačenje u kojem navode da su atlas izradili »na temelju povijesti, jezika, običaja i pjesništva«. Također kažu: »Srpski narod već punih pet stoljeća svojom krvlju obilježava svoje granice od Senja do Iskra i od Soluna do Budimpešte.«

Akcije prikazane u prethodnome tekstu — crkvene i školske akcije u Monarhiji kao i akcije prosvjećivanja i agitacije koje je provodila srpska državna vlast — upotpunjavao je razgranat sustav pokretanja različitih novina uz potporu srpske države. U listopadu 1884. u Zagrebu je osnovan *Srbobran*, zatim u Zadru *Srpski Glas*, potom *Dubrovnik* u Dubrovniku, *Velika Srbija* u Beogradu i poslije *Srpska Riječ* u Sarajevu. Premda u konkretnome slučaju to nije lako dokazati, općenito se pretpostavljalo da je te novine podupirala odnosno uzdržavala srbijanska vlada.

S obzirom na svoje današnje spoznaje to moramo smatrati nespornom činjenicom. Iz vlastita iskustva poznato nam je da je urednika *Srbobrana* Pavla Jovanovića pratio podrugljivi nadimak »Dinarčić« kao aluzija na potporu u dinarima koju je dobivao od srbijanske vlade. Također se sjećamo da smo osamdesetih godina u nekim hrvatskim novinama pročitali članak u kojemu se *Srbobranu* predbacivalo da ima otprilike samo 160 pretplatnika, ali da po cijeloj zemlji besplatno raspačava na stotine primjeraka. Ne sjećamo se daljnjih posljedica te polemike, no činjenica je da je *Srbobran* i dalje uredno izlazio i razašiljao besplatne primjerke. Posljedice vidimo danas. Također je činjenica da je bivši srpski predsjednik vlade Milutin Garašanin u svojoj borbi protiv tada vladajuće radikalne stranke 1891. u srbijanskoj Skupštini tu stranku optužio da je potratila tisuće dinara dijeleći ih različitim listovima u Austro-Ugarskoj,

a među ostalima izrijekom je spomenut *Srbobran* te još jedno ili dva prethodno spomenuta novoosnovana srpska glasila.[125]

Možemo zaključiti: od 1860. srpski (velikosrpski) pokret ideja je vodilja srpske državne politike. Stoga je posve pogrešno pretpostaviti, kao što to čini Seton-Watson,[126] da su velikosrpski ideal stvorili tek Karađorđevići i da ga se upravo njima treba pripisati. Čini se da se tom shvaćanju priklanja i *Österreichisch-ungarisches Rotbuch* iz 1914. godine.[127]

8. Novo ruho svesrpskih nastojanja

Majčica priroda ipak se i ovdje kao i svagdje pobrinula da se srpska stabla ne vinu nebu pod oblake. Već smo objasnili kako je srpsko presezanje izazvalo u Hrvata obrambenu reakciju koju je pokrenuo hrvatski političar dr. Ante Starčević. Ta obrambena reakcija utjelovila se u stranci — u Starčevićevoj ili hrvatskoj Stranci prava — koja je odbacila ilirizam i jugoslavenstvo ispravno spoznavši da oba smjera samo utiru put srpskome prodoru pa se okrenula politici čistoga hrvatstva suprotstavivši idealu Velike Srbije Veliku Hrvatsku te postavivši kao politički ideal najveće povijesno širenje hrvatske državne tvorevine. Koliko god taj pokret izvan zemlje nije bio ispravno prepoznat, toliko je u zemlji imao više uspjeha. Polako je potisnuo jugoslavenstvo i poluunionističku »obzorašku« stranku koja se za to zalagala te počeo privlačiti i pravoslavno stanovništvo jer ga je oslobodio neminovnoga sukoba s Monarhijom stvorivši pojam »pravoslavni Hrvati«. Osvajački raspoloženo, narodno-crkveno srpstvo vidjelo je da su njegovi osvajački ciljevi u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji ozbiljno ugroženi. Osim toga na Berlinskome kongresu Bosna i Hercegovina, suprotno očekivanjima, nije dodijeljena Srbiji nego Austro-Ugarskoj. Stoga je osvajačka ideja nakon kraćega razdoblja prilagodbe dobila novo ruho.

Godine 1899., na prijelomu stoljeća, stipendist srpske vlade u Parizu, Miroslav J. Spalajković, koji je na pariškoj École diplomatique studirao državne znanosti, objavljuje knjigu *La Bosnie et l'Herzégovine*[128] i za nju dobiva nagradu pariškoga Pravnoga fakulteta.

[125] IV-24, str. 319.

[126] VII-4, str. 430.

[127] V-17, str. 1.

[128] VI-26.

To djelo postalo je iznimno važno za razvoj južnoslavenskoga pitanja, no kako u Austro-Ugarskoj njegovo značenje nažalost nije prepoznato, a širim je slojevima ostalo nepoznato, morat ćemo se ovdje njime podrobnije pozabaviti.

Djelo samo sebe naziva »Studijom povijesti diplomacije i međunarodnoga prava« (*Étude d'histoire diplomatique et de droit international*) i sastoji se od uvoda posvećenoga istočnome pitanju, povijesnoga prikaza (*Exposé historique*) i pravne studije (*Étude juridique*).

S obzirom na važnost toga djela za daljnji razvoj situacije na Jugu ovdje ćemo što kraće i jezgrovitije prikazati njegov sadržaj i njegove glavne ideje i težnje.

1. Bosansko pitanje u biti je međunarodno pitanje koje se tiče cijele Europe. Pojedine velesile pozivaju se da se pozabave tim pitanjem tako da ga što bolje povežu s težnjama vlastite politike. »Bosna i Hercegovina bez ikakve su dvojbe najvažnija sastavnica istočnoga pitanja. Stoga to pitanje najtoplije preporučujemo pozornosti i promišljanju diplomata i državnika« (str. XXI). Zatim: »Francuska bi za vlastitu budućnost učinila kobnu pogrešku kada ne bi pokazala zanimanje za sudbinu kakvu su srpskome stanovništvu u Bosni i Hercegovini nametnuli Bismarck i Andrássy« (str. XXX). Usp. dalje XXV, XXXII, XXXIII itd.

2. Bosna i Hercegovina srpske su zemlje, narodnosno i rasno posve jedinstvene, vjerski doduše podijeljene, no Srbi su pripadnici svih triju vjeroispovijesti. (Autor se pritom koristi opsjenarskim trikovima omiljenim među Srbima kako bi prikrio Hrvate.) »Uz iznimku njemačkih naselja i nekoliko tisuća Židova koji žive u gradovima, stanovništvo pripada isključivo srpskoj nacionalnosti ili, nešto općenitije govoreći, onome dijelu južnoslavenske rase koji nosi ime Srba ili Hrvata« (str. XV). Zatim se Hrvati više uopće ne spominju, nego autor štoviše tvrdi: »Srba ima u Ugarskoj, Hrvatskoj-Slavoniji, Dalmaciji, Turskoj, *no u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini isključivo žive Srbi*« (str. XXV). Nadalje: »Najljepši dio srpske rase, onaj kojemu je krv najčišća od svake strane primjese, nalazi se upravo u Bosni i Hercegovini. Stoga je za Srbiju i Crnu Goru u njihovim današnjim granicama ponovno stjecanje tih zemalja njihova *prava i jedina svrha postojanja (la vraie et l'unique raison d'être), no prepreka tomu vječni je sukob dviju ideja — ideje Velike Srbije i ideje Austrije kao balkanske velesile*« (str. XXVI). Usp. dalje str. 68, 116, 333.

3. O Velikoj Srbiji govori se s ljubavlju kako bi se pridobila zapadnoeuropska publika. »Hoće li ikada postojati Velika Srbija ili neće? U tome je bit srpskoga pitanja. Može li ju Europa ukinuti? To je isto kao da se želi ukinuti srpski narod! Dakako, to je rješenje prihvatila Austro-Ugarska, ali ne i Srbi.« (str. XXIV). Ima i nešto bolje od toga. Spalajković citira ovako (*Histoire de la guerre d'Orient*, str. 96): *»Valja naglasiti da Bosanci i Hercegovci koji su većinom (!) istočne vjere* uopće ne teže tomu da potpadnu pod austrijsku vlast. Dapače, sanjaju o tome da ponovno uspostave srpsku državu ili da barem uživaju u svojoj autonomiji. Premda se trenutačno stišala, uznemirenost koja je vladala u Srbiji mogla bi u doglednoj budućnosti stvoriti ozbiljne komplikacije jer se *i u Beogradu i u Cetinju podgrijava nada da će se svi Slaveni Balkanskoga poluotoka ujediniti u jednoj, relativno jakoj naciji.*« (str. 30)

Ovdje treba navesti još jednu vrlo znakovitu rečenicu: »Pravoslavna je vjera u Bosni i Hercegovini najstarija; ona ondje predstavlja prvu uspostavu kršćanske vjere i civilizacije.« (str. XV) Ovo je tipična, bizantinska povijesna krivotvorina (usp. str. 219, 256).

4. Dodijelivši Bosnu i Hercegovinu Austro-Ugarskoj, sile potpisnice Berlinskoga kongresa učinile su veliku pogrešku i tešku nepravdu. Ako ih već nisu mogle dodijeliti Srbiji, trebale su tim zemljama dati autonomiju pod nekim srpskim knezom. Uostalom, rješenje Berlinskoga kongresa samo je provizorno (str. 89, 109, 118, 293, 299) jer je položaj tih zemalja apsurdan (str. 293), nenormalan (str. 315), samo *provizoran.* »Odluke Berlinskoga kongresa koje se odnose na pokrajine Bosnu i Hercegovinu nedvojbeno su plod goleme političke urote koju su skovale Austro-Ugarska, Engleska i Njemačka.« (str. 88) »Može se reći: Berlinski ugovor plod je sebične politike kratkoga daha, što su ispravno prepoznale velesile koje su odbile za njega jamčiti.« (str. 105)

5. Položaj je Austro-Ugarske u Bosni takav da je ona samo *mandatar* sila potpisnica Berlinskoga kongresa, a dodjela je toga mandata »une mesure de police européenne«[129] (str. 146). Stoga Austro-Ugarska ne može i ne smije širiti sferu svoje moći u Bosni, svako je pripojenje isključeno (str. 59, 151, 201) jer ona je samo držalac te zemlje (str. 221, 278, 283, 330, 333). Taj mandat vremenski je ograničen i privremen (str. 50, 78, 80, 82, 138, 164, 338). Austro-Ugarska nema puni suverenitet u Bosni (str. 144, 167), a ne postoji ni ikakva državno-

[129] (franc.) mjera uspostave europske policije (nap. prev.)

pravna sveza između Monarhije i Bosne (str. 152). Ona samo činjenično ima te zemlje kako bi u njima uspostavila sređene prilike (organisation des rapports stables).

6. Svekoliko nastojanje Monarhije usmjereno k osvajanju Istoka u suprotnosti je s njezinim stvarnim pravnim položajem u Bosni. Ona lukavstvom i silom pokušava prekoračiti granice prava (str. XVI, 75, 186, 254, 301, 333, 334, 336). *Austrija je samo pionir njemačkoga prodora na Istok* (str. XXIX, 65). Ona Srbe progoni nezajažljivom mržnjom i radi im o glavi (str. XVI, XVII, XVIII). »Posve je prirodno da se Austrija, žestoko progoneći nacionalnu svijest Srba koju svim sredstvima nastoji razbiti i uništiti (écraser), osobito okomila na autonomiju njihove crkve i škole, tu Ahilovu petu srpske nacionalnosti.« (str. XX)

7. Bosna i Hercegovina još uvijek *de jure et de facto* pripadaju Osmanskome Carstvu (str. 241-243), one su za Austriju inozemstvo i strane zemlje (str. 244, 247, 253). Sultan je jedini legitimni vladar kojega priznaju i sile potpisnice (str. 276). Turska ima pravo braniti svoje pravno područje. »Da bi zaštitila svoj teritorijalni suverenitet (sačuvala svoj integritet i državljane) u slučaju kršenja ovih obveza krivnjom Austro-Ugarske, Turska ima pravo poslužiti se svim diplomatskim sredstvima pa čak i posegnuti za oružjem.« (str. 331) No, ona također ima pravo zahtijevati prekid austrougarske okupacije.

8. U skladu s tim pravnim položajem i situacijom sile potpisnice moraju nadzirati ponašanje Austrije te ju eventualno prisiliti da Bosnu vrati zakonitom vlasniku (str. 332) tim više što Austro-Ugarska nije ispunila svoj mandat (str. 136, 158): nije uspostavila mir u Bosni (str. 191-192), nego tu zemlju izrabljuje, trgovinu je uništila (str. 194-195), a narod proganja. »Srpski narod u Bosni i Hercegovini osjeća da je vlada te zemlje prema njemu neprijateljski nastrojena. Sve što je u vezi s njegovom nacionalnom opstojnošću — povijest, Crkva, škola, knjige, ćirilično pismo, čak i ime 'Srbin' — nemilosrdno se progoni. Bosanske se Srbe u njihovoj domovini smatra neprijateljima i prema njima se tako postupa. Posljedica je toga da bi se oni sada — prema vlastitoj izjavi — *radije vratili pod tursku vlast.*« (str. 192) Monarhija osobito nije riješila svoj glavni zadatak — agrarno pitanje (str. 157, 172) — zadatak koji su riješile sve malene balkanske države.

9. Iz svega rečenoga može se osjetiti kakvim duhom odiše ta knjiga u odnosu na Austro-Ugarsku Monarhiju. Moramo naglasiti da ovdje ne možemo ni opisati taj duh huškačke, nesnošljive, prezrive mržnje prema časnoj Habs-

burškoj Monarhiji. Stoga ćemo sastaviti samo kraći izbor najvažnijih izjava: Austro-Ugarska »politički podsjeća na Danteov pakao.« (str. XXII) Autor osobito rado navodi Francuze koji su neprijateljski nastrojeni prema Austriji, među inima i Alberta Maleta: »Kada je Austrija morala prestati biti tamničarom Italije, svesrdno je nastojala postati tamničarom Srba zanoseći se mišlju da si tako utire put prema Solunu. Zahvaljujući Austriji, oslobođenje srpske rase danas je, 1896. godine, na istome stupnju na kojem je bilo 1826. godine. Zahvaljujući Austriji, od otprilike osam milijuna Srba (Šafařik, Karadžić!) neovisno ih je tek nešto više od dva milijuna.« (str. XXVII) »Nakon što je Austrija potjerana iz Italije i Njemačke (chassée), nije joj preostalo ništa drugo nego baciti se na Istok« (rabattre, str. 68). Zatim se daje riječ Bérardu, također jednom dragom Francuzu: »Austriji su potrebni turska anarhija, albanski pokolji, grčka i bugarska razbojstva, potrebne su joj *patnje narodâ* da bi si utrla put prema Solunu.« (str. XLI) Jedan Rus također je dobio riječ: »Okupacija Bosne i Hercegovine pokopat će austrougarsku politiku na Istoku.« (str. XXIII) Na kraju autor sâm rezimira: »*Naposljetku, zar događaji ne pokazuju sve više i više da austrougarska država nije sposobna preživjeti?*« (str. XXXVI)

10. Dakako, odnos prema Rusiji posve je drugačiji. »Pariški mir imao je svojih dobrih i loših strana. Jedan od njegovih glavnih političkih rezultata bilo je uništenje znamenite legende o oporuci Petra Velikoga.« (str. X) (Ruska ideja o vladanju svijetom, usp. str. 229-230 u ovoj knjizi.) Zatim: »Pariški mir naveo je Rusiju da odustane od svoje politike 18. stoljeća i povede racionalniju politiku sukladnu suvremenim idejama međunarodnoga prava u smislu nesebičnoga oslobođenja pravoslavnih naroda.« (str. XI) No, glasnogovornik malene bizantske podružnice na Balkanu ipak se posve ne pouzdaje u Rusiju, nego brže-bolje navodi Henrija Thiersa: »Slavenski narodi koji nastanjuju europsku Tursku ne žele biti ni pod Rusijom ni pod Austrijom, nego prepušteni sami sebi. *Pravda će presuditi u pitanju koje politika nije bila sposobna riješiti.*« (str. 132) Riječ je o kasnijemu geslu: »Balkan balkanskim narodima.«

11. Prihvaća se i zastupa čitav niz teorija koje trebaju poslužiti namjeri knjige. Primjerice: narodnosno načelo temelj je suvremenoga međunarodnoga prava. (str. 119, 121) »Svaka narodnost ima sebi svojstven zadatak.« (str. 122; usp. 3. točku na str. 290 ove knjige). »Pitanje Bosne i Hercegovine također će se konačno riješiti prema narodnosnom načelu.« (str. 131) »Kada se država mijenja ili se stvaraju nove države, uvijek treba voditi računa o nacionalnim tež-

njama stanovništva.« (str. 129) *Ako unutar države jedan narod tlači drugoga, trebale bi intervenirati velesile.* (str. 101) U vezi s time navodi se Bluntschli, *Das moderne Völkerrecht der civilisierten Staaten als Rechtsbuch dargestellt* (Nördlingen 1872), čl. 478. Osobito su loše prošli Mađari: »U tom pogledu Ugarska predstavlja pravu opasnost za europsku zajednicu i zbog toga bi se *trebala dogoditi kolektivna intervencija uime prava, a u korist potlačenih naroda. Posezanje za tim sredstvom u svakom bi slučaju bilo posve legitimno jer bi se otklonila situacija koja je sa stajališta općega napretka krajnje neugodna.*« (str. 102-103) Još se jedna teorija raspreda nadugačko i naširoko: načelo jednakosti država (str. 321, 323). Namjera je jasna. U svim diplomatskim akcijama Srbiju treba izjednačiti s Austro-Ugarskom.

Posve je nemoguće iscrpsti sav sadržaj te krajnje opasne i huškačke knjige. Osobito smo gotovo sasvim preskočili onaj njezin znanstveniji dio i to upravo zato što je najslabiji. Ono što autor nije izravno kompilirao od drugih autora, prilično je bezvrijedno i uglavnom šuplje fraziranje poput primjerice nove inačice pojma suvereniteta i tako dalje (str. 323). Temeljno stajalište o državnopravnome položaju Bosne i Hercegovine doslovno je navođenje teorija njemačkoga znanstvenika dr. jur. Hansa Schnellera.[130] Koliko god je Spalajkovićevo djelo po svojoj znanstvenoj vrijednosti beznačajno, ipak ga valja smatrati remek-djelom diplomatskoga umijeća huškanja i politički tendenciozne literature. Smatramo da je ono zbog toga postalo iznimno važno za politički razvoj tijekom posljednjih petnaest godina južnoslavenske povijesti. Uvjereni smo

1. da je ono usmjerilo razvoj vanjske politike Kraljevine Srbije od dolaska Karađorđevića na vlast;

2. da je pridonijelo unutarnjopolitičkim problemima koji su 1908. potaknuli Monarhiju da počne rješavati bosansko pitanje te da se vanjskopolitički problemi koje je Monarhija imala nakon aneksije dobrim dijelom mogu dovesti u vezu upravo s huškačkim i otrovnim djelovanjem te knjige;

3. da su ideje koje propagira ta knjiga imale izvjesnoga utjecaja i na nastanak i širenje sadašnjega rata kao i na kovanje misaonoga oružja kojim se neprijatelji u njemu služe.

[130] VI-27.

Ovdje ćemo se pozabaviti 1. i 2. točkom dok ćemo treću ostaviti za neko kasnije poglavlje.

Da bismo shvatili utjecaj te knjige, moramo si predočiti prilike u kojima je nastala. Podrobno smo opisali vlastohleplje i megalomaniju koji su sedamdesetih godina pod utjecajem Šafařik-Karadžićevih ideja uzeli maha u Srbiji kao i u krugovima pridobivenima za srpsku ideju. U tom fantastično nezajažljivome obliku to je bilo relativno bezopasno. No, u borbi za neovisnost Srbija je ojačala, stasao je naraštaj političara koji su uviđali sav besmisao posrbljivanja Sibira i Krista. Narodni smisao za praktičnost tražio je konkretne ciljeve koji su trebali voditi računa koliko o bolesnoj megalomaniji toliko i o približno stvarnim mogućnostima. Ideja o srpskome osvajanju cijeloga Balkana vjerojatno se rodila u desetljeću nakon 1861. jer se inače ne bi mogla jasno izreći već u jednom francuskom djelu iz 1877. godine.[131] Pa ipak, taj zadatak i u tom obliku nadilazio je snage srpskoga naroda. U tom smislu neslavan svršetak srpsko-bugarskoga rata iz 1885. zacijelo je djelovao kao otrežnjenje. Jedanaest godina poslije uslijedilo je preoblikovanje ideje o srpskoj moći i to upravo pomoću Spalajkovićeve knjige koja je, kako proizlazi iz teksta, napisana 1896. godine.

U 4. poglavlju ovoga dijela prikazali smo kako je Pećka patrijaršija svoju osvajačku frontu premjestila na sjever i sjeverozapad, a od 1557. osobito cijelu Bosnu i Hercegovinu prošarala episkopijama i manastirima. Uspjeh toga osvajačkoga pothvata jest 43% pravoslavnoga stanovništva u Bosni i Hercegovini. Doduše, okupacija iz 1878. dovela je u pitanje taj crkveno-narodni osvajački pohod. Priljevom katoličkoga stanovništva počeo je rasti postotak katolika. Dok je u prvome popisu iz 1885. on iznosio 19,89% ukupnoga stanovništva, 1910. popeo se na 22,87%. U Bosni su također unatoč različitim preprekama zaživjele hrvatska nacionalna svijest i politika koje su prije okupacije postojale samo u tragovima. Tada su srpski krugovi, kako crkveni tako i politički, zacijelo zaključili da je time ugrožena velika prilika za širenje srpstva. Osim toga ni u jednoj drugoj pokrajini pravoslavni element nije dosegnuo tako visok postotak koji je premašio 40% stanovništva.

Stoga — ako smijemo tako reći — Spalajkovićevoj knjizi pripada zasluga da je u njoj formulirana politička dogma: Bosna i Hercegovina ključne su toč-

[131] Misli se na francusko djelo koje je citirao Spalajković: *Histoire de la guerre d'Orient* (1875 à 1876). Pariz 1877., str. 96. Usp. 3. točku, str. 290. u ovoj knjizi.

ke srpskih ekspanzionističkih težnja. Sa srpskoga gledišta ta je ideja bila posve ispravna i to ne samo zato što su mogla propasti njihova dotad najveća postignuća, nego i zato što bi zbog geografske konfiguracije konačno osvojenje Bosne i Hercegovina ujedno odlučilo i nacionalnu sudbinu Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Nakon posrbljivanja Bosne ti uski pojasevi teritorija neminovno bi se prije ili poslije također morali posrbiti, tim više što na obama područjima ionako već žive Srbi (Dalmacija 16%, Hrvatska-Slavonija 23%). Tu nacionalno-politički besprijekorno logičnu spoznaju Spalajković je izrekao u spomenutoj knjizi istodobno skicirajući način kako prevladati najveću poteškoću pri ostvarenju te zamisli — činjenicu da se Bosna nalazi u posjedu jedne velesile. Spalajković je upotrijebio pomalo jednostranu državnopravnu doktrinu njemačkoga znanstvenika Schnellera, sve to malo znanstveno nacifrao, zatim potkrijepio dovoljnom količinom diplomatskoga huškanja, političke sabotaže i blaćenja Austrije i Njemačke — i njegov majstorski uradak bio je gotov.

U unutarnjoj politici djelo je odmah naišlo na odjek, što najbolje dokazuje činjenica da se Spalajković zahvaljujući tomu prometnuo u najbolje grlo srpske diplomatske ergele. Prvo je službovao u Ministarstvu vanjskih poslova u Beogradu da bi ga prije Balkanskih ratova poslali u Sofiju, a zatim u Petrograd. Dakle, u posljednje vrijeme uvijek je bio na najvažnijim položajima neumorno radeći na širenju i ostvarenju svojih ideja, to jest da Bosnu i Hercegovinu priskrbi srpskoj državi i istodobno srpskoj nacionalnoj ideji. Naime, u okviru srpske države sudbina bosanskih muslimana (32%) i katolika (22,87%) po prokušanim bi obrascima vrlo brzo bila zapečaćena. S koliko se predanosti taj čovjek posvetio svojoj ideji dokazuje činjenica da se oženio Bosankom kako bi imao odlučujući utjecaj na razvoj događaja u toj zemlji. Oženio je kćer više puta spominjanoga srpskoga vođe u Bosni Gliše Jeftanovića iz Sarajeva. U tome ne smijemo vidjeti slučajnost, nego mudru proračunatost u smislu već spomenute srpske ženidbene politike. Zahvaljujući tim odnosima Spalajković je mogao steći utjecaj ne samo u Bosni, nego i — kao što ćemo vidjeti — utrti put svojim idejama na cijelome jugu Monarhije.

Tako je Spalajković svoja uvjerenja prvo više ili manje mogao iznijeti u Rusiji, a uz pomoć Rusije i u svim drugim europskim ministarstvima.

To djelo važno je zbog još nečega što smo shvatili tek poslije: Bizant je Austriju stavio u zapećak. Zapravo je Srbija napadač i osvajač koji želi zavladati Bosnom, dok je Austrija s pomoću tih zemalja, koje su povijesno i geopo-

litički pripadale njezinu nekadašnjem južnoslavenskome posjedu, samo htjela osigurati taj posjed. No, Spalajkovićevo je djelo sve koji su u to htjeli povjerovati, a oni nisu bili rijetki, uvjeravalo kako Austro-Ugarska želi *osvojiti »srpske i pravoslavne zemlje Bosnu i Hercegovinu« i kako ondje navodno na sve moguće načine zlostavlja srpske starosjedioce. Pomoću povijesnih krivotvorina, koje smo već prije prikazali, Austro-Ugarska je predstavljena kao zlikovac.*

9. Odnos Srbije prema Bugarskoj i Crnoj Gori

Ovaj dio ne možemo zaključiti prije nego što se pozabavimo odnosom Srba prema Bugarima i Crnoj Gori.

Nova bugarska država stvorena je Berlinskim kongresom 1878. godine. Ona svoj nastanak zapravo zahvaljuje prethodnome rusko-turskome ratu i uspjesima ruskoga oružja. Sanstefanskim mirom (3. ožujka 1878.) bugarska je država obnovljena nakon 485 godina, a njezine granice proširene do Egejskoga i Crnoga mora. No, Berlinski kongres znatno je smanjio opseg te državne tvorevine; člancima 1. do 12. stvorena je tributarna kneževina Bugarska koja je sezala do Balkana. Bugarska zemlja južno od Balkana ustrojena je kao autonomna pokrajina Osmanskoga Carstva dok je ostalo zadržala Turska.

Bugarska je mnogo kasnije, nešto više od pedeset godina nakon Srba, oslobođena turske vladavine i taj uspjeh više zahvaljuje ruskome oružju nego vlastitim uspjesima.

Tražimo li razloga veće snage koju su pokazali Srbi, lako ćemo utvrditi:

1. Bugarima je posve nedostajala vojnička obuka kakvu su Srbi dobili tijekom Austrijsko-turskoga rata. (Usp. str. 97-99.)

2. Kulturni rad kojim su se austrijski Srbi mogli baviti zahvaljujući sređenim prilikama u Monarhiji i koji je naposljetku turskim Srbima dobro došao kao prvi kulturni kapital također je posve nedostajao Bugarima pa su pod turskom vlašću sami morali mukotrpno stvarati prve kulturne temelje.

3. Dok su Srbi u susjedstvu, u južnoj Ugarskoj, imali nastavak svoje stare državne Crkve i državne misli, a u vlastitoj zemlji njihovi manastiri, organizirani prema svetosavskim tipicima, bili utočišta nacionalne misli i nacionalno-državnih težnji za moći, Bugarima je svega toga nedostajalo. Pravoslavna crkvena organizacija u bugarskim zemljama u cijelosti je bila u rukama Grka i služila im za heleniziranje Bugara pa se Crkva u Bugarskoj protivila nacionalnome oslobođenju Bugara. Stoga je prva borba Bugara bila usmjerena k oslo-

bođenju od grčkoga crkvenoga tutorstva. Borba se vodila od 1848. do 1872. godine. Zaprijetivši prelaskom na katoličanstvo, Bugari su se 1872. uspjeli izboriti za nacionalnoga crkvenoga poglavara, egzarha.

Već šest godina poslije (1878.) uspostavljena je bugarska država, doduše uz rusku pomoć. No, ta pomoć nije odigrala ključnu nego posve zgodimičnu ulogu: bugarska država ionako bi nastala, premda zasigurno malo kasnije.

Svakomu tko išta zna o biti bizantske države i Crkve, odmah je moralo biti jasno da podjela bugarskih zemalja na dvije pokrajine ne može biti dugoga vijeka. Ujedinjenje se doista i dogodilo 1885., samo sedam godina nakon Berlinskoga kongresa.

Neobično je da taj državni čin nije imao dopuštenje Petrograda. To je čudno utoliko više što je ujedinjenje bilo posve na tragu ruskih ideja iskazanih u Sanstefanskome miru. Moramo utvrditi sljedeće: ideja vodilja Sanstefanskoga mira bila je u Bugarskoj stvoriti rusku satrapiju i tako se približiti Carigradu. Međutim, Rusi su se poprilično preračunali. To razmišljanje moglo je nastati samo iz posvemašnjega nepoznavanja bugarske prošlosti. Sama po sebi posve je promašena bila ideja da će se jedan snažan vojnički narod, nakon što se 700 godina ogorčeno tukao sa starim Bizantom sve dok se oba nisu iscrpila, sada pretvoriti u podatno oruđe u rukama novoga Bizanta. Doživjevši s Bugarskom samo razočaranja, Rusija je odustala od sanstefanske ideje i vratila se ideji Pećke patrijaršije koja glasi: slavenski Balkan pod srpskim imenom i srpskim vodstvom.

Takvo stajalište vidljivo je kako drugdje tako i u ruskoj književnosti i znanosti (u bizantskome smislu, usp. str. 257). Osamdesetih godina 19. stoljeća ruski znanstvenik Jastrebov objavio je zbirku makedonsko-bugarskih pjesama i prikaza običaja pod naslovom *Običai i pesni tureckih Serbov* (Petrograd, 2. izdanje, 1889.). Ona nam trenutačno više nije pri ruci, no kada bismo se potrudili, zasigurno bismo našli još više dokaza toga obrata u ruskim stajalištima.

Istražujemo li suvremene odnose Srbije s Bugarskom, dovoljno podataka naći ćemo kod najpozvanijega tumača, St. Stanojevića. »Akciju kneza Mihaila u tome pravcu pomogla je i ta okolnost, što je Austrija u to doba bila oslabljena. Još 1866. god. knez Mihailo je bio sklopio savez sa Crnom Gorom; januara 1867. god. on je sa bugarskim emigrantskim komitetom u Bukureštu ugovorio akciju za vaspostavljanje Bugarske i njeno sjedinjenje sa Srbijom; posle predaje gradova on je sklopio savez i sa Grčkom (u septembru 1867. god.) i stupio u

sporazum sa Rumunijom, a agenti njegovi stalno su živo radili po Bosni i Hercegovini, Albaniji i Makedoniji.«[132] Bugari su bili dovoljno mudri da ne nasjednu na umilni zov kneza Mihajla, nego su prednost dali osnivanju egzarhata. To je svakako bio ispravniji put i taktički potez ne samo prema najezdi novohelenstva, nego i prema najezdi srpstva.

Kada Bugari 1885. proglašavaju ujedinjenje svoje kneževine s Istočnom Rumelijom, Srbija im objavljuje rat. Obično se pretpostavlja da je pravi povod takvoga srpskog postupka bila zavist. To se, doduše, može tako nazvati, no to nije pravi izraz. U jačanju Bugarske Srbi su vidjeli ugrozu ideje Pećke patrijaršije prema kojoj srpstvo treba biti vodeći i Bugarima nadređeni element. Kao dokaz tomu navodimo u prvome redu odgovarajući Stanojevićev odlomak o Srpsko-bugarskome ratu, a njega moramo smatrati najvještijim tumačem novosrpskih težnji za moći. On ondje kaže: »On (kralj Milan) je pre svega uvideo, da je snaženje Bugarske opasno po srpske interese, osobito stoga, što je Srbija potisnuta austriskom okupacijom Bosne sa zapada, te je, pošto joj je oduzeta mogućnost da se tamo širi i snaži, upućena na jug, dakle u krajeve, gde se morala sukobiti sa interesima Bugarske. Osim toga u Bugarskoj su se, posle timočke bune, okupili mnogi srpski emigranti, i kralj se Milan, zavađen sa radikalnom strankom i držeći vladu koja nije imala većinu u narodu, bojao da će emigranti preduzeti kakvu akciju protiv njega u Srbiji, gde je u to doba bilo mnogo nezadovoljnih elemenata.

Svest o svojoj snazi, koju je dobio posle ugušenja timočke bune i samopouzdanje, koje je u njemu podržavala austriska i nemačka diplomacija, zatim uverenje, da će jedino uspesima u spoljnoj politici moći slomiti radikalnu stranku, koja je bila svemoćna u narodu, a sa kojom je on mislio da nikako ne može raditi, — naveli su kralja Milana da se istakne kao zaštitnik berlinskog ugovora i da se odupre sjedinjenju istočne Rumelije sa Bugarskom. Stoga je kralj Milan oglasio Bugarskoj rat 1. novembra 1885. god.).«[133]

To što nam autor pripovijeda, obične su tlapnje. U tome lako prepoznajemo mukotrpno traženje razloga kojim bi se objasnilo pripremanje bratoubilačkoga rata, a pritom sačuvalo dostojanstvo te prešutjeli pravi razlozi. Da je taj rat pretežito bio dinastičke naravi, kako nas uvjerava Stanojević, tada bi nakon

[132] III-5, str. 307.

[133] Isto, str. 318.

njegova neuspjeha kralj Milan i njegova dinastija nesumnjivo bili pometeni kao što se to šesnaest godina poslije dogodilo njegovu sinu. Činjenica da se to nije dogodilo, najbolji je dokaz da se cijeli narod ili barem njegov pretežiti dio poistovjetio s motivima toga rata. Točna je samo prva rečenica Stanojevićevih objašnjenja — da je Srbija u jačanju Bugarske vidjela opasnost. Ta opasnost sastojala se u ugrožavanju nacionalnoga ideala osvajanja cijeloga južnoslavenskoga Balkana, u ugrožavanju ideje Pećke patrijaršije jačanjem Bugarske.

Nakon rata i popuštanja napetosti Srbija se ponovno pokušala približiti Bugarskoj. To nastojanje osobito postaje vidljivo dolaskom Karađorđevića na vlast. Nikola Pašić, koji je u to vrijeme vodio vanjsku politiku Srbije, radi toga dogovara susret između kralja Petra i kneza Ferdinanda u Nišu (19. svibnja 1904.) te posjet kralja Petra Sofiji (30. listopada 1904.). No, dok su urotnici predbacivali Pašiću da teži personalnoj uniji dviju država pod knezom Ferdinandom (vidi Balugdžićevu parnicu, 4. ožujka 1905.), oni sami radili su na posve istoj ideji, ali u korist kralja Petra pa su skovali plan za uklanjanje kneza Ferdinanda. To je na bugarskome kneževskome dvoru izazvalo duboko nezadovoljstvo, knez Ferdinand iz toga je izvukao pouku i otad izbjegavao putovati kroz Srbiju, nego ju je redovito zaobilazio u široku luku preko Rumunjske.[134]

Unatoč svemu u Beogradu je prigodom bugarskoga proglašenja neovisnosti 1908. vladalo opće uvjerenje da će Turska na to odgovoriti objavom rata, na što su je čak ohrabrivali ne pokušavajući prikriti da Srbija to neće pasivno promatrati.

Međutim, kasniji udvostručeni srpski pokušaji zbližavanja doveli su do saveza Bugarske sa Srbijom, Crnom Gorom i Grčkom i do Balkanskih ratova. Ti događaji svima su dobro poznati pa ćemo ovdje biti vrlo sažeti. Odlomak ugovora o podjeli plijena nije bio jasno sročen, a u slučaju spora bio je predviđen pravorijek ruskoga cara. Stoga je u skladu s prethodno opisanom orijentacijom Rusije od početka osamdesetih godina taj problem već unaprijed bio riješen na štetu Bugara. Budući da su predviđali da će ruski pravorijek biti na njihovu štetu, stvar su pokušali isforsirati nesvjesni svojega diplomatskoga i geopolitičkoga položaja. Ishod je poznat. Bugarska koja je u Balkanskome ratu postigla najviše i dala najveće žrtve, dobila je najmanje te bila oslabljena i ponižena.

[134] VI-28.

Poučena tim iskustvom Bugarska će se svrstati na stranu Središnjih sila ispravno shvativši da samo uz njihovu pomoć može izbjeći ostvarenje ideje Pećke patrijaršije.

Rekli bismo još nekoliko riječi o odnosu prema Crnoj Gori.

Prikazali smo povijest nastanka Crne Gore. Jasno je da postojanje dviju malenih država ne može odgovarati ni načelu bizantske težnje jedinstvu ni ambicioznim planovima srpstva. Stoga već rano vidimo pokušaje ujedinjenja koji su ipak ostali bezuspješni. No, usred užurbanih priprema koje srpstvo provodi tijekom sljedeće tri do četiri godine po dolasku Karađorđevića na vlast, događa se bombaški atentat u Cetinju. Još tijekom suđenja u Cetinju nastojali smo na temelju novinskih vijesti stvoriti sliku o tom događaju. Međutim, tu se u pravoj bizantinskoj maniri toliko masno lagalo da se čovjek naposljetku više uopće nije mogao snaći. Srpske su novine preplavile osobito slavensku publicistiku u Austro-Ugarskoj prikazima kako je tobože knez Nikola inscenirao cijelu bombašku aferu da bi se na taj način riješio nepodobnih.

Naknadno smo si dali truda da na temelju izvješća *Neue Freie Presse* provjerimo kako je teklo suđenje. Uspjeli smo utvrditi da je suđenje započelo 25. svibnja 1908. godine.[135] Plan se sastojao u tome da se zapale takozvana Biljarda,[136] prefektura i druge javne zgrade, pobiju ministri i još neke javne osobe te da se, dok je još sve u plamenu, princ Danilo proglasi knezom. Svi optuženici tvrdili su da bombe nisu bile usmjerene protiv vladarske kuće.[137] Na to je vremešni knez Nikola izjavio: »Moji podanici nisu krivi i ja se među njima mogu uvijek mirno kretati. Urota nije bila usmjerena samo protiv mene, nego i protiv kneževske obitelji.«[138] Poslije su osvanule vijesti: »Optužba se našla u problemima. Većina optuženika tvrdi da se od njih nasilno htjelo iznuditi priznanje.« No, jedan od okrivljenika, Đonović, priznaje da se tijekom istražnoga zatvora s ostalim suoptuženicima dogovorio da će sve poricati.[139] Zatim u *Neue Freie Presse* nalazimo još dva, tri nezanimljiva kratka članka i trag se ubrzo posve

[135] *Neue Freie Presse* od 26. svibnja 1908.

[136] Nekadašnja rezidencija Petra II. Petrovića Njegoša, dobila ime po biljaru, njegovoj omiljenoj igri. (nap. prev.)

[137] *Neue Freie Presse* od 28. svibnja 1908.

[138] *Neue Freie Presse* od 3. travnja 1908.

[139] *Neue Freie Presse* od 2. lipnja 1908.

gubi u burnim vremenima prije aneksije. U nerazmrsivome klupku laži, izvrtanja i krivotvorenja novinstvo i publika više se nisu mogli snaći i izgubili su zanimanje. Srbima je pošlo za rukom da pred velikom europskom publikom pometu pod stol istinu o slučaju koji je za njih bio vrlo neugodan.

Istina je pak ta da su Karađorđevići i krugovi bliski srpskome državnome vodstvu, najvjerojatnije uz znanje Karađorđevića, crnogorski narod nahuškali protiv njegova vladara, potom u krvavoj pobuni pokušali ukloniti članove vladarske kuće Petrović Njeguš te Crnu Goru ujediniti sa Srbijom. Unatoč tim zbivanjima pansrpske parole bile su dovoljno jake da nekoliko mjeseci poslije, tijekom aneksijske krize, kneza Nikolu potaknu na suradnju sa Srbijom i Karađorđevićima.

Nakon poraza u aneksijskoj krizi knez Nikola ipak je osjetio potrebu da ojača vlastiti ugled pa se 12. kolovoza 1910. okrunio za kralja. U Srbiji je taj državni čin izazvao podijeljene osjećaje. Beogradska *Štampa*, br. 208 iz 1910. događaj u Cetinju popratila je člankom »Crna Gora ispred Srbije« s izjavama poput: U Cetinju se utrkuje laž s glupošću. Da bi prikrili svoju bjesomučnu potrebu za veličinom i ublažili pohlepu za krunom, oni u svijet odašilju laži. Da bi prikrili jad i bijedu onoga siromašnoga naroda koji čak nema ni krumpira, a još manje kruha da bi se dosita najeo, u novinama serviraju gluposti garnirane objedama. Cetinjska je parola: Crna Gora ispred Srbije! Stoga smo proglašenje kraljevine morali nazvati bjesomučnom potrebom za veličinom jer to zapravo i nije ništa drugo. I tako se jadna ribarska barčica pretvara u gordu lađu. Ova nova kraljevina samo je inat-kraljevina. Nekoliko dana poslije ponovno će uslijediti članak u istome umilnome tonu. U njemu se između ostaloga tumači: Svaki događaj ostavlja traga, a slijedimo li tragove koji se vuku između Nikole i srpskoga vladara, jasno je vidljiva čvrsta nakana crnogorskoga vladara da postane stameni hrast u čijoj bi se sjeni trebali okupiti svi dijelovi srpskoga naroda. Stoga je ta komedija krunidbe kraljevskom krunom za cijeli narod ne samo suvišno nego čak i štetno slavlje.

Smatramo da smo čitatelje ovim dovoljno zagnjavili i da našim tvrdnjama nisu potrebni daljnji dokazi.

Za ljubav cjelovitosti navest ćemo još dvije vijesti iz zadnjega razdoblja svjetskoga rata. *Pester Lloyd* od 20. siječnja 1915. prenosi kako je srpski poslanik Vesnić u Parizu u intervjuu za *Le Petit Parisien* dao do znanja kako Srbija sada prvi put služeno objavljuje svoj stvarni cilj u svjetskome ratu, a to je na-

cionalno ujedinjenje svih Srba — Velika Srbija sastavljena od svih južnih Slavena, Slovenaca i Hrvata.

U vrijeme dok pišem ove retke *Frankfurter Zeitung* od 15. listopada 1916. donosi vijest iz Lugana kako je u Londonu osnovan »Serbian Society«[140] s ciljem ujedinjenja svih južnih Slavena pod srpskom krunom i Karađorđevićima. Uništena i iseljena Srbija ipak je imala još dovoljno snage da ponosnome britanskome narodu sugerira ideju Pećke patrijaršije!

Ukratko: *srž južnoslavenskoga problema jest u tome što se srpstvo razvilo u snažno imperijalističku, jednako vjersku koliko i nacionalno-političku težnju koja sve ostale južnoslavenske narode želi podjarmiti, asimilirati te na razvalinama susjednih država izgraditi vlastitu veličinu. Taj pokret nisu stvorili Karađorđevići, kao što se pogrešno predmnijeva, nego je on prirodna emanacija bizantske i srpsko-pravoslavne državne i crkvene misli; njegova povijest i razvoj stari su nekoliko stoljeća, a tijekom povijesnoga razvoja više je puta mijenjao oblik da bi se u svom današnjem obliku nacionalno-politički iskristalizirao tridesetih godina 19. stoljeća u južnoj Ugarskoj, a državno-politički od 1860. u novoj srpskoj državi.*

[140] Društvo su osnovali R. W. Seton-Watson, W. Steed i A. Evans. (nap. ur.)

VII. dio

Monarhija i južni Slaveni

1. Uvod

Ne možemo težiti tomu da ovdje napišemo iscrpnu povijest odnosa između Monarhije i južnih Slavena. Okvir naših tumačenja mora se prije svega svesti na one ključne trenutke koji su po našemu mišljenju odredili tijek događaja u južnoslavenskim pokrajinama i tim događajima davali smjer do početka svjetskoga rata.

Moramo priznati da ovome dijelu knjige pristupamo s izvjesnom tjeskobom. Glasnici novih shvaćanja i nazora oprečnih uvriježenim mišljenjima rijetko su nailazili na odobravanje ili zahvalu.

Pa ipak, polazimo sa stajališta da posljednjih pedeset godina južnoslavenska politika naše države kao cjeline daje vrlo nezadovoljavajuće rezultate: mnogo je nezadovoljstva, žrtve su velike, a uspjesi skromni. U svojoj iznimno važnoj brošuri Baernreither se žali: »Austro-Ugarska na Balkanu do sada na žalost nije znala steći naklonost.«[1] To je karakteristično obilježje njezine politike. Stoga tvrdimo da u uvriježenim mišljenjima i nazorima zacijelo postoje zablude, spoznajne pogreške koje sprječavaju ispravan uvid pa stoga i provedbu pravih mjera. Vjerujemo da smo svojim dosadašnjim izlaganjem dovoljno rasvijetlili južnoslavenske prilike da bi se shvaćanje toga pitanja moglo ne samo bitno unaprijediti, nego i izmijeniti.

Jedan od izvora pogrešaka jest to što glavne službe u Beču i Budimpešti nisu imale dovoljno izravnoga doticaja s neposrednom zbiljom na Jugu. Spoznaju su suviše crpli iz knjiga, novina, spisa, izvješća i sličnih izvora, a oni ni-

[1] V-14, str. 28.

kada ne prikazuju cijelu stvarnost, nego se obično kaže ili previše ili premalo u odnosu na činjenično stanje. Osobito službeni spisi dovode u zabludu. Oni uvijek sadrže stiliziranu istinu, stajalište koje odgovara izvjesnim uvriježenim pogledima, premisama i mišljenjima, a izražava se stereotipnim slikama i frazama. Čovjek se navikava promatrati stvari s određenoga stajališta i uopće ne želi povjerovati da se to isto može promatrati i iz drugoga kuta ili da su se činjenične pretpostavke onoga stajališta u međuvremenu mogle promijeniti. Već dva desetljeća živimo na Jugu i prilike godinama promatramo iz jedne druge perspektive — iz neposredne blizine. Stoga nam se one pokazuju u drugačijem svjetlu nego što su ih ljudi u Beču i Budimpešti naviknuli promatrati. To je slično psihološkom fenomenu kada čovjek hoda nepoznatom ulicom prvi put u jednom, a sljedeći put u drugom smjeru. Čovjek ju drugi put neće prepoznati jer mu sve izgleda sasvim drugačije! Tako je i ovdje: iz druge perspektive štošta vidimo drugačije. Stoga neka nam se ne zamjeri ako o mnogim pitanjima iznesemo drugačije mišljenje!

Imajući u vidu interese o kojima je riječ, također ne možemo smatrati svojom zadaćom da nastupimo odveć tiho ili oprezno ili da se čak klonimo otkrivanja zabluda, niti da načelno poštedimo stranke, osobe ili druge političke čimbenike. Strana nam je svaka politička tendencioznost ili ostrašćenost, stoga se trudimo tom pitanju pristupiti *sine ira et studio*[2] te neumorno tražeći objektivnu istinu, utvrditi one točke koje po našem shvaćanju ispravljaju uvriježeno mišljenje i u budućnosti Monarhiji omogućuju uspješniji razvoj na Jugu.

2. Austrija i južni Slaveni do Bečkoga kongresa 1815. godine

Odnosi vladarske kuće Habsburgovaca s najbližim južnim Slavenima — Hrvatima — započinju još prije stjecanja Ugarske (usp. str. 38-41, 47-48). To se zbilo kao logična posljedica njezina povijesnoga poslanja. Na državnome saboru u Regensburgu 1518. car Maksimilijan I. dobio je od pape posvećen mač i šešir kako bi kršćansku vojsku poveo u križarski rat protiv muslimanskih uljeza. Međutim, nekoliko mjeseci poslije, 12. siječnja 1519., snašla ga je smrt. Cilj Svete lige sklopljene u Rimu 1538. između Pavla III., cara Karla V., kralja

[2] (lat.) bez mržnje i pristranosti (nap. ur.)

Ferdinanda I. i Mletačke Republike bio je protjerati Turke iz svih europskih zemalja i otoka, ponovno uspostaviti Bizantsko Carstvo te Karla V. istodobno uzdignuti na rimsko i grčko carsko prijestolje.

U vrijeme propasti ugarske države, još prije mohačke katastrofe, kralj Ludovik II. 1522. ustupio je nekoliko hrvatskih utvrda (Krupu, Liku, Ostrovicu, Skradin, Senj, Knin i Klis) svojem šurjaku nadvojvodi Ferdinandu da ih brani od Turaka. Šulek smatra da je to bio začetak Vojne krajine.[3] U svakom slučaju, Habsburgovci 16. i 17. stoljeća cijelo su južnoslavensko pitanje promatrali isključivo s vojnoga gledišta, to jest obrane od navale turske vojne sile. To je uvjetovalo i sav daljnji razvoj prilika.

Već smo opisali tursku barbarsku taktiku kojom su ispred vlastite fronte uz pomoć balkansko-romanskih nomada sve pustošili rastjerujući stanovništvo da bi potom, kako su vojno napredovali, zaleđe fronte nastanjivali tim nomadskim elementom. Što se dogodilo? Hrvati se nisu mogli oduprijeti mahnitome rušilaštvu balkanskih Romana. U tome treba prepoznati jedan viši socijalni zakon: sjedilačko seosko stanovništvo nigdje se ne može oduprijeti navali nomada. Sjećamo se da smo negdje, vjerojatno kod Müllera, pročitali izvrsno tumačenje te misli. Nomad instinktivno mrzi bogatijega i sretnijega sjedilačkoga čovjeka, a tromi seljak koji se grčevito drži svojega posjeda nije dorastao toj mržnji, nomadskoj pokretljivosti i neutaživoj želji za razaranjem. Otuda onaj panični strah koji su među sjedilačkim stanovništvom sijale nomadske horde, a čijoj djelotvornosti Mongoli, Turci i drugi mogu zahvaliti svoje uspjehe. Tako se ni Hrvati nisu uspjeli oduprijeti vlaškoj navali. Hrabro su se borili i znali ginuti, no oni koji nisu bili borci — žene, starci i djeca — u paničnom su strahu bježali pred osmanskim pljačkaškim hordama. Naposljetku je i Hrvatima ponestalo hrabrosti, a Austrija je shvatila da s Hrvatima i njemačkim postrojbama neće biti dovoljno jaka. Stoga je, kao što već rekosmo, radi jačanja vlastitih granica bila prisiljena klin izbijati klinom pa je sa svoje strane granice počela naseljavati Vlahe i sličnu balkansku bratiju. A oni su se rado odazvali jer su vidjeli da se pod austrijskom vlašću ipak živi bolje negoli pod turskom. Osim toga, bilo im je u krvi da u bizantinskome stilu, ako je moguće, sjede na dvije stolice.

[3] VII-3, str. 18.

To je bio prvi poticaj nastanku srpstva u današnjim južnoslavenskim zemljama.

Čini se da su ljudi već tada spoznali opasnost koju predstavljaju ti doseljenici. Pritužbe na razbojstva, krađe i pljačke nisu prestajale ni među hrvatskim ni među kranjskim i ugarskim staležima. Osim toga, doseljenici su neprestano bili skloni ustancima i pobunama.

Nije bilo lako poduzimati mjere protiv njih jer kada im se nešto ne bi svidjelo, jednostavno bi se vratili u Tursku ili bi time zaprijetili pa bi se vlasti našle u opasnosti da će oslabiti vlastite granice. Tako su se svojim nomadstvom služili kao oružjem protiv države domaćina od koje su uvijek uspijevali dobiti više nego itko drugi. Njihove želje obično su težile stjecanju ili proširivanju povlastica ili što većem umnažanju zemljišnoga posjeda, a tu zemlju najčešće su dobivali s opustjelih imanja hrvatskih plemića. Plemstvo je protiv toga prosvjedovalo, no iako je na odgovornim mjestima postojala spremnost da se udovolji njihovim pritužbama, Vlasi su pobunama i prijetnjama odlaskom u pravilu uspijevali provesti svoju volju.

Da bi izbjegla te probleme, habsburška država smatrala je nužnim poduzeti određene korake pa je pokušala primijeniti dva za Austriju karakteristična sredstva: crkvenu i vojnu stegu.

Smatramo da svrha utvrđivanja i stalnoga uređivanja Vojne krajine nije bila samo ta da se tamošnje stanovništvo što više vojno iskoristi, nego i da se opasni vlaški element drži u redu i stezi. To lako možemo uočiti jer se turske granice podudaraju s više ili manje gustim vlaškim naseljima od Jadrana do Bukovine. Za tu granicu uvijek su vrijedili posebno strogi zakoni, a opasnost od tamošnjega stanovništva iziskivala je izvanredne zakone. Paragrafi 44, 48, 60, 72. i 103.[4] našega današnjega vojnoga kaznenog zakona sadrže strože odredbe za Vojnu krajinu, no s ukinućem Vojne krajine 1881. te su odredbe izgubile svoju svrhu.

Dok je vojno sredstvo discipliniranja davalo izvrsne rezultate, crkveno je posve zatajilo. Ovdje se ponovno uočava ono što nas neobično žalosti — činjenica da u odnosu na Bizant Rim redovito zataji. No, prije negoli prijeđemo na opisivanje tih pojava, moramo dometnuti još nešto.

[4] Stranci koji borave u Vojnoj krajini podliježu vojnoj sudbenosti.

Proučavajući sve publikacije i dokumente o vlaškim naseljima u hrvatskim zemljama, stalno smo uočavali s jedne strane ogorčenost hrvatskoga plemstva tim elementom, a s druge strane izrazitu zaštitu koju su tom elementu pružale austrijske vojne vlasti (usp. str. 242-243). Budući da je ta pojava uočljiva osobito tijekom 17. stoljeća, ne možemo zanemariti pretpostavku da se središnja vlast, koja se tada žestoko borila protiv moći staleža, služila Vlasima kako bi oslabila moć hrvatskih i ugarskih staleža. Premda su u to vrijeme bili već dovoljno iscrpljeni okršajima s Turcima, takva borba bila je u duhu onoga vremena pa se svim sredstvima vodila i u Hrvatskoj.[5]

Reakcija ipak nije izostala. Druga strana također je pokušala iskoristiti Vlahe. U Tattenbach-Zrinski-Rákóczyjevoj uroti (1663.—1671.) Zrinski je u Hrvatskoj okupio Morlake i Vlahe (jedni i drugi bili su balkanski Romani, samo što su oni prvi bili katolici, a drugi pravoslavci) da bi zajedno s njima krenuo u borbu protiv središnje vlasti.[6]

I u borbama s Rákóczyjem opaža se to isto u odnosu na Race. Dvor ih nastoji iskoristiti protiv Rákóczyja, a Rákóczy protiv dvora. Oni sami nastoje se okoristiti objema stranama, a najčešće se pridruže jačemu.

Nastojanja austrijske državne vlasti da stanovništvo prijeđe na katoličanstvo isprva su također polučila izvjestan uspjeh. Vlasi su stizali predvođeni vlastitim vojvodama koji su najčešće imali još posve romanska imena: Mirča, Dardalija, Radul, Anaszor i sl., no zajedno s njima stizali su i popovi koji su isključivo bili Srbi jer Vlasi nisu imali ni vlastitu Crkvu ni svećenstvo, a dolazili su iz zemalja u kojima je u ono vrijeme rasla moć Pećke patrijaršije. Srpsko se svećenstvo svim silama odupiralo katoličkoj vjeri pri čemu je jednom bila presudna tradicionalna srpska odbojnost prema katoličanstvu, a drugi put privrženost crkvenoslavenskome jeziku i narodnim običajima koji se u katoličanstvu nisu mogli zadržati. Budući da je bilo teško s ljudima izaći na kraj pomoću katoličke vjere, pokušalo se s unijom u kojoj bi se mogao zadržati grčki obred i slavenski jezik. Nastojanja grofa Leopolda Kolonića bila su vrlo uspješna pa je osobito takozvanu Malu Vlašku, područje na nekadašnjoj tursko-sla-

[5] VII-1, II. sv., str. 129. »Ferdinand II. je htio skršiti moć staleža, uspostaviti apsolutnu kraljevsku vlast i napokon sve podanike privesti Katoličkoj Crkvi.« Apsolutizam i jedinstvo vjere smatrali su se najboljim sredstvom očuvanja austrijskih naroda na okupu.

[6] Isto, str. 194.

vonskoj granici (oko Pakraca), posve pridobio za ideju unije. U Pakracu je osnovana i financijski osigurana unijatska biskupija, sagrađen je biskupski dvor i tako dalje.

U međuvremenu su se zbili i drugi događaji. Godine 1683. Turci su posljednji put stigli pod Beč, no ondje su ih potukli Karlo Lotarinški, Ludwig Badenski i Jan III. Sobjeski. Uslijedio je protuudar, no 2. rujna 1686. pada Budim, cijela Ugarska ponovno je osvojena, a 12. kolovoza 1687. dva gore spomenuta austrijska vojskovođe presudno su porazili Turke na brdu Harsányu kod Mohača, točno 161 godinu nakon Mohačke bitke. Inocent XI. osnovao je Svetu ligu, Austrija je zajedno s Mletačkom Republikom (u Dalmaciji i Moreji) i Poljskom (u Moldaviji) krenula protiv Turske. Austrija se proglasom obratila kršćanskim narodima u Turskoj koji su se djelomice doista priklonili Austriji. Osobito je pećki patrijarh Arsenije III. Crnojević podupro akciju Austrijanaca. No, u Turskoj se probudila nova borbenost u osobi sposobnoga velikoga vezira Albanca Mustafe Köprülüja; Francuska je postala prijetnja na Rajni. Austrija je pretrpjela nekoliko neuspjeha koje je ublažio Eugen Savojski uspjevši prodrijeti do Sarajeva. Pa ipak, rat se oduljio i iscrpio sve sudionike. Okončan je 26. siječnja 1699. mirom u Srijemskim Karlovcima koji je Austriji donio granicu na Uni, Savi i Dunavu s iznimkom Banata i dijela Srijema koji su ostali pod sultanovom vlašću.[7]

U tome ratu Arsenije III. Crnojević stao je na stranu Austrije pa je posve ispravno osjećao kako mu u Turskoj više nema života. Godine 1689. zajedno s 36.000 obitelji Raca (Rasciani, Ráczok) prelazi na austrijsko tlo. Time su udareni temelji nastanka srpskoga stanovništva u južnoj Ugarskoj i Srijemu.

Ovdje odmah valja utvrditi da su »Raci« koje je Crnojević poveo u Austriju zapravo bili žitelji stare Raške, središta srpskoga naseljavanja i kolijevke srpske države. Ti Raci, premda uz podosta primjesa balkansko-romanske krvi, nedvojbeno su bili potomci starih srpskih državotvoraca, stoga ih treba strogo razlikovati od Vlaha u jugozapadnim krajevima Monarhije.

To naseljavanje presudno je utjecalo na povijest unijaćenja Vlaha. Fiedler je o tome napisao nekoliko monografija[8] u kojima se spominju vrlo neobični događaji, a kako nam se čine izrazito važnima, ovdje ćemo ih navesti.

[7] VII-5, I. sv., str. 10-15.

[8] VI-5.

Koncem 17. stoljeća unijatski biskup Petar Ljubibratić posvećen je 26. svibnja 1699. kao »Episcopus Laënsis (Vlachensis) et Syrmiensis ad Sanctum Nicolaum«.[9] Fiedler piše kako »je nekoliko godina nakon naseljavanja u južnoj Ugarskoj Arsenije III. Crnojević među unijačenim Grcima i Vlasima otpočeo žestoku agitaciju protiv Ljubibratića kako bi njegove vjernike odbio od unije i vratio pod svoju vlast«.[10] »Patrijarh se ubrzo obraća svim vlaškim dostojanstvenicima dopisom kojim ih poziva da Ljubibratića ne priznaju za svojega biskupa jer ne želi biti podložan patrijarhu, da nije zaređen i nema pravo zaređivati svećenike jer da je car samo patrijarhu povjerio vođenje vjerskih poslova.«

»Između ostaloga, na Sv. Andriju sazvan je sabor svih vlaških uglednika. Svakoga tko se ne pojavi, trebalo je kamenovati, a kuću mu zapaliti, kao što se prije nekoliko godina dogodilo u križevačkoj granici. Pojavilo se 300 do 400 osoba koje su odlučile da biskupa Ljubibratića neće slušati niti mu išta podavati.«

»Godine 1704. umire Petar Ljubibratić, za njegova nasljednika imenovan je njegov nećak Ivaniša Ljubibratić, a zagrebačkom biskupu naloženo je da ga ustoliči u Pakracu. No, prije negoli se to dogodilo, Ivaniša je kuću u Pakracu (biskupski dvor) zajedno s pokućstvom prodao za 1000 talira Arseniju koji je dojurio iz Beča te u Pakracu postavio Sofronija Podgoričanina za biskupa grčko-neunijatskoga obreda, a ovaj odmah uselio u dvor.«

»Kada je Ivaniša Ljubibratić nestao, govorkalo se da ga je patrijarh Arsenije sklonio u Moskvu.«

»U međuvremenu je otpočela Rákóczyjeva buna koja je posve zaokupila vladu te iziskivala osobito obzirno postupanje prema grčko-neunijatskome stanovništvu i njegovu patrijarhu zbog usluga kojima su zadužili vladu. Tako su Arsenijeva protuunionistička nastojanja dobila jak vjetar u leđa.«[11]

Je li sada jasno na što smo mislili spominjući »zastrašujuću moć bizantske crkvene i državne misli«? Šačica prilično nekulturnih ljudi bez domovine doseli se u Austriju i nakon nekoliko godina u stanju je nametati svoju volju ka-

[9] »Episkop laënski (vlaški) i srijemski kod sv. Nikole (u manastiru Hopovu)« (nap. ur.)

[10] VI-5, str. 9.

[11] Isto, str. 10-11.

toličkoj državi i njezinim interesima te u tren oka upropastiti mukotrpan rad od nekoliko desetljeća!

Posljedice toga događaja osjećaju se još i danas. Glavnome uspjehu pridružio se i stalan rad srpskih nomadskih kaluđera s područja Pećke patrijaršije i njihovo neumorno opiranje unijaćenju pravoslavnih doseljenika.[12] Ukupan uspjeh pokazuju brojevi. Nakon popisa stanovništva 1910. u Hrvatskoj-Slavoniji bilo je: 644.950 pravoslavaca i (1900.) 12.819 unijata. S obzirom na sadašnji rat i budućnost ova je konstatacija za Monarhiju od presudne važnosti. Svi unijati osjećaju se kao Hrvati dok su svi pravoslavci Srbi.

Tijekom svojih istraživanja imali smo prigodu pokazati koliko su južnougarski Srbi (Raci) bili važni za ukupan razvoj južnoslavenskoga pitanja. Stoga njihovu naseljavanju ne možemo ne pokloniti izvjesnu pozornost premda se s obzirom na raspoloživi prostor tu moramo što više ograničiti. Koga to pitanje zanima više, preporučujemo mu kvalitetnu knjigu profesora Schwickera kojom smo se ovdje i sami koristili.[13]

Osim već spomenutoga austrijskoga proglasa balkanskim narodima izdane su i takozvane »Litterae invitatoriae«[14] kojima ih se poziva na borbu protiv Osmanlija. Iz toga zbunjujućega naslova Raci su poslije izvlačili zaključak da su tobože bili pozvani da se isele u habsburške zemlje. To je posve pogrešno jer ih je tekst tih pisama uistinu pozivao da stanu na stranu Austrije, ali ne i na napuštanje vlastita ognjišta. No, strah od osmanlijske osvete kao i urođeni nomadski duh za Race je bio presudan pa se njih 200.000 do 300.000 iselilo u austrijske zemlje.

U Austriji nisu ni pomišljali da bi ih na svojem području trajno naselili, nego su onima koji su zbog priklanjanja austrijskoj strani morali pobjeći samo namjeravali pružiti privremeno utočište i zaštitu da bi ih poslije, nakon osvajanja, vratili u nekadašnju domovinu.

Zbog toga im je dodijeljena prva takozvana Leopoldova povlastica od 21. kolovoza 1690., kraljevsko zaštitno pismo od 11. prosinca 1690. te druga Leopoldova povlastica od 21. kolovoza 1690.[15]

[12] III-15, str. 91-92.

[13] III-14. Upada u oči činjenica da ta knjiga nije dostupna u knjižarama.

[14] Isto, str. 7-9.

[15] Isto, str. 12-15, 18.

Imajući u vidu buduća osvajanja na Balkanu, te su povlastice izbjeglicama trebale zajamčiti posebnu carsku zaštitu, a davale su im i neke pogodnosti poput uporabe staroga (julijanskoga) kalendara, zatim im je dopušteno postaviti arhiepiskopa rackoga roda i jezika koji kako do tada tako i nadalje — sve dok ustraje u vjernosti i poslušnosti caru — treba ostati glavarom crkava grčkoga obreda nad općinama koje se nalaze u Grčkoj, Raškoj, Bugarskoj, Dalmaciji, Bosni, Jenopolju i u Hercegovini te u Ugarskoj i Hrvatskoj, u Meziji i Iliriji.[16] Prilikom dodjele tih povlastica mislilo se, dakako, na stjecanje gore spomenutih područja koja su u to vrijeme u cijelosti ili — poput Ugarske i Hrvatske — djelomično bila u rukama neprijatelja. Osim ostalih crkvenih i državno-financijskih povlastica, kojima se ovdje ne možemo baviti, druga Leopoldova povlastica priznavala je osobito rackim mitropolitima takozvano pravo kaduciteta (ošasnosti) — pravo da im pripadne imovina Raca bez nasljednika. To je umnogome pridonijelo bogaćenju i jačanju pravoslavne Crkve.

Osamnaesto je stoljeće razdoblje pravoga širenja Austrije na Balkanu. Nju doduše koči neprijateljstvo Pruske i Francuske. Oružjem princa Eugena nametnut je za Austriju povoljan Požarevački mir od 21. srpnja 1718. kojim je Austrija stekla današnju sjevernu Srbiju s Beogradom, Malu Vlašku, to jest dio današnje Rumunjske omeđen Dunavom i Oltom. No, ti su uspjesi poništeni nepovoljnim Beogradskim mirom (18. rujna 1739.). Uslijedio je posljednji ratni pohod protiv Turske koji će završiti Svištovskim mirom (21. kolovoza 1791.), za Austriju bez rezultata.

Sljedećih šezdeset do sedamdeset godina austrijske povijesti obilježit će Francuska revolucija, Napoleonski ratovi i njihove posljedice ne ostavljajući ni vremena ni snage za bavljenje južnoslavenskim pitanjem.

Austrija više nikada nije stekla nekadašnju domovinu Raca i oni se nikada nisu mogli u nju vratiti. Čak i da je Austrija osvojila središnji Balkan, vrlo je upitno bi li oni bili spremni zamijeniti bogate krajeve južne Ugarske za siromašne predjele središnjega Balkana.

Raci koji su ionako u Austriju došli kao »općina grčkih Raca« i koje je povezivala vjerska solidarnost, zahvaljujući tim povlasticama stopili su se u još homogeniju skupinu stanovništva pogotovo jer vlasti i stanovništvo južne

[16] Isto, str. 10-12.

Ugarske, u kojoj su boravili, prema njima nisu skrivali odbojnost i neprijateljstvo osobito zbog njihovih opasnih nagona.

Kada je postalo jasno da je povratak Raca u domovinu u dogledno vrijeme neizvediv, moralo se razmisliti o njihovu trajnome naseljavanju pa su Raci »privremeno« naseljeni u Bačkoj i duž Moriša u plodnom, ali u ono vrijeme pustom kraju.[17] To privremeno naseljavanje s vremenom se pretvorilo u trajno stanje. Međutim, Srbi nisu bili zadovoljni dobivenim mjestima naseljavanja pa su tražili da im se dodijeli »Mala Vlaška« u Slavoniji i Kumaniji. To naseljavanje nimalo nije poboljšalo odnos Raca s domaćim stanovništvom, štoviše izazvalo je još oštrije postupanje mjesne uprave, vlastele i katoličkih crkvenih vlasti protiv Raca, a posljedica su bile stalne borbe, trvenja i pritužbe Raca.

Već smo prethodno upoznali sudbinu vojnoga zapovjednika Raca, vojvode Đorđa Brankovića kojega se moralo neutralizirati zbog neobuzdane težnje za vlašću nad »svim zemljama od Osijeka do Carigrada«. Zbog toga je Austrija otad nastojala vlast više koncentrirati u rukama rackoga patrijarha, koji je u Austriji od 1690. do 1849. imao samo rang mitropolita dok se vojno zapovjedništvo samo od slučaja do slučaja povjeravalo osobi podvojvode. To je bio pokušaj sprječavanja onakvih težnji poput netom spomenute. No, to je također imalo za posljedicu da se u zahtjevima ilirskoga (srpskoga) narodnoga kongresa iz 1744. već jasno primjećuje težnja k stvaranju zasebnoga političkoga tijela u južnoj Ugarskoj, države u državi,[18] i to »ilirske crkvene države« u kojoj bi državna vlast u najboljem slučaju smjela imati ulogu uvijek spremnoga zaštitnika,[19] a u kojoj bi patrijarh trebao biti *caput nationis*.[20]

Sav daljnji razvoj događaja u 18. stoljeću vrti se oko borbe Raca da svim sredstvima i trikovima prošire stečene povlastice. Ugarska mjesna uprava, koja je zastupala interese i ostaloga stanovništva koje je sa zavišću gledalo povlašteni položaj »racke općine«, nastojala je te povlastice ograničiti i ukinuti kako na crkvenome tako i na socijalnome području te području poreznoga prava.

Budući da su se Raci, ratoborni kakvi već jesu, u svim ratovima Monarhije hrabro borili te bili strah i trepet, vojne su vlasti za njih pokazivale posebno

[17] Isto, str. 20-21.

[18] Isto, str. 97-98.

[19] Isto, str. 99-100.

[20] (lat.) glavar naroda (nap. ur.)

zanimanje. Raci koji su u dvoru vidjeli najjači čimbenik moći u državi, služili su u prvome redu njegovim interesima. Pridobivši na taj način dvor i vojne krugove, znali su kako uspješno ostvariti svoje zahtjeve, što smo prikazali već više puta.

Tako su pitanja Raca postala posebnom brigom dvora koji je smatrao da je općina Raca »*Patrimonium domus Austricae*«[21] i »Austriaco-Politicum«, a ne »Hungaro-Politicum«.[22] Za pitanja Raca osnovano je 1747. posebno dvorsko tijelo, takozvana Ilirska dvorska komisija. Pokušavajući proširiti područje svojih nadležnosti, neprestano je dolazila u sukob s ugarskom dvorskom kancelarijom koja je bila oličenje pokušaja ograničavanja rackih povlastica.

S Racima i njihovim pitanjima stalno je bilo problema pa se počelo tražiti nekakav »stalan sustav« kojim bi se to reguliralo. Rezultat tih nastojanja bio je Prvi ilirski regulament 1770. nakon kojega je 1777. slijedio Drugi ilirski regulament te 1779. takozvani »*Rescriptum declaratorium nacionis illyricae*«.[23]

Ništa nije pomagalo jer ti se ljudi u Austriji nisu osjećali dobro. Neki su se vratili u Tursku, no još važnije bile su selidbe u Rusiju. Tridesetih godina 18. stoljeća već je zamjetan ruski utjecaj na Srbe. Riječ je ili o ruskim časnicima srpskoga podrijetla ili o svećenicima iz Crne Gore koji u narodu potiču nezadovoljstvo i pozivaju na iseljavanje pa se naposljetku više od 100.000 Srba seli u Rusiju gdje ih naseljavaju u Jekaterinoslavskoj guberniji u »Novoj Srbiji« da bi se ondje s vremenom posve asimilirali.[24] No, i ruski se veleposlanici sve više počinju baviti srpskim i crnogorskim pitanjima i izravno miješati u austrijska unutarnjopolitička pitanja.[25]

Pozitivan rezultat razdoblja između 1690. i 1790. bilo je jačanje rackoga narodnoga elementa u južnoj Ugarskoj, njegovo nastupanje kao elementa odanoga dvoru, a neprijateljskoga prema Mađarima i njihovim političkim težnjama, te širenje crkvene jurisdikcije rackoga mitropolita na sve pravoslavce u svim južnoslavenskim zemljama Monarhije.

---

[21] (lat.) baština kuće Austrijske (nap. ur.)

[22] III-14, str. 52.

[23] (lat.) Deklaratorni reskript ilirske nacije (nap. ur.)

[24] III-14, str. 126 i dalje.

[25] Isto, str. 142.

Čini se kako Sosnosky smatra da je Austrija prokockala priliku odbivši srpske ponude tijekom Karađorđeva ustanka.[26] Ne dijelimo to mišljenje jer smo uvjereni da je stajalište Srba prema Monarhiji nepromjenjivo zadano njihovim vjerskim osjećajima. Srpsko bi pitanje od vanjskopolitičkoga postalo unutarnjopolitičko, a mi mislimo da bi u tom obliku bilo još štetnije negoli u svojem sadašnjem obliku.

Za Monarhiju je mnogo važniji događaj stjecanje Dalmacije. Rat Prve koalicije od 1792. do 1797. okončan je 18. travnja 1797. preliminarnim mirom u Leobenu kojim je uspostavljen jedan javni i jedan tajni mirovni instrument. Članak IX. javnoga mirovnoga instrumenta određivao je da Austrija Belgiju prepusti Francuskoj, a da francuske postrojbe odmah napuste austrijsko područje. Članak XI. tajnoga ugovora Austriji u zamjenu za to jamči mletačku Istru, kvarnerske otoke, Dalmaciju, Boku kotorsku i grad Veneciju s dijelom kopna do rijeke Adige.

Budući da se Napoleon obvezao osvojiti ta područja u korist Austrije, izazvao je sukob s Mletačkom Republikom, ukinuo ju pa obećana područja prepustio Austriji.

Osim hrvatskih područja Hrvatske-Slavonije, koja je od Karlovačkoga odnosno Požarevačkoga mira Monarhija posjedovala u današnjem obliku, Austrija je dobila još i Dalmaciju. Poslije ćemo vidjeti kakav je bio razvoj događaja. Činjenica je da se od tada južnoslavenski posjedi Monarhije neće mijenjati sve do 1878., to jest do okupacije Bosne i Hercegovine.

3. Godina 1848. za južne Slavene u Austriji

Godine 1848. i 1867., dvije godine sudbonosne za oblikovanje Austro-Ugarske Monarhije, također su bile presudne i za razvoj južnoslavenskoga pitanja u Austro-Ugarskoj. Ne možemo se pobliže ne pozabaviti njima i njihovim važnim posljedicama.

Razvoj događaja u Hrvatskoj od Napoleonovih ratova do 1848. već smo u osnovnim crtama prikazali u II. dijelu, str. 54-57. Doduše, ondje je posve izostao prikaz hrvatskoga kulturnoga pokreta, takozvanoga preporoda. Odvelo bi nas daleko izvan okvira ovoga rada kada bismo se htjeli pozabaviti potankostima koje ovdje nisu bezuvjetno nužne ma koliko bile simpatične i privlačne.

[26] VII-5, I. sv., str. 46-48.

Pojedinim činjenicama ionako ćemo se morati pozabaviti u VIII. dijelu. Tko se pobliže zanima za to pitanje, može se o njemu donekle informirati u svakom općem leksikonu.

Pokušaji centralizacije i mađarizacije u Ugarskoj, koji su nakon smrti cara Josipa II. (1790.) sve jasnije dolazili do izražaja, zatrovali su odnose između Hrvata i Mađara tim više što Hrvati, koji su do 1835. bili bez nacionalnoga života i kulture, gotovo uopće nisu mogli pružiti organiziran politički otpor.

Presudni događaji koji su te odnose zaoštrili do krajnjih granica zbili su se 1847. godine. Od 1835. do 1847. promatramo spomenuti narodni preporod koji je sve više jačao otpor Hrvata, a Mađarima sve više odgađao ostvarenje njihova cilja — potpunu državnu asimilaciju Hrvatske.

Stoga su Mađari to pokušali ubrzati, što je i bilo u skladu s karakterom tada glavne osobe u Ugarskoj, strasnoga i neobuzdanoga Lajosa Kossutha.

Na ugarskome državnome Saboru koji se sastao 10. studenoga 1847. u Požunu Lajos Kossuth vladao je situacijom. Zadrti mađaron Antun pl. Josipović osporavao je izbor hrvatskih poklisara zbog njegove navodne nezakonitosti. Sabor je imenovao odbor koji je trebao ispitati »hrvatsku zbrku« i pred kojim su se trebali očitovati hrvatski poklisari pl. Bunjik, pl. Bužan i barun Ožegović. Kossuth je već bio izradio zahtjev kojim se radi sređivanja hrvatske zbrke (to jest borbe među mađaronima i ilircima) traži: 1. da se iznova uredi cjelokupni pravni odnos ujedinjenih kraljevina prema Ugarskoj; 2. da hrvatska »*jura municipalia*« (autonomna prava) budu »ovisna« o ugarskome državnom Saboru, 3. da se Slavonija odvoji od Hrvatske i sjedini s Ugarskom. To bi vjerojatno bio *finis Croatiae*,[27] potpuno državnopravno utapanje posljednjega ostatka hrvatske državnosti, sudbina kakvu je svojedobno doživjela Sedmogradska.

Muževnim držanjem Banskoga vijeća pod predsjedanjem biskupa Haulika taj je napad spriječen.

Na stol ugarskoga državnoga Sabora ipak je stigao »Prijedlog zakona o mađarskome jeziku i nacionalnosti« što ga je također izradio Kossuth. Paragraf 2. toga prijedloga propisuje: »Mađarski jezik od sada se treba koristiti u zakonodavstvu i upravi te kao službeni jezik također treba biti u uporabi u crkvenoj i civilnoj upravi.« Prema § 7. ta se odredba, premda uz neka ograni-

[27] (lat.) kraj Hrvatske (nap. ur.)

čenja, u osnovi trebala primjenjivati i u Hrvatskoj-Slavoniji. Radi njezine provedbe Hrvatska-Slavonija podijeljena je na tri dijela: na hrvatska područja, na tri slavonske županije — Požešku, Virovitičku i Srijemsku (§ 4.) — te na »ugarsko primorje« (§ 5.). Vrlo su znakovite odredbe koje se tiču »ugarskoga primorja«: »Sva interna službena komunikacija treba se obavljati isključivo na mađarskome jeziku. Sva javna savjetovanja, svi upravni, sudski i drugi postupci, zatim vođenje, rasprava, odlučivanje kao i primjena pravnih lijekova u posebnim parnicama ili drugim poslovima obavljat će se osim na mađarskome isključivo na *talijanskome jeziku.*«

Hrvati su u tome s pravom prepoznali ne samo početak politike intenzivne mađarizacije i odnarođivanja nego i pokušaj daljnjega kidanja povijesnopolitičkoga jedinstva Hrvatske i Slavonije te osudu na još veću nemoć, a u podjeli Slavonije na tri županije *via facti*[28] priključenje tih dijelova Ugarskoj. Unatoč ogorčenome protivljenju hrvatskih izaslanika donji je dom prihvatio neizmijenjeni prijedlog zakona, a gornji dom s nekoliko neznatnih izmjena. Hrvati su ipak uspjeli ishoditi na dvoru da car tom zakonu uskrati sankciju pa on nikada nije stupio na snagu.

U tim pregovorima i neizbježnim trvenjima Kossuth je našao za shodno izgovoriti znamenite riječi: »Ne znam za hrvatsku narodnost!«,[29] a drugi put: »Gdje je Hrvatska? Ne nalazim ju na zemljovidu.«

Zatim je na red došlo pitanje zavičajnoga prava. Mađari su htjeli postići da u Hrvatskoj također vrijedi odredba da zavičajno pravo može steći samo onaj tko vlada mađarskim jezikom. Time bi zavičajno pravo u Hrvatskoj mogli steći samo Mađari ili ugarski državljani što bi se nedvojbeno odrazilo na proces mađarizacije. Kada su se Hrvati tome usprotivili i kada je nastao spor, neobuzdanome Kossuthu izletjela je poznata rečenica: »Medju nama može odlučiti samo mač!«[30]

Hrvati su osjećali da se bliži sudbonosan čas kada će još samo mačem kojim je prijetio Kossuth moći obraniti svoju državnu opstojnost dugu tisuću i dvjesto godina. Stari plemićki narod podignuo je rukavicu koju mu je bacio Kossuth. Odustalo se od nakane da se narodnoga vođu Ljudevita Gaja pred-

[28] (lat.) samim činom (nap. ur.)

[29] VII-4, str. 35.

[30] VII-8, str. 112.

ložio za bana, nego je izbor pao na graničarskoga pukovnika Josipa baruna Jelačića, sposobnoga i u borbama protiv Turaka dokazanoga vojskovođu i poznatoga domoljuba. Franjo barun Kulmer, koji je na dvoru imao brojne veze, poslan je u Beč da bi ishodio Jelačićevo imenovanje. Kako su to poduprli i ugarski konzervativni krugovi, Jelačić je 23. ožujka 1848. imenovan banom, tajnim savjetnikom, general-majorom i zapovjednikom banskih pukovnija.

Istodobno je 25. ožujka u Zagrebu održana skupština na kojoj se raspravljalo o političkome programu što ga je sastavio Ivan pl. Kukuljević i program je prihvaćen aklamacijom, a sadržavao je ove točke: 1. jedinstvo hrvatske (pripojenje Dalmacije); 2. odgovorna zemaljska vlada; 3. stalni hrvatski zemaljski Sabor koji bi zasjedao svake godine; 4. ukidanje Vojne krajine; 5. hrvatski jezik u Crkvi; 6. ukidanje kmetstva; 7. hrvatska nacionalna vojska pod izabranim vojvodom koji bi svoju dužnost obavljao samo u slučaju rata.

Deputacija od 400 sudionika otputovala je u Beč da bi caru podastrla želje Hrvata. Ali na putu su saznali za Jelačićevo imenovanje, a u Beču su ih primili jednako srdačno kao i prije njih Mađare.

U međuvremenu su Mađari zauzimanjem palatina nadvojvode Stjepana 17. ožujka dobili neovisno, odgovorno ministarstvo.[31] Ono je *via facti* počelo provoditi program sadržan u Kossuthovu prijedlogu zakona o jeziku. Intenzivna mađarizacija, nazivanje Slavonije[32] »varmegya posega, veröcse es szerem«[33] uzelo je maha, a zadiranje u upravljanje Slavonijom postalo je svakodnevno.

Tim pokušajima Jelačić se usprotivio okružnicom od 19. travnja 1848. te proglasom s istim nadnevkom upućenim narodu u kojemu se suprotstavlja tom ministarstvu. U njemu je i odlomak: »Ja sam od Njeg. Veličanstva kralja našega imenovan takodjer *banom* Dalmacije. Zato se od pravednosti kralja našega tvrdo nadam, da ovo imenovanje ne će ostati kod samoga naslova.« Očigledno je da je Jelačić usvojio program od 25. ožujka.[34]

Da bi Hrvatima stvorili probleme, Mađari su u Hrvatsku poslali stotinu agenata sa zadatkom da pobune narod protiv Jelačićeva režima. No, Jelačić je

[31] VII-2, I. sv., str. 41.

[32] VII-8, str. 116.

[33] (mađ.) županije požeška, virovitička i srijemska (nap. prev.)

[34] VII-8, str. 117-118.

odmah izdao niz naputaka, a protiv mađarskih agenata naložio osnutak prijekoga suda.[35]

Tada se protiv Jelačića pokreće kampanja. Palatin nadvojvoda Stjepan 11. svibnja objavljuje da tri slavonske županije potpadaju pod vlast palatina i da ondje može zapovijedati samo ugarsko ministarstvo, a ne ban. Uime kralja palatin imenuje generala Johanna von Hrabovskoga kraljevskim povjerenikom za Hrvatsku i Vojnu krajinu, a ban Jelačić pozvan je u Innsbruck na kraljevski dvor.[36]

Međutim, županije i gradovi izdaju tjeralicu za generalom Hrabovskim pa se on ne usuđuje doći u Hrvatsku. Jelačić nakon izvjesnoga kolebanja također odlučuje ne otići u Innsbruck, nego 18. svibnja putem zapovijedi donosi statut o ustrojstvu zemaljskoga Sabora što ga je sastavio perovođa Banskoga vijeća Dragojlo Kušlan. Njime se predviđa izborno pravo na vrlo širokoj osnovi čime se stari hrvatski staleški parlament pretvara u moderan parlament s liberalnim pravom izbora. Izbori su održani koncem svibnja, u Sabor je izabran cvijet hrvatske inteligencije, a Jelačić svečano ustoličen 4. lipnja. Kako biskup Haulik, vjerojatno dobivši mig iz Beča, nije bio nazočan, ustoličenje je obavio karlovački pravoslavni mitropolit Rajačić. On je uručio i prijedlog o savezu srpske Vojvodine s Trojednom Kraljevinom koji je potom doista ugrađen u čl. VII. hrvatskoga Sabora iz 1848. godine. Tako se prvi put u spisima hrvatskoga Sabora javlja riječ »Srbin« pri čemu se mislilo samo na južnougarske Race i njihovu Vojvodinu.

Jelačić 5. lipnja drži znameniti govor u kojemu kaže: »Ne možemo naime uvijek proti njima stajati neprijateljski oboružani. U nesretnom ipak onom slučaju, ako bi se Magjari i nadalje proti nama i proti našim suplemenicima u Ugarskoj ponašali ne kao braća, nego kao tlačitelji, tada neka znadu, da smo im mi pripravni makar s mačem u ruci dokazati, kako je isteklo vrijeme, da jedan narod gospoduje nad drugim. Pri tom držat ćemo se riječi, što ih je rekao dični naše domovine ban (Ivan) Erdödy: *'Regnum regno non praescribit leges!'*[37] ... Na stranu dakle sa samosiljem Magjara...«[38] Istodobno je donesena

[35] Isto, str. 119.

[36] Isto, str. 122.

[37] (lat.) Kraljevstvo kraljevstvu ne propisuje zakone. (nap. ur.)

[38] VII-8, str. 125-126.

odluka da se kralju uputi zahvala što je imenovao bana u skladu s narodnom željom te da joj se pridodaju i dvije molbe: 1. da kralj dodijeli banu i vojnu vlast u Slavoniji i Dalmaciji; 2. da ugarskim dostojanstvenicima ne dopusti upletanje u hrvatske poslove. Službeno je proglašeno ukinuće kmetstva, a nakon rasprave usvojena je predstavka o uređenju odnosa s Austrijom. Posebno poslanstvo trebalo je predstavku odnijeti u Innsbruck i predati kralju.

Problemi su iskrsnuli već u Innsbrucku, a bili su posljedica ugarskoga utjecaja. Audijencija na dvoru u Innsbrucku mogla se održati samo javno i u nazočnosti ugarskoga ministra, kneza Esterházyja, banu je očitana bukvica, a on se branio govorom prožetim istinskim austrijskim domoljubljem, toliko toplim i zanosnim da je ganuo srca svih nazočnih, napose svih dama.[39]

Na povratku je do bana Jelačića dopro carski proglas od 10. lipnja 1848. kojim mu se upućuje oštar prijekor i optužba za nevjernost te mu se oduzimaju banska čast i vojni položaj. Svim tijelima vlasti zapovjeđeno je da prekinu komunikaciju s banom, a Hrabovskome je kao povjereniku za Hrvatsku povjerena istraga protiv Jelačića.

Friedjung smatra da je potpis na tom proglasu lukavo iznuđen od cara koji u to vrijeme vjerojatno više nije posve vladao svojim umnim snagama.

Glasno se nasmijavši, Jelačić tada reče: »Sada ću raditi po svome i moći učiniti nešto pametnije negoli svezanih ruku.«[40] Kako to Renner duhovito kaže, Jelačić je igrao ulogu vjernosti gospodaru pa makar i protiv njegove volje.

U Hrvatskoj je prevladavalo mišljenje da je Jelačićevo razrješenje tek časovit uspjeh mađarskoga spletkarenja, a da ga dvor intimno podržava pa se djelovalo u skladu s time. Sabor mu je 29. lipnja predao »neograničenu vlast i punomoć za sve odluke koje se tiču upravljanja i obrane zemlje«. Od toga trenutka ban Jelačić bio je neograničeni diktator u Hrvatskoj.

U Saboru je 4. srpnja izneseno da Mađari u Slavoniji *via facti* žele prisvojiti vlast. To je izazvalo tim veću uznemirenost jer su Mađari 30. svibnja 1848. u sedmogradskome Saboru suprotno volji većine naroda nametnuli ujedinjenje s Ugarskom i od kralja Ferdinanda V. dobili potvrdu ujedinjenja. Od Jelačića je zatraženo da s vojskom krene u Slavoniju i to spriječi. Jelačić je izjavio

[39] VII-2, str. 62.

[40] Isto, str. 63.

da može staviti pod oružje 30.000 do 40.000 vojnika, ali uz napomenu: »Osigurajte mi sredstva za uzdržavanje vojske.« Istoga dana prikupljeno je otprilike 52.000 kruna, no kako je novac u Hrvatskoj bio rijetko u uporabi, prilozi su stizali u naturi, seljaci su davali goleme količine žita i namirnica. Hrvatska se počela užurbano naoružavati.

Nakon što su riješili Sedmogradsku, Mađari su u Slavoniji zaista počeli sa žurnim pripremama. Carski proglas od 17. lipnja o Jelačićevu razrješenju tiskali su i raspačavali u tisućama primjeraka prikazujući ga kao pobunjenika i izdajnika. Na skupštini Virovitičke županije koja je zasjedala 30. lipnja u Osijeku podžupan Sallopek zatražio je da se pročita proglas od 10. lipnja 1848. te se Hrabovskome stavio na raspolaganje. Domoljubna oporba koja je podržavala Jelačića izgurana je iz dvorane te je donesena odluka o priznavanju ugarskih zakona.

Jelačić koji je u pobjedničkome pohodu obilazio južnu Hrvatsku, Liku i Bansku krajinu došao je na dobru ideju da osobno posjeti Slavoniju. Sva srca pohrlila su tom očaravajućem čovjeku, a on je svojom pojavom osvojio Slavoniju bez ijednog vojnika. Mađarski utjecaj na Osijek ostao je ograničen.[41]

Jelačić je iza sebe imao cijelu Hrvatsku-Slavoniju pa se mogao postaviti prema Mađarima.

Hrvatsko obrambeno naoružanje Mađarima nije bilo nepoznato. Jedanaestoga srpnja Kossuth je u ugarskome državnome saboru rekao: »Hrvati traže neka Magjari obustave spremanje za rat. Ovaj zahtjev odbismo opravdanim gnjevom. Mi se spremamo i spremat ćemo se, dok bude pogibelji. Mi smo osigurali hrvatsku granicu, gdje stoji junački Csány s impozantnom vojskom.«[42]

Nakon toga Jelačić svoje prve bojne premješta na Dravu.

Silno veselje zavladalo je u cijeloj Hrvatskoj-Slavoniji kada je 6. rujna 1848. iz Beča stiglo kraljevo vlastoručno pismo kojim se ukida proglas od 10. lipnja.

Jelačić tada na savjet baruna Kulmera šalje Ivana pl. Kukuljevića maršalu Radetzkome u Milano s molbom da ga opskrbi oružjem. Radetzky mu tada doista šalje 7000 pušaka i novac.

---

[41] VII-8, str. 130-131.

[42] Isto, str. 133.

U međuvremenu se u Banatu vodio ogorčeni rat između Srba i Mađara. Mađari tada dolaze na ideju da u Bosnu pošalju emisare koji će tamošnje muslimane nagovoriti da provale u Hrvatsku.

No, Jelačić je u Varaždinu okupio 40.000 vojnika i u Zagrebu ustrojio zemaljsku vladu s pet odjela. Devetoga rujna odlazi u Varaždin. U zapovijedi od 10. rujna 1848. najavljuje početak operacija riječima: »Mi ne vodimo rat proti čitavomu vrlomu narodu magjarskom, s kojim smo kroz toliko vjekova živjeli u bratimskom savezu; nu vojujemo samo proti jednoj zaslijepljenoj stranci ugarske kraljevine.«

Jedanaestoga rujna Jelačić prelazi Dravu i počinje mađarsko-hrvatski rat.

Jelačić je imenovan kraljevskim povjerenikom s neograničenom punomoći i zapovjednikom svih carskih četa u Ugarskoj, Hrvatskoj, Slavoniji i Sedmogradskoj.[43]

Ovdje se ne možemo upuštati u prikaz tijeka rata. Valja samo utvrditi da je oružani sukob samo dodatno zatrovao već ionako bremenite i vrlo krhke odnose između Mađara i Hrvata.

Dakako da je Jelačić kao austrijski časnik i svojom službenom prisegom bio obvezan na poslušnost svojem vrhovnom zapovjedniku. Bilo je u skladu s njegovom naravi da tu dužnost sadržajno ispuni u cijelosti. Tijekom rata Jelačić se doista udaljio od svojih isprva pretežito nacionalnih ciljeva te je služio državnim i dinastijskim interesima. Je li dobro shvatio svoju zadaću? U svakom slučaju, zbog toga se Hrvatima predbacivalo da su bili tek oružje u rukama reakcije. Mi ipak smatramo da je bilo obratno. Jelačić i njegovi Hrvati krenuli su u rat radi nacionalne samoobrane. S vremenom su podlegli djelovanju jačih čimbenika — a takvoj sudbini nitko se ne može othrvati.

Okrenimo se sada događajima koje je godina 1848. donijela u pogledu srpskoga pitanja.

Uzlazna putanja kojom je krenuo razvoj Srba od posljednjega austrijsko-turskoga rata (1788.—1791.) posebice je došla do izražaja u kulturnome pokretu Srba u južnoj Ugarskoj, a najviše je uspjeha imala na gospodarskome području. Seton-Watson tvrdi da je u prvoj polovici 19. stoljeća gotovo cjelokupna trgovina južne Ugarske bila u srpskim rukama. Raci su još uvijek posjedo-

[43] Isto, str. 137.

vali razmjerno brojniji srednji sloj negoli bilo koja druga narodna skupina Banata i Bačke.[44]

Unaprijed je bilo jasno da je mađarska politika od 1790. i njezina snažna težnja mađarizaciji, kao što smo vidjeli prikazujući razvoj događaja u Hrvatskoj, a koja je prema Kossuthovu prijedlogu zakona o jeziku težila potpunoj mađarizaciji cjelokupne, ne samo državne nego i crkvene uprave, morala naići na najveći mogući otpor Crkve kao što je srpska Crkva sa snažno izraženim narodnim osjećajem. Taj otpor vjerojatno je bio još i jači jer kod Srba nije bio posrijedi samo crkveni, nego i tada diljem Europe nabujali nacionalni osjećaj koji je išao u posve istome smjeru. Zahvaljujući odlučnosti otpora u spoju sa znatnom gospodarskom snagom koju su predstavljali u južnoj Ugarskoj Srbi su ondje — premda s jedva 300.000 do 400.000 duša, bez mjesne političke tradicije, nigdje kao zasebna cjelina nego pomiješani s Mađarima, Nijemcima, Hrvatima i Rumunjima — mogli odigrati tako važnu političku ulogu i suprotstaviti se Mađarima. S druge strane, teorije Šafařika i Vuka Karadžića kao i sve veća snaga Kneževine Srbije pridonijele su tomu da su se nekadašnji Raci nacionalno počeli osjećati kao Srbi i tražiti političke oblike za svoje težnje.

Drugoga travnja 1848. srpska je deputacija na slavenskome kongresu u Beču izjavila da Bačku i Banat treba pripojiti Hrvatskoj i Slavoniji jer da u tim dvjema zemljama živi isti narod.[45]

No, kada je pod pritiskom nacionalnih krugova razdraženih Jelačićevim postupcima mitropolit Rajačić 1. svibnja sazvao u Srijemskim Karlovcima skupštinu na kojoj su sudjelovali i srpski državni savjetnik Matija Nenadović kao i brojni beogradski studenti, već se primjećivala promjena raspoloženja. Zaključeno je da su Srbi na vlastitu srpskome teritoriju sjeverno od Save i Drave slobodan narod pod austrijskim carem i svetom ugarskom krunom te da se ponovno mora uspostaviti patrijaršija (poput Pećke) i izabrati vojvoda. Trećega svibnja obilježene su granice novoga područja,[46] Vojvodina je trebala obu-

[44] VII-4, str. 53.

[45] VII-9, (I. dio), str. 62.

[46] VII-10, str. 16. O toj temi postoje dva rada: prethodno navedeni rad srpskoga državnika dr. Ristića te rad Siegfrieda Kappera *Die serbische Bewegung in Südungarn. Ein Beitrag zur Geschichte der ungarischen Revolution*, Berlin 1851., Verlag von Franz Duncker (W. Besser's Buchhandlung). Unatoč najvećem naporu do toga djela nismo uspjeli doći pa smo se morali držati Ristićeva rada.

hvaćati Srijem, Baranju, Bačku s bečejskim i šajkaškim kotarom, a na koncu i Banat s Vojnom krajinom i kikindskim kotarom. Izabran je narodni odbor, a među članovima je bilo i Srba iz kneževine. Trinaestoga svibnja održani su izbori za patrijarha na kojima je izabran mitropolit Rajačić, a za vojvodu pukovnik Šupljikac (rodom ih Petrinje u Hrvatskoj). Petoga lipnja patrijarh Rajačić kao vođa deputacije bio je nazočan na otvorenju hrvatskoga Sabora u Zagrebu i tom prilikom predao već spomenuti zahtjev za sklapanjem saveza Vojvodine s Trojednom Kraljevinom.

Mađari su sa sve većom uznemirenošću promatrali razvoj događaja u južnoj Ugarskoj. Tijekom Rajačićeva izbivanja poslove je vodio srpski general Stratimirović. Desetoga lipnja puške su same opalile i planuo je ogorčeni međurasni rat između Srba i Mađara.

Srbi su unatoč očajničkom otporu dospjeli u nezavidan položaj pa im je tek odlučno Jelačićevo napredovanje donijelo olakšanje. Iz Srbije im je stigla pomoć predvođena državnim savjetnikom Knićaninom.

Dvadeset i petoga rujna patrijarh saziva narodnu skupštinu i objavljuje da je car potvrdio izbor patrijarha i vojvode. Pročitan je carski proglas protiv Mađara i osnovana narodna blagajna. *Vojvodi je dana neograničena vojna vlast, a patrijarhu povjereno političko upravljanje zemljom.*

Izloženi teškim pritiscima Mađara, Srbi su ponovno dospjeli u nezavidan položaj. Stanje je općenito postalo zabrinjavajuće, Roth je potučen kod Ozore, u Beču je izbila Listopadska revolucija. U toj situaciji 8. listopada 1848. patrijarh Rajačić obraća se ruskome konzulu u Beogradu opsežnim pismom u kojemu između ostaloga stoji: »U ovome položaju ja ne vidim spasenja za narod srpski... Šta misli o nama o velika Rusija? Da li će dopustiti da nas istrebe sa lica zemlje? Od trošica, koje padaju sa njene trpeze, mi bismo se nasitili. Dovoljna je jedna njezina riječ i bili bismo spašeni. Za što Rusija ne bi nas uzela pod svoju zaštitu, kad austrijski car tu nama dati ne može? Bolje nam je, nalik na kneževinu Srbiju, pod imenim pokroviteljstvom ruskim podnositi i turski jaram, nego li mađarski.«[47]

U međuvremenu dolazi do smjene na prijestolju, a dva dana nakon stupanja na prijestolje mladi car Franjo Josip I. potvrđuje Rajačića za patrijarha, a Šupljikca za vojvodu obnovivši ta povijesna dostojanstva.

[47] Isto, str. 39-40.

Službujući u to vrijeme u Beogradu kao austrijski konzul, potpukovnik Mayerhofer kod srpske se vlade založio za izdašniju potporu južnougarskim Srbima. I doista, iz Kneževine Srbije stiglo je u južnu Ugarsku do 12.000 vojnika. Vojvoda Šupljikac, koji je s talijanskoga bojišta bio pohitao u Vojvodinu, upravo je bio na svečanome dočeku jedne takve postrojbe, kada ga je usred pozdravnoga govora pokosio moždani udar. Vodstvo je prvo preuzeo Knićanin, zatim general Todorović s Mayerhoferom kao načelnikom glavnoga stožera.

Međutim, srpske čete u južnoj Ugarskoj počinju sve više pljačkati, osobito Nijemce. To je stvorilo probleme zbog kojih se Knićanin 16. veljače 1849. s 8000 austrijskih Srba vratio u Srbiju. Navodno se također pročulo da Srbi žele pripojiti Banat Kneževini Srbiji.[48]

U svojim razmatranjima Ristić dodaje: »Tako je bilo suđeno, da Austriju povrati u život oružje rusko s jedne, a srpsko s druge strane.«

Dekretom od 18. studenoga 1849. područje Vojvodine odvojeno je od Ugarske i od njega je stvorena samostalna krunska zemlja sa sjedištem vlade u Temišvaru.

No, 1860. vojvodstvo je ponovno priključeno Ugarskoj. U Austriji ono nije bilo moguće ni geopolitički ni etnički ni prema ustroju vlasti kao pravoslavna crkvena država. Kakav je duh vladao tom državnom tvorevinom, pokazuju zaključci karlovačkoga crkvenoga kongresa iz 1861. prema kojima bi samo Srbi pravoslavne vjere u Vojvodini bili punopravni građani, a sve bi se inovjernike smatralo građanima drugoga reda.[49]

Godine 1848. uočavamo vrlo znakovito postupanje dvaju naroda na njima svojstven način. Hrvati žilavo brane zadnje ostatke svoje državnosti na vlastitu tisućljetnome tlu dok Srbi, koji su se tek nedavno doselili, žele u nacionalno mješovitoj zemlji prigrabiti vlast, uspostaviti crkvenu vlast i obnoviti Pećku patrijaršiju na području njezine nekadašnje vlasti premda u smanjenu opsegu.

4. Razdoblje od 1867. do 1868. godine

Godina 1867. kao povijesna godina simbol je Austro-ugarske nagodbe i dualizma. U državnopravnome smislu dualizam je pogodio samo Hrvate jer je o

[48] Isto, str. 55.

[49] *Pozor* od 10. ožujka 1863.

državnoj pripadnosti hrvatskih zemalja odlučio tako da je Dalmacija pripala zemljama zastupljenima u Carevinskome vijeću, dok su Hrvatska i Slavonija pripale zemljama Svete krune ugarske. Neizbježna posljedica dualizma bila je i nagodba Ugarske s Hrvatskom, koja se u svojem ugarskom obliku pojavljuje kao zakonski članak XXX. ex 1868.

Dualizam se ticao Srba samo utoliko što se odrazio na društvene i gospodarske prilike u hrvatskim zemljama u kojima su također živjeli Srbi.

Povijest nastanka Hrvatsko-ugarske nagodbe u kratkim smo crtama opisali u 11. poglavlju (str. 57-60) pa se ovdje moramo zadovoljiti samo time da čitatelja uputimo na to mjesto. Ovdje ne možemo dublje ulaziti ni u povijesni ni u državnopravni prikaz Nagodbe.

No, zato ćemo se pozabaviti nekim razmatranjima općenitije prirode, gotovo bismo rekli povijesno-filozofskim razmatranjima kada predmet tih razmatranja, premda također pripada povijesti, ne bi bio toliko aktualan. Naime, htjeli bismo rasvijetliti pitanje utjecaja dualizma na razvoj južnoslavenskih prilika jer smatramo da se tom pitanju u Austro-Ugarskoj nije posvetilo dovoljno pozornosti.

Gomilanje unutarnjih problema Monarhije posljednjih je desetljeća oživilo političko razmišljanje. Sve bolje spoznavanje problema iziskivalo je i jasnu predodžbu o glavnim idejama dualizma.

Samassa,[50] kojemu se zasigurno ne može osporiti razumijevanje toga problema, kaže kratko i jasno: »Smisao Nagodbe iz 1867. bio je omogućiti Nijemcima prevlast u Austriji, a Mađarima u Ugarskoj. Nijemci su Poljacima, a Mađari Hrvatima trebali omogućiti djelomično sudjelovanje u vlasti.« Springer u svojoj oštroumnoj knjizi tvrdi to isto premda u ponešto otmjenijem obliku.[51]

Međutim, krenemo li proučavati u kojoj je mjeri »smisao Nagodbe« doista ostvaren, lako ćemo uočiti da je vjerojatno ostvaren u Austriji, ali ne i u Ugarskoj. Poljaci doista vidljivo sudjeluju u političkoj vlasti u Austriji, što se ne bi moglo reći za Hrvate. U unutarnjoj i vanjskoj politici Monarhije Poljaci imaju uglednu i važnu ulogu, a Hrvati u Ugarskoj ni najmanju. Doduše, Hrvati imaju autonomiju kakvu nemaju Poljaci, no ta je autonomija takva da

[50] VII-11, str. 17.

[51] VII-12, str. 47.

mnogo više služi interesima Mađara negoli Hrvata. Također upada uoči da je od 1867. uz jedan kratak prekid vlast redovito bila usmjerena protiv Hrvata.

Nameće se pitanje: zašto je tomu tako? Gdje je uzrok gore opisanoj pojavi? Odgovor nije teško naći. Zacijelo ćete se suglasiti s našom tvrdnjom da najljepše državnopravne zamisli i pokušaji preustroja postaju bespredmetni i neodrživi čim se ne temelje na stvarnoj snazi. U preustroju države Hrvatima se htjelo dati određenu ulogu, ali nisu im dani i čvrsti materijalni temelji da bi tu ulogu doista mogli odigrati. Da se uistinu htjelo postići »smisao Nagodbe iz 1867.« Hrvatima se odmah 1868. ili neposredno u godinama nakon toga moralo dati Vojnu krajinu i Dalmaciju. Međutim, to se nije dogodilo, nego je Vojna krajina pripojena tek 1881., vidjet ćemo uz kakve poteškoće. Dalmacija ni do danas nije sjedinjena s Hrvatskom-Slavonijom!

Ne može se osporiti da su neki čimbenici u državi zasigurno imali namjeru Dalmaciju pripojiti Hrvatskoj. Do toga uvjerenja doći ćemo ako pozorno proučimo Hrvatsko-ugarsku nagodbu iz 1868. godine. Paragraf 1. zakonskoga članka XXX. iz godine 1868. glasi: »Kraljevina Ugarska sjedinjena s Erdeljem i kraljevine *Dalmacija*, Hrvatska i Slavonija sačinjavaju jednu te istu državnu zajednicu tako napram ostalim pod vladom Nj. Veličanstva stojećim zemljam, kao što i napram inim državam.« Hrvatska-Slavonija i *Dalmacija* spominju se zajedno s Ugarskom kao supotpisnice ugovora i pravni subjekti u paragrafima 2., 3., 4., 5., 7., 8., 9., 10., 11. Zatim slijedi paragraf 12. koji raspodjeljuje financijske obveze i u njemu stoji: »Ovoj poreznoj snazi primjerno razmjerje polag istih službenih podatakah, na kojih temelju je zemljam ugarske krune prinosbeno razmjerje za pokriće troškovah zajedničkih poslovah sa ostalimi zemljami Nj. Veličanstva medjusobno na 10 godinah ustanovljeno, čini za isto ovo vrieme za kraljevinu Ugarsku s Erdeljem 93,5592201 za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju 6,4407799 postotak.«

Otada nestaju »Hrvatska, Slavonija i *Dalmacija*« kao supotpisnice pa se od toga paragrafa nadalje spominje još samo »Hrvatska, Slavonija«, napose u smislu paragrafa 19. bez Vojne krajine. Hrvatski ugovorni dio mijenjao je svoj sadržaj unutar ugovora o Nagodbi smanjivši se opsegom zemlje i stanovništva za trećinu, čime je izgubio i na vanjskoj snazi.

Ne možemo se oteti dojmu da su Hrvati tu prevareni. Pri sklapanju Nagodbe u njima se probudila nada da će nasuprot mađarskoj sili oni nastupati kao Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, što je utjecalo na cijeli sadržaj uvjeta Na-

godbe. Činjenica je, međutim, da su od 1868. do 1881. prema Mađarskoj nastupali kao Hrvatska-Slavonija bez Vojne krajine, a od 1881. do 1914. kao Hrvatska-Slavonija bez Dalmacije. Stoga je Mađarima bilo lako svladati Hrvate, koje nakon iskustava iz 1848. nisu imali razloga voljeti, i stvoriti situaciju posve drukčiju od izvorne zamisli Nagodbe.

Tu okolnost smatramo toliko presudno važnom za cjelokupan daljnji razvoj južnoslavenskoga pitanja od 1867. nadalje da ćemo se njome još morati podrobno pozabaviti. Ne možemo odoljeti, a da se ne pozabavimo i pitanjem koji su još čimbenici omogućili takav razvoj događaja.

Naime, čini nam se da je 1867. Austrija procjenjivala Ugarsku samo s gledišta tadašnjih odnosa snaga previđajući njezine buduće razvojne mogućnosti, a napose posve ispuštajući iz vida geopolitički moment. Taj moment, koji smatramo najvažnijim koeficijentom jer predstavlja konstantu, obuhvaća ove točke: 1. Ugarska je nakon Rusije i Francuske geografski treća najveća kopnena cjelina u Europi koja svojom konfiguracijom prisiljava na političko jedinstvo pružajući mogućnost za potpuno iskorištavanje svih političkih snaga; 2. Ugarska je najplodnija te drugim prirodnim pomoćnim sredstvima razmjerno najbogatija europska zemlja; 3. To je strateški najbolje štićeno kopneno područje u Europi. Tri petine njezinih granica zaštićene su prirodnim utvrdama, a u smjeru nezaštićenih dviju petina, to jest prema jugu i jugozapadu, ne postoje čimbenici koji bi ju mogli ozbiljnije ugroziti. Slijedom tih okolnosti Ugarska je povijesno, politički, kulturno i gospodarski jedinstvena, za političku borbu ima više snage i može ju bolje iskoristiti negoli ijedna druga europska država.

Usporedimo li tu sliku sa slikom Austrije, vidjet ćemo golem lûk koji počinje s Bukovinom, zemljom bez izrazite političke prošlosti. Slijedi ju Galicija s poljskom prošlošću. Zatim su tu zemlje Krune sv. Václava. Produljenu osovinu te cjeline čine njemačke nasljedne zemlje koje na jugu ponovno prelaze u slavensko-romanske zemlje. Na njih se nastavlja Dalmacija, koja nije teritorijalno povezana s lûkom i ima hrvatsku i mletačku povijest. Nijemci posjeduju tu osovinu. No, to su nedovoljno plodne alpske zemlje koje poljoprivredno nisu samodostatne. Dolina Dunava jedina je plodna zemlja, no ona ne može cjelinu opskrbljivati poljoprivrednim proizvodima. Ona može imati geografski zajamčen utjecaj samo na Češku i Moravsku i slovenska područja, ali ne i na Galiciju i Dalmaciju.

Dakle, zbog pukih geopolitičkih razloga Nijemci su u nepovoljnijem položaju u odnosu na Mađare i ne može se sagledati kako će se nastaviti razvijati ta mađarska prevaga.

Čini se da sklapajući 1867. Nagodbu, njemačko-austrijski državnici ništa od toga nisu uzeli u obzir. Ako to nisu učinili vodeći računa o vlastitim interesima, zasigurno se ne može očekivati da će to učiniti u interesu Hrvata.

Tako im do svijesti uopće nije doprla činjenica da se Hrvatska-Slavonija kao izduženo područje pretežito malene dubine i bez učinkovitih granica vrlo teško može oduprijeti Ugarskoj. U toj geopolitički nepovoljnoj situaciji, dajući Hrvatskoj Vojnu krajinu tek nakon četrnaest godina i uopće joj ne dajući Dalmaciju, Austrija je tu borbu odlučila na štetu Hrvata.

Stoga moramo utvrditi: temeljna ideja dualizma u južnoslavenskim zemljama uopće nije ostvarena, nego je tijekom provedbe iskvarena. Tu konstataciju smatramo ključnom za razumijevanje daljnjega razvoja događaja na Jugu, stoga nam se čini da smo prisiljeni time se još malo pozabaviti. Pozornost ćemo usmjeriti na pitanje zbog čega se na Jugu dogodio takav razvoj događaja.

Dok paragraf 1. Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868. sadrži odredbu: »Kraljevina Ugarska sjedinjena s Erdeljem i kraljevine *Dalmacija*, Hrvatska i Slavonija sačinjavaju jednu te istu državnu zajednicu tako napram ostalim pod vladom Nj. Veličanstva stojećim zemljam, kao što i napram inim državam«, austrijski ustavni zakoni stoje na dijametralno oprečnome stajalištu. Paragraf 1. zakona od 21. prosinca 1867. (Prosinački ustav) glasi: »Carevinsko vijeće pozvano je zajednički zastupati kraljevine Češku, Dalmaciju itd.« Isto stajalište zauzelo je i cjelokupno austrijsko zakonodavstvo primijenivši ga na ostala unutarnjopolitička pitanja. Premda je hrvatska Nagodba *lex posterior*,[52] ona je ozakonjena samo u Ugarskoj i Hrvatskoj, ali ne i u Austriji. Ondje se Nagodba smatra neobvezujućim zakonom druge države. U tako očiglednom proturječju prevladao je *status quo*, pogotovo jer je čvrsto ugrađen u pozitivne austrijske ustavne zakone.

Odmah nakon Nagodbe počela je borba za prevlast dviju novonastalih država, Austrije i Ugarske, te se vrlo brzo osjetila sva snaga Ugarske. Provedbom odredaba paragrafa 19. Hrvatsko-ugarske nagodbe Ugarska bi se nedvojbeno povećala, a njezin položaj dodatno bi ojačao. To, dakako, nije moglo biti

[52] (lat.) kasniji zakon (nap. ur.)

u interesu Austrije. Stoga je zauzeto stajalište koje je tadašnji ministar unutarnjih poslova grof Taaffe precizirao u odgovoru na interpelaciju zastupnika Sturma i drugova 15. siječnja 1869., a glasilo je: »Isprva pripavši Austriji kao odšteta za ustupljene nasljedne zemlje... (austrijsku Nizozemsku i Lombardiju, usp. str. 316), Dalmacija je od 1797. prema Monarhiji u istome pravnome i stvarnome odnosu kao i ostale kraljevine i zemlje zastupljene u Carevinskome vijeću — u savezu čvrsto povezanome ujednačenim zakonodavstvom i jedinstvom najvažnijih političkih ustanova.«[53] Sadržajno to znači da je njemački car 1797. stekao Dalmaciju te da ona mora ostati u posjedu njegova pravnoga nasljednika, to jest austrijskoga cara, odnosno u savezu kraljevstava i zemalja zastupljenih u Carevinskome vijeću. Toga pravnoga stajališta Austrija se dosljedno pridržavala od 1867. do danas. Još 1910. kada su se nakon aneksije posvuda pojavljivali planovi za uspostavu novoga poretka na Jugu, to je stajalište gorljivo branio Omega u svojoj brošuri: *Was soll mit Bosnien geschehen? Wem gehört Dalmatien? Politisch-historische Fragmente.* I tako je sve ostalo po starom.

Premda je to po našemu mišljenju na cijelome Jugu stvorilo državnopravno i politički izrazito nezdravu situaciju, ne možemo posve kriviti austrijske političare koji su slijedili taj smjer. Razlozi su sljedeći:

dualistička misao u svojoj biti sadrži podjelu Monarhije na njemačko i ugarsko interesno područje. Stoga je bilo posve prirodno da se to načelo dvodiobe proširi i na tadašnje južnoslavenske posjede Monarhije, to jest na hrvatske zemlje u kojima su od 1849. odnosno 1861. vladali prilično nejasni odnosi. Koje su se mogućnosti nudile? Ili dodjela cijeloga područja jednoj državi ili podjela na dva dijela. Druga je opcija bila utoliko prihvatljivija što nijedna od dviju polovica Monarhije ne bi pristala da se drugoj polovici dodijeli cijelo područje južnoslavenskoga posjeda. Osim čimbenika očuvanja ravnoteže snaga između dviju država, koja bi bila ozbiljno narušena ako bi jedna država dobila cjelokupan južnoslavenski posjed, u igri su bili i neki drugi važni čimbenici koji su govorili protiv takvoga rješenja.

Kao prvo, protiv toga su govorili čimbenici tradicije i pravednosti: od 1522. nasljedne su zemlje mnogo pridonijele obrani i oslobođenju hrvatskih zemalja. Sada bi bez ikakve naknade sve to trebale prepustiti Ugarskoj. Bilo je

[53] VII-13, str. 48.

teško očekivati toliku nesebičnost i samozatajnost. S druge strane, država bez udjela u južnoslavenskome posjedu teritorijalno bi i prometno bila odsječena od Balkana, a time i od cijeloga Istoka.

Stoga je jasno da se Austrija morala odlučiti za načelo dvodiobe tim više što je u već spomenutome stajalištu u odgovoru grofa Taaffea na interpelaciju našla pravno uporište da zadrži Dalmaciju.

Kao drugo, upitno je jesu li tadašnji austrijski državnici uopće uviđali da Hrvati doista imaju pravo na Dalmaciju.

Povijest hrvatske države u ono je vrijeme bila gotovo nepoznata. U suvremenu je povijest kao samostalan element te dostojno vrednujući njezino značenje uvodi tek Gfrörer u drugome svesku svoje povijesti Bizanta[54] objavljenome tek 1873. godine. Prvi opsežniji prikaz hrvatske povijesti na hrvatskome jeziku Smičiklasovo je djelo objavljeno tek 1879.—1882. godine.[55]

Tomu se upravo u to vrijeme suprotstavljala teorija da Dalmacija uopće nije hrvatska nego srpska zemlja jer da najljepše Karadžićeve srpske pjesme potječu iz Dalmacije! Čak se ni Gfrörer, koji je prema Hrvatima korektan, ne može posve oduprijeti takvom shvaćanju. I sami smo zavirili u starije konverzacijske leksikone da vidimo što ondje piše o Dalmaciji. Sve do devedesetih godina Dalmacija slovi kao srpska. Primjerice: Stanovništvo (dalmatinsko, 1890.) je 96% srpskoga plemena, lijepo, odvažno i hrabro. (*Meyers kleines Konversations-Lexikon*, Leipzig u. Wien, 1893.) Vidimo, dakle, da su Šafařik-Karadžićeve teorije, na čije smo pravo značenje izrijekom upozorili, u punome cvatu i ovdje se ponovno susrećemo s primjerom njihovih dalekosežnih političkih posljedica.

Dakako da se ne može od svakoga austrijskoga državnika očekivati da se bavi proučavanjem dalmatinske povijesti i antropologije kako bi o tome stvorio vlastito mišljenje. Hrvati, doduše, govore o svojemu kraljevstvu, svojim pravima na Dalmaciju i tomu slično, no vladajuća etnologija i jezikoslovlje bili su dijametralno suprotni hrvatskim tvrdnjama. Budući da s povijesnoga i etnološkoga stajališta o tome nisu mogli steći jasnu sliku, u Austriji su se odlučili Dalmaciju privremeno svakako zadržati za sebe. Ne možemo poreći da taj postupak nije lišen izvjesne zdrave logike.

[54] V-4.

[55] II-2, I.-II. sv.

Unatoč svemu moramo ponoviti da je nesjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom-Slavonijom imalo najpogubnije posljedice za razvoj južnoslavenskih prilika.

Kao prvo, hrvatske su zemlje razdijeljene na dvije države. Odnosi između Austrije i Ugarske nedvojbeno su se razvijali u takvome smjeru da se jaz iz godine u godinu sve više produbljivao, a nije izostala ni borba dviju država za prevlast. Što su jaz i borba za prevlast bili žešći, to su slabiji bili izgledi Hrvata da dobiju Dalmaciju.

Zamislimo samo posvemašnji očaj i ogorčenje Hrvata kada su sve jasnije uviđali da su u borbi za očuvanje svoje nacionalnosti i autonomije zauzeli mjesto gubitnika gledajući kako su iz dana u dan sve slabiji izgledi za poboljšanje njihova položaja.

Još beznadniji bio je položaj Hrvata kada je 1878. okupirana Bosna. Tada su hrvatske zemlje bile podijeljene na čak tri područja koja su u pravnome smislu jedno drugomu bili inozemstvo. *Tako je dosljedna provedba dualističke misli za Hrvate posljedično značila isto što i podjela Poljske.* To stanje dodatno je otežavala činjenica da nijedno od tih triju područja, ni Hrvatska-Slavonija ni Dalmacija ni Bosna, međusobno geografski i prometno razdvojene nisu imale sposobnost gospodarskoga razvoja. Dualizam u Monarhiji nijednom narodu nije naštetio toliko koliko hrvatskome jer je njegov teritorij, premda izvana ujedinjen u državu kao cjelinu, praktično bio raskomadan na tri odvojena državna područja. Raskomadanost hrvatskih zemalja iz doba Turaka (usp. str. 45-47) prijetila je da se unatoč oslobođenju od Turaka pretvori u trajno stanje, a pogubno je utjecala na gospodarski razvoj Hrvata.

Da bismo mogli razumjeti daljnji razvoj, moramo se poslužiti jednim zakonom sociološke ili štoviše opće biološke naravi. Svaki organizam, bila to država ili neki organizam niže vrste, nastoji što dulje očuvati svoju unutarnju strukturu, svoj jednom stvoreni oblik postojanja te ga brani svim raspoloživim sredstvima instinktivno se boreći protiv svih koji taj red žele ugroziti ili narušiti.

Iz toga ćemo lako shvatiti da su Hrvati, dospjevši Nagodbom u nepovoljan položaj, vođeni žilavim nagonom za samoodržanjem, radili na poboljšanju svojega položaja, na sjedinjenju s Dalmacijom, poslije i s Bosnom i da su, objektivno gledajući, to i morali činiti, ali su time potkopavali temelje dualizma. Stoga se neminovno i za Hrvate kobno cijeli službeni državni aparat okrenuo protiv njih. Budući da u zastupanju svojih interesa prečesto nisu nalazi-

li prikladan put i najsretniji način, njihov se položaj u državi sve više pogoršavao. Došli su na zao glas kao neugodni pa čak i opasni smutljivci. Takvo stanje postalo je plodnim tlom da se mnogi sukobi interesa koje su Hrvati imali s drugim čimbenicima u Monarhiji razriješe na njihovu štetu. To Hrvatima nesklono ozračje, nastalo iz neizbježnoga sukoba interesa, stvorilo je opće neraspoloženje prema Hrvatima koji su naposljetku prikazani kao protudržavni element, kao izrod dualističke države.

Poslije ćemo vidjeti da uopće nismo pretjerali.

Položaj stvoren dualizmom teško je opterećivao Hrvate. Budući da su odveć često posrijedi bili njihovi najvažniji nacionalni i politički interesi, narod se očajnički pokušavao osloboditi. Svaki trzaj prikliještenoga narodnoga organizma tumačio se kao opasnost za državni poredak i za posljedicu imao još jači pritisak.

Svakako valja konstatirati da je prikazani razvoj događaja za Hrvate urodio vrlo nepovoljnim položajem čiji se osnovni uzrok teško može opisati jednom riječju, no koji ćemo — kada mislimo na Hrvatsku — nazivati »duhom iskvarenoga smisla dualizma«. Njegov sadržaj najbolje ćemo razabrati u kasnijem prikazu političkoga razvoja južnoslavenskih pokrajina, ali i na njegovim pogubnim posljedicama za interese države kao cjeline.

Ovaj dio ne možemo završiti ne pruživši čitatelju mogućnost da sâm prosudi koje su odredbe Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868. najviše opteretile Hrvate. Ovdje ćemo navesti samo kratak prikaz najtežih prigovora koje smo našli u već više puta citiranome djelu profesora Horvata, a koji vjerojatno odražavaju i najtipičnija mišljenja Hrvata: »Glavne pritužbe po redu su: 1. U § 1. spominje se samo »državna zajednica« dok se prema čl. 42. iz 1861. trebalo naglasiti da su Hrvatska i Ugarska konfederirana kraljevstva koja su stupila u »tješnji državni savez«. 2. Prema § 8. Nagodbom se na Ugarsku prenosi cjelokupno vođenje hrvatskih financija. 3. Iz nadležnosti hrvatskoga Sabora izuzima se u § 9. čitav niz pravâ: novčarstvo (kovanje novca i tiskanje novčanica); ispitivanje i odobravanje državnih i trgovačkih ugovora, odredbe o bankarstvu, mjerama i vagama, povlasticama, osiguranju i kreditiranju; pomorsko, trgovačko, *mjenbeno* i *rudno* pravo, naposljetku zakonodavstvo u vezi sa željeznicom, poštom, brzojavima, trgovinom, brodarstvom te mitnicama. 4. U § 10. Nagodbe predviđa se zajedničko zakonodavstvo o kućarenju kao i o društvima koja se ne bave javnim stjecanjem dobiti, o putovnicama, redarstvu nadležnome za strance, o državljanstvu i stjecanju državljanstva, a Hrvatskoj

je namijenjena samo izvršna vlast. 5. Od svojih prihoda Hrvatska sukladno § 15. dobiva za potrebe unutarnje samouprave tek manji dio (paušalni iznos od 4,400.000 kruna) dok je sve ostalo namijenjeno podmirivanju troškova zajedničkih poslova. 6. Sukladno § 22. Nagodbe kraljevski ugarski ministar financija ima u Hrvatskoj izvršnu vlast glede izravnih i neizravnih poreza: dohodaka od državnih monopola, biljega, taksi, pristojbi i dohodaka od državnih dobara. 7. Hrvatski zastupnici u ugarskome državnome Saboru imaju samo jedan glas čak i kada je riječ o isključivo hrvatskim pitanjima. Zbog toga uvijek moraju ostati u manjini kada se hrvatski interesi sukobe s ugarskima. 8. Sukladno § 44. hrvatski ministar u Budimpešti nema portfelj pa Hrvatskoj ne može biti od koristi. Budući da je odgovoran ugarskome, a ne hrvatskome Saboru, on će zastupati ugarske, a ne hrvatske interese. 9. Premda je morska obala isključivo hrvatska, Hrvatska nema pomorsku jurisdikciju. 10. Sukladno § 51. bana imenuje kralj na prijedlog i uz supotpis kraljevskoga ugarskoga zajedničkoga predsjednika vlade. Prema toj odredbi banom može biti imenovana samo ona osoba koja je Mađarskoj po volji bez obzira na hrvatske želje i potrebe. 11. Ugarski ministri mogu biti i generali. Međutim, prema § 52. hrvatski ban može pripadati samo civilnome staležu. Ta je odredba u Hrvatskoj protumačena tako da su se Mađari bojali povratka nekog novog Jelačića pa su to htjeli spriječiti. 12. Najveće ogorčenje izazvao je § 66. koji se »provukao« u Nagodbu i Hrvatima oduzeo Rijeku u kojoj od tada »privremeno« vlada guverner uime ugarskoga ministarstva.

Premda se ne možemo u cijelosti suglasiti s ovakvim shvaćanjem, ipak je već na prvi pogled jasno da su se ustupci koje su Hrvati dobili Nagodbom u praksi većinom pokazali bezvrijednima.

Praktičnu vrijednost Hrvatsko-ugarske nagodbe najbolje ćemo vidjeti po njezinim učincima u Hrvatskoj od 1867. do 1914. godine.

5. Hrvatska-Slavonija nakon 1867. godine

Razvoj pregovora o nagodbi između Austrije i Ugarske kod Hrvata je posvuda stvarao uvjerenje da im dolaze teška vremena.

U takvu ozračju stigao je zahtjev Županije srijemske[56] da hrvatski Sabor izglasa ravnopravnost Hrvata i Srba. Pritom se podsjećalo na pomoć koju je

[56] Prema popisu stanovništva iz 1910. u Županiji srijemskoj Srbi čine otprilike 45% ukupnoga stanovništva.

Svetozar Miletić, vođa ugarskih Srba, od 1861. pružao Hrvatima u njihovoj teškoj borbi s Mađarima. Hrvatski Sabor 11. svibnja 1867. na zahtjev Ivana Vončine[57] donosi jednoglasnu odluku: Sabor Trojedne Kraljevine (to jest Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) svečano izjavljuje da Trojedna Kraljevina priznaje srpski narod koji u njoj živi kao istovjetan[58] i ravnopravan hrvatskome narodu.

Hrvatsko-ugarska nagodba sklopljena u jesen 1868. već je u začetku imala urođenu manu. Barun Levin Rauch preuzeo je na sebe zadatak da se u hrvatskome Saboru Nagodba prihvati. Kako je narod velikom većinom bio protiv nacrta Nagodbe koji su u Budimpešti dogovorila dva kraljevinska odbora, barun Rauch uvidio je da s postojećim izbornim pravilima u Saboru ne može postići većinu pa je 20. listopada 1867. oktroirao odgovarajuća izborna pravila.[59] Prvi put u Hrvatskoj cijeli se upravni aparat morao angažirati da bi se na izborima progurali vladini kandidati. Novine koje su pisale o zloporabama bile su zabranjivane. *Novi Pozor* od rujna 1867. izlazi u Beču. Rauch je proveo svoju volju: izabrano je 66 pristaša vlade (unionista), od toga 34 službenika i 14 pripadnika oporbe. Budući da je oporba bila nemoćna, nije sudjelovala u radu Sabora. U kraljevinski odbor izabrani su samo unionisti. Nagodba je 24. rujna prihvaćena u zagrebačkome Saboru sa samo četiri glasa protiv (dr. Brlić, barun Hellenbach, grof Janković i Živković).

Barun Rauch zatražio je da se u Saboru izglasa zakonski članak XIV. iz 1870. godine prema kojemu se svako neprijateljstvo prema Nagodbi kažnjava kao remećenje javnoga reda i mira, a u nekim slučajevima i kao veleizdaja.

Ubrzo nakon toga novine *Zatočnik* optužuju baruna Raucha da u nekim tehničkim državnim poslovima postupa iz koristoljublja pa barun podiže tužbu protiv cijeloga uredništva. Predmet dospijeva pred vojni sud u Sisku, koji optužene ipak oslobađa krivnje. Nekoliko dana poslije barun Rauch napušta dužnost.

Njegovim nasljednikom imenovan je 26. siječnja 1871. Koloman pl. Bedeković. On je smanjio pritisak prilikom izbora što je imalo za posljedicu da je

[57] Kasniji predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu u Hrvatskoj.

[58] Skrećemo pozornost na proturječje koje se sastoji u tome da Srbi traže istovjetnost i ravnopravnost. Ravnopravnost pretpostavlja dvije individue i isključuje istovjetnost.

[59] VII-24, str. 716.

Narodna stranka dobila 52, a unionisti samo 13 mandata. Pobjednička Narodna stranka sada se spremala za borbu protiv Nagodbe. Zasjedanje Sabora sazvano za 1. lipnja triput je uzastopno odgađano, prvo za 12., zatim za 20. rujna 1871. godine. Ogorčena Narodna stranka na to odgovara ratobornim proglasom od 20. rujna u kojemu osporava pravovaljanost Nagodbe.

Nekoliko dana poslije (8. listopada 1871.) dr. Eugen Kvaternik diže ustanak u Rakovici, malenome pograničnome mjestu slunjskoga kotara, no on je ugušen za tri dana. Vođe ustanka Kvaternik, Bach i Rakijaš strijeljani su.

Taj događaj moramo spomenuti jer je iznimno naštetio Hrvatima, a osobito Starčevićevoj stranci. Govorilo se da je on bio proizvod borbe Hrvata protiv Nagodbe, a kako je dr. Kvaternik bio ugledan član Starčevićeve stranke, nije se htjelo odustati od logičnoga povezivanja suodgovornosti cijele Starčevićeve stranke. Doista su uhićeni svi ugledniji članovi stranke, no ubrzo su pušteni jer im se nije mogla dokazati ni najmanja krivnja.

Povijest je naslikala jasnu sliku dr. Kvaternika, osobito nakon objave njegovih dnevničkih zapisa.[60] Unatoč svojem širokom poznavanju povijesti dr. Kvaternik nije bio posve normalan, nego sklon fantaziranju, čovjek u kojemu se spojilo gorljivo domoljublje s fanatičnim katoličkim vjerskim žarom. U njemu se postupno rodila ideja da je pozvan spasiti Hrvatsku. Radi toga putuje cijelom Europom, a boravi i u Rusiji. Možemo zamisliti kakva je iskustva i uspjehe polučio ondje svojim gorljivim katoličanstvom. Liberalni smjer u Austriji nakon Hohenwarta bio mu je odbojan, a on je bio duboko uvjeren da će ih zbog toga sustići Božja kazna. U njemu se sazrijevalo uvjerenje o vlastitu višem poslanju zbog kojega kao oružje u ruci Božjoj mora osloboditi Hrvatsku i kazniti bezbožnu Austriju.[61]

To razmišljanje odvelo ga je u Rakovicu, u općinu na granici s Bosnom, u kojoj je bilo 68,7% pravoslavnih stanovnika naspram 31,3% katoličkih Hrvata. To je činjenica koju do sada nitko nije uzeo u obzir, a koja dobro oslikava više naših tvrdnji o naravi slaveniziranih Vlaha. Kvaternik je otišao upravo tamo jer je znao da to stanovništvo najprije može dići na ustanak. Tako je dr. Kvaternik, gorljivi katolik, doživio sudbinu da je Božji blagoslov za borbu protiv

[60] VII-15.

[61] VII-14, str. 249.

Austrije morao primiti usred pravoslavne crkve iz ruku pravoslavnoga popa Popovića.[62] No, račun za taj izlet platili su isključivo Hrvati.

Starčevićeva stranka doista nije imala nikakve veze s ustankom. Štoviše, Starčević i Kvaternik već su bili u dubokoj zavadi jer je za razliku od klerikalnoga i vjerski gorljivoga dr. Kvaternika Starčević bio uvjereni antiklerikalac.

Ne možemo, a da se ovdje vrlo kratko ne pozabavimo i dr. Starčevićem, pogotovo jer se ne može poreći da nikada nijedan političar u hrvatskim zemljama nije toliko utjecao na ljude kao dr. Starčević. Rođen je u Lici 1823. godine kao sin hrvatskoga seljaka katolika Jakova Starčevića. Njegova majka Milica Bogdan podrijetlom iz pravoslavne obitelji prešla je na katoličanstvo. Odrastao je u kući svojega strica, katoličkoga svećenika, apsolvirao je teologiju, no od nje je odustao i u Budimpešti doktorirao filozofiju. Unatoč tomu u životu nikada nije dospio dalje od odvjetničkoga solicitatora pa je zapeo negdje između Katona i boema. Na svoju okolinu imao je neodoljiv utjecaj koji se u prvome redu temeljio na činjenici da tijekom cijele svoje karijere nikada nije težio vlastitu probitku. Starčevićev politički nauk ukorijenjen je u njegovoj mržnji prema Austriji, Ugarskoj i Srbiji:

Austriju je mrzio zbog gorkih razočaranja koja je Hrvatima priredila apsolutizmom. Navodno se mržnja u njemu rodila u trenutku kada je ugledao Filipa Baričevića, Ličanina kojemu je krajiška uprava za kaznu odsjekla obje šake jer je krajišnicima sastavljao pritužbe.[63]

Ugarsku je mrzio zbog 1790. do 1848. i zbog Nagodbe.

Mrzio je Srbe čiju je opasnost prvi ispravno spoznao. U člancima napisanima sa svrhom obrane od srpstva (vidi str. 282) uglavnom je točno prikazao i povijest nastanka Srba.

Zbog takvoga obilježja svojega nauka kao političar je odmah odbačen jer je time stvorio nepremostivu prepreku prema svim trima čimbenicima moći s kojima su Hrvati morali računati — s Austrijom, s Ugarskom i sa srpstvom. Stoga je njegova stranka bila prisiljena boriti se na svim frontama. To je bio težak zadatak kojemu Hrvati u najnepovoljnijem položaju u kojemu su se našli nisu bili dorasli. Do obrata dolazi tek zahvaljujući utjecaju dr. Franka, podrijetlom Židova, koji je uvidio pogrešku pa u politiku stranke uvodi oportunis-

[62] Isto, str. 257.

[63] Isto, str. 38.

tički smjer koji dolazi do izražaja u čl. I. programa takozvane Čiste stranke prava, a prema kojemu ta stranka ostvarenju svojih političkih ciljeva teži samo u okviru Monarhije. Činjenica je da planovi dr. Starčevića ni prije te programske osnove nisu izlazili izvan toga okvira, samo što on nije mogao vladati svojom odbojnošću prema reakcionarnoj Austriji, htio je samo izravno pregovarati s vladarom i težio je čistoj personalnoj uniji s dvjema državama Monarhije. No, tu ideju nikada nije uspio pretočiti u konkretan provedbeni program.

Godinama nismo mogli shvatiti kako je taj čovjek uspio u Hrvatskoj ostvariti tako presudan utjecaj. To nam je postalo jasno tek kada smo shvatili prirodu srpstva. Dr. Ante Starčević prvi je ispravno spoznao golemu opasnost koja Hrvatima prijeti od agresivnoga i nadmoćno naoružanoga srpstva pa je protiv toga iskovao pravo oružje stvorivši ideal Velike Hrvatske. U borbu protiv privlačne snage velikosrpske državne ideje morao je krenuti sa sličnim oružjem, a to je bila Velika Hrvatska. Ta njegova zasluga utoliko je veća što je u to vrijeme u Hrvatskoj vladajuće južnoslavenstvo na sve načine utiralo put prodoru srpstva. Naime, čim je južnoslavenstvo vodeća i glavna ideja, tada je svejedno je li unutar nje netko Hrvat ili Srbin. Prednost te ideje za Srbe bila je u tome što je Hrvatima oduzimala snagu otpora prodoru srpstva. Hrvati se srpstvu mogu oduprijeti samo snažnom vlastitom afirmacijom, nacionalnim ekskluzivizmom, a njega je propagirao dr. Starčević suprotstavljajući se svim silama slavenskoj ideji, panslavizmu, južnoslavenstvu i htijući biti samo Hrvat i ništa drugo. U tome je bila njegova snaga kojom je silno imponirao suvremenicima. Možemo samo iskreno žaliti što je boreći se protiv Strossmayerova južnoslavenstva odbacio i njegovu sjajnu kulturnu politiku i kulturne ambicije ne ponudivši u zamjenu čak ni nešto jednakovrijedno, a kamoli nešto bolje.

Politika dr. Starčevića bila je pravnodogmatska, pretežito državnopravna, a slabo se brinuo za materijalne temelje svoje politike. Bio je, kako to ispravno primjećuje Seton-Watson, suvereni preziratelj svih praktičnih mogućnosti u politici. No, svojom državnopravno-dogmatskom politikom dopro je onim što nazivamo hrvatskom državnom sviješću do najnižih slojeva hrvatskoga naroda. Do 1835. hrvatsko je plemstvo kao politički djelatan element bilo isključivi nositelj te državne svijesti. Dr. Ante Starčević tu je svijest približio najnižim slojevima hrvatskoga naroda pa tako danas i zadnji hrvatski seljak zna da je nekoć postojala moćna i razvijena hrvatska država te čezne da ponovno ima vlastitu državu. To je životno djelo dr. Ante Starčevića.

To je osobito važno jer od 1867. hrvatsko plemstvo sve više nestaje iz hrvatske politike. Na krunidbu 8. lipnja 1867. (jer se pritom zaobišlo Hrvatsku) nije došao nijedan predstavnik poznatih hrvatskih povijesnih plemićkih rodova; izostali su Draškovići, Jankovići, Oršići i baruni Vraniczany[64] itd. Posljednjih četrdeset godina hrvatsko plemstvo više nije imalo nikakvu ulogu u hrvatskoj politici jer je postala takva da bi malotko poželio u njoj sudjelovati. Taj ćemo proces u nastavku moći jasno pratiti.

Nekoliko mjeseci nakon Rakovičke bune pl. Bedeković odrekao se banske časti. Anton pl. Vakanović imenovan je banskim namjesnikom, no bio je samo marioneta jer je stvarnu vlast imao Levin barun Rauch. Budući da se Sabor morao raspustiti, pl. Vakanoviću pripao je zadatak da provede izbore, a on ih je započeo tako što je smijenio sve velike župane koji se nisu htjeli bespogovorno pokoriti, poput pl. Medunića, pl. Pogledića i pl. Trnskoga. Pa ipak, izbori nisu donijeli zadovoljavajući ishod. Vlada je dobila 20 mjesta, Narodna stranka 47, a unionisti, koji se nisu htjeli solidarizirati s postupcima vlade, 8 zastupničkih mjesta.[65] Vakanović i Rauch doskočili su takvom ishodu imenovavši u Sabor 47 virilista, isključivo unionista te pokrenuvši protiv Narodne stranke prizemnu klevetničku kampanju. Seton-Watson[66] o tome iscrpno izvješćuje. Budući da on ističe i iskorištava tu činjenicu i da ćemo se na nju poslije morati vratiti, ovdje ćemo se na nju samo kratko osvrnuti. Na temelju krivotvorenoga zapisnika što ga je sastavio izvjesni Reichherzer trebalo je dokazati da je Narodna stranka, poimence Strossmayer i Rački, iz Rusije i Srbije dobila novac i sudjelovala u protudržavnim spletkama. Deákovu stranku i njezina vođu grofa Lónyaija trebalo je zastrašiti i odvratiti od pregovora s Narodnom strankom, a kralja uvjeriti da su Strossmayer i Rački veleizdajnici. Time bi se onemogućilo djelovanje Narodne stranke i otvorio prostor Rauchu.[67]

[64] VII-8, str. 269.

[65] Isto, str. 284.

[66] VII-4, str. 101.

[67] Isto, str. 102. Seton-Watson tumači: Jedan ljudski vijek poslije, pod drugim barunom Rauchom slične metode krivotvorenja postale su temeljem austrijske vanjske politike i ime Hrvatske stavile u prvi plan jednoga europskoga skandala. Autor misli na zagrebački veleizdajnički proces i na Friedjungov proces u Beču. (O spomenutoj aferi krivotvorenja usporedi brošuru: *Enthüllungen über die Künste der kroatischen Regierung*, poseban otisak iz praškoga lista *Politik*, br. 121 od 2. svibnja 1872. Tisak J. S. Skrejšovský u Pragu, vlastita naklada, 22 str.).

Narodna stranka pokušala je pokrenuti reviziju Nagodbe kojom bi se otklonili njezini najveći nedostaci (osobito točke 2., 5., 7., 8. i 10. na str. 334-335). Zahvaljujući tom neobičnom manevru imenovanja virilista Unionistička je stranka stekla u Saboru većinu, revizija je ograničena na nekoliko posve beznačajnih točaka pa je Nagodba takoreći nastavila nesmetano postojati. Od toga zasjedanja biskup Strossmayer više nikada nije došao u hrvatski Sabor.

Zbivanja u Hrvatskoj izazvala su nezadovoljstvo i u Beču pa je Vakanović morao otići. Grofovi Julije Janković i Ladislav Pejačević otklonili su ponuđenu bansku čast. Narodna stranka predložila je Ivana Mažuranića, bivšega dvorskoga kancelara u Beču, no Mađari su ga odbili. Unatoč tomu Mažuranić je imenovan banom te je osam godina upravljao sudbinom Hrvatske-Slavonije. On je bio prvi ban neplemić pa su ga zvali i »ban pučanin«. U svakom slučaju bio je najbolji ban od 1867. do danas. Doduše, nije bio odveć energičan, često je bio popustljiv osobito prema Mađarima protiv čije je volje imenovan banom, a to su mu njegovi sunarodnjaci silno zamjerali. Kao pjesnik i osoba besprijekorna ugleda bio je nadahnut onim plemenitim humanizmom koji je hrvatskome preporodnome pokretu unatoč brojnim tlapnjama dao vrlo simpatičan pečat, a njegovu djelovanju i praktičnu kulturnu vrijednost. Svjesno je radio na unaprjeđivanju i uređenju zemlje koju je volio. Današnji ustroj Hrvatske-Slavonije pretežito je njegovo djelo. Mažuranić ju je od srednjovjekovne staleške države učinio moderno organiziranom zemljom.

Premda je sâm izgovorio znamenite poetske riječi »Brat je mio, koje vjere bio« i »Proklet bio ko cieć vjere na svojega reži brata«,[68] bio je prisiljen poduzimati mjere protiv Srba u Hrvatskoj. Pravoslavcima je zakonom dao ime »grčko pravoslavni«, donio je zakon o školstvu koji nije dopuštao srpske vjerske škole, a postojeće je zatvorio. U vrijeme previranja u Bosni, kada su mnoge bosanske izbjeglice boravile na hrvatskome tlu, poduzeo je mjere protiv pakračkih Srba kada se činilo da su se bosanske izbjeglice urotile s domaćim Srbima i zlostavljale hrvatsko-katoličko stanovništvo. Zabranio je uporabu srpske zastave (crven-plavi-bijeli) koju su doduše Srbi uvijek nazivali svojom crkvenom zastavom, no koja je istovjetna zastavi Kraljevine Srbije. Vrlo je zanimljiva s time usko povezana uredba hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zema-

[68] Te riječi potaknute su sve većim otuđenjem Hrvata i Srba nakon 1848. koje je, kao što smo pokazali, pretežito uvjetovano vjerskim razlikama.

ljske vlade od 16. studenoga 1876., br. 18.307, kojom se htjelo spriječiti nepravilnosti u bojenju rampi na maltama i sličnim mjestima. Utvrđeno je da su umjesto hrvatskih nacionalnih boja, crven-bijeli-plavi, namjerno pogrešnim poretkom boja ti predmeti bojeni srpskim redoslijedom boja, crven-plavi-bijeli, a to se osobito često događalo ondje gdje su pravoslavci bili u većini ili gdje je politički čelnik slučajno bio pravoslavac. Spomenuta uredba izdaje stroge naputke i završava odredbom da se utvrđena odstupanja od pravila moraju ukloniti o trošku kotarskoga načelnika. Mažuranić je tako na sebe navukao mržnju Srba, a njegov je položaj postao utoliko teži što je Budimpešta, gdje Mažuranić nije uživao povjerenje, uspjela ishoditi da za predstojnika odjela unutarnjih poslova i svojega zamjenika Mažuranić dobije banatskoga Srbina Živkovića s kojim smo se već susreli.

Mažuranić se morao boriti i sa Starčevićevom strankom zbog njezina negiranja Nagodbe, njezinih burnih istupa i neprijateljskoga stava spram Austrije.

Zbog svoje popustljivosti prema Budimpešti ionako je stekao neprijatelje. Tijekom previranja u Bosni između 1875. i 1878. u Hrvatskoj je nastao pokret koji je tražio vojnu intervenciju Austro-Ugarske u korist kršćana u Bosni. Imajući u vidu tadašnje raspoloženje dviju velikih liberalnih stranaka u Austriji i Ugarskoj prema angažmanu u Bosni, možemo zamisliti da je Mažuranić to pitanje oprezno izbjegavao i time ponovno stekao neprijatelje.

Mažuranić se intenzivno bavio sjedinjenjem Dalmacije i Vojnom krajinom. Takozvana Varaždinska krajina sjedinjena je već prije. U takozvanoj Banskoj krajini također su obavljene sve pripreme, čak je *de facto* uvedena civilna uprava, samo se još čekalo sjedinjenje. Usto je bilo vrijeme i za obnovu Nagodbe. Mažuranić je pogriješio zaprijetivši ostavkom ako se ne ubrza pripojenje Vojne krajine te ako se u Nagodbi ne uzmu u obzir hrvatska stajališta. Mađarska vlada jedva je dočekala njegovu ostavku (21. veljače 1880.)

Mažuranićevo vrijeme bilo je najbolje razdoblje u Hrvatskoj od 1867. godine. Ono što se Nagodbom moglo postići za Hrvatsku, postigao je više-manje Mažuranić. Premda to nije omogućilo snažan razvoj, ipak je u njegovo vrijeme u Hrvatskoj-Slavoniji život bio podnošljiv.

Mažuranića je na banskome mjestu naslijedio Ladislav grof Pejačević, karakteran premda ne odveć omiljen hrvatski aristokrat. On je morao računati sa

željom Mađara da u Hrvatskoj jače pritisnu Hrvate, negoli je to bio slučaj u Mažuranićevo vrijeme.

Prvi znak toga nastojanja bilo je imenovanje Mađara Antala Dávida ravnateljem Zemaljskoga financijskoga ravnateljstva u Zagrebu. Njegove mjere u Hrvatskoj su izazvale buru nezadovoljstva.

Pa ipak, Pejačević je postigao sjedinjenje Vojne krajine, što je umirilo duhove, a jedina posljedica bio je raskol unutar Narodne stranke. Jedan od njezinih vođa dr. Mrazović, zajedno s još 22 zastupnika istupio je iz stranke i osnovao takozvanu Neovisnu narodnu stranku koja je poslije po svojem stranačkom glasilu nazvana »obzoraši«.

Ključan obrat dogodio se u kolovozu 1881. godine.

Dávid je 6./7. kolovoza 1881. naložio da se na svim financijskim uredima izvjese natpisi na mađarskome i hrvatskome jeziku premda su do tada u smislu okružnice od 26. prosinca 1868., br. 700/praes. i § 57. Nagodbe u uporabi bili samo natpisi na hrvatskome jeziku. Sukladno § 57. Nagodbe unutar granica Hrvatske-Slavonije jedini službeni jezik, također za tijela zajedničke uprave, bio je hrvatski.

Ionako već ozlojeđene prijašnjim Dávidovim postupcima, novine su taj slučaj prikazale kao otvorenu povredu Nagodbe. Ljudi su 15. kolovoza nasilno poskidali natpisne ploče, a demonstracije koje su izbile odjeknule su u cijeloj zemlji. *Obzor* je tijekom četrnaest dana na vrhu naslovnice tiskao tekst §§ 56. i 57. Hrvatsko-ugarske nagodbe želeći konstatirati nezakonitost Dávidova naputka.

Pester Lloyd od 16. kolovoza 1881. zatražio je da se skinute ploče odmah vrate i zaštite svim sredstvima »*dok se viša i niža hrvatska svjetina na njih ne navikne*«. No, u Budimpešti se čuo i glas razuma. *Pester Journal* je istoga dana pisao: »Drugo je pitanje ima li prije osam dana provedeno postavljanje ploča zakonskoga temelja u Nagodbi, a čak i da je tako, postavlja se pitanje je li oportuno upravo sada, kada imamo toliko mnogo unutarnjih trzavica, bez razloga na sebe navlačiti mržnju savezničkoga naroda.«

Najugledniji članovi hrvatske Unionističke stranke izdaju 17. kolovoza proglas kojim doduše osuđuju demonstracije, ali i konstatiraju da je postupak financijske uprave bio nezakonit te da im savjest ne dopušta podupirati vladu koja se služi nezakonitostima.

Budapesti Közlöny ipak je objavio vijest: »Službene ploče s mađarsko-hrvatskim natpisima koje su skinute tijekom nedavnih nemira u Zagrebu, bit će vraćene u roku od nekoliko dana.« I doista, Dávid je nekoliko dana poslije naložio da se mađarsko-hrvatski natpisi noću ponovno postave. Pejačević zbog toga 29. kolovoza 1883. podnosi ostavku i odlazi. U znak zahvalnosti što svojim imenom nije htio štititi nezakonitosti narod mu je nadjenuo ime »Ban Kavalir«. U Hrvatskoj-Slavoniji Ustav je stavljen izvan snage, a konjički general Hermann barun Ramberg uzdignut je na rang kraljevskoga povjerenika.

Taj događaj važan je iz dvaju razloga. Kao prvo, u Hrvatskoj je stvoren opasan presedan da su Mađari u stanju, čak i kada je postupak njihovih povjerenika nedvojbeno protuzakonit, radi obrane svojega stajališta upregnuti svu snagu Monarhije, a kao drugo, to je unionističkoj ideji zadalo smrtni udarac. Svi bolji članovi povukli su se iz stranke pa se ona otad pretvorila u udrugu oportunista, karijerista i laktaša.

Nakon dvomjesečna povjereništva banom je imenovan Khuen-Héderváry, mladi mađarski aristokrat s posjedima u Hrvatskoj kojemu je prednost bila njegovo srodstvo s Kolomanom grofom Tiszom. Dobio je zadaću osigurati pretpostavke za odlučnije nastupanje Mađara prema Hrvatskoj koje je počelo u Mažuranićevo vrijeme, a koje je grof Pejačević za svojega mandata s prijezirom otklonio.

Khuen-Héderváry dvadeset je godina izvrsno obavljao svoju zadaću.

Ne možemo se podrobno upuštati u povijesni prikaz dvadesetogodišnje vladavine Khuen-Héderváryja (4. prosinca 1883. do 27. lipnja 1903.). Morat ćemo se zadovoljiti time da ukratko skiciramo glave smjernice njegove politike, njegove uspjehe i njihove posljedice.

Glavni temelj njegove neviđeno duge vladavine bile su stranačke prilike u zemlji. U Hrvatskoj-Slavoniji postojale su četiri stranke: kao prvo, dvije stranke nastale raskolom nekadašnje Narodne stranke, onaj dio koji je to ime htio zadržati i takozvana Neovisna narodna stranka (obzoraši), zatim Starčevićeva stranka i Srbi. Srbi, doduše, nisu bili organizirani u stranku jer je, kao što rekosmo, srpstvo bilo nacionalno sazrelo samo u Srijemu, na području nekadašnjih Raca. U drugim područjima Hrvatske-Slavonije srpstvo je tek nastajalo. Kod pravoslavnoga stanovništva u ostalome dijelu Hrvatske-Slavonije, osobito u Lici i južnoj Hrvatskoj, ime Srbin izvorno je imalo samo crkveno značenje, a narodne mase nisu imale specifičan narodni osjećaj, nego su se svi

osjećali Hrvatima, onako kako su se borili pod Jelačićem. To su pretežito bili slavenizirani Vlasi. Želja za odvajanjem i odbojnost prema hrvatskome snažno izraženom katoličanstvu bile su osnova na kojoj je započeo razvoj koji smo opisali u 7. poglavlju VI. dijela i koja je prvo polučila uspjeha kod inteligencije. (Usp. Kirinskijev članak u *Agramer Tagblattu*, str. 285.)

U tim nesređenim prilikama Khuen-Héderváry započeo je svoj posao. Seton-Watson posve ispravno primjećuje da se stara Narodna stranka nalazila u posljednjem stadiju propasti i da je Khuen-Héderváry uspio oživiti mrtvaca te ga pretvoriti u stranku poslušnika.[69] No, Seton-Watson samo je polovično razumio hrvatsku politiku, dok srpsku uopće nije razumio pa njegovoj knjizi valja pristupiti s određenim oprezom. Ma koliko njegovi prikazi do godine 1880. bili točni, nakon toga postaje sve manje pouzdan sve dok nakon 1905. ne zabrazdi u sasvim pogrešnome smjeru. Zbog toga nije ni znao objasniti kako je Khuen uspio to postići. Previdio je da je stara Narodna stranka izvorno bila antipod Unionističke stranke. Nakon Nagodbe nastala su dva smjera od kojih se jedan htio pomiriti sa stanjem stvorenim Nagodbom, dok se drugi smjer, radikalan ali vjeran izvornim ciljevima stranke, htio boriti za doradu Nagodbe u skladu s nacionalnim potrebama. Héderváry je Unionističku stranku stopio s Narodnom strankom, u kojoj je sve više dolazio do izražaja oportunizam, te ju ojačao Srbima koji su u Hrvatskoj-Slavoniji bili sve utjecajniji. Tako je dobio prilično širok krug osoba iz kojega je neosporno vješto znao birati najkorisnije pojedince.

Njegov protivnik uopće nije bio opasan. Takozvana Neovisna narodna stranka bila je druga stranka koja je oko sebe okupila pretežit dio nacionalne inteligencije, ali nije imala ni vodstvo ni odlučnost ni organizaciju. Strossmayer je bio nominalni vođa, ali stranku nije vodio jer se od 1873. zapravo udaljio od politike. Stranka nije imala ni podmlatka, a kako se nije mogla nositi s Khuenom, ubrzo se ugasila.

Tako su ostali još starčevićanci. Oni su ubrzo morali žestoko zaratiti s Khuenom. Na zasjedanju Sabora 5. listopada 1885. vodila se rasprava o slanju nekih spisa u Budimpeštu kada je Khuen stavio primjedbu da dvoji jesu li ti spisi u poštenom posjedu Hrvata.[70] Hrvati su to doživjeli kao uvredu, nastala

[69] VII-4, str. 115.

[70] Ti spisi koji se tiču hrvatskih pitanja dopremljeni su 1849. u Zagreb temeljem sporazuma između Windischgrätza i Jelačića. Khuen je po kratkom postupku naložio da se poša-

je užasna graja, a starčevićanci su tražili da predsjedavajući banu izrekne upozorenje. Kada on to ipak nije učinio, starčevićanci su bana izvrijeđali i izgurali ga iz sabornice, a tvrdili su da su ga i fizički napali. Spor se zaoštrio oko prijepora je li ban dobio nogom u stražnjicu ili ne. Khuen je dobio presudu od 18. prosinca 1885. kojom je utvrđeno da nije bio ni taknut dok su usijane starčevićanske glave osuđene na nekoliko godina zatvora,[71] gubitak časti i slično. Ban je iz toga izašao kao pobjednik jer starčevićanci ni stegom ni snagom volje ni snagom duha nisu bili dorasli tom jakom mužu. Héderváry je znao da u zemlji više nema opasnoga protivnika.

Khuen je u Hrvatskoj vladao s pomoću zobi i biča, kako je u Mađarskoj prozvana njegova metoda. Ma koliko nam to bilo nelagodno reći, to ne znači ništa drugo nego da je vladao služeći se nasiljem i korupcijom. Seton-Watson ima pravo kada tvrdi da je Khuen u Hrvatskoj upropastio jedan cijeli naraštaj. Nasilje se osobito primjenjivalo u vrijeme izbora. Vrlo omiljeno sredstvo bilo je sprječavanje izlaska na birališta s pomoću žandara. Kada bi se seljaci sili suprotstavili silom, žandari bi jednostavno zapucali pa u Hrvatskoj gotovo da i nije bilo izbora bez krvoprolića. Iz vlastita iskustva poznat nam je slučaj iz kolovoza 1884. u slavonskome kotaru B. kada je koridor žandara zadržavao birače sve dok izbori nisu prošli.

Jasno je da se u takvom sustavu ljudi vrlo brzo troše. Koliko su se unionisti i Narodna stranka trošili, toliko su Srbi, bujajući osunčani naklonošću vlade, urasli u vladajuću stranku. Khuen je postajao sve ovisniji o Srbima i morao im davati sve veće ustupke, pogotovo jer je bilo neosporno da su itekako dobro poslužili ostvarenju njegovih ciljeva. Jedna za drugom padale su prepreke kojima je Mažuranić svojedobno uspješno suzbijao porast srpstva i njihovu opasnu agitaciju. Srbi su posvuda osnivali srpsko-pravoslavne vjerske škole, u Pakracu srpsko-pravoslavno sjemenište, u Zagrebu srpsko-pravoslavnu višu djevojačku školu, a sve te ustanove dobivale su od države su izdašnu potporu. Dobile su dopuštenje da koriste srpsku trobojnicu, štoviše, 19. listopada 1895. Khuen-Héderváry u Saboru je izjavio da je srpska zastava jednako opravdana kao i mađarska i da će ju štititi dokle god je on ban. Ćirilica je u

lju u Budimpeštu. Izraz koji je ban upotrijebio ostavio je još mučniji dojam jer hrvatska riječ »pošten« ima dvojako značenje pa se iz banovih riječi moglo iščitati da sumnja u poštenje Hrvata.

[71] Radilo se višemjesečnim zatvorskim kaznama. (nap. ur.)

školama postala obvezna, a jezik se više nije zvao hrvatski nego hrvatsko-srpski ili srpskohrvatski. Srbi su se u znatnijem broju progurali u državne službe, njihovi su ljudi zauzeli najvažnije položaje i najunosnije poslove, najbolja odvjetnička i bilježnička mjesta, a pripali su im i drugi unosni poslovi. Organizirali su se i gospodarski pa su 1895. u Zagrebu osnovali Srpsku banku (od 1913. dionički kapital od 8,500.000 kruna) koja je takoreći forsirala financiranje srpske trgovine i industrijskih poduzeća.

Pod Khuenom je prvi put jedan Srbin, Vaso Đurđević, postao predsjednikom Sabora. Ban je prihvaćao da ga u Mitrovici slave kao »srpskoga bana«.[72] U znak zahvale tamošnje gradsko zastupstvo izabralo ga je za počasnoga građanina. Gore spomenuti srpski predsjednik Sabora održao je 11. prosinca 1902. govor u hrvatskome Saboru žaleći se na nedostatak ravnopravnosti Srba, a svoje zahtjeve obrazložio je time da su Srbi, kako je rekao, u Hrvatskoj-Slavoniji »*državotvorni element*«.[73] Ne treba previdjeti ni to da za Khuenove vladavine u Zagrebu 4. (16.) listopada 1884. počinju izlaziti srpske novine *Srbobran*. Premda se njegovu uredniku Pavlu Jovanoviću (takozvanom Dinarčiću) javno predbacivalo da list izlazi uz potporu Beograda, Khuenova vlada nije protiv toga poduzela ništa, što je posve razumljivo s obzirom na tadašnje okolnosti. List je doduše povremeno bivao zaplijenjen, no sve u svemu manje negoli hrvatski listovi. Njegov je urednik čak izabran u Sabor iako su hrvatske novine opetovano upozoravale na sustavne huškačke aktivnosti toga lista, a Khuen, koji je uspijevao spriječiti izbor mnogih hrvatskih političara u Sabor, nije učinio to isto kada je riječ o tom notornom beogradskom plaćeniku.

S punim pravom možemo reći: za Khuenove vladavine Srbi su postali onakvom snagom kako ih u Hrvatskoj-Slavoniji vidimo od 1905. godine.

Khuen je ostvario svoj cilj — u Hrvatskoj je zavladao muk. Tek s vremena na vrijeme sijevnula bi pokojna sumnjiva munja poput, primjerice, demonstracija i nasilja protiv Srba 1895. tijekom posjeta Njegova Veličanstva Zagrebu. Hrvati su bili razoružani i mađarizacija je mogla početi.

Međutim, to je imalo i svoju pozadinu: gospodarsko propadanje zemlje i sve masovnije iseljavanje hrvatskoga stanovništva svjedočili su o teškoj bolesti hrvatskoga narodnoga organizma. O uzrocima gospodarske propasti može-

[72] Usp. *Agramer Tagblatt* od 22. prosinca 1903.

[73] *Agramer Tagblatt* od 12. prosinca 1902.

mo ponoviti samo ono što su hrvatske novine *Pozor* napisale 12. rujna 1883.: »*Autonomija koju nam nagoda daje u poslovih unutarnjih, nije se rabila za za razvoj i napredak naroda, već za razvoj onih političkih načela, po kojih odobriti valja sve što dolazi iz Pešte*; a muževi oni, koji govorahu, neka narod hrvatski u okviru nagode ostane gospodarom u svojoj kući smatrahu se za neprijatelje države i zajedništva s Ugarskom. Savjete i opomene štampe i narodnih zastupnika u saboru na ubitačne i pogubne posljedice ovoga stanja, nisu htjeli slušati na nadležnom mjestu, narod propadao je materijalno sve to više, porezi postadoše sve to veći, utjerivanje njihovo sve to nesnosljivije, a nitko se nije pobrinuo, da umnoži izvore narodnomu dohodku.« (Članak »Zašto nemiri?«)

Posljedice toga sustava najjasnije dolaze do izražaja u statistikama o iseljavanju. Broj stanovnika koji su se prema službenoj statistici iselili iz Hrvatske tijekom navedenoga razdoblja:[74]

	Ukupno	Od toga u Sjevernu Ameriku
1899.	4.195	2.954
1900.	4.176	3.452
1901.	7.879	6.805
1902.	11.057	9.870
1903.	13.488	11.941
1904.	4.848	3.545
1905.	27.142	22.252
1906.	24.726	21.857
1907.	25.493	22.845
1908.	5.045	2.863
1909.	13.441	11.460
1910.	16.104	14.024
1911.	8.215	6.604
1912.	15.979	14.239
1913.	oko 13.000	11.868
1899.—1913.	186.573[75]	166.579

[74] VII-19, str. 64.

[75] Točan zbroj iznosi 194.788. (nap. ur.)

U spomenutom statističkom radu napominje se da su gornji brojevi netočni i to zato što se u Hrvatskoj-Slavoniji uvriježilo da iseljenici zemlju masovno napuštaju ilegalno, bez putovnice ili s krivotvorenom putovnicom pa je državnome nadzoru promaknulo ono što prema našim saznanjima odgovara činjenicama. Ondje nalazimo i ove podatke, prikupljene od pojedinih iseljeničkih društva i kombinirane s brojem izdanih iseljeničkih putovnica:

	Iselilo
1900.	39.829
1901.	38.208
1902.	49.603
1903.	50.331
1904.	33.565
1905.	48.531
1906.	45.952
1907.	49.470
1908.	19.230
1909.	37.497
1910.	36.831
1911.	16.515
1912.	35.176
1913.	28.297
1900.—1913.	527.535

od toga 329.251 u Sjevernu Ameriku.[76]

Razvoj prilika nakon Khuena krenuo je smjerom koji je u takvoj situaciji bio neizbježan.

6. Dalmacija nakon 1797. godine

Kada je Mletačkoj Republici zaprijetio veliki Korzikanac, dalmatinski su Hrvati bili jedini koji su se htjeli hrabro boriti za svoju gospodaricu. No, 12.000 bo-

[76] VII-19, str. 64. Uzmimo u obzir da je to 20% stanovništva Hrvatske-Slavonije i da su to sve odreda ljudi u najboljim godinama, dakle vojni obveznici oduzeti obrambenim snagama države koji sada u velikom postotku u američkim tvornicama proizvode streljivo za neprijateljsku stranu!

raca poslano je kući pa Venecija, nekadašnja vladarica Jadrana, 12. svibnja 1797. bez isukanoga mača pada u Napoleonove ruke.

Dalmacija je ostala bez gospodara, a u zemlji je zavladala opća zbrka i pomutnja. U zemlji je tek mjestimice bilo tragova nacionalne svijesti, a ni o nacionalnoj prošlosti nije se znalo gotovo ništa. Građani Splita, Trogira i Šibenika poslali su izaslanstvo Ignjatu Bakotiću, župniku u Kaštelu Gomilici koji je slovio kao vrlo učen, tražeći od njega savjet što im je činiti. Odgovorio im je: »*uzmite ugarsku krunu, da se tako kao dio hrvatske države s kojom ste u stara vremena bili u zajednici, opet združite.*« Tako je u zemlji nastao pokret predvođen grofom Draganićem i biskupom Cippicom iz Splita, biskupom Blaškovićem iz Makarske i paterom Dorotićem, koji su 17. lipnja 1797. poslali izaslanstvo caru Franji II. U međuvremenu austrijski general Rukavina 5. srpnja s 4000 vojnika ulazi u Dalmaciju i ondje ga posvuda oduševljeno dočekuju pogotovo jer je kao rođeni Hrvat svagdje s narodom mogao razgovarati na materinskome jeziku.[77]

Izaslanstvo je sa sobom ponijelo adresu o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom, predalo ju hrvatskome banu Ivanu grofu Erdödiju u Zagrebu i potom nastavilo za Beč. S druge pak strane palatin nadvojvoda Josip predao je spomenicu kojom traži pripojenje Dalmacije Ugarskoj. No, ministar Thugut nije se suglasio ni s adresom ni sa spomenicom, o čemu je izvijestio cara pa su oba spisa stavljena *ad acta.*

Thugut je ograničio Rukavinu na vojnu upravu jer se on kao Hrvat zalagao za sjedinjenje s Hrvatskom, a carskim je povjerenikom za Dalmaciju imenovao Raimunda grofa Thurna davši mu ovakav tajni naputak: »Vaša će zadaća biti, da ovu nezgodnu želju Dalmatinaca u korist sjedinjenja s Ugarskom suzbijete; zasada nema uopće mjesta nikakvim novotarijama.«[78]

Kada je potom Mirom u Campo Formiju potvrđen preliminarni ugovor iz Leobena, grof Thurn počeo je provoditi Thugutove naputke oslanjajući se na dalmatinske Talijane te ih u skladu s time počeo privilegirati nauštrb Hrvata.

Nažalost, stajalište koje je Austrija zauzela prilikom stjecanja Dalmacije postalo je smjerokazom za cjelokupnu austrijsku politiku sve do današnjih dana. Već smo vidjeli jedan dio štetnih posljedica, no njihov popis time još nije iscrpljen.

[77] II-4, III. dio, str. 70-72.

[78] Isto, str. 74-76.

Politika toga smjera dodatno se zaoštrila kada Hrvati nisu htjeli popustiti. Spomenuti biskup Fabijan Blašković stupio je u kontakt sa zagrebačkim županijskim tijelima pa je hrvatski Sabor izaslanicima u zajedničkome državnome Saboru u Požunu 1802. dao uputu da »u smislu krunidbene zavjernice svim sredstvima rade na tome da se taj sastavni dio Kraljevine Hrvatske (*integrans haec regnorum pars*) ponovno s njome sjedini i podvrgne banskoj jurisdikciji te se na taj način poveže s ugarskom Krunom«. Sabor na sjednici 3. rujna 1802. doista donosi odluku da se u vezi s time obrati kralju. To se i dogodilo, no odgovor je glasio da još nisu sazreli uvjeti za donošenje odluke.

To je imalo za posljedicu da je grof Thurn još odlučnije stao na stranu Talijana. Organizirao je neku vrstu zemaljskoga odbora u koji je imenovao tri dalmatinska Talijana (grofove Pasqulija, Stratica i Rivu) i tri austrijska Talijana (Rinnu, Suppéa i Wrachiena) koji su imali punu izvršnu vlast u upravnim, financijskim i pravosudnim predmetima. Ta je uprava bila krajnje konzervativna, zapravo nije bila ništa drugo doli nastavak mletačke uprave, nažalost s većinom njezinih nedostataka.

U međuvremenu su zbivanja svjetske povijesti išla svojim tijekom. Požunskim mirom (26. prosinca 1805.) Austrija je morala Napoleonu odstupiti Dalmaciju i Boku Kotorsku, Mirom u Schönbrunnu (14. listopada 1809.) još i Istru, zapadni dio Koruške, Kranjsku i Hrvatsku do Save te se svela na otužnu kopnenu državu bez pristupa moru.

Francuska vladavina koja je trajala od početka 1806. do kraja 1813. bila je od velikoga značenja ne samo za Dalmaciju, nego i za cijelu povijest južnih Slavena u Austro-Ugarskoj.

Vlast u zemlji Napoleon je povjerio generalu, poslije maršalu Marmontu, a civilnu upravu obrazovanome venecijanskome kemičaru Vinzenzu Dandolu. Neobično je što je taj Mlečanin poslu pristupio metodom posve oprečnom grofu Thurnu. Odmah je počeo raditi na širokoj afirmaciji hrvatskoga jezika. Njegov prvi korak bio je proglas (3. srpnja 1806.) na talijanskom i hrvatskom jeziku pri čemu se poslužio lijepim, starinskim ikavskim dijalektom. Nekoliko dana poslije izlaze prve novine na talijanskom i hrvatskom jeziku (12. lipnja 1906.): *Il regio Dalmata — Kraglski Dalmatin*.[79] U uvodniku se naglašava do-

[79] O tim zanimljivim novinama postoji kvalitetna studija koju navodimo pod VII-17.

tadašnje zapostavljanje Dalmacije uz obećanje da će sada, otkako je Dalmacija došla pod vlast »pobjedonosnoga velikoga Napoleona«, za zemlju nastupiti bolja vremena. Francuska uprava uistinu se svojski trudila ispuniti to obećanje. Pokrenuta je dobro osmišljena, izvrsno organizirana, svrhovita i izrazito brza akcija preustroja i kulturnopolitičkoga uzdizanja. Ukinute su zastarjele mletačko-srednjovjekovne povlastice, ukinuta je i Dubrovačka Republika kao i njezina starija sestra Mletačka Republika, uvedena je moderna uprava sa svrsishodnom teritorijalnom podjelom, ukratko, Dalmacija je preobražena u moderno ustrojenu zemlju. Otvaraju se škole svih vrsta, osniva se industrija, intenzivno se radi na unaprjeđenju poljoprivrede, a najveća se pozornost posvećuje prometu. Još od rimskoga doba u Dalmaciji nije bilo toliko kvalitetnih cesta kao tada.

Akcija se dodatno proširuje nakon što su Mirom u Schönbrunnu pridružene Istra, Koruška, Kranjska i južna Hrvatska te od njih stvorene Ilirske pokrajine ili Ilirija (les provinces illyriennes ili Illyrie). U njima se u cijeloj upravi hrvatski (ilirski) jezik uvodi kao službeni jezik. Napoleon je laskao Hrvatima ističući njihove vojničke vrline. Prije Bitke kod Wagrama on piše Marmontu, koji je predvodio dalmatinske Hrvate: »Vi imate najbolji zbor (corpus) moje armade.« Jednom je u Rusiji pred okupljenim časničkim zborom izjavio: »*Još nikada nijesam imao* hrabrijih i boljih vojnika u svim prilikama.«[80]

Unatoč svemu Napoleon nije uspio osvojiti srca Hrvata.

Zagrebački biskup Vrhovac čak je 19. travnja 1809. savjetovao bečkomu dvoru: »Kada bi se učinila proklamacija dalmatinskom narodu, da će se *Dalmacija kraljevini Hrvatskoj*, a po njoj Ugarskoj, *po starom pravu sjediniti i utjeloviti*, to mislim, da bismo ubrzo Francuze potukli.«[81]

Kada je potom u bitkama kod Leipziga i Wagrama zapečaćena sudbina korzikanskoga diva, Dalmacija je bez većih poteškoća vraćena Austriji. U jesen 1813. Hrvat Franjo barun Tomašić zaposjeo je Dalmaciju, a narod je Austriju dočekao raširenih ruku.

Pritom su okupirane i Dubrovačka Republika i takozvana Mletačka Albanija, Boka do Budve te su spojene s Dalmacijom i nazvane tim imenom.

[80] II-4, III. dio, str. 104, 107.

[81] Isto, str. 125-126.

Napoleonova politička ideja poslije je oživjela u hrvatskome ilirizmu. Bilo bi zanimljivo istaknuti da se Napoleon, uvjeren u neodrživost svoje dalmatinske Ilirije, bavio mišlju da osvoji i Bosnu te ju sjedini s Dalmacijom.[82]

Nakon ponovne uspostave austrijske vlasti uglavnom je obnovljen sustav grofa Thurna.

Hrvati nisu odustajali od toga da s vremena na vrijeme zahtijevaju inkorporaciju. Tako je 1822. zagrebački Sabor poslao izaslanstvo s adresom caru koji je u to vrijeme boravio u Veroni.[83] Godine 1830. zakonskim člankom V-1830. osnovano je izaslanstvo koje je zajedno s izaslanicima Dalmacije trebalo pregovarati o sjedinjenju s Hrvatskom-Slavonijom. No, talijanski utjecaj bio je odveć jak pa dalmatinsko izaslanstvo uopće nije izabrano.

Od 1830. do 1848. u Hrvatskoj i Slavoniji događa se narodni preporod. Tijekom toga burnoga vremena za državnopravne akcije nije bilo dovoljno sluha ni volje. No, narodni pokret u Hrvatskoj morao se odraziti i na Dalmaciju pa su se između Hrvatske-Slavonije i Dalmacije počele presti prve niti kulturnopolitičke naravi.

U lipnju 1848. odaslana je caru Ferdinandu u Innsbruck adresa u kojoj se navode svi čimbenici u prilog sjedinjenju Hrvatske s Dalmacijom.[84]

Vidjeli smo kako je potom ban Jelačić imenovan guvernerom Dalmacije (2. prosinca 1848.), kako je putovao zemljom, a Hrvati su ga dočekivali kao pobjednika. To je prilično zabrinulo Talijane koje je usprkos talijanskoj revoluciji iz 1848. vlada više-manje otvoreno podupirala. Talijani koji su u to vrijeme u Saboru imali većinu, premda su u zemlji činili tek neznatnu manjinu, uputili su vladi interpelaciju u kojoj se protive proširenju banskih ovlasti. Hrvatska manjina prosvjedovala je protiv istupa Talijana. Ministar unutarnjih poslova grof Stadion ovako je odgovorio na interpelaciju: »Vlada nipošto nema namjeru ograničavati pokrajinsku i upravnu samostalnost Dalmacije.«[85]

---

[82] Isto, str. 109. Usp. također: »Das vormalige und künftige Illyrien«, *Minerva. Ein Journal historischen und politischen Inhalts*, Hamburg 1809., sv. IV. (October, November, Dezember), str. 474-502, izdavač J. W. von Archenholz; kao i članak Ivan Prijatelj, »Slovenščina pod Napoleonom. K stoletnici 'Ilirije oživljene'«, *Veda*, Gorica, I/1911., br. 1, str. 40-42.

[83] VII-13, str. 42.

[84] VII-3, str. 28.

[85] VII-13, str. 44.

Godine 1851. generalmajor Mamula postaje zamjenikom guvernera Dalmacije, dakle bana Jelačića. Jelačić nakon nekog vremena piše Mamuli, koji je bio pravoslavac te prezimenom balkansko-romanskoga podrijetla, da odozgor žele sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i da je ono u interesu naroda te ga moli da se također za to zauzme. Mamula mu odgovara da ne dijeli njegovo mišljenje te da se ne može zauzeti za sjedinjenje. Pismo bana Jelačića i koncept Mamulina odgovora u posjedu su jednog Mamulina rođaka. Ban Jelačić umire 20. svibnja 1859., a Mamula iste godine postaje stvarni guverner Dalmacije. Neki pretpostavljaju da je Mamula u to vrijeme spriječio sjedinjenje dviju zemalja te u Dalmaciji u upravi i školstvu radije zadržao talijanski jezik.

Od 1851. do 1859. razdoblje je reakcije tijekom kojega se nije moglo očekivati izražavanje hrvatskih nacionalnih želja i težnji za sjedinjenjem.

Ubrzo nakon Listopadske diplome upućen je Banskoj konferenciji u Zagrebu carski, vlastoručni dopis od 5. prosinca 1860. koji se pobliže bavi željama Hrvata za pripojenjem Dalmacije, ali rješenje toga pitanja uvjetuje odlukom konferencije hrvatskih i dalmatinskih zastupnika. Toj namjeri odlučno se usprotivilo zastupstvo splitske općine i 16 drugih dalmatinskih gradova u kojima su Talijani uz pomoć vlade u općinama imali većinu pa se konferencija doista nije održala.

Članak III. Veljačkoga patenta sadržavao je zemaljski red[86] i izborni red[87] za Dalmaciju i to s dodatkom: »Pošto još nijesmo izrekli konačnu o državnopravnom odnošaju Naše kraljevine Dalmacije prema kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, ne može za sada još potpunu valjanost steći zemaljska uredba, izdana za Našu kraljevinu Dalmaciju.« Istoga dana zadarskome je Saboru s previšnjega mjesta upućen prijedlog u kojemu ga se poziva da u Zagreb pošalje izaslanike kako bi ondje pregovarali o uvjetima pripojenja Dalmacije Hrvatskoj.

Spomenuti izborni red bio je takav da je 15.000 Talijana u Dalmaciji biralo 28, a 400.000 Hrvata samo 15 zastupnika. Povrh toga, toj izbornoj geometriji pripomogli su Talijani pod okriljem dalmatinske zemaljske vlade pa su od 43 saborska mandata Hrvati mogli osvojiti samo 12, a Talijani 31.[88]

[86] Zbirka pravnih propisa i zakona o uređenju zemlje najčešće utemeljena na običajnome pravu. (nap. prev.)

[87] izborna pravila (nap. prev.)

[88] VII-8, str. 191.

Tako je pitanje sjedinjenja bilo unaprijed odlučeno. Sabor u Zadru zauzeo je stajalište koje se tomu protivi. U adresi upućenoj caru, koju je 19. travnja 1861. usvojila talijanska saborska većina, odbačeno je pripojenje Dalmacije i pristupilo se izboru zastupnika u Carevinsko vijeće, što je tada bilo u nadležnosti zemaljskih sabora, pa su Talijani pošli za Beč. Suprotno tomu, hrvatska saborska manjina poslala je Vinka Milića, Mihovila Pavlinovića, Tripkovića i dr. Mihu Klaića u Zagreb, no s obzirom na unaprijed zauzeto stajalište Monarhije to nije imalo nikakvih državnopravnih posljedica.[89] No, Pavlinović je zanosnim govorom u zagrebačkome Saboru opisao nepravdu nanesenu Hrvatima spomenutim izbornim redom.[90]

Daljnji razvoj događaja već je poznat iz naših prethodnih opisa (str. 57-60) i pripada cjelokupnoj hrvatskoj povijesti. Već smo spomenuli da je sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom-Slavonijom predviđeno paragrafima 1., 19., 65. i 66. Hrvatsko-ugarske nagodbe. U paragrafu 66. izrijekom se navodi: »U smislu prijašnjega paragrafa priznavaju se kao k teritoriju kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije spadajući:

1. Sve ono zemljište ... (slijedi nabrajanje područja Hrvatske-Slavonije prema županijama i krajiškim pukovnijama). *Napokon: sadašnja Dalmacija.*« Unatoč tomu vidimo da Hrvatsko-ugarska nagodba, premda je temeljni državni zakon što ga je sankcionirao vladar, ni do danas nije provedena. Mađarima nije bilo u interesu dopustiti jačanje Hrvata,[91] a Austrija se tvrdoglavo pridržavala Thugutova shvaćanja koje ćemo u nastavku zvati »Thugutovom idejom«. Tako zakonom zajamčeno sjedinjenje Hrvatske-Slavonije-Dalmacije ponovno nije provedeno.

U takvim se okolnostima Dalmacija razvijala od 1867. do svjetskoga rata. U nastavku ćemo se morati ograničiti na prikaz najvažnijih okolnosti.

Premda hodočašće dalmatinskih zastupnika u Zagreb u državnopravnome pogledu nije urodilo plodom, njegove su posljedice ipak bile vrlo važne. Od 1861. u Dalmaciji postoji snažan narodni pokret. Do 1861. on je bio opće-

[89] VII-13, str. 46.

[90] VII-8, str. 195.

[91] VII-13, str. 51: »Ne treba smetnuti s uma da je mađarska vlada glede svojih razmirica s Hrvatskom nastojala odgoditi akciju jer, ako bi uspjela, ona bi zasigurno ojačala i unaprijedila položaj Hrvatske.«

nito slavenski, u smislu ilirizma i jugoslavenstva, bez posebne hrvatske narodne note. Nakon hodočašća u Zagreb počinje nov razvoj sve više u smjeru čistoga hrvatstva. Tom pokretu pogodovala je spoznaja koja se sve više produbljivala i širila da su Dalmacija i njoj susjedna područja Bosne i južne Hrvatske prava kolijevka hrvatske države.

Hrvatski pokret u Dalmaciji započeo je pokretanjem novina, znakovito, na talijanskome jeziku *Il Nazionale periodico politico e letterario* čiji je prvi broj objavljen 1. ožujka 1862. godine. Imajući u vidu da su u to vrijeme cijela uprava i onih nekoliko škola bile na talijanskome jeziku, to nas ne treba čuditi. Hrvatske novine u to vrijeme jednostavno ne bi našle svoje čitatelje. Hrvatski je jezik bio u uporabi samo među nižim pukom, a on je u cijelosti bio nepismen. Srednji sloj i viši krugovi u privatnoj i službenoj komunikaciji služili su se talijanskim jezikom pa je to takoreći bio dalmatinski specijalitet: hrvatski domoljubi koji govore samo talijanski.

Odmah na početku obrazovani urednik tih novina, poslije profesor povijesti na Sveučilištu u Zagrebu, Nadko Nodilo, vodio je uspješnu polemiku sa slavnim talijanskim književnikom Niccolòm Tommaseom, koji se — premda rođen u Dalmaciji i najvjerojatnije slavenskoga podrijetla (Tomašević) — izjašnjavao kao Talijan.

Uspješno nacionalno prosvjećivanje i promidžbeni rad *Nazionalea* nagnao je dalmatinske Talijane da također osnuju novine. Bio je to list *Il Dalmata* kojega je prvi broj izašao 6. ožujka 1866. i oko sebe okupio stranku talijanskih autonomaša. Razvojni put te stranke silno je zanimljiv. Polazeći od posve ispravne spoznaje da je za dalmatinsko romanstvo neodređeni pojam »slavenstva« mnogo manje opasan od povijesno utemeljenoga hrvatstva koje teži državnopravnome sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom-Slavonijom, autonomaši su se izjašnjavali kao Slaveni, a Bajamonti je čak skovao krilaticu: *Slavo sempre, Croato giammai.*[92] Ponovno je do izražaja došla drevna mletačka mržnja prema žilavome plemićkome narodu s druge obale Jadrana. Dalmatinski Romani smatrali su da će tako najlakše spriječiti povezivanje s Hrvatskom-Slavonijom, što im je i uspjelo 1868. unatoč zbivanjima 1866. godine. No, već u listopadu 1867. ulaze u talijanski klub Carevinskoga vijeća, a nekoliko godina poslije (1874.) nacionalno se izjašnjavaju kao Talijani. Zasluga za to pripada u

[92] VII-18, str. 98, stupac 4. (tal.) »Slaven uvijek, Hrvat nikada« (nap. prev.)

prvome redu izvjesnome dr. Kelleru, tršćanskome Talijanu očigledno njemačkoga podrijetla.[93] Ovdje ne možemo proučavati u kolikoj su mjeri u tome imali ulogu i utjecaji s druge strane Jadrana.

Borba dalmatinskih autonomaša protiv sjedinjenja s Hrvatskom-Slavonijom i dalje je određivala stajalište dalmatinske vlade prema njima jer su oni bili prirodni saveznici Thugutove ideje. Doduše, od 1866. odnosno 1872. to jest od ujedinjenja Italije, nastupilo je izvjesno zahladnjenje odnosa koji će korjenitu promjenu doživjeti tek na prijelomu stoljeća. Do tada se srdačan odnos između vlade i Talijana očuvao zakonom inercije te zato što su se Talijani dodvoravali Nijemcima »kao kulturnome narodu« ističući kao zajednički cilj koji ih povezuje — borbu protiv hrvatskih »barbara«. Također valja naglasiti da je većina javnoga mišljenja njemačkoga dijela Austrije, a napose liberalni krugovi, taj savez smatrala ispravnim i korisnim za interese Monarhije. Talijani su također podsjećali Mađare na njihovo staro ratno savezništvo iz 1848. godine.

Pa ipak, taj je savez za Monarhiju bio poguban u nekoliko smjerova. Posve ćemo zanemariti činjenicu da je takvom politikom Monarhija umjetno produljila život jednom elementu koji će postati najvećom prijetnjom njezinoj vladavini u toj zemlji. Prema našemu mišljenju unutarnjopolitičke posljedice toga nezdravoga saveza bile su gotovo još i štetnije.

Vladavina 15.000 Talijana nad 410.000 Hrvata bila je neprirodna, tim neprirodnija što se broj Talijana nezaustavljivo smanjivao, a broj Hrvata neprestano povećavao. Talijani su posegnuli za prokušanim sredstvima — korupcijom i nasiljem — kako bi zadržali svoju neprirodnu vladavinu. Izbori su provedeni na najbezobzirniji način, nepoćudni su mandati poništeni, a u mjestima s talijanskom upravom svjetina je na ulici napadala i zlostavljala hrvatske domoljube: primjerice u srpnju 1867. u Splitu dr. Matića i Morpurga, a 21. kolovoza 1868. Deškovića i braću Kostu i Đuru Vojnovića koji su pretučeni i premazani blatom. Napadi uz poklič »*Morte ai Croati*«[94] proširili su se cijelom zemljom, a nakon toga redovito bi slijedili uzvici oduševljenja upućeni namjesnicima, Talijanu Lapenni i ministru Giskri. Talijanski mrzitelji Hrvata tako su se zaodijevali u ogrtač lojalnosti. Stoga je sasvim razumljivo da su ti napadi i uvrede prečesto prolazili nekažnjeno. Kao vladina stranka Talijani su

[93] Isto, str. 106, stupac 1. Keller je rođen u Josefstadtu / Josefovu u Češkoj. (nap. ur.)

[94] (tal.) »Smrt Hrvatima« (nap. ur.)

mogli provoditi i svoju osobnu nesnošljivost prema Hrvatima pa su najugledniji Hrvati, ako su bili državni službenici, kažnjavani, premještani, slani u mirovinu, otpuštani. Osobito ćemo spomenuti godine 1863. otkaz dr. Mihi Klaiću, kasnijemu predsjedniku (dalmatinskoga) Sabora, i profesoru Danilu, što je u zemlji stvorilo mnogo zle krvi. Bilo je prirodno da su Talijani — sigurni u svoj položaj — također iskorištavali činjenicu da su blizu državnim jaslama pa je vlada imala pune ruke posla kako bi prikrila talijansku korupciju. Pritom je najgore bilo to što je sva sramota zbog takve politike svaljena na austrijsku vladu koju su dalmatinski Hrvati postupno zamrzili.

Dakako da sva ta politika nije bila ni od kakve koristi pa su na izborima od 4. do 9. srpnja 1870. talijanski autonomaši izgubili većinu u Saboru. Vlada je sa svojega pristranoga položaja sada morala pokušati spriječiti Hrvate u obnašanju osvojene vlasti. Jasno je da to nije bilo moguće uobičajenim sredstvima.

Na pozornicu tada stupaju Srbi.

Razvoj srpskoga pitanja u Dalmaciji vrlo je maglovit. Zbog posvemašnjega nedostatka ranijih političko-povijesnih radova iznimno je teško istražiti početke srpskoga pokreta u Dalmaciji. Činjenica je da je od 1836. u Dalmaciji izlazio srpski ljetopis *Srpsko-Dalmatinski Almanak* koji je izdavao pop Teodor Petranović šireći njime ideje vrlo bliske idejama Vuka Karaždića i da su te stalne godišnje publikacije bile temelj srpskoga utjecaja u Dalmaciji. Čini se da su to bili nacionalno-crkveni utjecaji Crne Gore u kojoj se, kao što smo već utvrdili, iz jednoga ogranka Pećke patrijaršije razvila svjetovna vlast.

Do 1861. u Dalmaciji se uopće ne može razlikovati Hrvate od Srba jer oba naroda plove pod zajedničkim »slavenskim« imenom. Međutim, znamo da se od 1860. iz Beograda širi svesrpska propaganda, a da od 1861. Zagreb kreće u smjeru isključivoga hrvatstva. Prvi simptom toga uočava se kada se dalmatinski mitropolit Knežević u listopadu 1867. udaljava od Hrvata i s autonomašima ulazi u talijanski klub Carevinskoga vijeća u Beču. U listopadu 1868. izbija Krivošijski ustanak koji završava u siječnju 1869. za Monarhiju nimalo časnim Knežlaskim mirom.[95] Namjesnik Wagner taj je ustanak nazvao »djelom južnoslavenske propagande« usmjerene jednako protiv Austrije koliko i pro-

[95] Selo Knežlaz smješteno je u bokokotorskome zaleđu, u krškoj zaravni Krivošije. (nap. prev.)

tiv Turske. U *Neue Freie Presse* objavljen je članak u kojemu se sva krivnja svaljuje na pravoslavno svećenstvo jer da je ono zakleti neprijatelj Austrije, da samo misli na Rusiju i da je glavni oslonac hrvatskih »narodnjaka«. Svi pravoslavni svećenici u Dalmaciji prosvjedovali su protiv takvih insinuacija.[96] No, ostalo je na tvrdnji da je hrvatski pokret kriv zbog problema u južnoj Dalmaciji. Takvom shvaćanju pridonio je neoprez Hrvata koji su dijelom podržali ustanike.

Nakon što autonomaši gube većinu u Dalmaciji, Talijani pokušavaju produbiti sve vidljiviji jaz između Hrvata i Srba da bi tako oslabili Hrvate.

Prilikom glasanja za prijedlog reformi u Carevinskome vijeću 1873. dalmatinski zastupnici u Vijeću, od kojih su se trojica izjašnjavala kao Srbi, a dvojica kao Talijani, podržali su vladu, što je u zemlji izazvalo veliko ogorčenje.

Posljedica toga bio je razdor u hrvatskim redovima, većina pravoslavaca i nekoliko oportunista istupili su iz Narodne stranke, osnovali novi list *Zemljak* koji je, nacionalno neobojen, trebao biti protuteža hrvatskim nastojanjima (usp. str. 283). Ta skupina priključila se Talijanima i podupirala vladu.[97] Kada su Talijani uz pomoć vlade pokušali Srbe odvojiti od Hrvata, Hrvate je to ponukalo da u programu od 1. prosinca 1873. ponovno ublaže svoj radikalno hrvatski program i da ne odustajući od pripojenja Dalmacije temeljem hrvatskoga državnoga prava, dalmatinsku narodnost ipak nazovu *slavenskom* te da priznaju punu ravnopravnost Hrvata i Srba u vjerskom, nacionalnom, političkom i književnom pogledu.

Pa ipak, to taktičko povlačenje koje treba promatrati kao ustupak Srbima nije moglo zaustaviti razvoj događaja. U zemlji je nastao pokret koji je za razliku od gore spomenutoga jače naglašavao čisto hrvatstvo. Na čelu toga pokreta bio je već više puta spominjani vođa Mihovil Pavlinović.

Što su se Srbi više približavali Talijanima, to se zemljom više širilo učenje dr. Ante Starčevića koje je, kao što znamo, imalo izrazito protusrpska obilježja.

Naposljetku su 1880. svi Srbi istupili iz Narodne stranke, osnovali vlastiti klub i izjasnili se protiv sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom-Slavonijom.

---

[96] VII-18, str. 103, stupac 4.

[97] Isto, str. 105, stupac 2.

Godine 1881. Hrvat Gajo Bulat u Splitu je vodio ogorčenu borbu protiv tamošnjih talijanskih vlastodržaca pod vodstvom Bajamontija. Srbi su svim silama podupirali Bajamontija, koji je uživao i potporu vlade.

Godine 1881. izbija drugi Krivošijski ustanak, no on je ugušen intervencijom Crne Gore.

Godine 1886. Srbi su se organizirali u političke udruge, usporedno s Talijanima, pa su te dvije stranke imale većinu u dalmatinskome Saboru. Potkraj osamdesetih godina Starčevićeva stranka počinje sve jače nastupati u Dalmaciji i odmah se dijeli na dva krila — klerikalno krilo don Ive Prodana i liberalno dr. Ante Trumbića.

Godine 1894. uočljiv je jedan vrlo simptomatičan događaj. Starčevićanac Ljubić podnio je zahtjev da se dalmatinski Sabor izjasni o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom-Slavonijom. No, ovaj put je i Narodna stranka, koja je dotad bila nositeljicom te ideje, glasala protiv s izgovorom da nije pravi trenutak za to. Pravi razlog bilo je uvjerenje da su prilike u Hrvatskoj-Slavoniji pod Khuenom nepodnošljive i da se sjedinjenjem ne želi srljati u njih. Bilo je tu još nekih čimbenika o kojima ćemo malo poslije.

Godine 1897. Hrvati su sa Srbima postigli kompromis kojim su Talijani potisnuti u takvu manjinu da u Sabor više nisu mogli dati nijednoga zastupnika. Izabrano je 25 Hrvata, 10 Srba i 6 autonomaša. (Prema popisu stanovništva iz 1900. odnos stanovništva bio je ovakav: 82,6% Hrvata, 16,22% Srba, 2,61% Talijana. Tako je tek svakih 22.611 Hrvata u Dalmaciji imalo jednoga zastupnika, svakih 9628 Srba jednoga, ali je zato već svakih 2303 Talijana imalo jednoga zastupnika.)

Posljednjih godina 19. stoljeća u Dalmaciji se rasplamsala žestoka borba između narodnjaka i starčevićanaca. Godine 1901. borba polako jenjava, a dvije hrvatske stranke sklapaju primirje. Posredstvom dr. Smodlake Hrvati su 1902. primirje ponudili također Srbima i Talijanima. Srbi su ga prihvatili, ali ne i Talijani, no unatoč tomu uslijedilo je posvemašnje zbližavanje.

Na prijelomu stoljeća započinje nova etapa dalmatinske političke povijesti kojom ćemo se baviti u sljedećem poglavlju.

Ovdje ćemo spomenuti samo neka opća zapažanja. Kao što smo jasno uočili, Thugutova ideja u proturječju je s prvotnom idejom Nagodbe iz 1867. godine. No, prešutnim sporazumom Nijemaca u Austriji, koji od nje nisu odustali, i Mađara ona je *de facto* provedena, a time je, kao što tvrdimo, iskvaren

prvotni »smisao dualizma«. Vjerojatno su već naša izlaganja dovoljno dokazala da tvrdnja o »iskvarenosti dualizma« u odnosu na južnoslavenske zemlje nije odveć smjela. Daljnji dokazi tek slijede.

Činjenica je da je uprava Dalmacije tim iskvarenim smislom dualizma stavljena pred nemoguć i nezahvalan zadatak. Nemoguć zato što su Hrvati ipak pobijedili i dokle god u Dalmaciji bude ijednoga Hrvata, oni će neprestano zahtijevati sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom-Slavonijom; nezahvalan zato što su se snage austrijske uprave tijekom pedeset godina tratile na nešto što nije bilo u interesu Monarhije. Monarhija je podupirala upravo one elemente koji su joj po svojoj prirodi bili najopasniji.

Posljedice su se isuviše brzo pokazale kako u gospodarskome tako i u političkome pogledu.

Najveći dio snage uprave morao se trošiti na posao koji smo nazvali jalovim i nezahvalnim. Za plodonosne ideje upravi je ostajalo premalo vremena i energije, a dvjema vladinim strankama još i manje. Ni Talijani u očajničkoj borbi za očuvanje svoje sve slabije moći, ni Srbi u bolesnoj pohlepi da svim sredstvima prošire svoju sve veću moć, nisu imali ni smisla ni interesa za uistinu produktivan rad. Osim toga, talijanska tradicija, ona mletačka, u gospodarskome je pogledu bila najgora moguća. Bilo je to bezobzirno kolonijalno izrabljivanje u spoju sa sustavnim gušenjem svakoga samostalnoga razvoja. Stoga je djelatnost vlade morala ostati sterilna. Povrh toga državnopravni položaj Dalmacije bio je krajnje nesiguran. Prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi Dalmacija je pripadala Hrvatskoj-Slavoniji, a prema austrijskim ustavnim zakonima pripadala je Austriji. Teško je bilo odlučiti se nešto ulagati u tako nesiguran posjed. Zbog toga ni mjesna ni središnja uprava nisu mogle učiniti ništa.

Stoljećima zapostavljana zemlja sve više je propadala. Godine 1874. sagrađena je dionica pruge Split-Siverić koja je do danas ostala nedovršena pa sjevernodalmatinski masiv ni na koji način nije željeznicom povezan s Monarhijom.[98] Godinama su trajali pregovori s Mađarskom zbog dalmatinske željezničke veze, no 1909. namjesnik Nardelli morao je interpelacijom u dalmatinskome Saboru odgovoriti da su predradnje na austrijskoj strani gotove, ali da Mađari zasad ne žele izgraditi hrvatsku dionicu. Tako je zemlja bila upravno

[98] U izgradnji je priključak željezničke pruge prema Ogulinu.

i prometno odsječena od svojega gospodarskoga zaleđa. U zemlji nije bilo dovoljno proizvodnih snaga i zato je postupno morala propadati.

Velika većina naroda, Hrvata, bila je ogorčena politikom vlade i svu je odgovornost svaljivala na središnju vlast, čak i za ono što su činili manje ili više nekompromitirani vladini sateliti. U zemlji je polako rasla mržnja prema Monarhiji izazvana koliko pretrpljenim uvredama toliko i sve većom gospodarskom nevoljom u zemlji.

U gospodarskome pogledu htjelo se nešto učiniti, a ta je težnja izražena u takozvanoj Beckovoj investiciji iz 1902. godine. Žrtvovano je 200 milijuna, no cijela akcija svejedno je bila pucanj u prazno. Omega ovako opisuje akciju: »Nedostajale su joj dodatne preliminarne studije, temeljitost i širina pogleda koji se izbjegavao možda namjerno da se ne bi morala postaviti *pitanja o zaleđu i međunarodnome prometu. Zbog toga je akcija svedena na lokalne potrebe*: izgradnju cesta, vodovodnu infrastrukturu, zaštitne nasipe, regulaciju vodotokova, pošumljavanje i slično. Sve su to bile posve dobronamjerne, djelomice i prijeko potrebne mjere. Izbjegavalo se sve što je bilo u vezi s međunarodnim prometom. No, turizmom, cvjećarstvom i lokalnim brodarstvom ne mogu se nadoknaditi propusti jednoga cijeloga stoljeća.«[99]

Beckova investicija u potpunosti je promašila cilj, a 200 milijuna bačeno je u vjetar. Razmišljanje Dalmatinaca karakteriziraju riječi iz govora dr. Smodlake 3. prosinca 1910.:[100] »Ono što danas tražimo od države, nije milostinja ni dar, nego *odšteta* za štetu *koju nam je nanijela država*... Naši seljaci iseljavaju *u Ameriku, Australiju, Novi Zeland i Kanadu, a neki se vraćaju* nakon što su u bijelome svijetu vidjeli kako se živi u modernim državama. ... Zemlja je već sada *počela gubiti stanovništvo*. U neposrednoj blizini najvećega dalmatinskoga grada — Splita — nalazi se otok Brač, najveći austrijski otok. Na otoku su polja već neobrađena i već nedostaje najveći dio stanovništva, itd.«

Statistički brojevi potvrđuju tendenciju smanjenja broja stanovnika. Iz Dalmacije se iselilo:

[99] VII-13, str. 55-56.

[100] Govor je održan u Carevinskom vijeću u Beču. *Stenographisches Protokoll, Haus der Abgeordneten*, XX. Session, 73. Sitzung, am 3. Dezember 1910, u: *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des osterreichischen Reichsrates im Jahre 1910*, XX. Session, IV. Band, 66. bis 81. Sitzung (S. 3845 bis 4470), Wien 1910, Aus der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, str. 4351-4352. (nap. ur.)

1880.—1890.: 13.845 osoba, 2,91% ukupnoga stanovništva;
1890.—1900.: 12.499 osoba, 2,37% ukupnoga stanovništva;
1900.—1910.: 31.814 osoba, 5,36% ukupnoga stanovništva.

Stopa prirasta stanovništva u Dalmaciji iznosila je:
1890.—1900.: kod Srba 10,65, kod Hrvata 12,9;[101]
1900.—1910.: kod Srba 9,41, kod Hrvata 7.9.[102]

Iz toga se jasno vidi tendencija smanjenja hrvatskoga stanovništva u Dalmaciji.

Stoga nije mogao izostati razvoj događaja koji je potom uslijedio.

7. Bosna i Hercegovina nakon 1878. godine

Austrougarski posjed Bosne i Hercegovine temelji se na članku XXV. Berlinskoga ugovora od 13. srpnja 1878. u kojemu stoji da će Austro-Ugarska zaposjesti Bosnu i Hercegovinu i njome upravljati.

Zamišljeno je da okupacija bude vrlo jednostavna. Poznate su Andrássyjeve riječi o pohodu na čelu kojega bi išla vojna kapela. Pritom se posve previdjelo da se tom mjerom nepopravljivo i zauvijek oduzima vlast jednoj ne samo snažnoj i tvrdokornoj premda zapuštenoj aristokraciji krvi nego i znatnome dijelu naroda koji je tu vlast dotad obnašao na državno-vjerskoj osnovi i da ljudi uvijek i svagdje ništa ne podnose teže nego gubitak vlasti. Stoga je otpor muslimana bio jak, a žrtve i troškovi okupacije premašili su očekivanja. Usto je otpor nižih islamskih slojeva pod vodstvom duhovnih vođa (pljevaljski muftija)[103] bio jači od otpora pravih plemićkih krugova. Tko razmišlja sociološki, toj se pojavi neće posebno čuditi. Oni koji su osim privida vlasti mogli izgubiti i stvarna dobra, morali su po prirodi stvari bili mnogo spremniji na kompromise s novim vlastodršcem nego oni koji nisu imali što izgubiti. Dana 25. srpnja 1878. stiglo je u Brod izaslanstvo begova iz Dervente da bi se pokorili Austro-Ugarskoj.[104]

Radi provedbe okupacije mobiliziran je 13. korpus (zagrebački, sastavljen isključivo od Hrvata), a zapovijedanje vojnim pothvatom povjereno je topnič-

[101] VII-19, str. 66.

[102] Isto, str. 23.

[103] Mehmed Nurudi Vehbi Šemsekadić (nap. ur.)

[104] VII-21, str. 36.

kome generalu Josipu barunu Filipoviću, Hrvatu i bivšem krilnom pobočniku bana Jelačića. Okupacija je provedena od 29. srpnja do 20. listopada 1878. godine.

Austriji su bili skloni samo bosanski katolici. Hrvatska je promidžba od 1835. imala toliki utjecaj da su bosanski katolici pod vodstvom bosanskih franjevaca dočekali austrijsku vojsku s hrvatskom zastavom i uz poklič »Živio hrvatski kralj Franjo Josip I.«[105] Bosanski katolici izjavili su da su time htjeli zauzeti stajalište cetingradskoga izbora iz 1527. godine.

Već smo upoznali stajalište muslimana. Pravoslavci su zajedno s fanatičnim muslimanima djelomično sudjelovali u bosanskoj Narodnoj vladi jer su austrijsku vladu smatrali nepoželjnom — Helfert kaže kako je Hadži Lojo od samoga početka računao na njihovo sudjelovanje — pa je velik dio pravoslavnoga stanovništva neprijateljski nastupio prema našim postrojbama,[106] dijelom se kitilo srpskim trobojnicama i zazivalo proglašenje srpskoga kneza knezom Bosne i Hercegovine.

Pa ipak, ovdje treba odmah utvrditi da većina kršćanskoga stanovništva u Bosni i Hercegovini nije imala nikakvu nacionalnu svijest, ni pravoslavci srpsku ni katolici hrvatsku. Vidjeli smo (str. 282) da je srpski pokret 1862. u Sarajevu stvorio udrugu koja je trebala Bosnom proširiti srpsko ime jer je ondje bilo posve nepoznato. Tvrdnju da je nacionalna svijest Srbima posve nedostajala i da se probudila tek zahvaljujući srpskoj agitaciji potvrđuje očevidac T. Heraklović koji svjedoči kako se tek od 1862. u Bosni pojavljuje srpsko ime, a pravoslavci sebe počinju nazivati Srbima.[107] S tim autorom suglasan je i fra Grga Martić koji potvrđuje da je još 1848. srpsko ime u Bosni bilo posve nepoznato (*Zapamćenja*[108] str. 10) i da se to ime proširilo tek za vladavine Osman-paše (1860.—1869.) (*Zapamćenja* str. 43). U isto vrijeme među katolicima je ojačala i hrvatska nacionalna ideja, a mladi franjevci istaknuli su se radeći na nacionalnom prosvjećivanju.[109]

---

[105] IV-17, II. sv., str. 217.

[106] IV-25, str. 241-242.

[107] VI-21, str. 17-19.

[108] Fra Grga Martić: *Zapamćenja (1829.—1878.)*. Po kazivanju autorovom zabilježio Janko Koharić, Za tisak priredio Ferdo Šišić, Zagreb 1906., Nakladom Gjure Trpinca, Knjižara Jugoslavenske akademije (nap. ur.)

[109] VI-21, str. 19.

Možemo smatrati utvrđenom činjenicom da je velika masa naroda u okupiranim pokrajinama u nacionalnom pogledu bila još djevičanski netaknuta. Nacionalno prosvijetljene bile su samo pojedine inteligentnije klase, napose svećenstvo dviju kršćanskih vjeroispovijesti koje su za sobom mogle povesti narod.

Prve organizacijske radove u Bosni poduzeo je, dakako, zapovjednik barun Filipović koji je kao Hrvat te zbog jezičnih razloga na njima najviše angažirao Hrvate. Organizaciju sarajevskoga općinskoga vijeća povjerio je Josipu Sertiću,[110] a kao civilni povjerenici u zemlju su došli Hrvati Vladimir Mažuranić,[111] Napoleon pl. Špun-Strižić i Nikola Badovinac, poslije i Milutin pl. Kukuljević.

Možda su i ti osobni momenti pridonijeli tomu da je hrvatski Sabor 28. rujna 1878. odlučio kralju uputiti adresu u kojoj se osim priključenja Vojne krajine i Dalmacije moli i takvo ustrojstvo Bosne i Hercegovine kojim bi se te zemlje s vremenom mogle priključiti Trojednoj Kraljevini. No, ta adresa toliko je razgnjevila Mađare da je mađarski tisak na sav glas tražio Mažuranićevu ostavku. Mađarsko ministarstvo uspjelo je ishoditi da kralj odgovori hrvatsko-slavonskome Saboru: »Sabor je prekoračio svoju djelatnost, govoreći o Bosni i Hercegovini.«[112]

Pod dojmom te predigre, koja je u Mađarskoj ostavila tim jači dojam što su srpski listovi u južnoj Mađarskoj započeli žestoku kampanju protiv velikohrvatskih aspiracija u Bosni,[113] pristupilo se konačnome ustroju Bosne i Hercegovine (koju ćemo u nastavku skraćeno zvati samo Bosna).

Previšnjim rješenjem od 16. rujna i 29. listopada 1878. vođenje bosanskih poslova povjereno je zajedničkome ministarskome vijeću, u Ministarstvu vanjskih poslova osnovano je takozvano bosansko povjerenstvo, a njegovim predsjednikom imenovan predstojnik odjela toga ministarstva, Mađar József von

[110] VII-21, str. 71.

[111] Prvi je bio sin, a drugi zet bana Mažuranića.

[112] VII-8, str. 288-289.

[113] Tako novosadska *Zastava* u članku »Hrvatstvo u Bosni i Hercegovini« u broju od 1. siječnja 1880. između ostaloga tumači: Tješi nas što je svaka vlast vremenski ograničena i što će hrvatska braća bit ponukana ovu zemlju prepustiti njezinoj prirodnoj sudbini nakon što se na licu mjesta uvjere da u Bosni i Hercegovini žive isključivo Srbi. Kako su samo otvoreno ti ljudi već tada pokazivali svoje namjere!

Slávy. Nakon njegova imenovanja državnim ministrom financija 8. travnja 1880. sjedište bosanskoga povjerenstva također je premješteno u zajedničko Ministarstvo financija s kojim je postupno sraslo te je iz njega nastao ured za Bosnu i Hercegovinu. Slávy je kao civilnoga pomoćnika u Bosnu poslao južnomađarskoga Srbina baruna Nikolića pa su Hrvati koji su došli zajedno s Filipovićem jedan za drugim maknuti sa svojih položaja. Inače se čini da se barun Nikolić nije osobito istaknuo jer je brzo napustio Bosnu. Slávy je 1882. određen za čuvara krune u Ugarskoj, a zajedničkim ministrom financija (4. lipnja 1882.) imenovan je Benjamin von Kállay (* 22. prosinca 1839., † 13. srpnja 1903.).

Kállay je stasao u diplomatskoj službi pa od 1869. do 1897. službuje u Beogradu kao austrougarski generalni konzul baveći se povijesnim studijama na temelju kojih je 1877. napisao knjigu o povijesti Srba objavio ju na mađarskome jeziku. Kállayu koji je nedvojbeno imao vrlo solidno obrazovanje bilo je namijenjeno udariti temelje austrougarskoj vladavini u Bosni. O Kállayevim metodama u Bosni možemo misliti što god želimo, no činjenica je da su isključivo njegovom zaslugom u zemlji koju je preuzeo u rasulu stvorene prilike, napose u gospodarskome pogledu, na koje su Hrvati iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije gledali s neskrivenom zavišću. Premda je bilo neugodnih popratnih pojava i dječjih bolesti, nesporno je da je svjesno i s mnogo razumijevanja upravu vodio jednako u interesu Bosne koliko i u interesu Monarhije kao cjeline.

Ovdje ne možemo napisati povijest Bosne pod Kállayem, nego se moramo ograničiti na glavne točke nacionalno-političkoga razvoja te zemlje.

U svojemu djelu Kállay, istini za volju, posve ide stopama Dobrovsky-Šafařika koje i izrijekom navodi. On smatra da je »Srbin« drevno ime svih Slavena[114] i priklanja se mišljenju da je prvotno područje naseljavanja Srba obuhvaćalo i današnju Bosnu — uz iznimku sjeverozapadnoga vrha koji se i danas naziva »Turska Hrvatska« i svojedobno je bio u posjedu hrvatskoga narodnoga plemena — zatim najveći dio Hercegovine te južnu Dalmaciju, kao i to da Srbi ondje čine autohtono stanovništvo.[115]

Kállay se zacijelo vrlo brzo uvjerio u netočnost svojega prvotnoga znanstvenoga mišljenja jer je svoje djelo vrlo brzo povukao iz svih javnih knjižnica,

[114] III-1, I. sv., str. 12.

[115] Isto, str. 21.

dao ga uništiti te se priklonio politici posve oprečnoj svojem nekadašnjem teoretskom uvjerenju.[116]

Kállay se u zemlji brinuo i za znanstveno istraživanje, opremio je muzej koji je kao privatna osoba osnovao dr. Makanec i pretvorio ga u prvorazrednu istraživačku ustanovu. Općenito je zastupao ispravno stajalište da je zdrava velikodušna politika nemoguća bez čvrstih znanstvenih temelja.

Politički se oslanjao na gospodarski najjači element u zemlji — muslimane — koji su u svojim rukama držali najveći dio zemljišnih posjeda. Kako u skladu sa svojim poslanjem u zemlji nije smio provoditi hrvatsku politiku, ali je i vrlo brzo spoznao opasnost srpske politike, Kállay je bio jednako nesklon objema nacionalnim idejama u zemlji. Stoga je u Bosni pokušao oponašati politiku »zemljaštva« nazivajući jezik u Bosni »zemaljskim jezikom«. Uvjerivši se doskora u neučinkovitost takve narodne anonimnosti, pokušao je potaknuti bosansku narodnost. U Beču je slavist Jagić dao stručno mišljenje o tome kako postoji bosanski jezik i osnovane su novine »Bošnjak« s tim programom. Kállay se osobito trudio za tu ideju pridobiti muslimane kao nekadašnje gospodare u zemlji. I doista je jedan mladi pjesnički nadareni beg spjevao domoljubnu pjesmu u kojoj stoje stihovi:

»Od Stoca pa do brodskih vrata,
Nema Srba ni Hrvata.«

U tom političkom pokušaju prepoznajemo verziranoga balkanskoga povjesničara. Osnovna ideja da su državne tvorbe na Balkanu ujedno bile i najsnažniji narodotvorni čimbenik nedvojbeno je bila točna i podsjećamo na svoja uvodna tumačenja. Unatoč tomu Kállayev pokušaj s bosanskom narodnošću morao je propasti zbog neizlječive bolesti povijesne neistine jer bosanska narodnost niti je postojala niti će ikada postojati.

Tijekom devedesetih godina neuspjeh »bošnjaštva« bio je sve očitiji. Ispostavilo se da ono apsolutno nije vitalno. No, pokazala se i začuđujuća činjenica da se u Bosni moglo također suzbiti širenje hrvatstva, ali ne i srpstva. Unatoč svim Kállayevim nastojanjima srpstvo se sve više afirmiralo, postajalo je

[116] VII-29, str. 74. Dakako da Đorđević to nastoji tendenciozno tumačiti kao protusrpsku politiku, što je posve pogrešno. Kállay je isto kao i njegov znanstveni suradnik von Thallóczy došao do uvjerenja vrlo bliskoga našemu, a nešto poslije vidjet ćemo koji su ga čimbenici sprječavali da to uvjerenje javno izrekne i dosljedno zastupa.

sve neugodnije, čak je počelo sve jače utjecati na bosanske muslimane koji su ga ubrzo počeli sasvim slijediti.

Promotrimo li to pobliže, vidjet ćemo da je to sasvim prirodno. Hrvatske zemlje Hrvatska-Slavonija i Dalmacija bile su u posjedu Monarhije i nije bilo teško spriječiti presezanja hrvatskoga političkoga pokreta prema Bosni. Ne samo da su hrvatsko ime, hrvatska zastava, hrvatsko nacionalno političko djelovanje u Bosni bili strogo zabranjeni,[117] nego se išlo toliko daleko da je na naslovnici policijskoga registra stajao portret hrvatskoga političkoga vođe dr. Ante Starčevića, a zatim niz slika istaknutih hrvatskih oporbenjaka tako da bi svaki pokušaj tih ljudi da dođu u Bosnu zacijelo završio njihovim nimalo ugodnim susretom s bosanskim policijskim pritvorom. Budući da se u punoj mjeri moglo utjecati na katoličko svećenstvo, ne samo na svjetovni nego i na redovnički kler, a on je bio glavni nositelj hrvatskoga narodnoga pokreta, to je imalo za posljedicu da se hrvatski pokret u Bosni doista mogao suzbiti.

To se, međutim, nije moglo dogoditi i sa srpskim narodnim pokretom. Na Kraljevinu Srbiju, u kojoj je — kao što smo utvrdili u prethodnome poglavlju — svesrpski pokret postao neraskidivim dijelom državne politike, moglo se utjecati vrlo malo. Povrh toga, nije se moglo učinkovito spriječiti prelijevanje srpskoga utjecaja iz Hrvatske-Slavonije i Dalmacije jer su ondje Srbi u Kállayevo vrijeme bili dokazani oslonac vlasti. Ljude iz vlasti nije se kao oporbene Hrvate moglo stavljati u registre s fotografijama zločinaca. Srbi su također osim svoje narodne Crkve, čiju ćemo učinkovitost još upoznati u nastavku, imali i nimalo beznačajnoga pomagača, ruskoga konzula u Sarajevu u kojemu se utjelovio sav utjecaj i ugled majčice Rusije. Izvan svake je sumnje da su ruski konzuli u Bosni manje-više otvoreno neprestano šurovali sa Srbima. Tako je ruski konzul Bakunjin bez imalo ustručavanja sudjelovao u srpskim spletkama protiv Monarhije,[118] a kada je udaljen s dužnosti, njegov nasljednik Igelström od njega se razlikovao samo po tome što je postupao mnogo opreznije i uglađenije.

Stoga se Kállay ubrzo morao sukobiti s rastućom moći srpstva u Bosni. Ne možemo se upuštati u potankosti toga sukoba, nego ćemo ga opisati samo u osnovnim crtama. U službenome izdanju statistike naselja i stanovnika Bos-

[117] VII-22, I/1912, br. 29, str. 758 i II/1913, br. 1, str. 26.

[118] Isto, I/1912, br. 29, str. 759.

ne i Hercegovine nakon popisa stanovništva iz 1885. (*Ortschafts- und Bevölkerung-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählung--Ergebnisse vom 1. Mai 1885 / Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885.*, Sarajevo, 1886., Zemaljska tiskara) 41 naselje navodi se s napomenom da u njima živi isključivo pravoslavno stanovništvo. Budući da su pravoslavci predstavljali pretežito novopridošlo stanovništvo koje je usto težilo odvajanju od inovjernika, tako su u Bosni nastala mnoga istovjetna imena sela — jedna s katoličkim i muslimanskim, a druga s pravoslavnim stanovništvom. Isto ime sela javlja se dvaput, katkada čak i triput i glasi Janjari Turski, Janjari Pravoslavni ili Špionica Turska, Špionica Katolička, Špionica Pravoslavna. Od gore spomenutoga 41 imena mjesta prema službenoj statistici iz 1885. godine 33 nose naziv »pravoslavni«, pet »rišćanski« i tri »kristijanski«. To je posve u skladu s našom tvrdnjom da bosansko stanovništvo u vrijeme okupacije nije imalo nikakvu nacionalnu svijest. Međutim, u rezultatima popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini iz travnja 1895. (*Hauptresultate Vokkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895 / Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895.*, Sarajevo, 1896., Zemaljska tiskara) sva ta 41 pravoslavna mjesta već se nazivaju srpskima: Janjari Turski, Janjari Srpski, Špionica Srpska itd. Dakle, jasno je da su se unatoč službenoj politici Srbi uspjeli nametnuti i da su uspjeli posrbiti dotad samo po vjerskoj osnovi različite nazive mjesta. Isto se vjerojatno dogodilo i na svim ostalim područjima.

Kállay se našao u teškom položaju. Nije se mogao ni otvoreno suprotstaviti Srbima jer su u Hrvatskoj-Slavoniji bili oslonac Khuenove vlade koja se zbog pacificiranja Hrvata smatrala itekako povoljnom za Monarhiju. Smatramo da u toj okolnosti leži uzrok onoga toliko ozloglašenoga Kállayeva policijskoga sustava koji se poslije vrlo često predbacivao njegovu režimu. Ruke su mu bile vezane, osjećao je neprijatelja, ali nije mu se mogao otvoreno suprotstaviti, nego se protiv njega morao boriti potajno, policijskim sredstvima i doušništvom.

Godine 1895. u Bosni počinje muslimanski pokret. Premda su sudjelovali u vlasti, pod vlašću Monarhije nisu mogli kao prije neograničeno isticati svoju volju radi ostvarenja vlastitih probitaka.[119] Srbi su uspjeli iskoristiti taj tre-

[119] IV-22, str. 85.

nutak da među muslimanima posiju nezadovoljstvo i podjare pokret. Tako su nakon propasti »bošnjaštva« muslimani pali u ruke Srbima. Od 1895. do 1910. muslimani su u Bosni u cijelosti oruđe u rukama Srba, a to je bila posljedica politike kojom se sprječavala prirodna nacionalizacija muslimana u smjeru hrvatstva. No, Srbi su i ovdje spretno odigrali dvostruku igru. S jedne strane huškali su muslimane protiv vlade, a ujedno su ih poticali na iseljavanje nastojeći što više i što jeftinije pokupovati imanja iseljenika.

Kállay je počeo osjećati ulogu pravoslavne Crkve u nacionalnome pokretu Srba pa je sustavno radio na tome da više pravoslavno svećenstvo učini ovisnim o državnoj vlasti. Također je uspio naći izvjestan broj pouzdanih, viših crkvenih dužnosnika, no time je polučio samo taj uspjeh da se narod zajedno s nižim svećenstvom suprotstavio lojalnim crkvenim poglavarima iz čega je nastao takozvani bosanski crkveni spor. Povod je navodno bilo to što je mostarski mitropolit Serafim Perović ušao u spor sa svjetovnim članovima uprave manastira Žitomislića pa se, da bi proveo svoju volju, morao obratiti vladi za pomoć koju je naposljetku i dobio. Srpski pravoslavni episkop koji se obraća inovjernoj vladi radi zaštite od vlastite pastve — to je bilo svetogrđe.[120] Veliko je nezadovoljstvo na sebe navukao i sarajevski mitropolit Nikola Mandić, pravoslavac iz Hrvatske, jer je u nastupnome govoru izjavio da će biti vjeran sin svoje Crkve, ali i vjeran podanik svojega cara i gospodara. To se već tada bosanskim Srbima nije smjelo nuditi. Sav srpski tisak u Beogradu, Novom Sadu i Zagrebu (*Srbobran*) žestoko se obrušio na mitropolite i bosansku vladu, a pritom ga — što je najneobičnije — nisu podupirali samo praški mladočeški listovi nego i neki bečki.[121]

Čim su Srbi u Bosni i Hercegovini proveli nacionalizaciju gradskoga stanovništva, a taj se proces zbio između 1878. i 1895. godine, krenuli su u borbu protiv vlade pridobivajući za to među muslimanima sve više saveznika. Borba se nije vodila samo u srpskim novinama u Monarhiji i u Srbiji, nego i u inozemstvu, a osobito skrećemo pozornost na brošuru Božidara Nikašinovića *Bosna i Hercegovina pod upravom Austro-Ugarske monarhije i austro-ugarska balkanska politika* (Beograd 1901.) u kojoj se s neskrivenom mržnjom prema Monarhiji bosanske prilike prikazuju krajnje tendenciozno i nepravedno.

[120] VII-22, II/1913, br. 7, str. 183.

[121] Isto, str. 185.

Ta borba protiv vlade zapravo je bila usmjerena prema Monarhiji kojoj se htjelo dokazati da nije sposobna Bosnom upravljati tako da stanovništvo bude zadovoljno. Između redaka moglo se iščitati da bi Srbija sasvim sigurno to obavila bolje.[122]

Sve to natjeralo je Kállaya da se približi Hrvatima. Godine 1893. dogodio se vrlo zapažen posjet Bosni hrvatskoga političara, starčevićanca, Frana Folnegovića i njegova dulja audijencija kod Kállaya. Od toga trenutka položaj Hrvata u Bosni bio je nešto povoljniji i poboljšavao se u mjeri u kojoj su Srbi Kállayu postajali neugodniji. Godine 1900. Kállay je dopustio prvu svečanost u Bosni s izrazito hrvatskim nacionalnim obilježjima: bila je to posveta zastave hrvatskoga pjevačkoga društva »Trebević« u Sarajevu pri čemu je supruga jednoga visokoga službenika (predsjednika Vrhovnoga suda Kendželića) smjela biti kuma zastavi. Nažalost, došlo je do nesuglasica jer je katolički nadbiskup Stadler bezuvjetno htio obaviti crkvenu posvetu, čemu se usprotivila hrvatska inteligencija koja je htjela privući muslimane, a znala je da oni nikada neće biti nazočni katoličkome crkvenome obredu. Vlada se nije miješala, nego je naposljetku htjela povući dopuštenje.

Unatoč teškoj situaciji Kállay se — vodeći računa o osjećajima Mađara i o Khuen-Héderváryjevu sustavu u Hrvatskoj-Slavoniji — nije usudio pristupiti otvorenoj promjeni sustava. Vjerojatno je i uočio da za njegove vladavine Hrvati zapravo uopće nisu napredovali i da su vrlo slabi. Kállay 1901. počinje pobolijevati te umire u srpnju 1903. godine. Posljednjih godina života postalo mu je jasno u kakvu opasnost srlja Bosna i koje su pogreške učinjene; to dokazuju njegove izjave iz posljednjega razdoblja. Barun Chlumecký priznao je na Friedjungovom procesu da su isprva i njegove simpatije bile na strani Srba, no da ga je Kállay upozorio na skrivene ciljeve Srba i naposljetku uzviknuo: »Le serbisme, voilà l'ennemi!«[123] Štošta iz našega vlastitoga iskustva znakovito govori u prilog Kállayevim nazorima potkraj života. Tako je između ostaloga za sebe naručio prijevod na mađarski knjigu dr. Petriniensisa *Bosnien und das kroatische Staatsrecht* koju smo često citirali. Kállay je također potkraj života govorio o važnosti Hrvatske za Monarhiju naglašavajući da mu je silno žao što se već davno prije nije pozabavio hrvatskim pitanjem.[124] Za njegovo shvaćanje

[122] Isto, str. 186.

[123] VII-4, str. 259. (franc.) »Srpstvo, to je neprijatelj!« (nap. prev.)

[124] VII-22, II/1913, br. 10, str. 263.

također je vrlo znakovita izjava koju je, prema Seton-Watsonu, Kállay dao bečkome dopisniku *Timesa* na samome kraju svojega života (1903.): »Moji zemljaci (to jest Mađari) loše su postupali s Hrvatskom, sprječavali njezin razvoj i financijski ju izrabljivali; zbog toga će jednom morati platiti.«[125]

Taj važni čovjek umro je, a da zemlji koja mu je bila povjerena nije uspio dati jasan smjer razvoja. On bi možda bio prava osoba za rješavanje južnoslavenskoga pitanja, no predugo mu je trebalo da prevlada vlastite zablude, a kada se to napokon dogodilo, njegova umorna ruka ispustila je kormilo novostečenih južnoslavenskih pokrajina ne uspjevši brodu dati pravi smjer.

Njegovim nasljednikom imenovan je u srpnju 1903. Mađar Stephan Burián von Rajecz koji je dotad službovao u diplomaciji obnašajući dužnost poslanika u Ateni. Besprijekoran, suzdržan pa čak i vrlo povučen, svakako nije bio velikodušan kao Kállay. Dapače, bio je sklon štedljivosti koja je i bila potrebna jer je posljednjih godina, kada je boležljivi Kállay ispustio konce iz ruku, njegov sustav pokazao sklonost zastranjivanju, osobito u financijskome pogledu.

Općenito se osjećalo da je nužna promjena sustava, no nažalost nitko nije znao u kojem bi smjeru ona trebala ići. Nije to znao ni Burián koji u južnoslavenskim pitanjima nije imao ni posebnih znanja ni iskustva. Polako tapkajući u mraku, počeo je upravljati zemljom uvodeći stroge mjere štednje. U nacionalno-političkome pogledu krenuo je nejasnim i kolebljivim smjerom koji je u zemlji prozvan »genijalni cik-cak kurs«.

Budući da su srpske pritužbe na policijski rad u Kállayevu sustavu imale izvjesnoga odjeka, Burián je smatrao da Bosni u prvome redu treba dati više slobode. Počeo se baviti mišlju o svojevrsnom sustavu samouprave u Bosni. Tomu su se Srbi u zemlji najodlučnije usprotivili i najglasnije zagalamili protiv policijske samovolje i miješanja države u njihove crkvene poslove u kojima su zahtijevali autonomiju. Stoga je Burián smislio kako u prvome redu udovoljiti Srbima. Formalno je to bilo smišljeno posve ispravno. Srbi su bili ne samo brojčano najjači element u zemlji (u to vrijeme otprilike 800.000 duša naspram 600.000 muslimana i 400.000 katoličkih Hrvata), nego su bili i politički najaktivniji, imali su utjecaja na većinu muslimana, a i vladi su stvarali najviše neugodnosti.

[125] VII-4, str. 97.

Nakon duljih pregovora napokon je postignuta srpska crkvena autonomija. Svakako je zanimljivo da je pritom glavnu ulogu ponovno odigrao jedan srpski odvjetnik podrijetlom iz južne Ugarske, dr. Gavrila. Previšnjom odlukom od 13. kolovoza 1905. odobren je statut od 21 uvodnoga članka i 264 paragrafa kojim se uređuje crkvena i školska uprava srpskih pravoslavnih eparhija (mitropolija) u Bosni i Hercegovini. Statut je objavljen u *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und Hercegovina* (Sarajevo), 1. rujna 1906., br. 86 (u prijevodu na njemački jezik) te razaslan.[126]

Srpska narodnost pravoslavne Crkve i školskoga ustroja utvrđena je zakonom. Sukladno čl. III. načelnih odredaba srpskim pravoslavnim eparhijama dano je pravo da same obavljaju, organiziraju i upravljaju poslovima svoje Crkve, škole i pripadajućih fondova, radnih mjesta i dobara »uz zadržavanje prava Nj. Veličanstva na vrhovni nadzor koji će obavljati previšnja njegova vlada«. Člankom XX. kao službeni jezik utvrđen je srpski jezik s ćiriličnim pismom. Prema čl. XX. nacionalno-crkvena zastava srpskih pravoslavnih eparhija u Bosni i Hercegovini jest crven-plavi-bijeli. Srpske pravoslavne crkve, odnosno crkvene i školske općine, crkvene skupštine, crkveni i školski odbori, srpski pravoslavni parosi, parohijski uredi i njihovo svećenstvo, srpski pravoslavni manastiri i manastirske crkvene općine, to jest eparhije, eparhijska upravna i školska vijeća te jedno svima nadređeno i sveobuhvatno upravno i školsko vijeće izvrsno su opremljeni, a uprava fondova, zadužbina i dobara srpskih pravoslavnih crkava, škola i manastira osigurana je i uređena. Nad svim time previđen je državni nadzor, no on se poslije najvećim dijelom pokazao posve neučinkovitim. Prema čl. XX., a radi podmirivanja troškova autonomije odobren je crkveni porez koji prikuplja država i uplaćuje autonomnim tijelima. Prema čl. XIII. autonomne su vlasti dobivale i izdašne subvencije iz pokrajinskih sredstava, a u § 262. za prvih deset godina utvrđen je crkveni porez u iznosu od 10% svih izravnih pokrajinskih poreza.

Valja naglasiti da se obveza plaćanja doprinosa za sve pravoslavce smatrala dužnošću pa su i nesrbi morali plaćati doprinose za srpsku pravoslavnu Crkvu.

---

[126] *Allerhöchste Entschliessung, betreffend das Statut über die Regelung der Kirchen- und Schulverwaltung der serbisch-orthodoxen Eparchien (Metropolien) in Bosnien und der Hercegovina* (nap. ur.)

Mislili su da su tako zadovoljili i umirili Srbe, no grdno su se prevarili. Srpska oporba nije prestala, nego je navalila dvostruko jače. Djelovanje takvoga uređenja i jačanja srpske Crkve i školstva u Bosni i Hercegovini u političkome je pogledu bilo gotovo zapanjujuće.

Već nekoliko mjeseci nakon stjecanja autonomije, u svibnju 1908. u Bosni je počeo radnički pokret koji su radikalni srpski elementi odmah pretvorili u srpski nacionalni pokret i na nekoliko dana gotovo onemogućili funkcioniranje državne vlasti u Sarajevu.

Nitko nije ni slutio da je država tim statutom učvrstila i ojačala najopasnija oruđa srpskoga osvajanja: Crkvu, manastire i školu. Sav daljnji razvoj događaja išao je u tom smjeru, a prikazat ćemo ga na temelju brošure jednoga austrijskoga Nijemca[127] objavljene u to vrijeme u Bosni:

»Srpska oporba ubrzo je nepogrešivim instinktom nedvojbeno revolucionarnoga podrijetla spoznala novonastalu situaciju. Razdoblje slobode za stanovništvo okupiranih pokrajina započeto slobodnom odlukom ministra protumačeno je kao slabost i popustljivost pa je drskost njihovih zahtjeva još više porasla. To je stvorilo i pojačalo konflikte, no radikalna srpska stranka još uvijek je skrivala stvarni cilj svoje vrlo žive agitacije u cijeloj zemlji. Možda bi i bilo moguće zaglibjela kola vratiti na pravi put da nije nastupila jedna nova okolnost koja je srpskoj oporbi još više ojačala kralježnicu. Prijetila je opasnost da bi nagodbena kriza mogla iz temelja uzdrmati Habsburšku Monarhiju. U Mađarskoj je Neovisna stranka mobilizirala sve raspoložive snage za borbu protiv Beča. Posve ispravno procjenjujući prilike, pokušavali su Monarhiju pogoditi u najosjetljivije mjesto premjestivši borbu na područje inozemne politike, osobito one balkanske. Pohod mađarskih novinara u Beograd i tamošnje bratimljenje bilo je usmjereno protiv Austrije, sudeći po sadržaju ondje održanih govora. Za to se vrijeme u Hrvatskoj pod pokroviteljstvom Polónya i Supila u vatri zajedničkoga borbenoga duha protiv Austrije kovala Riječka rezolucija. Stvorivši srpsko-hrvatsku koaliciju, riječki su rezolucionaši, dobivši zauzvrat niz obećanja, sudjelovali kao pomoćne postrojbe Neovisne stranke u pohodu protiv suverenih prava Krune. Dakako da u Budimpešti nisu zaboravili ni nezadovoljnike u Bosni i Hercegovini. Utrt je put prisnoj suradnji nezadovoljne radikalne srpske oporbe u Bosni i Hercegovini i ispletene niti izme-

[127] VII-23.

đu Budimpešte, Zagreba, Sarajeva i Beograda. Bosanskim emigrantima u Beogradu iskazivalo se osobito poštovanje, u hrvatskome Saboru Supilo je govorio o Bosni i Hercegovini kao o srpskim zemljama, iz Budimpešte je grof Batthyány blagoslovio taj novi savez. Nije ni čudo što je činovništvo sve do najviših položaja zbunjeno promatralo tu zbrku. Ona je postala još i veća kada je mjere vlade u Sarajevu, koje su se ticale srpske nacionalne organizacije, ministar poništio suprotnom odlukom. Srpska oporba — svaka joj čast na odlučnosti i žilavosti — nije propustila povoljan trenutak. Stvorila je nacionalno-politički program, takozvanu 'Sarajevsku rezoluciju', organizaciju cjelokupnoga srpskoga življa za borbu protiv postojećega oblika vlasti koja je trebala stvoriti platformu za novu borbu za prevlast u tim zemljama. Zemaljska vlada u Sarajevu poduzela je odlučne korake i visokim novčanim kaznama kaznila potpisnike rezolucije. No, Srbi su, pozivajući se na svoje suborce u Budimpešti i Zagrebu, odaslali svoje vođe u Zürich gdje se u to vrijeme odmarao ministar Burián. Brzojav iz Züricha objavljen u 'Srpskoj riječi', glasilu srpske oporbe, nakon samo nekoliko dana objavio je pobjedu srpskih povjerenika nad shvaćanjem sarajevske vlade. Isprva nisu htjeli povjerovati u istinitost toga brzojava, no ubrzo je uslijedila i službena odluka koja je otklonila svaku sumnju.

Posljedice nisu izostale. Između 9. i 13. studenoga 1907. u bosanskome glavnom gradu sastao se krnji srpski parlament, skupština od 71 srpskoga izaslanika koji su bili uredno izabrani u svim kotarima Bosne i Hercegovine i to upravo na temelju prvotno zabranjene Sarajevske rezolucije. Taj krnji srpski parlament u cijelosti se ponašao kao neka vrsta ustavotvorne skupštine prisvajajući pravo da donosi odluke o budućnosti okupiranih pokrajina i to na način kako to čine samo revolucionarna tijela. Položen je kamen temeljac za novu državno-pravnu zgradu, bosansko-hercegovačko državno pravo na srpskoj osnovi. Kao temeljno načelo prihvaćeno je: 'Svaki narod ima pravo na samoodređenje. Vlada mora izražavati volju naroda.' Na temelju toga, a zanemarujući sve međunarodne ugovore i konvencije, donesena je odluka o uspostavi samostalne bosansko-hercegovačke države kao 'dijela turskoga carstva' (Spalajković!, usp. str. 311-312) s odgovornom parlamentarnom vladom na osnovi općega, jednakoga i izravnoga prava glasa. ... Taj krvavi izazov upućen Monarhiji koja upravlja Bosnom i Hercegovinom ostao je nekažnjen, a poslanici toga krnjega parlamenta, vrativši se kući, zdušno su prionuli na posao ne bi li stvorili preduvjete za što skorije ostvarenje svojega cilja. Kakve su se na-

de gajile u krugovima srpske oporbe u slučaju da taj program uspije, dokazuju brojni pozdravni brzojavi upućeni s golemom radošću i oduševljenjem srpskoj narodnoj skupštini iz Kraljevine Srbije, iz Stare Srbije, Makedonije, ukratko iz svih okruga u kojima je bdjela velikosrpska narodna svijest. Nije ni čudo što je velika moralna pobjeda srpske oporba naišla na snažan odjek u muslimanskome puku čija se oporba također zaputila u Budimpeštu gdje ju je kao prije njih Srbe Neovisna stranka dočekala raširenih ruku, a isti grof Batthyány obećao im punu potporu, što je i potvrdio u jednom od brzojava upućenih tih dana vođi muslimanske oporbe. ...

Iz ovdje ukratko skiciranoga razvoja srpske oporbe vjerojatno će svatko sam moći odgovoriti na pitanje: 'Tko je othranio srpsku oporbu?'«[128] Toliko o prikazu te brošure čija se točnost nažalost ne može osporiti ma koliko nam s našega današnjega motrišta neke stvari bile nesimpatične.

Nema dvojbe da je u prvome redu srpski crkveni statut bio uzrokom akutnoga pogoršanja stanja u Bosni. Ovdje ćemo se pozvati na jedno izvješće iz Bosne u kojemu stoji: »Kako je crkveni statut riješio popove svih materijalnih briga, sada su imali vremena napretek da se pobrinu za poželjno raspoloženje u narodu. Za njega su smišljena gesla 'nećemo trećinu' (podavanja muslimanskom zemljoposjedniku) i 'nećemo porez', a narod je spremno zagrizao mamac.«[129]

Napose valja priznati da su u okupiranim pokrajinama zbrka i opća nesigurnost nedvojbeno uzimale maha, kako na gospodarskome tako i na političkome planu. Mnogi podanici Monarhije prodavali su mukotrpno stečenu imovinu i iseljavali se jer im se tlo izmicalo pod nogama. Čak se i u službeničkim krugovima spominjala mogućnost da Srbi uskoro zavladaju Bosnom. Bilo je nažalost i nekih nesavjesnih službenika u Bosni koji su se pod dojmom takvoga raspoloženja bratimili sa Srbima i pogodovali im kako bi si za svaki slučaj osigurali budućnost u Bosni. Na sreću, takvi su slučajevi bili rijetki.

Austrijske novine sve češće su prenosile vapaje iz Bosne opisujući sumornim tonovima tamošnje prilike. Tako je u *Neue Freie Presse* od 25. siječnja 1908. objavljen gore citirani članak »Die Situation in Bosnien-Herzegowina«, zatim 21. ožujka 1908. članak »Bosnische Zustände« sa znakovitim uvodom:

[128] Isto, str. 6-10.

[129] *Neue Freie Presse* od 25. siječnja 1908.

»Iz Sarajeva stižu neobične vijesti. Čovjek bi gotovo pomislio da ne potječu iz 1908., nego iz Venecije 1859. godine.«

Ti pozivi u pomoć, koji su upućivali na duboku krizu u okupiranim pokrajinama i sve više se pokazivali točnima, naposljetku su izazvali aneksiju 7. listopada 1908. godine. Još uvijek nemamo nijedan prikaz toga iznimno važnoga povijesnoga čina.

Međutim, ispravno tumačenje dao nam je barun von Aehrenthal, zasigurno najmjerodavnija osoba, komentirajući pred ugarskim odborom za vanjske poslove svoju politiku u ekspozeu od 10. listopada 1908. godine: »Sve više se ukazivala potreba za afirmacijom ideje jake Monarhije.« No, tu su afirmaciju u prvome redu uvjetovali unutarnjopolitički događaji.

Ovdje bismo željeli sažeti čimbenike koji su prema našemu mišljenju doveli do aneksije:

1. Prethodno opisani događaji za koje je Aehrentahl saznao službenim i neslužbenim kanalima.

2. Brošura *Bosnische Eindrücke*[130] koju je u svibnju 1908. objavio vrlo ugledni austrijski političar J. M. Baernreither. U njoj se otvoreno upozorava na srpsko spletkarenje i ondje nalazimo odlomak: »Ako bih trebao reći koji je najsnažniji dojam koji sam stekao tijekom boravka u okupiranim pokrajinama, ako bih trebao navesti točku oko postoji suglasje gotovo svih koji poznaju prilike u toj zemlji te ih promatraju predviđajući buduće događaje, ako bih trebao izgovoriti ono što osjećaju, misle i žele svi kojima je istinski na srcu neraskidiva povezanost tih zemalja s Austro-Ugarskom Monarhijom — tada to mogu sažeti samo tako da je *raščišćavanje međunarodnopravnoga položaja Bosne i Hercegovine, njezino konačno priključenje habsburškim zemljama, pretvaranje berlinskoga mandata u konačni posjed postalo nužnom pretpostavkom daljnjega mirnoga razvoja tih zemalja.*«[131] Taj utjecajni političar posve je ispravno spoznao da se opasna oštrica politike vođene po Spalajkovićevu receptu može otupiti samo aneksijom.

3. Iznimno važne vanjskopolitičke pojave koje su se zbile u svibnju i lipnju 1908. zasigurno su se dojmile Aehrenthala. U ono vrijeme bila je vidljiva grozničava aktivnost panslavističkih krugova koja se očitovala u cijelome ni-

[130] V-14.

[131] Isto, str. 37-38.

zu sveslavenskih kongresa. Zatim se 10. lipnja 1908. dogodio susret u Revalu[132] čije će se puno značenje za daljnji razvoj događaja i sadašnji rat tek pokazati u budućnosti. No, njegovo značenje odmah su shvatili u Njemačkoj pa je car Vilim odgovorio 14. lipnja 1908. oštrim govorom na vojnome vježbalištu Döberitzu. Sve to, zajedno s događajima na Jugu, zacijelo je natjeralo Aehrenthala na donošenje odluka.

4. Naposljetku je barun von Aehrenthal između 15. i 20. kolovoza 1908. dobio privatno izvješće koje su sastavila tri ugledna Bosanca katolika, a u kojemu se upozorava na neodržive prilike u Bosni i izvješćuje o tome kako se Srbi i muslimani potajno spremaju poslati svoje predstavnike u turski parlament, koji se uskoro trebao sastati u Istanbulu, i time potvrditi pripadnost Bosne i Hercegovine Osmanskome Carstvu. To vrlo jasno i uvjerljivo izvješće, čiji nam je sadržaj slučajno poznat, dojmilo se Aehrenthala jer je dokumentirano potvrđivalo svu ozbiljnost stanja na Jugu. On je s time upoznao zajedničkoga ministra rata koji se o tome navodno raspitao u glavnome stožeru zapovjednoga generala u Bosni i Hercegovini te dobio odgovor koji je potvrđivao navode trojice Bosanaca. Budući da je time bila dokazana neposredna opasnost, Aehrenthal se, koji do tada nije otišao dalje od općenitih razmatranja, između 22. i 26. kolovoza odlučio na brzo djelovanje. Dana 16. rujna uslijedio je sporazum u Buchlauu te je u roku od šest tjedana donesena odluka i provedena aneksija.

Ovu inačicu povijesti nastanka aneksije zahvaljujemo izvrsno obaviještenim izvorima, a kako je ona posve u skladu s našim zapažanjima, zasad smo uvjereni u njezinu ispravnost.

Međutim, ovdje odmah moramo ustanoviti da nismo bili u mogućnosti na temelju službenih spisa provjeriti njezinu točnost te stoga tu provjeru moramo prepustiti budućem proučavanju izvorâ. Pa ipak, imali smo potrebu o tome stvoriti vlastito mišljenje riskirajući da ono nije sasvim točno tim više što nismo mogli ne primijetiti kakvo se klupko legendi isplelo oko toga važnoga državnoga čina. Osobito su neprijatelji Monarhije smišljali najnevjerojatnije bajke. Sve te legende imale su za cilj Monarhiji pripisati mračne i dalekosežne planove koji su se dugo pripremali i kovali u potaji. Takva tumačenja bila su

[132] Susret engleskoga kralja Eduarda VII. i ruskoga cara Nikole II. u Revalu (današnjem Talinu). (nap. prev.)

prividno uzrokovana činjenicom da je Aehrtenthal u proljeće 1908. iznio plan o Sandžačkoj željeznici koji po našemu mišljenju nije bio ni u kakvoj uzročno-posljedičnoj vezi s aneksijom. Nama je stalo do toga da utvrdimo — osobito u opreci prema sasvim nevjerojatnome i posve pogrešnome shvaćanju Seton-Watsona — kako je aneksija, osobito zbog unutarnjopolitičkoga razvoja događaja, bila itekako potrebna obrambena mjera Monarhije koja je posve ispravno prepoznala neposrednu opasnost i reagirala brzinom i odlučnošću ne sasvim uobičajenom za austro-ugarske prilike. Ta brzina i odlučnost isključiva je Aehrenthalova zasluga, ali također i uzrok tomu što u inozemstvu nisu htjeli povjerovati u očigledne činjenice.

Usporedno s razvojem događaja koji su doveli do aneksije, u Bosni se od 1906. do 1908. događalo buđenje Hrvata. Od 1905. oni zabrinuto promatraju kako vlada Srbima isporučuje i poboljšava njihovo najopasnije oružje. Provedbu ideje Pećke patrijaršije osjećali su na vlastitoj koži, to jest potiskivanje slabijih katolika i muslimana u zemlji. To je još tijekom 1906. potaknulo nastojanja da bolje organiziraju vlastite snage, no tradicionalna politika Zemaljske vlade u tome ih je neprestano kočila. Tek početkom 1908. kada su prilike u zemlji postale nepodnošljive, nastojanjima Hrvata dana je puna sloboda. Odobren je statut hrvatske organizacije koji je prije toga godinu i pol dana čekao odobrenje pa su Hrvati u najkraćem roku osnovali kulturno i gospodarsko društvo »Hrvatska narodna zajednica« koje je brojilo 40.000 članova i postalo utjecajno u zemlji.[133] Premda je to društvo bilo nepolitično, stvorilo je svoj politički program koji je težio ujedinjenju hrvatskih zemalja (Hrvatska-Slavonija, Dalmacija i Bosna-Hercegovina), odlučno se suprotstavljao srpskim aspiracijama i počeo pripremati aneksiju. Ako smo dobro obaviješteni, bosanski su Hrvati još početkom veljače 1908. poslali izaslanstvo Aehrenthalu pa je i taj osobni kontakt utro put već spomenutome privatnome izvješću. Budući da su se pravoslavci i muslimani odlučno protivili aneksiji[134] — pravoslavci ostrašćeno i uzbuđeno, muslimani dostojanstveno i suzdržano — Hrvati su tijekom

[133] Usp. *Die Zeit*, od 14. listopada 1908., članak Dr. Ivo Pilar, »Erwachen der Kroaten in Bosnien«

[134] Usp. članak »Die Stimmung in Bosnien angesichts der Annexion« u *Neue Freie Presse* od 5. listopada 1908.: Hrvati ju priželjkuju, dok je se muslimani i Srbi boje.

aneksijske krize postali jedini vladin oslonac. U Budimpešti je 11. listopada 1908. Nj. Veličanstvo primilo u audijenciju odbor Hrvatske narodne zajednice.

Međutim, Hrvati su se uskoro posvađali pa su u zemlji nastale dvije stranke, stranka prethodno spomenute Hrvatske narodne zajednice te stranka pod vodstvom nadbiskupa Stadlera. Ta žestoka svađa Hrvatima je silno naškodila prema vrhu vlasti, no smatramo da je Hrvatima učinjena velika nepravda. Na temelju brošure *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica* potekle iz redova »Zajednice« te kasnijega razvoja događaja došli smo do zaključka da je posrijedi bila neizbježna borba za vlast između dotadašnjega jedinoga čimbenika moći među Hrvatima, nadbiskupa Stadlera, i bosansko-hrvatske inteligencije u usponu, što je naposljetku silno koristilo državnoj politici. Hrvati su posve ispravno osjećali da pod isključivim vodstvom nadbiskupa Stadlera, koji se svojom ne uvijek sretno vođenom katoličkom propagandom iznimno zamjerio muslimanima, nikada neće privući muslimane na svoju stranu i da će zato naspram pravoslavno-muslimanskoga bloka morati ostati u beznadnoj manjini. Ta hrvatska računica bila je sasvim točna jer su samo nekoliko mjeseci nakon Stadlerova poraza Hrvati uspjeli odvojiti muslimane od Srba i privući na svoju stranu te tako slomiti nepodnošljivu premoć Srba u Bosni. Za to itekako važno postignuće Hrvatima je dosad ostalo uskraćeno čak i teoretsko priznanje.

Proglasom o aneksiji Bosni je obećan i ustav. To se temeljilo na sasvim ispravnoj procjeni da nakon uvođenja ustava u Osmanskome Carstvu okupirane pokrajine ne mogu ostati jedino područje na Balkanu pod apsolutističkom upravom. Radovima na donošenju ustavnih zakona prethodila je anketa koju su Srbi namjerno bojkotirali dobro osjećajući da sada, neposredno nakon aneksije, ne mogu više ništa postići u pogledu svojih posebnih zahtjeva. Previšnjom odlukom od 17. veljače 1910. uvode se ustavne uredbe i to: 1. Zemaljski ustav (Statut) kojim se utvrđuje djelokrug bosansko-hercegovačkoga zemaljskoga sabora; 2. Izborni red koji vodi računa o zamršenim vjerskim prilikama u zemlji; 3. Saborski poslovni red; 4. Zakon o društvima; 5. Zakon o okupljanju; 6. Zakon o kotarskim vijećima. Ustav je napisao tadašnji predstojnik Odjela za pravosuđe Zemaljske vlade u Sarajevu, pl. Shek. Ustavne su slobode, dakako, odmjerene s izvjesnim oprezom pa nisu bile osobito široke; no postupno se shvatilo da opreza još uvijek nije bilo dovoljno.

U svibnju 1910. održani su izbori za Sabor. Budući da je svaka vjeroispovijest imala Ustavom utvrđen broj mandata, prave predizborne kampanje bio je samo kod Hrvata. Bitka se vodila između »Zajednice« i nadbiskupa Stadlera, a završila je uvjerljivom pobjedom »Zajednice«. Srbi su pokušali iskoristiti borbu između dviju frakcija i privući »Zajednicu« na svoju stranu, no to im nije uspjelo.

U lipnju 1910. otvoreno je zasjedanje Sabora. Nakon dva mjeseca, u kolovozu 1910., Hrvati su uspjeli koalirati s muslimanima i stvoriti saborsku većinu nakon što su muslimane odvojili od Srba koji su ih dotad petnaestak godina spretno držali uza se i tako stekli nesrazmjernu moć u zemlji. Nakon toga čovjek bi očekivao da će bosanska vlada s radošću prigrliti tu novu pouzdanu većinu i u Saboru se na nju oslanjati. Ali, ni govora o tome, nego je suprotni razvoj događaja uzeo maha.

Već smo pokazali kako su još prije aneksije bosanski Srbi uživali široku potporu nekih krugova u Mađarskoj. Tako je mađarska Neovisna stranka svoje političko stajalište sažela u rečenici: »Radije srpska nego hrvatska Bosna.« Navodno je i jedan poznati mađarski političar govoreći o Hrvatima u Bosni ovako varirao gornju izreku: »Radije Velika Srbija nego Velika Hrvatska u okviru Monarhije!«[135] Korifeji mađarskih stranaka praktično su štitili težnje bosanskih Srba. Tako se, primjerice, plenarna skupština srpske oporbene organizacije, zabranjena u Sarajevu, a sazvana radi rasprave o ustavnome pitanju, održala 8. listopada 1908. u Budimpešti pod pokroviteljstvom zastupnika grofa Batthyánya i Vizontaija.[136] Kada su se zatim nakon aneksije počeli pojavljivati planovi za preuređenje juga Monarhije artikulirajući se u Austriji sve više u smislu hrvatskih zahtjeva, raspoloženje prema Hrvatima u Mađarskoj je postajalo sve nesnošljivije. Jedan mađarski političar ranga Ferenca Chorina u jesen 1910. rekao je u mađarskoj delegaciji: »*Zajednički ministar financija neka bude uvjeren, da će madžarsko javno mnijenje i madžarska delegacija u punoj mjeri podupirati njegovu politiku, koja spriječava težnje bosanskih katolika.*«[137] U isto vrijeme fuzionirale su se frakcije Starčevićeve stranke u Zagrebu (15. rujna 1910.) i nastupile s programom koji je težio sjedinjenju hrvatskih ze-

[135] VII-23, str. 21.

[136] *Neue Freie Presse* od 2. listopada 1908.

[137] *Hrvatski dnevnik* od 10. studenoga 1910.

malja u okviru Austro-Ugarske Monarhije. Mađarske su novine taj program nazvale opasnim po državu.

Sve to odrazilo se i na politiku zemaljske vlade u Bosni. Hrvatski utjecaj, tek što je malo došao do izražaja, ponovno je potisnut u mjeri u kojoj je ojačao utjecaj Srba. Barun Burián izrekao je poznate riječi da su Srbi najdarovitiji i kulturno najnapredniji narod u Bosni koji se ne može zaobići. Vlada je nekoliko puta ponovila da ne želi vladati s pomoću hrvatsko-muslimanske većine protiv Srba te je ustrajala na tome da i Srbi budu dio vlade. To je neobično osnažilo samosvijest Srba jer su uvidjeli da nitko ni ne pokušava vladati protiv njih.

Smatramo da je to bila velika pogreška, a njezina nedvojbena posljedica bila je ta što su muslimani osjetili da bi ih vlada radije vidjela uza Srbe i u koaliciji s njima. No, tada bi se vlada našla u istom položaju kao i prije aneksije, ponovno bi protiv sebe imala većinu naroda. Samo pukim slučajem vladi se to nije obilo o glavu jer je u međuvremenu izbio Balkanski rat koji je muslimanima otvorio oči kada je riječ o pravim nakanama Srba i isključio mogućnost njihove suradnje.

Pa ipak, takvom vladinom politikom silno je ojačao položaj Srba u zemlji i oni su se ponovno počeli nadati. Međutim, počeli su balkanski ratovi i u zemlji su na vidjelo izašle zabrinjavajuće pojave pa se na Buriánovu politiku počelo gledati s nepovjerenjem. Posljedica toga bio je Buriánov odlazak s vlasti 20. veljače 1912. godine. Srbi su pokušali sve kako bi ga u Bosni zadržali na vlasti, no kada im to nije uspjelo, uvjeravali su ga da ima njihovo puno povjerenje.

Buriána je naslijedio Poljak Leon von Biliński. Općenito se očekivala sustavna promjena, no ona se ipak nije dogodila. Biliński je u cijelosti zadržao Buriánov politički smjer i izjavio da ne želi vladati bez Srba. Vlada se trudila postići koaliciju svih triju sastavnica, no u njoj su zbog brojčane prevage i najjače političke probojnosti Srbi ponovno morali voditi glavnu riječ. To je iznova silno ojačalo položaj Srba u zemlji i njihovu samosvijest; osjećali su da se bez njih ne može.

O toj pojavi podosta smo razbijali glavu. Austrijski autor kojega smo već više puta citirali, napisao je još 1908. godine: »Do sada se takoreći namjerno propustilo učiniti sve što bi potaknulo brži razvoj hrvatskoga ili muslimanskoga elementa nasuprot nabujalim idealima velikosrpske države«,[138] a zatim:

[138] VII-23, str. 35.

»Sustavi uprave mijenjali su se, ali nijedan nije vodio računa o ozbiljnoj, odlučnoj potpori onom elementu koji je krv krvi stanovništva Kraljevine Hrvatske tradicionalno vjernoga Habsburgovcima.«[139] Gotovo nas je konsternirala činjenica da je austrijska strana učinila iste pogreške. U to vrijeme još nismo posve shvaćali pojam »iskvarenoga smisla Nagodbe« koji je zatrovao svu politiku na Jugu. Mislilo se kako se Hrvate mora držati u pokornosti, a kada su bili pokorni, tada su naši dragi realni političari smatrali da moraju ići s jačim Srbima pa se politika Monarhije u Bosni zapravo vrtjela u nepopravljivome i kobnome *circulusu vitiosusu*.[140] Glavni uspjeh te politike bilo je to što su Srbi sve više jačali. Ne treba previdjeti da je pritom odigrao ulogu još jedan realnopolitički čimbenik i to upravo na austrijskoj strani. Balkanski ratovi i slom osmanske vladavine u Europi ugrozili su austrijski izvoz na Balkanu gdje je upravo Turska bila najbolji kupac. Stoga je u krugovima austrijskih industrijalaca i političara zaduženih za vanjsku trgovinu prevladalo mišljenje da se osvajačke balkanske države svakako mora pridobiti kako bi se sačuvao izvoz u novoosvojene pokrajine tih država. Zato se sa Srbima postupalo blagonaklono i što je moguće nježnije.

Posljedice te promašene politike nisu izostale. Premda je Austro-Ugarska upravo u Bosni i Hercegovini mnogo učinila, zbog njezine stalno naopake politike upravo je ovdje moralo nastati glavno zlo. Srbija doduše nije bila osvojena za potrebe austrougarskoga izvoza, ali je u lipnju 1914. ubijen prijestolonasljednički par pa je upravo iz Bosne morao doći povod za najstrašniji rat u svjetskoj povijesti.

Biliński je na odlasku izgovorio svoj pokajnički »*Pater peccavi*«[141] priznavši koliko se grdno prevario u Srbima. No, kakva korist od toga? Zlo se već dogodilo! Pa ipak, tko pravilno uviđa stvari, krivnju neće svaliti ni na Buriána ni na Bilińskoga. Svi smo se tada suočili s problemom koji nismo ni poznavali ni razumjeli. Ili, da ponovno citiramo svojega pouzdanoga autora Fallmerayera: »Stoga se neodoljivo nameće spoznaja da smo se latili oruđa, a nismo znali ni kako djeluje ni kako se koristi.«[142]

---

[139] Isto, str. 36.

[140] (lat.) začarani krug (nap. ur.)

[141] (lat.) »Oče, sagriješih.« (nap. prev.)

[142] V-5, II. sv., str. 246.

8. Mađari i južni Slaveni

U II. dijelu (str. 30-32) vidjeli smo kako su Mađari 1102. stupili u državnu zajednicu s Hrvatima. Hrvati su se našli u položaju u kojemu su osjećali da se ne mogu obraniti od vanjskih i unutarnjih neprijatelja pa su se, i sami plemićka država, priključili najbližem srodnom državnom organizmu, ugarskoj plemićkoj državi.

Postavimo li pitanje o odnosu koji je u vladao među dvama narodima, odgovor je vrlo jednostavan: bio je to prirodan odnos kakav obično vlada između bolje i lošije situiranoga, između jačega i slabijega naroda, a koji kulminira u nastojanju jačega naroda da sferu svoje moći proširi na sferu onoga slabijega.

Bilo bi zanimljivo istražiti zašto su Mađari bili jači, no toga ćemo se morati odreći, nego ćemo samo upozoriti na ono što je o tome rečeno u četvrtome poglavlju ovoga dijela (str. 329-330). Mađarska je u prednosti pred Hrvatskom zbog svojega neusporedivo boljega geopolitičkoga položaja, a zbog različitih razloga vjerojatno će to uvijek i biti.

Ovdje već više puta citirani dr. Petriniensis imputira ugarskome kralju dalekosežne ciljeve kada piše: »Usisavanje Hrvatske, pripajanje te države Kraljevini Ugarskoj, od samoga je početka bila Kolomanova skrivena namjera, a ugovor koji mu je donijela hrvatska kruna smatrao je tek prvim korakom u tom smjeru.«[143] Mi ipak nismo nimalo uvjereni u *mala fides praeambulans*[144] ugarskih kraljeva. Štoviše, čini nam se vjerojatnijim da su se Arpadovići vodili temeljnim težnjama tipičnima za svaku dinastičku politiku: jednostavno, htjeli su steći carstvo, što im je i uspjelo zahvaljujući povoljnim prilikama. Daljnji razvoj događaja uvjetovao je prirodnu prevagu Ugarske na način da se ugarski utjecaj sve više širio nauštrb Hrvata. To je došlo do izražaja tim više što je Ugarska pod Arpadovićima uživala posebnu naklonost Rima koji je htio spriječiti priključivanje Mađara Bizantu, a zbog svojih težnja za narodnom Crkvom Hrvatska je u Rimu uvijek bila na zlu glasu. Nastojanja ugarskih prelata da u Hrvatskoj prošire svoje biskupije zbog toga nisu nalazila na otpor Rima i mogla su zaživjeti. Kao što su nekoć bile temeljem ugarskih aspiracija prema Hrvatskoj, tako su poslije postale temeljem širenja ugarskoga utjecaja u Hrvatskoj.

[143] IV-4, str. 142.

[144] (lat.) zlonamjernost (nap. prev.)

Odnosi su se počeli zaoštravati tek u doba Anžuvinaca. No, ni tu nisu bili presudni nacionalni čimbenici, nego pretežito dinastijski. Anžuvinci koji su zahvaljujući Hrvatima došli na ugarsko prijestolje, odmah su počeli raditi na jačanju kraljevstva protiv moćnoga feudalnoga plemstva. Međutim, kako je hrvatsko plemstvo bilo najneovisnije, najsnažnije i najtvrdoglavije, tako je Hrvatska primila najviše udaraca tim više što je Mletačka Republika, kako bi od sebe otklonila akcije Anžuvinaca i uništila hrvatske velikaše koji su stajali na putu njezinim aspiracijama, superiornim diplomatskim umijećem neprestano huškala Anžuvince protiv Hrvata.

Cijelo razdoblje između 1102. i 1526. obilježava jedna okolnost: Ugarska je zajedno s Hrvatskom preuzela i jedno krajnje ugroženo područje koje se teško brani. Uzrok velikoga nezadovoljstva Hrvata ugarskom vladavinom ležao je u tome što su prema mišljenju Hrvata Mađari premalo pozornosti posvećivali obrani zemlje. Dinastički interesi ugarskih vladara bili su vrlo angažirani na sjeveru, u Poljskoj, Šleskoj i Češkoj. Lako je shvatiti da Hrvati nisu rado išli u pohode na sjever jer su znali da hrvatskoj obali gotovo neprestano prijeti opasnost od Mlečana. Nimalo povoljan ukupni rezultat pokazuje da nezadovoljstvo Hrvata nije bilo neopravdano. Ugarska nije bila u stanju braniti hrvatske zemlje ni protiv apeninske velesile (Mletačke Republike) ni protiv balkanske velesile (Turske). Od sredine 15. stoljeća Dalmacija će idućih 350 godina čvrsto biti u rukama Mletaka; 1463. Bosna je izgubljena, 1493. kod Udbine se vodila za Hrvatsku sudbonosna bitka, a 1526. kod Mohača je slomljena ugarska država. Povratak u prijašnje stanje nije potekao od Ugarske, nego — kako ispravno konstatira von Peez — od snage habsburške vladarske kuće. Mađari se pritom nisu pokazali odveć revnima, štoviše Hrvati su ih u tome znatno premašili.

Svakako valja utvrditi da su ugarsko-hrvatske suprotnosti i trvenja presudno utjecali na taj žalosni ukupni rezultat. Bitka kod Udbine koja je odredila sudbinu južne Hrvatske izgubljena je zbog pogrešne ambicije bana Derenčina, rođenog Mađara. On se upustio u bitku usprkos tomu što su ga hrvatski plemići, iskusni u borbama s Turcima, od toga odgovarali zbog nepovoljnoga položaja hrvatsko-ugarske vojske. On je Hrvatima predbacio kukavičluk pa im nije preostalo ništa drugo nego da pristanu na borbu.[145] Bitka je završila

[145] II-2, I. dio, str. 674-675.

teškim porazom Hrvata i Mađara pri čemu je izginuo ili zarobljen cvijet hrvatskoga plemstva zajedno s 13.000 ljudi, među inima i ban Derenčin čijemu su sinu Turci pred njegovim očima odrubili glavu. Također je prije Mohačke bitke većina ratnoga vijeća bila za to da se bitka izbjegava dok knez Frankopan ne prispije s hrvatskim četama. No, neki su se Mađari pribojavali da bi na taj način Hrvatima pripala prevelika ratna slava pa su zagovarali bitku bez odgode. Kako su bili u većini, bitka je započeta prije dolaska Hrvata — i izgubljena.[146] Svakako ne treba smetnuti s uma da su u Mohačkoj bitki s turske strane kao i obično prevagu odnijeli janjičari u to vrijeme pretežito sastavljeni od Bosanaca, to jest poturčenih hrvatskih bogumila koji su na islam prešli nerijetko i zbog nasilne ugarsko-katoličke politike.

Mađari su se prilično rano sukobili i sa Srbima. Pop Dukljanin tvrdi da je Časlav poginuo u borbi s Mađarima u Srijemu. Današnja sjeverna Srbija vrlo je rano potpala pod ugarski utjecaj. Do 13. stoljeća ona je do Morave bila bugarska (naseljavalo ju je ono veliko slavensko pleme koje je bilo temelj stvaranja mješovitoga bugarskoga naroda), a na zapadu hrvatska. Od hrvatskoga zapada stvorena je Mačvanska banovina. Vidjeli smo (str. 84-85) kako su se Srbi potkraj 13. stoljeća domogli tih hrvatsko-bugarskih krajeva. U ono vrijeme ti su krajevi, ako su bili hrvatski, bili katolički, dok danas ondje nema traga ni katoličanstvu ni Hrvatima ili Bugarima jer su u cijelosti posrbljeni. Jedino na istoku u Negotinskoj krajini ima Rumunja kao ostatka u ovoj knjizi već opisanoga ponovno oživljavanja Romana. Da ti krajevi nisu dospjeli u područje srpske državne tvorevine i da se srpska pravoslavna Crkva ondje nije proširila, ti bi krajevi još i danas bili katolički i ne samo da bi gravitirali prema Austro-Ugarskoj, nego bi zasigurno bili u njezinu posjedu.

Kada je u srpskoj državi počeo djelovati turski pritisak s juga prema sjeveru, od konca 15. stoljeća također je otpočela migracija Srba u Ugarsku. Nakon Mohačke bitka iseljavanje se pojačava; Schwicker nam potvrđuje da su u drugoj polovici 16. stoljeća jug Ugarske pretežito naseljavali Srbi. No, ugnjetavanje pod vlašću polumjeseca, a još više razorni unutarnji ustanci i stranačke borbe, toliko su prorijedili stanovništvo da se nakon ponovnoga osvajanja dijelova južne Ugarske (Bačke i Banata) ti predjeli većinom doimali »nenastanjeno«.[147] Zatim je 1689. uslijedila velika seoba Srba pod Arsenijem III. Crnojevi-

[146] Isto, str. 722-723.

[147] III-14, str. 3.

ćem kojom smo se već bavili (str. 310-315). Mađari su se protivili naseljavanju Raca, njihova svjetovna i duhovna gospoda te gradovi i županije neprestano su se žalili na racke doseljenike. Tadašnja izvješća napose spominju teške izgrede i nasilje racke milicije (narodne vojske) osobito prema katoličkome svećenstvu, zatim prema seljacima od kojih kradu stoku, iznuđuju novce, otimaju crkvena imanja i slično.[148] Dakle, riječ je o posve istoj situaciji kakvu vidimo kod hrvatske gospode. Između Mađara i Raca razvila se toliko duboka mržnja da su ih Mađari nazivali »*infestos nostros hostes*«.[149]

Prilike su se ipak nekako sredile, tijekom 18. stoljeća Ugarska je ojačala, a rane iz turskoga doba zacijelile su. Potkraj toga stoljeća javlja se jozefinizam sa svojim pokušajem centralizacije i germanizacije države. Međutim, otpor je bio najjači i najuspješniji upravo u Ugarskoj jer je ona bila najveća prirodno postojeća i stoga najsnažnija povijesno-politička i geografsko-politička cjelina. Zastrašeni Hrvati koji nisu bili toliko jaki kao Mađari, čvrsto su se priljubili uz njih očekujući svoj spas od tijesne povezanosti s Ugarskom. Međutim, jozefinske ideje našle su u Mađarima docilne učenike koji su ih preveli na mađarski i počeli maštati o državno i nacionalno jedinstvenoj Ugarskoj te vrlo vješto raditi na tome. Ideja ugarske države nastavila je sazrijevati. Za takav razvoj događaja postojale su tri realne osnove: 1. Nacionalizam, rođen istodobno s Francuskom revolucijom, koji je u Ugarskoj zaživio prije negoli u drugim zemljama; 2. Društvena slojevitost jer Ugarska je imala vodeću nacionalnu klasu koja je bila domoljubna i usto, zahvaljujući svojim prirodnim rasnim osobinama, žarko željna vlasti i koja je u državnome i nacionalnome jedinstvu vidjela dobrodošlo sredstvo za povećanje vlastite moći; 3. Geopolitička konfiguracija Ugarske koja je pogodovala jedinstvu i centralizaciji i takoreći ju požurivala.

Tako se dogodilo da ono što zbog povijesno-političkih i geopolitičkih razloga nije pošlo za rukom Josipu II., iz istih je razloga uspjelo Mađarima. A onda su im polako porasli i apetiti.

Tek je takav razvoj događaja doveo Mađare u oštar sukob s južnim Slavenima u kakvome do tada ni na koji način nisu bili. Kao što smo pokazali, u ono vrijeme postojala su trvenja državne, dinastičke, društvene i gospodarske naravi, no apsolutno nije bilo načelnih suprotnosti. One nastaju tek na razmeđi

[148] Isto, str. 17.

[149] Isto, str. 44. (lat.) naš pogibeljni gost (nap. ur.)

18. i 19. stoljeća. Jedinstvena ugarska država počela je ugrožavati nacionalnu posebnost, jezik i državnopravne odnosno crkvene povlastice Hrvata i Srba. Pritom moramo dobro razlikovati težnje Hrvata od težnji Srba. Srbi su svojom voljom za vlašću te potpomognuti državotvornom snagom svoje Crkve htjeli tek od turskoga doba novoosvojena područja urediti osnivanjem vlastitih državnih ustanova, dakle unutar Ugarske iskristalizirati novu državnu tvorevinu, kao što smo to imali priliku vidjeti na primjeru Vojvodine. Za razliku od njih, težnje Hrvata išle su samo za tim da nastave izgrađivati svoju državnu tvorevinu staru 1300 godina, koja je u okviru austrijske monarhije i u obliku njihovih *Iura municipalia*,[150] odnosno od 1868. u obliku autonomije preživjela tursko doba, te da novostečene dijelove nekadašnjega hrvatskoga kraljevstva prošire na Dalmaciju, a od 1878. i na Bosnu i Hercegovinu.

U drugome poglavlju ovoga dijela pokušali smo dati kratak prikaz južnoslavenskih zbivanja od 1848. godine, no namjerno smo ga malo proširili uvidjevši da je ispravna prosudba južnoslavenske sadašnjosti moguća samo nakon što se dobro upoznaju glavne težnje iz 1848. godine.

Sagledamo li događaje iz toga vremena, neće nam promaknuti ideja vodilja tadašnjih vođa mađarske politike, napose Lajosa Kossutha. Riječ je o nastojanju da se u Hrvatskoj ukine postojeća povijesno-politička autonomija, da se ta područja državnopravno i upravnopravno izjednače s ostalim područjima Krune Svetoga Stjepana, da ih se s vremenom mađarizira te da se osnuje državnopravno i nacionalno jedinstvena mađarska država. Nakon što su od 1790. do 1848. obavljene predradnje, vidjeli smo kako su Mađari pod vodstvom temperamentnoga Kossutha 1848. svim silama prionuli na posao. Doista im je pošlo za rukom ukinuti autonomiju Sedmogradske. No, to je bila mjesna autonomija iz 16. stoljeća iza koje nije stajao jedinstven narod. Ni Sekelji ni Sasi ni Rumunji nisu se mogli pohvaliti da je sedmogradska autonomija rezultat njihove državotvorne snage premda su u tome nedvojbeno sudjelovala sva tri narodna elementa. Povrh toga pokazalo se da je Sedmogradska svojim geopolitičkim položajem integralan dio povijesno-politički i geografsko-politički cjelovite Ugarske jasno obilježene velikim lukom Karpata. Tako je 1848. bez

[150] Municipalna prava su ukupnost pravnih propisa koji su uređivali organizaciju vlasti Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i odnos prema Ugarskoj i habsburškim zemljama. (nap. ur.)

većih poteškoća uspjelo ukidanje sedmogradske autonomije i sjedinjenje s jedinstvenom Ugarskom.

To nije uspjelo s Hrvatima iz jednostavnoga razloga što je iza te autonomije stajao najstariji državni narod među narodima Monarhije. Kako je rastao pritisak Ugarske, rastao je i otpor Hrvata, gotovo bi se moglo reći da su se zapravo zahvaljujući Mađarima Hrvati prenuli iz sna. Kada su potom Mađari 1848. htjeli ubrzati tu stvar, Hrvati su s mačem u ruci branili ostatke svoje pradjedovske državnosti.

Pa ipak, političke ideje u pravilu nisu tako jednostavne kako se katkada čine na prvi pogled. Kossuthova ideja koja je težila ukidanju hrvatske autonomije stopila se još jednom idejom koja potječe od njegova političkoga protivnika, Istvána grofa Széchenyija, »najvećega Mađara«, i gospodarsko-političkoga je sadržaja. Taj čovjek koji je najzaslužniji za gospodarski uspon svoje domovine posve je ispravno shvatio prednost koju bi Mađarska imala kada bi kao bogata plodna zemlja dobila slobodan pristup moru pa je skovao krilaticu: »Tengerre, Magyar!« (Na more, Mađari!).[151] Kossuthova misao koja je imala više državnopolitička obilježja nadopunila se Széchenyijevim gospodarsko-političkim planovima i razvila u zamisao o velikome državno-nacionalnome i gospodarski jedinstvenome području od Karpata do Jadrana. Da bi se ideja ostvarila, trebalo je ukinuti hrvatsku autonomiju, a Hrvate mađarizirati. Tek na taj način Mađari su mogli doći do Jadrana. To je smisao § 5. Kossuthova nacrta zakona o jeziku prema kojemu treba stvoriti »ugarsko primorje« na kojemu suradnjom Talijana i Mađara treba ugušiti Hrvate.

Tu ideju jednostavno ćemo zvati »Kossuthova ili četrdesetosmaška ideja o Hrvatskoj«. Zanimljivo je utvrditi da je ta ideja dobila i znanstveni oblik. Godine 1843. István von Horvát, kustos Széchényijeve državne knjižnice u mađarskome Narodnome muzeju u Pešti, napisao je kratku povijesno-polemičku raspravu *Ueber Croatien als eine durch Unterjochung erworbene ungarische Provinz und des Königreichs Ungarn wirklichen Theil.*[152] Već u predgovoru autor[153] nam otkriva svoje motive za pisanje toga teksta, naime »zlonamjerni *letci* koji blate prava i ugled Kraljevine Ugarske i vrijeđaju ugarsku naciju, a

[151] VII-13, str. 8.

[152] VII-25.

[153] Zapravo je riječ o prevoditelju. (nap. ur.)

koji se dijelom raspačavaju u samoj Hrvatskoj, a dijelom u inozemstvu« pa su ga »neki saborski zastupnici 1843. u Požunu zamolili da u službenome obliku i nepristrano *objasni državno-pravne odnose Hrvatske i Dalmacije s Kraljevinom Ugarskom kao matičnom zemljom*«.[154] Tako nas sam autor upućuje u posve političku svrhu i tendenciju svojega rada, a mi ćemo s izvjesnim oprezom morati primiti njegovo uvjeravanje u vlastitu nepristranost. Iz nekih mađarskih kronika u kojima se u vezi s Hrvatskom javlja riječ »subjugare« = podjarmiti, a taj će izraz Horvát povezivati s kasnijim stalnim izrazima »*partes subjectae*« ili *adnexae*,[155] Horvát gradi tezu da su hrvatske zemlje stečene *iure gladii* te da su stoga u odnosu na Ugarsku bespravne. Teži se zapravo ukidanju hrvatske autonomije, što smo vidjeli u četvrtome poglavlju ovog dijela knjige. Horvátova knjiga očigledno je imala samo tu zadaću da Kossuthovim shvaćanjima osigura znanstvenu podlogu.

Ne možemo se upuštati u polemiku s Horvátom, nego ćemo samo ukratko utvrditi da moramo odbaciti njegovo stajalište i da se smatramo obveznima to i obrazložiti. Zapravo je posve suvišno opravdavati se zašto ne možemo prihvatiti tako jednostrano strančarsko stajalište: upravo zato što je riječ o jednostranom strančarskom stajalištu dok je naša zadaća biti objektivni. Naime, iz činjenice da je Hrvatska bila osvojena — uopće ne ulazeći u to je li i u kojoj je mjeri to povijesno dokazano — ne možemo izvlačiti nikakve zaključke, a pogotovo ne na način kako to čini Horvát, i to zato što Mađarska zbog svojega geopolitičkoga položaja ima prirodnu prevagu nad svim okolnim područjima i ne postoji nijedna Mađarskoj susjedna zemlja za koju bi se moglo reći da ju Mađari u svojoj povijesti nikada nisu osvojili. Osim Hrvatske i Dalmacije Mađari su pod svojom vlašću povremeno držali i Šlesku, Moravsku, Češku, Austriju, Štajersku, Kranjsku, Bosnu, Srbiju, Vlašku, Moldaviju, a Galiciju čak nebrojeno puta. Sve te zemlje itekako bi poprijeko gledale Mađare kada bi im jednoga dana banuli s nekakvom teorijom podjarmljivanja! Primjerice, ne treba zaboraviti da je Matijaš Korvin nekoliko godina stolovao u Beču. Osim toga, pravo utemeljeno na osvajanju prestalo je 1526. pogotovo stoga što povratak Hrvatske od Turaka nisu ostvarili Mađari vlastitim snagama, nego nasljedne austrijske zemlje.

[154] VII-25, str. V.

[155] (lat.) podređena strana; pridružena strana (nap. ur.)

Stoga pravo koje se temelji na osvajanju danas više ne može biti mjerodavno, nego je štoviše mjerodavna činjenica da se od svih prethodno spomenutih zemalja jedino Hrvatska nikada nije ozbiljno pokušala odvojiti od Ugarske. Čak i kada se dogodilo odvajanje između 1848. i 1861., ubrzo je ponovno uslijedilo zbližavanje. Gdje je razlog toj uočljivoj pojavi? Razlog je taj što su Hrvate trajno, tijekom cijele njihove povijesti, teško ugrožavale dvije strane, uvijek najjača sila na Balkanu — prvo Bizant, potom Turska — i istodobno uvijek najjača sila na Apeninskome poluotoku. Hrvati su se uvijek nalazili u čeličnome zagrljaju tih dviju sila kojima snagom nisu bili dorasli pa su zaštitu tražili kod sljedeće najjače srednjoeuropske sile, a to je od 1102. do 1526. bila Ugarska, od 1526. Austrija, a od 1867. Austro-Ugarska.

Smatramo da ta politika, na koju su Hrvati bili prisiljeni zbog svojega opasnostima izloženoga geopolitičkoga položaja, ne daje Mađarima pravo da Hrvate promatraju kao politički bespravne.

To shvaćanje utkali smo u temelje ovoga djela.

Međutim, Kossuthove su ideje između 1848. i 1849. doživjele brodolom, a vidjeli smo kako razdoblje od 1848. do 1861. za sobom prvo povlači razdvajanje državne zajednice između Ugarske i Hrvatske da bi potom, nakon 1862., uslijedilo zbližavanje koje će 1868. završiti Hrvatsko-ugarskom nagodbom.

Nagodbu s Hrvatima stvorio je Ferenc Deák, mudra glava Ugarske, čovjek rijetko viđene umjerenosti i objektivnosti koji je na temelju prosudbe događaja iz 1848. nastojao udovoljiti Hrvatima i između dvaju naroda uspostaviti prijateljske odnose.

Pa ipak, već ovdje valja konstatirati da to nije uspjelo, a nije ni moglo uspjeti jer bi to zahtijevalo da Hrvati ujedno imaju i stvarnu moć da ojačaju svoj položaj prema Mađarima. Pokazali smo kako to nije uspjelo i koji su čimbenici pridonijeli da Hrvati nisu mogli preboljeti komadanje hrvatskih zemalja.

Vrlo je upitno bi li i Mađari 1867., čak i da su se svim silama za to zauzeli, bili u stanju provesti ujedinjenje hrvatskih zemalja koje su se tada nalazile u posjedu Monarhije. Kada je riječ o Vojnoj krajini, to nije bilo moguće zbog upravno-tehničkih razloga, a kada je riječ o Dalmaciji, također nije bilo moguće jer je austrijska vlada u cijelosti ustrajala na Thugutovu shvaćanju. Premda smo uvjereni u političku štetnost toga shvaćanja, iz objektivnih razloga ne možemo, a da otvoreno ne priznamo kako je ono u svojoj srži gospodarsko-

-politički itekako opravdano. Dalmacija je bila zadnja veza Austrije s Balkanom, a time i s Istokom. Austrija koja je 1867. ionako izgubila Hrvatsku, a time i neprekinutu teritorijalnu vezu s Istokom, utoliko je čvršće držala Dalmaciju kako bi preko istarskih otoka i Dalmacije ipak preko vlastita teritorija imala vezu s Balkanom.[156] Stoga vjerujemo da bi Mađari ugrozili Nagodbu da su 1867. htjeli isforsirati inkorporaciju Dalmacije. Budući da se pošto-poto htjelo postići Nagodbu, moralo se zadovoljiti polovičnim rješenjima pa je stvoreno sadašnje činjenično stanje u pogledu Dalmacije prema kojemu ona *de iure* i prema ugarskim ustavnim zakonima pripada Ugarskoj, a *de facto* i prema austrijskim ustavnim zakonima pripada Austriji. Nagodba je postignuta naprečac, a u jednoj važnoj točci — u hrvatskome pitanju — uopće nije bila riješena, štoviše, kao što tvrdimo, u pogledu južnoslavenskoga pitanja ideja Nagodbe bila je iskvarena. Zbog toga se nije uspjelo zadovoljiti ni Hrvate i to ni u kojem pogledu. Naime, kada su Hrvati — svjesni svojih zasluga za državu kao cjelinu — zatražili cjelovito ispunjenje svojih želja, zbog viših se državnih razloga (da se ne ugrozi cijela Nagodba) morala upotrijebiti sila. Tako je stvoren opasan presedan koji se poslije nažalost prečesto ponavljao. Morao se oktroirati vlastiti Sabor kako bi Hrvatsko-ugarska nagodba, protiv koje je bila pretežita većina naroda Hrvatske-Slavonije, ipak dobila zakonsku snagu.[157]

Smatramo da je ta činjenica uzrok svih nevolja na jugu Monarhije i glavni razlog koji je doveo do ovoga rata.

Stoga ne treba čuditi što u toj sredini polovičnih rješenja Deákove ideje nisu mogle zaživjeti.

Kao što u odnosu prema Austriji ideje iz 1867. u Ugarskoj nikada nisu uspjele posve potisnuti ideje iz 1848., nego u Ugarskoj povremeno još uvijek vidimo njihovo ponovno oživljavanje, tako su i u Hrvatsko-ugarskoj nagodbi sadržane obje ideje, a samo o vanjskim okolnostima ovisi u kojem će se smjeru situacija razvijati.

Da bismo mogli u cijelosti razumjeti daljnji razvoj događaja, moramo malo zaviriti u prošlost. Godine 1848. propali su mađarski snovi o punoj nacio-

[156] U skladu je s tim razmišljanjem projekt trajektno-željezničke veze od Istre prema Dalmaciji uz korištenje istarskih otoka. Na temelju iskustava sadašnjega rata (podmornice) možemo reći da je taj projekt bezvrijedan jer će u presudnom trenutku zatajiti.

[157] Usp. VII-24, str. 716.

nalnoj samostalnosti. Među snagama koje su sudjelovale u toj propasti vidimo Hrvate i Srbe. Razvidno je da se politička misao Mađara bavila i tim problemom kao i pitanjem kako spriječiti slična zbivanja poput onih iz 1848. godine. To nastojanje jasno dolazi do izražaja u § 52. Hrvatsko-ugarske nagodbe.[158] Srbi i Hrvati bili su 1848. vrlo bliski, uzajamno su si pomagali i također je razvidno da su Mađari to također htjeli spriječiti.

Međutim, hrvatske i srpske nade u plodove 1848. godine doskora su pale u vodu. Nakon deset godina postojanja ukinuta je Vojvodina, a hrvatska borba za slobodu završila je u apsolutizmu i Nagodbi iz 1868. godine. Poznata je krilatica da su Hrvati 1851. dobili za nagradu ono što su Mađari dobili za kaznu. No, taj neuspjeh kudikamo je jače pogodio Hrvate nego Srbe. Vojvodina bi uza Srbiju i Crnu Goru postala trećom srpskom državnom tvorevinom. To bi ionako bilo novostečeno područje što nije bio slučaj kod Hrvata koji su branili posljednje ostatke svoje stare državnosti čiji je gubitak zacijelo bio sudbonosan za cijeli narod. Zbog toga su Srbi mnogo lakše podnijeli udarac 1859. negoli Hrvati 1868. godine. Stoga je posve prirodno da je između Srba i Mađara mnogo ranije moglo doći do zbližavanja negoli između Hrvata i Mađara.

Takvo zbližavanje možemo nedvojbeno konstatirati između 1848. i 1867. godine. Dokaz toga zbližavanja našli smo u tekstovima srpskoga državnika Jovana Ristića. U njegovu već spomenutome članku čitamo: »Ako, u početku pokreta (1848.), i beše sve zauzeto protiv Mađara bez mere i rezerve, sad na izmaku događaja, mnogi uviđavniji Srbin beše došao na druge misli. Mnoge budnije glave tražiše uzalud vidljivoga rezultata ovoj krvavoj borbi; mnogi se brižno pitaše, da li se nije učinila pogreška, što se zakrviše dva naroda, koji vekovima življahu na miru ili kao građani jedne iste države, ili kao dobri susedi u svakidašnjem mirnom dodiru. Ako i docne, tada naiđoše i na Srbe u Kneževini, pa i na neke njene državnike misli o potrebi boljih odnošaja sa Mađarima. Nu i Mađari behu došli do bolje uviđavnosti. Kad ih ruska sila beše pritisnula, oni se počeše obraćati i patrijarhu, i Knićaninu u srpskoj vladi, predlažući da se, na osnovu *ravnopravnosti, sa Srbima izmire, pa zajednički*

[158] § 52. Gradjansko dostojanstvo bana odlučuje se za buduće od dostojanstva vojničkoga, pa se pravilom ustanovljuje, da odsele vojnička osoba nemože imati ikakva upliva na gradjanske poslove u kraljevinah Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji. Prema § 7. zakonskoga čl. XXXIV., 1873., gornja je definicija zamijenjena kako slijedi: Ban nemože imati djelokruga vojničkoga.

da se Austriji odupru. Grof Julije Andraši beše došao preko Borče u grad beogradski, pa otuda od pašinih ljudi doveden u varoš, da srpskoj vladi, u ime Košutovo, učini ponude. Kad mu predlog o izmirenju i zajedničkom otporu bi odbijen, on zahtevaše, da se Knićanin pozove, kako bi Mađari mogli preko Srema, Slavonije i Hrvatske prodreti do svojih saveznika Italijanskih pa se s njima sjediniti, nu kad mu se i ovaj predlog ne primi, predlagaše on, da se *bar za budućnost ugovori veza između Srba i Mađara, za slučaj da bi Mađari ma kad došli do svojih prava.* Svi ovi predlozi behu došli u trenutku pobednoga nastupanja ruskog, koje je na njih brzo svoj odgovor i dalo.

Posle ovih pokušaja razvijaju se dvogubi poverljivi odnošaji: između kneza i Austrije s jedne, a između prvaka srpskih i mađarskih s druge strane.«[159] Vjerujemo da nakon izlaganja ovoga mjerodavnoga srpskoga državnika više ne može biti nikakve dvojbe glede naših tvrdnja o zbližavanju. No, na djelu je bila i srpska ženidbena politika. Godine 1853. knez Mihajlo Obrenović, prvi vladajući promicatelj svesrpske misli (usp. str. 279-280), ženi se ugarskom groficom Júlijom Hunyady. On je posjedovao imanja u južnoj Ugarskoj, ondje je često boravio jer je zbog svojih veza s obitelji Hunyady bio rado viđen i na dvoru. Tako su on i njegovi bližnji mogli razviti veze u svim smjerovima.[160] Već tada je bio zamjetan prisan odnos Srba i Mađara.[161]

To zbližavanje s Mađarskom Srbima se vrlo brzo isplatilo. Ujesen 1870., dakle vrlo brzo nakon uspostave dualizma, Austro-Ugarska je posredstvom svojega diplomatskoga predstavnika u Beogradu, Benjamina von Kállaya, kneževskom namjesništvu Srbije predložila ugovor o neutralnosti prema kojemu se obje ugovorne strane u slučaju rata Srbije s Turskom ili rata Austro-Ugarske s bilo kojom drugom državom jedna drugoj obvezuju na dobronamjernu neutralnost.

»Za tu srpsku neutralnost Austrija se obvezuje da će nakon rata raditi na tome da se Bosna, Hercegovina i Stara Srbija (čije bi se granice trebale odrediti) sjedine sa Srbijom tako da te pokrajine zajedno sa Srbijom tvore jednu državu koja bi bila pod suverenitetom Porte pod istim uvjetima pod kojima se Srbija sada nalazi.«

[159] VII-10, str. 71-72.

[160] VII-34, str. 19.

[161] Isto, str. 17.

»Ta aneksija po potrebi bi se mogla ostvariti i ratom u vremenu koje bi valjalo pobliže odrediti. Čim Srbija anektira navedene pokrajine, Austro-Ugarska će zaposjesti dio Bosne do Vrbasa i Neretve.«[162]

Taj prijedlog uputio je državni kancelar Beust kao tadašnji ministar vanjskih poslova, no Đorđević od kojega smo preuzeli gornji prikaz, istodobno potvrđuje da taj projekt potječe od Andrássyja koji je u to vrijeme još bio predsjednik mađarske vlade. Projekt se u biti doima kao praktičnopolitičko prežvakavanje shvaćanja Konstantina Porfirogeneta o etničkim granicama između Srba i Hrvata koje on pušta samo do Vrbasa. Austrija je prema tome hrvatsko narodno područje trebala dobiti kao pojačanje južne Hrvatske i sjeverne Dalmacije. Dakle, spomenuti ugovor išao je za podjelom Bosne i Hercegovine između Srbije i Austro-Ugarske. Unatoč silnom poštovanju prema tome velikome državniku moramo reći da je to bio vrlo nesretan prijedlog za što nam je on sam dao pravo kada je na Berlinskome kongresu postigao drugačije i sretnije rješenje. Ni Srbi nisu bili zadovoljni takvom podjelom pa su prijedlog odbili. Đorđević svu krivnju za to svaljuje na Ruse, a mi mislimo da je u krivu jer ćemo još vidjeti kako su sami Srbi imali daljnjih aspiracija i poslije predložili novi ugovor o podjeli.

Sada još samo treba dokazati kada je i gdje taj pripremljeni sporazum na političkome području trebao stupiti na snagu.

U borbi sa srpstvom hrvatstvo je ojačalo između 1867. i 1880., prevladalo je ideju jugoslavenstva, a s idealom Velike Hrvatske ono je u Dalmaciji i Slavoniji u širokim slojevima katoličkoga naroda iznova oživilo već zamrlu hrvatsku narodnu svijest. Time su onemogućene srpske osvajačke namjere usmjerene prema tim područjima. Za Mažuranićeve vlasti u Hrvatskoj-Slavoniji vladale su razmjerno povoljne prilike u kojima je hrvatstvo nastavilo jačati. No, onda je zbog sve izraženijega srpskog spletkarenja u zemlji ban unatoč svojem teoretskom stajalištu bio prisiljen povesti antisrpsku politiku kojom je uspio obuzdati taj pokret. Time je na sebe navukao neprijateljstvo Srba i premda to danas ne možemo dokazati, uvjereni smo da su Srbi svakako pridonijeli Mažuranićevu padu. Međutim, prije toga dogodila se 1878. godine okupacija Bosne i Hercegovine. Znamo kako je Hrvat barun Filipović vodio operacije okupacijskoga korpusa i kako su nakon okupacije civilni dužnosnici u visoko-

[162] VII-29, str. 45-46.

me postotku uzimani iz redova Hrvata, štoviše iz najbliže Mažuranićeve okoline.

Gubitak Bosne i Hercegovine na Berlinskome kongresu, a zatim i jače isticanje Hrvata, u Srbiji su izazvali zaprepaštenje. Nakon Slavonije i Dalmacije srpska je nacionalna ideja sada još trebala izgubiti i Bosnu! Pretpostavljamo da su se u tom trenutku Srbi obratili Mađarima upozoravajući ih na zajedničku opasnost ako hrvatska nacionalna ideja uhvati korijena u Bosni. Ovdje valja napomenuti da je to toliko tipična pojava napose bizantske politike da nas ne treba posebno čuditi. Htjeli bismo također naglasiti da time nipošto ne želimo uvrijediti Mađare i da ovdje ne može biti govora ni o kakvom savezu, nego o duhovnom utjecaju. Već smo pokazali kako je u Hrvatsko-ugarskoj nagodbi iz 1868. sadržano Kossuthovo i Deákovo shvaćanje pa stoga nisu bile potrebne nadnaravne snage da prevagne Kossuthova ideja. Osim toga treba upozoriti na »iskvareni smisao dualizma« koji smo često naglašavali, a koji je u Monarhiji, napose u Ugarskoj, Hrvate *a priori* prikazivao kao protudržavni element prema kojemu od samoga početka treba nastupati energično kako ne bi remetio ravnotežu. Stoga Srbima nije bilo nimalo teško uvjeriti Mađare u potrebu oštrijega postupanja prema Hrvatima i u tom smislu u podudarnost interesa Mađara i Srba. Drugim riječima, Srbima je pošlo za rukom nahuškati Mađare na Hrvate.

Kao dokaz ovim tvrdnjama pozivamo se u prvome redu na način na koji su pisale srpske novine u Ugarskoj između 1879. i 1880. godine, napose *Zastava* u Novom Sadu (srpskoj Ateni), a osobito se pozivamo na članak od 1. siječnja 1880. naveden na str. 365.

Još uvjerljivije djeluje Pestyjeva mađarska rasprava *Die Entstehung Kroatiens*[163] u kojoj taj mađarski povjesničar zastupa ove ideje: 1. Hrvati su malen narod kojemu za državni opstanak nedostaju gotovo svi preduvjeti. Njihov pokret nije proizašao iz potrebe za slobodom jer ga je tek nedavno stvorila reakcija.[164] 2. Takozvani Deákov »bijeli list« vrhunac je svih promašaja mađarske politike jer predstavlja nijekanje povijesnoga prava na kojemu je sazdana ugarska država; Ferenc Deák i ostali autori Nagodbe iz 1868. bili su ljudi čista i plemenita karaktera, ali vrlo loši političari.[165] 3. Hrvatska i Slavonija osim u

[163] VII-26.

[164] Isto, str. 5. Istu ideju poslije ćemo naći kod Srba (usp. str. 590-591).

[165] Isto, str. 7.

najnovije vrijeme nikada nisu bile hrvatske, nego su izvorna tekovina Ugarske,[166] takozvano »ugarsko prekodravsko područje«[167] koje se tek sekundogeniturom i separatističkim nastojanjima »mlađih kraljeva« odvojilo od Ugarske. Današnja podjela nastala je tek koncem 18. stoljeća[168] i to zahvaljujući dobroti i slabosti Ugarske, ali i zbog formalnih pogrešaka i pravne nepreciznosti ugarskoga državnoga sabora.[169] 4. Kossuthovi istupi na saborima od 1847. do 1848. i njegovo mišljenje da Hrvatska ne postoji bili su ispravni.[170] Zakon o Nagodbi iz 1868. »popustljiv« je i »velika pogreška«.[171] Učinjene pogreške moraju se temeljito ispraviti tim prije što je razvoj događaja u smislu hrvatskih težnja opasnost za Monarhiju[172] jer iskustvo nas uči »da neki narodi svoje središte traže izvan Monarhije«.[173] 5. Nagodba iz 1848. i njome Hrvatima zajamčena autonomija nespojiva je s jedinstvom i sigurnošću ugarske države (pri čemu se aludira i na Krivošijski ustanak)[174] te je nužan otklon od dosadašnje politike.[175] Područja s druge strane Drave moraju se čvršće povezati s Ugarskom i to revizijom Nagodbe koja bi ipak išla u drugome smjeru, no što to žele Hrvati.[176] Županije Srijemska, Virovitička i Požeška koje se danas pogrešno nazivaju Slavonija moraju se ponovno priključiti Ugarskoj, a s Hrvatskom općenito treba postupiti kao sa Sedmogradskom jer ni po čemu od nje nije bolja.[177] 6. Razmišlja se i o Bosni. »Njezina autonomija već prelazi granice razumnoga. Vojna krajina njima je povjerena. Ne preostaje ništa drugo, nego da mi poput Berlinskoga kongresa razdijelimo tuđu zemlju.«[178] Očigledno se misli na »srpsku« Bosnu.

[166] Isto, str. 18. i dalje.

[167] Isto, str. 33.

[168] Isto, str. 69.

[169] Isto, str. 63.

[170] Isto, str. 73 i dalje.

[171] Isto, str. 78.

[172] Isto, str. 74.

[173] Isto, str. 79.

[174] Isto, str. 80-82.

[175] Isto, str. 82-83.

[176] Isto, str. 83-84.

[177] Isto, str. 84.

[178] Isto, str. 85.

Na ta tumačenja koja zvuče poput znanstvene objave rata Hrvatima još iste je godine odgovorio hrvatski povjesničar prof. Klaić svojom studijom: »Da li je nekadanja Slavonija bila izprvice hrvatska ili ugarska zemlja.«[179] Nažalost ne možemo se upuštati u prikaz razmišljanja i dokaze prof. Klaića, ali ne možemo prešutjeti da su nam kudikamo draži negoli Pestyjevi jer su mnogo mirniji, neostrašćeniji i netendenciozniji.

Moramo se ograničiti na konstataciju da su Pestyjeve misli vodilje kako su Hrvati malen narod kojemu »nedostaju svi uvjeti za samostalan ili državni život«, nadalje da su Hrvati proizvod katoličke reakcije, da se Hrvatska izvorno zvala Slavonija i da se tek poslije i *per nefas* nazvala Hrvatskom zapravo ideje Vuka Stefanovića Karadžića kojima je on u svojem *Kovčežiću* još 1836. započeo velikosrpski pokret, to su ideje koje možemo naći u svakome svesrpski nadahnutome djelu. (Usp. str. 273-275.) Tako smo već izrekli svoju ocjenu Pestyjeva spisa. On u svakom slučaju zorno prikazuje suradnju Mađara i Srba protiv Hrvata. Istodobno postaje vidljivo i to kako pod srpskim utjecajem ponovno oživljava Kossuthova ideja i odnosi pobjedu nad Deákovom idejom o mađarskoj politici prema južnoslavenskome pitanju.

Ta knjiga imala je najveći utjecaj na razvoj južnoslavenske politike jer je od 1880. označila oštar zaokret u odnosu prema Hrvatima. Ona je uočljiv znak zaoštrenoga tona prema Hrvatima koji započinje 1880. padom Mažuranića, a za posljedicu ima poznatu aferu u vezi sa službenim natpisima. Grof Pejačević, »Ban Kavalir«, odbio je politiku toga smjera i odstupio da bi ju potom u Hrvatskoj dvadeset godina provodio Khuen-Héderváry. Važno je što je Pestyjevo shvaćanje još i danas vodeće u Mađarskoj, a u određenom trenutku upozorit ćemo na opasnosti koje iz njega proizlaze.[180]

Poznato je da su Srbi bili glavi stupovi Khuen-Héderváryjeva sustava. Valjalo bi samo istaknuti zapaženu činjenicu prilikom Khuen-Héderváryjeva

[179] Objavljeno u *Viencu*, XIV/1882., br. 35-42.

[180] U novinama *Pester Lloyd* od 30. prosinca 1916. u povodu krunidbe cara vodeći mađarski povjesničar Heinrich Marczali objavio je članak »Die Entwicklung des ungarischen Königtums«. U njemu se jasno izražava Pestyjevo shvaćanje kada se kaže »Prijestolonasljednik se zove gospodin (uram) i obično je bio vojvoda Slavonije, a katkada i Sedmogradske. Ti dijelovi države svoj početni posebni status trebali su zahvaliti tim podjelama.« Ipak je pretjerano uspoređivati osnutak države jednoga političkoga naroda iz 7. stoljeća s lokalnom autonomijom iz 16. stoljeća. Poznato je da je Sedmogradsku kao kneževinu uspostavio Hrvat ili poluhrvat Juraj Utješenović-Martinušević na saborima u Turdi 1542. i 1544.

preuzimanja dužnosti u Hrvatskoj da su se upravo Srbi nastojali približiti banu, a ne obratno.[181]

Ta pojava vidljiva je i u Bosni. U prvim godinama nakon okupacije u Bosnu je kao civilni pomoćnik poslan ugarski Srbin barun Nikolić koji je u kratkome vremenu ugušio hrvatski utjecaj, no nije se istaknuo pa ubrzo nestaje iz javnoga života. Tada u Bosnu dolazi Kállay, autor izvrsne srpske povijesti u kojoj se, međutim, tvrdi da je Bosna srpska zemlja. No, pratili smo njegov razvoj i primijetili da je bio prisiljen uspostaviti onakav policijski sustav jer nije smio otvoreno nastupati protiv srpskih spletkarenja. Međutim, kada je 1903. ukinut njegov policijski sustav, u zemlji su nastali problemi i izazivali međunarodne krize koje su bile preteče sadašnjega rata.

Taj se utjecaj osjećao čak i u Dalmaciji. Kada su 1883. Hrvati u dalmatinskome Saboru osvojili većinu u odnosu na Talijane, tadašnja vlada, suprotno parlamentarnim običajima, predsjednika Sabora nije imenovala iz redova hrvatske saborske većine, nego je imenovala Srbina. Tu pojavu da su predsjednik (i potpredsjednik) uzeti iz manjine (usp. članak u listu *Vaterland*), koja je zaprepastila Hrvate tadašnje je vodeće hrvatsko oporbeno glasilo komentiralo riječima: »Vlada austrijska poniela se onako prema većini dalmatinskoga sabora, 'da poštedi magjarsku osjetljivost'. .... Znade se, kolikim se nepouzdanjem gleda katolicizam u Bosni i Hercegovini, pak se zato Srbi svagdje odlikuju i njim daje prednost.«

»Scienimo da je vlada austrijska, za umiriti Magjare, povredila prvo načelo ustavnosti i parlamentarne pristojnosti imenovav predsjednika i podpredsjednika iz manjine, čime htjede tobože pokazati, da ne podupire tako zvanih veliko-hrvatskih tendencija. Nu to sve nije dosta 'osjetljivim' magjarskim krugovima, jer oni nakon svega toga u poluslužbenom 'Nemzetu' navaljuju na grofa Taaffea da podupire hrvatske tendencije, i da Ugarska mora dobro otvoriti oči.«[182]

[181] IV-24, str. 408: »Prvi su mu (Khuen-Héderváryju) se počeli približavati zvani i nezvani neki pravoslavni odličnici. Taj dojam dao je pravac njegovoj vladavini. On je možda i već iz Budimpešte donio gotov program o hrvatstvu i srbstvu, na što se dade slutiti po saborskih njegovih govorih prvoga doba, kad se je čula i 'slavonski' samo ne 'hrvatski'; ali i on čovječjega srdca s navedenoga razloga je zavolio pravoslavni živalj naše domovine i to svakom sgodom dosta jasno pokazivao tako, da mu se je to, znamo, u audienciji pa i javno na banskom plesu spočitavalo.«

[182] *Pozor* od 21. srpnja 1883.

Pestyjevo djelo za Srbe je postalo iznimno važno. Time što su Hrvati obilježeni kao »crne ovce u zemlji«, Srbima su u državi dane odriješene ruke. Stoga su pod Khuenom mogli procvjetati kao »državotvorni element«. No, njihov glavni uspjeh sastojao se u tome što su uz pomoć jednoga mađarskoga znanstvenika cijelu situaciju okrenuli na štetu Hrvata: nemaju Srbi osvajačke namjere koje treba spriječiti nego Hrvati, nisu Srbi protudržavni element nego Hrvati, nisu Srbi i pravoslavci krivi za sve nedaće na jugu Monarhije nego Hrvati i katolička »reakcija« koja stoji iza toga. Pestyju je bilo namijenjeno da raskrinka hrvatsku »obmanu«[183] na štetu Srba!

Zaista je zapanjujuće što su Srbi sve u stanju izokrenuti! Tek kada to shvatimo, vjerojatno ćemo razumjeti i što smatramo pod strahotnom moći i opasnosti bizantske crkvene i državne misli.

Pa ipak, unatoč tom uspjehu Srbi su opipljive uspjehe mogli polučiti samo u Hrvatskoj-Slavoniji koja je bila pod neposrednom ugarskom vlašću. Ondje se prešutni mađarsko-srpski sporazum održao tijekom dvadeset godina i samo su protusrpski izgredi 1895. (tijekom careva posjeta) i 1902. bili svjedočanstva ozračja najveće napetosti. Međutim, Srbima nisu cvjetale ruže ni u Bosni ni u Dalmaciji. Kállay, koji je prozreo njihove namjere, nije im htio davati apsolutno nikakve ustupke, a u Dalmaciji je sve jači utjecaj Starčevićeve stranke ugrožavao srpske aspiracije.

Srbima je trebalo novo pojačanje njihova utjecaja u Monarhiji. Bivši srpski premijer Milan Pirocanac mađarskoj je vladi — ne znamo točno kada, no vjerojatno 1890./1891. — predao memorandum otprilike ovakva sadržaja: »Vi ste Magjari bez mora ništa; imate Rieku ali ne imate puta do nje. Budite odlučni i pametni te anektirajte županije varaždinsku, zagrebačku i riečku Magjarskoj. Ono drugo, što ostaje, jesu štokavci t.j. Srbi. ... Spojite to s Dalmacijom i Hercegovinom kao *srbsku* zemlju. U tom slučaju mi se lako otresemo Obrenovića i proglasimo Srbiju zajedno s ovim dielom — jednom, ter s Vama učinimo nagodu, kako ju je Rauch u ime Hrvatah učinio. Ovako Vi dolazite definitivno na more. Povećali ste svoju užu domovinu preko milijun žiteljah, a dobili ste saveznicu četiri krat veću i jaču od Rauchove Hrvatske, i postali ste velevlašću na Balkanu *mimo* Beča.«[184]

---

[183] VII-26, str. 86.

[184] IV-24, str. 532. Već godinama znamo za taj memorandum, no o njegovu sadržaju nismo mogli dobiti pouzdane informacije. Također nam je pouzdano poznato da je 1891. ili

Namjera toga prijedloga jasna je. Velikosrpska ideja treba se ostvariti uz pomoć Mađara, a sve južnoslavenske zemlje koje se sada nalaze u Austro-Ugarskoj, a nekoć su potpadale pod Pećku patrijaršiju i ne pripadaju pravoj Mađarskoj, ponovno se trebaju vratiti u srpske ruke. Mađarskoj se zauzvrat velikodušno nudi pristup moru i raspaljuju se mađarske maštarije o ponovnome oživljavanju Kossuthove ideje. Uistinu je teško suditi o tuđim mislima, no oslanjajući se na svoje poznavanje srpske povijesti, posve smo uvjereni da Srbi taj projekt nikada nisu shvaćali ozbiljno. To je bio tek tipičan primjer obmanjivačke politike koju su Srbi između ostaloga izrazito vješto igrali i s papama, kao što nam je to vrlo točno prikazao Kállay.[185] Njima je bilo stalo samo do toga da dobiju pomoć Mađara protiv Hrvata, stoga je Pirođanac smislio plan podjele hrvatskoga teritorija između Srbije i Mađarske. Što je to značilo za Monarhiju i za same Mađare, to danas možemo živo zamisliti. Srbima je njihova namjera djelomice uspjela. Mađari su postali čvrsto uvjereni da bi se uz pomoć Srba Kossuthova ideja u Hrvatskoj ipak mogla sprovesti. Praktični uspjeh te sustavne srpske politike Khuenova je era i politika koja je nakon Kállaya uzela maha u Bosni.

Daljnji prikaz događaja dovodi nas do Riječke rezolucije iz 1905. koja je potekla iz posve istoga misaonoga smjera. No, prikaz toga morat ćemo sačuvati za sljedeći dio ove knjige.

Dolazimo do sažetka dosad iznesenih činjenica. Govorili smo o »iskvarenome smislu dualizma« kao glavnome izvoru nezdravih odnosa na Jugu. Posve smo neskloni svakoj simbolici pa svoje ideje nastojimo izraziti što preciznije. Iskvareni smisao dualizma sastoji se od dviju komponenti, austrijske to jest Thugutove ideje koja sadrži nastojanje da Austrija u svakom slučaju zadrži Dalmaciju. Ta ideja ima i svoj formalno državnopravni i gospodarsko-politički dio. Mađarska komponenta sastoji se u tome da se ideja vodilja Nagodbe, Deákova ideja koja u Hrvatsko-ugarskoj nagodbi iz 1868. ionako nije do kraja izrečena, postupno zatre primjenom Nagodbe, a da idejom vodiljom postane njoj oprečna Kossuthova ideja.

1892. o tome objavljen članak u *Neue Freie Presse*. Uporno smo ga tražili, no nismo ga uspjeli naći. Stoga smo morali posegnuti za prethodno navedenim hrvatskim pamfletom kojemu moramo prepustiti i odgovornost za točno prenošenje sadržaja.

[185] III-1, str. 96-97.

To je klica bolesti na Jugu koja svojim neizbježnim djelovanjem državi nije dala mira. To je utoliko žalosnije što je tu klicu sustavno njegovao onaj koji je od nje jedini mogao imati koristi, a to je bio Bizant ili konkretnije rečeno, svesrpski pokret.

9. Austro-Ugarska u čeličnome zagrljaju Bizanta

Oduvijek smo načelno bili protiv svake »politike rekriminacije«, politike koja, kada se dogode neuspjesi, velike nesreće, katastrofe, traži »krivca« kao žrtvenoga jarca da bi okajao tuđe grijehe. Razlozi su empirijske i praktične naravi. Kao prvo, velika je opasnost da se u ozračju kakvo obično zavlada nakon katastrofe odabere nedužna osoba; kao drugo, takva politika demoralizira društvenu sredinu jer ljudi na odgovornim položajima tada odveć nastoje biti formalno »pokriveni« umjesto težiti pozitivnim uspjesima; kao treće, a to je presudno, službeno žrtvovanje »krivca« oslobađa od obveze traženja stvarnih uzroka nesreće te ljudi stoga nisu u stanju iz temelja ukloniti zlo.

Napisavši ove uvodne retke, računali smo s time da će se mnogi naši čitatelji, a napose oni kojima je najviše stalo do sudbine časne Austro-Ugarske Monarhije, čitajući posljednja poglavlja ove knjige užasnuto zapitati: kako je sve to uopće bilo moguće? Vjerujte da smo se to i mi pitali. Mnoge smo noći probdjeli zbog uzbuđenja kada smo tijekom istraživanja postupno spoznavali uzajamne veze koje su nezaustavljivo vodile prema ovome ratu. Odveć često plašile su nas naše vlastite misli. No, dužnost prema državi iziskuje od nas da hrabro zastupamo misli koje odgovaraju istini bez obzira na to hoće li one svagdje naići na odobravanje. A kada se u Austriji postavi toliko omiljeno pitanje tko je za to kriv, na njega ćemo odgovoriti u skladu sa svojim uvodno spomenutim stajalištem: nitko! Nitko jer da bi se upravljalo nesrećom, prvo se moraju spoznati uzajamne veze. Toga je nedostajalo tim više što se moćni interesi povezuju s postojećim stanjem, a oni koji bi prvi bili pozvani to učiniti, uopće nisu imali interesa spoznati istinu. S pravom je još 1908. jedan domoljubni austrijski Nijemac napisao: »Zaista začuđuje ovolika austrijska dezorijentiranost glede prilika u Bosni i Hercegovini. Stječe se dojam da austrijska javnost svjesno izbjegava svako objašnjenje prilika na okupiranome području (još točnije bi bilo reći na slavenskome jugu Monarhije).«[186]

[186] VII-23, str. I.

Već smo skovali jedan pojam nazvavši ga »iskvarenim smislom Nagodbe« kojemu pripisujemo krivnju za posve neshvatljivu pojavu da se od 1867., a osobito od 1878. u južnoslavenskim zemljama vrlo često, čak bi se moglo reći redovito, događalo upravo suprotno od onoga što bi bilo u interesu države. Ali, to nije dovoljno. Postoji još cijeli niz činjenica koje time nisu objašnjene. Moramo potražiti još neko drugo objašnjenje, a to je neka vrsta čeličnoga zagrljaja, izvjesno vezivanje misaonoga smjera tako da se on u Austro-Ugarskoj uvijek kreće u smjeru koji odgovara Bizantu, neprijatelju. Nadamo se da će se svatko suglasiti s našom tvrdnjom da je u stvarnome interesu svakoga državljanina da se više ne ponove događaji kakve nam je donijelo razdoblje između 1904. i 1914. godine. Ako to želimo, moramo se pozabaviti problemom »čeličnoga zagrljaja«.

Ako trebamo objasniti kako zamišljamo nastanak te misaone vezanosti, u prvom redu podsjetit ćemo na sugestivnu snagu Bizanta kao cjeline i kao svakoga pojedinca. (To smo već spomenuli u V. dijelu, str. 220.) Govorili smo i o »srljanju mušica na svjetlo« koje smo u ovome ratu primijetili kod bizantskih državica koje je Rusija snažno privlačila pa su slijepo srljale u vlastitu propast od čega je Bugarsku jedinu sačuvala junačka protubizantska prošlost, a Grčku još nedovoljno cijenjena vrlina snažnoga vladara. No, ta sugestivna snaga Bizanta nije nepoznanica, o njoj su pisci već počesto progovarali. Vladanu Đorđeviću, bivšemu srpskome premijeru, bilo je suđeno popularizirati taj pojam. On mu je dao poseban oblik nazvavši ga ruskom hipnozom.[187] Međutim, jedna brošura objavljena u Hrvatskoj 1915. godine, dakle tijekom rata, govori o »srpskoj hipnozi« u hrvatskome narodu, o pojmu koji poznajemo iz vlastita iskustva, koji često čujemo i možemo potvrditi.[188] Tu pojavu moramo poopćiti i reći: ta sugestivna snaga općenito je svojstvena Bizantu i djeluje jednako među bizantskim vjernicima kao i — u još jačoj mjeri — među inovjernicima. To je vrlo profinjen sustav obmane i laži stavljen u službu jačanja vlastite moći koji protivnika toliko zbuni da ga se on isprva ne zna osloboditi pa se naposljetku bezvoljno prepušta perfidnome opsjenaru da ga vodi kako želi. Budući da je to jačanje vlastite moći, sama bit, cilj i životni sadržaj svakoga Bizantinca, laž i obmana postaju dužnošću čim su u službi toga cilja. Još jedna pos-

[187] VII-29, str. 16, 57, 60, 147 i dr.

[188] VIII-8, str. 65.

ljedica jest to što Bizantinac svim žarom religioznoga htijenja vjeruje u tu laž i obmanu. U tom žaru, u intenzitetu vjere u vlastite izmišljaje i izvrtanja leži izvor sugestivne moći jer svako moćno htijenje djeluje sugestivno i prenosi se na druge. Želite li primjer toga žarkoga htijenja? Odmah ćemo vam ga dati. Utvrdili smo da Bosna narodno nije srpska i da ju Srbi do sada nikada nisu posjedovali. Vidjeli smo i kako o tome piše Spalajković (str. 289-290). Bosnu i Hercegovinu Đorđević čak naziva: »dvije svesrpske pokrajine«, »to etnografsko srce cijele srpske nacije«, zemlja koja je toliko srpska koliko je Moskva ruska[189] i tako dalje. Bosna i Hercegovina potrebne su Srbima radi ostvarenja vjerske ideje Pećke patrijaršije, radi jačanja vlastite moći, i zbog toga u to vjeruju. U to vjeruju s tolikim žarom i svoje laži ponavljaju toliko često da ljudi naposljetku u njih povjeruju. Tako je i s Dalmacijom, Slavonijom i tako dalje.

To je izvor čeličnoga zagrljaja Bizanta.

Jedan od konkretnih izvora »čeličnoga zagrljaja« onaj je »znanstveni« prikaz etnografskih granica na jugu Monarhije koji smo nazvali povijesnom krivotvorinom, a koji je posredstvom Šafařika, Dobrovskoga, Kopitara i drugih prožeo cjelokupno južnoslavensko jezikoslovlje i historiografiju. Ne možemo dovoljno naglasiti koliko nam je bilo neugodno upotrijebiti tu nesimpatičnu riječ — povijesna krivotvorina. No, naše dvojbe s vremenom su utihnule. U časopisu *Das neue Österreich* iz prosinca 1916. naišli smo na članak Georgiosa Ghikasa, očigledno Grka, pod naslovom »Das Balkanproblem«, u kojemu se nalazi sljedeći odlomak (str. 22): »Stogodišnji ratovi Rusije protiv Turske, *huškanje svih kršćanskih naroda na Bliskome istoku jednih protiv drugih uz pomoć povijesnih krivotvorina i stvaranja nepomirljivih suprotnosti među njima, osobito među Rumunjima, Bugarima, Srbima i Grcima kako se ne bi ujedinili i zapriječili put prema Carigradu, te korištenje čas jednoga čas drugoga od tih naroda kao jurišnoga ovna protiv Turske ili Austro-Ugarske Monarhije, sve to ima isti nepokolebljivi cilj: osvojenje Carigrada* sa svim okolnim zemljama.« Posve neočekivano naišli smo na to za nas vrlo vrijedno svjedočanstvo toga bizantskoga vjernika jer nas je oslobodilo mnogih skrupula pred vlastitom savješću.

Valja utvrditi da nije samo Austrija u čeličnome zagrljaju Bizanta, nego i cijeli svijet, dakle i srpske težnje za moći. U sljedećem poglavlju vidjet ćemo

[189] VII-29, str. 59, 114.

koliko je to dalekosežno djelovalo na povijest Hrvata i bilo gotovo odlučujuće za njihov ukupan razvoj od 1830. godine do danas. Znanost je dopustila da ju Srbi zavedu i tako uspiju cijeli svijet pripremiti za svoje težnje.

Sada ćemo prijeći na prikaz pojedinih konkretnih slučajeva utjecaja na znanstveno mišljenje.

Godine 1872. u Hamburgu je objavljeno etnološko djelo *Die Völker Europa's, Cultur- und Charakterskizzen der europäischen Völker* J. G. Kohla (drugo, revidirano i prošireno izdanje, nakladnik B. S. Berendsohn). O Srbima se govori na str. 72-81. Na str. 73. nalazimo ovo: »Od Dunava i s ilirskih planina, odakle su prvo stigli, ti srpski Slaveni prodrli su do Jadranskoga mora u mletačko područje te potom uzduž Dunava i Save urasli u sve istočne alpske doline sve do granica Tirola, Salzburga i Gornje Austrije. Dakle, proširili su se od sjevernih granica Makedonije i Albanije sve do Njemačke, dugačkim područjem velikim gotovo kao Kraljevnina Pruska na kojemu još i danas živi otprilike šest ili sedam milijuna tih Slavena.

Gotovo nijedan drugi slavenski narod nije poput ilirskoga ili srpskoga rascjepkan na toliko manjih dijelova, sporednih plemena i narječja i nisu ga snašle tako različite sudbine. Na njihovu prostranu području susrećemo mnoštvo različitih imena naroda i pokrajina.«

»Iz tih prilika i tendencija, kažem, možda su nastala bezbrojna plemena i narodna imena ilirosrpskih Slavena. No, želimo li se snaći u toj zbrci, trebamo poći od pretpostavke da postoje ove glavne skupine:

1. Srbi *u užem smislu* kojima valja pribrojiti Slavonce, Bosance, Crnogorce, Dalmatince i stanovnike sadašnje takozvane Kneževine Srbije.

2. Hrvati u Turskoj i Austriji.

3. Takozvani Slovenci ili Vendi u Istri, Štajerskoj i Kranjskoj. Različite okolnosti dokazuju da oni svi skupa pripadaju jednoj jedinoj velikoj *grani Slavena* (onoj srpskoj) koja je unutar sebe istovrsna, ali se umnogome razlikuje od ostalih velikih slavenskih grana, Bugara na Istoku te Čeha i Poljaka na Sjeveru.«

Tako su Srbi, izvorno najmanji od četiriju južnoslavenskih naroda, uz pomoć svoje narodno-vjerske »nedužne prijevare« te slavenskih i njemačkih znanstvenika postali »*velikom granom Slavena*«. Rusko-srpske povijesne krivotvorine u potpunosti su postigle svoj cilj da Srbe učine što većima, a katoličke Hrvate što manjima. Koliko to čine temeljito, najbolje se vidi na str. 72 kada Kohl nabraja »srpska plemena«: hrabre Bosance, Morlake i Dalmatince, Sla-

vonce i naposljetku Hrvate ili »Krowate« koji su, premda ne sasvim Srbi, ipak s njima u vrlo bliskom srodstvu. Ovdje vidimo punu prihvaćenost stajališta Vuka Karadžića, utemeljitelja nacionalno-političkoga svesrpstva (velikosrpstva). Hrvati se ne mogu posve zanijekati pa se onda barem što više umanjuje njihova samobitnost.

Je li onda čudo što je u toj zbrci obmana i laži, koje je znanost nažalost prihvatila, politika Monarhije posve izgubila orijentaciju? Je li čudo što Austrija 1867. Dalmaciju nije dala Hrvatima jer je u ono doba sukladno prevladavajućoj etnološkoj znanosti Dalmacija narodnosno pripadala Srbima, a ne Hrvatima? Je li čudo što Deákova ideja 1867. nije mogla zaživjeti nakon što su Hrvati proglašeni neznatnim ostatkom naroda od stotinjak tisuća duša kojima bi Mađari trebali žrtvovati tolike lijepe nade? Trebamo li odveć strogo suditi Pestyjevu zaslijepljenost kada je Hrvatima pošto-poto htio uzeti Slavoniju osporavajući im sve preduvjete za opstanak i naposljetku tvrdeći da su prozreli hrvatsku »obmanu«? Bizant je svojim krivotvorinama svjesno i namjerno pomutio sve pojmove kako bi mogao loviti u mutnom, što mu od 1860. i uspijeva!

Nemojte misliti da smo ciljano odabrali jednu smušenu glavu koja je napisala suludu knjigu. Jednako je u cijeloj slavistici koja se do danas temelji na radovima Dobrovskoga, Šafařika i Miklošiča. Slavni heidelberški slavist A. Leskien objavio je 1914. *Grammatik der serbokroatischen Sprache*[190] u kojoj se nalazi sljedeći odlomak: »Imena pojedinih plemena potisnuta su tijekom političkih previranja i zamijenjena imenom Srbi *koje je sada zbirno ime za slavensko stanovništvo Crne Gore, južne Dalmacije, Hercegovine, Bosne,* nekadašnjega turskoga vilajeta Kosova, ... Kraljevine Srbije, *Slavonije, Srijema,* Banata.« Ni taj slavni znanstvenik ne može se osloboditi velikosrpskoga misaonog tutorstva. Dakako da ništa bolje nije ni u Francuskoj i Engleskoj. U srpskome kalendaru *Vardar* iz 1908. ili 1909. godine zaplijenjenome na Jugu našli smo samodopadnu bilješku o tome kako je navodno francuski povjesničar Thiers pokazivao zemljovid prema kojemu bi sjeverozapadnu granicu Dušanova srpskoga carstva činili Villach, Trst, zatim Istra, morska obala do Preveze, južno do zaljeva Volosa, zatim dalje morskom obalom do Galipolja, morski tjesnaci, Crno more do Kilije i zatim Dunav; potom tvrdnja da se *carstvo Dušana Silnoga proteže do Klagenfurta.* I onda se čudimo što Srbi polažu pravo na sve juž-

[190] VIII-4, str. XIX.

noslavenske zemlje! Za to imaju znanstvenu osnovu, sve do danas prevladavajuće mišljenje znanosti da su Srbi glavna sastavnica južnoslavenskoga stanovništva Monarhije, a Hrvati tek neznatan maleni narod koji nema pravo na samostalan život.

A sada su potrebne goleme žrtve da bi se u moru krvi utvrdilo ono što se moglo postići dvama, trima objektivnim i savjesnim znanstvenim radovima!

Odmah ćemo dokazati da su i službeni krugovi Monarhije bili na posve istome stajalištu koje su svesrpska nastojanja sugerirala Europi.

U studenome 1885. kada su Bugari pod knezom Battenbergom odbacili srpski napad i bili spremni poraziti Srbe, suprotstavila im se Monarhija. Grof Khevenhüller predao je Bugarima ultimatum koji je spasio Srbe. U njegovu obrazloženju stoji: »Ako Vaša Visost ne udovolji toj želji, ovlašten sam izjaviti da Njegovo Veličanstvo, moj uzvišeni suveren *koji vlada trima milijunima Srba što nastanjuju Austro-Ugarsku*« i tako dalje. ... To je važna izjava jer daje uvida u motive postupanja i u shvaćanje koje je vladalo austro-ugarskom vanjskom politikom. Kada izračunamo broj Srba u Austro-Ugarskoj 1885. godine i pritom se priklonimo Seton-Watsonovu shvaćanju koje uglavnom smatramo točnim osim nekoliko pogrešaka koje ćemo poslije još utvrditi, i kada broj stanovnika postavimo kao prosjek između popisa stanovništva 1880. i 1890., dobivamo sljedeće brojeve:

Srba u Hrvatskoj-Slavoniji	530.000
Srba u Bosni i Hercegovini	570.000
Srba u Dalmaciji	80.000
Srba u Mađarskoj	470.000
Srba u Monarhiji ukupno	1.650.000

Odakle našemu Ministarstvu vanjskih poslova tri milijuna Srba u Austro-Ugarskoj? Vrlo jednostavno! U duhu »vladajuće znanosti« ono u Srbe ubraja

bosanske muslimane	490.000
Slavoniju (Hrvate katolike)	300.000
bosanske katolike (Hrvate)	270.000
Dalmatince (Hrvate katolike)	450.000
Hrvata ukupno	1,510.000

I tako se lijepo došlo do brojke od tri milijuna Srba. Dakako, nitko nije ni slutio da je broj Srba umjetno udvostručen i da je prihvaćeno stajalište za koje smo u ovoj knjizi morali utvrditi da je svesrpsko (velikosrpsko). Zahtjev za izdavanjem statističkoga izvješća upućen zemaljskim vladama u Zagrebu, Zadru i Sarajevu bio bi dovoljan da se utvrdi pouzdana istina. No, u Austro-Ugarskoj sve donedavno nije bilo razjašnjeno bitno pitanje s kojim brojevima zapravo treba računati. To je vrlo znakovito zapalo jednoga Engleza (Seton-Watsona) koji svoju knjigu ispravno započinje geografsko-statističkom primjedbom i navodi barem okvirno točne brojeve.

Zaista je nevjerojatno kakva opća zbrka još i danas vlada u pogledu broja Hrvata i Srba u Monarhiji.

Godine 1914., već tijekom rata, u uglednim austrijskim obiteljskim novinama pročitali smo vijest o »hrabrim Hrvatima« kojih je u Austro-Ugarskoj navodno 1,600.000 te o Srbima kojih je u Monarhiji 4,000.000.[191] Što misliti o državi čije novinstvo broj svojih pripadnika suludo umanjuje za polovicu, a neprijatelje udvostručuje? Može li se to nazvati čeličnim zagrljajem kada se tako ustrajno nasjeda bolesnoj megalomaniji vlastitoga neprijatelja?

Ali, nije to još ništa! U listu *Die Zeit* od 8. travnja 1909. objavljen je članak pod naslovom »Nach dem Erfolg« *sveučilišnoga profesora* dr. Moritza Benedikta. U njemu čitamo: »Muslimani i Hrvati katolici u Bosni čine veliku manjinu, otprilike *petinu stanovništva. Četiri petine stanovništva izjašnjavaju se kao Srbi i to pravoslavci.*« Tu se falsificira čak i posve jasna statistika u Bosni. Činjenica je da muslimani i katolici čine tri petine, a pravoslavci dvije petine (43%) stanovništva, a u članku gospodina sveučilišnoga profesora muslimani i katolici (pouzdani elementi) svedeni su na trećinu, dok su Srbi udvostručeni. A evo i zašto: »Zakidanje pravoslavnih Srba nije ih samo privuklo Kraljevini Srbiji, nego je i Srbe iz Boke Kotorske, Hrvatske i južne Ugarske nadahnulo iredentističkim idejama. Što će hrvatski državni odvjetnik u Zagrebu više dokazivati da su vođe velikosrpskoga pokreta krive, to više vlade dviju polovica Monarhije te zajednička vlada i stanovništvo, osobito mađarsko i hrvatsko, moraju uvidjeti *da je naša glavna dužnost zadobiti naklonost pravoslav-*

[191] Točni brojevi nakon popisa stanovništva iz 1910. na razini cijele Monarhije govore upravo suprotno: ukupno je 3,800.000 Hrvata i otprilike 2,000.000 Srba. Usp. VIII. dio, 1. poglavlje.

nih Srba prema Austriji kako bismo u budućnosti osigurali puni integritet Monarhije. Da unatrag trideset godina na djelu nije bilo duhovno skučeno umijeće upravljanja državom, Austrija bi stekla naklonost Srba u kraljevini.« Zatim slijedi niz mjera koje autor smatra potrebnima radi pridobivanja naklonosti »srpskih plemena«.

Taj članak ponovno sadrži krivotvorenu statistiku, krivotvorenu južnoslavensku povijest i potpuno izvrtanje činjeničnoga stanja na Jugu — sve odreda pojave svojstvene bizantsko-srpskoj borbenoj taktici. Kako, međutim, objasniti da jedan austrijski sveučilišni profesor svojim imenom stoji iza takvih izjava? To ne možemo objasniti drugačije, nego da je neki prepredeni Srbin gospodina sveučilišnoga profesora u nekoj kavani uvukao u zanimljiv politički razgovor, servirao mu već gotove ideje, brzo mu isporučio materijale koje je gospodin profesor, ne provjerivši ih, predočio austrijskoj publici ni ne sluteći kakvu štetu time čini državi kojoj služi! Ne poznajemo gospodina profesora i on nam je posve nebitan, no treba jasno i glasno reći da je gotovo sramotno kada ljudi koji su stekli ime zahvaljujući položaju koji im je dala država, dopuštaju da se to ime zlorabi na tako neodgovoran način. I nipošto ne treba pomisliti da takav članak nema nikakvu težinu! Takvim i sličnim sredstvima u Austriji i Ugarskoj Srbi su sustavno pripremali obrat koji se 1910. dogodio u Bosni. Bosanska zemaljska vlada napokon je u bosanskome Saboru imala lojalnu većinu, no ona je to prezrela i svim se silama trudila privući Srbe jer: javno mišljenje zahtijeva pridobivanje Srba! Danas vidimo što to znači!

Ovom poglavlju pripada i pitanje kako to da srpska opasnost do danas nije shvaćena u svojem punom opsegu i značenju premda od 1861. neprestano radi protiv Monarhije. Prvi koji ju je spoznao bio je između 1866. i 1868. hrvatski političar dr. Ante Starčević, doduše samo s hrvatskoga stajališta, no ono je u bitnome istovjetno stajalištu Monarhije. To je platio time što je završio u registru zločinaca bosanske zemaljske vlade. Prvi državnik koji ju je spoznao i do sada joj se znao najuspješnije i najispravnije suprotstaviti, bio je ban pjesnik Ivan Mažuranić. Ne proganjajući Srbe, svojom je politikom od 1873. do 1881. u Hrvatskoj-Slavoniji znao uspješno otupiti oštricu njihova opasnoga djelovanja. No, zbog toga je maknut s dužnosti, a na odlasku *Pester Lloyd* posvetio mu je novinski komentar u kojemu stoji da je morao otići jer je u Hrvatskoj-Slavoniji potrebna osoba koja integritetom svojega karaktera pruža jamstvo da mračne spletke neće uživati zaštitu s vrha i koja svojim društvenim

položajem mora biti dovoljno nezavisna kako ne bi ovisila o milosti stranaka. Više smo puta čuli kako su Srbi ishodili Mažuranićev odlazak s vlasti, što je sasvim vjerojatno s obzirom na osvetoljubivost toga elementa. U svakom slučaju Srbi su u Budimpešti radili protiv Mažuranića. Kállay je svakako bio državnik koji je najbolje spoznao srpsku opasnost. Već smo pokazali kako je on kao Mađar imao vezane ruke zbog stajališta svojih sunarodnjaka i tadašnjega Khuenova režima u Hrvatskoj-Slavoniji kojemu su Srbi bili glavni oslonac. Stoga je šutio i umro ne prenijevši nam ništa od svojih iskustava osim nekoliko sporadičnih sentencija koje svjedoče o njegovu načinu razmišljanja. Koliko su Srbi znali vješto prikriti svoje prave namjere i u tom pogledu zavarati okolinu, dokazuje nam slučaj Chlumetzky. Leopold barun Chlumetzky, sadašnji izdavač časopisa *Österreichische Rundschau*, u mladosti je kao politički činovnik službovao u Dalmaciji i dulje vrijeme proveo u Dubrovniku, središtu srpskih spletki. Unatoč tomu, ništa nije primijetio. Na Friedjungovu procesu priznao je u svojstvu svjedoka da je prvo bio na strani Srba, no da su mu stvari postale jasne tek nakon razgovora sa slavnim upraviteljem Bosne, barunom Kállayem, koji mu je objasnio tajne ciljeve Srba i na odlasku uzviknuo: »Le serbisme, voilà l'ennemi.« Od tada je Chlumetzky bio sve skloniji Hrvatima pa je čak odlučio priznati kako je politika Beča prema njima nepravedna. Takvim stajalištem na sebe je navukao nezadovoljstvo nadređenih pa je premješten u maleno dalmatinsko lučko mjesto Makarsku.[192]

U svojim prikazima dovoljno smo naglašavali važnost Spalajkovićeva djela ističući kako se od 1900. srpska kampanja protiv Monarhije vodila gotovo isključivo na misaonim temeljima te knjige. Pouzdano nam je poznato da je godinu do dvije nakon objave knjige jedan priznati autoritet za političke prilike na Jugu o tome napisao izvješće u kojemu se objašnjava sva pogubnost njezinih tendencija, a poznato nam je i da je listu *Neue Freie Presse* to izvješće dostavljeno radi objave. Nakon nekoliko dana autor je od uredništva lista dobio vrlo uljudno pismo u kojemu je stajalo da se »prema naputku viših instanci« izvješće u tom obliku ne može objaviti, stoga su ga morali kratiti. Izvješće je uistinu objavljeno u posve okljaštrenu obliku, svedeno na beznačajnu bilješku.[193]

[192] VII-4, str. 259.

[193] Podatke smo dobili od autora izvješća, jednoga visoko rangiranoga službenika.

Koliko nam je poznato, javnost Monarhije nikada nije bila upozorena na tu krajnje opasnu knjigu koja je od 1900. bitno utjecala na razvoj političkih događaja na Jugu. Posljedice toga nisu izostale.

Temeljna je Spalajkovićeva državnopravna ideja da Austro-Ugarska od svih sila potpisnica u Bosni ima samo jedan mandat i to vremenski ograničen. Na toj osnovi Spalajković je izgradio tezu kako je kucnuo čas da Austrija napusti Bosnu.

Razumljivo je naše zaprepaštenje kada smo jednoga dana u *Neue Freie Presse* pročitali uvodni članak koji bezrezervno prihvaća Spalajkovićevu argumentaciju i na nju nadovezuje politička tumačenja.[194] Posve nam je jasno koje su misli vodile taj ugledni list — bile su to ideje austrijske liberalne stranke iz 1878. koja se odlučno protivila okupaciji. Riječ je, dakle, o onoj istoj tek neznatno izmijenjenoj ideji koja je koketirala s okončanjem »bosanske avanture«! No, autor apsolutno nije znao komu čini uslugu svojim člankom kao ni to — kao što smo utvrdili — da bi sljedeći cilj Srba bila Dalmacija i Hrvatska-Slavonija, poslije toga slovenske zemlje i južna polovica Ugarske do iza Pešte i tako dalje.

Čitajući Spalajkovića možemo shvatiti još jedno važno i teško pitanje — bosansko agrarno pitanje. Najveći prigovor koji je Spalajković mogao uputiti Monarhiji ticao se toga da nije sposobna riješiti agrarno pitanje, a da su malene balkanske države u tome itekako uspješne. Taj prigovor veoma je smetao vodećim krugovima u Monarhiji i vidimo da se mnogi ugledni nacionalni ekonomisti bave tim pitanjem i listom dolaze do zaključka da se agrarno pitanje mora riješiti prije svih ostalih i to radikalno. Osobito valja spomenuti Grünberga,[195] ali i Grünhuta, Baernreithera i druge. U tome ponovno ne možemo vidjeti ništa drugo doli tipičnu nesposobnost pružanja otpora srpskim idejama. Nema sumnje da agrarno pitanje stvara velike probleme i da ga svakako treba riješiti. Unatoč tomu, ne bi bilo ništa gore, nego to učiniti na način koji priželjkuje Spalajković. Kállay, najbolji poznavatelj Bosne među dosadašnjim zajedničkim ministrima financija, nije se bez razloga odlučno usprotivio ideji obveznoga otkupa kmetova. Posve se previdjelo činjenicu da Austrija načelno ne

[194] Na svoju veliku žalost taj članak ne možemo citirati jer smo dotični odlomak negdje zagubili. No, sadržaja se sjećamo posve točno. Zamolili smo svojega pouzdanika da uvodni članak potraži u godištu 1908., ali nije ga uspio naći.

[195] VII-36.

može postupati na isti način kao i malene balkanske države koje su, napose Srbija i Grčka, zbog vjerske i političke nesnošljivosti razvlastile muslimanske zemljoposjednike, time ih iskorijenile i uništile pa je tako agrarno pitanje riješeno u tren oka. Monarhija to ne može učiniti iz načelnih razloga. S druge strane, Bosna je jedina zemlja u kojoj muslimani nisu doseljeni nego autohtoni element, potomci nekadašnjih gospodara zemlje. Budući da se bosanski begovi po uzoru na Turke uopće nisu bavili poljodjelstvom, nego su vlastito zemljište razdijelili među kmetovima, rješenje pitanja kmetstva zapravo je istovjetno izvlaštenju muslimana koji na taj način ostaju bez zemlje. Tu nikakva usporedba nije moguća. Osim toga, bosansko kmetstvo predstavlja toliko star pravni institut da mu u Europi gotovo nema ravna. Posve smo suglasni s Pellegrinijem Danielijem da kmetstvo u Bosni kao i kolonat u Dalmaciji vuku podrijetlo uglavnom iz rimskoga prava i rimske *colonia partiaria*[196] te takozvanoga »Lex Manciana« i »Lex Hadriana«. Međutim, nismo suglasni s njime da su Rimljani tu ustanovu stvorili ni iz čega, bez povijesnoga presedana. Još prije toga postojao je odnos seljaka obveznih na porez kao posljedica starijih osvajanja Ilira nad Tračanima, zatim Kelta nad jednima i drugima i naposljetku Rimljana nad njima trima. Spomenuti rimski zakoni u Bosni se pojavljuju kao ključni oblici već drevnih ustanova na zapadnome Balkanu. Takve tisućljetne ustanove ne mijenjaju se nasilu, a da to ne stvori teške potrese. Stoga u cijelosti odobravamo politiku bosanske uprave koja je načelno bila nesklona svakom brzopletom rješenju agrarnoga pitanja.

Našu sumnjičavost mora izazvati činjenica da se upravo Spalajković toliko zauzimao za rješavanje agrarnoga pitanja. Odmah ćemo vidjeti i zašto:

1. Balkanski Romani koji čine pretežit dio bosanskih Srba srušili su sve tri više ili manje feudalne države na Balkanu — Bugarsku, Srbiju i ugarsku Hrvatsku. Jedino su u Bosni vladarski rodovi do danas uspjeli sačuvati svoj posjed jer su prešli na islam i tako sačuvali vlast i posjed. U psihu tih rušitelja svega postojećega bila je utkana potreba da pod okriljem Austrije unište i posljednje ostatke omražene im vladavine na Balkanu.

2. Agrarnom reformom zemljišni bi posjedi iz vlasništva begova prešli u vlasništvo kmetova. No, otprilike 74% bosanskih kmetova pravoslavne je vje-

[196] Kod zakupa zemljišta moglo je sa zakupnikom (»napoličarem«) biti ugovoreno plaćanje u urodu, osobito u jednom dijelu priroda zemljišta, koja se po svojoj pravnoj prirodi već približava ortačkoj pogodbi. (nap. ur.)

re (udio u ukupnome stanovništvu 43%, usp. str. 164). Time bi u ruke Srba dospio najveći dio zemljišnih posjeda u Bosni, čime bi njihova moć silno porasla. Postali bi stvarni gospodari u zemlji i učinili važan korak prema osvajanju Bosne.

3. Budući da vlasnik ima samo *nuda proprietas*[197] i pravo na trećinu uroda, u trgovini to dolazi do izražaja na način da zemljište koje potpada pod kmetsko pravo ima približno samo trećinu vrijednosti koju inače ima slobodno zemljište. To znači da se kmetska zemljišta u Bosni prema dosadašnjem iskustvu prodaju po cijeni od 20 do 100 kruna po dunumu (1000 m^2), a slobodna zemljišta po cijeni od 60 do 300 kruna po dunumu. No, otkupna cijena bez iznimke se računa prema prvoj stavci. Međutim, odmah po ukidanju kmetskoga prava na zemljište vrijednost mu se utrostručuje pa kmet bez po muke profitira dvije trećine vrijednosti zemljišta. Budući da u Bosni dokazano postoji otprilike 59.000 pravoslavnih kmetskih imanja, proizlazi da bi bosanski Srbi, ako za svakih 30 dunuma (otprilike 5 jutara) računamo otkupnu cijenu od 30 kruna po dunumu, zahvaljujući državnoj pomoći svoj imetak uvećali za 106 milijuna kruna. Austrijski su znanstvenici posve previdjeli te tri točke kao i to da su Srbi dignuli onakvu graju isključivo iz vlastite pohlepe i želje za povećanjem svoje moći u zemlji te da se ponovno žele uz pomoć Monarhije domoći sredstava kako bi se još djelotvornije protiv nje borili. Samo se tako može objasniti da se jedan Spalajković toliko zdušno uhvatio ukoštac s pitanjem agrarne reforme u Bosni.

Svagdje gdje su bitni razumijevanje konteksta, prosudba političkih ideja i nastojanja te njihovo vrednovanje, čim je riječ o južnoslavenskome pitanju, nailazimo na toliko visok postotak pogrešnih prosudbi da se moramo uplašiti. Uzmimo za primjer Khuenov režim u Hrvatskoj koji se još uvijek u cijeloj Austriji smatra vrlo zadovoljavajućim i za interese Monarhije vrlo plodonosnim razdobljem austrougarske povijesti. Povjesničar poput Martina Mayera o tome sudi ovako: cijela je Hrvatska s vremenom počela ključati, a vođa stranke David Starčević u Saboru je imao burne ispade. Duhovi su se smirili tek zahvaljujući odlučnosti Karla grofa Khuen-Héderváryja koji je 1883. imenovan banom.[198] Mi ipak smatramo da je režim grofa Khuen-Héderváryja na Jugu imao upravo katastrofalne posljedice. Činjenica je da su tri godine nakon pre-

[197] (lat.) golo vlasništvo (nap. ur.)

[198] VII-1, II. sv., str. 700.

stanka njegova režima Srbi bili gospodari situacije u Hrvatskoj. Nitko nije došao na ideju da je to tek posljedica činjenice što su dvadeset godina u Hrvatskoj igrali ulogu »državotvornoga elementa« pa su po službenoj dužnosti bili upućeni u sve tajne politike u Hrvatskoj-Slavoniji. Od Khuenova vremena Beograd je uvijek bio bolje obaviješten o hrvatskim prilikama nego Budimpešta i Beč jer su tamošnju gospodu upućivali u sve vladine tajne. To je bio jedan od glavnih čimbenika koji su doveli do sadašnjega rata.

Tako je na svim područjima. Neprijatelj ništa nije poduzeo, nije došao ni na jednu ideju, nije skovao nijedan plan koji Monarhija više ili manje nije poduprla. Uvijek imaju nekoga u Monarhiji tko ih podupire i promiče. Tu nema iznimaka, tu ni nacionalnost ni zanimanje ni vjera nisu presudno važni. Čak ni Židovi nisu iznimka. Moramo priznati da imamo visoko mišljenje o urođenome političkome instinktu Židova. Ne treba im zamjeriti što uvijek vode pomalo vlastitu politiku. No, čak i ti političari, inače obdareni vrlo zdravim instinktom, pokleknu pred Srbima u iznenađujućoj većini slučajeva. Ne samo da dopuštaju da ih Srbi najčešće podčine, nego prečesto s njima simpatiziraju. To nikada nismo mogli razumjeti. Njihov zdrav instinkt i letimičan pogled na Rumunjsku i Rusiju trebao bi im reći da time štete ne samo općim interesima koje zastupaju nego i vlastitima.

Srpsko pitanje gorki je talog slavnih borbi protiv osmanlijske invazije. Monarhija će od toga pobolijevati mnogo dulje no što se obično misli. Činjenica da smo dospjeli u ovako nezavidan položaj posljedica je pogrešnih ambicija koje su nas zavele još 1538. godine. Prema papinskoj zamisli koja je dovela do stvaranja Svete lige, Habsburgovci su istodobno trebali biti i rimski i grčki carevi. Drugim riječima, papinska politika stvaranja crkvenoga jedinstva koja je doživjela poraz prepuštena je Habsburgovcima koji unatrag već 400 godina rade Sizifov posao pokušavajući pridobiti naklonost balkanskih Bizantinaca. Beskrajne su vrijednosti žrtvovane i bačene u tu bačvu bez dna, bez ikakva uspjeha. Uopće nije doprla do svijesti činjenica da katolička Austrija po prirodi stvari nikako ne može zadobiti naklonost pravoslavaca. Međutim, lukavi Bizantinci nepogrešivim su instinktom uočili pogrešan smjer naše ambicije pa nam u svakoj prigodi šapću na uho: niste nam još dovoljno izašli ususret, žrtvujte još malo pa ćemo pripasti vama. Onaj tko o tome nešto zna, primijetit će već po naslovima knjiga da im je svrha zagolicati takvu maštu.[199]

[199] VII-31.

Položaj Srba bio je vrlo povoljan. Došli su u Monarhiju i morali su služiti, a za to su dobivali povlastice. Izborili su se za povlašten položaj u državi, postali su neka vrsta »*servi curiae regiae*«[200] koji su uvijek korišteni za posebne akcije i s vlastodršcima imali posebne odnose. Bili su vrlo korisni znajući uvijek istinu pretvoriti u laž, laž u istinu, veliko umanjiti, a maleno uvećati jer ipak su oni baštinili tradicionalnu političko-diplomatsku nadmoć Bizanta. Stoga su služili kao politička potrkala. Godine 1848. poslužili su dinastiji protiv Ugarske, od 1878. Mađarima protiv Hrvata. Čini se kako zaboravljamo da je dosad svatko tko se okoristio srpskom pomoći od nje i propao. Stari Bizant njima se služio protiv Bugara i Hrvata, no 1346. Dušan Silni tom istom Bizantu došao je glave. Turci su se poslužili Srbima od 1557. do 1689., no upravo su Srbi od 1894. do 1912. zadali smrtni udarac turskoj vlasti u Europi. Nemojmo smetnuti s uma da je zapravo riječ o pravilu ako ćemo i mi u ovome svjetskom ratu morati platiti ceh zbog bizantske pomoći od 1690. do 1914. godine.

10. Ususret svjetskome ratu

Prije rata Monarhija se našla u sudbonosnom položaju. Razvojem događaja od 1867. do 1914. država je došla u sukob s dvama južnoslavenskim narodima, Hrvatima i Srbima. Uzrok sukoba sa Srbima nalazio se izvan područja utjecaja Monarhije — u razvoju i prirodi srpske narodno-vjerske osvajačke misli koju smo prikazali u prethodnome dijelu ove knjige. Taj sukob zapravo datira iz 1830. godine, od osnutka nove srpske države premda u akutan stadij prelazi tek nakon 1860. godine. S tim datumom sukob postaje apsolutno nerješiv jer prije osnutka nove srpske države možda je još moglo biti upitno je li pravoslavna Srbija moguća unutar katoličke Austrije. Prema našem shvaćanju odnosâ između katoličanstva i pravoslavlja, između države i Crkve u pravoslavlju, kao i našem shvaćanju prirode i tendencija bizantske državne i crkvene misli, to smatramo posve nemogućim.

Sukob s Hrvatima datira zapravo iz 1868. godine. U 5., 6. i 7. poglavlju ovoga dijela knjige vidjeli smo na djelu onaj Hrvatima neskloni duh što ga nazivamo »duhom iskvarenoga dualizma«. Utvrdili smo da su dvije povijesno nastale ideje — Thugutova i Kossuthova — glavne sastavnice toga duha. No, postojao je i treći čimbenik koji je iskvario odnos Hrvata prema dualističkoj

[200] (lat.) sluge kraljevskoga dvora (nap. ur.)

Monarhiji, a to je bila nemogućnost provedbe dualizma na Jugu. Kao što smo utvrdili, dualizam se zasniva na podjeli Monarhije na dvije interesne sfere, njemačku i ugarsku. Sve više izlazilo je na vidjelo da se te zemlje ne mogu podijeliti i to ne samo zato što tvore nacionalno i povijesno-politički nego i gospodarski i prometno nedjeljivu cjelinu tako da bi svaka podjela bila čin nasilja koji bi zasigurno imao vrlo loše posljedice. Stoga su se našli u nebranu grožđu što učiniti s tim južnoslavenskim zemljama. Na to su se još nadovezali Hrvati sa svojim nepopustljivim zahtjevima i pritužbama koje u tadašnjoj etnografiji nisu imale pravoga utemeljenja. Zato je raspoloženje prema Hrvatima bilo razdražljivo, a sve težnje koje su bile oprečne hrvatskim interesima imale su najbolju prigodu da dođu do izražaja. Trvenja su bila sve češća, glave su se usijale na objema stranama pa je nastalo raspoloženje u kojemu se Hrvate počelo promatrati kao element koji ugrožava državu. Međutim, opreke prema Srbima nikada nisu bile odveć vidljive. Srbi su se najčešće služili sebi svojstvenim uglađenim načinom, znali su vješto prikriti tragove svojih pravih namjera i pripisati ih drugima pa je naklonost kudikamo više prevagnula na srpsku negoli na hrvatsku stranu.

Takvo je bilo raspoloženje Monarhije prema južnim Slavenima od 1867. do 1905. godine. Bilo je nezdravo jer se temeljilo na pogrešnome shvaćanju stanja i netočnome vrednovanju dvaju naroda, a dovelo je do toga da je svaki element čiji su interesi zapravo bili sukladni interesima Monarhije slabio, a element koji je bio u nepomirljivoj opreci prema Monarhiji jačao.

Stoga je bilo neizbježno da takva naopaka politika urodi štetnim posljedicama. Od 1883. do 1903. Srbi su za Khuenova režima u Hrvatskoj-Slavoniji silno ojačali. Godine 1903. Karađorđevići dolaze na srpsko prijestolje. Čuvši za događaje u Beogradu u lipnju 1903., Kállay je navodno uzviknuo. »Nama u Bosni sada slijede burni dani.«[201] U već više puta spominjanoj Spalajkovićevoj knjizi Karađorđevići su našli vješto skovan plan akcije protiv Monarhije u Bosni. No, upravo u Bosni u kojoj je nakon Kállayeve smrti njegov sustav uklonjen nitko taj sustav nije zamijenio nekim razumnim drugim sustavom. Zatim je osnažen položaj Srba tako što je ozakonjeno njihovo najopasnije oruđe: crkvena autonomija, manastiri, školska autonomija, srpsko ime, zastava i ćirilica. Kao što smo već istaknuli, oni su u Bosni privukli muslimane na svoju stra-

[201] *Neue Freie Presse* od 15. travnja 1908., članak »Die Bewegung in Bosnien«.

nu. U Dalmaciji su uspjeli ostvariti još veći utjecaj na nezadovoljne Hrvate ogorčene Monarhijom. Taj utjecaj naposljetku je doveo do poznate Riječke rezolucije u listopadu 1905. i ondje velik dio Hrvata svrstao pod srpsko vodstvo. Stoga se potkraj 1905. Srbi osjećaju dovoljno jakima da mogu sve češće otvoreno istupati protiv Monarhije. Tako je započela i akcija u Bosni i Hercegovini koju smo prikazali u 7. poglavlju ovoga dijela.

Tada su u Monarhiji naslutili opasnost, osjetili potrebu za obranom ugroženih državnih interesa i otpočeli borbu. Tu borbu obilježila su dva velika politička suđenja, zagrebački veleizdajnički proces i Friedjungov proces u Beču.

Premda su izrazito zanimljiva, tim dvama suđenjima pozabavit ćemo se samo letimično, posve suprotno Seton-Watsonu koji im je posvetio velik dio svoje knjige. Kod Seton-Watsona to je sasvim razumljivo. Iz pretpovijesti tih suđenja on nije razumio gotovo ništa pa im je zato morao dati sasvim drugačije tumačenje od onoga koje im istinski pripada. Kratko ćemo sažeti začuđujući i neshvatljiv rezultat: Austro-Ugarska u obama suđenjima, u pravednoj stvari i pred vlastitim sudovima nije uspjela dokazati da ima pravo. Umjesto da otklone i suzbiju srpsko spletkarenje, postigli su upravo suprotno. Srbi su se osjećali pobjednicima, vidjeli su da im nitko ništa ne može pa su postali još drskiji. Ne možemo opisati neizmjeran sram koji smo osjećali kao privatna osoba zbog toga neuspjeha naše državne misli tim više što smo već tada znali koliko je u obama sudskim predmetima bilo opravdano stajalište državne vlasti, ali i koje su okolnosti bile uzrokom tih neuspjeha.

U obama suđenjima došla je na naplatu pogrešna politika koja se na Jugu vodila posljednjih četrdeset godina. Na svakom koraku izlazile su na vidjelo posljedice prijašnjih pogrešaka, propusta, pogrešnih stajališta pa je dugo sputavana i zlorabljena ruka pravde izgubila svu sigurnost i snagu.

U zagrebačkom veleizdajničkom procesu htjelo se posredstvom pravosuđa priteći u pomoć ugroženoj državi tako da se na optuženičku klupu izvedu oni koji su riječju i djelom otvoreno radili na uspostavi srpske vlasti u Hrvatskoj i iskazivali simpatije prema državno-pravnim promjenama koje bi išle u tom smjeru. No, posve se zaboravilo da se to trebalo dogoditi u Hrvatskoj, zemlji u kojoj se vlada s pomoću zobi i biča, to jest nasiljem i korupcijom protiv volje naroda, u kojoj se pravosuđe prečesto zlorabi u političke svrhe i stalno je oružje u ruci moćnika. Također se zaboravilo da se oružje htjelo okrenuti protiv onih koji su dvadeset godina bili najbolje sluge sustava, koji su se sa-

mi služili tim oružjem protiv svojih neprijatelja pa su dobro poznavali i njegove nedostatke. Pogrešno je bilo i to što su pred sud izvedeni brojni optuženici pri čemu se zaboravilo da je svako pravosuđe pojedinačno pravosuđe i da se cijeli narod ne može izvesti na optuženičku klupu te da nije pravedno te iste ljude odjednom proglasiti veleizdajnicima za ono što im se prije toga dvadeset godina toleriralo. Barun Rauch došao je na sasvim dobru ideju da Hrvate, koje je srpska osvajačka ideja ugrožavala koliko i samu državu, potakne na obrambenu akciju, na takozvanu Čistu stranku prava koja je zastupala protusrpski smjer i teorije o nastanku srpstva koje su prema našemu shvaćanju uglavnom točne, ali su bile jednostrano prikazivane i tendenciozno korištene. Barun Rauch također je previdio da Starčevićeve teorije nisu priznata znanstvena učenja. Kao prvo, postignuća pripadnika te stranke na povijesnome području nikada nisu bila iznimna, a i da jesu, teško bi išta mogli postići jer Khuen nikada ne bi dopustio da oni protiv kojih on mora vladati znanstveno potkopavaju one s kojima je zajedno vladao. Nasuprot tomu, Srbi su na svojoj strani imali vladajuće učenje po kojemu su svi štokavci zapravo Srbi pa je starćevićanska pomoć u konačnici naštetila obrambenoj akciji. Naposljetku nije bilo sreće ni s izborom sudbenoga osoblja, a osobito je pogrešan bio izbor državnoga odvjetnika koji je vodio suđenje. Njemu se službeno morao zabraniti odlazak u gostionice jer se u Zagrebu javno govorilo da se po nalogu i novcem branitelja svake noći opija kako bi sljedećega dana bio što manje sposoban obnašati svoju dužnost.

Cijelo suđenje otegnulo se na pet mjeseci, vođeno je vrlo tendenciozno i na način nimalo primjeren dostojanstvu i važnosti predmeta, često je prekidano zbog neugodnih incidenata, a kada je 5. listopada 1909. objavljena presuda, pojavile su se sumnje u njezinu valjanost. Novine koje su izdavali Srbi u Hrvatskoj i koje su od početka pokušavale sa Srba sprati odgovornost i pokolebati svaku pomisao na krivnju optuženika, saznale bi za svaku nemilu pojavu pa ju iskorištavale na najtendencioznij način. To je dodatno hranilo sumnje. U međuvremenu je prošla aneksijska kriza i smatralo se da je srpska opasnost otklonjena. Srbi su potegnuli brojne veze što su ih za Khuenove vladavine stekli u Budimpešti u kojoj je ponovno otkrivena naklonost prema Srbima, a nakon uzaludnih pokušaja da se koalicija uništi, prišlo se pokušaju da se zajedno s njome vlada. Naposljetku je propao i Friedjungov proces u Beču i ljudi su bili siti političkih suđenja. Zbog dvojbi koje su se javile i političkih prilika Stol

sedmorice u Zagrebu 2. travnja 1910. poništava presudu od 5. listopada 1909. »zbog osnovane sumnje u istinitost činjenica na kojima se temelji presuda« te nalaže obnovu postupka da bi ga u studenome 1911. čak ukinuo zbog nekih otkrića prof. Masaryka.

Fizionomija Friedjungova procesa u Beču drugačija je, no ishod mu je nažalost bio jednako negativan.

U *Neue Freie Presse* od 25. ožujka 1909. objavljen je podulji članak pod naslovom »Oesterreich-Ungarn und Serbien« iz pera jednoga od najpoznatijih austrijskih povjesničara, dr. Heinricha Friedjunga. U članku se upozorava na nečuven govor srpske publicistike i spletkarenje Srba na Jugu, na veze Srba s Mađarima i tvrdi da je niz srpskih i hrvatskih političara iz Hrvatsko-srpske koalicije dobivao novac od srpske vlade za političke svrhe. Nato 52 hrvatska i srpska političara tuže dr. Friedjunga, tri hrvatska političara tuže *Reichspost*, a Hrvat Supilo i osobno tuži dr. Friedjunga zbog povrede časti. O svim trima tužbama zajedno se raspravljalo pred bečkim porotničkim sudom. Rasprava je počela 9. prosinca 1909. godine. Cjelokupan politički svijet napeto je pratio tijek suđenja svjestan da će o njegovu ishodu ovisiti smjer buduće politike na Jugu.

Dr. Friedjung odlučio se za taktiku dokazivanja istine. Glavni urednik lista *Reichspost*, dr. Funder objavio je brošuru s dokumentima na kojima su se temeljile tvrdnje optuženih, a koji su teretili tužitelje i srpsku vladu. Srbi su se odlično snašli. U prvi plan gurnuli su Hrvate pozivajući se na Teodora grofa Pejačevića, nasljednika Khuen-Héderváryja kao hrvatskoga bana. Pejačević je uzeo u zaštitu koalicijske tužitelje i svojim iskazom ojačao njihov položaj. Povrh toga, tužitelji su se pozivali i na službenike ministarstava koji su bili navedeni u dokumentima i koji su doista imali hrabrosti doći u Beč i dati iskaz. Tako su radi davanja iskaza došli prof. Božidar Marković i dr. Miroslav Spalajković, osim njih i političari poput dr. Polita, prof. Masaryka, pl. Nikolića. Rezultat je bio taj da su se argumenti optužbe našli na klimavim nogama. Prof. Marković koji se spominje u jednome dokumentu uspio je dokazati svoj alibi, a za neki drugi dokument ispostavilo se da je krivotvorina. Glede ostalih dokumenata, koji su ionako navedeni samo djelomično, također su se pojavile sumnje u njihovu vjerodostojnost. Profesor Friedjung našao se u vrlo neugodnom položaju, a njegova uloga postala je gotovo vrijedna žaljenja. Također se čini, kada je stvar krenula po zlu, da u vladi s time nisu htjeli imati posla. Naposljetku je prof. Friedjung, koji je isprva tvrdio da je dokumente dobio iz di-

plomatskih krugova, ostao bespomoćan i napušten. Za njega je bilo poput slamke spasa kada je uz posredovanje dr. J. M. Baernreithera i prof. Masaryka dogovorena nagodba. Prof. Friedjung morao je dati uvijenu izjavu u kojoj priznaje da se dva dokumenta moraju izostaviti (to jest da su se pokazali nevjerodostojnima), a da on »više ni ostale ne kani koristiti«. Nakon toga tužitelji su povukli tužbe.

U austrijskim novinama izlila se bujica ogorčenja zbog tako sramotnoga poraza naše politike. Od tih dvaju suđenja, zagrebačkoga i Friedjungova, očekivalo se da se rasplete stanje na Jugu i odagna avet srpstva. Kadli — neprijatelj je iz bitke izašao kao pobjednik i osnažen držeći u rukama dvije sudske presude prema kojima su optužbe protiv njega bile neosnovane.

Smatramo da je ishod tih dvaju suđenja presudno utjecao na činjenicu da će se sa Srbijom morati zaratiti.

Poslije ćemo vidjeti kakve je pogubne posljedice taj neuspjeh imao na Jugu. No, čini nam se kako u Monarhiji uopće nisu bili svjesni najveće štete koja je iz toga nastala. Aneksijska kriza bila je skrenula pozornost međunarodne zajednice na južnoslavenske zemlje i tamošnje nezdrave prilike koje su se sve više zaoštravale u pravu krizu. U južnoslavenska područja došao je niz inozemnih znanstvenika i političara koji su se zainteresirali za tamošnje prilike i počeli ih proučavati. Među inima osobito valja istaknuti Seton-Watsona (Scotus Viator) koji je naučio mađarski i hrvatski jezik te o prilikama u južnoslavenskim zemljama napisao djelo koje smo već često citirali: *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*. Djelo je prvo objavljeno 1911. na engleskome jeziku, potom 1913. u njemačkome prijevodu. Unatoč velikim manjkavostima u nekim dijelovima treba reći da je knjiga izvrsna. Ona je u svakom slučaju prvi pokušaj objektivnoga i preglednoga prikaza južnoslavenskoga pitanja. Pišući s mnogo simpatije prema južnim Slavenima, autor se u nekoliko smjerova trudi biti izrazito objektivan, a onda mu to na najvažnijem dijelu nimalo ne uspije. Naime, Watson gotovo ništa nije razumio u vezi sa srpskim pitanjem. Njegova proučavanja u Hrvatskoj dogodila su se u vremenu kada je velik dio hrvatskoga naroda trajno bio pod srpskim utjecajem pa je ta slika nužno bila jednostrana. Watson se također našao u »čeličnome zagrljaju Bizanta«. Stoga on ni na koji način nije mogao pravilno prosuditi motive Monarhije.

To se najsudbonosnije ogleda u njegovoj prosudbi dvaju suđenja. On je uočio povezanost obaju suđenja s aneksijom, ali na pogrešan način. Unutar-

njopolitičke prilike koje su dovele do aneksije skrenule su pozornost na srpsku opasnost na Jugu, to je prava veza. No, Watsonova je zabluda u tome što je smatrao kako je namjera da se provede aneksija dovela do ta dva suđenja. Do takvoga shvaćanja došao je i morao je doći zbog sljedećih okolnosti:

1. Mišljenje koje je u Engleskoj vladao o aneksiji bilo je mišljenje koje je Spalajković iznio u svojoj knjizi: Austrija se ponaša kao predstraža njemačkoga širenja na Istoku i radi toga prvo želi pripojiti Bosnu, potom osvojiti Srbiju, a naposljetku uništiti srpstvo koje proganja s najvećom mržnjom. (Usp. str. 288-293.) Iscrpno smo objasnili da je to posve pogrešno shvaćanje.

2. Watson je na Jugu od 1867. vidio Hrvatima nesklonu, da ne kažemo neprijateljsku politiku, a vidio je i razdražljivo raspoloženje prema Srbima. Međutim, nije razumio razloge ni jednog ni drugog raspoloženja pa je zaključio kako je riječ o zloj volji Monarhije, tim više što nije mogao shvatiti zašto Monarhija nastupa protiv obaju naroda.

3. Vodeći Srbi na Jugu informirali su ga u gore navedenom smislu jer se — kao što smo već vidjeli i još ćemo vidjeti u sljedećem dijelu knjige — politika Srba vodila u duhu Spalajkovićeve knjige, a vodio ju je i sam Spalajković.

Stoga je on svojoj knjizi dodao poglavlje pod naslovom »Die Annexion Bosniens und der Agramer Hochverratsprozeß« u kojemu je to suđenje nazvao »pravosudnom travestijom«[202] i »jednim od najsramotnijih procesa modernoga doba«.[203] Tvrdio je da je Aehrenthal »znao iskoristiti slabost trojne antante *u svrhu napada*«[204] i da je aneksiju »inscenirao veoma ju loše gradeći na krivotvorinama i spletkama«.[205] U zagrebačkom suđenju navodno su istodobno djelovala dva nastojanja: nastojanje bana Pavla Raucha da onemogući Hrvatsko-srpsku koaliciju te Aehrenthalovo nastojanje da nađe opravdanje za aneksiju i izgovor za daljnje postupanje protiv Srbije.[206] Tvrdio je da se zagrebački veleizdajnički proces temeljio na krivotvorinama što se obrazlaže time da je otac Pavla Raucha, nekadašnji ban Levin Rauch, svoje političke protivnike također nastojao uništiti krivotvorinama i na njima zasnovanim suđenjima

[202] VII-4, str. 212.

[203] Isto, str. 241.

[204] Isto, str. 201.

[205] Isto, str. 204.

[206] Isto, str. 206-207.

za veleizdaju (usp. str. 340).[207] Tako je Friedjungov proces[208] stavljen u kontekst. Friedjungov članak razotkrio je činjenicu da je zbirka *materijala koji kompromitiraju Srbiju imala sasvim određenu ulogu u ratnome planu bečke vlade.* Iz njega je nadalje postalo jasno da je krađa važnih dokumenata na neki način bila sastavni dio posla nekih austro-ugarskih diplomata. Kolike su se skandalozne tajne skrivale iza tih dviju činjenica, pokazat će događaji koji će uslijediti. Kada je nakon toga neslavno propalo i drugo suđenje, Seton-Watson također dolazi do zaključka da oba suđenja počivaju na namjernim krivotvorinama čija je svrha bila stvoriti osnove za austrougarska osvajanja na Jugu. I tako od 1899. odnosno od 1911. i 1913. djeluju ta dva rada — Spalajkovićev i Seton-Watsonov — uzajamno se nadopunjujući i na trima jezicima — francuskome, engleskome i njemačkome — pripovijedajući svijetu kako je Austro-Ugarska podmukla državna tvorevina koja svoju ružnu osvajačku pohlepu prikriva podlim službenim krivotvorinama i kao predstraža Njemačke u svojem nagonu za širenjem sustavno uništava i gazi malene narode.

A Bizant, vječni i nepobjedivi Bizant, odnio je još jednu veliku pobjedu. Situacija se ponovno preokrenula posve na štetu njegova neprijatelja. Istina je da je Srbija, taj maleni vlastohlepni susjed, u svojoj megalomaniji sustavno napadala i uznemiravala Monarhiju, a da se ona samo htjela obraniti od nevidljivih spletkarenja koja se nisu mogla suzbiti. No, svijetu se sugerirala upravo obratna slika: Austrija želi osvojiti Srbiju, a svoje postupanje prikriti na najpodliji način.

Monarhiji se teško osvetila stoljetna i iz temelja pogrešna južnoslavenska politika. Sva prljavština i blato koji su se nakupili na Jugu zbog korupcije koju je Monarhije svojom pogrešnom politikom dijelom tolerirala, dijelom nehotice stvorila, sada su šiknuli visoko u zrak okaljavši svijetli štit časne Monarhije. S tim nezasluženim biljegom podlosti, osvajačke pohlepe i načelnoga neprijateljstva prema malim narodima Monarhija je išla ususret svjetskome ratu.

Zbog takvoga stoljetnoga razvoja, zbog pogrešnoga smjera kojim je državno uređenje krenulo od 1867. kao i zbog znanosti zatrovane bizantinskim krivotvorinama ta je politika toliko zabrazdila da čak ni potres poput aneksij-

[207] Isto, str. 101.

[208] Isto, str. 237.

ske krize na nju nije imao nikakva utjecaja. Nažalost, ništa nisu naučili. U Hrvatskoj se pojačao pritisak pod Tomašićem, a još više pod Cuvajem tjerajući Hrvate sve više u zagrljaj Srba koje se pak istodobno pokušavalo odgojiti da budu stranka poslušnika kao u Khuenovo doba. U Dalmaciji se pojačanim pritiskom nastojao riješiti problem sve većega otuđenja uzrokovanoga gospodarskom krizom i mržnjom prema Monarhiji. Dakako da se time samo tjerala voda na srpski mlin. U Bosni se nije htjelo kao vladajuću većinu prihvatiti katoličko-muslimansko-hrvatski blok, nego se svim sredstvima pokušavalo Srbe ponovno privoljeti na suradnju.

Nastojali smo što točnije prikazati teške zablude Watsonove knjige, ali i istaknuti njezine dobre strane. On je posve ispravno spoznao opasnost prilika na Jugu i na mnogim mjestima na to upozorio[209] ističući da je za Austriju rješenje južnoslavenskoga pitanja od životne važnosti. Smatramo da je taj Englez itekako imao pravo. No, u Austriji je učinjen samo slabašan pokušaj trijalizma koji je propao kako zbog svoje unutarnje nemogućnosti tako i zbog otpora kompliciranoga spleta različitih interesa u Monarhiji. Na Jugu se nije događalo ništa što bi moglo pridonijeti ozdravljenju prilika pa su centrifugalne tendencije iz toga samo crple dodatnu snagu.

Tako je *descensus averni*, silazak u pakao, postao neizbježan: 28. lipnja 1914. srpski su urotnici u Sarajevu ubili nadvojvodu i njegovu suprugu. Pakao svjetskoga rata mogao je početi.

Ni ovdje ne možemo zaobići pitanje odgovornosti za rat. Tvrdimo da je krivac za rat Bizant, kako njegova glavna tako i pomoćna ispostava. Također smatramo da se prevelika odgovornost za rat pripisuje Engleskoj. Duboko smo uvjereni da je militantna bizantinska crkvena i državna misao ne samo lakomisleno izazvala ovaj rat, nego mu je dala i svoj pečat i misaonu popudbinu. Ne treba umanjivati dio krivnje koji s pravom pripada Engleskoj, no smatramo da se ona u to samo rado uključila kao ne mnogo manje vlastohlepna i beskrupulozna sila, što je onda uvuklo i Francusku opčinjenu revanšizmom. Engleska je također kao financijski, duhovno i karakterno najjača sila preuzela vodstvo u ratu, postala menadžerom rata ne ustručavajući se ono što misli svijetu glasno dati do znanja dok je Bizant, taj stari majstor prikrivanja vlasti-

[209] Usp. VII-4, poglavlja 14. (»Descensus Averni«), 15. i 16. u kojima se ističe da rješenje južnoslavenskoga pitanja ne trpi odgodu.

tih planova, bio kudikamo tiši i oprezniji. Tako je Engleska postala najvidljiviji, najglasniji i zbog svojega famoznoga plana izgladnjivanja najopipljiviji član toga plemenitoga društva. Engleska i Francuska bile su 1908. protiv rata, a mi smo skloni mišljenju da je to bila iskrena, a ne samo taktička volja za mirom. Od toga vremena ni u Engleskoj ni u Francuskoj nije nastupio nijedan novi moment koji bi tim dvjema silama dao posebnoga povoda za rat. Impuls je došao s Istoka koji je imao mnogo veći interes za ratni uspjeh.

Rusiji je bilo stalo da se konačno domogne bizantskoga naslijeđa, da provede oporuku Petra Velikoga. Tek stvarnim posjedovanjem Bizanta, Novoga Rima, Rusija će biti jedini sljednik bizantske državne i crkvene misli, postat će isključivi i legitimni poglavar anadolskoga kršćanstva, postat će centar svijeta. Tek posjedovanjem Carigrada Rusija će sprovesti rimsku ideju svjetske države čijemu je ostvarenju bila posvećena sva borba srednjovjekovnoga Bizanta i cijela politika pravoslavne Crkve. To naslijeđe bilo je ugroženo od vremena balkanskih ratova jer su urodili rezultatom koji Rusija nije očekivala — da su malene balkanske države, sukladno unutarnjem zakonu bizantinske biti, svaka za sebe počele težiti prema Carigradu. Bugarska je morala ispaštati jer se tom cilju bila najviše približila.[210]

Srbiji je bilo stalo ostvariti ideju Pećke patrijaršije. Nakon aneksijske kampanje u Austro-Ugarskoj se bosansko pitanje smatralo riješenim. Kako naivno! Naime, nisu znali da je ondje osim narodne i državne misli u igri i crkvena misao i da se Crkva nikada ne odriče bivšega posjeda.

Kada je propala Spalajkovićeva zamisao, valjalo je skovati nov plan. Srbija je odlučila sada zaista zaigrati na sve ili ništa, a tu je namjeru već pokazala tijekom aneksijske krize.

Sredinom listopada 1916. list *Frankfurter Zeitung* skrenuo je pozornost na knjigu srpskoga konzularnoga službenika Cemovića *Ideja mira i mezdunarodnoe ravnopravie* koja je netom bila objavljena u Odesi uz dopuštenje ruske cenzure. Gospodin Cemović Srbiji pripisuje neprolaznu slavu da je dugogodišnjim ustrajnim radom kao nejaka malena država ipak uspjela izazvati svjetski rat. Zatim objašnjava kako nakon okončanja ovoga rata Srbija odmah mora početi pripremati nove ratove jer joj je zbog nepravednosti drugih —

[210] Godinu dana nakon što su napisani ovi redci, suđenje Suhomlinovu i Januškevičev iskaz potvrdili su točnost naših gore izrečenih tvrdnji da je Rusija najviše kriva za svjetski rat.

zbog rusko-talijanskih dogovora o jadranskoj obali — uskraćena nagrada za žrtve koje je dala u krvi.[211]

Uglavnom smo suglasni s takvim Cemovićevim shvaćanjem, čak smo mu i vrlo zahvalni što nas je poštedio truda kompliciranoga dokazivanja. I neka nas ne zavara malenost Srbije. Najotrovnije zmije u pravilu su malene.

Nismo se bezrazložno trudili prikazati misaonu i rasnu opasnost današnjega srpstva, njegovu sklonost urotama, revolucijama i prevratima koja mu je u krvi. Rad na izazivanju svjetskoga rata izraz je te iste sklonosti, samo prenesene na polje međunarodne politike.

Već Spalajkovićeva knjiga sadrži temeljne misli toga novoga shvaćanja. Tko pozorno pročita 9. točku našega tumačenja Spalajkovićeve knjige (str. 291--292), naći će to ondje jasno izraženo. Ondje ječi izjava: Austrija je država nesposobna za život.[212] Odjek te izjave odzvanjao je šumom srpskih listova u svim tonalitetima: *Politika* od 26. listopada 1908. već tada piše: »Sada ili nikada pruža se prilika da se obračunamo s jednom srednjovjekovnom državom u stanju raspada.«[213] To je postalo nacionalnom dogmom u koju su gorljivo vjerovali te ju posvuda i što češće izgovarali. Sugestivna snaga njihove žarke vjere u to djelovala je zarazno, neki zdvojni glasovi iz Monarhije pojačali su njezino djelovanje i gle' — ona postade vodećim mišljenjem u cijeloj Europi. Čak su i objektivni znanstvenici prihvatili tu krilaticu poput primjerice Kjelléna u njegovu djelu *Die Großmächte der Gegenwart.*[214]

Iz izvješću baruna von Gießla od 21. lipnja 1914. ističe se slijepa vjera u predstojeći raspad habsburških država, revoluciju u Bosni i Hercegovini i nepouzdanost slavenskih pukovnija. Listovi koji se nisu ubrajali u najekstremnije također su svakodnevno pisali o nemoći i raspadu Monarhije.

Barun von Gießl nadalje piše u spomenutom izvješću: »Atentat u Sarajevu Srbima je dao lažnu nadu da u najskorije vrijeme mogu očekivati raspad habsburških država kojemu su se već prije nadali.«[215]

---

[211] *Neues Wiener Journal* od 20. listopada 1916.

[212] VI-26, str. XXXVI.

[213] VII-4, str. 225. Pod navedenim datumom, prema julijanskom kalendaru, nema citirane rečenice. (nav. ur.)

[214] VII-32, str. 12.

[215] V-17, str. 13-14.

Na toj osnovi nastavili su raditi. *Politika* je već 6. veljače 1909. pisala: »I zato mora biti rata, ako naši pravedni zahtevi ne budu od Evrope ispunjeni. ... Naka onda bude rat, rat strašan i krvav.«[216] To drugim riječima znači: Europa mora pomoći Srbima da 43% pravoslavaca zavlada nad 57% bosanskih muslimana i katolika koje će moći iskorijeniti i uništiti, inače će doći do krvoprolića. No, kako se pravna svijest Europe protiv toga ne bi pobunila, marljivo se krivotvore povijest, etnografija i statistika kao što smo to vrlo jasno dokazali u dva slučaja (Spalajković, str. 30; usp. str. 290) i članku prof. Benedikta (usp. str. 408). Sugestivna snaga Bizanta uspijeva uvjeriti Europu u svoje tlapnje.

Tko i dalje sumnja u to da su Srbi najodlučnije pripremali rat, neka pozorno pročita u III. poglavlju često citirane knjige dr. Vladana Đorđevića govore iz srpske Skupštine u povodu rasprave o aneksiji iz 1908. godine. U Srbiji je odjeknuo poziv: »Rat razbojnicima!« Srpske žene koje nikada prije nisu politički nastupale, organizirale su javne mitinge na kojima su izražavale spremnost da u ratu služe u skladu sa svojim mogućnostima.[217] Čak su i crkveni velikodostojnici, mitropoliti i episkopi s propovjedaonice izjavljivali da je nacija u opasnosti te *ako se ne ispune njezini pravedni zahtjevi, da svaki pravoslavni Srbin treba dati život za nacionalnu neovisnost i budućnost.*[218]

Na jednu interpelaciju povodom aneksije srbijanski ministar vanjskih poslova dao je odgovor u kojemu između ostaloga stoji: »Srpski narod nikada se nije predao bez borbe.«[219] Zatim: »Usprkos tomu Srbija je do kraja ispunila sve teške obveze koje su joj bile nametnute Berlinskim ugovorom i upravo zato ima pravo očekivati da se sačuvaju i malena jamstva koja je Ugovor dao srpskim interesima, *da se vrata koja su ostala odškrinuta za srpske nade još više otvore. No, dogodilo se upravo suprotno pa su i ta odškrinuta vrata sada zatvorena.*«[220] »Samostalni život Srbije i Crne Gore mora se oslanjati na Bosnu i Hercegovinu. Bez slobodnih političkih i gospodarskih veza s Bosnom Hercegovinom naša budućnost ne može biti trajno sigurna.«[221] »Danas moramo u

[216] VII-4, str. 228. Navedeni citat nalazi se u *Politici* pod nadnevkom od 26. listopada 1908., prema julijanskom kalendaru. (nap. ur.)

[217] VII-29, str. 79.

[218] Isto, str. 80.

[219] Isto, str. 81.

[220] Isto, str. 82.

[221] Isto, str. 86.

prvome redu računati s time *da Europa apsolutno ne želi rat.* S druge strane, spremnost na žrtvovanje pojedinačnih interesa kako bi se spasili opći europski interesi nije dovoljno velika da bi se miroljubivo diplomatsko rješenje doimalo izvjesnim. *Ne nastupe li nepredviđene okolnosti i razumljivi sukobi — što je sve moguće jer je u Božjim rukama — ostanu li stvari u užem okviru u kojemu se danas o njima pregovara,* moguće je da će Europa svoju ulogu svesti na to da stvori prijelazno razdoblje koje neće posve raskrstiti s tradicijama Berlinskoga ugovora, nego će se ograničiti na donošenje prikladnih mjera za otklanjanje antisrpskih i antieuropskih posljedica aneksije.«[222] Naposljetku: »Danas možemo tvrditi samo to da je pravna i moralna pobjeda na našoj strani.« (»Tako je!«)[223] »Zaposjedanjem Bosne i Hercegovine, potiskivanjem Srbije s Jadranskoga mora, sprječavanjem povezivanja nas i Crne Gore *Austro-Ugarska nas pritišće i u bližoj ili daljoj budućnost cijelome srpstvu nameće golemu borbu, borbu na život i smrt.*« (Sa svih strana pljesak i povici: »Tako je!«)[224]

U tom smislu govorili su i svi ostali govornici. Akademik Stojan Novaković između ostaloga je rekao: »*Srbija koja je 1878. u Berlinu onako strašno kažnjena bez ikakve krivnje, danas ima obvezu osvetiti se za tu nepravdu.*«[225] Stojan Protić, jedan od vođa stranke Staroradikala, rekao je: »Zastupnik Supilo činjenično je dokazao da su agenti bana Raucha čitavu kostajničku aferu izmislili i montirali, da uhićeni Srbi ni nakon tri mjeseca pritvora nisu izvedeni pred sud, dapače, čak zbog svojega nedjela nisu ni saslušani.«[226] Nadalje: »*Između nas i Austro-Ugarske, između balkanskih država i Monarhije mira može biti samo ako se Austro-Ugarska odrekne toga da bude velesila, ako odluči prihvatiti ulogu istočnjačke Švicarske.*«[227] Naposljetku: »Europi je, gospodo, tim lakše prema Austro-Ugarskoj zauzeti jasno, određeno stajalište i ustra-

[222] Isto, str. 86-87.

[223] Isto, str. 87. Usporedi kod Seton-Watsona (VII-4) str. 203. »A pomisao da bi međunarodni ugovor mogao biti obvezujući i onda kada postane neugodan kao da nije doprla do javnoga mišljenja u Monarhiji prije negoli ga je glasno izrekao inozemni tisak. Neupitno je da postupak Austro-Ugarske i Bugarske predstavlja flagrantno kršenje Berlinskoga ugovora i ranijega Londonskoga ugovora.«

[224] VII-29, str. 88.

[225] Isto, str. 92.

[226] Isto, str. 95.

[227] Isto, str. 97.

jati na definitivnome rješenju *koje bi bilo povoljno za slobodu i neovisnost narodâ i na zapadnome dijelu Balkanskoga poluotoka* jer Europa neprestano i posvuda pa čak i u Maroku brani načelo otvorenih vrata, slobodne trgovine i slobodne konkurencije.«[228]

Slično su govorili i socijalist Kaclerović i Ljuba Stojanović koji je između ostaloga rekao: »Austro-Ugarska može postati naš prijatelj ako postane nova Švicarska ili neka nova Sjevernoamerička unija. Kao takva bila bi korisna Europi. Nakon što je potisnuta iz Španjolske, Nizozemske i Italije, a snagom Pruske izbačena iz Njemačkoga saveza, Austrija se sada pokušava proširiti na Balkanskome poluotoku (Spalajković, usp. str. 292) ne obazirući se na to je li tim narodima to po volji ili ne. Još nikada u Austriji nijedan narod osim Njemaca nije imao neko pravo.«[229] Međutim, takvi nasilni govori nisu se čuli samo u Skupštini. U djelu *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem* poznatoga srpskoga znanstvenika dr. Jovana Cvijića objavljenome 1908. u Beogradu nalazi se sljedeći odlomak: »*Srpski se problem mora rešiti silom.* Obe srpske državicemoraju se poglavito vojno i prosvetno najživlje spremati, održavati nacionalnu energiju u zavojevanim delovima srpskoga naroda *i prvu, iole povoljnu, priliku upotrebiti da raspravljaju srpsko pitanje s Austro-Ugarskom.*«[230]

Tako je to otisnuto na srpskome i ćirilicom u knjizi dr. Cvijića. Međutim, dr. Vladan Đorđević u svojoj knjizi napisanoj na njemačkome jeziku kaže: »Nitko od mjerodavnih Srba, barem u Srbiji, danas ne razmišlja o nasilnome rješavanju toga pitanja.«[231] Ondje Đorđević na str. 68 izrijekom navodi Cvijića, što znači da ga je sigurno pročitao. *Dakle, Đorđević na njemačkome jeziku svjesno piše neistinu kako bi Njemačkoj i Austro-Ugarskoj bacio pijesak u oči!*

Ona odškrinuta vrata prilikom aneksije ne samo da su zatvorena, nego su i zaključana. Jedinu nadu da ikada dođe u posjed Bosne i Hercegovina Srbija je vidjela u borbi na život i smrt jer bizantinski vjernik radije će dati život, nego odustati od osvajanja i vladanja nad inovjernicima. Srbi su ostali vjerni se-

[228] Isto, str. 100.

[229] Isto, str. 103-104.

[230] VII-33, str. 62.

[231] VII-29, str. 133.

bi i pripremali svjetski rat kako bi Austro-Ugarsku opsegom i značenjem pretvorili u Švicarsku. U tradiciji je njihove nomadske krvi da ruše stare plemićke palače, a na njihovu mjestu grade nomadske potleušice!

Spalajković, najsposobniji srbijanski diplomat, kojega Friedjung naziva »dušom ratne stranke protiv Austro-Ugarske«,[232] poslan je u Rusiju. U Parizu Milenko Vesnić ostvaruje jači utjecaj nego mnogi feudalni veleposlanici nekih velesila i radi u istome smjeru. U igri je i srpska ženidbena politika. Na talijanskome prijestolju vidimo srpsku princezu, a još dvije u blizini ruskoga prijestolja. Vesnić radi služeći se novcem koji je stekao oženivši se Amerikankom, a Spalajković u Bosni služeći se utjecajem stečenim ženidbom. Svi rade s istim fanatizmom, s istom bezobzirnošću i sposobnošću da i drugima sugeriraju svoju žarku vjeru u svoje ciljeve.

Tako je nastalo uvjerenje da će se Austrija, kada ju napuste njezini narodi, odmah urušiti pa će potom biti lako svladati i Njemačku. A zagriženi neprijatelji još i danas vjeruju u to.

Bure baruta također su potpalili Srbi 28. lipnja i katastrofa je bila na pomolu. Činjenica da je ta katastrofa u prvome redu pogodila njih same, slaba je utjeha ostatku svijeta.

Međutim, i misaono oružje u svjetskome ratu pretežito je iskovano u bizantskoj misaonoj radionici. Isprva smo se čudili što ubojstvo prijestolonasljednika gotovo uopće nije naišlo na odgovarajuću osudu Antante. Valja pozorno pročitati pisanje Spalajkovića, Seton-Watsona, Vladana Đorđevića i dr. Jovana Cvijića i konstrukcija će odmah postati jasna: ubojstvo je bilo očajnički čin samoobrane nasmrt napaćenoga naroda od deset milijuna duša koji Austrija gazi utirući si put do Soluna. Bijesna reakcija katoličkih i muslimanskih Hrvata nakon sarajevskoga ubojstva, kada je vlada jedva uspjela zaštititi Srbe od gnjevnih Hrvata, tim ljudima dakako ni najmanje ne smeta. To se jednostavno prikazuje kao da je »Austrija nahuškala pučki ološ na srpske mučenike« i stvar je time riješena. Europa im vjeruje.

Mržnja prema Austriji i Njemačkoj tipično je bizantinska mržnja prema inovjernicima dodatno pojačana izvornim bizantinskim protugermanskim (protuarijskim) duhom koji teži uništenju arijskoga bića. Razlog toj mržnji jest uvjerenje u podlost tih dviju država, a zasluga je Spalajkovića i Seton-Watso-

[232] VII-4, str. 239.

na što su tu mržnju obrazložili svojim radovima i najviše proširili. A ondje gdje njihovo obrazloženje nije bilo dovoljno, mržnja je potkrijepljena izmišljanjem »zvjerstava« i »zločina«.

Krilaticu ratnoga cilja: sloboda i neovisnost narodâ skovao je Stojan Protić i izgovorio 1908. u srpskoj Skupštini (usp. str. 427-428).

Zapitamo li se o razlozima sve izraženijega divljaštva u ovome ratu, uzmimo u ruku Gfrörerove *Byzantinische Geschichten* (sv. II., poglavlje 9., str. 143-60) i naći ćemo odgovor. Svagdje gdje Bizant zadire u živote drugih naroda, primjećuje se sve veće divljaštvo, sirovost, pad ćudoređa. Tako je i u ovome ratu.

Tako je Bizant raspalio ovu borbu, utisnuo joj svoj pečat, a spram Središnjih sila sproveo svoje staro umijeće izvrtanja i sugeriranja: Središnje sile koje su se ogorčeno borile za opstanak, postale su zločinački napadači, ubojice koje su radi zadovoljenja brutalne želje za osvajanjem i vlašću zapalile cijeli svijet. A zbog toga teškoga zločina Austro-Ugarskoj je izrečena smrtna presuda.

VIII. dio

Hrvatsko-srpske težnje za ujedinjenjem

1. Pravo lice Hrvata i Srba

Seton-Watsonu pripada zasluga što je prvi pokušao sustavno prikazati južnoslavensko pitanje. Tu zaslugu ne treba mu umanjiti zbog teških pogrešaka koje sadrži njegova knjiga i koje su u konačnici Monarhiji nanijele nepravdu i znatnu štetu. Svakako je znakovito da kao uvod u svoje djelo donosi zemljopisno-statističku raspravu u kojoj na prvome mjestu stoji statistika »Srbo-Hrvata«. To je učinio jer je posve ispravno spoznao svu težinu zloporabe (da ne upotrijebimo težu riječ) nacionalne statistike na Balkanu, a osobito one koja se tiče Hrvata i Srba, te da je preduvjet za ispravnu prosudbu toga pitanja jasnoća i točno utvrđivanje reda veličine s kojim valja računati. Watsonu nipošto ne treba zamjeriti što nije shvatio razlog svojega instinktivnoga postupka kao ni cjelokupno srpsko pitanje. Pregledno sastavljene prikaze za prosudbu toga pitanja nigdje nije mogao naći, a da bi samostalno pronašao i sastavio elemente trebalo bi mu mnogo dulje vrijeme za proučavanje toga pitanja no što ga je u stvarnosti mogao potrošiti.

Premda zaokruženi, Seton-Watsonovi brojevi su točni, jedino nismo suglasni s njihovim grupiranjem. On navodi:

I.	Slovenaca		1,400.000
II.	Srbo-Hrvata		
	A. Hrvata u		
	Dalmaciji	500.000	
	Istri	200.000	
	Hrvatskoj-Slavoniji	1,750.000	
	Bosni-Hercegovini	400.000	
	Mađarskoj	300.000	3,150.000

B.	Srba u		
	Dalmaciji	100.000	
	Hrvatskoj-Slavoniji	650.000	
	Bosni-Hercegovini	800.000	
	Mađarskoj	500.000	
	Crnoj Gori	300.000	
	Srbiji	2,600.000	
	Turskoj	300.000	5,250.000
C.	Muslimanskih Srbo-Hrvata u		
	Bosni	650.000	
	Turskoj	100.000	750.000
III.	Bugara u		
	Bugarskoj	3,000.000	
	Turskoj	1,700.000	4,700.000
			15,250.000

Zamjeramo mu ovakvo grupiranje jer, kao što smo već više puta spomenuli, ne znamo za srpskohrvatski narod.

On nikada nije postojao i nikada neće postojati, nego je to umjetno stvoren izmišljaj koji nema veće vrijednosti od ilirizma ili jugoslavenstva Hrvata i kojemu je suđeno da se nakon duljega ili kraćega postojanja prikloni srpstvu ili hrvatstvu. On svoje postojanje zahvaljuje posvemašnjoj pojmovnoj zbrci koja vlada o biti, povijesti nastanka i odnosu Hrvata i Srba pa je kao takav dobrodošao kako bi popunio prazninu, a dobrodošao je i Srbima jer ga mogu izvrsno zloupotrijebiti za svoje ciljeve. Stoga umjesto skupine Srbo-Hrvata zahtijevamo dvije odvojene skupine, Hrvate i Srbe. U tom slučaju mora otpasti i treća podskupina — muslimanski Srbo-Hrvati — a prema našemu dosadašnjem stajalištu ne bi trebalo biti dvojbe komu ćemo ih pribrojiti.

Stoga je naš prikaz ovakav:

I.	Slovenaca	1,400.000	
II.	Hrvata u		
	Dalmaciji	500.000	
	Istri	200.000	
	Hrvatskoj-Slavoniji	1,750.000	
	Bosni (katolici)	400.000	
	Bosni (muslimani)	600.000	
	Mađarskoj	300.000	
	Izvan Europe	500.000	4,250.000

III. Srba u		
Dalmaciji	100.000	
Hrvatskoj-Slavoniji	650.000	
Bosni-Hercegovini	800.000	
Mađarskoj	500.000	
Crnoj Gori	300.000	
Srbiji	2,800.000	
Izvan Europe	200.000	5,350.000
IV. Bugara		4,700.000
		15,700.000

Za razliku od Seton-Watsona bosanske smo muslimane pribrojili Hrvatima. Međutim, naglašavamo da široki slojevi toga stanovništva još uopće nemaju nikakvu nacionalnu svijest. Seton-Watson također priznaje: »Posljednjih godina, a osobito otkako je uspostavljen novi Sabor, muslimani sve više naginju Hrvatima i ne nedostaje naznaka da će s vremenom posve prijeći u hrvatski tabor.«[1] Pa ipak, Seton-Watson ne usudi se iz toga izvući logičan zaključak i pribrojiti ih Hrvatima: toliko je velika snaga bizantinskoga krivotvorenja povijesti. Činjenica da nas spomenuti nedostatak nacionalne svijesti nije pokolebao u našem stajalištu počiva na okolnosti da je u svim balkanskim zemljama u kojima je postojala turska vlast nacionalna svijest gotovo posve zamrla i nastavila živjeti tek kao osjećaj državnopravnoga i nacionalno-političkoga afiniteta. Tako u Slavoniji prije 1848., u Dalmaciji prije 1861., kod bosanskih katolika prije 1895. u širokim slojevima naroda nije postojao nacionalni osjećaj, a kod ovih potonjih ni do danas nije zaživio u jednakoj mjeri kao u Hrvatskoj-Slavoniji i Dalmaciji. Kod bosanskih muslimana stjecanje nacionalnoga identiteta naišlo je na osobite prepreke: 1. Islam po svojoj biti poznaje samo onu nacionalnost kojoj pripada kalifat i neprijateljski je nastrojen prema svakoj drugoj nacionalnoj misli. Stoga se bosanski muslimani nazivaju Turcima premda to nikada nisu bili i nikada neće biti. 2. Od 1878. do danas politika Monarhije u Bosni i Hercegovini protivila se pohrvaćenju muslimana. Muslimani čija politika teži očuvanju njihova povlaštenoga položaja u zemlji bezuvjetno su upućeni na blagonaklonost državne vlasti. Budući da su kao političari koji razmišljaju pragmatično i istočnjački ubrzo shvatili da je državna vlast nesklona hr-

[1] VII-4, str. 8.

vatskim nastojanjima — razloge tomu ovdje smo prikazali dovoljno iscrpno — odustali su od približavanja kojim bi samo pogoršali svoj položaj. Tako je i u ovoj stvari politika Monarhije djelovala samo u korist srpskih nastojanja ne shvaćajući da je na Jugu moguća samo jedna od dviju nacionalnih misli, ili hrvatska ili srpska, i da se sprječavanjem hrvatskoga širenja voda samo tjera na srpski mlin. Razvoj događaja doista je pokazao da su muslimani bili pod srpskim vodstvom sve dok Hrvati u Bosni nisu dobili odriješene ruke.

Također valja konstatirati da su se Srbi kudikamo više trudili privući muslimane srpskoj ideji, da su za to potrošili i znatna financijska sredstva koja su Hrvatima posve nedostajala. Unatoč tomu, srpski su uspjesi bili mnogo skromniji. Može li još uopće biti dvojbe glede toga kamo pripadaju bosanski muslimani?

Još bi trebalo naglasiti da su i u literaturi Srbi u tom smjeru otišli dalje od Hrvata. Godine 1914., dakle pred sâm rat, u srpskome nacionalističkome časopisu *Narod* u Sarajevu je na ćirilici objavljena brošura *O nacionalizovanju muslimana*.[2] Kao autor navodi se student Šukrija Kurtović, no spretna i krajnje tendenciozna izvedba cijeloga pothvata, mjesto tiskanja i okolnost da autor (student) navodno sam snosi troškove izdavanja upućuje na autorstvo nekog pravoslavnog Srbina, a možda čak i na Beograd. U toj brošuri bosanski se muslimani pozivaju »da se povrate srpskom narodu« od kojega su ga »odijelili vijekovi i istorija«, uz obrazloženje da je srpska nacionalna ideja čišća, jača i jedina prava nacionalna ideja (usp. Karadžić, str. 274 i Cvijić) te da muslimani kao Srbi imaju mnogo više izgleda oduprijeti se državnoj vlasti.[3]

Nakon ove digresije, koja je bila prijeko potrebna kako bismo obrazložili svoje stajalište, vraćamo se statistici.

Posve smo izostavili 100.000 »muslimanskih Srbo-Hrvata u Turskoj« premda i oni jednim dijelom vjerojatno potječu od bosanskih bogumila. Njihova je sudbina zapečaćena Bukureštanskim mirom, oni će zasigurno biti zgaženi i za nekoliko desetljeća posve nestati.

Nadalje smo smatrali da svakako treba povesti računa o Hrvatima i Srbima koji žive u izvaneuropskim zemljama, napose u Americi, tim više što je u godinama prije rata politički utjecaj sjevernoameričkih južnih Slavena i u Mo-

[2] VIII-1.

[3] Isto, str. 49-53.

narhiji bio sve osjetniji premda ne uvijek u dobrom smislu. Navedeni broj od 500.000 Hrvata vjerojatno je premalen dok je onaj od 200.000 Srba, koji su iz neplodnih krajeva južne Hrvatske te iz Dalmacije, Hercegovine i Crne Gore iselili u iole znatnijem broju, vjerojatno preuveličan.

Stoga kada promotrimo Hrvate i Srbe, koji nas primarno zanimaju, suočeni smo s dvama narodima s ne bitno različitim brojem stanovnika, pri čemu su Srbi brojniji za otprilike jedan milijun. Tako bismo dobili čimbenik s kojim valja računati u našem političkome razmišljanju. Drugi je čimbenik nacionalni tip kakav je stvorila povijest. On je odraz svih iskustava, ideja i težnja koje čine sudbinu naroda. Uvjereni smo da taj čimbenik u kombinaciji s rasnim momentima čini karakter naroda, a da narodni karakter određuje postupke i ponašanje narodâ. Promatramo li Srbe i Hrvate tijekom povijesti, vidimo dva naroda s dvama posve različitim licima.

Srbi, danas najveći južnoslavenski narod, nekoć su bili najmanje među balkanoslavenskim plemenima kojima je bila namijenjena kakva-takva budućnost. Došavši sa sjevera, ta ionako ne odveć brojna skupina stanovništva u svojoj je prvoj naseobini u solunskoj temi iza sebe ostavila dio stanovništva koji je ondje potom nestao poput brojnih drugih Slavena na Balkanu. Samo je jedan dio dospio u zemlju koja će se posije zvati Raška. I samo to je izvorna srpska naseobina, ono narodno pleme koje Jireček naziva »pravim Srbima«,[4] a Stanojević »središnjim srpskim plemenom«.[5] Oni koju tomu ne pripadaju, jednako nisu Srbi koliko i današnji Hrvati ili Bugari za koje pak svesrbi kad god stignu tvrde da su »također Srbi«. To je već bizantinski način mišljenja i shvaćanja: ne vidjeti ono što postoji u stvarnosti, nego samo ono što koristi vlastiti širenju moći. U tome se Porfirogenet nimalo ne razlikuje od različitih ruskih autora, od Vuka Stefanovića Karadžića, Spalajkovića, Vladana Đorđevića i kako se sve ne zovu ti paladini svesrpskoga pokreta.

Želimo li sagledati širu sliku, moramo si predočiti nastanak Švicarske Konfederacije i pritom zamisliti da Švicarci nisu bili dio velikoga švapskoga plemena, nego zasebno maleno njemačko pleme. Tako ćemo dobiti prilično točnu geopolitičku i socijalnu sliku razvoja srpstva od 7. do 9. stoljeća. Žilavi gorštački srpski narod samo je bio u mnogo težem položaju, između triju va-

[4] III-3, str. 120.

[5] III-5, str. 38.

tri, između Bizanta na jugu, Bugara na istoku i Hrvata na sjeveru i zapadu (koji su izvorno bili mnogo veće pleme, što nam sasvim točno dokazuje Dümmler). Raška je također privremeno pripadala Hrvatskoj. Povijesni izvori o tome ne dopuštaju nikakve dvojbe. No, hrvatska plemićka vlast bila je teška, a bugarska vojna vlast još teža. Srbi su se približili Bizantu i služili mu. Ubrzo je Bizant u njihovu središnjem položaju i velikoj životnoj snazi srpskih gorštaka vidio izvrsnoga jurišnoga ovna kako protiv Bugara tako i protiv Hrvata. Stoga su već vrlo rano Bizantinci počeli najsnažnije podupirati Srbe kao nositelje bizantskoga državno-crkvenoga i političkoga utjecaja. Tako su Srbi ubrzo slomili moć hrvatskoga plemstva te uz bizantsku pomoć pod svoj utjecaj stavili Zetu i Duklju koja se nekoć zvala Crvena Hrvatska. Iz toga je prvo nastala tvorevina mješovita karaktera koja se tek tijekom stoljeća posve posrbila pod utjecajem »neodoljive asimilacijske snage« kako je to još Miklošič utvrdio.[6] I u Bosni u vrijeme vladavine Komnena dolazi do izražaja bizantsko-srpski utjecaj, ali ga je ondje ugušio bogumilski pokret. Godine 1298. on dolazi u Srijem, Mačvu i Braničevo gdje ubrzo pobjeđuje Hrvate i Bugare. Srbi su služili Bizantincima, no bili toliko dobri učenici njihove živote mudrosti i političkih metoda da su im zarana počeli smetati. Kada je 1204. Bizant propao, Srbi su se čak domogli kamena mudraca bizantske moći — državne Crkve. Slijedio je brz uspon, a po načelu neograničene težnje za vlašću sluge — Srbi — ubrzo su htjele progutati Bizant, svojega gospodara. Potom su služili Turcima, dobro i uspješno, toliko uspješno da su progutali Tursku. To je razvoj događaja od 1400. do 1913. Služili su oni i Austriji te su i nju htjeli progutati, što je jedan od uzroka svjetskoga rata. Uvijek su pristajali da ih koriste kao jurišnoga ovna, uvijek nastojeći kako od napadača tako i od napadnutoga što više prigrabiti za sebe i biti onaj treći koji se smije. Činjenica je da je svaki gospodar do sada skupo platio srpske usluge.

Slika Hrvata posve je drugačija. Izvorno su bili mnogo veći narod i iz svojega narodnoga središta na sjeverozapadu Balkanskoga poluotoka naseljavali su zemlju sve do iza Skadarskoga jezera[7] i srpske Morave te ondje zatečene

[6] VIII-3, str. 392.

[7] U knjizi statuta zagrebačkoga Kaptola stoji: »et subjugavit Croatiam et Dalmatiam a medio Cancry usque ad fines Durazy.« Vjerujemo da nije sporno da je Crvena Hrvatska prvotno sezala do Dračke teme, to jest do Bojane.

starosjedioce pokorili kao vladajuća kasta, kao aristokracija po krvi. Međutim, zemljopisna nejedinstvenost pogodovala je pojavi mjesnoga plemstva. Državno središte vrlo se brzo razvilo u današnjoj sjevernoj Dalmaciji i okolnim krajevima kao kulturno najrazvijenijem području. Unatoč velikoj vojnoj sili i vojnoj vještini Hrvati nikada nisu bili napadači, nego su se uvijek ograničavali na obranu. U veću državu udružili su se ne kako bi osvajali nego da bi se branili. To je pošlo za rukom Tomislavu, pobjedniku nad Bugarima i Mađarima. No, Hrvati nikada nisu bili agresivni. To im izrijekom priznaju stari kroničari, a i povijest nam dokazuje da Hrvati nikada nisu krenuli u osvajanje.[8]

Utoliko su žilaviji bili u obrani. Nevjerojatnom ustrajnošću do krajnjih su granica branili zauzete položaje. Već smo vidjeli ogorčeni otpor što su ga nacionalni Hrvati, koji poslije postadoše bogumilima, svim sredstvima pružali Mađarima, a koji Komlossy dovoljno spominje u svojoj knjizi.[9] U tursko doba pape su katoličke Hrvate zbog njihova ogorčena otpora Turcima opetovano nazivali »antemurale christianitatis«, predziđem kršćanstva. Kada je u Osmanskome Carstvu u 17. i 18. stoljeću ozbiljno slabljenje njihove moći natjeralo sultane na pokretanje reformi, bosanski begovi, potomci hrvatskoga bogumilskoga plemstva, bili su najkonzervativniji element koji je neviđeno žestoko branio svoje plemićke povlastice. I nakon toliko stoljeća hrvatski nacionalni tip ostao je vjeran sebi. Isto su tako Hrvati iz Hrvatske-Slavonije 1848. s oružjem ruci branili svoju autonomiju i svoja prava na Slavoniju. Kada je 1861. svesrpski pokret počeo ugrožavati Hrvate, najviše je uspjeha imao dr. Ante Starčević jer je prodoru Srba suprotstavio žestok otpor, a u svojim već citiranim spisima skovao je i odgovarajuće oružje suprotstavivši svesrpskome nijekanju Hrvata hrvatsko nijekanje Srba.

Tako ta dva naroda imaju dva posve različita lica. Ta različitost potječe od dvaju sasvim različitih povijesnih razvojnih tijekova koji — s obzirom na blisko susjedstvo — zapravo imaju malo dodirnih točaka. Ta dva razvojna tijeka proizvod su rasnih predispozicija, različite socijalne strukture dvaju naroda, zemljopisnoga položaja i njime uvjetovanih vanjskih utjecaja, a ponajviše različitih vjerskih utjecaja kojima su bili izloženi. Srbi svoje lice zahvaljuju pravoslavlju koje, s obzirom na to da su uspjeli stvoriti narodnu Crkvu, predstavlja

[8] II-2, I. dio, str. 152.

[9] IV-5, str. 26.

silno jaku i duboku narodnu svijest. Kada je riječ o etničkome elementu, kod Srba mnogo više negoli slavenski do izražaja dolazi balkansko-romanski nomadski element, element crnih Latina (*Latini nigri*) koji se naslućuje u 64% tamnoputih tipova kod Srba, a izražen je u srpskim licima poput ptica grabljivica i tamnim iskričavim očima. Ako je netko desetljećima živio među južnim Slavenima i trudio se temeljitim proučavanjem povijesti religije proniknuti u vjerske momente u duševnome, političkome i društvenome životu tih naroda, morat će se začuditi koliko su duboko, koliko su beskrajno duboko religije prodrle u njihovo biće. Čovjek je gotovo u iskušenju ustvrditi kako su im religije u cijelosti oblikovale »lice«, fizionomiju.

Srpsko lice jest lice pravoslavlja, a hrvatsko — lice katoličanstva, islama i bogumilstva.

Mirne duše možemo tvrditi kako je današnje Srbe stvorilo pravoslavlje. Budući da pripadaju samo jednoj religiji, posjeduju unutarnje jedinstvo kao rijetko koji narod i utoliko su u prednosti pred Hrvatima koji su mnogo više razjedinjeni te su zbog rascjepkanosti na katolički i bogumilski, a poslije i na muslimanski dio naroda zapravo propali i zaostali za Srbima. Budući da pravoslavlje predstavlja zatvoren istočnjački kulturni sustav, druge su kulture, primjerice talijanska u Dalmaciji i njemačka u Hrvatskoj-Slavoniji, kudikamo manje djelovale na Srbe nego na njihove susjede katoličke Hrvate. Ono čime se Srbi većinom diče kao svojim narodnim osobinama, pretežito je rezultat odgoja njihove narodne Crkve. Svoj silno razvijeni nacionalni osjećaj, svoj katoličkim Hrvatima nadmoćni individualizam, svoju »neodoljivu asimilacijsku snagu«, svoje nadmoćno lukavstvo, izvjestan urođeni politički talent, neukrotivi nagon za moći i vlašću, ali i nezaustavljivi poriv za širenjem svojstven njihovoj cjelokupnoj povijesti, sve to oni zahvaljuju svojoj vjeri. Gotovo bi se moglo reći: srpstvo je ponarođeni ekspanzionistički nagon istočnjačke Crkve.

Hrvati pak svoju povijest religije zahvaljuju raspolućenosti koju u svojoj političkoj i narodnoj svijesti ni do danas nisu sasvim prevladali. Svoj konzervativizam, slabiju nacionalnu svijest, jaču podložnost stranim kulturama, veću sposobnost prihvaćanja kulture i dublji etički osjećaj Hrvati zahvaljuju katoličanstvu. Uopće se nećemo upuštati u islam, nego ćemo samo istaknuti da svatko tko poznaje Bosnu zacijelo zna koliko su se bosanski muslimani svojim životnim oblicima, duhovnim životom, kulturom i pravom stopili s arapsko-osmanskim kulturnim krugom.

Međutim, čak ni bogumilstvo nije sasvim ostalo bez utjecaja, ni kod katolika ni kod bosanskih muslimana. Premda se to učenje već 450 godina smatra prevladanim, njegovi tragovi uočljivi su još i danas. Izvjesna negativna crta nesklonosti životu, kadšto patološka odbojnost prema trgovini, izbjegavanje davanja prisege i slično, podsjećaju na zasade nauka popa Bogumila.

Socijalna struktura tih dvaju naroda također je posve različita. Hrvati su bili vladajući sloj koji se stoljećima znao održati kao rasno plemstvo. Premda je ono danas uvelike istrijebljeno, plemićki karakter neizbrisivo je utkan u narod. Hrvatska vjernost, hrvatsko gostoprimstvo, visoko razvijen smisao za estetiku i ljubav prema likovnoj umjetnosti i kazalištu, s druge pak strane slab smisao za životnu realnost ostaci su toga karaktera. Za razliku od toga, u srpskome narodnome karakteru zamjetne su crte seljaštva, dakako s jakom primjesom bizantinskoga poimanja svijeta, praktične životne filozofije i neobuzdane težnje za moći. Ta temeljna razlika toliko je uočljiva da je zapela za oko i drugim autorima. Srbin Jaša Tomić — a Srbi su ponajmanje skloni plemstvu — o tome piše: » Na našim srpskim običajima vidi se, da su se širili iz sela i dolazili od seljaka. ... Kod Hrvata se vidi, da su oni primili mnoge običaje, koji su im dolazili 'od gore', od gospode, upravo plemstva.«[10]

Stoga vidimo dvije posve odvojene prošlosti, dva iz toga proizašla posve različita narodna tipa, dvije različite nacionalnosti,[11] a zatim iz povijesti, vjere i zemljopisnoga položaja proizašle i posve različite političke ciljeve. Hrvati su tijekom cijele svoje povijesti pokazivali da žele biti dijelom Srednje Europe dok su Srbi to činili samo povremeno i u nevolji. Čim bi nevolja minula, osjetili bi neodoljivu privlačnost Istoka. Hrvati su vjerni Austro-Ugarskoj slijedom tradicije, karakternih osobina i vjerskih obzira dok Srbi — kako posve točno kaže njihov glasnogovornik prof. Cvijić — ne mogu nikakvoj stranoj upravi biti »lojalni podanici.«[12] i ne samo iz tradicionalno-političkih nego i iz vjerskih pobuda.

Osim toga, Hrvati imaju snažan osjećaj za vlastitu državnost i instinkt za samoodređenje. Kao što vidimo, oni žele biti gospodarom u vlastitoj kući. Srbi su se etničkim pomicanjima tijekom turskoga razdoblja domogli velikih, po-

[10] VIII-2, str. 168.

[11] To izrijekom potvrđuju Jaša Tomić (VIII-2, str. 169) i Kurtović (VIII-1, str. 50).

[12] VII-33, str. 54.

vijesno nedvojbeno hrvatskih područja te su ondje i dalje na djelu srpski nagon za širenjem i vladalački instinkti. Ondje su neizbježni sukobi dvaju oprečnih političkih ideala i među tim dvama političkim ciljevima vlada neprijateljstvo.

Stoga dolazimo do zaključka: Srbi i Hrvati dva su naroda s posve oblikovanim i posve različitim fizionomijama koji se nipošto ne mogu i ne smiju brkati.

2. Zajednički jezik

Nesretnoj zbrci u okviru južnoslavenskoga pitanja, koju su Srbi znali spretno iskoristiti, najviše je pridonijela okolnost da oba naroda trenutačno imaju isti književni jezik. Danas ni to više nije sasvim istinito, no zasad to još uvijek možemo smatrati točnim.

Prve korake u nacionalno-književnome pokretu početkom 19. stoljeća u svojem današnjem književnom jeziku nisu učinili ni Hrvati ni Srbi.

Srbi su koncem 18. stoljeća pisali slavenosrpskim jezikom, mješavinom crkvenoslavenskoga, ruskoga i srpskoga. Povjesničar pop Jovan Rajić, kojega smo više puta spominjali, svoje opsežno djelo napisao je još na tome jeziku. U tu jezičnu mješavinu ruski je jezik ušao tako što su Srbi u 18. stoljeću svoje crkvene knjige gotovo isključivo nabavljali iz Rusije. U njima je ruski jezik umnogome iskvario crkvenoslavenski, a pojavljivali su se i ruski tekstovi. Budući da je književnost pisana na tome jeziku narodu zacijelo bila nerazumljiva, Vuk Stefanović Karadžić uzdignuo je narodni jezik iz Hercegovine, iz zaleđa Dubrovnika, na razinu književnoga jezika.

Počeci hrvatske književnosti nastali tridesetih godina 19. stoljeća u civilnoj Hrvatskoj oslanjanjem na stariju kajkavsku književnost pisani su kajkavskim narječjem.

Kao što su Srbi u svemu mnogo jedinstveniji od Hrvata, tako su i u jeziku. Oni zapravo imaju samo dva govora, ekavicu i ijekavicu, no oba su štokavska i međusobno se razlikuju mnogo manje negoli tri hrvatska govora: kajkavski, čakavski i štokavski. Razlikovno obilježje upitna je rječca »što« (lat. *quod*) koja u prvome govoru glasi »kaj«, u drugome »ča«, a u trećemu — jednako kao kod Srba — »što«.

Kajkavski govor neosporno je posljedica etničkoga i jezičnoga miješanja Hrvata i Slovenaca među kojima uopće ne postoji jasno narodno razgraničenje.

Čakavsko-ikavski govor prema nepodijeljenome mišljenju svih jezikoslovaca, napose Miklošiča i Jagića, govor je prave hrvatske osvajačke rase. Danas je on ograničen na maleno područje na krajnjem zapadu i brojčano je najslabije zastupljen. Taj govor koji je nekoć bio kudikamo većega opsega, danas je u stalnome opadanju. Karakterizira ga i takozvana ikavština. Riječi u kojima se javlja staroslavenski »jat«, u tom se govoru izgovaraju na *i*.

Kajkavština je ograničena na civilnu Hrvatsku i županije Zagrebačku, Varaždinsku, Bjelovarsko-križevačku i Modruško-riječku i za nju je karakteristična ekavica, to jest riječi koje se u čakavskome izgovaraju na *i*, u kajkavskome se izgovaraju na *e*, primjerice kajkavski: lepo dete, na čakavskome je: lipo dite.

Međutim, štokavština obuhvaća većinu hrvatskih zemalja, otprilike polovicu Hrvatske, cijelu Slavoniju, veći dio Dalmacije i cijelu Bosnu i Hercegovinu. Štokavštinu govore Hrvati i Srbi. Kod Hrvata ona se dijeli na ikavsku i ijekavsku štokavštinu. Na ijekavici se »lepo dete« ili »lipo dite« izgovara »lijepo dijete«. Kod Srba ona se dijeli na ekavsku i ijekavsku štokavštinu.[13]

Hrvati su za svoj književni jezik odabrali dubrovački govor koji je štokavsko-ijekavski i koji je iza sebe imao bogatu književnost 16. stoljeća. Budući da je taj jezik bio blisko srodan jeziku što ga je odabrao Vuk Karadžić, dva su se jezika stopila tim više što se Vuk Karadžić na poticaj znamenitoga slavista Kopitara zdušno bavio jezikoslovljem te prikupio bogatu riznicu narodne književnosti koja je potom uzeta kao osnova za razvoj jezika. Vukovo stajalište moralo je prevladati jer je na razinu književnoga jezika uzdignuo živ narodni jezik koji je očuvao svoju čistoću dok je jezik dubrovačkih književnika 16. i 17. stoljeća bio mrtav jezik i već tada snažno prožet talijanskim sastavnicama. Te primjese s vremenom su toliko pustile korijen da je suvremeno dubrovačko narječje postalo takozvani »špageti-jezik«, to jest mješavina hrvatskoga i talijanskoga. Hrvati u to vrijeme nisu mogli lako doći u Hercegovinu koja je bila pod turskom vlašću, stoga je Vuku Karadžiću, koji je kao turski podanik te zemlje poznavao još iz djetinjstva te ih opetovano posjećivao i u njima skupljao sve više materijala, pripalo najistaknutije mjesto u razvoju zajedničkoga jezika, pogotovo jer je postao gotovo jedinom poveznicom između naroda kao jezičnoga vrela i književnosti. Zahvaljujući tomu srpski je utjecaj u jezikoslovlju također odnio prevagu.

[13] VIII-4, str. XXII-XXVIII.

Kod Hrvata i Srba politički su čimbenici imali odlučujuću ulogu pri izboru narječja koje će postati književnim jezikom. Tako su kajkavski Hrvati civilne Hrvatske izabrali ijekavsku štokavštinu koju zapravo gotovo uopće nisu znali. Gajev izbor bio je ispravan i razložan jer se tako doista književni jezik podudarao s najraširenijim govorom u narodu. Naime, otprilike dvije petine naroda služilo se tim govorom dok su se preostale tri petine raspodijelile na čakavštinu, kajkavštinu i ikavsku štokavštinu. Za razliku od Gaja zanimljivo je utvrditi da je Vuk za književni jezik izabrao narodni jezik manjine. Od pet milijuna Srba danas jedva 1,5 milijun govori štokavsko-ijekavskim narječjem i to u zapadnim krajevima, dok 3,5 milijuna govori štokavsko-ekavskim narječjem i to u središnjem dijelu, na sjeveru, i jugoistoku.

Ta neosporna činjenica pokazuje nam i političku tendenciju pri izboru književnoga jezika. Hrvati su odabrali narječje koje je tadašnjim političkim vođama, koji su govorili kajkavski, bilo strano, ali je bilo najraširenije. U tome se vidi nastojanje da se različitim političkim i etničkim utjecajima premosti nastalo jezično nejedinstvo te da se uspostavi jezično jedinstvo na temelju zdravoga većinskoga načela.

Međutim, kod Vuka Karadžića primjećuje se nastojanje da se izborom zapadnoga narječja srpski utjecaj što više pomakne prema zapadu. To nas ne čudi kod njega kao začetnika suvremenoga nacionalističkoga svesrpstva.

Htjeli bismo konstatirati da je namjera Hrvata isprva išla za tim da se dubrovački književni jezik uzdigne na razinu hrvatskoga književnoga jezika. No, nadmoć narodnoga jezika nad zapravo mrtvim književnim jezikom i znatna važnost Vuka Karadžića za razvoj jezika presudno su utjecali da taj razvoj posve krene u smjeru Vukovih zamisli. Tako je nastalo jezično jedinstvo.

Ipak valja naglasiti da su Hrvati ostali pri svojem izboru književnoga jezika jer on odgovara zdravome većinskome načelu. Kod Srba to nije slučaj jer se ondje sasvim neprimjetno dogodio suprotan razvoj. Na srpskome državnome području zaživjelo je ekavsko narječje kao prevladavajuće narodno narječje i posve potisnulo ijekavicu. Taj obrat dogodio se usporedno s porastom važnosti Srbije pa Vukovo stajalište u pogledu izbora narječja danas treba smatrati prevladanim. Danas Hrvati za književni jezik imaju starije narječje nego Srbi. Počela je diferencijacija u skladu s različitom etničkom pripadnošću i različitim političkim ciljevima, no strancu je ona teško uočljiva.

Smatramo da smo ispravno postupili kada smo začetniku svesrpskoga imperijalizma pripisali i to da se pri izboru književnoga jezika vodio svesrpsko-nacionalno-crkvenim težnjama. To je nedvojbeno tako. Od Vuka potječe tvrdnja da su samo čakavci pravi Hrvati, eventualno još i kajkavci koji su ipak više Slovenci nego Hrvati, a da su svi štokavci tobože Srbi. Kao osnova za tu teoriju poslužio je s jedne strane Porfirogenetov nauk o naseljavanju, a s druge strane Vuku, kao svakome Bizantincu, instinktivno urođena potreba da Latina, katolika, ako ne zbriše s lica zemlje, onda barem učini što manjim, neznatnijim i prezrenijim. Ta Vukova tvrdnja u spoju s još ne posve prevladanim učenjima Šafařika i Dobrovskoga još i danas služi kao temelj shvaćanju da su Bosna i Hercegovina jednako kao i Slavonija i Dalmacija jezično također srpske zemlje. Na str. 406 pokazali smo da se i znanstvenici ranga jednoga Leskiena još uvijek ne mogu osloboditi utjecaja bizantskih povijesnih krivotvorina premda je Miklošič još 1879. u svojoj *Fonetici* (*Lautlehre*) ovjenčanoj nagradom carske Akademije znanosti u Beču utvrdio da bosanski katolici štokavci govore hrvatskim jezikom.[14] Tu je na djelu i »čelični zagrljaj Bizanta« koji je jedna od najneobičnijih pojava suvremenoga doba i protiv kojega se argumentima razuma očigledno ništa ne može postići. Stoga nas ne treba čuditi što je bilo čak i Hrvata koji su priznavali da su Hrvati tobože prihvatili jezik Srba.

Zbog toga će biti prijeko potrebno definirati svojstva zajedničkoga književnoga jezika Hrvata i Srba. Nije nam poznato da je to itko pokušao učiniti na pravilan način koji po našemu mišljenju može biti pravilan samo onda ako se oslanja na ispravnu spoznaju etnografske povijesti jezičnoga područja. U IV. dijelu ove knjige utvrdili smo da su hrvatske zemlje Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Bosna i Hercegovina do konca 15. stoljeća etnički jedinstvene hrvatske zemlje u kojima se nakon turskoga osvajanja dogodio jak etnički pomak. Ono što se zbilo, vrlo je slično događanjima u Staroj Srbiji i Grčkoj kada su se pojavili Albanci i djelomice posve potisnuli srpsko i grčko stanovništvo. U spomenutim hrvatskim zemljama nastao je nov element najvećim dijelom podrijetlom s jugoistočnoga Balkana, pretežito balkanoromanske rase i pravoslavne vjere. Pod utjecajem hrvatske sredine i srpske narodne Crkve taj se element slavenizirao i pod utjecajem crkvene politike Pećke patrijaršije silno umnožio da bi se naposljetku, kao što smo utvrdili u šestome dijelu, pod utjeca-

[14] VIII-3, str. 391.

jem svesrpskoga pokreta tek u drugoj polovici 19. stoljeća i nacionalno-politički iščahurio u obliku srpstva.

Jasno je da je taj etnički pomak zacijelo bio od presudne važnosti i za jezik tih područja. Znakovito je također da ijekavsko-štokavski govor prevladava upravo na onim izvorno hrvatskim područjima koja su od 16. stoljeća primila novo pravoslavno stanovništvo, više ili manje izmiješano s katolicima i muslimanima. Također upada u oči da je najzastupljenije narječje kod Srba ekavica dok je izvorni govor Hrvata ikavica.

Sve to ne ostavlja mjesta sumnji da je sadašnji književni jezik Hrvata i izvorni jezik Srba jezična mješavina Hrvata i novoga elementa koji će se poslije posrbiti. Takve jezične mješavine često nastaju na područjima na kojima su uslijed etničkoga pomaka postojao trajan suživot različitih elemenata. Tako primjerice u zapadnoj Rusiji postoji mješoviti poljsko-rutenski jezik. Dva glavna obilježja obaju narječja, hrvatski izgovor na *i* te srpski izgovor na *e*, stopila su se u dvoglas *ije* pa je tako uz ikavicu i ekavicu nastala ijekavica.

Na razinu književnoga jezika uzdignut je jezik onoga kraja na kojemu je spomenuta mješavina najdulje trajala i bila najintenzivnija, a to je Hercegovina. Još u vrijeme Nemanjića ondje se osjećao jak srpski utjecaj. Nakon propasti države Nemanjića u 15. stoljeću ponovno prevladava bosansko-hrvatski utjecaj. Bježeći od progona Mađara, tamo prodiru bogumili koji su, kao što smo utvrdili, govorili ikavski. Osim toga, ondje se vrlo rano javljaju i balkansko-romanski utjecaji jer je dokazano da je Crna Gora bila područje intenzivnoga romanskoga prodora. Tu činjenicu priznaju već i Srbi; skrećemo pozornost na navod na str. 258-259 u kojemu se izrijekom kaže da je književni jezik zajednički dragulj srpskoga i hrvatskoga naroda »stvoren u jezgri u kojoj je križanjem Slavena i Vlaha nastala srž srpskoga naroda«. Kako se u tim krajevima ponaša pravoslavno stanovništvo i potiskuje katoličke Hrvate, vrlo je poučno u jednome članku opisao S. Vulović.[15] svojevrsna je ironija da je zahvaljujući putopisu jednoga Rusa, P. A. Tolstoja, dokazano da se pravoslavno stanovništvo u Boki Kotorskoj počinje javljati tek od 17. stoljeća, a da se autohtoni katolici u tim tobože srpskim zemljama izrijekom nazivaju Hrvatima (»*nazivajutsja Hervati*«). Stoga smo uvjereni da je jezična mješavina koja je stvorena u Hercegovini — možda posredstvom pravoslavne Crkve koja je ondje imala svoje sre-

[15] VIII-6.

dište — sa širenjem pravoslavne crkvene organizacije 1557. (godina osnutka Pećke patrijaršije) nastavila napredovati prema zapadu. A kako je napredovalo uništavanje hrvatskih čakavaca u njihovu središtu naseljavanja, tako je napredovala i ijekavska štokavica koju je preuzimalo novo stanovništvo kao i ostaci Hrvata. Tim potiskivanjem Hrvata iz njihova središta naseljavanja može se također objasniti zašto je čakavština ograničena na tako usko područje. Ona se mogla održati samo u onim krajevima u koje novo stanovništvo nije dospjelo, na dalmatinskoj obali, u priobalju civilne Hrvatske i na otocima.

Tako bi se ijekavica mogla objasniti kao proizvod miješanja hrvatske ikavice i srpske ekavice. Još nam ostaje istražiti daje li štokavština tom idiomu obilježje srpskoga jezika. Čakavština koja se nekoć prostirala do zapadne Srbije i Crne Gore također nije jedinstvena, nego pokazuje znatne regionalne razlike. Tako se upitna zamjenica ne izgovara posvuda *ča*, nego i *če* i *čo*, što odgovara češkome i poljskome »co«. No, katkada se i u štokavskome umjesto *što* izgovara *šta*. Očigledno je da su u jeziku *ča* ili *čo* jednostavno zamijenjeni upitnim zamjenicama *šta* ili *što* dok je jezik leksički i naglasno i dalje ostao čakavski što se djelomice sačuvalo do danas. Profesor Šurmin čak je i u današnjem sarajevskom narječju domaćih katolika i muslimana nedvojbeno utvrdio ostatke čakavštine.[16]

Glasovi »št« prema glasovnim su zakonitostima karakteristični kako za starobugarski (crkvenoslavenski) tako i za novobugarski jezik u kojemu glasovi »št« i »zd« zamjenjuju hrvatske i srpske glasove »ć« i »đ« (ćirilično ћ i ђ)[17] tako da riječi »pića«, »peć« (hrana, stijena) na bugarskome glase »pišta«, »pešt«. Dakle, pretvorba »ča« i »čo« (koji se doduše pišu tvrdo, ali ih čakavci izgovaraju vrlo meko »ća« i »ćo«) u »šta« i »što« dogodila se prema bugarsko-slavenskome fonetskome pravilu. To će nas tim manje začuditi kada smo utvrdili da balkansko-romanski nomadski element dobrim dijelom potječe iz nekadašnjega bugarskoga područja i nedvojbeno je sa sobom povukao i bugarsko-slavenske elemente. To objašnjava zašto je Miklošič kod istarskih Rumunja, takozvanih Ćića, još u svoje doba zabilježio brojne bugarske riječi[18] što neosporno upućuje na doseljavanje s područja bugarskoga jezika. Tvrdimo da to

[16] VIII-7.

[17] VIII-5, str. 9, zatim VIII-4, str. XXVIII-XXIX.

[18] IV-27, str. 2.

isto vrijedi i za velik dio Romana naseljenih u hrvatskim zemljama čijom je selidbom uporaba »što« postupno potisnula uporabu »ča«.

Dakle, tvrdnja da je štokavština zaseban srpski idiom valjana je jednako koliko i tvrdnja da je pravoslavlje najstarija vjeroispovijest u Bosni, da pravoslavci čine petinu stanovništva Bosne i tome slično.

Ako se naša tvrdnja o jakome utjecaju balkanskoga romanstva na stvaranje današnjega hrvatskoga i srpskoga jezika temelji na istini, tada se tragovi toga moraju moći nalaziti i u jeziku. Vrlo kratko želimo dokazati da glasovnom i morfemskom tvorbom današnjega hrvatskoga jezika i srpskoga jezika nedvojbeno upravljaju neke zakonitosti romanskih jezika. Budući da se ne sjećamo da smo o tome ikada išta pročitali, tu ćemo temu obraditi posve samostalno.

1. Čakavsko i kajkavsko narječje vrlo često na kraju riječi imaju palatal *l* i to ne samo u imenicama, primjerice u riječi oral (kajk. orel = orao), nego osobito često u glagolskome pridjevu radnom muškoga roda. On u čakavskome i kajkavskome glasi: *imal, videl, primil, bol, čul.*[19] Štokavsko narječje nikako ne trpi *l* na kraju riječi pa ga mijenja u *o*, stoga su štokavski oblici: orao, imao, video, primio, bo, čuo. To je isto fonetsko pravilo po kojemu od *capel* u francuskome nastaje *chapeau*, od *bel* nastaje *beau* i tako dalje. Isto fonetsko pravilo postoji i u talijanskome, samo što se *l* na kraju riječi ne pretvara u samoglasnik, nego mu se samoglasnik dodaje (capello, bello itd.).

2. U čakavskome i kajkavskome narječju često se koristi grleni glas *h* i jasno se izgovara. U štokavskome, osobito kod Srba, nedvojbeno postoji nesklonost tom glasu, napose u genitivu množine, u prvome licu imperfekta i aorista, naprimjer ženah, vidjeh, mogoh i tako dalje. Čakavci i kajkavci u genitivu množine izgovaraju *h* vrlo oštro, štokavci danas više ne, nego govore i pišu žena, s dugim *a* koje naznačava izostavljeno *h*. Međutim, ijekavski Srbi čak i u imperfektu i aoristu gotovo bez iznimke više ne izgovaraju to *h*. Čak i u turskim imenima u kojima se *h* (ch) izgovara vrlo oštro (zbog semitskoga guturalizma), naprimjer Ahmet, Hamdija, Hilmija, Srbi pretežito izgovaraju i pišu: Amet, Amdija, Ilmija. Riječi uho, muha Srbi izgovaraju i pišu uvo, muva samo kako bi izbjegli glas *h*.

[19] Usp. VIII-4, str. 559-560.

Potiranje glasa *h* romanska je fonetska zakonitost vidljiva kako u talijanskome tako i u francuskome jeziku. Latinski *honor* = čast u talijanskome glasi onore, u francuskome honneur pri čemu se *h* piše, ali se ne izgovara.

3. U čakavskome i kajkavskome kaže se: hoću piti. Pritom se rabi infinitivni oblik zajednički svim arijskim narodima. Međutim, Srbin tako ne govori. On će upotrijebiti finalni veznik i reći: hoću da pijem. Taj se oblik ne javlja samo u srpskome, nego i u bugarskome, u rumunjskome (*eu vreu se bau)* i u grčkome (*felo na pio:* ἐθέλω νὰ πίω), također na albanskome, dakle kod svih naroda koji su također balkansko-romanske krvi. Taj oblik koji je možda stvoren po uzoru na latinski finalni *ut* (*volo ut bibas*) nekoć je među Hrvatima bio prilično nepoznat, ali je s porastom srpskoga utjecaja sve više u uporabi.

Te jezične i fonetske zakonitosti s nedvojbeno romanskim obilježjima više ne ostavljaju mjesta sumnji u ispravnost naše teorije o balkanskim Romanima.

Sada smo vidjeli kako se razvijao zajednički jezik Hrvata i Srba. On je posljedica povijesnoga razvoja tijekom kojega je jedan strani element prodro u hrvatska područja i najvećim dijelom potisnuo Hrvate. Zbog političke oportunosti Hrvati su morali kao književni jezik prihvatiti narječje koje je nastalo miješanjem njihova praidioma, čakavštine, sa stranim elementima, no koji im je svojim fonetskim i morfološkim zakonitostima u mnogočemu bio stran.

Pa ipak, iz činjenice da Hrvati i Srbi danas imaju isti književni jezik ne može se izvoditi zaključak da su oni jedan narod, baš kao što ni Danci i Norvežani nisu jedan narod premda imaju isti književni jezik. Uostalom, ta dva jezika ponovno se razilaze i samo ovisi o razvoju političkih prilika na Jugu hoće li doći do potpunoga razlaza čiji se začeci već jasno naziru.

3. Stanje i odnos snaga dvaju naroda

Želimo li racionalno prosuđivati južnoslavensko pitanje, u prvome redu moramo dobro poznavati odnose snaga dvaju naroda, veličine s kojima moramo računati. Da bismo to postigli, dva ćemo naroda promotriti s triju motrišta: njihovo stanje i njihove odnose snaga promotrit ćemo s političkoga, kulturnoga i gospodarskoga motrišta.

Što se tiče političkoga odnosa snaga, prva osnova za prosudbu toga pitanja brojčana je veličina dvaju naroda. U prvome poglavlju ovoga dijela namjerno smo se iscrpno pozabavili tim pitanjem jer su upravo u toj točci Srbi

uspjeli obmanuti cijeli svijet tako da čak i veličine poput jednoga Leskiena — a on nije jedini — tapkaju u mraku. Pravi brojčani odnos između Hrvata i Srba jest 4 : 5. Hrvati su prema tome brojčano nešto slabiji, no brojčani odnos nipošto nije takav da bi se položaj Hrvata mogao nazvati lošim. Unatoč tomu, kada je riječ o političkoj snazi, Srbi su u odnosu na Hrvate znatno nadmoćniji. Kratko i pregledno sažet ćemo čimbenike koji su u tome odigrali važnu ulogu, no bavit ćemo se samo onima koji su postojali do rata jer zasad se ne može procijeniti kakvo će stanje nastati nakon rata.

Srbi su imali dvije samostalne države koje su se, bez obzira na sve svoje manjkavosti, kao dva prirodna središta nadmetale tko će više pomagati srpstvu izvan zemlje i povezati ga u veliku cjelinu. U šestome dijelu knjige jasno smo pokazali što je trebao značiti službeni naziv »Kulturno ujedinjenje svih Srba«. Osim toga, te dvije države uvijek su nalazile sredstva kojima su ta nastojanja i financijski pomagale. Ako bi ponestalo sredstava, katkada bi pripomogla Rusija jer posrijedi nije bilo samo ostvarenje nacionalnih, nego i konfesionalnih ciljeva, a Rusija kao vodeća pravoslavna sila za njih je uvijek morala imati novca. U tim dvama središtima, od kojih je Srbija u posljednje vrijeme neosporno odnijela prevagu, rađale su se glavne ideje prema kojima se ravnala sveukupna kulturna, gospodarska i socijalna politika Srba u inozemstvu pa i u Austro-Ugarskoj. U Monarhiji još uvijek ne postoji pravilna predodžba o tome u kojoj je mjeri Srbija vladala Srbima u inozemstvu i kako su je oni slijepo slijedili. Sredstvo te vlasti konfesionalne je naravi, a upravo se to nije shvaćalo.

Sve je to nedostajalo Hrvatima. Hrvatski Pijemont bila je Hrvatska-Slavonija, zapravo samo onaj njezin dio koji Turci nikada nisu osvojili. Odande je potekao nacionalni pokret. U VII. dijelu pokazali smo kakvo je bilo stanje u Hrvatskoj. Činjenica je da se od 1868. uz iznimku Mažuranićeva razdoblja (1873.—1880.) uvijek vladalo nauštrb Hrvata. Prilike su također bile takve da je država smatrala kako se mora suprotstaviti širenju hrvatskoga nacionalnoga pokreta na druga područja. To stanje osobito smo opisali u Bosni u kojoj je Monarhija uspjela spriječiti širenje hrvatskoga, ali ne i srpskoga političkoga utjecaja. Posljedice toga vidimo danas. Tako Hrvati nisu imali nacionalno središte koje bi bilo onako sposobno djelovati kao što je bilo srpsko pogotovo jer nisu imali diplomaciju, vlastitu konzularnu službu, a time ni doticaja s inozemstvom, nisu raspolagali informacijama ni stajalištima pojedinih nacija i tako

dalje. Stoga su Hrvati uvijek bili slabije obaviješteni, na raspolaganju su imali manje sredstava, povrh toga zbog tadašnjih prilika bili su onemogućeni razvijati i koristiti čak i one već postojeće snage.

Drugi čimbenik bio je taj što obje srpske države predstavljaju zatvoreno, srpsko-nacionalno područje[20] dok danas ne postoji hrvatsko područje bez primjesa srpskoga stanovništva. U Hrvatskoj-Slavoniji Srbi čine 24,6%, u Dalmaciji 16,3%, u Bosni 43,4% stanovništva. Iz toga proizlazi da se srpske države mogu ravnati samo prema srpskim stajalištima, no to ne može biti slučaj i kod Hrvata jer uvijek moraju računati sa srpskim manjinama. Stoga Srbi u svojoj politici imaju slobodu odlučivanja koja Hrvatima posvema nedostaje. Srbi se uvijek mogu miješati u hrvatske poslove, ali Hrvati nikada u srpske. To je zapravo idealno stanje za nastojanje kakvo je srpsko. Međutim, Hrvatima je ono slaba točka čiju važnost ne treba podcijeniti.

Nadalje, valja uočiti da od 1867. Hrvati pokazuju silaznu tendenciju, a Srbi uzlaznu. Nastojali smo pokazati kako je do toga došlo i kako je duh iskvarenoga smisla dualizma uvijek pokazivao sklonost da politički smjer u Monarhiji okrene protiv Hrvata.

Gotovo stalni sukob Hrvata s državnom vlašću paralizira njihove snage koje jalovo kopne. Hrvate ne treba štedjeti prigovora da im je politika uglavnom bila loša. Međutim, ako je neki narod zabrazdio na stranputicu kao Hrvati nakon 1868., tada ga iz toga položaja mogu izbaviti samo iznimne ličnosti, a njih Hrvati tada nisu imali.

S druge pak strane za Srbe je od 1830. stanje bilo iznimno povoljno. Međunarodna diplomacija stalno im je pogodovala u odnosu na Tursku jer se vladavina Turske u Europi smatrala nemogućom. Osim toga, Austro-Ugarska i Rusija počele su se nadmetati oko utjecaja na Balkanu pa je Srbija zahvaljujući svojoj vještoj politici uvijek mogla uživati potporu ili jedne ili druge velesile. Ne treba previdjeti da je i u Austro-Ugarskoj od 1868., a osobito u Hrvatskoj-Slavoniji od doba Khuena, položaj Srba postao mnogo ugodniji i da je nakon Kállayeve smrti otvoreno oslanjanje na Srbe počelo i u Bosni, a nakon kratke stanke izazvane aneksijom ponovno se nastavilo.

[20] Brojčano to nije točno jer u Srbiji postoje Rumunji i Albanci, a u Crnoj Gori također Albanci, no oni nemaju političku težinu.

Tako je od 1860. politička moć Srba neprestance rasla i bitno prerasla političku moć Hrvata, tim više što su Srbi sa svojim svesrpskim pokretom od 1860. polučili znatan uspjeh. Budući da je sve do aneksije opasnost toga pokreta širokim slojevima Monarhije ostala gotovo posve nepoznata, Srbi su u Monarhiji nailazili gotovo isključivo na potporu, u svakom slučaju više nego Hrvati. Tako su od 1860. za srpsko-nacionalnu ideju uspjeli pridobiti široke mase pravoslavaca, a tu činjenicu Srbi pod svaku cijenu žele prikriti i prikazati kao da se novoposrbljeno stanovništvo oduvijek nazivalo Srbima. Tragično je samo to što su u tome prečesto uživali izravnu potporu državne vlasti, primjerice u Hrvatskoj-Slavoniji. Ostaje dakako upitno je li državna vlast mogla spriječiti takav razvoj događaja. Mi u to sumnjamo i to zato što on gotovo isključivo nastupa u crkvenome ruhu pa mu je iznimno teško doskočiti. U svakom slučaju, Mažuranićeva i Kállayeva iskustva ne govore u prilog tomu da se moglo računati s izvjesnim uspjehom. No, tom se pokretu u najboljem slučaju moglo otupiti opasnu oštricu kao što je to dosad najbolje pošlo za rukom Mažuraniću.

Naposljetku ne smijemo previdjeti još jedan čimbenik moći na području politike koji situaciju uvijek okreće u korist Srba: to je njihova narodna Crkva. U petome i šestome dijelu ove knjige tim smo se problemom bavili toliko iscrpno da je sada suvišno na to trošiti riječi. Snažniji, bezobzirniji, beskrupuloznij, vlastohlepniji i umno življi pojedinac važna je sastavnica nacionalne politike, no te osobine Srbi zahvaljuju isključivo svojoj Crkvi koju rado svojataju kao svoju nacionalnu zaslugu kao što svoju Crkvu općenito skrivaju u pozadini, no to je već vrlo bizantska metoda. Postoje i ozbiljni znanstvenici poput primjerice Heinricha Schwickera koji bi posve ozbiljno htjeli Srbe proglasiti najdarovitijim slavenskim narodom.[21] Takvo shvaćanje tada su preuzeli i u praksi primijenili i neki vodeći političari poput baruna Buriána. Tomu se odlučno moramo suprotstaviti. Srbi, istini za volju, jesu ostvarili začuđujuća postignuća, no samo na području širenja vlastite moći i onoga što im je za to bio potrebno. Kulturne vrijednosti izvan toga kruga oni nikada nisu stvorili, niti će to ikada moći jer su svojom pripadnošću Bizantu vječno osuđeni na posvemašnju bizantsku kulturnu sterilnost.

[21] VIII-30, str. 328. Poglavlje o Srbima u Hunfalvyjevoj knjizi obradio je upravo profesor Schwicker. Usp. str. XVI.

Neki također tvrde da su Srbi bolji političari od Hrvata. U pojedinačnome slučaju to može biti točno. U svakom slučaju oni su neusporedivo pokretljiviji, agresivniji, lukaviji, dosjetljiviji. Međutim, je li sva ta vlastohlepna politika koja neprekidno dovodi do lomova, kao što vidimo i u ovome strašnom ratu, zapravo i bolja, u to se usuđujemo sumnjati. Dapače, tvrdimo da nam je još uvijek draža ona tvrdokorna iako često bespomoćna obrambena politika Hrvata.

U svakom slučaju Srbi svojoj Crkvi i u političkome pogledu duguju mnogo više no što se obično misli. Posredstvom Crkve Srbi su sve do danas sačuvali tradiciju bizantski uglađene politike i diplomacije koja se služi najprofinjenijim sredstvima. Svaki je Srbin rođeni diplomat i političar i to stječe crkvenim odgojem. Odatle i njihova zamjetna postignuća na području diplomacije. Rasadnik te političke rutine crkvene su i školske općine pri čemu laici sudjeluju u crkvenoj upravi, a u borbama za utjecaj koje vode sa svećenstvom dobivaju prvu poduku iz bizantskoga političkoga umijeća. Ondje stječu i poduku iz umijeća političkoga opsjenarstva koje smo u ovoj knjizi često susretali.[22] Također smo vidjeli kako su pravoslavni svećenici i crkveni ideali postali uzorima nacionalnih težnja. Ovdje skrećemo pozornost na Pećku patrijaršiju i činjenicu da se ideja novosrpske države najprije rodila u glavi karlovačkoga mitropolita Stratimirovića. Ono što će zasigurno zaprepastiti svakoga promatrača, kod Srba je nevjerojatno brzo širenje političkih ideja, novih shvaćanja i tako dalje. Širitelji toga jesu Crkva, njezina organizacija i svećenstvo. Budući da crkvene težnje uvijek idu ukorak s nacionalnim težnjama, svaka politička ideja ima i vjersku primjesu pa ju može razumjeti i prihvatiti i najneukija osoba. Zbog toga za političku borbu Srbi mogu mnogo brže nego Hrvati mobilizirati kudikamo veće mase i šire slojeve stanovništva.

Već smo naglasili da su kod Srba država i narod proizvod narodne Crkve dok su država i narod kod Hrvata proizvod narodnoga plemstva. Dogodilo se, međutim, da je Crkva ostala uz narod dok narodno plemstvo od 1868. napušta hrvatsku politiku, a građanski krugovi preuzimaju narodnu politiku. Time na hrvatsku političku pozornicu stupa jedan nov element — bez političke naobrazbe i tradicije — od čega će nakon 1868. teško bolovati hrvatska politika. Tu misao nalazimo u jednome članku hrvatskoga seljačkoga vođe Stje-

[22] O »vještinama« pravoslavnoga svećenstva usp. III-14, str. 248.

pana Radića u kojemu se žali što Hrvati nemaju političke tradicije. Čini se, međutim, da autoru nije jasno kako da si u društveno-političkome smislu objasni taj nedostatak. Stoga pretjerani demokratizam nipošto nije naštetio Srbima koliko Hrvatima jer su unatoč njemu sačuvali svoje crkveno to jest teokratsko vodstvo dok je on kod Hrvata otuđio plemstvo od narodne politike.

U kulturnome pogledu Hrvati su do početka osamdesetih godina 19. stoljeća u odnosu na Srbe bili nedvojbeno kulturno nadmoćni. U starijim spisima Hrvati se s pravom spominju kao najkulturniji južnoslavenski narod. Kritičnim obratom hrvatske politike 1881. u vrijeme Pejačevića, o čemu sam već pisao, počinje zamjetno kulturno propadanje Hrvata pa ih Srbi prestižu. Silazna tendencija prelazi s političkoga također na kulturno područje i to kako na područje prave kulture tako i na civilizaciju (tehničku kulturu).

Proučavajući razloge toj pojavi, zadovoljavajuće objašnjenje našli smo u jednoj inteligentno napisanoj brošuri hrvatske ratne literature *Svjetski rat i Hrvati.*[23] Krivnja se pripisuje vladi bana Khuen-Héderváryja odozgo te svojstvima takozvane Stranke prava (Starčevićeve stranke) odozdo. Unatoč svojoj neprijepornoj darovitosti Khuen-Héderváry je bio posve neproduktivan i negativan duh. Nije imao smisla ni volje za stvaranje stvarnih vrednota u kulturnome i gospodarskome životu. Tako je njegova era pala kao mraz na još mlad i nerazvijen kulturni, gospodarski i društveni život hrvatskoga naroda. Autor zatim dokazuje kako hrvatska Stranka prava nikada nije imala vlastiti kulturni i gospodarski program što je razvidno iz činjenice da je 1909. (točnije 15. listopada 1911.) preuzela program kršćansko-socijalne stranke jer dotad nije imala vlastiti program. Autor potom objašnjava: »Tvrdimo dakle, da je zastoj i nazadovanje hrvatskoga naroda na spomenuta tri važna polja narodnoga života imalo svoj zadnji uzrok u tome, što je grof Khuen, koji je kroz 20 godina potpuno dominirao upravom zemlje, bio duh potpuno negativan i neproduktivan, čija je vlada na tim poljima radila samo toliko, koliko je bilo najnužnije. — Stranka pako, koja je preko tri decenije imala vodstvo duhova u narodnom životu i čija bi zadaća bila kao korektiv manjkavoj politici vladinoj, za rad na tim trim poljima nije imala nikakva programa, ni plana, ni smisla, te da dosljedno tome nije sama radila, a ni mogla vršiti pritisak na vladu, da ona nješto stvara. ... — I tako je kroz preko dvadeset godina, za kulturna, socijalna i gos-

[23] VIII-8.

podarska pitanja trajao nemar odozgo, neshvaćanje i manjak jasnih ciljeva odozdo. Tradicije i početci iz doba preporoda nisu bili tako jaki, da bi tu dugu kušnju mogli podnijeti, i sve trgnu u nazadak.«[24]

Smatramo da je takvo shvaćanje sasvim ispravno. Uprava čija je primarna zadaća nasilno očuvanje političkoga stanja kojemu se većina naroda svim silama protivi, može učiniti vrlo malo ili ništa za napredak naroda jer ne postoji prijeko potrebno suglasje između naroda i uprave.

Budući da je Hrvatska-Slavonija bila narodno središte Hrvata, a Dalmacija i Bosna bezuvjetno su morale odande uvoziti kulturne elemente, propast Hrvata ubrzo se prenijela i na Dalmaciju i Bosnu.

Stanje je kod Srba bilo sasvim drugačije. Njihove dvije zemlje nisu se nepovoljno razvijale usprkos unutarnjim krizama. Ovdje već spomenuta odlučnost i brz tempo razvoja dolaze do izražaja osobito na gospodarskome području, a s porastom blagostanja rasla je i kulturna razina. Iako procjenjujemo da su prosječne kulturne potrebe u Srba niže nego u Hrvata, rastuća tendencija i ambiciozne težnje Srba vrlo su uočljivo utjecale na njihov kulturni razvoj. Srbi su bili dovoljno pametni da kulturu ispravno procijene kao sredstvo moći pa se dogodilo da su zajedno sa svojim političkim zahtjevima iskazali i znatnu kulturnu ambiciju koja je urodila plodom. Ta činjenica mnoge je zavela da Srbe općenito, a poglavito bosanske Srbe, sagledaju boljim očima negoli što zaslužuju. Uzajamna povezanost tih težnja vjerojatno je tek rijetkima jasna. Da bismo oprimjerili kako je upravo imperijalistički moment također djelovao poticajno, navest ćemo činjenicu da je famozno svesrpsko povijesno djelo Sime Lukina Lazića *Srbi u davnini* u najkraćem roku prodano u 6000 primjeraka što je vrtoglavo visoka brojka s obzirom na to da u Hrvatskoj živi jedva pola milijuna Srba.

Na jednom se području silazna tendencija Hrvata pokazala osobito žalosnom — u školstvu. Prije rata u Hrvatskoj-Slavoniji bilo je 53% nepismenih, u Dalmaciji 80%, u Bosni i Hercegovini 75% dok ih je u Srbiji bilo samo 62%. U Srbiji (prije balkanskih ratova) postojale su 1272 pučke škole na 48.000 km^2. U Hrvatskoj-Slavoniji, Dalmaciji i Bosni-Hercegovini, na ukupno otprilike 107.000 km^2 bilo je samo 2035 pučkih škola.

[24] Isto, str. 61.

U Hrvatskoj-Slavoniji između 1908. i 1914. nastupila je prava kriza školstva. Hrvatski učitelji primaju standardnu plaću u iznosu od 58 kruna mjesečno. Zbog financijskih neprilika u zemlji ni učiteljske plaće nisu mogle rasti. Ta takoreći nemoguća novčana naknada imala je za posljedicu da su učitelji velikim dijelom napuštali to zanimanje, a podmlatka nije bilo. Stoga su se zbog nedostatka učiteljskoga kadra neke škole morale zatvoriti, a preostali učitelji radili su bezvoljno. Visoka razina hrvatskih škola iz Mažuranićeva doba silno se srozala. Poznat nam je karakterističan povik jednoga hrvatskoga učitelja: »Ako nas plaćaju kao kočijaše, ne mogu od nas ni očekivati više negoli od kočijaša.« Dobro možemo zamisliti kako su se takve prilike u školama Hrvatske-Slavonije odrazile na cijeli hrvatski narod.

Što se tiče gospodarskih prilika, moramo voditi računa o već spomenutoj činjenici da su Srbi među Slavenima neosporno najbolji trgovci. To pitanje dugo nas je zaokupljalo, a na str. 265 već smo utvrdili da se trgovački dar Srba temelji na njihovu nomadskome karakteru. No, postoje još dva važna čimbenika: kao što su Židovi[25] u svojoj vjerskoj misli tako su Srbi u svojim vjerskim ustanovama, u svojim crkvenim općinama, u čijoj su upravi sudjelovali laici, imali odgojne zavode za dobro gospodarenje. Iz iskustva nam je poznato da srpske crkvene općine posuđuju novac s kamatom koja nije uvijek niska. Gospodarenje novcem također je bilo sastavni dio upravljanja crkvenom imovinom i svima koji su sudjelovali u upravljanju crkvenom imovinom to je bila vježba. Stoga je za Srbe vrlo karakteristična posebna bliskost s novčanim poslovanjem u čemu oni uvelike nadmašuju Hrvate. Međutim, to kod Srba također ima za posljedicu da njihovi trgovci odveć rado trguju novcem pa se to često izrodi u lihvu. Treći je čimbenik vrsna trgovačka tradicija. Potkraj 18. stoljeća u cijeloj Austro-Ugarskoj, a osobito na njezinu jugu, naseljavaju se levantski trgovci, po nacionalnosti Grci ili Cincari (makedonski ili epirski balkanski Romani), no po vjeroispovijesti pravoslavci. Zahvaljujući svojoj poslovnoj vrsnoći posvuda su stjecali bogatstvo i ugled, primjerice u Beču Dumbe, Sine, Spire, Todesci i drugi. Dok su se oni koji su se nastanili u Beču ponijemčili, oni koji su od 1860. do 1900. živjeli na Jugu isključivo su se posrbili čak i kada su živjeli u posve hrvatskoj sredini. Poznata nam je primjerice obitelj Gavella,

[25] Usp. VI-12. Poglavlje »Die Bedeutung der jüdischen Religion für das Wirtschaftsleben«. Usp. također str. 186-201 u ovom djelu.

nastanjena u Zagrebu dulje od 100 godina, koja je izvorno grčka, a danas srpska. To je upravo ona »neodoljiva asimilacijska snaga« Srba koja se sastoji u tome da svatko tko stupi u savez srpske narodne Crkve prije ili poslije mora postati Srbinom. Posrbljivanjem tih Levantinaca Srbi su za svoju nacionalnu ideju pridobili ne samo mahom imućne ljude, nego su stekli i tradiciju trgovačke rutine prokušane u praksi. Posljedica potrebe pravoslavaca za odvajanjem od drugih i njihove snažne uzajamne solidarnosti jest to da pravoslavni trgovac prima samo pravoslavce kao trgovačke namještenike, a samo u nuždi zapošljava inovjernike. Tako su uspješne trgovine tih Levantinaca postale rasadnicima budućih srpskih trgovaca, a kao što smo vidjeli, Srbi za to zanimanje imaju dobre rasne ali i vjersko-povijesne predispozicije. Također smo vidjeli kako su zahvaljujući svojem trgovačkom razvoju Srbi početkom 19. stoljeća postali utjecajni u južnoj Ugarskoj (usp. str. 323-324). Sličan se razvoj sada zbiva na cijelome Jugu gdje Srbi uglavnom zbog svoje trgovačke nadmoći pokazuju tendenciju gospodarskoga i političkoga rasta.

Prilike kod Hrvata posve su suprotne. Ma koliko takav zaključak uvjerenom katoliku bio gorak, ne može se osporiti iskustvena činjenica da katoličke države i narodi pokazuju sklonost gospodarskoj zaostalosti. To također vrijedi za Hrvate. Nije da Hrvati nemaju dara za trgovinu. Tko pozna čakavske primorske trgovce, zasigurno osjeća puno poštovanje prema njihovoj sposobnosti i poduzetnosti bez obzira na izvjestan njima svojstven konzervativizam. Hrvat Mihanović (iz dalmatinsko-hrvatske plemićke obitelji Mihanovića) najveći je brodovlasnik u Latinskoj Americi. Hrvat katolik conte Lukešić iz Boke u drugoj je polovici 19. stoljeća u Cardiffu imao glavnu riječ u engleskoj trgovini ugljena. No, Hrvati kao cjelina ne pokazuju gospodarski polet. Naprotiv, ne može se ne primijetiti gospodarsko nazadovanje.

Smatramo da je ta pojava u vezi s političkom propašću Hrvatske nakon 1867. godine. Od 1848. do 1867. Hrvatska-Slavonija ekonomski se vrlo lijepo razvijala. Hrvati su imali vrlo razvijenu trgovinu, a Sisak, Rijeka i Senj bili su glavna trgovačka središta. Kućna industrija posvuda je cvjetala. U Kraljevici (Porto Ré) postojala su vrlo popularna brodogradilišta u kojima su se marljivo gradili veliki i manji jedrenjaci. Hrvatski jedrenjaci plovili su svim morima, uostalom poznato je da se Hrvati ubrajaju među najbolje mornare na svijetu. Zemljom su se prostirale kvalitetne ceste. Opustjela sela na Lujzijani od Rijeke do Delnica još uvijek svjedoče o nekoć živome prometu. Savom, Dravom i Ku-

pom plovili su mnogobrojni tegljači i parobrodi. Istodobno s političkim neuspjehom Hrvata 1867. dogodila se i velika promjena tehničkih osnova gospodarskoga života: u industriju se uvodi parni stroj, a u promet željeznica i prekooceanski parobrod. Ono što je dotad postojalo, počelo je propadati, a silazna tendencija Hrvata nije bila sposobna naći zamjenu koja je zahtijevala više organizacije, kapitala i energije. Tako je gospodarska snaga Hrvata polagano kopnjela.

Pa ipak, Hrvatima se ne može oprostiti dobar dio krivnje za vlastiti nazadak. Narodu svojstvenom upornošću prvo su htjeli ispraviti državnopravne nedostatke iz 1867., vodili su sterilnu državnopravnu politiku, a zanemarivali plodonosnu djelatnost na području gospodarstva i prometa. Jedino što ih je još zanimalo, bila je borba protiv Srba koju su vodili prema istoj šabloni ne primjećujući da sve više zaostaju.

To je važan moment jer nasuprot gospodarskom usponu Srba stoji posrtanje Hrvata. Srbi ne bi bili vješti političari kada ne bi iskoristili takvu konjunkturu. Zaštićeni svojim povlaštenim položajem, Srbi su pod Khuenovom vlašću izgradili uzornu gospodarsku organizaciju sa sjedištem u Zagrebu koja je uspješno pokrivala cijeli jug Austro-Ugarske. Osnovali su »Srpsku banku« koja je već izrasla u banku srednje veličine (usp. str. 347), zadrugu »Privrednik« koja se bavi posredovanjem radnih mjesta u trgovini i industriji, daje ekonomske obavijesti, ukratko bavi se najintenzivnijim iskorištavanjem ekonomske konjunkture u korist srpstva. Budući da je cjelokupna politika Srba, a smatramo da smo to dokazali, osvajačka politika, tako je i njihova gospodarska politika poprimila osvajački karakter s neskrivenim ciljem da po mogućnosti prigrabi sve gospodarske izvore na Jugu. Na sve položaje koji su se oslobodili posrtanjem hrvatstva nastojali su postaviti svoje ljude. Budući da su imali unutarnje preduvjete za gospodarsko natjecanje i da su zaista bili u usponu, a i naša ih je državna vlast odveć često najizravnije podupirala i to nauštrb Hrvata, oni su postupno došli do opojnoga uvjerenja kako više ništa ne stoji na putu konačnome ostvarenju njihovih ciljeva. Primjer te apsolutne pobjedničke svijesti već smo naveli na str. 258-259. Ta srpska pobjednička svijest bila je posvuda primjetna i postala je psihološkim čimbenikom srpskoga pokreta. Uspjeh uvijek ulijeva snagu pa je njihov rad doživio rijetko viđen uzlet i polučio znatan uspjeh. Tu osvajačku tendenciju srpske gospodarske politike u hrvatskim zemljama valja imati na umu ako želimo razumjeti zašto su se protusrpski izgredi

1895. i 1902. u Zagrebu te 1914. nakon atentata u Sarajevu uvijek osobito žestoko obrušavali na srpske trgovine. Neka nitko ne misli da je to samo zato što su trgovine lakše dostupne. Ne, dublji su razlozi tomu! Svjetina je u Zagrebu i Sarajevu osjećala da je srpski trgovac pionir srpskoga osvajačkoga prodora pa je zbog toga svoj bijes u prvom redu iskalila na njemu.

Na svim se područjima primjećuje: Srbi koji su ionako bili u povlaštenu položaju, nakon 1867. svoju priliku vide u pogoršanom položaju Hrvata u Monarhiji i to najizravnije iskorištavaju za vlastite probitke i ostvarenje svojih planova.

4. Pretpovijest težnji Hrvata i Srba za ujedinjenjem

U povijesti Hrvata i Srba do 19. stoljeća gotovo da ne vidimo težnje za ujedinjenjem. Njihove odnose dovoljno smo okarakterizirali u III. dijelu ove knjige. Kada je Srbima išlo loše, sklanjali su se na hrvatska područja, a kada im je išlo dobro, hrvatska su područja pokušavali osvojiti. Vidjeli smo kako je Nemanjić Stefan Uroš II. u svoj kraljevski naslov uvrstio Hrvatsku i Dalmaciju. Odgovor Hrvata i Bošnjaka na to bio je da se kralj Stjepan Tvrtko I. 1378. okrunio za kralja Srba, Bosne i Primorja, a 1390. uzeo je još i naslov kralja Hrvatske i Dalmacije. Njegovu krunidbu na grobu sv. Save okarakterizirali smo kao pokušaj da se othrva političkoj nemogućnosti bogumilstva i uz pomoć pravoslavlja oponaša uspješnu politiku vladavine Nemanjića. U IV. dijelu knjige već smo istaknuli kako je taj pokušaj neslavno propao zbog vjerskih suprotnosti. Godine 1378. Stjepan Tvrtko I. ponosno se nazivao »Kral Srblem, Bosne, Primoria i k tomu«. Međutim, dvanaest godina poslije, on se u jednoj ispravi od 1. kolovoza 1390. naziva: »Dei Gratiae Rascie, Bosne, Dalmatie, Croatie, Maritimeque rex inclitus.«[26] Čini se da s pravoslavnim »Serbli« nije imao dobra iskustva pa ih je uklonio iz svojega naslova zadržavši u njemu samo teritorijalni pojam »Raška«.

Sedamdeset godina nakon što je dosegnula svoj vrhunac, Bosnu će snaći turska katastrofa, trideset godina poslije snaći će i Hrvatsku (Krbavsko polje 1493.), a nakon nešto više od trideset godina i Ugarsku (Mohač).

[26] (lat.) Milošću Božjom slavni kralj Raške, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja (nap. ur.)

Pod turskom vlašću nestaje hrvatska, a poslije i srpska narodna svijest. Doduše, 1557. srpska misao ponovno će oživjeti u crkvenu obliku kao Pećka patrijaršija te doživjeti procvat i širenje. Međutim, nakon što se tijekom rata s Austrijom od 1683. do 1699. ta misao osmanskoj državi pokazala nepouzdanom, i ona je ugušena. Kod Hrvata je ostatke narodne svijesti spasilo plemstvo koje se sklonilo na usko područje oko Zagreba, a kod Srba srpska državna Crkva koja se zajedno s Patrijaršijom sklonila u južnu Ugarsku.

Ugarski pritisak i ideje iz 1789. vrlo će brzo kod Srba u južnoj Ugarskoj, a malo poslije i kod Hrvata (otprilike oko 1835.) potaknuti narodni pokret. Kod Srba njegov je nositelj Crkva i on se odmah očituje u izraženome crkveno-narodnome obliku srpstva, u obliku u kakvome ga vidimo još i danas. Neobično je da je narodni pokret kod Hrvata otpočeo pod hrvatskim narodnim imenom, no ubrzo ga je odbacio pretvorivši se u ilirizam da bi se potom, nakon što je ilirizam zamro zbog svoje unutarnje povijesne neistinitosti, narodni pokret nastavio pod nazivom »jugoslavenstvo«. U tim dvama težnjama Srbi su uvijek trebali biti obuhvaćeni tim zbirnim imenima.

Moramo priznati da nas je ta neobična pojava silno začudila i godinama smo razmišljali što je moglo potaknuti Hrvate da svoju političku sreću traže u takvim umjetno stvorenim zbirnim imenima umjesto da se — što bi jedino bilo ispravno — drže svojega časnoga staroga narodnoga imena. Do rješenja zagonetke došli smo tek kada su nam postale jasne tri činjenice: nastanak Srba u hrvatskim zemljama, zatim sadržaj hrvatske narodne i državne svijesti i, treće, ono što nazivamo »bizantinskom povijesnom krivotvorinom«, a koja se sastoji u sustavnome umanjivanju, prešućivanju i eliminiranju Hrvata i svega hrvatskoga. Dugo smo bili skloni podcjenjivanju Hrvata smatrajući ih narodom nepopravljivih političkih fantasta sve dok nam bolje spoznavanje činjenica nije otvorilo oči.

Sadržaj hrvatske narodne i državne svijesti čini uspomena na nekadašnju narodnu veličinu, baš kao i kod Srba. Premda ta veličina nije bila dugoga vijeka i seže u razdoblje od 9. do 11. stoljeća, a do današnjih je Hrvata doprla samo posredstvom starih kronika i raštrkanih papinskih i mletačkih isprava, ona je glavna sastavnica njihove narodne i državne svijesti. Sjetimo se stare knjige statuta zagrebačkoga Kaptola koja se čuva na dvama željeznim lancima i svjedoči o tome da se Hrvatska nekoć prostirala »*a medio Cancry usque ad fines Duracy*«. Kao što su te geopolitičke odrednice prilično neprecizne, takva

je i ta predodžba o nekadašnjoj veličini, no ona svejedno živi. Dugo to nismo shvaćali sve dok u Kninu u muzeju Hrvatskoga starinarskoga društva nismo vidjeli spomenike iz doba hrvatskoga kraljevstva, predivnu staroarijsku linearnu ornamentiku, najljepše primjerke staroarijskoga i starogermanskoga umijeća kovanja oružja, kacige, mamuze, prave vikinške mačeve kakve su nosili stari Normani, a koji su nađeni u grobovima hrvatskih knezova i kraljeva. Zatim smo svoju predodžbu nadopunili proučavanjem stare bosanske umjetnosti i njezinih spomenika, koji su u biti istovjetni onima iz Dalmacije iako dva do tri stoljeća mlađi, i shvatili smo da su stari Hrvati zacijelo bili moćan ljudski soj. Život i djela te snažne, izvorno čistokrvne arijske rase, ogorčena borba katoličkoga dijela protiv Osmanlija, osjećaj za samoodređenje koji vidimo pri izboru Habsburgovaca 1527., inicijativa prigodom Pragmatičke sankcije 1713. — pri čemu je, kao što priznaje Renner, upravo od Hrvata došao poticaj za razradu toga temeljnoga zakona toliko važnoga za cijelu Monarhiju — obrambeni rat 1848. protiv Mađara: sve to zajedno čini sadržaj hrvatske narodne i državne svijesti, osjećaj izvjesne važnosti u svjetskoj povijesti, osjećaj narodne samobitnosti.

A kada su Hrvati 1835. početkom svojega narodnoga preporoda pokušali učiniti prve korake, odjednom su primijetili da u znanstvenome istraživanju uopće ne postoje. Prema shvaćanju Dobrovskoga i Šafařika Hrvati su bili samo čakavci, eventualno i kajkavci, u najboljem slučaju u to vrijeme 200.000 do 300.000 duša, svi drugi bili su Srbi, a i onaj maleni ostatak »zapravo su također bili Srbi«. Hrvati kao katolici i zapadni Europljani držali su se znanstvenih činjenica, nisu imali pravoslavlje ni Rusiju koja bi sve hrvatsko uveličala, a sve što je Hvatima neprijateljsko umanjila pa to sugerirala tada tek utemeljenoj slavistici. Sa znanošću kakva je nastajala između 1789. i 1835. Hrvati nisu mogli učiniti ništa. Njihova rasna narodna svijest koja je sadržavala i svijest o povijesnome značenju došla je u sukob sa suvremenom znanošću za koju su Hrvati zbog svoje malobrojnosti bili sasvim neznatan ostatak naroda. S hrvatstvom kakvo je početkom 19. stoljeća bilo po volji prevladavajućoj slavističkoj znanosti nisu se mogli kovati politički planovi niti se u narodu mogla buditi nada u budućnost. No, ostati bez planova i bez nade značilo je ići ususret narodnoj smrti. Ilirizam je stoga bio prijeko potreban da bi popunio prazninu koja je zjapila između narodne svijesti Hrvata zasnovane na povijesnim činjenicama te za njih nepovoljnih i objektivno netočnih znanstvenih tumačenja. Bu-

duci da u povijesti nisu našli prirodan okvir u kojemu bi mogli ostvariti svoje ambicije i sposobnosti, oni su brže-bolje sklepali umjetan okvir za to. Temelji ilirizma bili su, kao prvo, povijesna činjenica Napoleonove Ilirije i okolnost da je Napoleon očigledno išao na ruku hrvatstvu kako bi pridobio vješte hrvatske vojnike. Pod francuskom upravom izlaze prve hrvatske novine, *Kraglski Dalmatin*, a Dalmacija doživljava makar i kratak procvat kakav nije vidjela još od doba neovisnosti. Kao drugo, ruski kroničar Nestor smatrao je da su stari Iliri bili Slaveni i zajednički preci Hrvata i Srba.

Da bismo razumjeli širi kontekst, svakako je potrebno istražiti i psihološke temelje onoga što nazivamo bizantinskim povijesnim krivotvorinama. Pravoslavlje nije religija usmjerena prema zagrobnome nego, naprotiv, isključivo prema ovozemaljskome svijetu. To je posljedica njezine snažne povezanosti s državom. Državi kao pomagač uopće nije potrebna Crkva koja nema smisla za stvaran život. Na primjeru bogumilstva vidjeli smo kako je bosanska država propala zbog njegove pretjerane duhovnosti i zazora od života. Stoga je glavni cilj pravoslavlja da države i narode koji su mu privrženi učini što većima i jačima, a sve koji su njemu samome ili njegovim državama i narodima opasni ili neprijateljski što neznatnijima i slabijima. Pravoslavlje to postiže na vrlo jednostavan način: ono vjernike poučava, zapravo prisiljava, da ne vide ono što jest, nego ono što je pravoslavlju korisno. Osim toga, ono je svoje vjernike opskrbilo jakom moći sugestije, tolikom da su u stanju svoje viđenje i shvaćanje nametnuti i nebizantincima. To je bît hipnoze koju su Đorđević, dr. Juričić te u ovoj knjizi i mi sami nastojali prikazati i prokazati kao neprijepornu činjenicu. Uzgred budi rečeno, pravoslavlje je krajnje opasno za sve svoje malene pripadnike jer u skladu sa svojom težnjom jedinstvu uvijek nastoji manje članove žrtvovati interesima većih. To je temelj pojave koju nazivamo »srljanjem mušica na svjetlo«, a protiv čega je razum žrtava nemoćan.

Kako bismo na praktičnome primjeru objasnili ovo što je ukratko teoretski izneseno, skicirat ćemo taktiku Srbije i Rusije protiv Austrije. Austrija je stara i vrlo konzervativna država koja se razvija vrlo polagano, no koja je zbog toga neuništiva. Drveće koje polako raste, dugo živi. Stoga Austrija u svojoj biti ima preduvjete za ostvarenje izreke: *Austria erit in orbe ultima.*[27] No, Srbija i Rusija mrze ju: kao prvo zato što je katolička, a kao drugo zato što je vječita

[27] (lat.) Austrija će biti zadnja na svijetu (nap. ur.)

smetnja ostvarenju njihovih planova i potreba za širenjem. Iz te mržnje i potrebe da ju vide malenu, jadnu i lošu te prenapuhujući njezine povremene poteškoće — bez kojih nijedan organizam ne može postojati — rađa se duboko uvjerenje: Austrija nije sposobna za život, to je trula država koja se mora raspasti, ona je strašilo gore od svih drugih država. Oni su u to uvjereni premda je Austrija neusporedivo bolja od njih samih. Također smo pokušali prikazati kako se takvo shvaćanje sugeriralo velikome dijelu svijeta, a našim neprijateljima ono je postalo psihološkom pretpostavkom za ovaj rat. Posebnost je Bizantinaca da u određenom smjeru uopće ne mogu vidjeti istinu, nego samo ono što odgovara njihovu interesu, to jest interesu koji im je sugerirala Crkva. Ta djelomična sljepoća na objektivnu istinu nedvojbeno je velika mana. No, ona pruža i znatne prednosti.

Te prednosti vidimo upravo u slučaju ilirizma. Hrvati su bili prisiljeni posegnuti za umjetno stvorenim imenom kako bi svojem narodnome pokretu dali zamah. Pa ipak, Hrvatima je zasigurno naškodilo to što su gotovo pola stoljeća plovili pod tuđom zastavom; to je nanijelo veliku štetu popularizaciji i širenju njihova narodnoga imena i njihovih težnja. No, upravo su Srbi iz te činjenice znali izvući korist. Jedan od vodećih Srba i poznati hrvatomrzac dr. Nikola Stojanović[28] piše: »Hrvati dakle nisu ni pleme, ni posebna narodnost. Oni se nalaze na prelazu iz plemena u narodnost, ali bez nade da će sačinjavati ikada posebnu narodnost. ... Njihovo lutanje u 19. veku od Gajeva Ilirstva do Štrosmajerova Jugoslovenstva i Starčevićeva Hrvatstva to najbolje dokazuje.«[29]

Ilirizam uopće nije želio biti nacionalnost nego zbirni politički pojam koji je sve južne Slavene na nekadašnjim hrvatskim područjima, pa tako i Srbe, trebao okupiti oko jedinstvenih političkih ciljeva i zajedničkih akcija. Ilirizam nije ukidao pojedine nacije, nego bi se pristaša toga smjera nazivao Ilir iz Hrvatske, Ilir iz Kranjske, Ilir iz Bosne i tako dalje. Usprkos tomu ilirizam je bio djelotvoran samo u hrvatskim zemljama, donekle i u slovenskim zemljama te u južnoj Ugarskoj. Južnougarski Srbi odmah su ga službeno odbacili uz obrazloženje da namjere Iliraca nisu čiste i iskrene.[30]

---

[28] Odvjetnik u Bosni i vođa bosanskih Srba. Njegovi članci u *Srbobranu* puni mržnje i prijezira prema Hrvatima bili su povodom za protusrpske nemire u Zagrebu 1902. godine.

[29] VIII-9, str. 9-10.

[30] Dr. N. Andrić: »Hrvatski Ilirizam i Srpstvo«, *Vienac*, XXVI/1894., br. 1, str. 4; br. 2, str. 30-31.

Zacijelo je zanimljivo kako je ilirizam došao u sukob s državnom vlašću Monarhije. Pokret se ubrzo prelio na Bosnu gdje je našao odjeka osobito kod franjevaca. Mladež koju su odgajali franjevci i klerici oduševila se pokretom. U Veszpremu su četiri klerika nadahnuta ilirizmom redovito navraćala u kuću jednoga Srbina, izvjesnoga Jovanovića, koji ih je uvjeravao da se priprema pokret za oslobođenje Bosne, da oni samo trebaju otići u Bosnu i dignuti ustanak i da će njihova domovina zasigurno biti oslobođena. Četiri mladića — Josić, Jukić, Kovačević i Baltić — dali su se nagovoriti pa 1840. odlaze u Bosnu. Josić pogiba odmah, a ostalu trojicu franjevci jedva uspješe spasiti i sakriti u inozemnim samostanima. Taj djetinjasti pokušaj imao je dalekosežne posljedice. Bosanski vezir Mehmed Vedžihi-paša požalio se u Beču nazvavši ilirizam proizvodom ruske propagande pa 1843. Metternich zabranjuje ilirizam.[31]

Za ilirizam je karakteristična njegova iznenađujuća plodnost na kulturnome području. U to vrijeme posijane su klice svih kulturnih ustanova koje Hrvati danas imaju jer do 1835. Hrvati nisu imali gotovo nijednu nacionalnu kulturnu ustanovu. Ono malo što je stvoreno nakon što je minula turska opasnost, primjerice Pravoslovna akademija u Zagrebu koja je nastala od isusovačke gimnazije, bilo je posve anacionalno. U toj kulturnoj plodnosti glavno je značenje ilirizma za hrvatstvo. Da bismo to razumjeli, moramo razmotriti dva čimbenika: prvo, poticajnu snagu predodžbe o nacionalnoj veličini, premda je bila tek umjetna kao i cijeli ilirizam i s njime povezane nade u bolju budućnost, osobito u oslobođenje druge braće od turskoga jarma. Ona je prethodno opisanoj narodnoj svijesti dala konkretan sadržaj koji je bio čimbenik snage. Drugi čimbenik bio je ideal humanizma što ga je preuzeo ilirizam: zbog svojega duboko etičkoga sadržaja on je poticajno djelovao i na polju kulture.

Još nigdje to nismo našli izrijekom istaknuto, no vjerujemo da se glavna vrijednost ilirizma sastojala u njegovim dubokim, nepatvorenim, čak i koncentriranim humanističkim idejama i da je on narodu koji je tijekom borbi s Turcima postao sirov i zaostao pružio uzvišen i plemenit humanistički ideal. Ilirizam je to postigao nadovezivanjem na staru dalmatinsku književnost Dubrovnika, Splita i tako dalje. U tim gradovima u kojima je gornji sloj stanovništva nastao križanjem izvorno romanskih patricija i doseljenih hrvatskih plemićkih rodova, pod utjecajem talijanske renesanse u 16. i 17. stoljeću nasta-

[31] IV-17, II. sv., str. 170-184.

je važan kulturni i književni pokret čiji su proizvodi na hrvatskome jeziku oponašali talijanska djela iz doba renesanse.[32] Zahvaljujući proučavanju tih djela, čiji je jezik pravi temelj hrvatskoga književnoga jezika, ideja humanizma prodire u civilnu Hrvatsku[33] u kojoj je prihvaćena i njegovana, a svoj najljepši pjesnički izraz nalazi u već spomenutome Mažuranićevu spjevu *Smrt Smail-age Čengića*.

Pa ipak, Hrvatima nije bilo suđeno da humanističkim idealima izbore pravo na egzistenciju, nego su to morali učiniti s oružjem u ruci. Prirodni završetak ilirizma dogodio se 1848./1849. godine. Hrvati su zaratili s Ugarima radi obrane svoje autonomije kao ostatka nekadašnje narodno-hrvatske državnosti. To je ujedno i godina rođenja novohrvatskoga nacionalizma. S oružjem u ruci Hrvati su izborili toliko priznanja u svijetu da su pred snagom činjenica s vremenom izblijedjele Hrvatima štetne znanstvene teorije.

Godine 1848./1849. u zajedničkoj borbi protiv Mađara Hrvati i Srbi bili su upućeni jedni na druge. Gotovo da je sklopljen savez srpske Vojvodine s Trojednom Kraljevinom Hrvatskom. Prigodom svečanosti bratimljenja prvi put se govorilo o Srbima u Hrvatskoj. Također je rečeno kako su Hrvati i Srbi jedan narod te kako bi morali živjeti u bratstvu i ljubavi prevladavajući vjerske suprotnosti. No, ubrzo su izbile nesuglasice. Srbi su tražili Srijem za srpsku Vojvodinu koja će se osnovati. Time bi se ta područja izuzela iz vlasti bana. To je pomutilo odnose dvaju naroda.

Kada je Veljačkim patentom iz 1859. pokrenut preustroj Monarhije i kada su Hrvati osjetili da na red mora doći i ponovno uređenje njihovih odnosa s Ugarskom, pokušali su susretljivošću pridobiti Srbe. To smo već prikazali u VI. dijelu knjige, str. 280 i dalje.

Ponašanje Srba u Srijemu Hrvatima je bilo sve sumnjivije pa u *Pozoru* od 10. ožujka 1863. nalazimo vrlo znakovite riječi da Hrvati ne mogu autohtono hrvatsko katoličko stanovništvo u Srijemu žrtvovati vlastohleplju (»za gospodstvom težećoj požudi«) novonaseljenih Srba. Kao dokaz vlastohleplja autor toga novinskoga članka poziva se na zaključke srpskoga crkvenoga sabora iz

[32] Ti dalmatinski pisci svoj jezik koji je ikavski ili ijekavski nazivaju »jezik slovinski« ili »hrvatski«, ali nikada »srpski«. Unatoč tomu Srbi polažu pravo na tu književnost, dakako prema Šafařikovu receptu. Usp. VIII-18, str. 72-84.

[33] Usp. VIII-11. Taj obećavajući rad nažalost je ostao u povojima.

1861. prema kojima su samo pravoslavni Srbi punopravni građani Vojvodine dok bi druge vjeroispovijesti bile obespravljene parije. U članku »Glas iz Slavonije« u *Pozoru* od 4. ožujka 1863. poslije poznati hrvatski političar Miškatović žali se kako srpski listovi *Vidovdan* i *Srpski dnevnik* tvrde da su Hrvati kamen »jugoslavenske smutnje« te zaključuje riječima: »*Ma kolike žrtve hrvatskoga naroda za ljubav općoj slozi nisu dovoljne 'Vidov-danu' i 'Srbskom Dnevniku'; jer oni neće zajednice i ljubavi, već smrt naroda hrvatskoga.*«

Iz toga istoga lista od 6. ožujka 1863. vidljivo je da se Srbi protive priključenju Vojne krajine, očigledno kako bi Hrvate spriječili da politički ojačaju.

Nije nam teško objasniti to zaoštravanje hrvatsko-srpskih odnosa. U 5. poglavlju VI. dijela ove knjige prikazali smo kako je 1860. svesrpsku ideju stvorenu u južnoj Ugarskoj prigrlila nova srpska država u usponu i učinila ju nezaobilaznom sastavnicom srpske državne politike. Zbog toga je ona toliko ojačala da se bez ustručavanja počela suprotstavljati Hrvatima.

Hrvati doduše nisu u cijelosti shvaćali, ali su osjećali značenje tih pojava pa 1861. i 1867. u Hrvatskoj počinje stvaranje dviju stranaka koje su pretežito bile usmjerene na srpsko pitanje u hrvatskim zemljama: takozvane Strossmayerove stranke i hrvatske Stranke prava ili Starčevićeve stranke.

Strossmayerova stranka težila je nagodbi sa Srbima dok je Starčevićeva propagirala nemilosrdnu borbu protiv srpstva.

Prostorni razlozi ovdje nam ne dopuštaju prikaz važne Strossmayerove osobnosti. Seton-Watson pokušao je to u šestome poglavlju svoje knjige[34] pa svakomu koga to zanima, skrećemo pozornost na nju. Seton-Watsonov prikaz nije netočan, no on nije razumio glavne Strossmayerove ideje upravo zato što uopće nije shvatio sadržaj srpskoga pitanja.

Prva zabluda kojoj je podlegao Seton-Watson jest pretpostavka da je Strossmayer utemeljitelj nove hrvatske kulture. To je netočno. Strossmayerovo kulturno značenje sastoji se u tome što je snažnoj kulturnoj težnji ilirizma stavio na raspolaganje izdašna sredstva svoje bogate biskupije. Kulturni kvasac isključivo je bila već spomenuta humanistička ideja koja je u spoju s neprijepornom kulturnom darovitošću Hrvata polučila uspjehe u kulturi. Strossmayer kao poglavar biskupije u kojoj ne samo da su živjeli brojni Srbi, nego

[34] VII-4, str. 136-148. Poglavlje »Bischof Strossmayer und die Wiedergeburt der kroatischen Kultur«.

joj je pripadala i cijela Kraljevina Srbija, ubrzo je shvatio koliko je srpsko pitanje zapravo vjersko pitanje zbog neraskidive povezanosti srpstva s pravoslavljem. Vjerojatno je i naslutio zlo koje će se zasigurno dogoditi ako dvije vjeroispovijesti, katolička i pravoslavna, nasrnu jedna na drugu pa je od 1861. predosjećao da se sprema oluja. Usprkos svojim njemačkim korijenima osjećao se Hrvatom i bio je jedan od mnogih koje je privlačio kulturni i etički sadržaj ilirskoga humanizma. Utoliko je veća bila njegova nesklonost borbi čiji je dolazak slutio. Stoga je kao snažna osobnost iz temelja htio izliječiti to zlo posezanjem za starom papinskom idejom unije. Sve južne Slavene htio je privesti katoličanstvu ili barem grčkoj uniji i tako spriječiti borbu između Hrvata i Srba. Ideja je zapravo bila veličanstvena, ali je unaprijed bila osuđena na smrt. Morala je doživjeti istu sudbinu kakvu je papinska politika već doživjela i kakvu uvijek mora doživjeti.

Čini se da ideja unije ne potječe od Strossmayera, nego od hrvatskoga povjesničara dr. Franje Račkoga koji je već 1861. u *Zagrebačkome katoličkome listu* (službenome katoličkome glasilu u Hrvatskoj) objavio seriju članaka pod naslovom »Grčka crkva i narod bugarski« u kojoj potiče prelazak Bugara na katoličanstvo.

Strossmayer je svoju zamisao kanio ostvariti u velikom stilu. Vjeran svojemu geslu »Sve za vjeru i domovinu«, htio je povezati nacionalne i crkvene interese te ih podupirati ne samo crkvenim nego i svjetovnim sredstvima. Kanio je Hrvatsku učiniti duhovnim središtem cijeloga Balkana, osnovao je južnoslavensku Akademiju znanosti i umjetnosti u Zagrebu, postigao da se osnuje Sveučilište u Zagrebu koje je opskrbio izdašnim sredstvima, a da bi našao ime koje politički nikoga ne vrijeđa, odlučio se za »južnoslavenstvo« i za njega gorljivo agitirao. Vjerna hrvatskim idejama humanizma, stranka koja ga je slijedila, a popunjavala se iz redova najobrazovanijih Hrvata, izbjegavala je borbu sa Srbima i najvećom mogućom susretljivošću nastojala ih pridobiti za Strossmayerove ideje, miran suživot i suradnju s Hrvatima.

Ta politika doživjela je potpuni slom. Stranka je bila razjedinjena jer su u pogledu narodnoga imena do izražaja dolazila različita stajališta. Južnoslavenstvo je bilo samo politički okvir koji nije mogao ukinuti narode; no upravo je zato bilo važno što tješnje povezati Hrvate i Srbe. Bila su zastupljena tri smjera: 1. jedni su htjeli ta dva naroda obuhvatiti nazivom Srbo-Hrvati; čini se da je to bilo mišljenje Račkoga; 2. drugi su smatrali da su Srbi i Hrvati jedan

narod s dva imena te da svatko može slobodno odabrati kojim će se imenom služiti. Taj smjer zastupao je znameniti slavist Đuro Daničić kojega je Strossmayer iz Beograda imenovao u južnoslavensku Akademiju.[35] 3. Međutim, bilo je i pojedinaca koji su zastupali mišljenje da treba prihvatiti zajedničko ime »Srbi« prema Šafařikovu shvaćanju da su Hrvati »Slavosrbi«. To mišljenje gorljivo je podupirala većina Srba. Sva tri smjera kao i cjelokupna Strossmayerova politika protiv njegove su se volje sveli na podupiranje srpstva koje je hrvatsku susretljivost iskorištavalo u propagandne svrhe te za političko i gospodarsko širenje. Radikalnim hrvatskim strankama to je bio povod da žestoko napadnu Strossmayera čije ideje, ma koliko bile dobre i plemenite, za Hrvate nipošto nisu bile bezopasne, i da navuku mržnju na njega kao nekoga tko šteti hrvatskim interesima.

Velikodušni biskup i inače je doživljavao samo gorka razočaranja. Nakon što njegova nastojanja oko unije na Balkanu nisu polučila uspjeh, pokušao je s tom svrhom uspostaviti veze u Rusiji, no zbog toga je postao sumnjiv Beču pa je 1888. od cara Franje Josipa I. za njegova boravka u Slavoniji prigodom vojnoga manevra dobio previšnji prijekor. Njegova neskrivena nastojanja oko unije stvorila su kod Srba duboku mržnju. Srbi su čak i svoje daljnje neprijateljsko postupanje prema Hrvatima obrazlagali upravo time da su se morali braniti od hrvatskih težnji za unijom.[36] No, to je tipično bizantinsko izvrtanje činjenica jer Strossmayerove težnje za unijom zapravo su bile pokušaj da se otupi oštrica srpskim osvajačkim apetitima nakon 1860. godine. Kada je Strossmayer 90-ih godina htio posjetiti svoju biskupiju u Srbiji, srpska mu je vlada čak osorno zabranila ulazak u zemlju. Naposljetku se i Vatikan žestoko okomio na njega jer da rasipa crkvenu imovinu u profane, a ne u crkvene svrhe.

Tako je došla i godina 1867./1868.; Hrvati su se našli u nepovoljnu položaju i umjesto da budu privlačni, postali su primjerom za strašenje Balkana.

Tako je taj velikodušni čovjek, posvuda pogrešno shvaćen, doživio potpun neuspjeh pa se povukao razočaran i ogorčen. Od početka osamdesetih godina pa do smrti više uopće nije sudjelovao u aktivnoj hrvatskoj politici.

[35] VIII-5, str. 6. Ovdje navodimo tu važnu rečenicu: »Po tome ja mislim da ne može biti drugo nego da su Srbi i Hrvati jedan narod, samo imaju dva imena, pa se jedan dio zove Srbima a drugi Hrvatima.«

[36] Usp. VIII-12, str. 24-38.

Njegova se stranka 1881. također podijelila na dvije frakcije. Jedna od njih, zauzevši oportunističko stajalište da Nagodba iz 1868. Hrvatskoj daje dovoljno manevarskoga prostora, pretvorila se u unionističku stranku koja se pod Khuenovom vlašću potrošila; druga frakcija ostala je oporbena stranka, no kako nije imala ni jasan program ni organizaciju ni vodstvo — Strossmayer je samo teoretski bio vođa, ali nije utjecao na vođenje stranke — posve je potpala pod klerikalni utjecaj. Nakon što se 1894. neuspješno pokušala spojiti sa Starčevićevom strankom, na prijelazu stoljeća posve se ugasila.

Put dr. Ante Starčevića, Strossmayerova antipoda, bio je posve drukčiji. On je shvatio da se protiv srpskoga lukavoga i nasilnoga osvajačkog pohoda uljuđenom diplomacijom ništa ne može postići. Stoga je cijeli hrvatski narod htio povesti u bezobzirnu borbu protiv nasrtaja srpstva. Odbacio je ilirski humanizam i njegove kulturne težnje kao anakrone i neuporabive, a velikosrpskome idealu suprotstavio ideal Velike Hrvatske. Tim idealom htio je oduševiti cijeli narod, najprije poraziti sve unutarnje neprijatelje, a potom prijeći na ujedinjenje hrvatskih zemalja. S obzirom na znatan udio balkanoromanskoga elementa u nastanku srpstva, njegovu izvornu malobrojnost i podložnost Hrvatima razvio je teoriju kako Srbi nikada nisu postojali. Pritom je previdio činjenicu da nikada nije postojala država bez jakoga narodnoga elementa. Zbog svojega žustroga temperamenta Starčević je nakon 1868. zauzeo neprijateljsko stajalište prema Austriji pripisujući joj svu krivnju za hrvatsku nesreću, ali je i odbacivao Nagodbu tvrdeći da je postignuta nezakonito.

Energično nastupanje protiv Srba, uspostava ideala nacionalne veličine koji je — premda prelazeći razumne granice, a dijelom i povijesnu istinu (u pogledu Srbije i slovenskih zemalja) — ipak imao istinitu i zdravu jezgru i odgovarao nacionalnoj narodnoj svijesti, kao i bezobzirno suprotstavljanje svima, snažno su se dojmili hrvatskoga naroda. Njegov katonski karakter, njegovo suvereno preziranje svih časti, počasti i zemaljskih dobara dodatno su ojačali njegov utjecaj. Stoga je narod slijepo slijedio čovjeka kojemu su nedostajale glavne osobine uspješnoga političara — praktičan smisao za realnost, a s njime i taktika i dar za ostvarivanje zamisli. On nikada nije stvorio podrobne planove za provedbu svojih ideja, a ono što je učinila njegova okolina, bilo je manje vrijedno. Borba sa Strossmayerovom strankom odužila se jer je Strossmayerova stranka, baštineći preporodnu tradiciju humanizma i kulture, svojom inteligencijom i kulturnom razinom od starčevićanaca bila znatno nadmoćni-

ja. U borbi protiv Khuena stranka je pretrpjela težak poraz, što smo već prikazali (str. 345-346) te joj je trebalo punih deset godina da se od toga oporavi. Glavni uspjeh te stranke bio je vrijedan narodni prosvjetiteljski rad u Dalmaciji i Bosni i posvuda suprotstavljanje srpskome osvajačkome pohodu. Međutim, njezina učinkovitost bila je ograničena jer je nakon poraza obzoraša samo raskinula spone s humanističkim idejama i kulturnim nastojanjima iliraca, ali nije bila sposobna sama nešto ostvariti. Tako je ta stranka, kao što smo već kazali, pridonijela srozavanju kulturne i gospodarske razine hrvatskoga naroda.

Našavši se pod Mažuranićem u lošem položaju, takoreći između dva žrvnja — s jedne strane vlade koja ih je premda umjereno pritiskala odozgo te oporbene Starčevićeve stranke koja ih je ugrožavala odozdo — Srbi su nakon okupacije Bosne našli priliku da se približe Mađarima, a kada je zaoštren ton prema Hrvatima, Srbi su stali na Khuenovu stranu postavši njegovim glavnim osloncem. Plan Starčevićeve stranke da fizičkom uvredom onemogući Khuenov rad, odražava duh te stranke koja je, kao što smo pokazali, iz toga izvukla deblji kraj. Khuen ju je šesnaest godina uspijevao sputavati pa se za njegove vladavine najviše bavila borbom protiv obzoraša. Kada se narod zasitio te jalove borbe, starčevićanci su se pod pritiskom javnoga mišljenja 1894. pokušali pomiriti sa Strossmayerovom strankom, no bez praktičnih rezultata. Stranka je počela osjećati da je borba na svim frontama nemoguća pa je zahvaljujući toj spoznaji i osobnome utjecaju dr. Franka krenula u austrofilnome smjeru s nakanom da tu frontu oslobodi kako bi se mogla usredotočiti na preostale dvije. To je, međutim, izazvalo raskol u stranci jer je jedan njezin dio ostao nepomirljiv. Frankova se stranka nazivala i Čista stranka prava dok je druga zadržala ime Stranka prava, ali je s vremenom i ona morala osloboditi jednu frontu i to onu prema Srbima stupivši u takozvanu Hrvatsko-srpsku koaliciju.

Takav je bio razvoj stranačko-političkih događaja sve do trenutka kada je došao kraj Khuenovu režimu, a južnoslavensko se pitanje počelo kritično zaoštravati. Tom ćemo se temom baviti u sljedećem poglavlju.

5. Riječka rezolucija

Važnost Riječke rezolucije već je prepoznata i jasno je da ona označava prekretnicu u povijesti juga Monarhije. Ta spoznaja dodatno će se produbiti nakon rata kada povjesničari steknu uvid u bogatu dokumentaciju koja nam je pala u ruke prilikom okupacije Srbije i kada će biti moguće razotkriti sve niti

srpskoga pokreta na Jugu. To zasad nije moguće, no ipak vjerujemo da na temelju svojih dugogodišnjih zapažanja možemo dati točnu sliku razvoja događaja[37] pri čemu je Riječka rezolucija jedan mostobran toga pokreta, a drugi je atentat od 28. lipnja 1914. godine.[38] Vjerujemo da i ovdje možemo i to ne samo s jednog aspekta nadopuniti i ispraviti Seton-Watsonova tumačenja. To nam se čini osobito važnim zato što njegova knjiga, koja se dotle može smatrati dobrom, upravo od toga poglavlja doživljava opasan obrat i počinje pokazivati manjkavosti, netočnosti i tešku nepravdu prema Monarhiji.

Čini se kako razumijevanje Riječke rezolucije iziskuje kratak pregled prilika na južnoslavenskim područjima u okviru Monarhije i u njezinu susjedstvu.

Khuenu je tijekom dvadeset godina (1883.—1903.) uz pomoć Srba pošlo za rukom držati Hrvate u pokornosti, a u tom razdoblju Hrvati su pokazivali znake vidljiva propadanja.

Austrijska je vlast u Dalmaciji bila prisiljena čuvati ono neprirodno državnopravno stanje neizvjesnosti, a kako su Hrvati neprestano zahtijevali ponovno sjedinjenje s Hrvatskom, mislila je da se mora oslanjati na Talijane, a poslije i na Srbe koji su zbog toga uživali sve prednosti vlasti. Kod Hrvata se pokazivalo suprotno djelovanje. Zbog nezdrave politike koja se održavala protiv volje velike većine naroda (81%) kao i zbog neprirodne odvojenosti od svojega gospodarskoga zaleđa Dalmacija je propadala. Beckova ulaganja tu ništa nisu mogla pomoći.[39]

Prilike u Hrvatskoj-Slavoniji tijekom posljednjih godina Khuenova režima bile su obilježene političkom nemoći Hrvata i osjećajem nepodnošljivosti takvoga stanja koji je obuzeo većinu stanovništva. Hrvati su postali svjesni svojega zaostajanja na svim područjima i svoje nemoći da si pomognu. Zastrašenost naroda enormno je povećala stopu iseljavanja praćenu stalnim smanjivanjem domaćega stanovništva.

Donosimo prikaz nekih statističkih brojeva o ukupnome stanovništvu u Hrvatskoj-Slavoniji:

---

[37] Usp. VII-4. Osmo poglavlje »Die Fiumaner Resolution und ihre Folgen (1905—1908)«, str. 164-200.

[38] Misli se na atentat na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda. (nap. ur.)

[39] Riječ je o socijalnoj i gospodarskoj politici baruna Maxa Wladimira von Becka. (nap. ur.)

	Hrvata	Srba	Ukupno
1880.	64,18%	26,30%	90,48%
1890.	62,09%	25,91%	88,00%
1900.	61,70%	25,50%	87,20%
1910.	62,50%	24,60%	87,10%

Sve manji broj Hrvata i Srba nadomještali su doseljenici iz inozemstva, poglavito Mađari, a onda i drugi.

Pojava koja je veoma uznemirivala Hrvate bila je sve očitija mađarizacija. Kraljevske ugarske državne željeznice u Hrvatskoj su sve jasnije dolazile do izražaja kao sredstvo mađarizacije. U njima se nisu zapošljavali službenici hrvatske nacionalnosti, a ako i jesu, bili su sustavno zapostavljani. Službenici nisu htjeli ili nisu smjeli govoriti hrvatski čak ni ako su ga znali. Uprava željeznica posvuda je gradila škole u kojima se nastava izvodila isključivo na mađarskome jeziku. No, te škole nisu pohađala samo djeca mađarskih službenika, nego je njihovo pohađanje bilo *obvezatno* i za djecu namještenika željeznice hrvatske nacionalnosti. Osim toga, mađarsko školsko društvo »Julian«, u kojemu bi se uvijek stvorila manja mađarska kolonija, osnovalo je mađarsku školu. Što se više zaoštravala već opisana kriza školstva u Hrvatskoj (str. 456), to su te škole bivale djelotvornije uživajući izdašnu potporu školskoga društva i države. Slični utjecaji dolazili su do izražaja u svim zajedničkim upravnim granama, a njih je prema Nagodbi iz 1868. bilo mnogo.

Stoga su Hrvati i Srbi osjećali da im prijete slične opasnosti.

Prigodom careva boravka u Zagrebu 1895.[40] jedna skupina studenata zapalila je mađarsku zastavu. Organizatori demonstracija udaljeni su sa Sveučilišta i strogo kažnjeni da bi potom čak zajedno iselili i nastavili studij u Pragu u kojemu je u to vrijeme cvjetao Masarykov realizam snažno privlačeći mlade ljude. Moramo priznati da nam nauk profesora Masaryka nije dovoljno poznat kako bismo o njemu mogli suditi. No, kada bismo ga trebali prosuditi prema njegovim plodovima u Hrvatskoj, ocjena bi bila vrlo nepovoljna. Potkraj stoljeća cijela skupina mladih ljudi stigla je u Hrvatsku donoseći sa sobom iz Praga posve nove ideje. Ne smijemo previdjeti činjenicu da je od vremena Dobrovskoga i Šafařika Češka bila rasadnik srboljublja koje je svoj izraz našlo u

[40] Franjo Josip I. (nap. ur.)

poznatome učenju da su Srbi tobože narod koji svojom važnošću umnogome natkriljuje sve južne Slavene.[41] Počesto smo slušali pritužbe Hrvata kako Česi vječno gaje simpatije prema Srbima i da su nerijetko nepravedni prema Hrvatima. A onda su na prijelomu stoljeća iz takve sredine i s takvim razmišljanjima u Hrvatsku stigli mladi ljudi koji su mogli uspoređivati procvat češkoga gospodarstva s beznadnim gospodarskim prilikama u Hrvatskoj. Krug tih mladih ljudi u savezu s hrvatskom mladeži žednom novih ideja u prvim je dvjema godinama 20. stoljeća potaknuo kulturno-politički pokret čiji je glavni motiv bio duboko nezadovoljstvo prilikama u Hrvatskoj i snažan otpor vladajućim stranačkim prilikama. Jasne ciljeve ili precizan program pokret nije imao.[42]

Jedina svijetla točka bilo je nastojanje da se sa Srbima i s Talijanima[43] uspostave bolji odnosi jer se u hrvatskim redovima osjećalo kako se njihove suprotnosti s tim narodima iskorištavaju protiv samih Hrvata.

Isto nastojanje uskoro se uočava i kod Srba, no zanimljivo je pod kakvih okolnostima. U kolovozu 1902. ovdje već spominjani radikalni Srbin i hrvatomrzac dr. Nikola Stojanović u zagrebačkom *Srbobranu* objavljuje seriju članaka toliko nabijenih mržnjom prema Hrvatima da je javno mišljenje u Hrvatskoj kipjelo. Članci koji su Hrvatima odricali svako pravo na postojanje kao i kasnije objavljena brošura istoga autora završavali su objašnjenjem: »Ta se borba mora voditi 'do istrage[44] vaše (Hrvata) ili naše (Srba).' Jedna stranka mora podleći. Da će to biti Hrvati, garantuje nam njihova manjina, geografski položaj, okolnost što žive svuda pomešani sa Srbima, i proces opšte evolucije,

[41] Važno je upozoriti na okolnost koja je prema našem shvaćanju pridonijela Šafařikovoj znanstvenoj zabludi kao i češkom srboljublju. Riječ je o odlomku iz Dalimilove kronike u kojem stoji: »W srbskem gazyke gest zemie, Gieyžto Charvati gest imie« (u srpskome jeziku postoji zemlja s imenom Charvati, usp. Šafařik, I-1, I. sv., str. 97). No, Šafařik sâm priznaje — ne samo na gore navedenome mjestu nego i u Isto, II. sv., str. 103. — da se taj odlomak odnosi na sjeverozapadne Slavene, dakle da su se na području Lužičkih Srba nalazili ostaci plemena Horvata kao što je bio slučaj i u Češkoj. Međutim, to mjesto posve je pogrešno primijenjeno na južnoslavenske prilike u kombinaciji sa shvaćanjima Pećke patrijaršije pa je iz toga izveden zaključak da je Srbin pojam nadređen pojmu Hrvata. To se shvaćanje zatim provodilo i u praktičnoj politici.

[42] VIII-14 a i b.

[43] Isto, b (članak »Hrvati i Talijani«, [str. 1-24]; nap. ur.).

[44] (srp.) istrebljenje, nestanak (nap. prev.)

po kome ideja Srpstva znači napredak.«[45] Autor nadalje tumači kako Hrvati nisu ni pleme ni nacija, nego stranka koja se pod utjecajem katoličkoga klerikalizma otuđila od srpstva i zaostala te zaključuje: »Propast klerikalizma u našem narodu znači propast Hrvatstva.«[46] Na te uvrede Starčevićeva je stranka uzvratila demonstracijama koje su poprimile velike razmjere i u konačnici dovele do uništavanja tada brojnih srpskih trgovina u Zagrebu.[47] Srbi su nato dignuli silnu graju. Khuen im je obećao puno obeštećenje, a štetu je morao nadoknaditi grad Zagreb. To je još više ogorčilo Hrvate pa odšteta Srbima nije bila od velike koristi. Mnogi Srbi pretrpjeli su toliko osjetan gubitak stalnih kupaca da su morali zatvoriti svoje trgovine. To se izrazito dojmilo Srba pa među njima nastaje struja koja želi popraviti odnose s Hrvatima. Kako se i kod Srba sve češće čuje da je Khuenov sustav štetan i za njih same, srpski se tabor podijelio. Nastaju dvije stranke, radikalna srpska stranka koja ustraje na borbi protiv Hrvata do uništenja te Samostalna srpska stranka koja se zauzima za poboljšanje odnosa i suradnju s Hrvatima.

Slično je bilo i u Dalmaciji. Sustavno izigravanje hrvatskih nastojanja za ponovnim sjedinjenjem, osjećaj da je civilna uprava prema Hrvatima u načelu neprijateljski raspoložena, sve to popraćeno gospodarskim zaostajanjem i sve većim iseljavanjem, u zemlji je stvorilo još veću mržnju prema Austriji. Nakon što 1900. dolazi do zbližavanja između Narodne stranke i starčevićanaca, Smodlaka 1902. Srbima i Talijanima nudi primirje. Talijani se nisu pokazali odveć zainteresiranima, no utoliko je jasnija bila reakcija Srba koji su posredstvom dr. Kovačevića odgovorili vrlo srdačno. Kada 1903. u Hrvatskoj počinje snažan pokret protiv Khuena, svi hrvatski i slovenski zastupnici u Carevinskome vijeću sastavljaju izaslanstvo koje se kod cara htjelo zauzeti za sređivanje prilika u Hrvatskoj pa je zamolilo za audijenciju. Međutim, nailaze na zatvorena vrata[48] pa to ostavlja izrazito loš dojam ne samo u Dalmaciji nego i u Hrvatskoj-Slavoniji. Seton-Watson s pravom je opetovano isticao koliko je jak dojam taj događaj ostavio na jugu Monarhije.[49]

[45] VIII-9, str. 17.

[46] Isto, str. 18. Usp. idejnu srodnost s Pestyjem (str. 396-398).

[47] Demonstracije su počele 31. kolovoza i trajale do 3. rujna 1902. godine. (nap. ur.)

[48] VII-18, str. 108, stupac 2.

[49] VII-4, str. 131, 171, 359.

Osim unutarnjega procesa vrenja i previranja u Hrvatskoj-Slavoniji na cijelome se jugu Monarhije događaju i važne personalne promjene i promjene smjera. Dana 27. lipnja 1903. Khuen-Hédérvary imenovan je ugarskim premijerom pa napušta bansku službu koju je obavljao dvadeset godina, a na njegovo mjesto imenovan je Teodor grof Pejačević. U Dalmaciji je 1902. barun Handel imenovan kao prvi civilni namjesnik u Dalmaciji. U srpnju 1903. umire Kállay koji je kao i Khuen vladao dvadeset godina i čvrstom rukom upravljao sudbinom Bosne. Premda po vlastitu mišljenju i procjeni konačnoga rezultata nismo suglasni s glavnim smjerom Kállayeve metode upravljanja, ipak se veoma divimo tom državniku koji se s mnogo razumijevanja posvetio dobrobiti povjerene mu zemlje ostvarivši neprijeporno velika postignuća. Tek su kasniji događaji pokazali koliko je njegova sigurna i jaka ruka u Bosni pogriješila. Povrh svega, te iste 1903. godine dolazi do promjene dinastije u Srbiji i Karađorđevići dolaze na prijestolje.

Vidimo, dakle, u svim trima južnoslavenskim upravnim područjima Austro-Ugarske važne personalne promjene koje su posvuda popraćene nesigurnim i besciljnim eksperimentiranjem. Posvuda se osjećalo da nešto ne valja, no nigdje se nisu mogli odlučiti za korjenite promjene sustava pogotovo zato što je smjer politike na Jugu bio unaprijed zadan državnopravnim poretkom Monarhije. To nesigurno i besciljno tapkanje u mraku prouzročeno manjkavom spoznajom pokretačkih snaga na jugu Monarhije posvuda je pogoršalo ionako već uzburkanu i uzavrelu situaciju.

U takvim okolnostima izbija ugarska kriza 1905. godine. Izbori u siječnju 1905. donijeli su poraz liberalnoj stranci u Ugarskoj koja je dotad trideset godina bila vodeća stranka u zemlji. Neovisna stranka koja je osvojila većinu u ugarskome Saboru, spremala se preuzeti vlast pa je radi toga pregovarala s krunom.

Perspektive koje je otvarao takav razvoj događaja Hrvatima su davale povoda za zabrinutost u pogledu njihove budućnosti, no ujedno su ih i mamile da pokušaju iskoristiti priliku kako bi se izvukli iz nepodnošljiva položaja. Glavni problem koji je plašio Hrvate bila je svijest o tome da će djelovanje Neovisne stranke, kada jednom dođe na vlast, svakako ići u smjeru još većega odvajanja dviju država Monarhije. Zbog toga su se Hrvati pribojavali da će se to nepovoljno odraziti na glavni cilj njihovih težnja — ponovno sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom-Slavonijom.

Hrvati su se ipak najviše pribojavali odvajanja zajedničkoga carinskoga područja što je jasno vidljivo iz svih njihovih tadašnjih publikacija.[50] Među hrvatskim političarima razvio se živahan pokret s ciljem zauzimanja stajališta prema sukobu dviju póla Monarhije. Pokret je vodio poduzetni dr. Frank koji je vodeće krugove hrvatske oporbe opetovano pozivao na zauzimanje zajedničkoga stajališta.[51] Pokret se proširio i na Dalmaciju u kojoj su se održavali slični skupovi. Pretežito su bila zastupljena dva shvaćanja. Jedni su smatrali kako treba pričekati dok se kriza ne razriješi i tada donijeti odluku te postići za Hrvate koliko je moguće više. To mišljenje zastupale su unionistička stranka i Čista stranka prava (Frankova stranka). Drugi su smatrali da je to pogrešno i da treba donijeti odluku te se prikloniti jednoj stranci i to onoj koja nudi više uvjeta za ostvarenje hrvatskih htijenja.[52] Tomu mišljenju priklonile su se sve ostale stranke. Pod utjecajem toga pokreta dalmatinska Hrvatska stranka održala je 26. travnja 1905. u Splitu konstituirajuću skupštinu na kojoj je predstavljen program čiji članak I. glasi: »da Hrvatska stranka stoji nepomično na stanovištu hrv. drž. prava i po tomu sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom kraljevinom, smatrajući to znamenitim korakom k oživotvorenju vrhovnog narodnog načela državne cjelokupnosti, koje teži za tim, da sve zemlje napučene Hrvatima slože se u jednu samostalnu državnu skupinu«, a članak IV.: »da Hrvatska stranka smatra, da su Hrvati i Srbi *jedan narod po krvi i jeziku, nerazdružívo spojeni zemljištem, na kojem obitavaju*« i tako dalje.[53] Poziv na zajedničko vijećanje poslali su oporbeni zastupnici Hrvatske-Slavonije 4. srpnja 1905. godine.

Dana 24. kolovoza doista se u Dubrovniku održao susret hrvatskih zastupnika iz Hrvatske-Slavonije, Dalmacije i Istre u kojemu su sudjelovala 24 zastupnika i sve stranačke opcije osim Narodne stranke (unionista) iz Hrvatske-Slavonije. Tu su se već vidljivo sukobila mišljenja. Dr. Frank predstavio je rezoluciju kojom je izrazio shvaćanje svoje stranke — da se ne smiju priključiti nijednoj strani, ni Austriji ni Ugarskoj. No, njegova je rezolucija odbačena, a kao posljedica toga Čista stranka prava otpala je iz pregovora. Odluka je

[50] Usp. nacrt rezolucije dr. Franka, VIII-16, str. 6-8 i VIII-15, str. 12.

[51] VIII-16, str. 3.

[52] Isto, str. 4.

[53] Isto, str. 4-5.

obrazložena time da rezolucija dr. Franka stvara nepremostiv jaz između Trojedne Kraljevina i Ugarske koji bi bio utoliko pogubniji što se bez sudjelovanja Ugarske ne može postići čak ni reinkorporacija Dalmacije, a kamoli oslobođenje Hrvatske. Stoga je donesena odluka: 1. da se održi zajednički sastanak u Rijeci; 2. da se na njega pozovu sve hrvatske stranke Hrvatske-Slavonije-Dalmacije i Istre uz iznimku unionističke stranke; 3. da se kao dnevni red sastanka utvrdi: rasprava o reinkorporaciji Dalmacije, zatim o sredstvima koja vode tom cilju te o financijskim i gospodarskim odnosima Hrvatske-Slavonije s Ugarskom.[54]

Početkom rujna u Opatiji je održana preliminarna konferencija na kojoj su predstavljena tri nacrta rezolucije. Autor jednoga od njih bio je zagrebački sveučilišni profesor dr. Vrbanić, koji se ipak previše ograničio na hrvatsko-slavonske prilike, autor drugoga nacrta bio je Vicko Milić, koji se bavio samo ponovnim sjedinjenjem Dalmacije, stoga su oba nacrta odbačena. Autor trećega nacrta koji je naposljetku dobio podršku većine nazočnih bio je dr. Trumbić.

Odlučujuća skupština zakazana je za 3. listopada 1905. u Rijeci. Čista stranka prava nije došla na skupštinu kao i naknadno pozvani dalmatinsko-srpski klub. Članovi istarskoga kluba došli su s objašnjenjem da će na skupštini sudjelovati samo kao gosti. Nakon dvodnevnoga zasjedanja prihvaćen je nacrt dr. Trumbića uz neznatne preinake i objavljen kao takozvana Riječka rezolucija. Njezin tekst glasi:[55]

»Povodom političkog stanja, u koje je dospjela Monarhija uslijed krize u Ugarskoj, hrvatski zastupnici sastadoše se u svrhu, da zauzmu stanovište prema tome stanju i da označe pravac političkome radu hrvatskoga naroda u pitanjima, koja su neprijeporna i svima zajednička, a neprejudiciraju načelnom stanovištu, na kojem vojuju u parlamentarnom životu, bilo kao pripadnici klubova, bilo kao pojedinci.

Hrvatski zastupnici drže, da su današnje javne prilike u Ugarskoj nastale uslijed borbe, koja ide za time, da kraljevina Ugarska dodje postepeno do *potpune državne samostalnosti.*

[54] Isto, str. 8-9.

[55] Seton-Watsonov prijevod (VII-4, str. 514-516) netočan je, neprecizan i nepotpun. Kao prvo, on ne navodi konačnu redigiranu rezoluciju nego nacrt dr. Trumbića. Osim toga tendenciozno je izostavljen vrlo rječit treći odlomak što je još jedna tipična bizantinska krivotvorina. Poslije ćemo vidjeti zašto je tomu tako.

Hrvatski zastupnici smatraju tu težnju posve opravdanom već i stoga, što svaki narod ima pravo slobodno i neodvisno odlučuje o svom biću i o svojoj sudbini.

Hrvatski zastupnici uvjereni su, da su oba naroda, hrvatski i ugarski, ne samo s obzira na svoje historičke odnošaje, već još više s obzira na činjenicu neposrednog susjedstva i na realne potrebe svoga života i medjusobne samoobrane *upućeni jedan na drugi*, te da se stoga imaju izbjegavati svaki povod i uzrok medjusobnome trvenju.

Polazeći s tih pretpostavka, hrvatski zastupnici smatraju, da je njihova *dužnost* boriti se usporedo s *ugarskim* narodom za ispunjenje svih državnih prava i sloboština, u uvjerenju, da će rečena prava i sloboštine biti od koristi *hrvatskomu* i *ugarskomu* narodu; a time će se udariti temelji trajnom sporazumljenju obaju naroda.

Postignuće te svrhe, namijenjene obostranoj koristi, uvjetovano je najprije *reinkorporacijom* Dalmacije kraljevinama Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, kojima već virtualno i pravno pripada.

Da se uzmogne pristupiti k ostvarenju reinkorporacije Dalmacije, treba najprije da se odstrane današnji nesnosni parlamentarni i upravno-politički odnošaji u Hrvatskoj i Slavoniji i da se uvedu takovi odnošaji, koji će odgovarati potrebama kulturne zemlje i zahtjevima ustava i slobode, zajamčenima slobodoumnim ustavnim uredbama, kao što su poglavito:

— *izborni red*, koji će omogućiti i obezbijediti biranje takovoga narodnoga zastupstva, koje će biti vjeran izražaj nespriječene i slobodne narodne volje;

— potpuna *sloboda štampe*, ukinućem objektivnog postupka i uvedenjem *porote* za štamparske i političke delikte;

— sloboda sastajanja, udruživanja i istraživanja misli;

— ostvarenje *sudačke nezavisnosti*, zajamčene svakomu sudcu nepomičnošću i neodgovornošću za svoja sudačka djela;

— ustrojenje vanrednih instancija *upravno-državnoga suda* za zaštitu interesa i političkih prava gradjana proti upravnoj samovolji;

— ustrojenje *posebnog suda* za karnosnu[56] odgovornost svih javnih činovnika radi kršenja zakona.

[56] stegovnu (nap. prev.)

Hrvatski zastupnici uvjereni su, da se *trajni* sporazum izmedju naroda hrvatskog i ugarskog može postići najprije strogim i točnim *vršenjem* prava hrvatskih, sadržanih u postojećoj hrvatsko-ugarskoj nagodbi, te *promjenom* odnošaja, što sada spadaju u područje posala, koji su danas *zajednički* sa Ugarskom, kao i sa zapadnom polom Monarhije na način, da hrvatskomu narodu bude obezbijedjen *samostalni politički, kulturni, financijski i opće gospodarstveni opstanak i napredak.*

Naravnim tečajem dogadjaja odrazit će se povoljno svaki napredak naroda u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji takodjer i na odnošaje našega pučanstva, koje živi i u drugim zemljama, posebice u najizloženijem kraju, biva u posestrimi *Istri.*

Da se uzmognu provadjati i do ostvarenja dovesti ovdje istaknuta načela, težnje i zahtjevi, izabire se odbor od 5 zastupnika, koji će imati još i daljnji zadatak, da prouči i za riješenje pripravlja ina pitanja, koja su našim zemljama zajednička, ili su od koristi općoj narodnoj dobrobiti.

Iz sastanka hrvatskih narodnih zastupnika.

Rieka, 3. listopada 1905.«[57]

Kao što smo spomenuli, iako je bio pozvan, dalmatinsko-srpski klub smatrao je uputnim ne sudjelovati u riječkome sastanku, nego sačekati njegov rezultat. Međutim, niti četrnaest dana nakon riječkoga sastanka 26 srpskih zastupnika iz Hrvatske, Slavonije, Dalmacije sastalo se u Zadru i dalo suglasnost na zaključke Riječke rezolucije u takozvanoj Zadarskoj rezoluciji (17. listopada 1905.) koja glasi:

»Težnja svakog naroda, da sam odlučuje o svom biću i o svojoj sudbini, mora da izazove simpatije svakog, ko i sam gine za slobodom.

A današnju borbu magjarskoga naroda pozdravljaju tim radosnije, što je sadašnji državni sklop, protiv koga je ta borba naperena, svom snagom sputavao i što danas sputava razvitak naše otačbine hrvatskog i srpskog naroda.

Državna pak samostalnost Ugarske, koja bi tada živjela samo svojim životom i raspolagala samo svojom snagom, donijela bi takve političke prilike, u kojima bi magjarski narod bio upućen, da u svom rodjenom interesu, potraži

[57] Ovaj prijevod na njemački sačinjen je prema Miliću i Zagorcu (VIII-15 i 16). Prijevod kojim se služio Seton-Watson mjestimice je toliko netočan da se gubi pravi smisao. (Ovdje navedeno prema: Ante Trumbić: *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija*, Zagreb 1936., str. 87-88; nap. ur.)

sporazum s nemagjarskim narodima Ugarske, da u njihovoj snazi ugleda i svoju snagu, pa da, zajedno s njima, a u naslonu na trojednu kraljevinu Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, osigura uslove za svoju narodnu budućnost i bezbjednost.

S toga potpisani srpski zastupnici i izaslanici srpskih stranaka, svjesni o zamašnosti današnjeg općeg političkog položaja u monarhiji, i uzevši u obzir stanovište zauzeto od hrvatskih zastupnika na riječkoj konferenciji izjavljuju, da će poduprijeti današnji pokret magjarskog naroda, kojemu bi, zajednički s Hrvatima, i faktičnu potporu ponudili, kad bi, sa strane magjarskih koaliranih stranaka, bile pružene realne garancije, da će se one zauzeti, kako bi se, uz njihove opravdane zahtjeve, ispunile i težnje Hrvatske i Slavonije, koje idu za proširenjem njenog državno-pravnog položaja, da joj se zajamči što samostalniji politički, kulturni, privredni i financijalni opstanak i razvitak.

Podjedno traže i radit će potpisani zastupnici i izaslanici, da se u Hrvatskoj i Slavoniji stvore demokratske ustanove, koje bi joj zajamčile slobodan ustavan život i razvitak i uklonile današnje nesnosne parlamentarne, upravne i društvene odnošaje.

Stojeći na tom stanovištu, očekuju, da će magjarske koalirane stranke, svoj odnošaj prema nemagjarskim narodima u Ugarskoj postaviti na pravedne osnove, kako bi se ovima obezbjedio narodno-kulturni opstanak i razvitak.

Što se tiče zahtjeva braće Hrvata za reinkorporacijom Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji, koja je i pozitivnim zakonom zajamčena, pripravne su srpske stranke uložiti i svoju snagu za ostvarenje ovog zahtjeva, ako se sa hrvatske strane ukloni zapreka, koja je dosad priječila srpskoj stranci na Primorju da se za sjedinjenje izjavi, a to je da se sa strane Hrvata obavezno prizna ravnopravnost srpskog naroda sa hrvatskim.

Da bi se pak s braćom Hrvatima mogli staviti u sporazum radi zajedničke akcije, bira se odbor od tri lica, sa tri zamjenika, koji će ovu odluku dostaviti izvršnom odboru riječke konferencije, i s njime stupiti u pregovore u smislu ove odluke.«[58]

[58] Prijevod ovoga teksta na njemački sačinjen je prema Potočnjaku (VIII-17, str. 36). Seton-Watsonov prijevod (VII-4, str. 516-518) odveć je netočan jer pokazuje tendenciozna izostavljanja iz teksta. Sva mjesta u tekstu koja su neprijateljska prema Monarhiji izostavljena su ili ublažena. To je klasičan primjer kako su Seton-Watsona njegovi srpski povjerenici u Hrvatskoj sustavno obmanjivali.

Kako bi objema rezolucijama dale na težini, hrvatska stranka i narodno-srpska stranka sastale su se 14. studenoga u Zadru na konferenciji na kojoj su donijele sljedeću odluku koju je 18. studenoga u dalmatinskome Saboru službeno pročitao gradonačelnik Dubrovnika i predsjednik Hrvatske stranke dr. Pero Čingrija:

»Klubovi Hrvatske stranke i Srbske narodne stranke stoje na stanovištu, da su Hrvati i Srbi jedan narod, da su jedni prama drugima ravnopravni i da osobito danas, kad se u svietu, a posebive u ovoj monarhiji, pojavljuju na vidiku znameniti sudbonosni dogodjaji, koji zasiecaju ravno i u njihove životne narodne interese, eda ih dogodjaji ne zateknu nepripravne.

S toga Hrvati i Srbi u Dalmaciji radit će rame uz rame kao jednakopravna braća u narodno-političkim pitanjima, a posebice nastojat će složnim silama, da se što prije oživotvori sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, kao glavni preduvjet obezbjedjenju bolje im zajedničke narodne budućnosti. ...

Da načela bratske sloge i ravnopravnosti izmedju Hrvata i Srba u Dalmaciji nadju trajne uporabe i primiene ne samo kod narodnog predstavništva, nego takodjer i u području vladine djelatnosti kao i zemaljskoga odbora, čast mi je na ime obaju klubova predložiti, neka visoki Sabor izvoli primiti sliedeće

ZAKLJUČKE:

I. Pozivlje se c. k. vlada, da se, u smislu zaključka od 21 srpnja 1883 ovoga sabora, postara, neka sve državne vlasti i svi državni uredi za naziv narodnoga jezika upotrebljavaju uviek 'hrvatski ili srbski'; da u javnim školama u Dalmaciji imenu hrvatskomu i imenu srbskomu bude odredjeno dostojno mjesto, da u školskim tekstovima bude uzeta u obzir hrvatska i srbska povjest, tako da učenici uzmognu naučiti poglavite dogodjaje iz jedne i druge povjesti i da se pismo latinsko i pismo ćirilsko budu toliko i tako učiti, da učenici postanu vješti jednom i drugomu pismu u čitanju i u pisanju.

II. Pozivlje se zemaljski odbor, da se postara, neka riešavanja svih podnesaka budu izdana onim pismom, latinskim ili ćirilskim, kojim su podnesci napisani.«[59]

[59] *XVI sjednica dneva 18 novembra 1905.*, u: *Brzopisna izvješća XXXIX i XL zasjedanja Pokrajinskoga sabora Dalmatinskoga*, dneva 6 oktobra 1904, i od dneva 21 novembra 1905, Zadar 1905., Brzotiskom »Narodnoga Lista«, str. 1345. (nap. ur.)

Riječka rezolucija — kudikamo najvažniji dokument — s pravom je izazvala senzaciju jer je pokazala duboku mržnju nagomilanu na Jugu protiv Monarhije.

Ovdje ćemo ukratko objasniti što su Hrvati željeli postići tim političkim činom. Htjeli su postići svoj glavni postulat koji su isticali u svakoj prilici još od 1796. godine, a to je reinkorporacija Dalmacije s Hrvatskom-Slavonijom, no povrh toga htjeli su stati na kraj nepodnošljivim prilikama u Hrvatskoj-Slavoniji. Budući da su Srbi uvijek vješto sprječavali i jedno i drugo stavljajući se u službu državne vlasti, Hrvati su ustupcima nastojali privući Srbe. Jedan od tih ustupaka bilo je prihvaćanje svojedobno Daničićeve teorije da su Hrvati i Srbi jedan narod s dvama različitim imenima. Neobičnim se zacijelo doima neprestano naglašavanje »ravnopravnosti« što se, kada je posrijedi nacionalno jedinstvo, doima suvišnim. No, vratit ćemo se još na to jer nam se čini važnim radi tumačenja srpskih planova. Hrvati su vodili računa i o vodećem položaju koji su za sebe znali izboriti Mađari pri odlučivanju o južnoslavenskome pitanju pa su — došavši do zaključka da ništa ne mogu provesti protiv volje Mađara — stali na njihovu stranu. U oči je zasigurno upadao i protuaustrijski duh Rezolucije. Bilo je očigledno da je Hrvatima Austrija glavni krivac za sve nevolje koje su propatili posljednjih desetljeća.

Htjeli su joj se osvetiti za sva razočaranja od 1848. do 1868. stavljajući se ovaj put na stranu protivničke stranke. U to nema sumnje pročitamo li Zagorčevu brošuru *Istina o Riečkoj rezoluciji.* Sva mržnja upravljena je prema bečkoj kamarili. On ondje piše: »Nepobitna je istina, da se je sa hrvatskim narodom kroz vjekove postupalo izdajnički.«[60] Navodi i izjavu bana Gyulaija: »*Felicem esse, qui aula opus non habet.*« (Sretan onaj, koji ne treba Beča.)[61]

Stajalište Hrvata silno je razveselilo mađarsku Neovisnu stranku koja se borila za vlast. To se vidi iz telegrama Ferenca Kossutha od 8. listopada 1905. koji glasi: »Pozdravljamo svoju braću, Hrvate i Dalmatince, i podsjećamo Hrvate da smo s njima bratski dijelili sva prava koja smo do sada izborili. Austrija nas je uvijek ugnjetavala pa neka Svemoćni putem Hrvatske privede Dalma-

[60] VIII-15, str. 9 i dalje. Usporedimo s time Baernreitherovu izjavu u jednome od njegovih govora u delegaciji i steći ćemo dojam da se želi pridobiti one nevjerne na račun vjernih.

[61] Isto, str. 9.

ciju kruni svetoga Stjepana. Očekujemo vas s ljubavlju i ispunjeni nadom. Ferenc Kossuth.«

Nema nikakve dvojbe da je unatoč svim svojim neuspjesima i promjenama Riječka rezolucija sve do svjetskoga rata bila platforma za politički razvoj juga Monarhije.

Još ćemo ukratko popratiti daljnji slijed događaja. Sljedećih šest mjeseci nije bilo neposrednoga doticaja između hrvatske i ugarske koalicije pa je to u Dalmaciji stvorilo veliko nezadovoljstvo. U međuvremenu je 6. travnja 1906. u Ugarskoj imenovana koalicijska vlada te na vlast dolazi ugarska Neovisna stranka. Izbori su održani 3., 4. i 5. svibnja 1906., nakon 30 godina takoreći prvi bez ikakva pritiska. To je u Hrvatskoj bilo senzacija. Rezolucija koja je u Hrvatskoj dočekana s više protivljenja nego simpatija počela je u zemlji ostvarivati utjecaj. Rezultati izbora zapečatili su posao što su ga hrvatske vođe sklopile s Kossuthom pa je nova vlada sastavljena iz redova pripadnika koalicije.

Na Duhove 1906. održana je konstituirajuća glavna skupština s ciljem osnutka nove stranke u Hrvatskoj-Slavoniji. Na njoj su osobito bili zastupljeni mlađi članovi proizašli iz praške škole realizma koji time aktivno stupaju na političku pozornicu. Oni osnivaju Hrvatsku pučku naprednu stranku, demokratsku stranku čija je zadaća očigledno bila i u Hrvatskoj propagirati ideje Riječke rezolucije. U programu stranke dolaze do izražaja i glavne ideje Rezolucije, napose to da su Hrvati i Srbi jedan narod s dvama ravnopravnim imenima te da svaki narod ima pravo slobodno i neovisno odlučivati o svojoj budućnosti i sudbini (II. i IV. točka programa). Stranka je također bila izrazito usmjerena protiv jakoga klerikalnoga utjecaja koji je i tada u Hrvatskoj-Slavoniji sve više pokazivao kršćansko-socijalnu orijentaciju.

Da bi mogao surađivati s koalicijom, ban Pejačević riješio se svojega unionističkog okruženja ponudivši ostavku koja nije prihvaćena. Zatim je 30. svibnja 1906. s Hrvatsko-srpskom koalicijom sklopio formalan pakt i otpočeo suradnju. Ta se koalicija tada posvetila liječenju rana iz doba Khuenove vladavine. Međutim, uspjeh je bio vrlo skroman. Srbi su u Hrvatskoj-Slavoniji stjecali sve veći utjecaj, no nisu se odveć trsili pomoći Hrvatima da ojačaju, stoga Watson koaliciji s punim pravom predbacuje »tromu nesposobnost«. Jačanje srpskoga utjecaja potaknulo je i protusrpsku Frankovu stranku da u Saboru otpočne kampanju opstrukcije rezolucionaške koalicije, a Srbi su tako dobili barem formalno opravdanje za svoju pasivnost u Saboru. Unatoč tomu Rezo-

lucija je svakako smanjila nepodnošljiv pritisak u Hrvatskoj pa je narod već i to osjetio kao blagodat.

Čini se da su taj i drugi čimbenici prilično ohladili ljubav ugarske koalicije prema hrvatskoj rezolucionaškoj sestri jer u svibnju 1907. Ferenc Kossuth zajedničkome parlamentu u Budimpešti podastire nov prijedlog, takozvanu »željezničarsku pragmatiku«[62] za zaposlenike kraljevskih ugarskih državnih željeznica u kojoj se mađarski jezik izrijekom proglašava službenim jezikom na cjelokupnom translajtanijskom teritoriju. Hrvati koji su zbog bolnih iskustava duljima od jednoga stoljeća postali vrlo osjetljivi u pogledu mađarizacije, u tome su vidjeli očigledno kršenje Nagodbe. Paragraf 9. zakonskoga članka XXX: 1868 proglašava željeznicu zajedničkim dobrom dviju zemalja dok § 57. unutar granica Hrvatske-Slavonije propisuje hrvatski jezik kao službeni jezik tijelâ zajedničke vlasti, dakle i željeznice.

Hrvatsko-srpska koalicija u tome je vidjela *casus belli*,[63] stoga su združeni Hrvati i Srbi otpočeli žestoku i učinkovitu opstrukciju pa su u smislu § 59. Nagodbe držali beskrajno duge govore na hrvatskome jeziku što je Mađare, dakako, silno živciralo. Oni su tomu doskočili takozvanim Zakonom o ovlaštenju koji se sastojao od jednog jedinog paragrafa i koji su uspjeli progurati u parlamentu te njime ovlastiti Ministarstvo trgovine da odredbe sadržane u opstruiranome zakonu provodi sve dok nacrt zakona ne dobije odobrenje parlamenta. Ban Teodor Pejačević, koji nije bio ništa manji kavalir od svojega oca i nije odobravao postupke Mađara nego je štoviše prihvaćao stajališta koalicijske većine, 25. lipnja 1907. podnosi ostavku.

Premda je time jednogodišnji uzlet rezolucionaške politike doživio neuspješan svršetak, ta politika ipak je polučila moralni uspjeh. Nakon mnogo godina u Hrvatskoj je ponovno zavladala sloboda, službenici su smjeli glasati prema vlastitu uvjerenju, a čak se i prema Mađarima smjelo nastupati energično pa i vrlo neugodno. Hrvati željni uspjeha glavnu su zaslugu za taj ma koliko skroman uspjeh pripisivali Srbima. Supilo je u svojem govoru 25. veljače 1907. citirao riječi dalmatinsko-hrvatskoga domoljuba dr. Lovre Montija: »Sa Srbima možemo mnogo, bez Srba malo, a protiv Srba ništa!«

[62] Naziv za zakon koji je uređivao radne odnose na željeznici u Ugarskoj i Hrvatskoj. (nap. prev.)

[63] (lat.) povod ratu; uzrok sukobu (nap. ur.)

Premda se od brojnih nada koje su gajili sastavljajući Riječku rezoluciju gotovo nijedna nije ostvarila, Hrvati su u vrlo opasnome raspoloženju išli ususret ozbiljnim događajima koji su se spremali. Bili su zreli za hipnozu, za onaj »čelični zagrljaj Bizanta« koji smo toliko često gledali tijekom povijesti.

Ostaje nam još razjasniti što je zapravo bila Riječka rezolucija.

Godine 1903. Karađorđevići stupaju na srpsko prijestolje. Oni nipošto nisu započeli svesrpski (velikosrpski) pokret. Međutim, nema dvojbe da su pokretu starome više od 40 godina dali nov zamah te mu vođeni dinastijskim i drugim motivima posvetili posebnu pozornost. Već tada se susrećemo sa Spalajkovićevim planom koji se usredotočio na srpsku akciju u Bosni. Pozornost je poglavito bila usmjerena na provedbu toga plana. Kada 1905. izbija austro-ugarska kriza, srpska ju strana prati jednako pozorno kao i Hrvatska i stvara plan kako ju iskoristiti za srpske probitke. Srpska je vlada također bila precizno obaviještena o tome da od 1902. dalmatinski Hrvati teže zbližavanju s tamošnjim Srbima. To je krajnje vješto odabrano kao polazna točka, stoga moramo pretpostaviti da su Hrvatima, koji su težili zbližavanju sa Srbima, oni rekli kako su spremni na suradnju ako Hrvati stanu na stranu Mađara. Jedino se tako može objasniti da se Dalmacija koja je velikom većinom razmišljala starčevićanski mogla obratiti na stajalište Rezolucije. Ne može se osporiti da je u srpskome slijedu misli bilo i realpolitičke logike. Misao vodilja Srba bila je Mađare, Hrvate i Srbe povesti u zajedničku borbu protiv Austrije. Stara je to ideja srpske politike koja svoje podrijetlo vuče još iz revolucionarnih godina 1848./1849. i tadašnjih — prema Stanojevićevu svjedočenju — zahtjeva Kossutha i Andrássyja i koja je postala nezaobilaznom sastavnicom svesrpske politike. Stanojević je pisao upravo ovako: »U to je doba počeo rad srpske omladine i borba srpskoga naroda za politička prava i slobode u Austriji; Srbi u Ugarskoj i Trojednici, udruženi sa Mađarima i Hrvatima, počeli su borbu protiv Beča, a Srbi i Hrvati u Dalmaciji protiv talijanštine.«[64] U Ristićevim tumačenjima na str. 393-394 također nailazimo na isto razmišljanje. Taj rekvizit iz riznice srpske politike sada je izvučen i stavljen u službu plana za stjecanje Bosne i Hercegovine. Taj plan samo je misaoni nastavak ovdje već spomenutoga Pirićančeva plana (usp. str. 400-401) jer je ponovno riječ o namjeri da se Bosna stekne uz pomoć Mađara. Nije nam poznato čime su Srbi 1908. Neovisnoj

[64] III-5, str. 303.

stranci uvjetovali svoju vojnu pomoć, no vidjeli smo kako se u ono vrijeme slavilo bratimljenje Srba i Mađara i kako je upravo Neovisna stranka predano štitila i promicala srpska nastojanja u Bosni (usp. str. 381, također Friedjungov članak u *Neue Freie Presse* od 25. ožujka 1909.).[65]

Pouzdano možemo ustvrditi da su Srbi pomogli Hrvatima oko reinkorporacije Dalmacije da bi zauzvrat dobili jamstvo kako će se Hrvati odreći svojih zahtjeva prema Bosni i Hercegovi i te zemlje prepustiti srpskoj interesnoj sferi. Takvo shvaćanje možemo potkrijepiti ovim dokazima:

1. Zasigurno upada u oči da je četrnaest dana nakon Riječke rezolucije uslijedila Zadarska rezolucija. Da ta stvar nije na mig iz Beograda već bila dogovorena i provedena, dogovor hrvatsko-slavonskih i dalmatinskih Srba ne bi se mogao postići tako brzo. Također je znakovito da su Srbi u Zadru već bili izabrali članove za zajedničko vijećanje s Hrvatima iako su Hrvati tek kasnije odlučili pozvati jednak broj Srba.[66]

2. U Riječkoj rezoluciji spominje se narodnosno načelo da »*svaki* narod ima pravo, slobodno i nezavisno *odlučivati o svom biću i o svojoj sudbini*« koje je dotad u tom obliku hrvatskoj politici bilo nepoznato. Naprotiv, ta se ideja nalazi u revolucionarnome programu Srpske narodne organizacije u Bosni od 27. do 31. listopada 1907., točka I. čije osnovne odredbe glase: »Svaki narod ima pravo na samoodređenje. U državi se mora poštivati volja naroda kao ishodište vlasti.« Narodnosno je načelo Spalajković osmislio za Bosnu, a ono je do današnjeg rata ostalo idejom vodiljom srpske politike. Bosanski pokret u Sarajevu nedvojbeno je on vodio jer mu je supruga bila kći vođe bosanskih Srba Jeftanovića. Također smo upozorili na to da u Watsonovu prijevodu Rezolucije nedostaje upravo taj odlomak premda se Watson poziva na Milića čiji tekst sadrži taj odlomak.[67] Kao i većinu informacija Watson je tekstove i prijevode zasigurno dobivao od Srba, no nije znao da Bizant sustavno prikriva svoje tragove.

3. U hrvatskoj politici najdulje se vodila žestoka polemika o tome jesu li prigodom donošenja Rezolucije Hrvati i Srbi sklopili tajni sporazum o Bosni.

---

[65] Friedjung smatra: »Stoga se iz Beograda radilo na stvaranju srpsko-hrvatske koalicije koja je bila zamišljena kao poveznica između težnji za odvajanjem Ugarske ali i Bosne od Habsburške Monarhije.«

[66] VIII-16, str. 19.

[67] Isto, str. 14, 3. odlomak.

Hrvatski političar Franko Potočnjak u jednom je od svojih političkih govora na to odgovorio potvrdno. U njegovu često citiranome djelu spominje se i vrlo zanimljiva epizoda o tome kako su ga tri srpska vođe koalicije grubo napala kada je u jednom političkom konceptu iznio zahtjev da Bosna mora ostati u okviru Austro-Ugarske Monarhije što su Srbi prikazali kao nacionalnu izdaju.[68] Izuzmemo li to, koalicijska politika strogo se ustručavala otvaranja bilo kojega pitanja koje ticalo Bosne, a osobito je upalo u oči to što je u vrijeme aneksijske krize izrijekom bila protiv aneksije. Međutim, bosanski su Hrvati svim silama radili na aneksiji. Kada je nadbiskup Stadler nakon aneksije poveo izaslanstvo katolika, gotovo isključivo Hrvata, u audijenciju caru u Beč i na povratku svratio u Zagreb, pristaše koalicije izrazito su neprijateljski dočekali članove izaslanstva.[69]

4. Dokaz uvjerljiviji od svega gore rečenoga jest govor što ga je u hrvatskome Saboru 25. veljače 1907. održao poznati hrvatski zastupnik Frano Supilo, jedan od glavnih tvoraca Riječke rezolucije, koji je tada rekao: »Od Sadove do danas čitava politika dvaju carstava (Austro-Ugarske i Njemačke) ide zatim, da se u našoj Hrvatskoj odstrane sve poteškoće, koje bi ovom velikom 'Drangu' bile na putu.« ... »Ako smo mi svjesni toga, da je naša zadaća, da budemo bedem Balkana protiv tudjinstva, a ne most, preko koga će tudjinac ići na Balkan: onda, visoki sabore, u prvom redu moramo računati s našom braćom Srbima.«[70] ... »Pitanje načela narodnog i narodne sviesti plod je 19. stoljeća.«[71] ... »Glavna i temeljna misao, koja je nadahnula politiku riečke rezolucije bila je upravo sjedinjenje Dalmacije.« ... »Priznavanjem Srba, mi smo ih iznova dobili za ideju sjedinjenja Dalmacije i Hrvatske.« (Srbi zastupnici odobravaju.)[72] ... »Mi ne znamo što će biti s Bosnom i Hercegovinom. Bosna i Hercegovina je danas turska provincija, i kolikogod se hoće da zabašuri, da nije ta-

[68] VIII-17, str. 68.

[69] To znamo iz usmene predaje jednoga obrazovanoga i nedvojbeno pouzdanoga sudionika.

[70] *Stenografski zapisnik XLVII. sjednice sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, držane dne 25. veljače 1907.*, u: *Stenografički zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Petogodišta 1906.—1911., od XXX. do uključivo LI. Saborske sjednice, od 21. siečnja do do 1. ožujka 1907.* Broj priloga od 1. do 19. — svezak II. — dio I. — godina 1907., Zagreb 1907., tisak kralj. Zemaljske tiskare, str. 977. (nap. ur.)

[71] Isto.

[72] Isto, str. 979.

ko, ona je faktično turska provincija, i čitav ju sviet takovom smatra. (... Svetozar Pribićević [Srbin]: »Dakako, tako je!«) Premda je, dakle, Bosna i Hercegovina faktično turska pokrajina pod suverenitetom turskoga sultana, ona je predana na administraciju Austro-Ugarskoj, *i to samo na privremenu administraciju, dok se urede odnošaji Bosne i Hercegovine, koje Austrija sve drugo nego uredjuje, koja te odnošaje truje i time hoće, da sebi spremi podesan teren, preko kojega će koracati na Istok.*«[73] ... »I ako sreća pane, pa da Bosna i Hercegovina izadje iz okvira ove monarhije, onda je sasvim naravno, da će svaki pravi i pošteni Hrvat, kad ta Bosna ne može da bude hrvatska, radje želiti, da pripadne bratu Srbinu, nego tudjinu...«[74] (Kod Starč. hrv. stranke prava nastaje užasna buka.)[75]

Tko je koliko-toliko pozorno pročitao naš ulomak iz Spalajkovićeva teksta na str. 289-293 ovdje će doslovno naći cjelokupno razmišljanje toga tvorca i stvarnoga vođe svesrpskoga pokreta kada je riječ o Bosni između 1900. i 1914. godine.[76]

Dakle, vidimo: Hrvati su pokušali pridobiti Srbe za ostvarenje svoje stoljetne narodne želje za ponovnim sjedinjenjem Dalmacije, no pritom su dopustili da im se gurne u ruke svekoliko oruđe svesrpskoga pokreta koje su oni u nevolji grčevito zgrabili, k tomu su pristali Bosnu i Hercegovinu prepustiti Srbima te tako, kao što ćemo poslije vidjeti, potpasti pod vlast Srba.

6. Daljnji razvoj prema narodnome jedinstvu Hrvata i Srba

Riječka rezolucija Hrvatima nije donijela očekivani uspjeh. Da su imali više sluha za povijest i bolje razumjeli vlastitu prošlost, lako bi uvidjeli koliko je rezolucionaška politika iz temelja bila pogrešna. Tada bi zasigurno shvatili da stranka koja visoko cijeni tradiciju Lajosa Kossutha nikada neće bez prijeke

[73] Isto.

[74] Isto, str. 980.

[75] Vrlo je znakovito da se predsjednik Sabora Bogdan Medaković, Srbin, nijednom riječju nije suprotstavio tim izjavama uperenima protiv Monarhije. *On je još i danas predsjednik hrvatskoga Sabora*!

[76] Od jednoga utjecajnoga hrvatskoga političara naknadno smo doznali da je Supilo navodno u kolovozu 1905. boravio u Budimpešti, a potom i u Beogradu. Tu tvrdnju nismo mogli provjeriti.

potrebe odbaciti omiljenu ideju svojega utemeljitelja — ideju državnoga, nacionalnoga i gospodarskoga jedinstva od Karpata do Jadrana. Zamisao cijele Rezolucije već je gotova došla izvana i samo im je prikladno servirana na stol. Bila je privlačne vanjštine, opća situacija govorila je u prilog Rezoluciji, usto je dodatno pripomogao čelični zagrljaj Bizanta — i Hrvati su upali u zamku.

Rezolucionaši su neminovno uspjeli protiv sebe okrenuti ne samo Beč — tà s time su zasigurno računali od samoga početka — nego od svibnja 1907. i Budimpeštu pa su protiv sebe imali cjelokupnu vlast u Monarhiji našavši se tako u politički zasigurno nezavidnu položaju.

Kako se to dogodilo? Mađarima je savez s Hrvatima i Srbima mogao odgovarati u doba najžešćega sukoba s Bečom, ali ne i na duge staze. Naime, sloga Hrvata i Srba Mađarima je oduzimala mogućnost vladanja Hrvatskom kako su to činili od 1883. do 1903. kada su zajedno sa Srbima vladali na štetu Hrvata. Nakon što su postigli svoj cilj, takva im situacija zacijelo nije bila po volji pa su željezničarsku pragmatiku primjenjivali kao sredstvo sabotaže. Tomu je vjerojatno pridonijela okolnost da je Ministarstvo vanjskih poslova možda saznalo koja je srpska uloga u tome i koje su krajnje namjere, a to nije moglo ostati nepoznato ni Mađarima. No, ugarska koalicija kao vladajuća stranka na sebe nije mogla preuzeti takvu omrazu pa je hrvatsko-srpske rezolucionaše jednostavno ostavila na cjedilu. Bolje upućeni Mađari navrijeme su izvukli glavu iz srpske omče u koju su se Hrvati tim jače zapleli. Hrvatski rezolucionaši, čiji su početni uspjesi svakodnevno privlačili sve više pristaša, našli su se u vrlo teškom položaju. Osim još većega neprijateljstva obiju država Monarhije na sebe su navukli i omrazu da su protudržavni savez. Tako su završili ondje gdje su ih Srbi i htjeli vidjeti. Ako nisu htjeli sasvim izgubiti tlo pod nogama, sada su se još grčevitije morali držati Srba. Prihvativši razmišljanje koje su Srbi skrojili prema vlastitim nakanama te usvojivši srpsko misaono oružje, Hrvati su nesvjesno dopustili da ih se vodi kao medvjeda na lancu. Slijedom događaja iz svibnja 1907. posve su potpali pod vlast Srba koji tako postaju glavnim političkim čimbenikom na jugu Monarhije. Takav razvoj događaja dodatno je pospješila činjenica da su Mađari — kojima, kao što rekosmo, nije odgovarala sloga Hrvata i Srba — dok su još udarali i po Hrvatima i po Srbima, ovima potonjima potajno poručili da bi ih u Hrvatskoj-Slavoniji radije vidjeli na položaju na kojemu su bili između 1883. i 1903. godine. To je dodatno osnažilo samosvijest Srba koji su znali da će, što god učinili, uvijek ostati neokrznu-

ti jer su Mađarima prijeko potrebni. No, Srbi nisu popuštali, nego su odlučno nastupali zajedno s Hrvatima kojima su pokušavali što uvjerljivije prikazati svoje teške žrtve podnesene za ljubav sloge. Govorilo se da Mađarima treba pakao učiniti što vrelijim i tako ih kazniti za »izdaju«. Budući da je Hrvatsko-srpska koalicija tijekom opstrukcijskoga razdoblja u ljeto 1907. Mađarima uistinu postala neugodna, to se i ovaj put dojmilo Hrvata. Među sve širim slojevima stanovništva učvrstilo se mišljenje da jedini spas za Hrvate leži u zajedništvu sa Srbima.

Valja istaknuti još nešto: Seton-Watson to pokušava prikazati kao da je Rezolucija u Hrvatskoj dočekana s posebnim oduševljenjem. To je pogrešno. Čak i u Dalmaciji u kojoj su zbog sve veće odbojnosti prema Beču za to postojali najbolji preduvjeti, mišljenja su bila podijeljena: protiv nje su se izjašnjavali ne samo ljudi bliski vladi, nego i starčevićanci. U Hrvatskoj-Slavoniji u oporbenim su krugovima mišljenja bila posve podijeljena: starčevićanci su listom bili protiv, a s tom idejom teoretski je simpatizirala samo inteligencija koja je išla Strossmayerovim stopama pa je vodeći računa o čovječnosti i politici, borbu između Hrvata i Srba smatrala nesrećom. U svakom slučaju, moralo se pristupiti osnivanju nove stranke, ovdje već spomenute hrvatske stranke narodnoga napretka, kako bi kod Hrvata uopće postojao način da se provedu ideje Rezolucije. Tek slobodnim izborima 1906. godine, stupanjem na dužnost nove vlade, lansiranjem krilatice o liječenju rana iz Khuenove ere te početnom poletnošću Srba probijen je led i Hrvati su počeli sve više prihvaćati Rezoluciju.

Premda im nije uspio veliki pothvat — povezivanje s Mađarima i Hrvatima protiv Beča — Srbi su ipak polučili važan uspjeh. U Hrvatskoj su stekli odlučujući utjecaj na rezolucionaški dio Hrvata. Hrvate su uspjeli podijeliti i učiniti bezopasnima jer su se sada složili rezolucionaši i proturezolucionaši pa su tako bile sputane snage koje su u zemlji mogle smetati Srbima. Osim toga odnedavno su uživali simpatije Neovisne stranke, ali i drugih utjecajnih krugova u Ugarskoj te su u Bosni uživali njihovu aktivnu potporu. Smatramo da smo to već dokazali na str. 381-383.

Tako su Srbi skupili dovoljno snage da pokušaju uzdrmati vlast Monarhije na Jugu. Da su Srbi već tada upregnuli vrlo velike snage, da je cijeli Bizant radio za Srbiju, dokazuje možda još nedovoljno vrednovana činjenica da je 28. svibnja 1908. u Petrogradu sazvan sveslavenski kongres na kojemu je Dmow-

ski proglasio[77] zaokret Poljaka od Istoka prema Zapadu, da je 9. lipnja 1908. održan sveslavenski trgovački kongres u Varšavi,[78] a potom 23. srpnja 1908. sveslavenska konferencija u Pragu.[79] Dana 8. lipnja 1908. dogodio se znameniti susret u Revalu čije smo posljedice itekako osjetili prilikom aneksije.[80]

Iz ovoga se jasno razabire kakve je snage znalo upregnuti to maleno srpstvo ne bi li ostvarilo svoje planove! Akcija koju su poduzeli kod Hrvata bila je tek malen i rano izveden dio plana koji se ne bi sproveo bez odobrenja velikoga Bizanta.

Zatim je uslijedila aneksija 7. listopada 1908. i bijesna pobuna srpstva od listopada 1908. do ožujka 1909. koje je u tome vidjelo uništenje svih svojih planova. Na prosvjednome skupu protiv aneksije održanome u Beogradu izgovorene su riječi: »Stojimo pred sudbonosnim događajima. Još od vremena bitke na Kosovu polju srpstvo nije bilo ovako ugroženo kao danas.«[81] Međutim, Rusija se nije mogla odvažiti na rat pa je uslijedila izjava od 31. ožujka 1909. koja je privremeno pokopala sve srpske nade. Time je dokrajčen i postao bespredmetan Spalajkovićev akcijski plan što ga je u svojoj knjizi *La Bosnie et l'Herzégovine* osmislio i osobno predvodio.

Tako je okončana prva epizoda hrvatsko-srpskih težnji za jedinstvom. Karakterizira ju okolnost da su Srbi kao protuuslugu za svoju pomoć u inkorporaciji Dalmacije te u borbi protiv Mađara tražili da se Hrvati odreknu Bosne i Hercegovine. No, »narodno jedinstvo« itekako je uspjelo donijevši Srbima nemale prednosti i ojačavši njihovu moć na cijelome jugu Monarhije. Situacija je za Srbe u svakom slučaju bila sjajna jer Mađari su htjeli odvojiti Srbe od Hrvata kako bi mogli vladati prema Khuenovoj metodi pa su im morali davati ustupke. Hrvati su pak morali zadržati Srbe uza se kako bi spriječili povratak Khuenovih vremena. Tako su Srbi zapravo držali u šaci i Mađare i Hrvate. Vještim manevriranjem uspijevali su nizati uspjehe i na jugu Monarhije doista nezaustavljivo jačati. Jačanje Srba nakon aneksije se još više ubrzalo čemu je znatno pridonijela okolnost koju smo već spomenuli (str. 382-383), naime da je

[77] *Neue Freie Presse* od 29. svibnja i 13. lipnja 1908.

[78] *Neue Freie* Presse od 9. lipnja 1908.

[79] *Neue Freie Presse* od 13. srpnja 1908.

[80] *Neue Freie Presse* od 11. lipnja 1908.

[81] *Neue Freie Presse* od 7. listopada 1908.

nakon Balkanskoga rata i u Austriji nastala stranka koja je zbog gospodarsko-političkih razloga željela pridobiti Srbe. (Usp. također članak prof. Benedikta u novinama *Die Zeit*, str. 408-409).

Što se tiče utjecaja aneksije na odnose Hrvata i Srba, ona je nedvojbeno uzdrmala položaj Srba u Trojednoj Kraljevini. Strastvene srpske težnje za Bosnom bile su odveć očite i aktivno su podupirale neumorno opetovanu tvrdnju Starčevićeve stranke (dr. Frank) kako postoji tajni pakt o odustajanju Hrvata od Bosne. Također je upadalo u oči to što su u ono vrijeme upravo bosanski Hrvati, katolici s rijetkim muslimanima, nastupali s jasnim protusrpskim programom. Točka *d* političkoga programa narodne organizacije Hrvata u Bosni, takozvane Hrvatske narodne zajednice, glasila je: »Bosanski Hrvati nastojati će sa pravoslavnim življem, koji se zovu Srbima, podržavati najbolje odnose, stojeći nepomično na stanovištu *strogog reciprociteta. Pošto bi ali ova ravnopravnost bila ozbiljno ugrožena, kada bi se B. i H. priklopile kojoj od postojećih balkanskih država, to bosanski Hrvati ne mogu simpatizovati sa težnjama pravoslavnog življa za ovakovim sjedinjenjem, nego smatraju dužnošću prama samima sebi, ovakovo nastojanje svima silama pobijati.*[82] *Isto tako odbijamo misao eventualne potpune autonomije B. i H. dosljedno točki b) ovih punktacija.*«[83]

Na temelju toga programa — vrlo znakovitoga za iskustva bosanskih Hrvata — bosanski Hrvati vrlo su se energično zauzimali za aneksiju pa su čak u veljači 1908. Aehrenthalu uputili tročlano izaslanstvo kako bi ishodili aneksiju.

Sve je to, kao što rekosmo, samo uzdrmalo hrvatsko-srpski savez, no nije ga razvrgnulo. Prokušana politička spretnost Bizanta uspjela je otkloniti tu opasnost. Gorko je to priznati, no za ljubav istine valja istaknuti da je politika Monarhije ponovno nesvjesno pomogla srpskim nastojanjima. Ne samo da je jedinstvo Hrvata i Srba pozdravljeno kao blagodat i osnova za poboljšanje prilika na jugu Monarhije, nego je u vladajućoj slavistici, u kojoj su bizantinske krivotvorine silno otežavale razumijevanje tih prilika, prevladavalo gledište da su težnje Hrvata i Srba za jedinstvom posve prirodan, neizbježan i poželjan

[82] U našoj zbirci južnoslavenskih programa imamo i kopiju političkih »punktacija« Hrvatske narodne zajednice koja datira s početka 1908. godine. U točci *b* tih punktacija traži se sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, Slavonijom, Dalmacijom.

[83] Nav. prema: Tihomir Cipek — Stjepan Matković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.—1914.*, Zagreb 2006., Disput, str. 594. (nap. ur.)

razvoj događaja koji je hvalevrijedno poduprijeti. Uopće je suvišno govoriti da je u slavenskim krugovima to postalo svojevrsni *credo*. Osobito su Česi bili poduzetni u tom pogledu. Svaki put kada bi starčevićanci uspjeli poljuljati ideju jedinstva, Masaryk bi nekim predavanjem, brošurom i sličnim pritekao u pomoć svojim ugroženim učenicima — Hrvatskoj pučkoj naprednoj stranci. Nitko ne može u dovoljnoj mjeri cijeniti dojam što ga je na Hrvate ostavilo iskreno zalaganje za jedinstvo toga čak i u Austriji uglednoga filozofa. Nitko dakako nije znao da je i Masaryk bio opčinjen Bizantom.

Zanimljivo je da je Seton-Watson isprva bio nesklon hrvatsko-srpskim težnjama za jedinstvom. Dobro se sjećamo kako smo između 1908. i 1910. u hrvatskome listu *Obzor* pročitali njegov članak u kojemu izrijekom kaže da bi za Hrvate bilo izrazito štetno kada bi se zbog jedinstva sa Srbima priključili istočnjačkoj kulturi.[84] U svojoj često citiranoj knjizi već je posve promijenio stajalište i snažno se zauzima za jedinstvo.[85] Teško je reći može li se u tome već tražiti orijentacija Englezâ kakvu vidimo u ovome ratu ili je Watson potpao pod utjecaj svojih srpskih prijatelja. Skloniji smo ovoj drugoj pretpostavci.

Moramo spomenuti još jednu političku pojavu, tim više što u njoj vrlo jasno izlazi na vidjelo politička umješnost Srba. Mislimo na onaj profinjeni način kojim su sredili Hrvate u Bosni. Bosanski su Srbi još zarana u vlastitim redovima počeli provoditi takozvanu protukuferašku politiku, to jest politiku distanciranosti Bosanaca prema doseljenicima iz Monarhije. To su činili temeljem vlastitoga iskustva da su Srbi iz Monarhije uvijek skloniji kompromisima s Monarhijom nego bosanski Srbi. Usporedite na str. 370 spomenuti slučaj sa sarajevskim mitropolitom Mandićem. Protukuferaška politika poglavito je bila usmjerena protiv Monarhije. Naime, budući da su doseljenici iz Monarhije bili nositelji utjecaja Monarhije, htjelo se posredstvom njih pogoditi Monarhiju.

Nakon što su to proveli u vlastitim redovima, isto su primijenili i na Hrvate. Vidjeli su da se porast hrvatskoga utjecaja u Bosni od 1907. do 1910. zas-

[84] Watson stoga smatra da nacionalno jedinstvo Hrvate neizbježno mora privesti pravoslavlju što je nedvojbeno točno. Usp. također članak dalmatinskoga zastupnika I. F. Lupisa pod naslovom: »Južnoslavenski problem i habsburška monarkija«, koji sadrži i prikaz Seton-Watsonove knjige (*Obzor* od 18. veljače 1912.) U njemu se nalazi odlomak: »Triumf pansrpske ideje značio bi triumf istočne kulture nad zapadnom, te bi bio fatalnim udarcem napredka i modernom razvitku na Balkanu.«

[85] VII-4, str. IX, 413, 429.

niva na prisnoj suradnji domaćih i doseljenih Hrvata. Stroga su autohtone bosanske Hrvate počeli huškati protiv doseljenih Hrvata. Objašnjavali su im da sada sve časti i dostojanstva, sva unosna mjesta i utjecaj moraju dijeliti s došljacima dok bi prema njihovu protukuferaškome načelu sve pripadalo samo njima. Budući da su doseljeni Hrvati osobnom kulturom, znanjem i marljivošću u izvjesnome postotku bili nadmoćni domaćem stanovništvu, prihvaćanjem takve srpske politike bosanskim se Hrvatima otvarala mogućnost da se riješe mrske konkurencije. I doista, bosanski su Hrvati sve više prihvaćali politiku koju su im preporučili Srbi. Posljedica toga bile su podjele među Hrvatima zbog čega je hrvatski razvoj počeo stagnirati, a njihov utjecaj slabjeti.

Sve do sada navedeno vjerojatno je shvatljivo. No, onda se dogodilo nešto neshvatljivo. Bosansko-hercegovačka Zemaljska vlada usvojila je načelo koje su stvorili Srbi — premda je ono u prvome redu bilo usmjereno protiv njezinih stvarnih interesa — te je počela ograničavati prava doseljenika iz Monarhije. Taj politički smjer kojim se krenulo još prije aneksije[86] preživio je aneksiju i počeo se pretvarati u vladino geslo od kojega su, dakako, korist imali samo Srbi.

Takve posve nevjerojatne pojave ne mogu se shvatiti drugačije, nego ako ih se objasni pojmom »čeličnoga zagrljaja Bizanta«.

Pa ipak, dva glavna momenta važnošću su zasjenila sve druge.

Kao prvo, riječ je o dvama velikim suđenjima — o veleizdajničkome procesu u Zagrebu i Friedjungovu procesu u Beču. Oba suđenja pokušali smo protumačiti kao obrambenu akciju države, ali smo i sa zabrinutošću morali konstatirati kako su oba propala. Srbima je to došlo kao naručeno. Budući da je izostao željeni uspjeh — sudska potvrda da Srbi na jugu Monarhije kuju veleizdajničke planove i spletkare — Srbi su izokrenuli stvar pa Hrvatima stavili bubu u uho da su suđenja montirana pomoću krivotvorina, prijevara i laži kako bi se Srbe oblatilo zajedno s Hrvatima jer je Monarhija načelno neprijateljski raspoložena prema južnim Slavenima i želi ih uništiti. Ne prepoznajemo li u tome vječni Bizant?! *Ex ungue leonem!*[87] To je isto shvaćanje koje na-

[86] Usp. *Neue Freie Presse* od 7. veljače 1908. Članak »Verstimmung der Beamten in u Bosnien« te u istome listu od 8. veljače 1908. članak o oduzimanju prava sudjelovanja na općinskim izborima doseljenicima iz Monarhije.

[87] (lat.) prema pandži (naslikati) lava; po sitnom dijelu suditi o čitavoj pojavi (nap. ur.)

lazimo kod Đorđevića, Cvijića i Seton-Watsona i koje je prema našemu mišljenju postalo idejom vodiljom Antante u ovome ratu. Hrvati koji od 1848. u Monarhiji uistinu nisu doživjeli mnogo dobroga, ali apsolutno nisu shvaćali uzroke, bili su prijemčivi za tu argumentaciju tim više što je politički razvoj u Monarhiji među Hrvatima nehotice podupirao takvo shvaćanje.

Nakon što su Srbi u aneksijskoj krizi zauzeli neprijateljsko stajalište prema Monarhiji i time se teško kompromitirali u odnosu prema njoj, to je za posljedicu imalo jačanje pritiska na njezinu jugu. Budući da se Hrvate i Srbe promatralo kao jedno, Hrvati su također nastradali, čak i gore nego Srbi. Mađarima je bilo u interesu da sačuvaju naklonost Srba, ali ne i Hrvata. U Dalmaciji je pritisak bio još i jači jer su tamošnji hrvatski vođe bili najistaknutiji tvorci Rezolucije. Srbi su bili vrlo mudri pa su Hrvatima prepustili vodstvo ne bi li oni na sebe navukli mržnju zbog poduzetnosti u akciji protiv Austrije. Tako se položaj Hrvata pogoršao više nego položaj Srba. To je bila voda na srpski mlin jer što se više pojačavao pritisak odozgo, to su se Hrvati više osjećali upućeni na Srbe. Tu vidimo onaj nepopravljivi *circulus vitiosus* u kojemu se neprestano vrti politika Monarhije jer oba čimbenika upućena jedan na drugoga — Monarhija i Hrvati — uzajamno su se proganjali sa sve većom mržnjom dok je njihov zajednički neprijatelj bio je onaj poslovični treći koji se smije! Tako se za Tomašićeve vlade pritisak pojačao, a nakon kratkoga predaha pod dr. Rakodzcayem pretvorio se u Cuvajev režim i ukidanje hrvatskoga ustava. Cuvaj, taj učenik Khuenova režima, otišao je predaleko. Mirne duše možemo ustvrditi da nitko pa čak ni Khuenov režim nije Monarhiji naštetio koliko Cuvaj. Poštedjet ćemo čitatelja opisa poznatih prljavština toga gospodina jer u ovoj knjizi nema mjesta senzacionalističkim pričama. On je Srbima čak pružio priliku da se u Hrvatskoj prometnu u spasitelje morala! Ionako se već dogodilo mnogo toga žalosnoga, no Srbi su se pobrinuli da se pričaju još i gore stvari pa su Hrvatima šaptali na uho: Gledajte! Kao da nije dovoljno što Monarhija krivotvori spise, zatvara nedužne ljude optužujući ih za veleizdaju, nego vam sada još šalje ovakve nemoralne spodobe da upropaste narod i zemlju. Samo zajedno možemo se obraniti od zajedničke nesreće!

Mržnja zbog sve sile Cuvajevih junačkih djela pala je na Monarhiju. I u Hrvatskoj-Slavoniji prema Monarhiji je rasla mržnja koju su Srbi vješto poticali, a davala si je oduška u povicima: »Dolje trula Austrija«, povicima koji oči-

gledno ne mogu zanijekati svoje beogradsko podrijetlo.[88] Stanje u Dalmaciji bilo je još teže, ondje se uza sve osjećao još i talijanski utjecaj koji je išao ruku pod ruku sa srpskim i podupirao ga u svakom pogledu. To ne možemo pobliže precizirati, no možemo upozoriti na Potočnjakove izjave koji s neodobravanjem ističe kako izvjesni elementi Hrvatsko-srpske koalicije uočljivo često odlaze ne samo u Budimpeštu nego i u Italiju.[89] Iz talijanskoga tiska također smo mogli iščitati kako tamošnje javno mišljenje uvijek računa i simpatizira sa Srbima kao s narodom budućnosti na Balkanu, a takvo stajalište dojmilo se Hrvata. Tako se dogodilo da je tijekom putovanja Dalmacijom u rujnu 1910. srpski prijestolonasljednik u Splitu dočekan s posebnom rasvjetom, vatrometom, zanosom pučanstva, srpskom himnom i povicima: »Živio srpski prijestolonasljednik!«, »Živjela sloga Hrvata i Srba!«

Tako su već i unutarnjopolitički odnosi pogodovali tomu da razvoj događaja skrene u nezdravu smjeru. Na to se nadovezala iz Beograda sustavno i vrlo vješto vođena agitacija koju je djelatno i s mnogo razumijevanja podupirao i velik dio austrijskih Srba. Stoga ne čudi što je cjelokupan razvoj događaja na jugu Monarhije neminovno išao na njezinu štetu.

Čim je Spalajkovićev plan postao bespredmetan, pojavio se nov plan srpskih ciljeva i taktike — brošura prof. Jovana Cvijića *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem*[90] tiskana koncem 1908. u beogradskoj državnoj tiskari. Taj profesor na srpskoj Velikoj školi u Beogradu, koji je zahvaljujući susretljivosti bosanskih vlasti godinama putovao i proučavao Bosnu, u svojoj kratkoj i vrlo sažetoj brošuri precizirao je srpske zahtjeve: »*kao neosporan* principa nacionalnosti mora vrediti to da se ne sme dati tuđinu, stranoj državi, centralna oblast (!) i jezgro jednoga naroda, jer to znače Bosna i Hercegovina za srpski narod.«[91] Ne može li se to trenutačno ostvariti, Srbija mora na konferenciji privremeno zatražiti »kompenzacije« kao jamstvo mogućnosti svojega života i to mora tražiti najplodniji dio istočne Bosne te koridor do Jadranskoga mora na jugu Bosne i Hercegovine. U posljednjem poglavlju koje bi svaki austrougarski diplomat trebao pročitati, objašnjavaju se ciljevi srpstva i zaključu-

[88] VIII-8, str. 70.

[89] VIII-17, str. 37.

[90] VII-33.

[91] Isto, str. 16.

je završnom poantom koju smo već citirali: »Srpski se problem mora rešiti silom.« Inačica te misli koja se poput crvene niti provlači kroz cijelo djelo pojavljuje se već na str. 47 jer ako Bosna ne dobije autonomiju »da se mogu slobodno u nacionalnom smislu razvijati« (to jest da može svladati i potisnuti katolike i muslimane), »inače će sama Evropa uputiti srpski narod na put sile, i on će upotrebiti prvu povoljnu priliku da tim načinom raspravlja s Austro-Ugarskom ovo svoje najveće nacionalno pitanje«.[92] U prvome poglavlju navode se statistički podaci o brojnosti Srba prema kojima ima 9,656.200 Srba u što su dakako ubrojeni svi Hrvati, a samo se spominje da je od gornjega broja 2,915.600 katolika koji govore srpski.[93] Da bi dokazao ispravnost takvoga shvaćanja, Cvijić se dakako poziva na jednoga Rusa, Florinskoga, a zatim izvodi zaključak: »Od nemačke granice do Carigrada nema većeg naroda od srpskog. Veći je dakle od Čeha, Mađara, Bugara i Grka.« Austriji se osporava bilo kakva sposobnost rješavanja južnoslavenskoga pitanja pri čemu se upozorava na gospodarsku zaostalost južnoslavenskih pokrajina Monarhije, a osobito na zaostalost školstva.[94] Austriji se predbacuje da favorizira katolike i umjetno gaji hrvatstvo (!). Nakon što je utvrdio apsolutnu nespojivost srpske narodne misli s bićem Austrije, autor dolazi do već istaknutoga zaključka koji je i po našemu mišljenju posve točan. On, naime, smatra da »ne može nikakva strana uprava naći u srpskom narodu lojalne podanike«.[95] Zatim dolazi do istoga zaključka koji i sami zastupamo u ovoj knjizi kada kaže: »*Pravoslavci su dakle u celini uporni, nepomirljivi predstavnici težnje za samostalnim nacionalnim i kulturnim životom i pravoslavna vera je etiketa, koja te težnje najbolje obeležava.*« Zatim: »Postoji dakle jasno izražena težnja da ceo jugoslovenski kompleks od Ljubljane i Trsta pa duboko u Makedoniju čini jednu nacionalnu celinu i razvija kulturu na nacionalnoj osnovi. Konfesije se podčinjavaju nacionalnom principu. A glavnu masu toga jugoslovenskoga kompleksa čini srpski narod, koji, osim toga, zauzima i najpovoljnije, ali zato i najteže, geografske položaje.«[96] Zatim se pokušava utjecati na austrijsko-ugarske Slavene: »*Prethodna*

[92] Isto, str. 47.

[93] Isto, str. 19.

[94] Isto, str. 26, 29, 38.

[95] Isto, str. 54.

[96] Isto, str. 55-56.

misija, koju je germanstvo prenelo na Austro-Ugarsku, sastoji se u ovome: Austro-Ugarska razgazi narode, koji dođu pod njenu vlast: izazove borbe među narodima i delovima istoga naroda, raslabi nacionalna osećanja i instinkte i gde je mogućno infiltrira ih Nemcima.«[97] *»Time je nastao sudar između ideje srpsko-hrvatskog nacionalizma i samostalnosti i austrijske osvajačke politike, koja je radi raslabljavanja Jugoslovena i lakšeg prodiranja istakla ideju klerikalno-katoličkog jugoslovenstva.«*[98] *»Svi teški događaji, koji su u poslednje vreme vide na Slovenskom Jugu, samo su znaci borbe između ovih dveju ideja. U tu grupu spada pooštravanje opisanog nesnosnog režima u Bosni, stvaranje 'veleizdajničke' afera i hapšenje Srba u masama u Hrvatskoj, upotrebljavanje svih sredstava, da se razbije srpsko-hrvatska koalicija, iznošenje najnovijih beskrajno neistinitih vesti o Srbiji itd.«*[99]

To bi bila najnovija inačica svesrpskoga akcijskoga programa. Treba imati nešto iskustva da bi se taj program znalo pravilno pročitati. Cvijićeva tumačenja zapravo govore: radi ostvarenja narodno-vjerske ideje Pećke patrijaršije i konačnoga osvojenja Bosne i ostalih hrvatskih zemalja srpstvo je spremno zaratiti s Austro-Ugarskom. Za to je potrebno pridobiti dušu naroda u tim zemljama. Od 1860. do 1895. pomoću vjere je pridobiveno cjelokupno pravoslavno pučanstvo u Hrvatskoj-Slavoniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, a nakon 1903., iskorištavajući neprilike nastale zbog »iskvarenoga smisla dualizma«, trebalo je pridobiti i Hrvate. Nakon što su uspjesi od 1903. do 1908. nadmašili očekivanja, od 1908. do 1914. poradilo se na tome da se Hrvati pridobiju za borbu protiv Monarhije. Pritom su kao osnova poslužili pojačan pritisak i loše prilike na jugu Monarhije.

Provedbi toga plana pristupilo se svom snagom. Isprva se radilo polagano i oprezno, a nakon Balkanskoga rata punom parom.

Balkanski ratovi i inače su važno poglavlje za razvoj prilika na jugu Monarhije. Neočekivani uspjesi balkanskih naroda, napose Srba, neodoljivo su zagolicali maštu hrvatskoga naroda.[100]

Hrvati u Austro-Ugarskoj od 1868. nisu uspjeli polučiti ni najmanji uspjeh dok su slobodni Srbi, koji su povrh toga i gospodarski bolje stajali i kulturno

[97] Isto, str. 58-59.

[98] Isto, str. 59.

[99] Isto.

[100] VIII-8, str. 70.

se bolje razvijali, nizali takve uspjehe! Hrvatsko-srpska težnja za jedinstvom, koja je isprva nalazila pristaše samo u krugovima intelektualaca, počela je zahvaćati i donje slojeve naroda nalazeći ondje izvrsno pripremljen teren. Tendencioznim prikazima Balkanskoga rata i junačkih djela Balkanaca[101] u hrvatskome narodu stvorena je psihoza.

Daljnji razvoj događaja u Hrvatskoj zbio se točno prema Cvijićevu receptu. Poznati srpski profesor književnosti Jovan Skerlić i sam je stupio na političku pozornicu napisavši brošuru *Današnji srpskohrvatski nacionalizam,*[102] a hrvatski feljtonist Milan Marjanović autor je brošure *Narod koji nastaje* (to jest srpskohrvatski).[103] U Zagrebu nastaje revija pod naslovom *Vihor* koja je trebala služiti istim ciljevima, a izvana vjerojatno nije primala samo ideje nego i potrebna obrtna sredstva. Milan Pribićević napisao je brošuru *Naš najveći junak*[104] misleći pritom na srpskoga seljaka koji je omogućio ustanke 1804., 1815. i 1912. i kojega on smatra najvećim junakom svjetske povijesti. D. Mitrinović piše *Novi moral*[105] pri čemu dakako misli na bizantinski borbeni i osvajački moral želeći ga prikladno servirati katoličkim Hrvatima. Sve prethodno spomenuto bilo je napisano vrlo vješto i mnogo se čitalo pa utjecaj toga štiva u Hrvatskoj nije izostao.

Budući da se mađarski pritisak neprestano pojačavao, »novi moral« nalazio je svoje pristaše. Zaredali su atentati, prvo onaj Luke Jukića na bana Cuvaja, zatim atentat Amerikanca Dojčića na bana baruna Skerlecza. To je očigledno bio duh toga novog morala, vjetar koji je zapuhao s istoka i jugoistoka. No, atentati su ipak imali odjeka u Austriji, što je Hrvate ponovno uvjerilo u djelotvornost i ispravnost smjera kojim su krenuli. U Hrvatskoj su atentati bili novost: u razdoblju između 1868. i 1910. — unatoč uzburkanim političkim strastima — u Hrvatskoj ne bilježimo politička ubojstva. No, zato je Bizant poslužio kao uzor!

Pa ipak, Hrvati nisu bili odveć sretni zbog takvoga stanja. Cjelokupnu situaciju prikazat ćemo pomoću nekoliko znakovitih naglasaka:

---

[101] VIII-20. Zamjetno niska cijena od 50 filira za knjižicu od 104 stranice navodi nas na zaključak da je objava knjige potaknuta izvana.

[102] VIII-22.

[103] VIII-21.

[104] VIII-23.

[105] VIII-24.

Iz usta jednoga hrvatskoga političkoga vođe izvan Hrvatske-Slavonije čuli smo ovo: jednom zgodom, nedugo nakon aneksije, upitao je Supila kako Hrvati izlaze na kraj sa svojim Srbima. »Oh! Izvrsno«, odgovorio je Supilo sarkastično, »sve dok ih bespogovorno slijedimo. No, čim nešto pokušamo učiniti po vlastitu nahođenju, zlo i naopako!« Taj odnos čak je utvrđen programom hrvatsko-srpske koalicije u kojemu završna rečenica glasi: »Uvjerenje, da narodu našemu hrvatskoga i srpskoga imena nema ljepše budućnosti, a ni samoga narodnog opstanka bez zajedničkoga i solidarnoga rada obaju dijelova narodnih, imade da se odstrani svaka i najmanja zapreka tome radu zajamčenjem ravnopravnosti i slobode srpskog naroda.«[106]

Upada u oči da Hrvati tu jednostranu obvezu preuzimaju u tako neugodnu obliku, no nema govora o recipročnoj obvezi Srba.

Ovdje moramo ukratko prikazati što sa srpske strane znači neprestani zahtjev za »ravnopravnošću«. U § 59. Hrvatsko-ugarske nagodbe Hrvati se nazivaju »politički narod« koji ima »posebni svoj teritorij«. To zakonsko određenje Hrvata kao povlaštene nacije Srbima je trn u oku jer predstavlja zapreku njihovim osvajačkim nakanama u Hrvatskoj-Slavoniji. Pomoću te zakonske odredbe Mažuranić je od 1873. do 1880. znao uspješno sprječavati ekspanziju Srba. Stalnim isticanjem ravnopravnosti, Srbi žele dobiti mogućnost da i oni nastupaju kao politička nacija koja je ovlaštena vladati i žele svu težinu svojega povoljnijega položaja i boljega naoružanja iskoristiti *u svrhu* osvajanja zemlje.

Kao reakciju na svoje predavanje objavljeno u Ljubljani[107] u obliku brošure hrvatski profesor povijesti dr. Šišić dobiva od srpskoga povjesničara St. Stanojevića početkom 1909. otvoreno pismo koje je objavljeno u bosansko-srpskim dnevnim novinama *Narod*.[108] Ono je za prosudbu odnosa između Hrvata i Srba toliko važno da ćemo ga djelomice doslovno citirati. Taj je dokument takoreći klasičan primjer za nazore i nakane srpstva.

»(Iznenadio sam se kad mi je juče jedan poznanik pokazao Vašu najnoviju knjigu.) Kad sam čitao Vašu knjigu, u kojoj Vi na osnovu istoriskih prava tražite Bosnu i Hercegovinu za Hrvatsku, ja sam se setio jedne karakteristične

[106] VIII-17, str. 62.

[107] VIII-25.

[108] Isječak iz tih novina imamo pred sobom, no svojedobno smo nažalost zaboravili zabilježiti datum izdanja novina. Vjerojatno potječu iz prve polovice 1909. godine. (Pismo je objavljeno 1908.; nap. ur.)

i poučne priče iz rimske istorije. Kada su jednom prilikom Gali pošli na Rim, Rimljani, pravnički razvijeni i odnegovani, nisu mogli da shvate, kako mogu Gali udariti na Rim kad im nedostaju pravni argumenti za taki postupak. Izaslanik rimskoga senata i poslanik Rimskoga naroda pitao je sa patosom vojvodu galskoga: 'Kakva prava imate vi na Rim?' — 'Pravo to, odgovorio mu je galski vojvoda, nosimo mi na vrhovima svojih mačeva'. *Taj odgovor galskoga vojvode, to je odgovor što će ga Srbi dati Hrvatima onoga dana, kad dođe do velike borbe oko Bosne i Hercegovine. Naše je pravo naša narodna snaga. A pravo naše narodne snage i pravo naših bajoneta biće važnije i jače od vašeg prava, koje se može na kantar meriti.* Vi Hrvati teško ćete moći shvatiti tu veliku borbu celoga jednog naroda za život i opstanak (!), jer ima već mnogo stotina godina kako vi niste navikli da ginete i kako prava svoja branite samo rečima i u govorima. Narod koji je, kao što vi sami tvrdite, 'slobodnom voljom uzeo sebi za vladara ugarskog kralja Kolomana', ne može razumeti veliku narodnu borbu za opstanak.

A borba srpskoga naroda za Bosnu i Hercegovinu biće velika nacionalna borba za život i opstanak. Vi i Vaši gospodari ne treba da se varate. Kada naša vojska i naš narod pođe u tu svetu borbu, mi nećemo ići na tu veliku kasapnicu za to, da osvajamo zemlje ili da branimo svoja prava. Ne, mi ćemo poći u tu borbu da branimo život svoga naroda. Jer bez Bosne i Hercegovine nema života Srbiji i Crnoj Gori, nema života Srpskom Narodu. Jer Bosna i Hercegovina, to zapamtite dobro Vi i Vaši gospodari, isto su za Srpski Narod što i Srbija i Crna Gora. ... Vi i Vaši gospodari to ne shvatate i ne razumete i zato Vam izgleda i smešno i drsko i ludo, što Srbija i Crna Gora hoće da se uhvate u koštac sa velikim Imperijom. Kad ta borba nastane, onda će se tek videti da aneksija Bosne nije bila 'konačno rešenje državno-pravnog pitanja njezine pripadnosti' — kao što Vi tvrdite.

Vi znate, prijatelju, da sam ja isto kao i Vi oduševljen pristalica srpsko-hrvatske sloge i zajedničkog rada i znate da sam ja to isticao javno i onda, kada nije bilo popularno to činiti. Ali Vam kažem, u ime svih prijatelja srpsko-hrvatske sloge, da po cenu Bosne i Hercegovine među nama ne može biti prijateljstva.[109] Za ovo osam stotina godina od kad ste izgubili svoju državnu sa-

[109] To je mjesto namjerno izrečeno nejasno: »da po cenu Bosne i Hercegovine među nama ne može biti prijateljstva.« To treba značiti: ako ne odustanete od Bosne, među nama ne

mostalnost vi Hrvati ste stalno bivali malj u tuđoj ruci. I bezbroj puta do sada vi ste to uviđali kad je već bilo dockan i kajali ste se za to. Vi i sada služite tuđinu i pomažete neprijateljske interese, i ako to ne osećate. *Velika borba između Istoka i Zapada, koja se na Balkanu hiljadama godina vodi, svela se sada u borbu za opstanak Srpskoga Naroda (!). Srpski će Narod možda u toj borbi i podleći, ali će podleći kao što dolikuje narodu, ali Srbi, ni u Srbiji ni u Crnoj Gori ni u Bosni i Hercegovini, neće nikada 'slobodnom voljom uzeti sebi za vladara' austrijskog cara i ugarskog kralja, kao što su to, po Vašem tvrđenju, učinili Hrvati pre devet stotina godina.*«[110]

Prof. St. Stanojević

Zaista je mnogo od onoga što smo pokušali prikazati sadržano u tom znakovitom pismu, a kako bismo ga otrgnuli zaboravu, čitateljevo smo strpljenje morali malo staviti na kušnju.

Valja pretpostaviti da u takvoj situaciji u Hrvatskoj ne bi nedostajalo ljudi koji bi shvatili pravu narav takozvanoga »hrvatsko-srpskoga jedinstva«. Rezolucionaški Hrvati podijelili su se na dva nejednaka dijela, manji dio koji je točno znao o čemu je riječ i na široke mase koje su pod utjecajem srpske hipnoze povjerovale vještim srpskim parolama i bezvoljno kaskale za njima. Nikada nećemo zaboraviti razgovor vođen 1910. u Zagrebu s jednim visoko pozicioniranim Hrvatom, jednim od vodećih hrvatskih gospodarstvenika. Kada smo ga upitali zar ne vidi da takozvano narodno jedinstvo vodi Hrvate prema utapanju u srpstvu, odgovorio je: »Dakako da vidimo. No, radije ćemo postati Srbi, nego pristati na mađarizaciju!«

Situacija je bila ovakva: hrvatski se narod od 1860. odnosno 1867. našao između dva žrvnja — između osvajačkoga srpstva opskrbljenoga najistančanijim, stoljećima pripremanim sredstvima Bizanta i države koja je postala razdražljiva i neprijateljska zbog otpora provedbi dualističkoga načela. Našavši se u teškom položaju, Hrvati se više nisu mogli boriti na dvjema frontama pa su odlučili jednu ukinuti, onu srpsku. Nadali su se da će tako spasiti barem nešto od svoje narodnosti i jezika. Hrvati su učinili isto što i 1102. godine ka-

može biti prijateljstva. No, Bizant se načelno ustručava takvo što izreći jasno, nego to radije izrekne nejasno kako bi poslije po potrebi mogao poreći.

[110] Nav. prema St. Stanojević: »Otvoreno pismo g. dr. F. Šišiću, profesoru hrvatske istorije na zagrebačkom Univerzitetu«, *Politika* od 10. prosinca 1908. prema julijanskom kalendaru. (nap. ur.)

da se više nisu mogli odupirati prodoru romanstva u spoju s romanizirajućom Katoličkom Crkvom — sklopili su savez s Kolomanom Arpadovićem žrtvujući državnu neovisnost. Htjeli su učiniti isto što su učinili bogumilsko-bosanski Hrvati 1463. kada su, našavši se u škripcu između ugarskih katoličkih osvajača i islamskih Osmanlija, prišli jednoj strani — islamu — kako bi spasili svoj položaj. To su htjeli učiniti i rezolucionaški Hrvati. Hrvati su postupali po shemi koju je Crenneville vrlo dobro shvatio i izrekao riječima: »Postane li zbog državnopravnoga favoriziranja jednoga naroda na račun drugih položaj tih drugih naroda nepodnošljiv, oni će, ako se oblik njihove države ne može promijeniti, pokušati iz nje izaći pribjegavajući svakom sredstvu koje im se pruži u njihovu očaju.«[111] U tako očajnu situaciju Hrvate je doveo njihov položaj između Mađara i Srba, a da bi se iz njega izbavili, najprikladnijim im se činilo bezuvjetno priključenje Srbima.

Neka još i ovo bude dokaz koliko su sustavno Srbi težili svojem cilju: godine 1912. ili 1913. beogradski prof. Skerlić zatražio je od Hrvata ijekavaca da prihvate ekavsko-štokavsko narječje kako bi se i u jeziku u potpunosti provelo narodno jedinstvo. Bilo je uočljivo da je najviše pristaša ta ideja ponovno našla u Dalmaciji gdje se za nju osobito zauzimao demokratski zastupnik Smodlaka. Međutim, u Hrvatskoj-Slavoniji otpor je bio jak i provedba je sporo napredovala.

U međuvremenu je izbio rat. Srbi su u njega krenuli puni pouzdanja da mogu računati na Hrvate. Ogorčeni povici iz srpskih rovova prema Hrvatima koji silovito jurišaju dokazuju koliko je bilo veliko srpsko razočaranje. Urođeni karakter hrvatskoga naroda, baštinjena vjernost samostalno izabranome vladaru i duboki osjećaj za vlastito nacionalno, državno i političko jastvo kojim je dr. Ante Starčević dopro do najnižih slojeva, omogućili su Hrvatima da krenu pravim putem.

Stoga će biti jasno zašto neprestano izbjegavamo nazive Srbo-Hrvati, srpsko-hrvatski i slično. Ti nazivi u konačnici služe samo za takve trikove kojima se Srbi služe gotovo već stotinu godina radi vlastitih probitaka, a na štetu istine, Monarhije i Hrvata, i koji trebaju poslužiti njihovu vlastitu uvećavanju, a umanjivanju Hrvata. Klasičan primjer za to nalazimo u uvodu knjige Vladana Đorđevića gdje piše: »*Srpska ili srpsko-hrvatska nacija* već 1200 godina kom-

[111] IX-3, str. 35.

paktno naseljava zapadnu polovicu Balkanskoga poluotoka od Istre do srca Makedonije.«[112] Tako su u tren oka Hrvati zbrisani s lica zemlje, a Srbi narasli u narod od deset milijuna duša. Na temelju te »činjenice« postavljaju se zahtjevi, vodi se politika pa i pokreće cijeli ovaj užasni rat radi ostvarenja nacionalnih prava koja iz nje proizlaze.

Sada će vjerojatno biti jasno zašto nam je bilo toliko stalo do točnoga razlikovanja pojmova, zašto smo si dali toliko truda i zašto smo toliko upregnuli čitateljevo strpljenje kako bismo što neupitnije utvrdili činjenično stanje.

7. Trijalizam

Riječka rezolucija i njome iskazano raspoloženje stanovništva ne samo u Dalmaciji nego i na cijelome jugu Monarhije ostavili su jak dojam na središnju vlast, napose u Beču. Sve veća mržnja i neprijateljsko raspoloženje stanovništva tjerali su vlasti na razmišljanje. Unatoč službenim izvješćima, prema kojima je sve bilo u najboljem redu, na jugu Monarhije nešto zasigurno nije valjalo; takav je bio opći dojam. To mišljenje dodatno se učvrstilo kada su aneksijska kriza i njezine ozbiljne gospodarske štete za Monarhiju poput sijevanja munja navijestile oluju koja se sprema. Osim toga treći član trojnoga saveza ponašao se sve sumnjivije. Naposljetku je neprijateljska srpska borbena literatura uz pomoć statističkih podataka zlobno dokazivala kulturnu i gospodarsku zaostalost austro-garskih južnoslavenskih zemalja naspram nekih uspjeha Srbije. Sve to stvorilo je potrebu da se nešto poduzme radi ozdravljenja prilika na Jugu. Posljedica toga nastojanja bila je takozvana Beckova investicija u Dalmaciji, koja je unatoč dobroj volji i velikim troškovima ukupno gledajući ipak bila promašaj.[113] Sve više se učvršćivalo ispravno uvjerenje da se ni u gospodarskome ni u kulturnome pogledu na jugu Monarhije ne može postići znatnije poboljšanje bez prethodne odgovarajuće političke sanacije prilika. Taj misaoni smjer nastao je u prvom redu u Austriji gdje je nakon programa iz Linza (1882.)[114] Thugutovo shvaćanje o bezuvjetnom zadržavanju Dalmacije uz Austriju sve više gubilo potporu.

[112] VII-29, str. 7.

[113] VII-13, str. 55.

[114] Riječ je o državnopravnom i gospodarskom programu austro-njemačkih nacionala. (nap. ur.)

Doduše, ono je još jednom i to vrlo oštro došlo do izražaja u Omeginoj često citiranoj brošuri.[115] Prepuštanje Dalmacije radi preustroja juga Monarhije ondje se izravno naziva napuštanjem teritorija i veleizdajom. Ta brošura djeluje i vrlo poučno jer pokazuje koliko je Thugutovo shvaćanje djelovalo razorno i koliko je pogodovalo centrifugalnim silama na jugu Monarhije. Osporavajući zahtjeve Hrvata, Omega se neprestano poziva na »druge zastupnike« u Dalmaciji, ali se i sâm stidi priznati da su ti »drugi« ili talijanski ili srpski zastupnici uz čiju se pomoć — kako su neki tada smatrali — mora boriti protiv težnji Hrvata. Danas je nažalost već prekasno o tome imati drugačije mišljenje.

Tako se u vrijeme aneksije pojavljuje plan trijalizma. Nažalost nismo u mogućnosti ovdje dati povijesni pregled nastanka te političke ideje. Bit će dovoljno ako istaknemo da je nastala otprilike između 1905. i 1908. u kontekstu općih planova reorganizacije Monarhije koji su se pojavili u isto vrijeme kada i koncem 19. stoljeća postaju vidljive štete dualizma. Godine 1908. taj plan već je vidljiv u južnoslavenskoj literaturi. Ideja je dobila snažnu potporu nakon aneksije kada se trebalo suočiti s teškim pitanjem kako Bosnu i Hercegovinu državno-pravno uključiti u Monarhiju. Zemlju se nije moglo spretno podijeliti, a ni Cislajtanija ni Translajtanija nisu je htjele posve prepustiti onoj drugoj državi s pravom se bojeći da bi to poremetilo uzajamnu ravnotežu snaga. Sve štete koje smo već istaknuli još jače su došle do izražaja kada se pristupilo rješavanju bosanskoga pitanja. Čitav niz pitanja htjelo se riješiti trijalizmom razbijajući tu dvodijelnu državu na tri dijela i to okupljanjem svih južnoslavenskih zemalja Monarhije unutar jednoga, trećega, ravnopravnoga državnoga tijela.

Seton-Watson također se vrlo iscrpno bavi tom idejom.[116] Trijalizam definira u dvjema različitim inačicama, prvo u jednoj vrlo šturoj, a drugi put u mnogo opsežnijoj. Prva glasi: sjedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne, Hercegovine, Rijeke i Istre u državno tijelo unutar Monarhije.[117] Opsežniju inačicu Watson donosi kao citat iz Zenkera:[118] »U svojem najtvrđem obliku trijalizam ne bi značio ništa manje nego ujedinjenje svih Hrvata, Srba i Slove-

[115] VII-13.

[116] VII-4, str. 123, 205, 400, 414, 433, 435, 437, 445, 579-586.

[117] Isto, str. 123.

[118] VIII-26.

naca u Monarhiji« u autonomnu državnu tvorevinu koja bi prema Ugarskoj i Austriji morala stupiti u sličan odnos pragmatične unije kakva danas postoji između Austrije i Ugarske.«[119]

Što se tiče daljnjega razvoja te ideje, pokojni prijestolonasljednik Franjo Ferdinand za nju se veoma zainteresirao. Njemu nije promaknula činjenica da su se na jugu Monarhije prilike pogoršale. Koliko je toga bio svjestan, dokazuje sljedeća činjenica: kada je u proljeće 1909. na pomolu bio sukob sa Srbima, rekao je u međuvremenu preminulome odgojitelju prijestolonasljednika Rudolfa Marku grofu Bombellesu: »Recite onim svojim Hrvatima da samo još ovaj put sačuvaju svoju tradicionalnu odanost. Čim stupim na prijestolje, ispravit ću svu nepravdu koja im je nanesena.«[120] Slično je shvaćanje vrijedilo i u redovima kršćansko-socijalne stranke koja je sređivanje prilika na jugu Monarhije smatrala državnom nužnošću.

Međutim, stvar se pokrenula tek u vrijeme balkanskih ratova kada su različite paralelne pojave u južnoslavenskim pokrajinama Monarhije sve jasnije upozoravale na to da su prilike na Jugu postale neodržive. Tako je 2. svibnja 1912. Karl knez Schwarzenberg u austrijskome poslanstvu održao znamenit govor u kojemu je, nadovezujući se na državnopravni položaj Bosne, zagovarao trijalizam zamišljajući ga kao kompromis između federalizma i centralizma i još jedini preostali način da se zajednički poslovi i njihovo rješavanje obuhvate jednim zajedničkim parlamentarnim tijelom.[121] No, tu stvar nije htio požurivati kako ne bi ponovio pogrešku učinjenu pri stvaranju dualizma.

Iste je godine u časopisu *Die Wage* od 24. kolovoza 1912. objavljen članak E. V. Zenkera »Die staatsrechtliche Stellung Bosniens und der Trialismus«. U tome izvrsnome članku upozorava se na činjenicu da trijalizam postoji još od aneksije Bosne i uvođenja ustava i kako je zapravo riječ samo o tome da se daljnjom izgradnjom već postojećega stanja postigne opće ozdravljenje prilika na slavenskome jugu Monarhije.

---

[119] VII-4, str. 437-438.

[120] Tu anegdotu čuli smo od Miroslava grofa Kulmera. Budući da toga visokorangiranoga hrvatskoga aristokrata smatramo bezuvjetno pouzdanim, nismo oklijevali javnosti prenijeti tu vrlo znakovitu prijestolonasljednikovu izjavu.

[121] VII-4, str. 583.

Unatoč tomu ideja nije zaživjela. Koliko je imala protivnika, najbolje se vidi iz jednoga citata Bressnitza von Sydačoffa koji ovdje navodimo kao vrlo prikladan: »Nijemci su najžešći protivnici trijalizma jer bi im on zapriječio put prema Jadranu i dobar dio lijepe njemačke zemlje utopio u južnoslavenskome moru. Budući da su im potrebni glasovi južnih Slavena u austrijskome Carevinskome vijeću, Česi su jednako oštri protivnici trijalizma jer bi u suprotnome u njemu ponovno bila stvorena njemačka većina. Povrh toga znatno bi oslabio njihov utjecaj na cjelokupnu Monarhiju kada bi se uz ugarsku stvorila još i južnoslavenska država. Isti razlozi ponukali su Poljake da prema trijalizmu zauzmu negativno stajalište ili da prema njemu budu krajnje hladni. Pogotovo Talijani u trijalizmu vide svoju nacionalnu smrt.[122] U Ugarskoj su trijalizam najsnažnije otklanjali i protiv njega se borili Mađari dok su narodi u ugarskim zemljama, Nijemci, Rumunji i Slovaci također pripadali tihim protivnicima trijalističke ideje jer bi izdvajanje Hrvatske-Slavonije iz unije s Ugarskom u državnome Saboru ostavilo njih same s Mađarima što zasigurno ne bi pridonijelo poboljšanju njihova položaja. Dakle, ostali su još samo južni Slaveni. Bilo bi suludo vjerovati da bi oni sami bili dovoljno jaki da Habsburškoj Monarhiji nametnu trijalizam koji svi drugi narodi Monarhije ne žele i odbacuju.«[123] Ne želimo ovdje previdjeti ni još jednoga važnoga njemačkoga autora, Samassu, koji se odlučno usprotivio trijalističkome projektu premda je reforme na jugu Monarhije također smatrao prijeko potrebnima.[124]

U takvim okolnostima južni Slaveni, kao što Bressnitz dobro primjećuje, nipošto nisu mogli odlučiti o tom pitanju čak i da su se svim silama zauzeli za taj projekt. Ali, čak ni to nije bio slučaj. Kao što je cijela Hrvatska bila podijeljena na dva velika tabora, tako je i stajalište prema trijalističkome projektu bilo posve različito. Proturezolucionaški dio Hrvata, koji je svoju budućnost tražio isključivo u okviru Monarhije, takvim bi rješenjem zasigurno bio oduševljen. Ideja je također imala sve pretpostavke da udovolji zahtjevima Hrvata jer se u njoj više ili manje vidjelo ostvarenje hrvatske države. To možemo iščitati i iz hrvatske literature. U Trstu je nakon aneksije čak izlazio časopis

[122] Usp. također članak G. M. Pitacca, zastupnika u Carevinskome vijeću, u časopisu *Die Wage*, br. 42 od 21. listopada 1911. pod naslovom: »Der Weg zum Trialismus«.

[123] VII-4, str. 438.

[124] VII-11.

pod naslovom *Trijalizam* čija je zadaća očigledno bila promicanje te ideje na jugu Monarhije. Projekt je marljivo tumačilo i starčevićansko novinstvo. Godine 1911. objavljene su dvije brošure na hrvatskome jeziku, jedna u Hrvatskoj-Slavoniji: *Put do trializma,*[125] a druga u Dalmaciji: *Trializam i Hrvatska država.* Za narod napisao N. B.[126]

I u zemlji je stvorena velika oporba tom projektu, a potekla je od Srba i njihovih pristaša. Tražimo li objašnjenje takva stajališta, ne moramo ići daleko. U najnovijoj inačici svesrpskoga akcijskoga plana prof. Cvijića (usp. str. 496-498) jasno je opisano stajalište spram trijalističkoga projekta. Na str. 56-57 nalazimo ovakvo objašnjenje: »U novije vreme, pred aneksiju Bosne, počela je debata obećanja, da će mesto dualizma biti uveden trijalizam u monarhiji, i da će tu treću autonomnu celinu činiti Jugosloveni. Poslednja ideja ili obećanje *samo je sredstvo za kombatiranje srpsko-hrvatskog nacionalizma i težnja za jugoslovenskom samostalnošću, sredstvo da bi se lakše ili da bi se uopšte mogla izvršiti dalja zavojevanja na Balkanskom Poluostrvu.*« Ovdje ponovno vidimo onaj bizantinski dar i neizlječivu potrebu za izvrtanjem činjenica. Ako je trijalistički projekt išta, onda je on proizvod dobrih namjera prema južnim Slavenima, pokušaj prevladavanja krize na jugu Monarhije i upravo je zbog toga toliko snažno privukao najplemenitije i najuglednije muževe u državi. Ali Bizantinac — jer mangup razmišlja mangupski — u tome vidi samo sredstvo osvajanja držeći se Spalajkovićeve ideje da je Austrija samo predstraža njemačkoga prodora na Istok. Pa ipak, istina je posve suprotna. Srbima nije odgovaralo uređenje južnoslavenskoga pitanja jer samo nezadovoljni, ogorčeni i očajni stanovnici podatno su tijesto koje će se oblikovati u rukama Srba. Njima nije potrebno uređenje južnoslavenskih prilika, oni ne žele zadovoljnu, politički ispunjenu i imućnu Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu, Hercegovinu jer kada bi se to dogodilo i kada bi južnoslavenske zemlje Monarhije postale naprednije, kultiviranije i imućnije od Srbije, čime bi oni tada obrazložili svoje pretenzije na te zemlje? Njima je potrebna politička, kulturna i gospodarska kriza na Jugu, stoga će se uvijek truditi da ju stvore i podupru tendencije koje djeluju u tom smjeru. To je vrlo važna spoznaja jer svako nastojanje za

[125] VIII-27.

[126] VIII-28. Ako se ne varamo, pod tim se inicijalima skriva bogati dalmatinski uzgajivač kamenica Nikola Bjelovučić.

uređenjem prilika na Jugu korisnim za cijelu Monarhiju mora računati s bjesomučnim otporom Srba. A njega nipošto ne smije podcijeniti jer će oni zbog jedinstva svojega bića i vjerske interesne solidarnosti od Rusije uvijek dobivati širokogrudnu pomoć te usto polučiti upravo zadivljujući uspjeh u huškanju austrijskih naroda, poglavito Mađara, Čeha i samih Hrvata, protiv svakoga projekta uređenja.

Ma koliko se na prvi pogled činilo nevjerojatnim, Cvijićevo protivljenje trijalizmu posve su prihvatili i rezolucionaški raspoloženi Hrvati te tako sami odbaci jednu od mogućnosti izlaska iz nepovoljnoga položaja. No, kada pobliže upoznamo bît narodnoga jedinstva Hrvata i Srba, tomu se više nećemo čuditi. Ako su Hrvati i Srbi jedan narod, tada oba njegova dijela moraju poraditi na što jačem ujedinjenju, zbližavanju i ujednačivanju. Oba dijela imaju obvezu odreći se svojih posebnosti i trenutačnih prednosti kako bi postigli viši stupanj jedinstva. Srbi su taj proces i znanstveno znali formulirati vrlo vješto. Postavili su teoriju po kojoj su Hrvati i Srbi dva imena istoga naroda nastala povijesnom *diferencijacijom*, ali i da srpsko-hrvatski nacionalizam iziskuje *integraciju*, ponovnu uspostavu jedinstva koje je glavna dužnost svakoga pobornika te ideje.[127] Dakako da se ta integracija u cijelosti provodila prema ovakvoj shemi: prava bît srpstva nosi pečat svoje vjeroispovijesti, pravoslavlja, osobito u političkome pogledu što kod Hrvata nipošto nije tako. Stoga su Srbi u političkome pogledu nepromjenjivi, a Hrvati promjenjivi pa bi se cijela »integracija« provela na štetu hrvatskoga bića, to jest Hrvati bi se postupno morali posrbiti i od zapadnjaka postati istočnjaci.

Zasluga je već citiranoga dr. Juričića što je to ispravno prepoznao i u svojoj brošuri *Svjetski rat i Hrvati*[128] o tome piše: »Hrvatsko-srpsko narodno jedinstvo je nutarnjom logikom učinilo Hrvate posve ovisnima o beogradskoj politici. Ako su Hrvati i Srbi jedan narod, onda je i Srbija *naša država*, i dužnost je zalagati se za ovu već postojeću *našu* državu i interesima te države podvrgavati *sve druge interese*. Iz toga slijedi dvoje:

a) *Interesi Kraljevine Srbije su interesi Hrvata.* Tako je i bilo. Hrvati su od godine 1907. vazda prihvaćali i ove interese pod svoje. Ali mi Hrvati smo se

[127] Ovakvu formulaciju nalazimo u mostarskome srpskome listu *Narod* od 17. (30.) svibnja 1908.

[128] VIII-8.

faktički orientirali skroz krivo i proti našim najrealnijim, najprečim i najsvetijim interesima.«[129]

b) Rezolucionaški Hrvati došli su u koliziju s Monarhijom u kojoj žive. To je sasvim točna ocjena toga pitanja i moramo se začuditi kako to prije svima nije bilo jasno. Čak je i tako ugledan časopis kao *Österreichische Rundschau* još 1913. objavio članak u kojemu se zagovara jedinstvo Hrvata i Srba.[130] Watson čak ushićeno izjavljuje: »Hrvatsko-srpsko jedinstvo dogodit će se i mora se dogoditi. Ostvarenje toga cilja Austrija može odgoditi za jednu generaciju, no poslije će ubirati plodove takve pogubne politike.«[131] No, njemu se to ne može zamjeriti jer je on poput mnogih drugih opčinjen »čeličnim zagrljajem Bizanta«.

Okrenimo se sada kritičkome vrednovanju cijeloga plana trijalizma. Naša će ocjena zasigurno biti negativna jer ideju u cjelini smatramo promašenom i unaprijed osuđenom na propast i to zbog ovih razloga:

1. Plan kojim se htjelo riješiti jedno od najvažnijih pitanja Monarhije nikada nije otišao dalje od svojega početnoga maglovitoga stanja. Koje bi zemlje trebale pripasti tom trećem dijelu? Na kakvim bi se stvarnim temeljima moći zasnivala ta ideja? To se nije moglo doznati. Svatko ju je zamišljao kako je htio. Hrvati su zamišljali Veliku Hrvatsku na hrvatskoj osnovi, tako i spomenuti dalmatinski autor brošure koji osim hrvatskih zemalja (prema našemu mišljenju Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine) traži još i Istru, Trst, Gorišku i Gradišku, Kranjsku, južnu Štajersku, južnu Korušku (ako su slovenske). To je potpuna besmislica. Čini se da su mjerodavni austrijski krugovi htjeli riješiti hrvatsko-srpsko pitanje i nisu bili spremni odstupiti slovenska područja u korist trećega člana saveza tj. Italije. Međutim, toliko toga bilo im je nejasno da nisu imali hrabrosti izaći ni s kakvim jasnim planom. Zbog toga trijalistička ideja nikada nije dobila točan sadržaj, njezine su pristaše postale neumjerene u željama isto kao i njezini protivnici u strepnjama, a budući da su ovi potonji — kao što smo saznali iz Bressnitzova citata — bili u većini, ide-

[129] Isto, str. 73.

[130] U članku između ostaloga piše: »Hrvati i Srbi u i izvan Monarhije bili su uvijek i jesu jedan narod s istim jezikom i dva imena.« Od jednoga aktivnoga hrvatskoga političara: »Zur südslawischen Frage«, *Österreichische Rundschau*, Wien u. Leipzig, sv. XXXV, 1913 (April-September), str. 29.

[131] VII-4, str. 448.

ja je dospjela na zao glas i prije negoli je uopće dobila konkretan sadržaj. Time je bila osuđena na propast.

2. Posve se previdjelo da se države ne mogu umjetno stvarati, da se ne mogu jednostavno osnivati dekretima. Prošlost svake države morala je imati svoj razvojni put. Dualizam je u bitnome proizvod 1848. i 1866., a poglavito 1848. godine. Tada su Mađari pokazali da imaju silno jaku državnu volju i da mogu skupiti toliko snage da ih druga polovica jednostavno ne može poraziti. To pozitivno odmjeravanje snaga koje je svoje utemeljenje imalo u geopolitički povoljnu položaju mađarstva stvorilo je temelj za uspostavu dualizma, a to je i stvarna osnova njegovih egzistencijalnih uvjeta. Je li južnoslavenstvo kao cjelina ikada pokazalo takvu snagu? Nikada. Sastavni dio države njezina je povijesna tradicija, obrambeno sposoban narod i dovoljno jaka volja za državom i vladanjem. Svi južni Slaveni obrambeno su sposobni, no Slovenci nemaju povijesnu tradiciju i kod njih se teško može govoriti o volji za državom. Hrvati i Srbi imaju doduše svoje povijesne tradicije i volju za državom, no njihove povijesne tradicije sasvim su različite, a srpska volja za državom posve je oprečna hrvatskoj. Vjerujemo da smo to jasno dokazali.

Kakva bi trebala biti ta nova, treća država: hrvatska, srpska ili srpskohrvatska? Mislim da bi većina u Monarhiji rado zauzela stajalište o spajanju dvaju naroda, srpskohrvatsko stajalište. Pa ipak, vjerujemo da smo jasno dokazali kako bi to stajalište bilo promašeno jer bi njegov uspjeh zasigurno značio jaču afirmaciju srpstva. Kada bi cijelo područje juga Monarhije postalo srpsko, zacijelo bi vrijedila Cvijićeva tvrdnja: »I da osvoji srpski narod, on će se zbog izloženih osobina opet povoljnom prilikom dići i osnovati svoju nacionalnu državu.«[132] Kako onda pronaći jedinstvenu volju za državom, dovoljnu volju za vlašću koja kao ravnopravan čimbenik pristupa Austriji i Ugarskoj? To možda može biti proizvod budućega razvoja, no zasad ne postoje pretpostavke za to. Vidimo da trijalizmu nedostaju stvarni temelji moći i da je on u tome obliku bio puka tlapnja.

3. Čini se da iz svih publikacija proizlazi kako se trijalističkim projektom htjelo riješiti cijelo južnoslavensko pitanje, istodobno udovoljiti i Hrvatima i Srbima pa je upravo zato s izvjesnim zadovoljstvom pozdravljeno načelo hr-

[132] VII-33, str. 61.

vatsko-srpskoga narodnoga jedinstva.[133] No, i u Monarhiji je bilo pojedinaca koji su prema tim težnjama za jedinstvom s pravom bili vrlo skeptični — primjerice Samassa koji s rezervom govori o jednome narodu[134] — i koji su već zbog toga otklanjali projekt sluteći kakve se sve opasnosti kriju u njegovoj osnovnoj ideji.

Moramo se posve suglasiti s tim skepticima i zapravo isključiti mogućnost rješavanja južnoslavenskoga pitanja na temelju ravnopravnoga tretmana Hrvata i Srba. Između Hrvata i Srba nema ravnopravnosti. Svakomu tko je donekle pozorno čitao ovu knjigu, obrazloženje će biti posve jasno. Izvjesno je da su prihvativši ideju rezolucije, Hrvati težili samo punoj ravnopravnosti, no uspjeh je bio isključivo taj da su se Srbi našli na vrhu, da su bili vodeći, odlučujući, a Hrvati su neprestano bili u škripcu: ili se sa Srbima razići ili im popustiti i prepustiti se njihovu vodstvu.

Međutim, Hrvati su bili u takvu položaju da si nisu smjeli dopustiti razlaz sa Srbima. Pokušaj ravnopravnosti mora biti zakonit i uvijek mora voditi prema istome rezultatu, a razlog tomu i ovaj put je isključivo ono neugodno vjersko pitanje. Osnovni odnos pravoslavca prema katoliku jest mržnja u kombinaciji s prijezirom, a u takvu odnosu osjećaj ravnopravnosti jednostavno nije moguć. Pravoslavac nikada ne može katolika smatrati jednakovrijednim. Kao što Poljaci nikada od Rusa ne mogu očekivati ravnopravnost, tako ne mogu ni Hrvati od Srba. Između tih dvaju naroda to katkada poprima vrlo živopisne oblike, a sve je poteklo iz misaonoga svijeta Pećke patrijaršije. To je bila vjersko-politička ideja usmjerena na zatiranje hrvatskoga bića i imena. Taj misaoni svijet i danas je posvuda djelatan i vidljiv. Gdje god se na nekadašnjemu području Pećke patrijaršije pojavljuje Hrvat, njegovo ime ili biće, prema osjećaju Srbina on ondje nema opravdanja i suvišan je pa se protiv njega valja boriti svim sredstvima kako bi ga se uništilo. Što je pritom u stanju učiniti bizantinsko umijeće krivotvorenja i izvrtanja istine, to nadilazi svaku maštu.

Nema nikakve dvojbe da je Dalmacija kolijevka hrvatstva, a mi smo pokazali kako od 1860. Srbi sukcesivno kreću u borbu protiv hrvatstva. Pogledajmo samo kakvu je borbu morao voditi Supilo, jedan od prvih zagovornika hr-

[133] VIII-26, str. 765.

[134] VII-11, str. 125.

vatsko-srpskoga jedinstva. U svojemu *Novom listu* napisao je: »Kada je riječ o Hrvatima, Svetozar Pribićević (srpski vođa u Hrvatskoj) je uvjeren da je austrijska vlada pomoću svojih kotarskih predstojnika u Dalmaciji stvorila Hrvate.[135] Satima sam mu pokušavao dokazati da to nije istina i da se u Dalmaciji i zadnji pastir osjeća Hrvatom, no on, koji Dalmaciju zapravo nikada nije vidio osim što je nekoliko sati proveo u Zadru, čvrsto je uvjeren da su sve to umjetno stvorili cesarski i kraljevski kotarski predstojnici po zapovijedi vlade. Ako on smatra da u Dalmaciji — kolijevci Hrvatske u kojoj na svakom koraku susrećemo spomenike nekadašnjoj hrvatskoj slobodi — nema Hrvata, gdje bi onda uopće bilo Hrvata?«[136] Ako smo suočeni s takvim psihozama zasnovanima na vjerskoj osvajačkoj mahnitosti, ako ne pomažu ni statistika ni znanost ni razumski razlozi, kako onda uspostaviti ravnopravnost dvaju naroda? Prikazani slučaj nipošto nije iznimka, nego je samo primjer za pojave s kakvima se na jugu Monarhije na svakom koraku susreće svaki pozorni promatrač. Fra Marun, konzervator Hrvatskoga starinarskoga društava u Kninu, ispričao nam je kakve borbe mora povremeno voditi ne bi li hrvatske povijesne spomenike spasio od srpskoga uništavačkoga bijesa. Spomenik koji stoji na zemlji pravoslavca u pravilu je izgubljen. Jednom zgodom Marun je na imanju nekoga Srbina otkrio posebno lijep starohrvatski kraljevski grob s vrijednim oružjem. Uzeo je iz njega samo najvrednije predmete pa grob ponovno prekrio kako bi se sljedećega dana vratio i uzeo ostatak. No, sljedećega jutra groba više nije bilo. Hrvatska povijest Dalmacije jednostavno se želi izbrisati. Isto se događa u Bosni. Srbi već godinama kukaju po cijelome svijetu kako Monarhija u Bosni stvara Hrvate. Međutim, pokazali smo da je istina upravo suprotna. Da netko ne bi pomislio kako je to slučaj možda samo kod tendencioznih novinara, dokazat ćemo da i kod ozbiljnih ljudi koji se bave znanošću (doduše bizantinskom znanošću!) prevladava posve isto mišljenje i osjećaj. Tako povjesničar Stanojević piše: »Do tada (do okupacije) se u Bosni i Hercegovini nije znalo za drugu narodnost do za srpsku. Ali je *austriska vlada, strepeći od Srba i srpskoga imena, odmah posle okupacije počela u Bosni i Hercegovini stvarati Hr-*

[135] Usp. citat iz Cvijića na str. 497 u kojemu se tvrdi da je Austrija »radi raslabljivanja Jugoslovena i lakšega prodiranja *istakla ideju klerikalno-katoličkog jugoslovenstva*«.

[136] Navod potječe iz Supilova *Novog lista*, ali iz spomenutoga lista imamo samo isječak i nismo mogli utvrditi broj izdanja toga primjerka.

vate i protežirati ih na sve moguće načine.«[137] S takvom tlapnjom, patološkom i neizlječivom sklonosti takvu načinu razmišljanja teško je izaći na kraj. Političar koji na takvoj ravnopravnosti želi graditi državne tvorevine, neminovno će polučiti najžalosnije rezultate, kao što smo mi na Jugu.

Stjecajem svih tih okolnosti trijalizam je bio i morao biti mrtvorođenče. Okolnost da je Hrvatima u jednome teškome trenutku između 1908. i 1909. pružena nada koja će se pokazati neostvarivom, Srbi su vrlo vješto iskoristili kako bi ponovno nahuškali Hrvate: »Pogledajte, kada su vas trebali protiv nas, svašta su vam obećavali, a čim je opasnost prošla, to su zaboravili. Isto kao i 1848. godine.« Također ne treba previdjeti da je ta okolnost mnoge lojalne pripadnike Monarhije približila Srbima. To je još jedan sjajan primjer kako funkcionira bizantinski sustav. *Prvo sav svijet zbune svojim krivotvorinama, a zlo koje iz toga nastane, iskoriste protiv onih koje su obmanuli!*

8. Razvoj prilika tijekom rata

Rat sa Srbijom morao se dogoditi prije ili poslije. U to smo uvjereni već deset godina. Neizvjesno je bilo samo to kada će se i kojim povodom morati prijeći na nastavak politike »drugim sredstvima«.[138] Takav način rješavanja problema postao je neizbježan onoga časa kada se unutarnjopolitičkim načinima nije uspjela otkloniti svesrpska opasnost, a vjerujemo da smo to prikazali dovoljno jasno. Takvo otklanjanje opasnosti moralo je biti neuspješno već i zato što je bila nepoznata priroda opasnosti protiv koje se trebalo boriti pa protiv nje nije bilo ni odgovarajućega oružja. O glavnome pitanju vladajuća nas znanost nije mogla pouzdano poučiti. Osim toga, zbog onoga što nazivamo »iskvarenim smislom dualizma« cijela je unutarnja politika bila gurnuta na kolosijek na kojemu je razvoj pošao upravo u suprotnome smjeru negoli je trebao. Kada su u državi zatajili svi unutarnji obrambeni mehanizmi, kada su joj iz ruku izbijena sva druga oružja, nije joj preostalo ništa drugo nego latiti se mača.[139]

[137] III-5, str. 328.

[138] Aluzija na misao Carla von Clausewitza da je rat samo nastavak politike drugim sredstvima. (nap. prev.)

[139] Usp. izjavu baruna Ernsta von Gudenusa u listu *Grazer Volksblatt* iz 1912. kada je rekao: »Ili se bezobzirno latiti mača ili izgubiti južnoslavensku trećinu države.«

Tako se dogodio rat s kojim smo već dugo računali. Mogli bismo sebi u prilog navesti pismo jednome francuskome znanstveniku iz 1911. u kojemu smo prorekli »nadiranje pravoslavnih polubarbara s istoka i jugoistoka protiv katoličke Austrije« i iskazali svoje duboko žaljenje zbog francuskoga savezništva s Bizantom koji je neprijatelj kulture. A sada se sve to dogodilo.

Kada su potom povijesni događaji gromkim korakom krenuli svojim tijekom, gotovo nas je manje uplašilo to što bujaju kao lavina i razmjeri te opasnosti negoli posve neočekivana činjenica da u prvim dvjema godinama rat nije donio nikakvo poboljšanje prilika na Jugu. Višegodišnjim promatranjem južnoslavenskih prilika te zahvaljujući osobnim vezama koje je rat otežao, ali ne i prekinuo, bili smo u stanju i tijekom rata zadržati prilično širok pregled nad raspoloženjem i nadama u južnoslavenskim zemljama. Tako nam nije promaknulo kako su se u prvim dvjema godinama, unatoč pobjedonosnome vojnom pohodu, prilike na jugu Monarhije pogoršale, kako su temelji moći države na Jugu sve više propadali, a usporedno s njima rastao je srpski utjecaj. Ta nas je spoznaja deprimirala, a naše višegodišnje promatranje dovela do nove spoznaje: južnoslavensko pitanje uopće se ne može riješiti mačem. Naime, u trenutku kada Austrija potegne mač, u unutrašnjosti Austro-Ugarske nestaje srpski revolucionar, a pojavljuje se časni duhovnik duge brade i kose, u časnoj mantiji i s kamilavkom na glavi pa ratnik sa strahopoštovanjem spušta mač pred tom dostojanstvenom pojavom. Čim je mač zadjenut u korice, eto srpskoga trgovca kako marljivo trguje i bogati se spreman na sve kompromise i usluge. Čim se trgovac obogatio i postao moćan, eto pokraj njega srpskoga revolucionara. No, posegne li tko za oružjem, revolucionar nestaje, a skromni se duhovnik ponovno pojavljuje. Ta mimikrija koju od 1908. opetovano promatramo na jugu Monarhije ponavljat će se sve dok jedan od dvojice protivnika ne klone nasmrt iscrpljen.

Želimo li promatrati razvoj događaja tijekom rata, moramo odvojeno promatrati Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, to jest zemlje u kojima je prevladavala rezolucionaška politika, te Bosnu i Hercegovinu. U Trojednoj Kraljevini Hrvati su bili podijeljeni na dvije velike stranke iako to nije uvijek sasvim točno odgovaralo postojećim stranačkim odnosima — na stranke rezolucionaša ili koalicijske stranke te na čiste starčevićance. Rezolucionaštvo je izgubilo svaki daljnji sadržaj kada je nedoumica o tome treba li hrvatska politika ići sa Srbima ili protiv njih (što bi odgovaralo povijesti njegova nastanka) riješena afir-

mativnim odgovorom te se pretvorila u načelnu srbofiliju. Tom smjeru koji je glavninu svojih pristaša nalazio u krugovima inteligencije suprotstavljala se srbofobna Starčevićeva stranka čija je glavnina pristaša potjecala iz srednjih i nižih građanskih krugova, a posljednjih je godina ojačala pridruživanjem Radićeve seljačke stranke. Ta pojava ima svoje dublje razloge. Upravo su srbofilni krugovi inteligencije bili ti koji su od 1861. vodili hrvatsku narodnu politiku i 1868. doživjeli potpuni neuspjeh, stoga su i njihova obeshrabrenost i beznađe bili najveći. Nakon njihovih iskustava od 1861. do 1914. izgubili su nadu da Hrvatska u okviru Monarhije može imati podnošljivu sudbinu, a to se odrazilo u njihovoj srbofiliji. Međutim, o konačnome stajalištu Hrvata odlučile su tri okolnosti: 1. Hrvatima svojstvena, njihovu arijskome podrijetlu prirođena vjernost samostalno izabranome vladaru koja je u odlučujućem trenutku prevladala i među srbofilima. 2. Činjenica da je golemo mnoštvo stanovništva ipak bilo neprijateljski raspoloženo prema Srbima. 3. Upravo je među širokim masama stanovništva postojala instinktivna i posve točna prosudba da su zapravo Srbi glavni krivci za nepovoljan položaj Hrvata. Te okolnosti presudno su odredile stajalište Hrvata u ratu, a Stojanovićevi i Stanojevićevi istomišljenici dobili su odgovor na Crnome Vrhu i Parašnici.

I dok su Hrvati u rovovima u cijelosti ispunjavali svoju dužnost, kod kuće je, napose u većim gradovima, vladao sasvim drugačiji duh. Ondje su rezolucionaški, to jest srbofilni krugovi bili snažno zastupljeni pa je do izražaja dolazio srbofilni način razmišljanja, to jest simpatije prema Antanti, pogotovo jer je tijekom rata Srbima bilo u interesu što više se zbližiti s Hrvatima. Za to su Srbi vrlo lukavo koristili načelo narodnoga jedinstva Hrvata i Srba. U svim kritičnim trenucima ratovanja u kojima je ime Srbin bilo nepoćudno, oni su se jednostavno izjašnjavali kao Hrvati. Tako su od sebe odbijali mržnju prema srpstvu skrivajući se iza privida lojalnoga hrvatstva. Više puta imali smo priliku vidjeti kako Srbi, koji su inače bili poznati kao najžučniji mrzitelji Hrvata, u kritičnim trenucima dižu hrvatsku zastavu, svoj svakodnevni jezik izrijekom nazivaju hrvatskim i tomu slično. Dakako da to nije ništa drugo doli srpsko umijeće pretvaranja, onaj opsjenarski talent kojim smo se ovdje često bavili. No, to je štetilo samo Hrvatima jer je prečesto mnogo toga što su činili ti pseudohrvati — uhodarstvo, dezerterstvo, izdaja — padalo na teret Hrvata pogotovo jer široki krugovi Monarhije koji su osobito u vojsci bili izrazito zas-

tupljeni nisu uočavali nijanse i nisu mogli razlikovati Hrvata od Srbina niti su uspijevali prozreti obmanu.

Pogoršanje situacije na Jugu sastojalo se u tome što je tijekom prvih dviju godina rata znatno ojačalo rezolucionaštvo, a s njime i srbofilija i simpatije prema Antanti. To je uglavnom značilo sve veće otuđenje hrvatske inteligencije od ideje Monarhije. Nije nimalo lako snaći se u toj zbrci različitih utjecaja, no ipak se nadamo da i to možemo donekle razjasniti. Željeli bismo istaknuti tri momenta: 1. Jačanje prilika koje su dovele do rezolucionaške politike. 2. Srbi i njihovo sustavno i neumorno huškanje Hrvata. 3. Nevidljivi i neopipljivi, ali nedvojbeno postojeći utjecaji izvana. Pod 1: U ratu je položaj Mađara veoma ojačao zahvaljujući njihovim jakim političkim ličnostima i besprijekornom funkcioniranju njihove parlamentarne mašinerije koja je u Austriji bila posve isključena, ali i zahvaljujući obilju proizvoda sa sela, što je u ovome ratu izgladnjivanja postalo iznimno važno. Sve to uzdignulo je ne samo važnost nego i samosvijest Mađara, njihove težnje za vlašću i imperijalističke tendencije. Čuli su se glasovi koji su tražili široku mađarsku samostalnost. Nato se nadovezalo i nekoliko neugodnih incidenata s mađarskim vojnim osobama te agresivan novinarski stil nekih mađarskih listova. Navest ćemo jedan manji list — *Szlavóniai Magyar Újság* iz Osijeka koji je toliko agresivno i neprijateljski pisao protiv Hrvata da se neke brojeve moralo zaplijeniti, a kada se mađarski list u Hrvatskoj-Slavoniji mora zaplijeniti, nije teško zamisliti koliko je takvo pisanje bilo agresivno. Cijela hrvatska povijest proglašena je krivotvorinom, a pozivajući se na Pestyja, Paulera i Karatsonya, svi povijesni temelji hrvatske autonomije proglašeni su prijevarom. Hrvati su stekli dojam da se pokušava rat iskoristiti i protiv njih te da će Hrvatska-Slavonija Mađarima poslužiti kao kompenzacija. Unutarnjopolitička situacija nije se poboljšala. Tijekom rata uprava je nastavila pogodovati Srbima ne samo u Hrvatskoj-Slavoniji gdje bi nas to najmanje čudilo, nego čak i u Bosni. Poznato nam je da su u studenome 1914. dva hrvatska zastupnika Starčevićeve stranke došla u vrhovno zapovjedništvo svih balkanskih oružanih snaga kako bi se potužili da hrvatsko-slavonske vlasti u Srijemu i Slavoniji otvoreno pogoduju Srbima nauštrb Hrvata. Možemo zamisliti kako je na Hrvate morala djelovati činjenica da se u njihovoj zemlji otvoreno pogoduje istomišljenicima onih protiv kojih hrvatski sinovi krvare u borbama u Srbiji. Nas to uopće nije začudilo. Sustavno protežiranje Srba posljednjih 20 do 30 godina toliko je uzelo maha unutar uprave na ju-

gu Monarhije da tu ni rat nije mogao mnogo promijeniti. Kazne protiv Srba na jugu Monarhije u pravilu su se svodile na zabranu službene uporabe ćirilice. U Bosni se htjelo ukinuti crkvenu autonomiju, no dovoljan je bio utjecaj jednoga predstojnika odjela srpske narodnosti da spriječi akciju. Bio je to drastičan izraz posvemašnje bespomoćnosti Monarhije u pogledu srpskoga pitanja. Mađarsko neskriveno protežiranje Srba ostavilo je najlošiji dojam na one koji su se još kolebali između rezolucionaštva i starčevićanstva jer je kod Hrvata osnažilo uvjerenje da je Monarhija prema njima načelno, uvijek i svagda neprijateljski nastrojena. To uvjerenje dodatno se pojačalo kada se nakon talijanske objave rata mađarski publicist Szatmari u *Magyarországu* naizravnije založio za očuvanje talijanstva Rijeke te odlučno osudio sve mjere poduzete protiv toga tvrdeći da je talijanstvo u interesu mađarstva i države. U tom smislu očitovao se i kraljevski ugarski ministar unutarnjih poslova prigodom jedne konferencije o podržavljenju redarstva u Rijeci.[140] Dakako da su Hrvati smatrali da je to stajalište upereno protiv 18.000 Hrvata koji prema službenoj statistici žive u Rijeci pa ih je to učvrstilo u uvjerenju da se država radije izlaže svim mogućim opasnostima, nego da Hrvatima učini ikakve ustupke.

Sve to jasno pokazuje glavnu boljku Monarhije. Politika koja je primijenjena na Hrvatima radi nametanja Nagodbe 1868. godine i potom razvijana pod Khuenovom vlašću, mogla se održati samo uz pomoć Srba i Talijana i kao takva uvijek će trovati odnose. Uostalom, Hrvati su u ratu imali i izrazito velike ljudske gubitke, a na Jugu smo više puta čuli tvrdnju da vojna uprava izravno radi na istrebljenju Hrvata šaljući ih na najopasnije položaje kako bi oslabljen narod poslije lakše politički pokorila. To je svakako podlo i tendenciozno pretjerivanje kakvo se javlja i u ostalih naroda Monarhije. Svaki si narod umišlja da je najviše propatio i dao najveći obol ratu. Pa ipak, u gornjoj tvrdnji ima zrno istine jer ne možemo se oteti dojmu da će Hrvati u ovome ratu izgubiti više ljudstva negoli primjerice Srbi u Monarhiji. No, mi to objašnjavamo na posve prirodan način. Razumljivo je da je državi koja se mukotrpno bori za opstanak bilo u interesu na bojištu više koristiti bezuvjetno pouzdanije i izvanredno borbene Hrvate dok su Srbi kao nepouzdani pretežito korišteni u pozadinskim službama. Pritom su Hrvati neminovno morali pretrpjeti veće gubitke u ljudstvu, zbog čega će poslije požaliti i sama Monarhija. Ta kao i mnoge slič-

[140] *Obzor* od 21. lipnja 1916., članak »Iz Rijeke. Zanimljiva polemika«.

ne okolnosti djelovale su u već spomenutome smjeru jer su pojačale motiv koji je oblikovao stanje na Jugu: beznadnost Hrvata i njihov gubitak vjere u Monarhiju.

Pod 2: Zadivljuje način na koji su Srbi tijekom rata nastavili svojim političkim smjerom. Uglavnom su se još više priključili Hrvatima pravilno shvaćajući da će tako biti bolje zaštićeni i manje ranjivi. S druge strane tako su pojačali i svoj utjecaj na Hrvate čije raspoloženje nije bilo nimalo vedro. Tako su Srbi mogli među Hrvatima još jače afirmirati svoj način razmišljanja. Sve okolnosti opisane u prethodnome odlomku Srbi su koristili radi potvrđivanja Cvijićeve teorije o gaženju malenih naroda što ga Monarhija čini po nalogu Njemačke (usp. str. 497-498). Nadalje, krilaticu koju su isprva koristili neki njemački pisci i listovi govoreći o velikome ratu germanstva protiv slavenstva Srbi su preuzeli da bi je upotrijebili kao obrazloženje svoje tvrdnje o prodoru na Istok i pionirskoj ulozi Austrije te uvjerili Hrvate koliko je pogrešna bila njihova sklonost Austriji. Ovdje valja ukratko istaknuti da je gornja teorija nekih Nijemaca bila sasvim pogrešna, a poslije je doživjela i mnoge ispravke, napose u knjizi *Mitteleuropa* Friedricha Naumanna.[141] Ovaj je rat u prvome redu osvajački rat Bizanta koji je za cilj imao pomoću Rusije i Srbije podčiniti nebizantske Slavene (ili politički protubizantske, poput Bugara), te posjedovanjem Konstantinopola pretvoriti Rusiju u zakonito središte Bizanta. S tim ciljem pokrenut je rat protiv Njemačke i Austro-Ugarske, a položaj protubizantskih Slavena prirodno je i jedino ispravno bio na strani Središnjih sila. Ovu konstataciju smatramo itekako potrebnom radi daljnjega oblikovanja i učvršćivanja toga prirodnoga i zdravoga saveza. Međutim, ta spoznaja nedostajala je na jugu Monarhije više nego igdje drugdje, a Srbi su imali mogućnost huškati Hrvate uvjeravajući ih da se bore protiv vlastitih interesa. Pritom su se Srbi vrlo vješto služili pogrešnim i netočnim izjavama pojedinih autora, poput primjerice Samasse, da Monarhija tobože mora iskoristiti opreku između Hrvata i Srba kako nijednoj strani ne bi dopustila da previše ojača,[142] također izjavama protiv Monarhije uvjeravajući Hrvate da Hrvati i Srbi, suočeni sa sustavnim nastojanjem Monarhije da oslabi oba naroda, moraju protiv nje nastupati jedinstveno. Na Hrvate u rovovima to nije nimalo djelovalo, no djelovalo je tim

[141] VIII-29, str. 100 i dalje.

[142] VII-11, str. 171.

više u zemlji gdje su Srbi uspjeli mnoge uvjeriti u nužnost nastavka politike hrvatsko-srpskoga jedinstva. Upravo je zapanjujuće što su sve Srbi uspjeli postići širenjem lažnih i uznemirujućih vijesti i malodušnosti. Svatko tko je u vrijeme rata živio na jugu Monarhije i stekao izvjestan uvid u tamošnje prilike, zacijelo je primijetio da se javno mišljenje nigdje nije uznemirujućim lažnim vijestima tako kontinuirano držalo u napetosti kao u hrvatskim zemljama. To je bilo djelo Srba i u njemu je bilo sustavnosti. Hrvati su trebali izgubiti vjeru u Monarhiju i što više približiti se Srbima kako bi na taj način postali što prijemčiviji za politiku nakon pobjede Antante. Strepnja u hrvatskim zemljama od talijanske i rumunjske objave rata narasla je do usijanja jer je većina očekivala slom Monarhije.[143] Poznat nam je slučaj zabilježen u sudskim spisima kada je neki srpski seljak u proljeće 1916. bio osuđen zbog uvrede Nj. Veličanstva jer je uvrijedio cara obrazloženjem da čemu nastavlja ratovati ako će nas uskoro napasti nova sila (Rumunjska) nakon čega je ionako sve izgubljeno. Siroti seljak bio je osuđen, no oni od kojih je to čuo, prošli su nekažnjeno jer su bili i ostali nevidljivi. Činjenica da su Srbi sustavno i svim sredstvima sugestije nastojali utjecati na Hrvate nije ostala bez uspjela, nego je djelovala u smjeru koji smo opisali.

Pod 3: Iz neprijateljskog inozemstva nedvojbeno se i tijekom rata širio utjecaj na južnoslavenske zemlje. Tu se posebno isticao Jugoslavenski odbor kojemu je, znakovito, predsjednik bio dr. Ante Trumbić, autor Riječke rezolucije. Odbor je isprva zasjedao u Italiji, a poslije u Švicarskoj nakon što je Italija za vlastiti račun ušla u rat i protjerala južne Slavene.[144] Poznato je da se od takvih utjecaja nije moguće hermetički zaštititi. Priopćenja su sadržavala sva Antantina obećanja Hrvatima što će dobiti ako budu dobri i Monarhiji otkažu poslušnost. U Odboru su naposljetku izbile velike nesuglasice pa se odustalo od osnivanja velikoga južnoslavenskoga carstva, nego se počelo razmišljati o zasebnoj neovisnoj Kraljevini Hrvatskoj kojoj su i određene granice. No, Srbi-

[143] Usp. tumačenja iz brošure *Svjetski rat i Hrvati.* VIII-8, str. 32., koja je inače posve prožeta duhom lojalnosti. Njezin je autor također smatrao da Monarhija ne može izdržati talijanski napad!

[144] Usp. zagrebačke *Novine* od 18. lipnja 1915. godine. No, to je samo reprodukcija iz glasila Starčevićeve čiste stranke *Hrvatska* u ono doba. Primjerak tih novina nismo uspjeli dobiti jer su zbog toga senzacionalnoga članka bile rasprodane. (Riječ je o članku »'Jugoslavenski' hodkari po Evropi« objavljenom 16. lipnja 1915.; nap. ur.)

ja je u južnoslavenskim zemljama Monarhije radila za vlastiti račun. Nakon događaja od 4. do 14. prosinca 1914. među Srbima su znatno porasle i hrabrost i nada. Već smo pokazali (str. 301-302) kako je izaslanik Vesnić u siječnju 1915. smatrao prikladnim objaviti *urbi et orbi* da je ratni cilj Srbije ujedinjenje svih Srba u jednoj nacionalnoj državi pri čemu Srbima smatra i Hrvate i Slovence. Dakako, po Šafařikovu receptu! Razumije se samo po sebi da su te sugestivne objave bile popraćene agitacijom u zemlji. Osobito se u Bosni počelo sa zastrašivanjem imućnijih Hrvata i porukama da im je bolje na vrijeme odustati ili neka budu spremni svašta kada jednom dođe srpska vlast. Uistinu je bilo karakterno slabih pojedinaca koji su smatrali da im je s obzirom na neizvjestan ishod rata dobro revidirati svoj program po uzoru na srbofilnu stranu.

Talijani koji su do 24. svibnja 1915.[145] služili samo kao potpora srpskim težnjama također su od toga dana počeli raditi po prokušanim obrascima. U hrvatskim krugovima čuli smo priču da su Talijani obećali Hrvatima, ako im se Hrvati priključe, autonomnu Hrvatsku sa sekundogeniturom savojske vladarske kuće, to jest s vojvodom od Aoste kao hrvatskim kraljem. Hrvati su im na to odgovorili na Soči.

Teško je zamisliti zbunjenost koja je nastala u nezadovoljnim, dezorijentiranim hrvatskim zemljama. To se primjećuje u hrvatskoj ratnoj literaturi. U zemlji u kojoj je inače svaki politički važan događaj popraćen različitim brošurama, ratna je literatura nevjerojatno oskudna, a to je dokaz posvemašnje dezorijentiranosti naroda. Bilježimo samo dvije beznačajne brošure o mogućem priključenju Italije i poslije Rumunjske. Čini se da se zdrav razum Hrvata poslije pobunio protiv te opće zbrke pa je objavljen jedan dobar i već nekoliko puta citiran rad dr. Juričića *Svjetski rat i Hrvati*[146] kojemu je namjera vidljiva već iz naslova kao *Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata.* Ta brošura koja se odlikuje vrlo točnom prosudbom temeljnih načela Antante ima uočljivo mnogo istovjetnih ideja kao i rad prof. Johna Williama Burgessa.[147]

[145] Ulazak Kraljevine Italije u rat na strani Antante. (nap. ur.)

[146] VIII-8.

[147] VIII-32. To vrijedi ne samo za uvod rada nego i za shvaćanje glavnih problema. Isključena je mogućnost da je taj Amerikanac utjecao na Hrvata jer obje su knjige objavljene u ožujku 1915. godine. To je zanimljiv primjer kako u dvama posve različitim dijelovima svijeta isti događaji potiču slične misli.

Autor se očigledno nastoji suprotstaviti sve jačem srpskom huškanju protiv Monarhije i Njemačke.

Čini se da je razboritijima u Hrvatskoj zahvaljujući njihovu trudu ipak pošlo za rukom stvoriti protutežu razornoj djelotvornosti protudržavnih elemenata. Od sredine 1916. kao da su se prilike počele popravljati. Tomu je vrlo vjerojatno pridonijelo ispravno shvaćanje povezanosti Svjetskoga rata s južnoslavenskim pitanjem, kao što možemo pročitati u najnovijoj brošuri E. V. Zenkera.[148]

Nama je stalo da dokažemo kako hrvatsko-srpski pokret za jedinstvom, odnosno rezolucionaška politika uopće nije završena priča, nego da štoviše o unutarnjoj politici nakon rata ovisi hoće li ona prerasti u novu nevolju i ugrozu za Monarhiju.

Izreći ćemo to jasnije: pokazali smo nastojanje Mađara da svoju staru politiku od 1883. do 1914. na jugu Monarhije sačuvaju i za razdoblje nakon rata. To im ne zamjeramo. Čovjek ne mora biti Mađar da bi razumio zavodljivost ideje o jedinstvenoj državi od Karpata do Jadrana i lako će shvatiti da će ambiciozan narod snažno prigrliti takvu ideju. Međutim, to ne mijenja činjenicu da je ta ideja kao prvo neprovediva, a kao drugo da njezina daljnja provedba carstvo kao cjelinu i samu ugarsku državu izlaže najgorim pogibeljima.

U čemu se sastoji ta pogibelj? Politika koja je toliko elementarno usmjerena protiv opstanka tako staroga i žilavoga naroda kao što su Hrvati može se održati samo uz pomoć Srba i Talijana na jugu Monarhije pa nastavak takve politike već prvoga dana poslije rata stvara zametak novoga ratnoga sukoba. Naime, državna vlast umjetno održava elemente koji su po svojoj prirodi i tradiciji centrifugalni. Takvu politiku ne možemo nazvati drugačije nego samoubilačkom.

Trebamo samo malo bolje pogledati prema Hrvatskoj i već vidimo obrise budućega razvoja. Srbin Bogdan Medaković predsjednik je hrvatskoga Sabora, kao što je to u Khuenovo vrijeme bio Vaso Đurđević, a Srbin dr. Svetislav Šumanović, bivši predstojnik odjela za unutarnje poslove u Khuenovo vrijeme, glavni je zagovaratelj unionističke misli u Hrvatskoj. Pod pritiskom Srba nekadašnji rezolucionaši evoluirali su u unionističku stranku, kao nekoć narodna stranka pod Khuenom. Nemamo nikakvo pravo spomenutoj gospodi

[148] VIII-33, str. 48, 50. Usp. i odgovor na to u *Pester Lloydu* od 6. siječnja 1917.

predbacivati nelojalnost, no obojica su uvjereni Srbi i silno jakim sponama nacionalne solidarnosti vezani s cjelokupnim srpstvom. Čak i ako pretpostavimo da se u njih možemo posve pouzdati, pod njihovim okriljem u državi ipak napreduje cijeli niz Srba od kojih velik postotak, mnogo veći negoli se obično misli, nije lojalan kao oni sami. Samo zahvaljujući takvom shvaćanju možemo razumjeti da pogibelji za Monarhiju na njezinu jugu rastu poput lavine. Što će se onda dogoditi? Nakon rata Hrvati će tražiti da se poboljša njihov položaj, no Srbi će, vjerni svojoj tradicionalnoj politici, pokušati spriječiti svako poboljšanje položaja i jačanje Hrvata. Stoga se oni Mađarima neće samo ponuditi kao pomoćne postrojbe, nego će im se takoreći nametnuti. Naime, Srbi će se nakon rata naći u nezgodnu položaju pa bi im mogla dobro doći uloga »državotvornoga elementa« kao u vrijeme Khuena (usp. str. 347). Osim toga, to će im pružiti i nemalu satisfakciju budu li se Hrvatima mogli osvetiti za ono što su im priredili na Crnome Vrhu, Parašnici i drugdje. Takav razvoj događaja neminovno vodi k tomu da će Bizant slavodobitno likovati što se uz pomoć Monarhije može osvetiti omraženim Hrvatima jer mu nisu htjeli pomoći da uništi Monarhiju! Je li takva politika moguća? Može li Monarhija dopustiti takvu politiku?

Ako se zadrži dosadašnji politički smjer, neizbježna posljedica takvoga razvoja događaja zasigurno će biti to da će Monarhija dati za pravo čak i onim prigovorima za njezinu nevjernost koji su izrečeni s najvećom mržnjom te će očajne Hrvate prisiliti da priđu na stranu neprijatelja kao su što već zamalo učinili. Zakleti neprijatelj dobiva za saveznika jedan od najvrsnijih vojničkih naroda na svijetu.

Hoće li biti moguće spriječiti tako poguban razvoj prilika? Moramo priznati da nam budućnost ne izgleda nimalo ružičasto. Sve što je prije rata vodilo prema njemu, postojat će i nakon rata. Hoćemo li naći onu osobu, onoga jakoga državnika kakvoga nam je još 1913. priželjkivao i Englez Seton-Watson, osobu koja će riješiti južnoslavensko pitanje i ovdje na Jugu odraditi junački posao? Tom pitanju potrebno je rješenje, a ne samo pokušaj rješenja. Činjenica zbog koje tako mračno gledamo u budućnost ima dobre i valjane razloge. Većina političkih tradicija koje Austrija ima na Balkanu nije samo nedostatna nego zapravo i pogubna. Kao prvo, tu je tradicija katoličanstva. No, katoličanstvo je — ma koliko to za uvjerenoga katolika bilo bolno — na Balkanu već gotovo izgubilo bitku. Sve čega se ono dotaknulo na tom strašnom poluotoku,

propalo je. Izgubilo je Bugarsku, Latinsko Carstvo, crkvenu uniju, takoreći sve. Kao da želi potratiti i zadnju kartu koju drži u ruci. Razvoj prilika posljednjih 50 godina ispunja nas zlim slutnjama. Sve je propalo jer je ono ustrajalo na načelu da traži što više, a daje što manje. No, to nije prolazilo kod balkanskih naroda koji razmišljaju realno. Bizant je uvijek bio dovoljno mudar da ponudi više od Rima pa je Rim uvijek gubio igru. Ne možemo se oteti dojmu da se Monarhija odveć povodi za tom na Balkanu nedostatnom politikom. Druga tradicija, ona ugarska, možda je još i pogubnija. Naime, ugarska je politika 1409. dovela do gubitka Dalmacije u korist Mletačke Republike, 1463. do gubitka Bosne, 1493. do gubitka cijele Hrvatske, a 1526. do sloma države samo zato što se Ugarska nije mogla odreći svoje bezobzirne imperijalističke politike. Hoće li ju Mađari nakon rata moći prevladati? Hoće li naći osobu koja će ih uvjeriti da je to bezuvjetno nužno?

To je pitanje čije dosege nitko od nas još ne može ispravno spoznati i koje ćemo shvatiti tek po svršetku rata kada sagledamo sve ruševine.

Ne nađe li se takva osoba, ne obavi li nitko taj junački posao, neizbježno je da će za stoljeće ili dva valovi Bizanta pohlepno zapljuskivati na Dravi, a tada će vrijediti iste riječi što ih je tirolski mislilac još prije sedamdeset godina primijenio na Poljsku: »Tek kada uspije potpuno istrebljenje latinske (ovdje bi valjalo reći: latinske i islamske) vjeroispovijesti na Jugu, pred nama će se ukazati lik i biće moskovskoga pandemonija u svojoj punoj ružnoći.«[149]

[149] V-6, II. sv., str. 51.

IX. dio

Rješenje južnoslavenskoga pitanja

1. Rješenje problema i svjetski rat

Dugo smo bili neodlučni trebamo li ovaj rad završiti VIII. dijelom ili napisati još i deveti. Dosljedan i logičan zaključak našega shvaćanja povijesti toliko jasno i nedvojbeno pokazuje smjer u kojemu zamišljamo prirodno, ispravno i za Monarhiju korisno rješenje južnoslavenskoga pitanja da je zapravo suvišno na to još trošiti riječi.

Pa ipak, jedno od iskustava ovoga rata govori da u politici nije odlučujuća ni dosljednost ni logika te da se čak i vrlo razvijenim narodima može dogoditi da nisu u stanju prepoznati svoje stvarne interese pa umjesto stvarnima prednost daju izmišljenim ili sugeriranim interesima. To nas je potaknulo da dodamo još i ovaj IX. dio. Pritom polazimo od stajališta da je ova strašna pošast svjetskoga rata proizašla iz južnoslavenskoga pitanja, da je takoreći iz njega morala proizaći i to uglavnom zato što je to pitanje bilo premalo poznato pa zbog manjka odgovarajućih orijentira nisu na vrijeme poduzete nužne mjere. Štoviše, odugovlačilo se s rješavanjem toga pitanja pa se jug Monarhije pretvorio u opasno žarište bolesti iz kojega je buknuo veliki požar.

Svoja tumačenja moramo započeti kategoričnom tvrdnjom da će Monarhija neizbježno i nepovratno izgubiti južnoslavenske pokrajine nastavi li s dosadašnjom politikom na svojem jugu.

Vrlo dobro znamo da bi nas ovakva tvrdnja još prije deset do petnaest godina izložila opasnosti da se nađemo pred državnim odvjetnikom ili da nas zatvore u ludnicu. No, nakon iskustava ovoga svjetskog rata nadamo se da nas neće snaći tako zla kob. One koji će nastojati osporiti našu tvrdnju, a takvih zasigurno neće manjkati, upućujemo na nezaustavljivo gomilanje kriza i

s njima povezanih opasnosti od 1908. do 1909., zatim od 1912. do 1913. i naposljetku od 1914. do 1917. godine. Nadamo se da će pritom postati jasno koliko je strm i pogibeljan put kojim se krećemo.

Nešto se mora dogoditi — takav je opći osjećaj. Ali što? To je teško pitanje ovoga trenutka, tim teže što se u Monarhiji nije našao nitko tko bi znao točno reći što bi se trebalo dogoditi. Budući da smo zahvaljujući proučavanju i dugogodišnjem bavljenju južnoslavenskim pitanjem stekli izvjestan spoznajni kapital, smatramo svojom dužnošću to ovdje ukratko prikazati. Premda nismo uspjeli steći posve jasnu sliku, ipak se nadamo da možemo dati vrijedan doprinos spoznaji ispravnoga puta.

Stoga bismo ovdje prvo prikazali one aspekte koje prema našemu mišljenju treba imati na umu kao mjerodavne smjernice pri rješavanju južnoslavenskoga pitanja. Da bismo si olakšali zadaću, podijelit ćemo ju i prvo raščlaniti vanjskopolitičke, a potom i unutarnjopolitičke aspekte.

Promatrajući vanjsku politiku, u prvom redu treba naglasiti da su južnoslavenske pokrajine Monarhije najugroženiji dio cijele države. One su to bile prije ovoga rata, a bit će i poslije njega. Sve do svjetskoga rata ta činjenica nažalost nije bila dovoljno osviještena. O geopolitičkoj prirodi i položaju južnoslavenskih zemalja još uvijek ne postoje dovoljno jasne predodžbe.

Hrvatska-Slavonija, Dalmacija i Bosna-Hercegovina promatrane kao cjelina — a kao što smo prikazali, one to jesu ne samo povijesno i narodnosno nego i geopolitički usprkos nekim momentima koji ih dijele — predstavljaju prolazno područje između zapadnoga dijela Srednje Europe i Balkanskoga poluotoka. Rim, klasični i papinski, Mletačka Republika i današnja Italija oduvijek su nastojali domoći se tih zemalja te tako steći osnovu za prodor prema masivu Balkanskoga poluotoka i kopneni most prema Jugozapadnoj Aziji. Sve jača Francuska, prodirući prema Istoku, također se privremeno domogla tih zemalja. Svaka ekspanzija iz Srednje Europe prolazi tim zemljama. Vidimo da Bizant, dok je pod Komnenima u 12. stoljeću želio uspostaviti nekadašnji opseg Rima na Istoku, u prvome redu teži za tim zemljama i zbog toga se s Ugarskom, njima tada najbližom silom Srednje Europe, zapleće u dugotrajne borbe. To isto vidimo i kod prvoga nasljednika Bizanta — Osmanskoga Carstva koje ih je željelo posjedovati te ih je koristilo kao odškrinuta vrata za prodor prema Zapadnoj i Srednjoj Europi. Zbog toga su te zemlje, koje je Napoleon s

pravom zvao »predstražom postavljenom pred vrata Beča«,[1] uvijek bile vrlo poželjne i uvijek će to biti. Stoga je posve prirodno da mali Bizant i *Italia unita* toliko pohlepno za njima pružaju ruke, a ne smijemo si umišljati da će s ovim ratom te težnje prestati, ma kako on završio.

Velik nedostatak bila je činjenica da u Austro-Ugarskoj nije u dovoljnoj mjeri postojala svijest o važnosti i ugroženosti tih zemalja. Uzrok tomu leži u povijesnome razvoju. Od početka 18. stoljeća Austrija je bila jednako ofenzivna na Apeninskome koliko i na Balkanskome poluotoku i ondje osvajala oslanjajući se na činjenicu da je jača i da na obama područjima vladaju nezadovoljavajuće i politički nesređene prilike. U 19. stoljeću na obama poluotocima događa se izvjesna promjena. Javljaju se težnje za ujedinjenjem koje su na Apeninskome poluotoku urodile plodom pa od sredine 19. stoljeća Apeninski poluotok ofenzivno nastupa prema Austriji. Od 1860. srednjobalkanska sila u nastajanju također stvara pokrete za ujedinjenje i odmah počinje djelovati ofenzivno premda se to do sada nije tako shvaćalo. Oba pokreta, apeninski i srednjobalkanski, odmah prelaze na austrougarsko područje nastojeći za potrebe vlastitoga etničkoga osvajanja organizirati ovdje postojeće etničke ostatke iz prijašnjih razdoblja povijesnoga razvoja. To je osobito dobro uspjelo malenoj balkanskoj središnjoj sili, pogotovo jer tada nitko nije primjećivao da se to zbiva pod plaštom vjere. No, tim dvama pokretima koji su prešli ovamo, naša se državna vlast nažalost nije dovoljno odlučno suprotstavila. Činjenica je da se od druge polovice 19. stoljeća Austrija nalazi u defenzivi, a čak je i stjecanje Bosne i Hercegovine bio defenzivan čin, državni čin radi osiguranja posjeda Dalmacije.

Međutim, pogoršanje našega položaja na jugu Monarhije našoj široj javnosti uopće nije doprlo do svijesti. Ljudi još uvijek žive s osjećajem nadmoći koji potječe iz razdoblja naše ofenzive, a koji je danas deplasiran jer oba ofenzivna protivnika brzo napreduju i već su nam se na mnogim područjima pokazala ravnopravnima.

Sada ćemo promotriti kako će nakon rata vjerojatno izgledati te dvije sile koje ugrožavaju naš južnoslavenski posjed.

1. Što se tiče Italije, ovaj rat po svojoj prirodi ne može donijeti odluku. Italija neće moći ostvariti svoje proklamirane ratne ciljeve na našu štetu. To sma-

[1] VII-1, II. sv., 523.

tramo izvjesnim. Hoće li rezultat rata biti maleni teritorijalni dobitak za nas ili za Italiju ili će ostati neriješeno, posve je svejedno. U dogledno vrijeme s njima ne možemo biti prijatelji, stoga moramo ostati neprijatelji. Italija će, dakle, trajno imati onu ulogu koju joj propisuju njezin geopolitički položaj i njezina tradicija.

Uostalom, buduća uloga Italije jasno je zacrtana. Prema jednoj vijesti iz dopisništva od 16. travnja 1916. zastupnik Foscari u talijanskom je zastupničkom domu u pogledu talijanskih teritorijalnih zahtjeva tumačio kako se oni ne ograničavaju na Trident i Trst, *nego obuhvaćaju Istru s Rijekom, Dalmaciju do Neretve zajedno s otocima.* Samo ako se ti zahtjevi ispune u cijelosti, talijanski vojnici nisu krvarili uzalud. U tom pogledu Italija ne može dopustiti srpske zahtjeve. Ako bi Srbi htjeli iskoristiti čak i dio pravoslavnih vjernika u Dalmaciji, činjenica je da se katolička Dalmacija opire pravoslavnoj Srbiji. Foscari također zahtijeva »da talijanska vlada općenito treba trošiti više riječi i novca kako bi u inozemstvu stekla simpatije i razumijevanje za talijansku moralnu i političku ulogu«.

Talijanski premijer Boselli rekao je 4. prosinca 1916. na otvaranju zasjedanja parlamenta: »No, genij domovine idealizirat će sve žrtve i one će dovesti do pobjede koja *će Italiji podariti narode, zemlje i mora u kojima su se nekoć vijorile mletačke zastave. Rim drugačije ne može zamisliti mir.*«[2]

Razumski gledano, teško je pretpostaviti da će aspiracije koje su bile dovoljno jake da izazovu rat između Italije i nas i koje počivaju na tako jakim tradicionalnim i geopolitičkim temeljima nakon rata izumrijeti same od sebe. Stoga nam nakon rata valja računati s činjenicom: a) da će ujedinjena Italija službeno usvojiti tradicionalne zahtjeve Mletačke Republike prema istočnoj obali Jadrana. Pritom ne treba zaboraviti da su mletački duždevi od Vitala Falierija (1094.) nosili naslov vojvode dalmatinskoga i hrvatskoga,[3] da su nekoliko puta zbog hrvatskih zemalja Mlečani s Mađarima vodili krvave ratove koji su završili tako da je sredinom 15. stoljeća Ugarska Mlecima morala ustupiti gotovo cijelu istočnu obalu Jadrana; b) da ćemo nakon rata morati računati s pojačanom aktivnošću Italije u hrvatskim zemljama i da Italija neće štedjeti ni »novce ni dobre riječi« kako bi »za svoju moralnu i političku ulogu stekla sim-

[2] *Pester Lloyd* od 7. prosinca 1916.

[3] IX-5, I. sv., str. 165.

patije i razumijevanje«. Pritom valja imati na umu da Mlečani upravo u tom pogledu posjeduju blistavu tradiciju i da su u huškanju svih političkih čimbenika u Hrvatskoj bili gotovo nedostižni. Tà nisu oni uzalud bili politički izdanak i učenik Bizanta. Mletačka spletkarenja u svrhu političke ekspanzije bila su toliko neumorna i nepodnošljiva da su sve susjede tjerala u očaj, kao što smo pokazali na primjeru slobodne Dubrovačke Republike koja nije našla drugoga izlaza, nego da darivanjem Turskoj stvori umjetnu tursku granicu, turski teritorij između sebe i Mletačke Republike; c) da će talijanski zahtjev isprva sezati samo do Neretve, što upućuje na razgraničenje interesnih sfera između Italije i srpstva. Monarhija također treba računati s time da će talijanski i srpski utjecaj nakon rata složno nastupati protiv Monarhije. Uostalom, ta pojava ima dugu tradiciju koju možemo slijediti sve do Nemanjića, a posebno do cara Stefana Dušana.

Kada je riječ o Srbiji, rat također neće donijeti odluku. Čini se da se u Monarhiji prevelika krivnja za nepodnošljive prilike pripisivala dinastiji Karađorđevića što se, kao što smo dokazali, temelji na zabludi. Svesrpski će pokret opstati bez obzira na to hoće li srpsko područje koje smo trenutačno zaposjeli trajno doći u naš posjed ili će Srbija ponovno uskrsnuti, sasvim svejedno hoće li neki Karađorđević, Petrović Njeguš ili netko treći zauzeti srpsko prijestolje. U Srbiji će se moći održati samo ona dinastija koja služi »nacionalnom poslanju« jer su ekspanzija i osvajanje bît i sadržaj srpstva. Đorđević nam je rekao »da je nacionalno poslanje Srba mnogo važnije od sudbine nacionalnih dinastija«.[4] Ako se pri sklapanju mira potvrde sadašnji posjedovni odnosi, tada će se za podgrijavanje »nacionalnoga poslanja« prvo pobrinuti brojni emigranti, a zatim i Rusija koja će tako imati mogućnost da u svakom trenutku pokuša minirati ustroj Austro-Ugarske.

Austro-Ugarskoj je do ovoga rata nedostajala i ispravna predodžba o općem pojmu Bizanta, a osobito o njegovu unutarnjem jedinstvu, posvemašnjoj solidarnosti, uzajamnoj privlačnosti i veličanstvenoj, bespoštednoj težnji za jedinstvom koja nadilazi sve političke interese.

Osim na Cemovićevo djelo na koje smo već upozorili (str. 424), a koji bi odmah po svršetku ovoga rata htio započeti pripremati nove ratove, htjeli bismo skrenuti pozornost na srpsku brošuru *Naša budućnost* objavljenu u Žene-

[4] VII-29, str. 127.

vi ujesen 1916. godine. U njoj se srpstvo ohrabruje da ustraje na svojim idealima i ne klone duhom jer će se svi gubici moći nadoknaditi.

Ni u tom pogledu neće biti promjena, pogotovo jer se upravno-tehnički, dokle god su nepromijenjene glavne smjernice državne politike, glede srpskoga pitanja može učiniti izrazito malo, kao što ćemo poslije vidjeti. Nakon predaha od nekoliko godina sve će početi ispočetka samo će se oblik promijeniti i prilagoditi tadašnjim okolnostima.

Stoga moramo sažeti zaključke. Nakon rata Monarhija će se na Jugu suočiti s još težom situacijom, a južnoslavenske će pokrajine u još većoj mjeri biti ugrožene jer će ugroza dolaziti s dviju strana. Zato je s gledišta državnih interesa bezuvjetno nužno u južnoslavenskim pokrajinama stvoriti što zdravije i uređenije prilike koje će imati vlastitu unutarnju ravnotežu.

2. Prvi korak prema rješenju južnoslavenskoga pitanja

Spoznaja da je rješenje južnoslavenskoga pitanja glavna i neodgodiva nužnost u državi kao cjelini još je prije rata prožimala najvrsnije muževe u državi. Nakon rata ta će spoznaja nezaustavljivo prožeti i široke slojeve stanovništva; s time valja računati kao s gotovom činjenicom. Skrećemo pozornost na već spomenutu ratno-političku brošuru E. V. Zenkera koji smatra: »Južnoslavensko pitanje ne može i dalje ostati otvorenom ranom.«[5]

Ta je spoznaja točna. Voljeli bismo je proširiti u jednome smjeru i reći: nema obnove Austro-Ugarske bez ispravnoga rješenja južnoslavenskoga pitanja. Ako se to pitanje ne riješi ili se ne nađe ispravno rješenje, južnoslavensko pitanje neminovno će stvarati duboke krize i potrese koji državi neće dati prijeko potrebnoga mira i spokoja kako bi zaliječila teške ratne rane.

U prethodnome poglavlju vjerojatno smo nešto spoznali: sadašnji rat ne samo da neće eliminirati južnoslavensko pitanje, nego se ono zapravo nimalo neće promijeniti. Ono će nakon rata postojati jednako kao i prije, tim više što srpski utjecaj u Monarhiji ima čvrste temelje: crkvenu osvajačku organizaciju koju je osnovala Pećka patrijaršija, do sada stečene političke prednosti, izvrsnu gospodarsku organizaciju i izvanrednu priliku da se u neizbježnim nacionalnim borbama u Monarhiji domogne prednosti svojom vještom politikom laviranja, iskorištavanjem prilike i huškanjem drugih naroda. Jedino što smo vje-

[5] VIII-33, str. 50.

rojatno stekli, bolji je uvid u ostala pitanja povezana s južnoslavenskim pitanjem kao i spoznaja o njihovoj opasnosti i sudbonosnoj važnosti za Monarhiju.

Valja naglasiti da se južnoslavensko pitanje može riješiti samo unutarnjom politikom na način koji je prije rata nažalost propao. Imajući u vidu dosadašnje neuspjehe, valja postupati s najvećim oprezom i razboritošću.

Prikazat ćemo samo one aspekte unutarnje državne politike koje po našemu mišljenju treba shvatiti kao preduvjete za ispravno rješenje južnoslavenskoga pitanja. Riječ je zapravo o trima vrlo jednostavnim aspektima:

1. U državi se mora onemogućiti razvoj i poticanje centrifugalnih tendencija.

2. Moraju se spriječiti utjecaji iz neprijateljskoga inozemstva na vlastito područje.

3. U zemlji se moraju stvoriti takve političke, društvene i gospodarske prilike koje će samostalno djelovati u tom smjeru.

Ma koliko se ta tri aspekta na prvi pogled doimala jednostavnima, u praktičnoj politici njihova je provedba prilično komplicirana.

Nismo se bez razloga u VII. dijelu onoliko iscrpno bavili najnovijom poviješću južnoslavenskih pokrajina; ondje smo dobili većinu aspekata potrebnih za rješenje prethodno spomenutih triju točaka. Želimo li ih izraziti konkretnije, moramo postaviti sljedeće zahtjeve:

1. Srbi i Talijani ne smiju više na Jugu biti neizostavni saveznici državne vlasti jer oni poglavito iz toga crpe snagu koja se naposljetku okrene protiv države, a to će se po prirodi stvari u budućnosti ponoviti.

2. Treba odstraniti i obesnažiti onu klicu bolesti koju nazivamo »duhom iskvarenoga dualizma« koji je težio tomu da državnu vlast uvijek usmjerava protiv Hrvata i potiče na saveze navedene pod točkom 1.

3. Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Bosna-Hercegovina moraju se osloboditi djelovanja načela podjele koje je imanentno dualizmu jer to je načelo jedan od najvažnijih uzroka bolesti na Jugu. Naime, zbog svojih geografsko-političkih, gospodarsko-političkih ali i nacionalno-političkih razloga ta su područja nedjeljiva, a svaka podjela nasilan je čin koji zasigurno šteti tim zemljama i Monarhiji kao cjelini.

Ta tvrdnja vjerojatno se čini pomalo paradoksalnom u svjetlu činjenice da su spomenute pokrajine već stoljećima međusobno odijeljene, a tri područja

(1. Hrvatska-Slavonija, 2. Dalmacija i 3. Bosna-Hercegovina) povijesno su zasebna politička područja sada već prilično duge povijesti. No, ipak je onako kako mi tvrdimo. To ćemo odmah i dokazati.

U 8. poglavlju II. dijela već smo se bavili teritorijalnom rascjepkanošću Hrvatske, a zatim smo u IV. dijelu pokazali kako su politički i vjerski čimbenici jedinstveno hrvatsko narodno područje rascijepili na katoličku Hrvatsku i bogumilsku Hrvatsku (Bosnu). Taj unutarnji raskol i iz njega proizašlo slabljenje Hrvata iskoristili su već spomenuti stalni pretendenti na hrvatske zemlje, *apeninska* sila i glavna *balkanska* sila kako bi prigrabili što više politički vrlo vrijednoga hrvatskoga teritorija. *Današnja povijesno-politička trodioba toga ne samo gospodarski nego i geopolitički jedinstvenoga područja samo je posljedica borbe triju pretendenata — apeninske sile, balkanske sile i Srednje Europe* — radi posjedovanja hrvatskih zemalja. Iz te stoljetne borbe proizašla je današnja trodioba jer je svaki od triju pretendenata zadržao onoliko posjeda koliko je zemljopisno uvjetovano uopće mogao zadržati.

Dalmacija je područje kojim je apeninskoj sili bilo najlakše politički i gospodarski ovladati. Od zaleđa odvojena Velebitom na sjeveru, dinarskim Alpama na istoku, a dalje na jugu jadranskim rubnim gorjem, ta Italiji klimatski vrlo slična zemlja imala je za nju prirodnu snagu privlačnosti. Kao politički i zemljopisno zasebno područje Dalmacija je kako zbog netom spomenutih čimbenika tako i svojom prošlošću i tradicijom bila stalan izazov prekojadranskim utjecajima da se u njoj angažiraju politički i gospodarski ekspanzivno. Poseban položaj Dalmacije poput otvorenih je vrata također stalan poticaj svim centrifugalnim utjecajima koji dolaze s druge strane Jadrana. Ta se vrata mogu zatvoriti samo tako da se Dalmacija uklopi u jednu višu, političku, gospodarsko-zemljopisnu i narodnosno prirodnu cjelinu i da se s njom što temeljitije stopi. Zadržavanje Dalmacije kao posebnoga područja znači samo podupiranje i podgrijavanje talijanskih zahtjeva prema Dalmaciji jer je, povijesno gledajući, ona simbol latinskoga narodnoga posjeda na slavenskoj istočnoj obali Jadrana.

Da bismo pokazali kako Dalmacija djeluje na maštu Romana te kako će i ubuduće zasigurno uvijek djelovati, ovdje ćemo navesti neka razmišljanja dvaju talijanskih znanstvenika: »Talijanski odraz u moralnome i fizičkome smislu, tako bi se mogla definirati bît Ilirije.« ... »Ovdje na obali, ne više u negostoljubivu gorju unutrašnjosti, lome se sunčane zrake koje hrane lozu i mas-

line. Kao da se, kliznuvši površinom mora od Italije, sada ponovno zrcale na obali.« ... »Na sav duhovni život stanovnika Dalmacije ... Italija je uvijek imala snažan utjecaj.« Ovom rečenicom Mussafia započinje svoju talijansku povijest književnosti: »Od doba klasične starine do danas obalni su gradovi Dalmacije u njezinim povijesnim granicama nekoliko puta od Italije dobivali i preoblikovali svoj jezik. Svijetla točka pomicala se u ovisnosti o političkim i komercijalnim prilikama i to svaki put prema sjeveru. Vodeći element prvo su bili grčki brodovi doseljenika i trgovaca iz Sirakuze, zatim latinske trireme iz Brindizija i Ravenne, potom mletačke galije, a danas to su golemi nasljednici galija svetoga Marka: parobrodi iz grada sv. Justa.«[6]

»Cilj ovoga rada nije razglabati o *dvjema novim fazama talijanstva* Dalmacije« ... i tako dalje.[7] Ako jedan Talijan tako piše u spomenici Bečke akademije znanosti, možemo samo zamisliti kakve li se tek misli roje kod kuće u vreloj zemlji *gdjeno limun cvate*.[8] Praktične posljedice toga osjetili smo u ovome ratu.

Također tvrdimo da se ispod te žarke želje krije prirodni zakon. Vrlo razvedena dalmatinska obala prirodno i neodoljivo privlači sav višak političkih, kulturnih, gospodarskih i narodnih snaga sa suprotne slabo razvedene obale Apeninskoga poluotoka i to tim jače što su slabije spone koje Dalmaciju povezuju s njezinim zaleđem.

Stoga je posve logično da je glavni postulat talijanske stranke na istočnoj obali Jadrana bila autonomija tih područja i što veće odvajanje od njihova zaleđa, ne samo u Dalmaciji nego i u Rijeci pa je stranka prema tome postulatu u Dalmaciji čak dobila ime autonomaške stranke. Gotovo je tragično da naša državna vlast već više od stotinu godina misli kako mora podupirati to nastojanje i ne uviđa da Talijani rade samo u vlastitu interesu, a ne u interesu Monarhije te da su ti »vlastiti interesi« neizlječiv centrifugalni element.

U svakom slučaju valja utvrditi da zadržavanje posebnoga statusa Dalmacije predstavlja stalnu veliku i neiskorjenjivu prijetnju interesima Monarhije na Jugu.

---

[6] sinonim za Trst (nap. prev.)

[7] IX-6, I. sv., 1-2. stupac.

[8] Aluzija na stih iz Goetheove pjesme *Mignon* posvećene Italiji. Citirano prema prijevodu Dobriše Cesarića. (nap. prev.)

Slično je i s Bosnom i Hercegovinom. Te su dvije pokrajine prijelazno područje koje povezuje središnje balkansko poprečno gorje s panonskom ravnicom. Svaki moćnik na Balkanu, osobito posjednik zapadnoga dijela središnjega balkanskoga poprečnoga gorja, a to su u našoj današnjoj topografskoj nomenklaturi Stara Srbija, Sandžak i Crna Gora, mora i iz strateških i iz gospodarskih razloga nastojati ovladati Bosnom i Hercegovinom. To je bila i uvijek će biti geopolitička osnova srpskih aspiracija prema Bosni i Hercegovini jer one predstavljaju njezino prirodno, zemljopisno povlašteno područje širenja na sjever. To obilježje dodatno dolazi do izražaja zbog vrlo razvedene dalmatinske obale koja srbijanski promet privlači mnogo jače nego obala Crne Gore i sjeverne Albanije.

Stoga Monarhija mora računati s time da će svaka sila koja se uzdigne na Balkanu i ovlada središnjim balkanskim poprečnim gorjem prirodno i uporno težiti posjedovanju Bosne i Hercegovine.

Zato još od 9. stoljeća vidimo napore Srbije da podčini Bosnu, što je hrvatska plemićka rasa do sada uvijek uspijevala spriječiti. Također vidimo kako je Bosna i Hercegovina do 1878. bila predstraža Osmanlija kao prvoga nasljednika Bizanta. Granice Bosne predstavljaju crtu koja se najlakše može braniti od nasrtaja Zapadne i Srednje Europe. To je crta Save i Une prema sjeveru i sjeverozapadu, dakle prema Srednjoj Europi, zatim Dinara i obronci prema Zapadnoj Europi. Prema zapadu Bosna je odlično zaštićena, a nešto slabije prema sjeveru i sjeverozapadu. Unatoč tomu Turska je uspijevala držati tu crtu od Karlovačkoga mira do okupacije (1699.—1878.), dakle gotovo dvjesto godina. Osim političkih i etničkih čimbenika na djelu je bila i okolnost da je položaj balkanske sile u Bosni uvijek povoljniji negoli položaj Srednje Europe jer dok balkanska sila pred sobom ima teren koji se spušta, Srednja Europa mora svladavati teren koji se uzdiže. O toj okolnosti valja voditi računa napose u pogledu etničkoga širenja i ona Srbima osobito koristi, što smo ovdje već prikladno naglasili na drugome mjestu.

Nakon što se Osmansko Carstvo povuklo, Srbija nastoji preuzeti ulogu srednjobalkanske sile, a u VI. dijelu nastojali smo prikazati da ona za tu ulogu raspolaže velebnim planom i još velebnijim sredstvom njegove provedbe — srpskom narodnom Crkvom.

Stoga su Bosna i Hercegovina zemlje koje su oduvijek otvorene za srpsku invaziju, odnosno bizantinski utjecaj. To se ne bi promijenilo čak ni kad na pri-

jevoju kod Metaljke i Avtovca ne bi bilo crno-žutih stupova,[9] nego bi vrlo vjerojatno samo još pogoršalo situaciju. U tom pogledu suglasni smo s Cvijićevim mišljenjem koji kaže: »Austro-Ugarska bi bila zdravija i jača kad ne samo ne bi daljne zavojevačke napade na srpski narod vršila, već kad bi odvojila od sebe i one delove koje sada drži.«[10] Od Cvijića se razlikujemo samo u tome što smatramo da Monarhija nema što odbaciti od svojega prijeratnoga posjeda jer u Austriji postoje srpske manjine, ali nigdje ne postoji srpski teritorijalni narodni posjed.

Posve na tragu talijanske metode koja je autonomiju Dalmacije zapisala na svoj politički stijeg, sve srpske stranke i njihovi glasnogovornici u Monarhiji i izvan nje zahtijevaju autonomiju Bosne i Hercegovine. Taj zahtjev svagdje ima istu primisao: posebnim statusom tih područja sačuvati preduvjete povoljne za vlastite aspiracije te ih iskoristiti za osvajanje tih žarko žuđenih zemalja.

Snage koje su ishodile poseban status Dalmacije i Bosne imale su svoje središte daleko izvan područja tih zemalja nastojeći ih što čvršće vezati uza svoja središta. One su i prema Austro-Ugarskoj bile neprijateljski raspoložene. Ovo posljednje još više vrijedi za političke subjekte koji su danas preuzeli njihovu ulogu. Stoga su te sile spram Austro-Ugarske nedvojbeno centrifugalne sile.

S punim pravom možemo reći da je poseban status Dalmacije i Bosne-Hercegovine proizvod takvih sila te da poseban status tih zemalja po njihovoj prirodi i povijesti nastanka pogoduje centrifugalnim silama.

Za razliku od njih Hrvatska-Slavonija čini onaj dio hrvatskih zemalja koje je Austro-Ugarska uspjela zauzeti u jurišu protiv Osmanskoga Carstva 1683.—1739. i sačuvati ih zahvaljujući geopolitički povoljnome položaju.

Zato s pravom možemo tvrditi da poseban status Dalmacije i Bosne unatoč njihovoj časnoj starosti ne proturječi našoj konstataciji da te zemlje pripadaju Hrvatskoj-Slavoniji i s njome tvore jedinstveno područje.

Možemo si uštedjeti trud da svoj neizravan dokaz te međusobne pripadnosti Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine upotpunjujemo izravnim dokazom. Tu je zadaću uzorno obavio austrijski politički pisac grof

[9] Crno-žuti stupovi imali su funkciju međaša. (nap. prev.)

[10] VII-33, 61.

Crenneville u svojoj studiji »Bosniens natürliche Zugehörigkeit«.[11] Ponovit ćemo kako je on uvjerljivo dokazao geopolitičku i gospodarsku pripadnost Bosne Hrvatskoj i Dalmaciji[12] i došao do zaključka da bi se ujedinjenjem svih triju zemalja u jedinstveno zakonodavno područje stvorila prirodna, svrsishodna i trajna državnopravna tvorevina.[13]

Sažmemo li ovdje prikazane opasnosti zadržavanja posebnoga statusa Dalmacije i Bosne-Hercegovine, njihove prirodne jedinstvenosti te prednosti njihova državnopravnoga ujedinjenja, dolazimo do zaključka: prvi korak prema rješavanju južnoslavenskoga pitanja sastoji se u ujedinjenju do sada odvojenih posebnih područja Hrvatske-Slavonije, Dalmacije te Bosne-Hercegovine u jedinstveno upravno područje.

3. Nužnost ujedinjenja triju posebnih područja

Smatramo da smo već dovoljno potkrijepili tvrdnju o prijekoj potrebi ujedinjenja Hrvatske-Slavonije, Dalmacije te Bosne-Hercegovine. Uvažavajući prepreke na koje će zasigurno naići provedba te mjere, i to ne samo otpore političke naravi kakve smo vidjeli kod projekta trijalizma (str. 506-508) nego i prepreke državnopravne i upravno-tehničke prirode, smatramo potrebnim dodatno obrazložiti bezuvjetnu nužnost gore spomenutoga ujedinjenja.

Ujedinjenje je u prvome redu neizostavno nužno zato što je neko drugo rješenje nemoguće. Neodrživost dosadašnje podjele dokazali smo ne samo mi, nego još više snaga činjenica. Pokušaj nove podjele južnoslavenskoga posjeda mogao bi imati samo loše posljedice. Podjela južnoslavenskih zemalja morala bi početi podjelom Bosne. Kakav bi to dojam ostavilo na Bosance i Hercegovce kada bi sada, nakon što su u vatrenome krštenju svjetskoga rata pokazali iznimnu vjernost i predanost Monarhiji i vojne vrline, za to bili nagrađeni time da se njihova stoljećima jedinstvena domovina podijeli, a njihova politička i gospodarska situacija pogorša? Nema sumnje da bi ovo potonje bilo nužna posljedica podjele. Uostalom, kako provesti takvu podjelu? U obzir bi dolazila samo crta povučena od sjevera prema jugu koja bi slijedila tok Bosne ili Vrbasa. Ta podjela ne bi uklonila štete nastale načelom podjele, nego bi ih dodatno

[11] IX-4.

[12] Isto, str. 403-404.

[13] Isto, str. 405.

povećala kako u političkome tako i u gospodarskome pogledu. Istočna polovica potpala bi pod jači srpski, a zapadna pod jači talijanski utjecaj jer bi političko nezadovoljstvo i nesposobnost gospodarskoga preživljavanja dodatno pojačali izvanjske utjecaje.

Želimo li razumjeti nužnost ujedinjenja spomenutih zemalja, svakako je preporučljivo pogledati što su činili prethodnici Monarhije dok su bili u posjedu tih zemalja.

Rimljani u doba Dioklecijana povezali su Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju i jugozapad Hrvatske sve do Kupe i Save u jedinstvenu provinciju koja se zvala *Dalmatia Salonitana* ili *Dalmatia Superior*, nasuprot onome što se zvalo *Damatia Inferior* ili *Praevallis*. Pod rimskom vlašću te provincije doživljavaju procvat kakav nisu dosegnule nikada prije i nikada poslije.

Slično su postupili i Turci. Sva područja triju gore spomenutih sada austrougarskih pokrajina ujedinili su u jedan pašaluk ako su tada bili u njihovu posjedu. Početkom 17. stoljeća prema opisu Hadži Kalfe i Ajnija Alije bosanski pašaluk sačinjavali su sandžaci: 1. Bosna (pašin sandžak), 2. Klis (Klis u Dalmaciji), 3. Ersek (Hercegovina), 4. Isvornik (Zvornik), 5. Posega (Požega u Slavoniji), 6. Rahoidža (Orahovica u Slavoniji), 7. Zacna-Cernik (donja Slavonija), 8. Krka (sjeverna Dalmacija oko Šibenika), 9. Bihać (sjeverozapadna Bosna), 10. Lika (južna Hrvatska).[14]

Očigledno je da su postojali objektivni, geopolitički čimbenici koji su iziskivali objedinjavanje tih područja u jednu upravnu jedinicu.

Monarhija ne bi smjela zanemariti još jedan poseban aspekt. Kao što smo utvrdili, južnoslavenske zemlje najugroženiji su dio Monarhije. Na nekoliko mjesta upozorili smo i na začuđujuće pobjedničko samopouzdanje našega malenoga neprijatelja na jugoistoku. To samopouzdanje dijelom se oslanja na vjersku narav njegovih težnja, dijelom na njegove stvarne i zapanjujuće uspjehe ostvarene u posljednjih stotinu godina. Njegovi se politički uspjesi, među inim, umnogome temelje na dvjema okolnostima: temeljitu poznavanju prilika na jugu Monarhije i jedinstvenu vodstvu njegove politike, a upravo je toga nedostajalo u Monarhiji. Južnoslavensko je pitanje u Beču i Budimpešti bilo drugorazredno pitanje, osim toga svi su osjećali da njegovo rješenje 1867. nije uspjelo, a da nitko nije znao zašto pa su se pomirili s time da to pitanje pod-

[14] IV-13, str. 164.

cjenjuju i prema njemu se ponašaju kao prema svima mrskoj smetnji. Ali ne i u Srbiji. Ondje je to bilo jedno od glavnih pitanja nacionalne politike i glavna točka »nacionalnoga poslanja« kojim su se bavile najvrsnije glave u zemlji i prema kojemu se ravnala i politika cijele zemlje. Stoga nas ne smije čuditi što je srpska politika bila mnogo bolje orijentirana, svjesna svojih ciljeva i u tome uspješnija od politike Monarhije.

Odlučujuće je bilo još i ovo: srpska politika jedinstveno je vođena iz Beograda. Za razliku od toga na jugu Monarhije postojale su tri vlade ovisne o trima različitim središnjim vlastima. Svaka od tih vlada provodila je vlastitu politiku promatrajući problem samo s vlastitoga i najčešće odveć uskoga aspekta te po prirodi stvari nije mogla sagledati cijeli kompleks pitanjâ. Zbog toga je svaka od triju vlada griješila na vlastiti račun i rizik. Iskustva jedne od njih najčešće nisu koristila onoj drugoj. Vrlo dobronamjerne mjere poput primjerice srpske crkvene i školske organizacije u Bosni naknadno su se pokazale posve pogrešnima. Prilikom imenovanja čelnika triju vlada u pravilu je najmanje važna bila posebna osposobljenost i obučenost u južnoslavenskim pitanjima. Stoga je posve prirodno što su i rezultati bili u skladu s time.

Ne treba previdjeti da je upravo trodioba južnoslavenskih zemalja bila jedan od preduvjeta srpskih uspjeha na Jugu. Rijetko viđenom vještinom Srbi su znali vući poteze upravo na onom upravnom području na kojemu su prilike za njih bile najpovoljnije te su odande nastavljali djelovati. Zamislimo na primjer razvoj događaja u vezi s Riječkom rezolucijom. To je jedan dio tajne srpskih uspjeha.

Tako se dogodilo da su nasuprot jedinstvenoj i odlučno vođenoj politici našega neprijatelja, koja ne zazire ni od čega, stajale različite vlade koje ni svojim prirodnim djelokrugom ni svojim uvidom u stanje stvari nisu bile dorasle protivniku pa su se pogreške nizale jedna za drugom.

Zato tvrdimo: spletkarenju i sustavnome potkopavanju temelja svoje državne moći na Jugu Monarhija će se moći suprotstaviti samo jedinstvenim vodstvom triju hrvatskih posebnih područja, a to se može postići samo ujedinjenjem koje zagovaramo.

U svojim povijesnim prikazima nastojali smo pokazati kako je gospodarska zaostalost, takoreći teška gospodarska kriza, u Hrvatskoj-Slavoniji i Dalmaciji postala važnim političkim čimbenikom tim više što je za Monarhiju usporedba s Kraljevinom Srbijom bila nepovoljna. Srbi nisu propuštali priliku

da tu okolnost svagdje ne upotrijebe u svoju korist, kao što smo već više puta pokazali.

Đorđević primjerice piše: »Jedan od glavnih razloga koje je Austrija iznijela na Berlinskome kongresu u prilog okupaciji bilo je dobivanje zaleđa za Dalmaciju. Velesile nisu pitale stanovništvo tih dviju pokrajina što ono želi, nego su Austriji dale to zaleđe. Tijekom trideset godina okupacije Austrija to žarko žuđeno zaleđe nije ni jednom jedinom željezničkom prugom povezala s Dalmacijom. Te zemlje ostale su jedna drugoj isto što su bile i prije okupacije. Dalmacija je i nakon okupacije ostala u kulturnome smislu najzaostalija pokrajina Monarhije, što je bila i prije. Dalmacija u tom pogledu stoji lošije nego zemlje koje su stekle slobodu tek nakon Berlinskoga kongresa.«[15]

To je ostavilo utoliko jači dojam jer je nažalost većinom bilo točno, a imalo je odjeka ne samo u središnjim tijelima vlasti nego i u samim južnoslavenskim pokrajinama. Tako Baernreither piše u svojoj znamenitoj i često citiranoj brošuri: »Moramo postići da usporedba društvenih i gospodarskih prilika u Kraljevini Srbiji s prilikama u našim zemljama nedvojbeno i nesporno bude u našu korist.«[16]

Gospodarska zaostalost na jugu Monarhije rezultanta je mnogih sastavnica, a u svojim povijesnim prikazima nastojali smo naglasiti neke bitne čimbenike. Također smo već spomenuli ono što ovdje ponovno želimo istaknuti kao glavni čimbenik gospodarske zaostalosti: glavni je razlog gospodarske zaostalosti neprirodna podjela jedinstvenih hrvatskih područja na tri politička posebna područja. Nijedno od tih triju područja — *Hrvatska-Slavonija, Dalmacija i Bosna-Hercegovina — u svojem današnjem obliku nema preduvjete za gospodarski razvoj i napredak.*

Dalmacija je prirodno priobalje Bosne i Hercegovine. Nedvojbeno je gospodarsko-politička besmislica političkim granicama odvojiti priobalje od njegova prirodna zaleđa. Posljedice te podjele došle su do izražaja utoliko više što Dalmacija ima samo jednu gospodarsku egzistencijalnu mogućnost koja može funkcionirati u dvama oblicima. Ona u svakom slučaju živi od pomorstva, a pomorstvo ili se oslanja na suprotnu obalu Jadrana ili povezuje promet svojega zaleđa sa svjetskim prometom. Jednim oblikom živjeli su dalmatinski

[15] VII-29, str. 68.

[16] V-14, str. 30.

priobalni gradovi pod mletačkom vlašću, a drugim oblikom Dubrovnik. Prvi oblik Monarhija ne može tolerirati jer bi značio gospodarski prodor Italije u Dalmaciju — a takav razvoj događaja Italija je ionako pokušala potaknuti još prije rata. Drugi oblik nije bio moguć jer su ga sprječavale političke granice. To bi također pretpostavljalo brižljivo izgrađen moderan prometni sustav, no Dalmacija ni do danas nema punu željezničku vezu, a masiv sjeverne Dalmacije uopće nema željezničku vezu s Monarhijom.[17]

Kada je riječ o Bosni i Hercegovini, prilike su slične. Dalmacija je prirodno priobalje tih zemalja, no zbog sadašnje političke podjele Bosna je političkom državnom granicom odvojena od mora kao osnove svakoga gospodarskoga prosperiteta. Ovdje je vjerojatno umjesno napomenuti da je glavna težnja bosanskih kraljeva bila stjecanje dalmatinske obale i premošćivanje podjele na katoličku i bogumilsku Hrvatsku. Međutim, ta su nastojanja propala zbog odveć jakih vjerskih suprotnosti.

Stoga tvrdimo da Bosna i Hercegovina može istinski procvjetati tek kada nestane politička granica koja ju dijeli od mora, a koja danas više nije uvjetovana nikakvim bitnim državnim interesom.

Ništa drugačije nije ni u Hrvatskoj-Slavoniji. Njezin izdužen i uzak oblik naslonjen na južnu granicu Ugarske uvjetuje to da se pokrajina gospodarski sama ne može othrvati Ugarskoj. Veći, jedinstveniji, jači i bolje organizirani gospodarski organizam Ugarske djeluje poput crpke koja crpi gospodarske snage tih pokrajina, odnosno vuče ih na stranu prema kojoj Hrvatska-Slavonija nije prirodno gospodarski usmjerena. Ona je štoviše usmjerena prema Bosni i Hercegovini i Dalmaciji i to zbog prirodne težnje prema moru i prema razumnoj samodostatnosti. Da bismo to potkrijepili uvjerljivim primjerom, navodimo ovo: južna Hrvatska (Lika) za svoju prehranu treba slavonski kukuruz. No, Ličanin svoj kukuruz uopće ne kupuje u Slavoniji nego u Budimpešti. Tim gospodarskim crpljenjem što ga provodi Ugarska, a koje se velikim dijelom sastoji u centralističkoj tendenciji ugarske politike izgradnje željeznice i politike željezničkih tarifa, postiglo se to da slavonski kukuruz odlazi u Budimpeštu gdje ga ionako siromašni Ličanin mora plaćati šest do osam filira skuplje, no što bi ga kupio u Slavoniji. Tu dobit međusobno dijele kraljevske

[17] Takozvana Steinbeisova industrijska željeznica od Prijedora do Knina do početka rata nije bila dostupna za javnu uporabu.

ugarske državne željeznice kao naknadu za prijevoz tereta i budimpeštanski nakupac žita kao proviziju. Ne zamjeramo im zbog te dobiti, no ako ta i slične dobiti postanu bitnom sastavnicom teških kriza kakve je država proživljavala od 1908. do 1909., od 1912. do 1913. i od 1914. do 1917. i čije posljedice nisu morali snositi dotični dobitnici nego država kao cjelina, tada pred takvim pojavama više ne možemo dobronamjerno zažmiriti na jedno oko.

Odsječena od Bosne i Dalmacije kao prirodnih sastavnih dijelova svojega područja, Hrvatska-Slavonija općenito je torzo nesposoban za život, a zbog svoje veličine i zemljopisnoga oblika osuđena da u gospodarskome i političkome smislu vječno ostane Pepeljuga. Stoga ona u sadašnjoj podjeli zasigurno predstavlja u gospodarskome, političkome i društvenome pogledu nezadovoljno područje te plodno tlo za sve centrifugalne spletke.

Nije mnogo drugačije ni u kulturnome pogledu. Već smo upozorili na pad hrvatskoga kulturnoga nivoa od 1880. do 1914. i prikazali njegove uzroke (str. 454-459) Hrvatska-Slavonija zapravo bi trebala biti tuzemno kulturno središte kako za Dalmaciju tako i za Bosnu i Hercegovinu tim više što obje zemlje u svojem sadašnjem obliku nemaju sposobnost biti samostalna kulturna središta. Na Dalmaciju je osobito djelovala njezina gospodarska zaostalost i pretežit talijanski utjecaj, a na Bosnu okolnost da je riječ o zemlji koja zbog zemljopisnih razloga nije u stanju biti vlastito kulturno središte.[18] Stoga će ona uvijek biti izrazito prijemčiva za inozemne kulturne utjecaje. Ako se dakle Bosnu-Hercegovinu i Dalmaciju političkim granicama i političkim smjerom sprječava u tome da primaju kulturne elemente iz Hrvatske-Slavonije, one će taj nedostatak nadomjestiti elementima iz Srbije i Italije. A zajedno s kulturnim utjecajima neizbježno dolaze i oni politički. Takvo je bilo stanje prije rata i ono je bilo jedna od sastavnica koje su neminovno vodile prema ratu. Stoga će ujedinjenje triju posebnih područja spasonosno djelovati i na podizanje kulturne razine i uređenje kulturnih utjecaja.

Sadašnji rat sa svojom kampanjom izgladnjivanja koja je snažno izbila u prvi plan, s nedvojbeno velikim patnjama i odricanjima što ih je stanovništvo neplodnoga krškoga i priobalnoga područja južne Hrvatske, Dalmacije i Hercegovine moralo pretrpjeti tijekom rata zbog zatvaranja pomorskih putova opskrbe, tjera nas da ovdje razmatrano pitanje rasvijetlimo s još jednoga as-

[18] Usp. Crennevilleova izvrsna objašnjenja, IX-4, str. 403.

pekta — s aspekta razumne teritorijalne samodostatnosti. Nakon što smo utvrdili kolika je geopolitička važnost južnoslavenskih područja za Monarhiju, smatramo da obveza samoodržanja zahtijeva da se na jugu Monarhije stvori stanje koje će i s aspekta samodostatnosti jamčiti stabilnost i na taj način biti gospodarski i politički čimbenik snage Monarhije kao cjeline.

Dalmacija je zemlja koja je zbog svoje konfiguracije i kraške prirode poljoprivredno pasivna i za svoje stanovništvo ne može proizvesti ni dovoljno žita ni dovoljno mesnih i mliječnih proizvoda. Međutim, Bosna-Hercegovina raspolaže viškom mesnih i mliječnih proizvoda[19] jer je u zemlji razvijeno stočarstvo, a može se razvijati i mnogo više. No, zbog svojega brdskoga krajolika i velike potrošnje žitarica jer se stanovništvo pretežito hrani kruhom, Bosna-Hercegovina oskudijeva žitaricama i upućena je na njihov uvoz.

Da bismo se poslužili pozitivnim podacima i čitatelju ponudili pouzdanu sliku sadašnjega stanja, izračunali smo ovu tablicu služeći se službenim podacima.[20] Godišnji urod krušnih žitarica 1913. godine iznosio je u metričkim centama:

Vrsta žitarice	U Hrvatskoj--Slavoniji	U Bosni i Hercegovini	U Dalmaciji	U Austriji	U Ugarskoj bez Hrvatske--Slavonije
Pšenica	4,354.801	1,072.600	297.347	16,227.547	41,190.583
Raž	642.583		43.759	27,044.707	12,744.038
Napolica	306.310	1,036.700	3.586		529.558
Pir	679.424			48.157	5.380
Ječam	35.045		110.384	17,501.568	17,380.254
Kukuruz	7,355.002	2,237.900	504.971	3,362.194	46,248.082
Ukupna proizvodnja krušnih žitarica	13,343.165	5,346.200	960.047	64,184.173	118,097.895

[19] Uz iznimku maslaca koji se uvozi u većim količinama.

[20] Za Hrvatsku-Slavoniju i Ugarsku prema IX-8, za Dalmaciju i sve zemlje zastupljene u Carevinskome vijeću prema IX-9, za Bosnu i Hercegovinu prema podacima dobivenima izravno od Zemaljske vlade.

Istini za volju, rezultat pojedine godine nije posve mjerodavan, nego bi bilo bolje kao osnovu za izračun uzeti desetogodišnji prosjek. No, zbog nedostatka potrebnih pomagala to nije bilo moguće.

Dovedemo li sada pomoću stope prirasta broj stanovnika na razinu godine 1913. i izračunamo li koliko krušnih žitarica godišnje dolazi po glavi stanovnika, dobivamo ove brojeve:

Bruto proizvodnja krušnih žitarica po	u Hrvatskoj--Slavoniji	u Bosni i Hercegovini	u Dalmaciji	u Austriji	u Ugarskoj
godini i stanovniku	496,25 kg	242,53 kg	145 kg	219,94 kg	609,59 kg
mjesecu i stanovniku	41,35 kg	21,21 kg	12 kg	18,33 kg	50,80 kg

Ova metoda izračuna vrlo je aproksimativna, a napose ne prikazuje stvarnu količinu potrošnje. Od toga bi trebalo još oduzeti sjeme, stočnu hranu i industrijsku preradu. Te količine razlikuju se po pojedinim zemljama pa je nemoguće na njih primijeniti jedinstven postotak. Pa ipak, ovaj način izračuna omogućava nam da steknemo pregled nad situacijom i iz toga izvučemo argumentirane zaključke.

Moramo odmah reći da područja s većim postotkom seljaka troše više krušnih žitarica. Općenito seljak konzumira više kruha nego građanin jer mu je to glavna hrana, a građaninu tek dodatak jelu. To se osobito odnosi na južnoslavenskoga seljaka koji se gotovo isključivo hrani kruhom. Na temelju toga smatramo da unatoč ovoj vrlo aproksimativnoj metodi izračuna moramo pretpostaviti kako se dnevno po glavi stanovnika potroši približno kilogram krušnih žitarica.

Imajući u vidu tu pretpostavku, dolazimo do sljedećega rezultata: Hrvatska-Slavonija raspolaže četvrtinom svoje proizvodnje kružnih žitarica za izvoz. Bosna i Hercegovina zadovoljavaju otprilike dvije trećine svojih potreba za krušnim žitaricama, a Dalmacija čak ni polovicu, nego zapravo tek nešto više od trećine svojih potreba.

Usporedimo li višak krušnih žitarica u Hrvatskoj-Slavoniji s manjkom u Bosni-Hercegovini i Dalmaciji, dolazimo do zaključka da su otprilike iste veli-

čine, drugim riječima da Hrvatska-Slavonija može prehraniti Dalmaciju i Bosnu-Hercegovinu kao zemlje s manjkom krušnih žitarica. Time je postignuto gotovo idealno stanje samodostatnosti. Hrvatska-Slavonija isporučuje žito, Bosna meso i mliječne proizvode, a Dalmacija ulje i južno voće. U slučaju rata ili blokade riješeno je pitanje prehrane, a intenziviranjem proizvodnje mogu se ostvariti još i znatniji viškovi za Monarhiju.

Stoga nema dvojbe da ujedinjenje dosadašnjih posebnih područja — Hrvatske-Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine — pruža perspektivu zadovoljavajućega i trajnoga rješenja ne samo u tom pogledu, nego se pokazuje da je to prijeko potrebna mjera s aspekta samodostatnosti države kao cjeline.

Nakon što završi otimanje za hrvatske zemlje i konačno se riješi u korist Monarhije kao predstavnice Srednje Europe, zadržavanje tih posebnih područja više neće imati nikakva opravdanja.

4. Rješenje južnoslavenskoga pitanja i postojeće državno uređenje Monarhije

Ako južnoslavensko pitanje želimo riješiti s aspekta koji zagovaramo, a to je najveća moguća korist za Monarhiju kao cjelinu, pokazuje se nužnim napokon posve jasno odgovoriti na pitanje: iz čega je nastalo sve ovo zlo na jugu Monarhije. Nastalo je iz toga što je dualistička država stvorena Nagodbom 1867. sebi svojstveno načelo dvodiobe htjela primijeniti i na južnoslavenske zemlje. No, ispostavilo se da to nije moguće jer, kao što smo pokazali, one su nedjeljive ne samo zbog svoje nacionalno-političke nego i zbog svoje geopolitičke i gospodarsko-političke naravi. Tako je dualistička država tim trima hrvatskim pokrajinama postala svojevrsnom Prokrustovom posteljom jer načelo dvodiobe nije mogla provesti odnosno sačuvati bez primjene sile ili bez pomoći centrifugalnih elemenata.

Imajući na umu tu spoznaju, zahtijevali smo ujedinjenje Hrvatske-Slavonije, Dalmacije i Bosne-Hercegovine u jedno jedinstveno upravno područje.

Tom konstatacijom postaje jasno još nešto: koliko su logično razmišljale dvije velike liberalne stranke u Austriji i Ugarskoj kada su se 1878. usprotivile »bosanskoj pustolovini«. Sa stajališta očuvanja dualističkoga načela logično su smatrale da će stjecanje Bosne i Hercegovine bitno otežati njegovu provedbu jer će se pripojiti novi teritorij koji će se potom morati podvrgnuti dualis-

tičkome »Prokrustovu postupku«. Stoga su vjerojatno slutile kako taj postupak neće koristiti ni njima ni onome nad kim je primijenjen. Doista nitko do sada nije smogao hrabrosti pripojene pokrajine podvrgnuti postupku diobe, a nakon rata na to će se vjerojatno još teže odvažiti.

Zamislimo samo što bi se dogodilo da 1878. u državi nije pobijedilo shvaćanje dinastije i vojnih krugova, nego shvaćanje vladajućih, dualistički orijentiranih stranaka. Kakva bi u ovoj svjetskoj borbi bila naša pozicija na Jugu? Bosna i Hercegovina zasigurno bi 1878. pripale Srbiji koja bi — vjerna svojoj bogatoj tradiciji — agrarno pitanje i ondje »riješila« tako što bi velik dio bosanskih muslimana otrgnula s njihovih ognjišta i prisilila na iseljavanje. Od svojedobno 38% ukupnoga stanovništva u zemlji spali bi na 20%, katolici bi se također smanjili za trećinu, a Srbi u Bosni i Hercegovini imali bi žarko žuđenu pravoslavnu većinu od 65 do 70%. Drugim riječima, Bosna i Hercegovina danas bi nesporno i zauvijek bile srpske zemlje, a Monarhija bi se na Jugu vojno i politički našla u izgubljenom položaju jer bi jedan nacionalno jedinstven blok sezao od Šar-planine do Save, Une i Dinare. Hrvati bi izgubili svaku mogućnost za život te bi se suočili s alternativnom da se ili pomađare ili posrbe. Oni su se već prije definitivno odlučili za ovu drugu eventualnost, no ta odluka — donesena u činjeničnim okolnostima tek između 1905. i 1907. — po našemu mišljenju nije konačna. Time bi za Austro-Ugarsku bila izgubljena i Trojedna Kraljevina jer bi bilo samo pitanje vremena kada će Monarhija izgubiti i te zemlje.

Kada tražimo ujedinjenje triju hrvatskih zemalja — Hrvatske-Slavonije, Dalmacije i Bosne-Hercegovine — moramo se uhvatiti ukoštac i s iznimno teškim pitanjem kako bi Monarhiji trebalo pridružiti to novostvoreno veće područje i kakav bi bio njegov položaj s jedne strane prema Monarhiji kao cjelini, a s druge strane prema objema državama Monarhije. Rado priznajemo da je to najteže i najkompliciranije pitanje cijeloga problema.

Prvi dio ovoga pitanja bavi se time trebamo li ili ne rješenje južnoslavenskoga pitanja vezati uz opći preustroj Monarhije. Posebno moramo naglasiti da takvo rješenje moramo otkloniti jer smatramo da je uputno što manje dirati u postojeći državnopravni poredak Monarhije.

Na takvo stajalište potiče nas spoznaja da se dualizam, unatoč svojim brojnim manjkavostima, u sadašnjoj teškoj borbi ipak pokazao kao čimbenik snage koji podnosi veliko opterećenje i shodno tomu državi kao cjelini pruža

veliku sigurnost. Smatrali bismo pogrešnim ako bi se prokušani poredak odbacio netom pošto je uspješno položio ispit izdržljivosti, a borbu za to morali bismo smatrati rasipanjem snaga. Štoviše, smatramo ispravnijim da se, polazeći od spoznaje njegovih nedostataka, latimo poboljšanja dualističkoga sustava. Iz našega shvaćanja »iskvarenoga dualizma« nužno proizlazi obveza da se on poboljša i da se iz stečenih iskustava izvuku potrebni zaključci. Pritom polazimo od načelnoga shvaćanja da je najzdraviji i najbezopasniji način nastavka državnopravnoga razvoja evolucijsko načelo te da će se i promjene u državi, koje će nakon rata biti neizbježne, moći provesti samo sukladno tome načelu, a ne načelu hrabrih inovacija.

Budući da i naše rješenje mora računati s dvjema državama Monarhije, nameće se drugi dio pitanja: u kakav odnos ta nova tvorevina stupa u odnosu na svaku od dviju država Monarhije. Postoje samo tri mogućnosti. Prva je: cjelokupni južnoslavenski teritorij iznova će se temeljito podijeliti između dviju država. Međutim, podjelu smo oduvijek otklanjali smatrajući ju izvorom sveg zla na jugu Monarhije, stoga ona otpada.

Druga je mogućnost: nova će tvorevina u cijelosti pripasti jednoj od dviju država. To bi rješenje već bilo izglednije jer bi omogućilo onu najnužniju i najvažniju mjeru — ujedinjenje triju posebnih područja. Time bi se svakako prekršilo dualističko načelo ravnopravnosti jer bi jedna od dviju država bila zakinuta čime bi se narušila prijeko potrebna ravnoteža. Osobito bi Austriji bilo neprihvatljivo kada bi cijelo područje hrvatskoga (južnoslavenskoga) posjeda bilo povjereno Mađarima. Zemlje zastupljene u Carevinskome vijeću time bi izgubile teritorijalnu povezanost s Balkanom i Istokom i morale bi sav prostor prepustiti Mađarima. Tu mogućnost vjerojatno bi odbio svaki Austrijanac.

Budući da to rješenje u sebi skriva i druge nemale opasnosti, taj put ne smatramo dobrim pa ga također moramo odbaciti.

Ostaje naposljetku i treća mogućnost: novo jedinstveno područje stupa u istovjetan odnos prema objema državama Monarhije. Za tu mogućnost postoji alternativa: nova tvorevina objema državama Monarhije pristupa ili kao ravnopravan čimbenik ili s njima stupa kao ne sasvim ravnopravan čimbenik u odnos određene ovisnosti. Prvi slučaj zapravo znači trijalizam kojim smo se bavili na str. 504-514 i morali smo ga odbaciti.

Stoga kao zadnji i po našemu mišljenju posve prihvatljiv put ostaje to da nova jedinstvena tvorevina s objema državama Monarhije stupa u odnos ovis-

nosti i postaje zajednički posjed obiju država. Taj odnos ovisnosti smio bi se širiti samo toliko da budu sačuvani legitimni interesi države kao cjeline, a napose obiju država, ali da se s druge strane autonomija što manje ograničava tako da se politički, kulturni i gospodarski razvoji novoga područja nepotrebno i štetno ne sputava. Taj put smatramo jedino ispravim te bismo željeli ukratko obrazložiti zašto smo se odlučili za tu alternativu.

To je povezano s našim stajalištem prema dualizmu. Uvjereni smo da se dualizam prije rata razvijao jednostrano, u smjeru naglašavanja načela podjele, načela dvodiobe. Smatramo da je upravo taj čimbenik neprestano stvarao unutarnje krize i svojim krajnjim ciljevima ugrožavao jedinstvo i opstanak Monarhije te dualizmu priskrbio brojne neprijatelje. Činjenica da smo ipak podupirali dualizam, poglavito se zasniva na uvjerenju da je taj pogrešni razvojni smjer okončan ovim svjetskim ratom te da će nakon njega početi razvoj u suprotnome smjeru. Zajednička nevolja, zajedničke borbe, zajedničke žrtve silno će osnažiti osjećaj zajedništva, tim više što je gorka škola rata drastično pokazala sve opasnosti podjele i izoliranosti.[21] Nakon rata evolucija dualizma bezuvjetno će poći u smjeru zajedništva i institucija usmjerenih prema tom cilju. A čim zaživi to novo shvaćanje, ono će obaviti popravke na zgradi dualizma koji jamče ispunjenje neodgodivih interesa države kao cjeline i omogućiti njezin opstanak u otežanim okolnostima. No, ako dualizam zataji, ako izbjegne nužne popravke, njegov konačan slom tada će biti neizbježan.

Najvažniji popravak dualizam mora poduzeti u pogledu svoje djelotvornosti u južnoslavenskome pitanju jer tu je uzrokovao najveća pustošenja. Dok je drugdje prouzročio samo unutarnjopolitičke krize, na području južnoslavenskoga pitanja izazivao je inozemne krize. Bolje rečeno, inozemni utjecaji iskorištavali su unutarnje nezadovoljavajuće prilike za vlastite probitke. Kako se sve to dogodilo, jasno je prikazano u 5. do 8. poglavlju VII. dijela (str. 335-383) *Prema našim tumačenjima glavni uzrok svih tih pojava bio je u štetnome djelovanju načela podjele. Stoga je jasno da otklanjanju tih šteta težimo na način da se što temeljitije odstrani to patogeno načelo.* Zato rješenje trebamo tražiti u onome smjeru u kojemu će se prema našemu mišljenju nakon rata kretati cjelokupni razvoj dualističkoga državnoga ustroja — u smjeru evolucije koja vodi zajedništvu dviju država. Stoga zahtijevamo da novo jedinstveno juž-

[21] Glede Ugarske usp. IX-12, str. 11.

noslavensko (hrvatsko) područje bude u jednakome odnosu prema objema državama Monarhije, da ono objema državama Monarhije bude zajedničko, da bude nepodijeljen posjed, kondominij. To je neizbježna posljedica činjenice da je podjela nemoguća kao što nije moguća ni dodjela samo jednoj državi. Stoga preostaje ona posljednja za nas prihvatljiva mogućnost, napose zato što su hrvatske zemlje objema državama Monarhije jednako važne i nijedna se ne može posve odreći svojega utjecaja na njih.

Osim upravo iznesenoga obrazloženja u prilog tomu govori još jedna vrlo važna okolnost. Unatoč žurnosti i nužnosti rješenja južnoslavenskoga pitanja popravak stanja i ovdje možemo tražiti samo kroz evoluciju pa makar i malo ubrzanu. Razvoj i ovdje mora voditi računa o postojećem državnopravnom položaju. Taj je položaj takav da je Bosna i Hercegovina — gotovo polovica budućega jedinstvenoga područja (51.027 km² naspram 42.531 km² Hrvatske-Slavonije i 12.835 km² Dalmacije, prema tomu bi Trojedna Kraljevina zauzimala površinu od 55.366 km²) — danas činjenično zajednički posjed dviju država Monarhije. Stoga bi svako drugo rješenje tu polovicu ili moralo podijeliti ili u cijelosti dodijeliti jednoj od država Monarhije. Nakon što smo te dvije mogućnosti odbacili kao nemoguće i zapravo štetne, preostaje nam samo primijeniti obratni postupak te Hrvatsku-Slavoniju i Dalmaciju učiniti zajedničkima, to jest pobosniti. Budući da se Bosna ne može podijeliti na dva dijela, Trojedna Kraljevina mora se pobosniti, *tertium non datur*.[22]

Dodatna prednost toga rješenja jest to što ono ne prejudicira sve ostale razvojne mogućnosti države, nego, štoviše, zajedno s razvojem države kao cjeline utire putove daljnjem razvoju nove državne tvorevine.

Na taj način iskristalizirale bi se glavne ideje novoga uređenja na Jugu: ujedinjenje triju posebnih područja (Hrvatske-Slavonije, Dalmacije i Bosne-Hercegovine) u jedinstveno upravno područje koje bi bilo zajedničko objema državama i koje bi u trima posebnim područjima omogućilo skladan daljnji razvoj već postojećih državnopravnih prilika u cjelinu povezanu neraskidivim zajedništvom s državom kao cjelinom uz uvažavanje svih iskustava stečenih u ovo veliko doba svjetskoga rata.

Nema dvojbe da će se ideji kondominija također moći štošta prigovoriti. Pa ipak, kritičkim promatranjem morat će se priznati kako se većina prigovo-

[22] (lat.) trećega nema (nap. ur.)

ra temelji na činjenici da do sada nije nađen pravi oblik kondominija i da se prigovori u biti odnose na zakon od 22. veljače 1880. (RGBl.[23] br. 18, odnosno mađ. zak. članka VI. iz 1880. godine). Međutim, bilo bi posve netočno smatrati kako se ne može smisliti ništa bolje od gore spomenutoga prilično neuspjeloga zakona.

Naprotiv, uvjereni smo da će svaki prijatelj Monarhije i dualizma zasigurno pozdraviti kondominij koji zagovaramo i poticati izgradnju njegovih oblika. Naime, to je jedini način na koji će dualistička Monarhija moći sačuvati svoju sposobnost za život i ekspanziju. Ustraje li dualistička Monarhija kruto na načelu podjele zanimajući se za stjecanje samo onih pokrajina koje se lako mogu podijeliti nadvoje, vjerojatno nikada neće steći ništa novo. Ne bude li Monarhija razvijala nov oblik u kojemu će moći prihvatiti i druge povijesnopolitičke entitete, zasigurno će usahnuti i biti osuđena na ulogu zadovoljnoga, nemoćnoga promatrača tijeka svjetske povijesti. Zato smatramo da je stvaranje i razvoj prikladnoga oblika kondominija zapravo životna nužnost dualističke Monarhije.

5. Praktična provedba ujedinjenja

Tko je pozorno čitao ovu knjigu, zacijelo je primijetio da nas je politički razvoj samoga pitanja uvijek zanimao više negoli pravni oblik unutar kojega se ono zbiva. Tako su nas u političkoj povijesti uvijek više privlačili ljudi, njihove ideje, težnje, duševne i gospodarske potrebe nego državnopravna pitanja. Zato čitatelj u ovoj knjizi neće naći formalnopravne i državnopravne aspekte. To postaje nedostatkom čim ustrebamo svojem uvjerenju stečenome proučavanjem politike, povijesti kulture i religije dati praktičan državnopravni oblik. Snaći ćemo se tako što ćemo navesti nama poznat projekt jednoga hrvatskoga neovisnoga znanstvenika, pogotovo jer se njegove temeljne misli u bitnome podudaraju s našima.

Na jugu Monarhije kružila je jedna »Spomenica o rješenju južnoslavenskoga pitanja« u kojoj su izneseni ovi konkretni prijedlozi:

[23] (njem.) *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder* (Beč), od 1849. do 1918. službeni glasnik austrijskoga (cislajtanskoga) dijela Monarhije. (nap. prev.)

1. Hrvatska-Slavonija, Dalmacija te Bosna i Hercegovina povezuju se u jedinstveno upravno područje.

2. Područje navedeno u točci 1. treba kao zajedničko područje (poput današnje Bosne i Hercegovine) biti neraskidivo povezano s objema državama Monarhije.

3. Nj. Veličanstvo imenuje jednoga člana previšnje carske kuće hrvatskim vojvodom (pun povijesni naziv: *Dux illustris totius regni Croatiae, Sclavoniae, Dalmatiae, Ramae et Culmae*)[24] te ga ovlašćuje da u njegovo ime preuzme upravu na područjima navedenima u točci 1., da imenuje odgovorno ministarstvo pod predsjedanjem bana i od njega zatraži da sukladno dobivenim uputama izradi ustav te ga podnese vladama obiju država radi parlamentarnoga odlučivanja.

4. Područja opisana pod točkom 1. imala bi punu autonomiju u svim pitanjima koja nisu zajednička u smislu zakona od 21. prosinca 1867., RGBl. br. 146.

5. Predsjednici vlada obiju država Monarhije imaju pravo u slučaju sumnje u neustavnost donesenih zakona koji se tiču zajedničkoga jedinstvenoga upravnoga područja u roku od mjesec dana uložiti veto koji sprječava stupanje zakona na snagu. U nacrtu ustava ujedno treba predvidjeti način rješavanja takvih sporova.

6. Područje pobliže opisano pod točkom 1. sudjeluje u raspravama o zajedničkim pitanjima, eventualno na način da u delegacije obiju država pošalje jednak broj zastupnika svojega parlamenta. Visina iznosa kojim zajedničko jedinstveno područje sudjeluje u troškovima zajedničkih poslova trebala bi se svrsishodno odrediti u smislu § 3 zakona navedenoga pod točkom 4. i prethodno navedenih točaka.

7. Zajedničko područje definirano u točci 1. carinskom se konvencijom prima u postojeće opće carinsko područje Monarhije. Ubiranje i raspolaganje carinskim pristojbama u djelokrugu je vlastitih tijela prethodno navedenoga jedinstvenoga područja.

[24] (lat.) Svijetli vojvoda cijeloga kraljevstva Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Rame (Bosne) i Huma (Hercegovine). (nap. ur.)

8. Područja navedena pod točkom 1. moraju se nazivati »Jedinstveno područje kraljevina Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Herceg-Bosne« i biti pod političkim vodstvom Hrvata.

9. Da bi se preduhitrio prigovor Mađara kako oni takvim preustrojem Monarhije gube pristup moru, riječki »Corpus separatum«[25] prenio bi se u puno državno vlasništvo Mađarske, a na željezničkoj pruzi Đikeniš — Rijeka dobili bi pravo suodlučivanja u pitanjima željezničkih tarifa i uprave. Ostale željeznice u Hrvatskoj i Slavoniji prirodno bi potpale pod autonomnu upravu novoga jedinstvenoga područja.

Ovdje skicirani preustroj juga Monarhije logičan je nastavak razvoja ondje već postojećih prilika koji što manje zadire u sadašnju unutarnju strukturu Monarhije. Novi ustroj proširio bi se samo u mjeri u kojoj se to čini prijeko potrebnim kako bi se sanirale sadašnje nepovoljne prilike na Jugu i ublažilo njihovo nepovoljno djelovanje na Monarhiju kao cjelinu.

O pojedinim posebnim točkama 1. do 8. valjalo bi reći još i ovo:

Pod 1: Predloženim spajanjem dobilo bi se područje od cca 106.000 km^2 i cca 5,5 milijuna stanovnika. Od toga bi bilo otprilike 3¼ milijuna Hrvata (katolika i muslimana), cca 1,5 milijun Srba (pravoslavaca)[26] te otprilike pola milijuna Nijemaca, Mađara, Talijana i drugih Slavena iz Monarhije. Osim povijesno-političke i etničke postoji i prirodna zemljopisna prometno-politička i gospodarsko-politička uzajamna pripadnost tih područja.

Također treba naglasiti da je upravo ujedinjenje triju povijesno-političkih tvorevina najvažniji čimbenik ozdravljenja prilika na jugu Monarhije jer se u dosadašnjem obliku zasebna područja ne mogu razvijati ni gospodarski ni kulturno. Stoga ne treba ni pomišljati na podjelu južnoslavenskih pokrajina, a osobito bi bilo nesretno rješenje kada bi se — o čemu je ovdje već bilo riječi — Hercegovina pripojila Dalmaciji, to jest Austriji, a Bosna Ugarskoj. Odlučno tvrdim da bi to posijalo klicu novoga rata. Sadašnje stanje dodatno bi se pogoršalo. Ujedinjenje tih dvaju neplodnih područja i političko odvajanje od njihova prirodnoga zaleđa stvorilo bi novu Crnu Goru čije bi stanovništvo bilo prisiljeno na iseljavanje kao što se događalo u Dalmaciji tijekom posljednjega

[25] (lat.) posebno tijelo (nap. ur.)

[26] Ovi brojevi nakon rata više neće vrijediti, nego će se morati umanjiti za otprilike 12 do 15%.

desetljeća. Oni koji bi ostali, bili bi osiromašeno i nezadovoljno stanovništvo podložno svim inozemnim utjecajima. Austrija bi bila moralno prisiljena osigurati skupu pomoć i ulaganja kojima bi se jednako loše ublažila nevolja i zadovoljilo stanovništvo kao što je to bio slučaj s posljednjim velikim austrijskim ulaganjem u Dalmaciju.

Pod 2: U korist zajedničkoga područja Austrija bi trebala odstupiti Dalmaciju i istarske otoke, a Ugarska Hrvatsku-Slavoniju. To će naići na prirodan otpor koji će se najlakše prevladati ako se nekadašnja puna vlast dviju država nad odstupljenim područjem zadrži i u kondominiju, a ograničenje vlasti kompenzira njezinim proširenjem na nova područja. Podjelom u ratu eventualno stečenih novih područja može se postići novo poravnanje i obeštećenje. Zajednički će posjed još čvršćim sponama povezati dvije države Monarhije.

Pod 3: Hrvatski vojvode ustanova su ugarskoga državnoga prava iz predturskoga doba. Počeci te ustanove sežu kako u ugarsku kao i u hrvatsku prapovijest — prije ujedinjenja. Vlast vojvode nekoć se protezala na ista područja na koja bi trebala i danas, što je vidljivo i iz naslova (Rama i Hum — današnja Bosna i Hercegovina). Hrvatski vojvode postavljani su kad god bi u ugarsko-hrvatskoj državi zavladale teške prilike ili bi na Jugu valjalo rješavati važne zadaće. Visok položaj sadašnjih hrvatskih vojvoda bio bi najbolje jamstvo da će se premostiti poteškoće u preustroju te da će se i dalje radikalno sprječavati razvoj prilika na Jugu kao prije rata. Ta ustanova jednako bi naišla na odobravanje kako u Ugarskoj tako i u Hrvatskoj. Vlast vojvode sadržajno bi odgovarala vlasti palatina u Ugarskoj.

Pod 4: Samo se po sebi razumije da je to jedno od sredstava kojim će se ozdraviti prilike na jugu Monarhije i omogućiti njihov kulturni i gospodarski razvoj.

Pod 5: U skladu je s nadzorom obiju država Monarhije koji proizlazi iz ideje kondominija, a sadržan je u zakonu od 22. veljače 1880., RGBl. br. 18., samo je ponešto ublažen kako bi se izbjegle nemile pojave koje sada izlaze na vidjelo u Bosni i Hercegovini.

Pod 6 i 7: U skladu je s nastojanjem da se preustroj juga Monarhije provede sa što manje zadiranja u postojeće državnopravne odnose u Monarhiji.

Pod 7: Moglo bi se reći isto što i pod točkom 4.

Pod 8: Naslov proizlazi iz ustroja tih područja. Hrvatsko vodstvo proizlazi iz potrebe da se južnim Slavenima dopusti moguć oblik njihova punoga po-

litičkoga i kulturnoga izražavanja. Nemoguće je provoditi južnoslavensku politiku ako se južnim Slavenima ne želi dopustiti baš nikakva mogućnost življenja. Hrvati su uvijek bili vjerni Monarhiji i dinastiji. U svim sudbonosnim trenucima za Monarhiju bili su čvrst oslonac prijestolju i državi. To su dokazali i u ovome ratu unatoč neprekidnom neprijateljskom podrivanju. Stoga Hrvati i njihova državna tvorevina predstavljaju oblik južnoslavenstva koji je nacionalno i državnopravno stopljen s Monarhijom. Zato se preustroj juga Monarhije može i treba provesti samo u smislu hrvatskih probitaka. Takav preustroj bit će čimbenik snage i stabilnosti Monarhije na Jugu. (Usp. R. Sieger *Die geographischen Grundlagen der österreichisch-ungarischen Monarchie und ihrer Aussenpolitik*, Leipzig und Berlin 1915, str. 28: »hrvatstvo kao protuteža panslavenskim nastojanjima«.)

Pod 9: Trebalo bi pomoći u prevladavanju postojećih nemalih poteškoća u Ugarskoj.

Završavam tvrdnjom da bi rješenje južnoslavenskoga pitanja koje zagovaram stvorilo južnu pokrajinu Monarhije nezanemarive vrijednosti u borbi protiv današnjih neprijatelja na jugoistoku i jugozapadu kao što je svojedobno bila Vojna krajina u borbi protiv Turaka. Kada bi se Hrvatima politički udovoljilo i kada se ne bi sputavao njihov razvoj, oni bi bili čvrst bedem Monarhije.

Dosadašnje mrcvarenje više nije moguće niti je opravdano. Što prije i što temeljitije Monarhija uvede reda na svojemu jugu, utoliko će spokojnije dočekati sve buduće međunarodne peripetije.

Premda smo u najvećoj mjeri suglasni s glavnim mislima gore navedene spomenice, koja je u posljednje vrijeme prilično kolala po Hrvatskoj, a ni u Beču nije ostala nepoznata, ne možemo se suglasiti sa svim njezinim dijelovima. Neke njezine točke jednostavno su nedorečene, primjerice točka 6. koja se tiče sudjelovanja novoga jedinstvenoga područja u vijećanjima delegacija. Tu do izražaja dolazi autorovo nesnalaženje u vezi s tim problemom. No, krivnja možda nije isključivo na autoru spomenice nego općenito u krajnje problematičnoj naravi instituta delegacija. Također mislimo da će daljnji državnopravni razvoj Monarhije vrlo brzo pomoći našem autoru jer smatramo da su delegacije upravo onaj institut koji će se nakon rata prvi naći na meti evolucijskoga razvoja usmjerenoga na jačanje zajedništva.

Kada započne takav razvoj događaja, tada će se bolje moći precizirati i nedostatak koji smo kritizirali u točci 6.

Institut hrvatskoga vojvode također nam se čini donekle problematičnim jer ne možemo sagledati hoće li najviše mjerodavne vlasti biti sklone tomu da uspostave institut koji bi, kako rekosmo, sadržajno odgovarao mađarskome palatinatu. Unatoč tomu ne možemo posve zanemariti razmišljanja spomenice o trenutačnoj koristi takvoga instituta pa bismo se mišljenju autora priklonili utoliko što bi to bilo preporučljivo kao privremeni institut dok ne zaživi i ne stabilizira se novo uređenje na Jugu pogotovo zato što kadrovsko pitanje ne bi stvaralo prevelike poteškoće, štoviše čini se kako je visoki dužnosnik koji za to dolazi u obzir već predodređen.

O gornjemu planu nalaze se i neke naše misli. Uopće ne poričemo da smo dijelom potpali pod utjecaj navedene spomenice. Smatrali smo da tu spomenicu moramo spomenuti upravo zato što smo u glavnim točkama suglasni s njezinim shvaćanjem i zato što je u njoj rečeno upravo onoliko koliko se uopće može reći o konkretnoj provedbi preustroja.

Premda se s tim projektom ne poistovjećujemo, on je blizak našim idejama i u njemu vidimo put prema rješenju problema.

6. Hrvatska država

S jednom točkom navedenoga plana svakako se moramo suglasiti, s točkom 8. Novo područje može biti samo pod političkim vodstvom Hrvata i sadržajno ne može biti ništa drugo nego hrvatska država. Jasno je što zamišljamo pod hrvatskom državom — nacionalnu autonomiju nastalu u okviru Monarhije povijesnim razvojem duljim od 800 godina. To je jedino rješenje koje odgovara interesima Monarhije. Takvo uvjerenje toliko se snažno nameće iz našega sveukupnoga shvaćanja povijesti da u to više ne može biti ni najmanje dvojbe. Imajući u vidu osporavanja kojima će biti izložena upravo ta točka kao i gorljivost kojom će neprijateljska strana vjerojatno upravo u toj točci nastojati pomutiti pojmove, smatramo svojom dužnošću posvetiti joj posebno tumačenje.

Novo jedinstveno područje obuhvaćat će 3¼ milijuna Hrvata i 1,5 milijuna Srba. Želimo li novo uređenje na jugu Monarhije postaviti na čvrste temelje, moramo već u pogledu tih brojeva računati samo s Hrvatima kao vodećim čimbenikom na Jugu.

Rješenje južnoslavenskoga pitanja nemoguće je bez stvaranja južnoslavenske države u okviru Monarhije. Mišljenja se mogu razilaziti u mnogočemu, napose glede budućega oblika, no o nužnosti južnoslavenske državne tvorevi-

ne ne može biti dvojbe. Sastavni dio države bezuvjetno je i državna misao i narod s državnom voljom i snagom da tu državu očuva i obrani. Nijedan od tih triju čimbenika — državna misao, državni narod i državna volja — ne može se stvoriti po želji; oni nastaju prirodno i ne mogu se oživotvoriti proizvoljnim ljudskim kombiniranjem. Stoga je Monarhija bezuvjetno upućena na izbor između hrvatske i srpske ideje.

Mi tvrdimo da je taj izbor unaprijed određen brojčanim odnosom, a još važniji pri izboru moraju biti narav i povijest razvoja tih dviju državnih ideja. Već smo više puta upozorili na apsolutnu nespojivost srpske državne ideje s idejom Austro-Ugarske. Još više od izričitoga svjedočanstva Spalajkovića, Đorđevića, Cvijića, Stanojevića, koji se upravo naslađuju što jačim isticanjem te nespojivosti, za nas je mjerodavno naše shvaćanje povijesti. Srpska država nema samo nacionalno-politički nego i vjersko-politički sadržaj čije je značenje: nacionalno i pravoslavno-vjersko osvajanje cijeloga zapadnoga Balkana i susjednih zemalja u prvome redu Bosne i Hercegovine. Može li se Austro-Ugarska kao katolička država s time pomiriti, može li poduprijeti borbu protiv katoličanstva, pogodovati širenju Istoka na račun Zapada?

Samo onaj tko bi na to odgovorio potvrdno, mogao bi uzeti u razmatranje srpsku državnu misao.

Ničega se ne treba čuvati više negoli iskušenja da se pribjegne polovičnu rješenju i osnuje nekakva »srpsko-hrvatska« država ili tomu slično. Rezultat bi zasigurno bio jednako krajnje žalostan kao i neslavni pokušaj uspostave bošnjaštva. Narodna misao i državna misao jednostavno se ne mogu fabricirati, nego one rastu i umiru poput biljaka i drveća u Božjoj prirodi.

Međutim, nije riječ samo o tome nego i o ponovnoj uspostavi pravoga smisla dualizma i popravljanju šteta koje su zbog pogrešnoga smjera kojim je on krenuo nastale državi kao cjelini kao i onim pokrajinama i onome narodu koji su već stoljećima sastavni dio države. Sve zlo dogodilo se nehotično kako zbog nepoznavanja jedinstvenih obilježja triju posebnih područja tako i zbog nepoznavanja štetnosti sredstava kojima se htjelo pomoći u provedbi načela podjele. Zbog toga se posve nesvjesno došlo u sukob s narodom — s Hrvatima — i time ga se teško povrijedilo, a u njegovim refleksnim obrambenim gestama vidjelo se opasnost za državu. Tako se, ne znajući, oštećivao i slabio najpouzdaniji oslonac države, njezin prirodni saveznik na Jugu, i tako se na najizloženijoj točci države stvorilo opasno žarište bolesti koje je svim centrifugal-

nim silama pružalo mogućnost da se bore protiv države njezinim vlastitim sredstvima. Ne može se očekivati da će rat izliječiti zlo koje je ondje zbog toga nastalo, nego to može učiniti samo unutarnja poslijeratna politika, a proces izlječenja može poteći samo iz države koja je hrvatska. Ne dogodi li se to, morat ćemo računati ne samo s gospodarskom nego i s moralnom štetom, s beznađem velikoga dijela Hrvata i njihovom izgubljenom vjerom u državu. To su imponderabilije katkada znatne težine. Naši neprijatelji to su više puta znali sjajno iskoristiti i to im je prečesto pružalo priliku za akcije protiv države. Da bi se tomu jednom zauvijek stalo na kraj, postoji samo jedno sredstvo: dati Hrvatima njihovu državu za koju su se borili 1848. i od 1914. do 1917. godine. Spominjući godinu 1848. zasigurno ne želimo isticati borbu Hrvata protiv Mađara. Već smo dovoljno puta upozorili na štetnost toga sukoba i nećemo učiniti pogrešku da sami stavljamo soli na ranu. Nije presudno važno što su se Hrvati 1848. borili protiv Mađara, oni su to činili jer su smatrali da će tako postići svoj cilj. Za što su se Hrvati borili u velikome svjetskom ratu, čemu oni ogorčeni juriši na Srbe, Ruse i Talijane? Hrvati su se, istina, borili i za Monarhiju, no taj stari državni narod u konačnici se borio za vlastitu hrvatsku državu koju im godina 1867./1868. nije donijela. Međutim, tko pozorno promotri razvoj događaja od 1867. do 1917., zasigurno će jasno uvidjeti kako je riječ o tome hoće li Hrvati u sljedećem svjetskom ratu — a računamo da će on sigurno izbiti nakon nekoliko desetljeća — ići sa Srednjom Europom protiv Bizanta ili s Bizantom protiv Srednje Europe. Ne dvojimo da će Hrvati učiniti ovo drugo bude li Monarhija nakon rata ponovno posegnula za Srbima, svojim dojučerašnjim neprijateljem, kako bi spriječila poboljšanje položaja Hrvata.

Otvara se sada pitanje hoće li Hrvati biti dorasli svojim dužnostima povezanima s ulogom državnoga naroda. U to može posumnjati samo netko tko ne poznaje hrvatsku povijest. Taj stari državni narod koji je uspio opstati unatoč svim nedaćama svoje bremenite povijesti, koji je ostao na životu ne zato što je uspijevao životariti u nekom zakutku kugle zemaljske, nego zato što je na ugroženome položaju u svim kritičnim trenucima znao lavovski hrabro s oružjem u ruci obraniti svoju poziciju, taj će narod zasigurno dobro ispuniti svoju dužnost. Zahvaljujući svojem povijesnome plemstvu, svojoj plemićkoj tradiciji, svojoj tako simpatičnoj premda trenutačno potisnutoj humanističkoj misli karakterističnoj za razdoblje narodnoga preporoda, Hrvati su upravo pozvani da odigraju ulogu na onome mjestu na kojemu se nalaze. Premda sve

to sada nije vidljivo, premda su trenutačno oslabljeni, u opadanju i posvuda potisnuti u drugi plan i premda ih je — kako se izrazio Seton-Watson — »snašla sudbina zaboravljene nacije«, sve to ne smije nas dovesti u zabludu. Sagledamo li njihovu očajnu situaciju u posljednjih pola stoljeća, razmotrimo li njihov težak položaj između dva žrvnja dok ih odozgo pritišće nesklona im država, a odozdo ratoborno srpstvo ostrašćeno vjerskom mržnjom, sve će nam to postati razumljivo i prirodno. Također ćemo zacijelo spoznati da je osim Hrvata sljedeći patnik država kao cjelina i da se usporedo s pogoršanjem položaja Hrvata pogoršao i položaj države kao cjeline. Naposljetku ćemo doći do spoznaje da će biti potrebna samo dva do tri desetljeća sudjelovanja Hrvatske u državnoj vlasti da se poprave sve štete, da taj u svakom razdoblju svoje povijesti aktivni narod svoju silaznu putanju preokrene u uzlaznu te da će se zajedno s položajem Hrvata poboljšati i položaj države kao cjeline na Jugu.

Imali smo priliku čuti bojazan da će se u slučaju uspostave hrvatske države Hrvati urotiti sa Srbima protiv države. To shvaćanje odražava veliko neznanje u spoju s još većom naivnošću. Tko takvo što pretpostavlja, ništa ne zna o biti hrvatsko-srpskih težnji za jedinstvom, ne zna da je cjelokupna povijest Hrvata bila ogorčena borba za očuvanje samosvojnosti i državnosti i to najčešće borba protiv Bizanta. Taj također nije shvatio da ljudi nikada nisu voljeli ispustiti vlast iz ruku da bi ju dijelili s drugima. Dogodit će se posve suprotno: hrvatska država djelovat će poput razdjelnice među Hrvatima i Srbima jer će Hrvati biti za, a Srbi protiv hrvatske države. Neće se Hrvati i Srbi boriti protiv države kao cjeline, nego će država kao cjelina Srbe morati zaštititi, a Hrvate spriječiti da odveć žustro ne upotrijebe svoju vlast te da ono što su od Mađara iskusili na vlastitim leđima prerevno ne primijene na Srbima. Položaj središnje vlade bit će neusporedivo lagodniji, njezina će zadaća biti samo to da djeluje regulatorno i sprječava zlouporabu vlasti. Srbi će uostalom biti toliko jaka manjina da će se moći i braniti.

Mi ne tvrdimo samo da je hrvatska država najbolje, nego je to jedino ispravno i jedino moguće rješenje južnoslavenskoga pitanja. Otići ćemo čak korak dalje i ustvrditi da spas ugroženih interesa Monarhije kao cjeline na Jugu upravo imperativno zahtijeva hrvatsku državu!

Na kraju prethodnoga dijela ove knjige izrazili smo svoj posvemašnji pesimizam u pogledu perspektiva na jugu Monarhije. Ondje se unatrag 400 godina osjeća prodor Orijenta koji osvaja jedno područje za drugim i raspolaže

veličanstvenom organizacijom, brojnim ljudstvom, izvrsno osmišljenim sustavom i vojskom opčinjenih i od naroda otuđenih pristaša kojima upravlja. Hoće li se upravo sada pronaći pravo sredstvo kojim će se spriječiti njegov prodor?

Premda polako uzmiče napadano sa svih strana, samo autohtono stanovništvo koje već trinaest stoljeća tvrdokorno brani svoju rodnu grudu u stanju je, dobije li u ruku paladij državne vlasti, na ugroženome području spasiti ugroženu točku. No, država ga mora priznati u punoj mjeri, mora mu dati odgovarajući dio svoje vlasti u obliku široke autonomije, inače će za jedno do dva stoljeća na jugu Monarhije sve biti izgubljeno.

Ne crtamo vraga na zidu, nego je riječ o činjenicama koje se mogu brojčano dokazati. Bosnu smo opisali kao još uvijek hrvatsku zemlju koju je zahvatilo snažno posrbljivanje, a zatim smo sa žaljenjem istaknuli da je Monarhija svojom naopakom politikom pospješila takav razvoj događaja. Također smo naglasili da Bosnu još uvijek smatramo hrvatskom zemljom jer 57% autohtonih muslimana i katolika — za koje smo tvrdili da su Hrvati premda im nedostaje jasna narodna svijest — stoji nasuprot 43% Srba (pravoslavaca). No, upravo su muslimani, kojima nedostaje kvasac nacionalnoga osjećaja, najslabija karika bosanskoga stanovništva. Oni sa svojim islamom apsolutno nisu dorasli srpstvu koje je nadmoćno naoružano svojim pravoslavljem. Dok broj muslimana rapidno opada, broj Srba (pravoslavaca) raste nešto polaganije.

Udio muslimana i pravoslavaca u ukupnome stanovništvu Bosne i Hercegovine:

godina	muslimana	pravoslavaca
1879.	38,73%	42,88%
1885.	36,88%	42,76%
1895.	34,99%	42,94%
1907.	32,85%	43,45%
1910.	32,25%	43,49%

Uz ovakvu tendenciju rasta, kakvu vidimo od 1885. do 1910., Srbi bi za otprilike 150 godina činili 50% stanovništva. Činjenica je da to neće toliko potrajati sudimo li prema tempu srpskih osvajanja u prošlosti. Smatramo da će se to dogoditi vjerojatno već za 60 do 70 godina. Budu li pravoslavci (Srbi) činili više od 50% stanovništva zemlje, Bosna i Hercegovina postat će srpska, a si-

tuacija će se nastaviti kretati kao lavina. Naime, budu li te dvije zemlje jednoga dana srpske, tada se više neće moći zadržati ni Hrvatska, Slavonija i Dalmacija. Srpski će nacionalno-politički i crkveni osvajački pohod poput bujice nositi sve pred sobom, a ona »neodoljiva asimilacijska snaga« obavit će svoj posao i svoju dužnost. U tom slučaju bit će izgubljen i položaj Monarhije na Jugu jer će gospodar situacije biti Bizant, a neizvjesno će biti samo to kada će se cijelo područje odvojiti od Monarhije. Kako se to otprilike može dogoditi, zorno smo imali priliku vidjeti u ovome ratu.

Taj posve predvidljivi i neizbježni tijek događaja može se spriječiti samo tako da se katolicima i muslimanima da vlast da se brane, a jedini djelotvoran i prirodan oblik toga jest katoličko-muslimanska hrvatska država. Muslimani koji bi u tome novome obliku sudjelovali u državnoj vlasti te bili kulturno osnaženi kulturno sposobnim hrvatstvom, smogli bi snagu da se odupru Srbima. Tako će se sačuvati taj vojnički iznimno vrijedan element Monarhije. Razvoj događaj u tom pogledu ide posve prirodnim tijekom jer bosanski su muslimani podrijetlom uistinu Hrvati, a od samoga početka prema Hrvatima pokazuju veći afinitet jer su katolički Hrvati Bosne uklonili jedinu prepreku izborivši se u ogorčenoj borbi protiv nadbiskupa Stadlera (1908.—1910.) da katolički kler u Bosni ne smije prema muslimanima nastupati agresivno. Ponavljamo, to je jedino sredstvo koje može zaustaviti razvoj dug već 400 godina, a koji je Bizant pripremio svojim veličanstvenim organizacijskim radom. To je jedini spas za Monarhiju.

Ne želimo da nas se pogrešno shvati. Nipošto ne želimo nasilno postupanje Hrvata prema Srbima kao što su to pokušale pojedine starčevićevske frakcije. To bi Monarhiji priskrbilo samo još veću mržnju uz ionako već dovoljno tešku omrazu koju u ovome ratu mora trpjeti zbog nemilih, ali posve pogrešno shvaćenih pojava na jugu Monarhije od 1867. do 1914. godine. Hrvatima samo treba prepustiti da se obrane od srpskoga osvajanja, onako kako je to do sada najbolje učinio Mažuranić. Neka načelo bude obrana bez progona. Kod Srba će se unatoč tomu dignuti velika graja jer za njih sloboda znači nesputano korištenje njihovih nadmoćnih osvajačkih oruđa. Ta im se sloboda, dakako, neće moći dati, no politika sprječavanja bit će sasvim dovoljna. Zahvaljujući produbljenoj spoznaji koja će nakon ovoga najstrašnijega od svih ratova zasigurno posvuda zaživjeti, postojat će mogućnost opravdanja te obrambene akcije pa dizanje graje i nepogrešivi pokušaji izvrtanja i krivotvorenja istine Sr-

bima više neće biti od velike koristi. Time će se država osloboditi i teške more koja ju tišti već više od pedeset godina. Širenje i osvajanje toliko je utkano u samu bît i životni sadržaj pravoslavlja i srpstva da bez njih oni ne mogu preživjeti kao ni riba bez vode. Spriječi li se uspješno njihovo širenje i osvajanje, ta sablast sama će nestati poput proljetne magle na jarkome suncu.

Nismo slučajno u V. dijelu ove knjige Poljsku usporedili s Hrvatskom: njihovo rasno podrijetlo, državna povijest i sadašnja situacija u mnogočemu su istovjetni. Hrvati su umanjeno izdanje Poljaka. Čak im je zajednička i sudbina podjele njihovih zemalja. Isti razlozi koji su potaknuli Središnje sile da ponovno uspostave poljsku neovisnost govore u prilog tomu da se hrvatska država uspostavi sa što širom autonomijom unutar Austro-Ugarske Monarhije. I ovdje bi kao i ondje trebalo stvoriti obrambeni organizam protiv nadirućega Orijenta.

Također možemo upozoriti na to da nismo mi prvi otkrili važnost hrvatske države za europsku kulturu. Sredinom prošloga stoljeća to je objavio jedan veliki njemački znanstvenik sa Sveučilišta u Freiburgu: August Franz Gfrörer. Premda ne možemo posve prihvatiti njegovo stajalište jer nam se u vjersko-katoličkom smislu čini odveć jednostranim, ipak se u bitnome moramo suglasiti s njegovim razmišljanjem. U činjenici da je do spoznaje te važnosti došao povjesničar koji nije samo bizantolog nego i dobar poznavatelj starije hrvatske povijesti ne vidimo slučajnosti nego zakonitost. Samo onaj tko vlada tim dvama područjima, može doći do te spoznaje. Sadašnjost i novija historiografija toliko su zatrovane bizantinskim povijesnim krivotvorinama, izvrtanjima činjenica i pogrešnim shvaćanjima da je gotovo nemoguće spoznati pravu istinu. Gfrörer u svojim predavanjima kaže: »Ponovno se postavlja pitanje što će biti s ostavštinom Turaka, ono isto pitanje kojim su se još u Grgurovo vrijeme bavile učene glave samo s tom razlikom što se tada umjesto Turci govorilo Bizantinci.« ... »Smatramo da postoji samo jedno razumno rješenje, koje se sastoji u tome da se — prilagođeno novim prilikama — posegne za idejama Grgura VII. Sadašnja hrvatska država, Vojna krajina, mora postati fleksibilna, mora prijeći Dunav, a zatim i Staru planinu te se spustiti prema Rumeliji, Plovdivu i Drinopolju, mora prihvatiti narode koji ondje žive, a koji su — zanemarimo li pripadnike mrske pravoslavne vjere — istoga plemena kao i Hrvati. Tko se tomu usprotivi, na njega mačem! Naposljetku će ipak hrvatski kralj — bilo simbolično ili doslovno — svojom rukom na čudesnome Justinijanovu zdanju,

crkvi sv. Sofije, staviti križ, ali ne onaj nedostojni, grčki, nego blagoslovljeni, cijelome svijetu spasonosni latinski križ.«[27] Zanemarimo li pretjerani katoličko-vjerski žar i prilično nesretno povezivanje s idejama papinskih unionističkih težnji koje smatramo završenom pričom, Gfrörerova je ideja u svojoj srži točna. No, upravo zbog toga pretjeranoga žara i jednostranosti ostala je nezapažena, neprimijećena i zaboravljena te je izgubila bitku protiv novih misli što ih je za svjetsku povijest iznjedrila važna 1867. godina. Zbog toga sada poprilično ispaštamo.

Smatramo ipak svojom časnom zaslugom da smo ponovno posegnuli za mišlju Augusta Franza Gfrörera u obliku prilagođenome sadašnjem trenutku. Dali smo si truda ne štedeći pritom čitateljevo strpljenje da tu ideju preciziramo u obliku koji isključuje svaku dvojbu, a također smo se potrudili izbjeći jednostranost i pretjeranost. Stoga ponavljamo oslanjajući se na autoritet velikoga njemačkoga znanstvenika: stvaranje katoličko-muslimanske države u okviru Monarhije jedini je spas, jedini izlaz i pitanje koje se ne tiče samo Austrije nego i cijele Srednje Europe.

7. Rješenje južnoslavenskoga pitanja i Monarhija

Kada nakon ovoga rata osvijestimo sve strašne gubitke, povijesno istraživanje nećemo moći ušutkati. Ono će marljivo raditi kako bi proučilo i otkrilo prave uzroke ove neshvatljive nesreće. Pritom će se utvrditi štošta što danas ni ne slutimo. Pojedinci, društvene skupine i cijele nacije morat će revidirati postojeća znanja. To neće izostati ni u Monarhiji, a djelovat će blagotvorno.

Duboko smo uvjereni da će rezultati toga povijesnoga istraživanja ići posve u smjeru naših konstatacija dajući im tako i blagoslov autoriteta struke.

To će pokopati mnoga shvaćanja, ideje i političke smjerove i stranke, a da se pritom nećemo morati odvećtruditi da duhu vremena priskočimo u pomoć.

Među idejama koje ćemo nakon rata zateći na izdisaju nedvojbeno će biti i takozvana Thugutova ideja, to jest shvaćanje da Dalmacija pod svaku cijenu treba ostati u sastavu Cislajtanije. Bit će posve nemoguće sakriti goleme štete koje je to shvaćanje nanijelo državi od 1797. godine. Ta strahovito žilava i dugovječna politička ideja odgovorna je za desetljećima pogrešnu i za državu štetnu politiku, za mržnju prema državi i njezinim najvažnijim ustanovama,

[27] V-4, II. sv., str. 272-273.

za gubitak vjere cijelih pokrajina i naroda u državu i njezinu pravednost te naposljetku teško poljuljane temelje moći države kao cjeline. Ne možemo, a da joj ne pobrojimo sve grijehe. Naime, ako joj ne pripišemo glavnu odgovornost za tu negativnu bilancu, morali bismo ju pripisati isključivo vladajućem dualističkome državnom uređenju, a to bi po našemu mišljenju bilo, kao prvo, neobjektivno, kao drugo, nepravedno i, kao treće, politički mnogo sudbonosnije i štetnije za uspješan poslijeratni razvoj. Stoga valja biti pravedan i teret odgovornosti ravnomjerno podijeliti, a nećemo imati sažaljenja ako se politička ideja koja snosi tu odgovornost slomi pod teretom svojih grijeha i ispusti dušu. Želimo joj što više olakšati posljednje trenutke priznanjem da joj ne odričemo u cijelosti njezinu opravdanost. Već smo na objektivan način priznali da teoretski i praktično smatramo opravdanim austrijsko nastojanje da ne dopusti da ju se nakon 1867. posve istisne iz južnoslavenskoga posjeda. Samo je oblik u kojemu je to došlo do izražaja bio krajnje nesretan pa je nastalo ono zlosretno stanje neizvjesnosti u kojemu je Dalmacija »de jure« pripadala Ugarskoj, a »de facto« Austriji, a vladar je neprestano davao svečana obećanja o sjedinjenju koja je zatim njegova vlada spletkama nastojala spriječiti. Potrebno je poznavati ogorčenost kojom su Hrvati upozoravali na to da su im tri cara (Franjo I., Ferdinand V. i Franjo Josip I.) obećala inkorporaciju Dalmacije, a da nijedan od njih nije bio u stanju održati riječ.[28] To je bila vrlo štetna okolnost koja je naškodila i ugledu tih dvaju čimbenika. Takvo stanje neizvjesnosti više nije održivo. To se mora raščistiti.

Da bismo to razjasnili, moramo kritički rasvijetliti još neke pojmove. Cislajtanija se nije htjela odreći Dalmacije koja predstavlja toliko i toliko stotina kilometara dobro razvijene obale, a Austrija je kopnena država koja ionako ima malo morske obale pa se zato ni pod kojim uvjetima nije mogla odreći Dalmacije. Moramo konstatirati da to razmišljanje u sebi skriva posve pogrešan zaključak, štoviše — takozvani pojmovni fetišizam. Idolopokloničkи se štuje pojam obale, a ne primjećuje se da Dalmacija u prometno-tehničkome smislu za Austriju uopće nije obala. Austrija preko Dalmacije nikada nije izvezla nijednu metričku centu robe niti će to ikada moći. Promet se ravna prema zakonu najkraće crte od kopna prema moru. Prema tom zakonu za zemlje zastupljene u Carevinskome vijeću morske su luke isključivo Trst, istarske luke te

[28] Usp. VII-3, str. 28.

u najboljem slučaju još i Rijeka. Više nego državne granice između Cislajtanije i Translajtanije iskorištavanje dalmatinskih luka sprječava brdovit, teško prohodan teren južne Hrvatske i sjeverne Dalmacije koji usporava i poskupljuje transport. Stoga Dalmacija kao obala u prometnome smislu dolazi u obzir samo za Galiciju, ali nikada za Austriju u užem smislu. Dalmacija za Austriju ostaje samo luksuz, bizaran i privlačan ukras u državnome proračunu, no u prometno-tehničkome smislu ona nema vrijednosti i nikada ju neće imati. A da se ne bi moralo odreći toga luksuznoga predmeta, vodila se politika koja je ne samo njega nego i vlastitu obalu izložila najvećim opasnostima. Nakon rata neminovno će prevladati uvjerenje da se takva politika više ne može voditi jer je ne samo besmislena nego i opasna. Iz te neizbježne spoznaje proizlazi naše predviđanje prirodnoga kraja Thugutova shvaćanja.

Iz toga slijedi da otpor ustupanju Dalmacije nakon rata ni približno neće biti tako jak kao prije rata. No, on će posve prestati kada u Austriji postane jasno da je posjed Dalmacije bio samo simbol mogućnosti da se vlastiti kopneni promet prema Istoku ostvaruje uz najmanje prepreke. Naime, tu mogućnost Cislajtanija nije imala unatoč ustrajanju na Thugutovu shvaćanju što najbolje dokazuje činjenica da od 1874. do 1914. kod Mađara nije uspjela ishoditi priključenje na dalmatinsku željeznicu.

Mnogo važnije od posjeda Dalmacije za Cislajtaniju je takav državnopravno zajamčen utjecaj na cjelokupan južnoslavenski posjed da ta državna pola u svako doba ima stvarnu vlast kojom može i u južnoslavenskim zemljama sprovesti prometno-tehničke mjere koje iziskuje njezina prometna i trgovačka politika. Međutim, važan je i državnopravno zajamčen utjecaj na smjer politike na jugu Monarhije. Austriji je napose potrebna mogućnost odustajanja od politike koja se za nju pokazala štetnom i čije će troškove poslije ipak morati snositi. Stoga tvrdimo da je ekvivalent koji nakon preustroja Austrija dobiva umjesto Dalmacije kudikamo vrjedniji od beskorisnoga i skupoga posjeda Dalmacije povezanoga s toliko mnogo unutarnjih i vanjskih nedostataka i opasnosti za državu kao cjelinu.

Nakon rata takva će si razmišljanja silovitom snagom prokrčiti put i tada će nestati otpor središnje vlade u Austriji protiv ispravnoga rješenja južnoslavenskoga pitanja.

Još nam valja razjasniti držanje pojedinih političkih skupina u Cislajtaniji čije smo protivljenje trijalističkome rješenju podrobno prikazali na str. 506-508.

Ocijenimo li prethodno spomenuto stajalište pojedinih nacionalnih skupina u Monarhiji, vidjet ćemo da svi čimbenici svoje stajalište određuju samo prema vlastitim najbližim i najsitnijim neposrednim interesima. To je politika kampanilizma u najgorem smislu riječi.

Premda neće odmah nestati, ovi čimbenici nakon rata neće ni približno biti tako djelotvorni kao prije rata. Kao prvo, vladat će mnogo jači osjećaj zajedništva koji će pobuditi razumijevanje za rješenje južnoslavenskoga pitanja kao nužnosti države kao cjeline. No, još važniji bit će psihološki moment koji se skriva u poslovici: »Tko se jednom opeče, taj puše i na hladno.« Kada se nakon rata polože računi, a poreznom se obvezniku digne kosa na glavi, mnoge usijane političke glave neće se usuditi izaći sa svojim političkim izvolijevanjima jednostavno zato što će ih potjerati porezni obveznici. Shvaćanje da je uređenje južnoslavenskoga pitanja državna nužnost, već sada je gotovo opće mjesto, a nakon rata to će zasigurno biti.

Uvjereni smo da nakon rata razumno rješenje južnoslavenskoga pitanja — a takvim smatramo rješenje koje smo predložili — neće naići na nesavladiv otpor.

Vjerojatno će nešto teže biti stvaranje osnova za rješenje južnoslavenskoga pitanja u Ugarskoj, no ono zacijelo neće biti onoliko teško kako se čini na prvi pogled. Iako će ondje otpor mjestimice biti veći, prilike su ondje u cjelini jednostavnije jer se ne mora računati s tolikim brojem čimbenika. Pritom će također doći do izražaja veće jedinstvo Ugarske koje smo naglašavali.

Glavni su čimbenik Mađari koje s jedne strane zastupa njihova vlada, a s druge strane oporba. Razumije se da će ta dva čimbenika biti protiv svake mjere koja bi slabila mađarsku prevlast u južnoslavenskim zemljama.

Međutim, nakon rata i nakon što se sve razjasni, među pokojnicima će se naći i Thugutova i takozvana Kossuthova ideja koja je od 1878. u Ugarskoj slavila svoje ponovno oživljavanje. Posve je isključeno da politički oštroumni Mađari neće uvidjeti potpunu beznadnost svojega položaja na jugu Monarhije. Oni su, doduše, od 1882. do 1903. slabili Hrvate i toliko ograničili hrvatsku autonomiju da su mogli započeti s učinkovitom provedbom Kossuthove ideje, s mađarizacijom Hrvatske. Međutim, uvidjet će i koliki su danak za to platili oni sami i država kao cjelina. Naime, što se dogodilo? Kada su se Mađari latili provedbe Kossuthove ideje, shvatili su da su ih njihovi nekadašnji savezници Srbi napustili i brže-bolje prešli Hrvatima. Tako se deset milijuna Mađara

našlo nasuprot deset milijuna Srbo-Hrvata. Provedba Kossutove ideje tako je postala nemoguća pa je odbačena. Ona je od samoga početka bila pogrešna jer nije pravilno shvaćala motive Srba da im budu saveznici. Srbi se nisu pridružili Mađarima da bi im doista pomogli, nego da bi Hrvate, koji su sve više jačali, dovoljno oslabili da ne budu prepreka ostvarenju ideje Pećke patrijaršije. Ugroženi i očajni Hrvati nisu vidjeli drugoga izlaza, nego da se pokore ideji Pećke patrijaršije, to jest prihvate načelo narodnoga jedinstva Hrvata i Srba koje u konačnici vodi prema tome da se Hrvati posrbe i prihvate pravoslavlje. U takvoj situaciji neminovno se ponavlja ista igra koju smo gledali od 1882. do 1914. godine. Srbi će se pridružiti Mađarima uvijek kada osjete potrebu jačanja vlastitoga i slabljenja hrvatskoga položaja. No, čim Hrvati dovoljno oslabe, a Mađari nakane tu okolnost iskoristiti za vlastite probitke, Srbi će se brzo prikloniti Hrvatima i onemogućiti uspjehe Mađara jer sami žele imati hrvatske zemlje, a ne pomagati Mađarima da ih se domognu. Nakon rata o tome više ne može biti nikakve dvojbe.

Mađarska politika protiv Hrvata, koja se od 1878. temelji na Kossutovoj ideji, tako je doživjela svoj konačni slom. Uspjela je oslabiti Hrvate, ali i ojačati Srbe koji su za sebe nadmoćno znali iskoristiti ne samo izravnu potporu državne vlasti nego i sve bolesti juga Monarhije. To je bio glavni čimbenik koji je doveo do rata sa Srbijom, a onda i do svjetskoga rata. Zbog toga su najviše patili Hrvati, ali su teško patile i Ugarska i država kao cjelina. Korist od toga imalo je jedino nacionalno-vjersko osvajačko srpstvo jer je time stvorena situacija zahvaljujući kojoj Srbi danas pred cijelim svijetom mogu na cjelokupni južnoslavenski posjed Monarhije pokazivati kao na svoj nacionalni posjed. Postoji izvjesna tragika u činjenici da je Kossuth sin zadao smrtni udarac ideji svojega oca i to svojom željezničarskom pragmatikom i s njome povezanom politikom nasilja koja je Hrvate u velikoj mjeri otjerala u zagrljaj Srba.

Tu će spoznaju nakon rata biti nemoguće zaustaviti i u tome će ležati uzrok smrti Kossuthove ideje. Postat će jasno da je nemoguća politika koja se zasniva jedino na tome da se paktiranje Mađara sa Srbima naziva »politikom«, a paktiranje Hrvata sa Srbima »veleizdajom«.

Kraj Kossuthove ideje neizbježno znači oživljavanje Deákove ideje koja želi zadovoljiti Hrvate. Vidjet ćemo da je Deákova ideja jedina ispravna i da ona nije »kulminacija svih pogrešaka ugarske politike«, da nije »loša« i »popustljiva« kako je smatrao, da se blago izrazimo, naivni Pesty (usp. str. 396-

398) te da je ona jedino sredstvo za očuvanje Deákova nagodbenoga djela toliko važnoga za Mađare. Štoviše, mi tvrdimo da dualizam može opstati samo ako se ustraje na Deákovoj izvornoj ideji — punome ispunjenju hrvatskih zahtjeva. U svakom drugom slučaju dualizam će neminovno stvarati međunarodne krize i probleme i tako potkopavati vlastitu opstojnost. Nastavi li se ovako, svi kojima je država kao cjelina važnija od njezina sadašnjega dualističkoga oblika postat će neprijateljima dualizma, a to će nakon rata biti velika većina. Također će u Ugarskoj postupno sazreti spoznaja da prodor Rumunja u Sedmogradsku ima više uzročnih veza s Héderváryjevom politikom u Hrvatskoj, nego što se to neupućenome čini na prvi pogled. Nemoguće je Bizant jednom rukom privlačiti, a drugom odgurivati.

Prijelaz s Kossuthove na Deákovu ideju bit će utoliko bezbolniji jer će, kao što smo već utvrdili, ideja zajedništva, Deákova ideja iz šezdesetisedme, nakon rata ionako izrazito ojačati. Tada će se još lakše moći ponovno posegnuti za Deákovom idejom i kada je riječ o odnosu prema Hrvatima.

Dakako, danas će Deákova ideja morati uskrsnuti u novome ruhu nakon što su Bosna i Hercegovina povećale južnoslavenski posjed Monarhije pa se pri nagodbi s Hrvatima mora računati i s Bosnom. Tada će snagom činjenica Deákova ideja biti prisiljena na shvaćanje slično našemu. Zadržavanje sadašnje podjele više nije moguće kao ni neka nova realna podjela jer bi samo pogoršala stanje. Što onda preostaje, nego posegnuti za rješenjem koje predlažemo? Stoga tvrdimo da je s obzirom na promijenjene okolnosti zajedništvo južnoslavenskoga posjeda koje zahtijevamo jedina moguća inačica Deákove ideje.

S takvoga aspekta i Mađari će prigrliti tu ideju.

Čak se sjećamo da smo prije šest do sedam godina u mađarskoj publicistici pročitali prijedlog koji potpisuje Tetétleni i koji sadrži ideju vrlo sličnu našoj da bi Mađari dobili dio obale, a zauzvrat se odrekli svih drugih prava na Hrvatsku-Slavoniju i tako ponovno s Hrvatima uspostavili dobre odnose.

Vidimo, dakle, da rješenje južnoslavenskoga pitanja nakon rata neće naići na toliko mnogo poteškoća kao prije rata. Ono će se ostvariti pod pritiskom spoznaje da je riječ o neodgodivoj državnoj potrebi. Pretpostavimo li da će Mađari popustiti pritisku, tada je to još vjerojatnije i za ostale ugarske narodnosti. Pritom će iznimka svakako biti Srbi.

Svakako valja računati s time da će se pobuniti njihov nacionalni, državni i crkveni osjećaj. Oni će na sve strane davati ponude, odjednom će htjeti bi-

ti bolji Austrijanci od njih samih samo kako bi spriječili novi poredak koji će pokopati sve njihove nade. Stoga se njihova oporba ne smije podcijeniti, pogotovo što će oni u svakom slučaju pokušati huškati, osobito među svojim starim saveznicima. No, i ta se zapreka može svladati zauzme li se pravilno stajalište da se Srbi ne smiju ni potpomagati ni proganjati, nego jednostavno treba donijeti mjere koje proizlaze iz iskustva posljednjih šezdeset godina.

Tek će se na taj način omogućiti rješenje toga podjednako važnoga i složenoga životnoga pitanja države kao cjeline, tek će se tako, što nakon rata svi žarko želimo, utrti put obnovi Austro-Ugarske Monarhije.

8. Zaključna razmatranja

Ovu knjigu napisali smo sa sviješću da prikazujemo izvor iz kojega je potekao povod najvećoj nesreći u svjetskoj povijesti. Taj je izvor do sada pretežito bio gotovo nepoznat! Također smo bili svjesni da prikazujemo jedan od najtežih i najsloženijih problema svjetske povijesti, složen zbog njemu svojstvene, posve nerazmrsive isprepletenosti crkvenih, državnih i nacionalnih čimbenika, težak zato što imamo posla s tisućljetnim sustavom krivotvorenja povijesti, izvrtanja istine, prešućivanja i brisanja tragova, sustava kojemu smo morali doprijeti do dna da bismo našli čvrstu podlogu. Stoga smo se odlučno uhvatili ukoštac s prapočelima toga problema bez obzira na bojazni da bi količina i opseg prikazanoga čitatelja mogli uplašiti ili ugnjaviti.

Imajući u vidu veličinu problema s kojim smo se uhvatili ukoštac, morat ćemo povijesti prepustiti prosudbu o svojemu djelu, a napose o najvažnijem pitanju — odgovara li ono istini. Vođeni bezuvjetnom vjerom u svoje ideje, uvjereni smo da će nam budući razvoj ne samo događaja u našoj stvarnosti nego i u znanosti bezuvjetno dati za pravo. U kratkome razdoblju nastanka ove knjige u pojedinim smo bitnim točkama našli vrijedna uporišta i potvrde svojih shvaćanja.

U svakom slučaju nadamo se da smo razumijevanje budućega vremena obogatili nekim vrijednim pojmovima, osobito na jugu Monarhije živim oblikom »*ecclesiae militans byzantinae*«,[29] njegovom opasnošću i nevidljivom, ali utoliko osjetnijom djelotvornošću kao i njegovim najistaknutijim oblikom koji je svoj izraz našao u Pećkoj patrijaršiji. To su pojmovi bez kojih po našemu

[29] (lat.) bizantska borbena crkva (nap. ur.)

mišljenju Monarhija nakon rata uopće ne može uspješno voditi borbu mirnodopskim oružjem.

Sasvim posebno mjesto pripada ovom IX. dijelu o »rješenju južnoslavenskoga pitanja«. U njemu se ne prikazuje prošlost, nego pokušaj da poučeni prošlošću pronađemo najbolji oblik budućega uređenja države. Ovdje moramo biti skromni i priznati da naša tumačenja mogu imati samo teoretsku vrijednost jer nitko ne smije tvrditi da svojim umom može posve dokučiti buduća povijesna zbivanja.

Pa ipak, unatoč problematičnoj naravi sličnih pokušaja i mi smo se u tome morali okušati tim više što smo opetovano isticali da je Monarhija zatajila u unutarnjopolitičkome suzbijanju opasnosti na Jugu. To nije prigovor nikomu. Štoviše, to se neminovno moralo dogoditi, poglavito zato što spoznaja problema nije bila u skladu s našom tadašnjom zadaćom. Budući da je bila neugodna i u proturječju s vladajućim idejama te s njima povezanim interesima, nažalost se odustalo od širenja te spoznaje. Držimo da je spoznaja istine uvijek prijeko potrebna, pa bila ona ugodna ili neugodna. Drugim riječima: nema uspjeha bez hrabroga priznavanja istine.

Spoznaja istine nužna je jer ne možemo ne primijetiti da su današnja Austro-Ugarska Monarhija i Njemačko Carstvo u očima pola svijeta i to veće polovice svijeta zlikovci i da je tim dvjema državama time izrečena smrtna presuda. Osnove za to tumačenje dale su bizantinske povijesne krivotvorine, tendenciozne laži i izvrtanja istine koje smo se potrudili prikazati, a koje su autori spomenuti u VI., VII. i VIII. dijelu ove knjige rastrubili po cijelome svijetu. Međutim, Monarhija se nije mogla uspješno braniti jer su joj i samoj nedostajala saznanja o fino ispletenim mrežama u koje se zaplela.

Spas časti Austro-Ugarske Monarhije ne postiže se ni zbunjenom šutnjom ni prešutnim prikrivanjem istine, nego samo hrabrošću za njezinim priznavanjem.

Ova je knjiga napisana s toga motrišta i zbog toga smo, ne libeći se prikazali i neugodne i mučne činjenice, duboko uvjereni da će istina i prema unutra i prema vani djelovati samo blagotvorno.

Punu istinu smatrali smo utoliko potrebnijom jer će nakon rata trebati vrlo ozbiljno pristupiti sprječavanju prilika sličnih onima kakve su nastale prije rata. No, kako stvoriti nešto trajno i obećavajuće ako nam nije jasna priroda i bît zla protiv kojega se trebamo boriti?

U poglavlju o razvoju događaja tijekom rata (str. 514-524) rijetko smo mogli istaknuti nešto ohrabrujuće. Štoviše, upada u oči apsolutna zbunjenost i bespomoćnost Monarhije prema južnoslavenskim problemima. Jedina pozitivna mjera na koju se nakon izbijanja rata odvažila civilna uprava na Jugu bila je zabrana ćirilice. Kao da se na latinici ne mogu pisati jednako huškačke i veleizdajničke parole kao i na ćirilici! To grčevito držanje na površinskoj razini ilustrira zastrašujuću bespomoćnost i zbunjenost spram južnoslavenskih problema. Izvor sveg zla jest nedostatak spoznaje, a on je pak posljedica izvjesne sputanosti u razmišljanju, sputanosti stvorene kako neprijateljskom podmuklošću tako i vlastitim zabludama i pogreškama.

Budućnost i siguran razvoj Monarhije iziskuju obrambeni rad u velikome stilu i potpunu spoznaju istine. Ova je knjiga napisana kako bi poslužila takvom razvoju.

Obrambeni rad u velikome stilu priželjkujemo i na Jugu, a ne samo na sjeveroistoku, jer polazimo od spoznaje da je na Jugu takav rad ako ne još potrebniji, onda barem jednako potreban koliko i na sjeveroistoku. Veličinu i masu koje mu nedostaju na Jugu, neprijatelj nadomješta posebnom zlobom i marljivošću. Također bismo smatrali u svakom pogledu štetnim i kobnim kada bi u unutarnjopolitičkoj obrambenoj borbi Monarhija ponovno zatajila i bila upućena isključivo na vanjskopolitičku obranu, to jest na savez s Bugarskom kako bi se mogla boriti protiv srpske opasnosti. Upravo je iz toga razloga knjizi dodan IX. dio.

Kada smo posegnuli za Gfrörerovom idejom o hrvatskoj državi, pred očima smo imali široku obrambenu akciju, sustav državnih tvorevina od Baltičkoga mora do Jadrana koje bi predstavljale bedem protiv prodora ekspanzionistički pohlepnoga Orijenta: pokraj poljske države, pokraj doduše pravoslavne, ali politički protubizantske Bugarske, eventualno s vremenom i Ukrajine, na jugozapadu bi postojala i katoličko-muslimanska Hrvatska koja bi predstavljala prirodan, stoljetnom tradicijom učvršćen i nepogrešivo djelotvoran obrambeni instrument, utoliko vrjedniji što bi djelovao ne samo prema jugoistoku nego i prema jugozapadu. Stoga smo polazeći od svoje povijesne i povijesno-filozofske spoznaje duboko uvjereni da bi taj naš zamišljeni obrambeni instrument — hrvatska država — imao sva svojstva da bude jugozapadnim mostobranom toga velikoga bedema u kojemu bi sjeveroistočni mostobran bila kraljevina Poljska.

X. dio

Korištena literatura

Ovaj popis literature ne teži biti cjelovit, nego se u njemu navode samo djela citirana u knjizi ili ona koja su nam poznata kao izvori znanstvenih uvjerenja. Sve drugo izostavljeno je, a napose znanstvena djela antropološkoga, sociološkoga i ekonomskoga sadržaja jer smo što je više moguće izbjegavali posve teoretsko-znanstvena objašnjenja. Kod citiranja pojedinih djela rimska brojka označava dio knjige u kojemu se ona prvo navode, a arapska brojka redni broj u odgovarajućemu dijelu knjige.

Literatura uz I. dio

1. Šafařik, Paul Josef: *Slawische Alterthümer*, Deutsch von Mosig und Aehrenfeld, Herausgegeben von Heinrich Wuttke, Erster und Zweiter Band, Leipzig 1843, 1844, Verlag von Wilhelm Engelmann
2. Boguslavski, Eduard: *Einführung in die Geschichte der Slawen*, Aus dem Polnischen übersetzt von Waldemar Osterloff, Jena 1904, Verlagsbuchhandlung von Hermann Costenoble
3. Gržetić, Dr. Nikola Gašpićev vitez pl.: *O vjeri starih Slovjena prema pravjeri arijaca i prasemita (Mythologia Comparativa Slavorum). Na temelju starih hronista, narodnih običaja, starih pjesama, mjestnoga, ličnoga i obiteljskoga nazivlja*, I. dio, Mostar 1900., Tiskano piščevom nakladom u Hrvatskoj dion. tiskari
4. Seeck, Otto: *Geschichte des Unterganges der antiken Welt*, Erster Band, Stuttgart 1897, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung; Zweiter Band, Berlin 1901, Siemenroth & Troschel
5. *Politisch-anthropologische Revue*, Leipzig, 5/1906—07, 6/1907—08, 7/1908—09, 8/1909—10, 9/1910—11, 10/1911—12, 11/1912—13, 12/1913—14, 13/1914—15; pod naslovom: *Politisch-antropologische Monatsschrift*, 14/1915—16

6. Gumplowicz, Dr. Ludwig: *Grundriß der Soziologie*, Wien 1885, Manz'sche k. u. k. Hof- Verlags- und Universitäts-Buchhandlung
7. Nodilo, Nadko: *Historija srednjega vijeka za narod hrvatski i srpski*, I. sveska: *Rimski svijet na domaku propasti i varvari*, Zagreb 1898., Knjižara Jugoslavenske akademije (Dioničke tiskare)
8. Nodilo, Nadko: *Historija srednjega vijeka za narod hrvatski i srpski*, II. sveska: *Bizantija i germanski zapad do smrti cara Justiniana I. (474-565)*, Zagreb 1900., Izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
9. Nodilo, Nadko: *Historija srednjega vijeka za narod hrvatski i srpski*, Knjiga III.: *Varvarstvo otima mah nad Bizantijom, do smrti cara Heraklije (556-641.)*, Zagreb 1905., Izdanje i tisak Mile Maravića

Literatura uz II. dio

1. Dümmler, Dr. Ernst: *Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien (549--928)*, (Aus dem Aprilhefte des Jahrganges 1856 der Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften [XX. Bd., S. 353] besonders abgedruckt), Wien 1856, Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, In Commission bei W. Braumüller, str. 353-431
2. Smičiklas, Tade: *Poviest Hrvatska*, Dio prvi: *Od najstarijih vremena do godine 1526.*; Dio drugi: *Od godine 1526—1848.*, Zagreb 1882., 1879., Naklada »Matice hrvatske«
3. Klaić, Vjekoslav: *Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, Svezak prvi, Prvo doba: *Vladanje knezova i kraljeva hrvatske krvi (641.—1102.)*, Drugo doba: *Vladanje kraljeva Arpadovića (1102.—1301.)*; Svezak drugi, Treće doba: *Vladanje kraljeva iz raznih porodica (1301.—1526.)*; Svezak treći, Treće doba: *Vladanje kraljeva iz različitih porodica*, (II.) *Od gubitka Dalmacije do Matije Korvina (1409.—1457.)*; Svezak četvrti, Treće doba: *Vladanje kraljeva iz različitih porodica (1301.—1526.)*, (III.) *Doba kralja Matijaša Korvina i Jagelovića (1458.—1526.)*; Svezak peti, Četvrto doba: *Vladanje kraljeva iz porodice Habsburgovaca (1527.—1740.)*, Zagreb 1899., 1900., 1901., 1904., 1911., Tisak i naklada knjižare Lav. Hartmana (Kugli i Deutsch)
4. Šišić, Ferdo: *Hrvatska povijest*, Prvi dio: *Od najstarijih vremena do godine 1526.*; Dio drugi: *Od godine 1526. do godine 1790.*; Treći dio: *Od godine 1790. do godine 1847.*, Zagreb, 1906., 1908., 1913., Izdala »Matica hrvatska«
5. Turba, Dr. Gustav: *Die pragmatische Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stephanskrone. Neues zur Entstehung und Interpretation 1703 bis*

1744, Wien 1906, Manzsche k. u. k. Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung

6. Klaić, Vjekoslav: »Hrvatska pragmatička sankcija«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga CCVI., Zagreb 1915., str. 61 (1)-135 (75)
7. Schwicker, Dr. J. H.: *Geschichte der österreichischen Militärgrenze*, Wien und Teschen 1883, Verlag von Karl Prochaska
8. Vaníček, Fr.: *Spezialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, Band I.-IV., Wien 1875, Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei
9. Klaić, Vjekoslav: »Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga CXXX., Zagreb 1897., str. 1-85 (*Vrlo važno za razumijevanje hrvatske povijesti*; nap. I. P.)
10. Šišić, Dr. Ferdo pl.: *Priručnik izvora hrvatske historije*, dio I., čest I. (do god. 1107.), *Uvod, natpisi i isprave*, Zagreb 1914., Trošak i naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. Zemaljske vlade
11. dr. F. M. (Milobar, Fran), »Dukljanska Kraljevina«, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1899. (april-septembar), str. 237-315; 1899. (oktobar-decembar), str. 611-697; 1900. (januar-mart), str. 1-63
12. Tkalčić, Ivan: »Borba naroda hrvatskoga za anžuvinsku kuću protiv ugarskomu kralju Arpadovcu, Andriji III.«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga XXXIV., Zagreb 1876., str. 1-34
13. Brašnić, Mijo: »Župe u hrvatskoj državi za narodne dinastije«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga XXV., Zagreb 1873., str. 31-52
14. Ljubić, Šime: »O posavskoj Hrvatskoj i o zlatnih novcih njezina zadnjega kneza Serma (1018)«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga XLIII., Zagreb 1878., str. 107-148
15. Mesić, Matija: »Dimitar Zvonimi, kralj hrvatski«, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Knjiga XXXIX., Zagreb 1877., str. 115-141
16. Rački, dr. Franjo: »Kada i kako se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga XVII., Zagreb 1871., str. 70-89
17. Rački, dr. Franjo: »Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vladavine narodne dinastije«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga XXXV., Zagreb 1876., str. 1-49

18. Rački, dr. Franjo: »Biela Hrvatka i biela Srbija«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga LII., Zagreb 1880., str. 141-189

19. a) Rački, dr. Franjo: »Hrvatska prije XII vieka glede na zemljištni obseg i narod«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga LVI., Zagreb 1881., 63-140

b) Rački, dr. Franjo: »Hrvatska prije XII vieka glede na zemljištni obseg i narod«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga LVII., Zagreb 1881., str.102-149

20. a) Rački, dr. Franjo: »Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. I. Društvo«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga LXX., Zagreb 1884., str. 153-199

b) Rački, dr. Franjo: »Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. II. Crkva hrvatska«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga LXXIX., Zagreb 1886., str. 135-184

c) Rački, dr. Franjo: »Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. III. Vrhovna državna vlast. Odnošaj medju crkvom i državom«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga XCI., Zagreb 1888., str. 125-180

d) Rački, dr. Franjo: »Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. IV. Državno uredjenje, 1. Vladalac i njegova vlast; 2. Župa i grad«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga XCIX., Zagreb 1890., str. 73-128

e) Rački, dr. Franjo: »Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. V. Imovni i gospodarstveni odnošaji«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga CV., Zagreb 1891., str. 202-238

f) Rački, dr. Franjo: »Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. VI. Obuka i pismenost«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga CXV., Zagreb 1893., str. 37-67

g) Rački, dr. Franjo: »Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. VII. Umjetnost i umjetni obrt«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga CXVI., Zagreb 1893., str. 175-229

21. Rački, dr. Franjo: *Documenta historiae croticae periodum antiquam illustrantia*, edidit Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, Zagrabiae 1877, Ex Officina societatis typographicae in taberna librarira Leop. Hartman

22. Smičiklas, Tade: »Obrana i razvitak hrvatske narodne ideje 1790—1835 godine«, *U proslavu pedesetogodišnjice preporoda hrvatske knjige god. 1885, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti* (Knjiga LXXX.), Zagreb 1885., str. 11-72

23. Koharić, Janko: *Das Ende des kroatischen National-königtums oder Wie und wann gelangten die Arpaden auf den Tron des kroatischen Königreichs*, Agram 1904, Commissionsverlag der Buchhandlung G. Trpinac

24. Poparić, Bare: *O pomorskoj sili Hrvata za dobe narodnih vladara (S uvodom o rimskim liburnama)*, Zagreb 1899., Izdanje »Matice hrvatske«

25. Segher, Mato: *Hrvatski narodni vladari od god. 620. do 1102.*, Mitrovica 1903., Tisak Hrvatska dionička tiskara

26. Horvat, Rudolf: *Kralj Tomislav i njegovo doba*, Zagreb 1897., Tisak Antona Scholza

27. Klaić, Vjekoslav: »Byzantsko vladanje u Hrvatskoj za cara Emanuela Komnena«, u: *Izvješće o kralj. velikoj gymnasiji u Zagrebu koncem školske godine 1882./83.*, Zagreb 1883., Tiskara »Narodnih Novinah«, str 7-50

28. Cvjetković, Dr. Božo: *Dubrovnik i Ljudevit Veliki (1358—1382)*, Dubrovnik 1913., Naklada pisca

29. Lenel, Walter: *Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an der Adria mit Beiträgen zur Verfassungsgeschichte*, Straßburg 1897, Verlag von Karl J. Trübner

30. *Starohrvatska prosvjeta*, Glasilo Hrvatskoga starinarskog društva u Kninu, Knin, 1895., 1896., 1897., 1898., 1899., 1900., 1901., 1902., 1903.

Literatura uz III. dio

1. Kállay, Benjamin von: *Geschichte der Serben*, Erster Band, (Aus dem Ungarischen Professor J. H. Schwicker), Budapest, Wien u. Leipzig 1878, Verlag von Wilhelm Lauffer

2. Ranke, Leopold von: *Serbien und die Türkei im neunzehnten Jahrhundert*, Leipzig 1879, Verlag von Duncker & Humblot

3. Jireček, Constantin: *Geschichte der Serben*, Erster Band (*bis 1371*), Allgemeine Staatengeschichte, Herausgegeben von Karl Lamprecht. I. Abteilung: Geschichte der europäischen Staaten, Herausgegeben von A. H. L. Heeren, F. A. Ukert, W. v. Giesebrecht und K. Lamprecht, Achtunddreissigstes Werk, Gotha 1911, Friedrich Andreas Perthes A.-G.

4. Jireček, Constantin: *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Studien zur Kulturgeschichte des 13.-15. Jahrhunderts*, Erster Teil, Zweiter Teil, Dritter Teil, Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Band LVI., Wien 1912, In Kommission bei Alfred Hölder

5. Stanojević, St.: *Istorija srpskoga naroda*, Drugo izdanje, popravljeno i popunjeno, Beograd 1910., Nova Štamparija — Davidović (Ljub. M. Davidovića)
6. Kovačević, Lj. i Jovanović, Lj.: *Istorija srpskoga naroda*, sveska prva i druga, Beograd 1893., 1894., Izdanje Srpske književne zadruge, sv. 7, 21
7. Gavrilović, Andra: *Sveti Sava. Pregled života i rada*, Beograd 1900., Izdanje Književne zadužbine D. N. Belje, Štampano u Državnoj štampariji Kraljevine Srbije
8. Kállay, Benjamin von: *Die Geschichte des serbischen Aufstandes 1807 bis 1810*, Aus dem Handschriftennachlass, Herausgegeben von Ludwig von Thallóczy, Übersetzt von Stephan Beigel, Wien 1910, Verlag von Adolf Holzhausen
9. Novaković, Stojan: *Die Wiedergeburt des serbischen Staates (1804—1813)*, Übersetzt von Regierungsrat Dr. Georg Grassl, Sarajevo 1912, Im Selbstverlage des B.-H. Instituts für Balkanforschung, Bosn.-herc. Landesdruckerei
10. Jorga, N.: *Geschichte des Osmanischen Reiches. Nach den Quellen dargestellt*, Erster Band: (*bis 1451*); Zweiter Band: (*bis 1538*); Dritter Band: (*bis 1640*); Vierter Band: (*bis 1774*); Fünfter Band: (*bis 1912*), Allgemeine Staatengeschichte, Herausgegeben von Karl Lamprecht, Erste Abteilung: Geschichte der europäischen Staaten, Siebenunddreissigstes Werk, Gotha 1908, 1909, 1910, 1911, 1913, Friedrich Andreas Perthes Aktiengesellschaft
11. Sax, Carl Ritter von: *Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts und die Phasen der »Orientalischen Fragen« bis auf die Gegenwart. Nachtrag zur Geschichte des Machtverfalls in der Türkei*, Zweite, bis zum Konstantinopler Frieden (29. September 1913) ergänzte Auflage, Wien 1913, Manzsche k. u. k. Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung
12. Prohaska, Dr. Dragutin: *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegowina. Von den Anfängen im XI. bis zur nationalen Wiedergeburt im XIX. Jahrhundert*, Zagreb 1911, Verlag der Buchhandlung Mirko Breyer
13. Stanojević, St.: *Vizantija i Srbi*, Knjiga prva: *Do VII veka*; Knjiga druga: *Kolonizacija Slovena na Balkanskom poluostrvu*, Knjige Matice srpske, broj 7 i 8; broj 14 i 15, Novi Sad 1903., 1906., Izdanje Matice srpske
14. Schwicker, Dr. J. H.: *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*, Nach archivalischen Quellen dargestellt, Budapest 1880, Ludwig Aigner
15. Ivić, Dr. Aleksa: *Seoba Srba u Hrvatsku i Slavoniju. Prilog ispitivanju srpske prošlosti tokom 16. i 17. veka*, Sremski Karlovci 1909., Srpska manastirska štamparija

Literatura uz IV. dio

1. Schimek, Maximilian: *Politische Geschichte des Königreiches Bosnien und Rama, vom Jahre 867 bis 1741*, Wien 1787, Chr. Friedr. Wappler
2. Engel, Johann Christian von: *Geschichte von Serwien und Bosnien, nebst einer Fortsetzung der Denkmähler ungrischer Geschichte und der historischen Literatur der ungrischen Nebenländer, (Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*, Dritter Theil), Halle 1801, Johann Jacob Gebauer
3. Klaić, Vjekoslav: *Geschichte Bosniens von den ältesten Zeiten bis zum Verfalle des Königreiches*, (Übersetzt von Dr. Ivan von Bojničić), Leipzig 1885, Verlag von Wilhelm Friedrich
4. Petriniensis, Dr. (Milobar, Fran): *Bosnien und das kroatische Staatsrecht. Eine historisch-juridische Studie*, Agram 1898, Erschienen im Selbstverlage des Verfassers
5. Komlóssy, Dr. Franz v.: *Das Rechtsverhältnis Bosniens und der Herzegowina zu Ungarn. Mit besonderer auf das Mittelalter*, Aus dem Ungarischen übersetzt von E. K., Budapest 1909, Eigentum des Verfassers
6. Karapet, Ter-Mkrttschian: *Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien*, Leipzig 1893, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung
7. Rački, dr. Franjo: *Bogomili i Patareni*, Zagreb 1870., Štamparija Dragutina Albrechta, (Preštampano iz VII, VIII i X »Rada« jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1869./70.)
8. Petranović, Dr. Božidar: *Bogomili. Crkva bosanska i krstjani. Istorička rasprava*, Zadar 1867., Pečati Demarki-Ružier
9. Jelenić, Dr. Julianus p.: *De Patarenis Bosnae*, (dissert. inaug. pro obtinendo gradu doctoris s. theologia in regia scientiarum Universitate Budapestinensi), s. l. & s. a. (Sarajevo 1908.), Typis Vogler & consortium
10. Flügel, Gustav: *Mani, seine Lehre und seine Schriften. Ein Beitrag zur Geschichte des Manichäismus*, Leipzig 1862, F. A. Brockhaus
11. Müller, Dr. A.: *Der Islam im Morgen- und Abendland*, (Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen, Herausgegeben von W. Oncken, Erster und Zweiter Band, Berlin 1885, 1887, G. Grot'sche Verlagsbuchhandlung
12. Prelog, Dr. Milan: *Povijest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva*, Sarajevo s. a., Naklada J. Studničke i druga
13. Prelog, Dr. Milan: *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, I. dio *(1463—1739.)*, Sarajevo s. a., Naklada J. Studničke i druga

14. Thálloczy, Ludwig v.: »Geschichte«, u: *Bosnien und Herzegowina*, u: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, Wien 1901, str. 179-276, Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei (Alfred Hölder, k. u. k. Hof- und Universitätsbuchhändler)

15. Bašagić-Redžepašić Safvet beg (Mirza Safvet): *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovina (Od g. 1463.—1850.)*, Sarajevo 1900., Vlastita naklada

16. Shek von Vugrovec, Adalbert: *Die Agrarfrage in Bosnien und der Herzegowina*, Auszug aus dem »Arbeitsnachweis«, Heft 4, Wien 1914

17. Jelenić, dr. fra. Julijan: *Kultura i bosanski Franjevci*, I. svezak; II. Svezak: *(1780.—1878.)*, Sarajevo 1912., 1915., »Prva hrvatska tiskara« Kramarić i M. Raguz

18. (Truhelka, Ćiro), *Hrvatska Bosna (Mi i »oni tamo«)*. Sarajevo 1907., Tiskara Vogler i drugovi

19. Curipeschitz, Benedict: *Itinerarium der Botschaftsraise des Josef von Lamberg und Niklas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530*, Aus einer gleichzeitigen Handschrift neuherausgegeben von Eleonore Gräfin Lamberg-Schwarzenberg, Innsbruck 1910, Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung

20. Nemanić, Davorin: »Sprache«, u: *Bosnien und Herzegowina*, u: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, Wien 1901, str. 371-376, Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Alfred Hölder, k. u. k. Hof- und Universitätsbuchhändler

21. Glück, Dr. Leopold: »Physische Beschaffenheit der einheimischen Bevölkerung«, u: *Bosnien und Herzegowina*, u: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, Wien 1901, str. 277-289, Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Alfred Hölder, k. u. k. Hof- und Universitätsbuchhändler

22. Von einem Ungarn (Kállay, Benjámin von): *Die Lage der Mohammedaner in Bosnien*, Zweite, unveränderte Auflage, Wien 1900, Adolf Holzhausen

23. a) *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, I/1889. — XXVII/1915., Zemaljska štamparija

    b) Truhelka, Ćiro: »Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne«, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1895. (juli-septembar), str. 337-356

    c) Truhelka, Ćiro: »Stari bosanski natpisi«, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1895. (oktobar-decembar), str. 567-571

24. Samohrvat (Deželić, Gjuro): *Grudobran kraljevine Hrvatske*, (Preštampano iz »Hrvatskoga Prava«), Zagreb 1904., Tiskom Prve hrvatske radničke tiskare

25. Helfert, Frhr. von: *Bosnisches*, Wien 1879, Manz'sche k. k. Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung

26. Miklosich, Fr.: *Die slawischen Elemente im Rumänischen*, (Vorgelegt in den Sitzungen der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften am 18. Juli und 17. Oktober 1860), Wien 1861, Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei

27. Miklosich, Franz Ritter von: *Über die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatinischen Alpen und den Karpaten*, Wien 1879, (Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, Dreisstigster Band), Wien 1880, In Commision bei Carl Gerold's Sohn, str. 1-66

28. Miklosich, Franz: *Rumunische Untersuchungen*, I. *Istro- und macedo-rumunische Sprachdenkmäler*, Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, phil.-histor. Klasse, Zweiunddreissigster Band, Wien 1882, (1. Abteilung), str. 1-92, 2. Abteilung, str. 189-280, In Commission bei Carl Gerold's Sohn

29. Thallóczy, Ludwig von: *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, Übersetzt von Dr. Franz Eckhart, München u. Leipzig 1914, Verlag von Duncker & Humblot

30. Thallóczy, Ludwig von: »Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arkiva«, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1906. (oktobar-decembar), str. 401-444

31. Bidermann, H. J.: *Die Romanen und ihre Vertretung in Österreich. Ein Beitrag zur Nationalitäten-Statistik mit einleitenden Bemerkungen über deren Verhältniss zu den Rechts- und Stattswissenschaften*, Festschrift der k. k. Universität Graz aus Anlass der Jahresfeier am XV. November MDCCCLXXVI, Graz 1877, Verlag von Lauschner & Lubensky k. k. Universitäts-Buchhandlung

32. Rački, dr. Franjo: »'Scriptores rerum croaticarum' pred XII. stoljećem«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga LI., Zagreb 1880., str. 140-207

Literatura uz V. dio

1. Pichler, Dr. A.: *Geschichte der kirchlichen Trennung zwischen dem Orient und Occident von den ersten Anfängen bis zur jüngsten Gegenwart*, I. Band: *Byzantinische Kirche*; II. Band: *Die Russische, Hellenische und die übrigen*

orientalischen Kirchen. Mit einem dogmatischen Theile, München 1864, 1865, M. Rieger'sche Universitäts-Buchhandlung

2. Norden, Dr. Walter: *Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reichs (1453)*, Berlin 1903, B. Behr's Verlag
3. Finlay, George: *Die Geschichte Griechenlands von seiner Eroberung durch die Kreuzfahrer bis zur Besitznahme durch die Türken und des Kaiserthums Trapezunt 1204—1461*, Aus dem Englischen übersetzt von Carl B. Reiching, Tübingen 1853, H. Laupp'schen Buchhandlung — Lauppe & Siebeck
4. Gfrörer, Aug. Fr.: *Byzantinische Geschichten*, Aus seinem Nachlasse herausgegeben, ergänzt und fortgesetzt Dr. J. B. Weiß, I. (Band) *Geschichte Venedigs von seiner Gründung bis zum Jahre 1089*; II. Band; III. Band, Graz 1872, 1873, 1877, Verlag der Vereins-Buchdruckerei
5. Fallmerayer, Dr. Jacob Ph.: *Fragmente aus dem Orient*, Erster und Zweiter Band, Stuttgart und Tübingen 1845, J. G. Cotta'scher Verlag
6. *Gesammelte Werke von Jakob Philipp Fallmerayer*, Herausgegeben von Georg Martin Thomas, Erster Band: *Neue Fragmente aus dem Orient*, Zweiter Band: *Politische und culturhistorische Aufsätze*, Dritter Band: *Kritische Versuche*, Leipzig 1861, Verlag von Wilhelm Engelmann
7. Fallmerayer, Dr. Jac. Ph.: *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, München 1827, Verlag von Anton Weber
8. Fallmerayer, Prof. J. Phil.: *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters. Ein historischer Versuch*, Erster Theil: *Untergang der peloponesischen Hellenen und Wiederbevölkerung des leeren Bodens durch slavische Voksstämme*; Zweiter Theil: *Morea, durch innere Kriege zwischen Franken und Byzantinern verwüstet und von albanesischen Colonisten überschwemmt, wird endlich von den Türken erobert. Von 1250—1500 nach Christus*, Stuttgart 1830, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung
9. Harpf, Dr. Adolf: *Morgen- und Abendland. Vergleichende Kultur- und Rassenstudien*, Stuttgart 1905, Verlag von Strecker & Schröde
10. Leuthner, Karl: *Russischer Volksimperialismus*, (Sammlung von Schriften und Zeitgeschichte), Berlin 1915, S. Fischer Verlag
11. Jonquière, Vte A. de la: *Histoire de l'Empire Ottoman depuis les origines jusqu'au traité de Berlin*, Paris 1897, Librairie Hachette & Cie.
12. Güldenpenning, Albert Dr.: *Geschichte des oströmischen Reiches unter den Kaisern Arcadius und Theodosius II.*, Halle 1885, Max Niemeyer

13. Zajedničar (Pilar, Ivo): *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica*, Pretiskano iz »Hrvatske Zajednice«, Sarajevo 1910., Tiskara »Sarajevoer Tagblatt«
14. Baernreither, Dr. J. M.: *Bosnische Eindrücke. Eine politische Studie*, Wien 1908, Verlag der Manzschen k. u. k. Hof-Verlags- und Univ.-Buchhandlung
15. Seifert, Dr. Josef Leo: »Zur Geschichte des Panslavismus«, *Das Neue Österreich*, Wien 1916, Heft 5 (August), str. 18-27; Heft 6 (September), str. 31-40
16. Crenneville, Ludwig Graf: »Russische Kirchenpolitik«, *Österreichische Rundschau*, Wien u. Leipzig, Band XXXII., Juli-September 1912, str. 266-271
17. *Österreichisch-ungarisches Rotbuch. Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Krieges 1914*, Wien 1915, Manzsche k. u. k. Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung

Literatura uz VI. dio

1. Dučić, Nićifor arhimandrit: *Istorija srpske pravoslavne crkve od prvijeh desetina VII v. do naših dana*, Književni radovi, Knjiga 9., Biograd 1894., Državna štamparija Kraljevine Srbije
2. Jireček, Constantin: »Der Grossvezier Mehmed Sokolović und die serbischen Patriarchen Makarij und Antonij«, *Archiv für slavische Philologie*, Neunter Band, Berlin 1886, Weidmannsche Buchhandlung, str. 291-297
3. Ruvarac, Hil.: »Nochmals Mehmed Sokolović und die serbischen Patriarchen«, *Archiv für slavische Philologie*, Zehnter Band, Berlin 1887, Weidmannsche Buchhandlung, str. 43-53
4. Niketić, Svetozar J.: »Istorijski razvitak srpske crkve«, (I.-II.), *Glasnik srpskog učenog društva*, Beograd, Knjiga X. (Sveska staroga reda XXVII.)/1870., str. 81--163; Knjiga XXXI./1871., str. 45-88, Državna štamparija
5. Fiedler, Joseph: *Beiträge zur Union der Wallachen (Vlachen) in Slawonien und Syrmien*, Aus dem XXXVII. Bande des von der kais. Akademie der Wissenschaften herausgegebenen Archivs für Kunde österreichischer Geschichtsquellen besonders abgedruckt, Wien 1867, Aus der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, In Commission bei Karl Gerold's Sohn der kais. Akademie der Wissenschaften
6. Starčević, Dr. A.: *Ime Serb*, Zagreb 1868., Slovi Karla Albrechta
7. Starčević, Dr. A.: *Pasmina slavoserbska po Hervatskoj*, Zagreb 1869., Tisak Lav. Hartmana i družbe
8. Starčević, Dr. Ante: *Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu? Dva razgovora.* (Iz Zvekana), Zagreb 1867., Tiskom Dragutina Bokana

9. Hentschel, Willibald: *Varuna. Das Gesetz des aufsteigenden und sinkenden Lebens in der Völkergeschichte*, Zweite Auflage, Leipzig 1907, Verlag bei Theodor Fritsch

10. Wahrmund, Dr. Adolf: *Das Gesetz des Nomadenthums und die heutige Judenherrschaft*, Karlsruhe und Leipzig 1887, K. Reuther's Verlag

11. Stewart, Chamberlain Houston: *Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts*, (IX. Auflage) Volksausgabe, I. und II. Hälfte, München 1909, Verlagsanstalt F. Bruckmann A.-G.

12. Sombart, Werner: *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, Leipzig 1911, Verlag von Duncker & Humblot

13. Schaffarik, Paul Joseph: *Geschichte der slawischen Sprachen und Literatur nach allen Mundarten*, Ofen 1826, Mit kön. ung. Universitäts-Schriften

14. Von einem bosnischen Kroaten: »Der Gegensatz zwischen unserer Monarchie und Rußland«, *Südslawische Revue / Jugoslavenska smotra*, Zagreb, I/1912, br. 1, str. 5-10

15. Stefanović Karadžić,Vuk: *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beč 1849., Štamparija jermenskoga manastira

16. Milojević, M. S.: *Odlomci istorije Srba i srpskih — jugoslavenskih — zemalja u Turskoj i Austriji*, I. sveska, Beograd 1872., Državna štamparija

17. Lazić, Sima Lukin (Vrač Pogađač): *Srbi u davnini*, Zagreb 1894., (Srpska knjiga za narod; Knjiga prva), Izdanje piščevo, Štamparija Karla Albrechta

18. Begović, Nikola: *Istorija Crkve Srbske*, Novi Sad 1874., Srpska narodna zadružna štamparija

19. Polić, Martin: *1860—1880. Parlamentarna povjest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa bilježkama iz političkoga, kulturnoga i družtvenoga života*, Dio prvi: *Od godine 1860. do godine 1867.*; Dio drugi: *Od godine 1867. do godine 1880.*, Zagreb 1899., 1900., Komisionalna naklada kr. sveučilištne knjižare Franje Suppana (Rob. Ferd. Auer)

20. a) *Djela Dra. Ante Starčevića*, Knjiga: I. *Govori*, (Svezak 1.-7.), Zagreb 1894., Izdaje Odbor kluba Stranke prava

    b) *Djela Dra. Ante Starčevića*, Knjiga: II. *Predstavke*, (Svezak 8.), Zagreb 1893., Izdaje Odbor kluba Stranke prava

    c) *Djela Dra. Ante Starčevića*, Knjiga: III.: *Znanstveno-političke razprave*, (Svezak 9-15.), Zagreb 1894., Izdaje Odbor kluba Stranke prava

21. Herkalović, Thomas: *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Herzegovina*, Zagreb 1906, Druck von Milivoj Majcen

22. Pavlinović, Mihovil: *Hrvatski razgovori*, Zadar 1877., Brzotiskom Narodnoga Lista
23. Pavlinović, Mihovil: *Pjesme i besjede god. 1860—72.*, Zadar 1873., Tiskom Narodnoga Lista
24. Pavlinović, Mihovil: *Pučki spisi*, Zadar 1876., Brzotiskom »Narodnoga Lista«
25. Adelung, Friedrich: *Catherinens der Grossen Verdienste um die vergleichende Sprachkunde*, St. Petersburg 1815, Gedruckt bei Friedrich Drechsler
26. Spalaikowitsch, M.-J. docteur en droit: *La Bosnie et l'Herzégovine. Étude d'histoire diplomatique et de droit international*, (Couronné par la faculté de droit de Paris), Paris 1899, Librairie nouvelle de droit et de jurisprudence Arthur Rousseau éditeur
27. Schneller, Dr. Jur. Hans: *Die staatsrechtliche Stellung von Bosnien und der Herzegowina*, Leipzig 1892, Kommissionsverlag von H. G. Wallmann
28. Tvrtković, Iv. Don (Steinhardt, J.): »König Peter und die revolutionäre großserbische Bewegung«, *Österreichische Rundschau*, Wien und Leipzig, Band XVII., Oktober-Dezember 1908, str. 1-13
29. Mažuranić, Ivan: *Smrt Smail-age Čengića*, Spremio i protumačio Dragutin Prohaska, Odabrana dela za školu, knjiga 4, Beograd 1911., Štampano u Novoj štampariji Davidović
30. Brunswick, Benoit: *Le traité de Berlin. Annoté et commenté*, Paris 1878, E. Plon et Cie., Imprimeurs-Éditeurs
31. Ruvarac, Dimitrije: *Arhimandrit Jovan Rajić 1726.—1801.*, Sr. Karlovci 1901., Srpska manastirska štamparija

Literatura uz VII. dio

1. Mayer, Dr. Franz Martin: *Geschichte Österreichs mit besonderer Rücksicht auf das Culturleben*, Erster Band: *Von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1526*; Zweiter Band: *Vom Jahre 1526 bis zur Gegenwart*, Zweite, vollständig umgearbeitete Auflage, Wien und Leipzig 1900, 1901, Wilhelm Braumüller k. u. k. Hof- und Universitäts-Buchhändler
2. Friedjung, Heinrich: *Österreich von 1848 bis 1860*, Erster Band: *Die Jahre der Revolution und der Reform 1848 bis 1851*, Zweiter Band, Dritte Auflage, Stuttgart und Berlin 1908, 1912, J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger
3. Šulek, Dr. Bogoslav: *Hrvatski ustav ili Konstitucija godine 1882.*, Zagreb 1883., Tiskom i troškom Dioničke tiskare

4. Seton-Watson, R. W. (Scouts Viator): *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin 1913, Meyer & Jessen
5. Sosnosky, Theodor von: *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*, Erster und Zweiter Band, Stuttgart und Berlin 1913, 1914, Deutsche Verlags-Anstalt
6. Wurm, Christian Friedrich: *Diplomatische Geschichte der Orientalischen Frage*, Leipzig 1858, F. A. Brockhaus
7. Rauter, Dr. D.: *Geschichte Österreichs von 1848 bis 1890. Skizze mit besonderer Berücksichtigung der Verfassungsentwicklung*, Wien 1891, Moritz Perles, Verlagsbuchhandlung
8. Horvat, Dr. Rudolf: *Najnovije doba hrvatske povjesti*, Zagreb 1906., Izdala »Matica hrvatska«
9. (Horvat, Rudolf): *Hrvatski pokret u proljeću godine 1848.* (I. dio); *Hrvatski pokret u ljetu godine 1848.* (II. dio); *Hrvatski pokret u jeseni godine 1848.* (III. dio); *Hrvatski pokret u zimi godine 1848.* (IV. dio), Preštampano iz »Obzora«, Zagreb 1898., 1899., Tisak Dionička tiskare
10. Ristić, Jovan: »Srbija i srpski pokret u Ugarskoj, 1848—1849«, u: ISTI, *Spoljašnji odnošaji Srbije novijega vremna*, Prva knjiga 1848—1860, Beograd 1887., Štamparija Kraljevine Srbije, str. 6-79
11. Samassa, Paul: *Der Völkerstreit im Habsburgerstaat*, Leipzig 1910, Dietrich'sche Verlagsbuchhandlung Theodor Weicher
12. Springer, Rudolf (Renner, Karl): *Grundlagen und Entwicklungsziele der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Politische Studie über den Zusammenbruch der Privilegienparlamente und die Wahlreform in beiden Staaten, über die Reichsidee und ihre Zukunft*, Wien und Leipzig 1906, Franz Deuticke
13. Omega, (Gilbert): *Was soll mit Bosnien geschehen? Wem gehört Dalmatien? Politisch-historische Fragmente*, Wien 1910, Verlag von Christoph Reisser's Söhne
14. Šegvić, Kerubin: *Dr. Ante Starčević, njegov život i njegova djela*, Zagreb 1911., Tiskara Hrvatske stranke prava d. d.
15. Šegvić, Kerubin: *Prvo progonstvo Eugena Kvaternika, godine 1858.—1860. Prilog za najnoviju hrvatsku povijest*, Po njegovu dnevniku, Knjiga prva; *Drugo progonstvo Eugena Kvaternika godine 1861—1865. Prilog za povijest konspiracije naroda proti Austriji*, Ozažeo iz njegova dnevnika Cherubin Šegvić, Knjiga druga, Zagreb 1907., Izdanje Knjižare i papirnice u korist »Kluba Ćirlo-Metodskih zidara« (Šimunić i drug)

16. (Horvat, Rudolf): *Rat Hrvata s Magjarima godine 1848.—9.*, Dio I.-II., Preštampano iz »Obzora«, Zagreb 1901., 1902., Naklada Dioničke tiskara

17. Karlić, Dr. Petar: *Kraljski Dalmatin (1806.—1810.)*, Izdala »Matica dalmatinska«, Zadar 1912.

18. Kisić, Vinko (uredio): *Jubilarni broj »Narodnoga lista« (Il Nazionale) 1862—1912*, Zadar 1912.

19. Lakatoš, Josip: *Narodna statistika*, Zagreb 1914., Vlastita naklada, Tisak Pučke tiskare d. d.

20. Fournier, Dr. August: *Wie wir zu Bosnien kamen. Eine historische Studie*, Wien 1909, Verlag Christoph Reisser's Söhne

21. Mandić, Dr. Mihovil: *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878)*, Zagreb 1910., Izdanje »Matice hrvatske«

22. Tausk, Hermann: »Bosnische Erlebnisse (1889—1912)«, *Südslawische Revue / Jugoslavenska smotra*, Zagreb, I/1912, br. 28 (str. 731-735), 29 (str. 757-760), 30 (str. 786-788), 31 (str. 814-816); II/1913, br. 1 (str. 25-28), 2 (str. 52-54), 3 (str. 75-78), 4 (str. 99-102), 5 (str. 126-129), 7 (str. 183-186), 9 (str. 237-238), 10 (str. 261-263), 11 (str. 289-292), 13 (str. 344-346), 15 (str. 402-404), 16 (str. 429-432), 17 (str. 459-460), 18 (str. 481-484), 19 (str. 508-512), 22 (str. 596-599), 23 (str. 621-623), 24 (str. 643-647)

23. Wagner, Hermenegild: *»Der geniale Zickzackkurs«. Eine Artikelserie über die Verhältnisse in Bosnien und der Herzegowina*, Sonderabdruck aus der »Bosnischen Post«, Sarajevo 1908, Im Selbstverlage der »Bosnischen Post«

24. Bernatzik, Prof. Dr. Edmund: *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*, Zweite Auflage, Wien 1911, Manzsche k. u. k. Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung

25. Horvát, Stephan von: *Ueber Croatien als eine durch Unterjochung erworbene ungarische Provinz und des Königreichs Ungarn wirklichen Theil*, Aus dem Ungarischen übersetzt, Leipzig 1844, Bei Karl Franz Köhler

26. Pesty, Friedrich: *Die Entstehung Kroatiens*, Aus dem ungarischen Manuskripte, (Separatabdruck aus der »Ungarischen Revue« 1882) Budapest 1882, Friedrich Kilian k. ung. Universitätsbuchhandlung

27. (Klaić, Vjekoslav): »Da li je nekadanja Slavonija bila izprvice hrvatska ili ugarska zemlja«, *Vienac*, Zagreb, XIV/1882., br. 35 (str. 560-562), br. 36 (str. 576-578), br. 37 (str. 596-599), br. 38 (609-612), br. 39 (628-630), br. 40 (str. 637-640), br. 41 (str. 655-658), br. 42 (str. 675-678)

28. Charmatz, Richard: *Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1895*, I. *Die Vorherrschaft der Deutschen; Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907*, II. *Der Kampf der Nationen*, Leipzig 1909, 1912, (Aus Natur und Geisteswelt. Sammlung wissenschaftlich-gemeinverständlicher Darstellungen, 242, 243. Bändchen), Druck und Verlag von B. G. Teubner

29. Georgewitsch, Dr. Wladan: *Die serbische Frage*, Stuttgart, Berlin und Leipzig 1909, Deutsche Verlags-Anstalt

30. Pellegrini-Danieli, Dr. Cesare von: »Das Wesen und die juristische Natur des Kolonats in Dalmatien«, *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung*, Wien 1912, Einundzwanzigster Band, IV. Heft, str. 524-546

31. Gopčević, Spiridon: *Rußland und Serbien von 1804—1915*, Nach Urkunden der Geheimarchive von St. Petersburg und Paris und des Wiener Archivs, München 1916, Hugo Schmidt Verlag

32. Kjellén, Rudolf Dr.: *Die Großmächte der Gegenwart*, Übersetzt von Dr. C. Koch, Leipzig und Berlin 1916, B. G. Teubner

33. Cvijić, Dr. Jovan: *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem*, Beograd 1908., Državna štamparija Kraljevine Srbije

34. A—Z (Crljen, Marko): *Die Serbenfrage und der Hochverratsprozess in Agram*, Wien und Leipzig 1909, Verlag C. W. Stern

35. *Aktenstücke zur großserbischen Propaganda in Österreich-Ungarn*, Den Wiener Geschworenen unterbreitet von Dr. Friedrich Funder, Chefredakteur der »Reichspost«, Wien 1909, Verlag der »Reichspost«

36. Grünberg, Dr. Karl: *Die Agrarverfassung und das Grundentlastungsproblem in Bosnien und der Herzegowina*, Leipzig 1911, Verlag von Dunker & Humblot

Literatura uz VIII. dio

1. Kurtović, Šukrija: *O nacijonalizovanju muslimana*, Sarajevo 1914., Štamparija »Naroda«, Izdao autor

2. Tomić, Jaša: *Kako se zovemo? (Srpsko i hrvatsko pitanje)*, Novi Sad 1909., Srpska štamparija Dr. Svet. Miletića

3. Miklosich, Franz: *Vergleichende Gammatik der slawischen Sprachen*, Erster Band: *Lautlehre*, Wien 1879, Wilhelm Braumüller

4. Leskien, A.: *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache*, 1. Teil: *Lautlehre, Stammbildung, Formenlehre*, Heidelberg 1914, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung

5. Daničić, Đ. dr.: *Dioba slovenskih jezika*, Iz lekcija profesora Velike škole, Preštampano iz Vidova Dana 1874 br. 192 i 193., Beograd 1874., Državna štamparija

6. S. (Vulović, Srećko): »Tko su bili starosjedioci Boke Kotorske. Pismo prijatelju u Americi«, *Vienac*, Zagreb, XXIV/1892., br. 2 (str. 22-26), br. 3 (str. 39-41), br. 4 (str. 57-59)

7. Šurmin, Đ.: *Osobine današnjega sarajevskog govora*, (Preštampano iz CXXI. knjige Rada jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti), Zagreb 1895., Tisak Dioničke tiskare

8. Juričić, Dr. (Pilar, Ivo): *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, Zagreb 1915., Komisionalna naklada knjižare Mirka Breyera

9. Stojanović, Nikola: *Srbi i Hrvat*, Drugo izdanje s pogovorom, Novi Sad 1902., Srpska štamparija Dra Svetozara Miletića

10. Šurmin, Gjuro: *Hrvatski preporod*, I. *Od godine 1790. do 1836.*; II. *Od godine 1836. do 1843.*; Zagreb 1903., 1904., Tisak Dioničke tiskare

11. Rački, dr. Franjo: »Prilozi za poviest humanisma i renaissance u Dubrovniku, Dalmaciji i Hrvatskoj. I. Ivan Ravenjanin, učenik Petrarkin, dubrovački kancelar (1384—87), kano predteča humanisma u Dubrovniku«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga LXXIV., Zagreb 1885., str. 135-191

12. Ruvarac, Dimitrije, protojerej: *Evo, šta ste nam krivi! Posvećeno »OBZORU«*, Preštampani članci iz »NOVOG VREMENA« i umnoženi, Zemun 1895., Štamparija Sime Pajića

13. Mazzura, Dr. Šime i Derenčin, Dr. Marijan: *Programi oporbenih stranaka u Hrvatskoj*, (Preštampano iz »Obzora«), Zagreb 1894., Tisak Dioničke tiskare

14. a) Marjanović, Milan: *Hrvatski pokret*, I. dio, Dubrovnik 1903., Nakladom pisca

    b) Marjanović, Milan: *Hrvatski pokret. Opažanja i misli na pragu novoga narodnoga preporoda g. 1903.*, II. dio, Dubrovnik 1904.; S dodatkom članka »Hrvati i Talijani«, Nakladom pisca

15. Zagorac, Stjepan: *Istina o riečkoj rezoluciji ili Tko vara narod*, Zagreb 1905., Nakladom pisca

16. M. V. (Milić, Vicko): *Postanak Riečke Rezolucije i njezine posljedice*, Preštampano iz »NARODNOG LISTA«, Zadar 1907.

17. Potočnjak, Dr. Franko: *Iz mojih političkih zapisaka*, Zagreb 1914., U komisiji knjžare M. Breyer

18. Supilo, Frano: *Dubrovčani jesuli Hrvati?*, Preštampano iz Crvene Hrvatske, Dubrovnik 1892., Naklada Crvene Hrvatske
19. Ibler, Janko: *Hrvatska politika 1903.—1913.*, Prva knjiga: *1903.*, Zagreb 1914., Kralj. zemaljska tiskara
20. *Balkanski rat*, Sisak s. a. (1912.), Tiskara i naklada Janka Dujaka
21. Marjanović, Milan: *Narod koji nastaje. Zašto nastaje i kako se formira jedinstveni srpsko-hrvatski narod*, Rijeka 1913., Izdanje Knjižare G. Trbojević
22. Skerlić, Jovan: *Današnji srpskohrvatski nacionalizam*, Rijeka 1913., Izdanje Knjižare G. Trbojević
23. Pribićević, Milan: *Naš najveći junak (srpski seljak)*, Rijeka 1913., Izdanje Knjižare G. Trbojević
24. Mitrinović, D.: *Novi moral*, Rijeka 1913., Izdanje Knjžare G. Trbojević
25. Šišić, Dr. Ferd. von: *Nach der Annexion. Erörterungen geographischer, ethnographischer, historischer u. staatsrechtlicher Fragen Herzeg-Bosnien betreffend*, Ein Vortrag zu Laibach am 14. November 1908 gehalten, Zagreb 1909, Druckerei der kroatischen Rechtspartei A.-G.
26. Zenker, E. V.: »Die staatsrechtliche Stellung Bosniens und der Trialismus«, *Die Wage*, Wien 1912 (24. August), str. 753-769
27. Kovačević, N.: *Put do trializma*, Zagreb 1911., Naklada piščeva
28. N. B. (Bjelovučić, Nikola): *Trializam i hrvatska država*, Dubrovnik 1911., Naklada pisca, Štamparija De Giulli i dr.
29. Naumann, Friedrich: *Mitteleuropa*, Berlin 1915, Druck und Verlag von Georg Reimer
30. Hunfalvy, Paul: *Ethnographie von Ungarn*, Mit Zustimmung des Verfassers ins Deutsche übertragen von Prof. J. H. Schwicker, Budapest 1877, Franklin-Verein
31. Bogičević,Vlatko (Glušac, Vaso): *Bosna i Hercegovina srpske su zemlje po krvi i jeziku*, Mostar 1908., Štamparija Naroda — Dr. Krulj i drug
32. Burgess, John William Prof.: *Der europäische Krieg, seine Ursachen, seine Ziele und seine voraussichtlichen Ergebnisse*, Leipzig 1915, Verlag von S. Hirzel
33. Zenker, E. V.: *Die nationale Organisation Österreichs*, (Kriegspolitische Einzelschriften, Heft 5), Berlin 1916, C. A. Schwetschke & Sohn

Literatura uz IX. dio

1. Redslob, Robert Dr.: *Abhängige Länder. Eine Analyse des Begriffs von der ursprünglichen Herrschergewalt. Zugleich eine staatsrechtliche und politische*

Studie über Elsaß-Lothringen, die österreichischen Königreiche und Länder, Kroatien-Slavonien, Bosnien-Herzegowina, Finnland, Island, die Territorien der nordamerikanischen Union, Kanada, Australien, Südafrika, Leipzig 1914, Verlag Veit & Comp.

2. Crenneville, Ludwig Graf: *Österreich-Ungarns Wirtschaftsverfassung, Balkanpolitik und Staatsverfassung. Eine Anwendung des Gesetzes der natürlichen Staatenbildung auf einige österreichisch-ungarische Probleme*, Wien und Leipzig 1910, K. u. k. Hof-Buchdruckerei und Hof-Verlags--Buchhandlung Carl Fromme
3. Crenneville, Ludwig Graf: *Groß-Österreich? Betrachtungen über unsere staatliche Zukunft und über die Möglichkeit nationaler Versöhnung*, Styria, Graz und Wien 1908, Verlagsbuchhandlung »Styria«
4. Crenneville, Ludwig Graf: »Bosniens natürliche Zugehörigkeit«, *Österreichische Rundschau*, Wien und Leipzig, Band XVII., Oktober-Dezember 1908, str. 401-407
5. Kretschmayr, Heinrich: *Geschichte von Venedig*, Erster Band: (*Bis zum Tode Enrico Dandolos*), Gotha 1905, Allgemeine Staatengeschichte, Herausgegeben von Karl Lamprecht, Erste Abteilung: Geschichte der europäischen Staaten, Herausgegeben von A. H. L. Heeren, F. A. Ukert, W. V. Giesebrecht und K. Lamprecht, Fünfunddreissigstes Werk, Friedrich Andreas Perthes, Aktiengesellschaft
6. Bartoli, Dr. Matteo Giulio: *Das Dalmatinische. Altromanische Sparchreste von Veglia bis Ragusa und ihre Stellung in der apennino-balkanischen Romania*, I: *Einleitung und Ethnographie Illyriens*; II: *Glossare und Texte — Grammatik und Lexikon*, Wien 1906, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilug, Alfred Hölder, k. u. k. Hof- und Universitäts-Buchhändler, Buchhändler der kaiserliche Akademie der Wissenschaften
7. *Dalmatien und das österreichische Küstenland*, Vorträge gehalten im März 1910 anläßlich der ersten Wiener Universitätsreise, Herausgegeben im Auftrage des Rektorats der Universität Wien von Prof. Dr. Ed. Berückner, Wien und Leipzig 1911, Franz Deuticke
8. *Ungarisches statistisches Jahrbuch*, Neue Folge, XXI., 1913, Im Auftrage des kön. ung. Handelsministers, Verfasst und herausgegeben von kön. ung. Statistischen Zentralamt, (Amtliche Übersetzung aus dem ungarischen Originale), Budapest 1915, Buchdruckerei der Aktiengesellschaft Athenaeum
9. *Österreichs statistisches Handbuch für die im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder. Nebst einem Anhänge für die gemeinsamen*

Angelegenheiten der österreichisch-ungarischen Monarchie, Zweiunddreizigster Jahrgang, 1913, Wien 1914, Herausgegeben von der k. k. statistischen Zentralkommission, Verlag der k. k. statistischen Central-Commission, in Commission bei C. Gerold & Sohn

10. Munin: *Österreich nach dem Kriege. Forderungen eines aktiven österreichischen Politikers*, Tat-Flugschriften 3., Jena 1915, Eugen Diederichs
11. Foerster, F. W.: *Das österreichische Problem vom ethischen und staatspädagogischen Standpunkte*, 2. Auflage, mit Antwort an die Kritiker, Wien 1916, Hugo Heller & Cie.
12. Hegedüs, Prof. Dr. Roland von: *Ungarn nach dem Kriege*, (Flugschriften für Österreich-Ungarns Erwachen, Achtzehntes und neuzehntes Heft), Warnsdorf i. V. 1916, Verlegt bei Ed. Strache, Kunst- und Verlagsanstalt

I.

15)

Die Südslavische Frage

~~[illegible]~~ und ~~[illegible]~~ der Welt Krieg ...

Versuch einer uebersichtlichen Darstellung des Gesammtproblems vom Gesichtspunkte der Oesterreich Ungarns

von

~~[illegible]~~
L. v. Südland

Vorwort

I. Die Entstehung der Balkanslaven
II. Die Kroaten
III. Die Serben
IV. Bosnien
V. Orthodoxie und Katholizismus
VI. Der Kern der südslavischen Frage
VII. Die Monarchie und die Südslaven
VIII. Nationale ~~und die Südslaven~~ Einheit der Kroaten und Serben
IX. Die Lösung der Frage

25.l)

Naslov i sadržaj *Južnoslavenskoga pitanja* pisan Pilarovom rukom

Pred jednom legendarnom knjigom i njezinim autorom

Ako za ijednu knjigu u hrvatskoj kulturnoj i političkoj povijesti vrijedi ona gotovo dva tisućljeća stara misao Terencijana Maura, da knjige imaju svoju sudbinu, onda ona nesumnjivo vrijedi za *Južnoslavensko pitanje* Ive Pilara, knjigu oko koje su, kao oko malo koje iz 20. stoljeća, nastajale legende, pripovijesti i tumačenja koja nekad jesu, ali često i nisu imala previše dodira s pravim njezinim sadržajem, no već su svojim nastankom i tvrdokornim, višedesetljetnim opstajanjem svjedočila o tome, koliko je ta zagonetna i mudra, teško dostupna i svakom jugoslavenskom režimu nepoćudna knjiga, bila važna i poticajna.

Nagađalo se je, naime, o identitetu pravoga njezina pisca, spekuliralo o motivima i vremenu njezina nastanka, konstruiralo iz naziva njezina nakladnika, povezivalo s nekim drugim knjigama i samouvjereno ponavljalo legende, pa i onu najpoznatiju, prema kojoj je vlada Kraljevine Srbije, uočivši odmah njezinu pogubnu opasnost za ostvarenje srpskih nacionalnih ciljeva, požurila otkupiti i potom uništiti cijelu nakladu, zbog čega je *Južnoslavensko pitanje* — kako se je nešto kasnije u jednome zadugo nepoznatu pismu izrazio sâm Pilar — ubrzo postalo knjižarski *rarissimum*, a posjedovanje knjige u prvoj Jugoslaviji kvalificirano kao izraz neprijateljstva; u drugoj, pak, gotovo kao svojevrstan atentat i na državu i na režim.

Objavljena u ožujku 1918. u Beču, na njemačkom jeziku, kao djelo nepoznatoga, navodno austrijskog promatrača koji se je zbog svoga tobože dugogodišnjega boravka na jugu Monarhije poslužio očevidnim, posve nedvosmislenim pseudonimom »L. v. Südland« — a i oko osobnog imena toga tobožnjeg Südlan-

da bit će domišljanja i gatanja kako u laičkoj, tako i u stručnoj javnosti — knjiga pod naslovom *Die südslawische Frage und der Weltkrieg: Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems* (*Južnoslavensko pitanje i svjetski rat: Pregledan prikaz cjelokupnog problema*) zapravo je, kako već gotovo dva desetljeća znademo iz pronađenoga izvornog rukopisa, i bez obzira na predgovor datiran u siječnju 1917., napisana zapravo od travnja 1915. do travnja 1917., pretežno u Tuzli, gdje je od 1905. živio i radio njezin autor, u to vrijeme još razmjerno mladi odvjetnik dr. Ivo Pilar, tada, u ratno doba, austro-ugarski časnik iznimno bogata i raznolika životopisa, koji je to svoje životno djelo pisao usporedno s nastojanjem da očuva svoju pisarnicu, pa tako i egzistenciju svoje obitelji i svojih suradnika, k tome da uredno izvrši vojničke obveze u Tuzli, Sarajevu i drugdje, no istodobno s neprikrivenom političkom strašću i ambicijom da suoblikuje političku sudbinu svoga, hrvatskog naroda, kojega je u nemaloj mjeri zaslijepljena inteligencija, prema njegovu mišljenju, vodila taj narod prema ne samo vojničkom (ili: ponajmanje vojničkom!) porazu.

Rođen 19. lipnja 1874. u Zagrebu kao izdanak dviju uglednih, imućnih i utjecajnih obitelji, jedne brodske, češkoga i dalekoga španjolskog podrijetla (Pilar), i jedne zagrebačke, starinom hrvatske (Crnadak), Ivo Pilar, sin Gjure Pilara, geologa europske reputacije, u hrvatski je javni život ušao kao bečki student prava, s ozbiljnim književno-umjetničkim ambicijama, poput niza svojih zagrebačkih vršnjaka ponesenih i opčaranih tadašnjim europskim svjetonazorskim, filozofsko-estetskim i artističkim previranjima koja su u hrvatskim okvirima nazivana sukobom između takozvanih Starih i takozvanih Mladih, i koja su, prirodno, i pod nemalim utjecajem iz europskoga susjedstva, imala i svoje druge, posve neumjetničke, ovozemaljske, staleške, osobne i skupne materijalne, pa u nemaloj mjeri i uobičajene generacijske motive i pobude.

U tom se je kontekstu Pilar u prvi mah oglasio prijevodima i slabašnim literarnim pokušajima koji su htjeli demonstrirati modernost svog autora, a veliku, pravu pozornost javnosti na sebe je skrenuo kad je najprije u nekoliko nastavaka u uglednome i utjecajnom *Obzoru*, potom i kao poseban otisak, osvanula njegova rasprava pod naslovom *Secesija*. Bilo je to u ljeto 1898., na vrhuncu spomenutih književno-umjetničkih okapanja, toga »vrenja mladoga mošta«, kakvim ga je nazvao njihov važni sudionik, pragmatični ministar bogoštovlja i nastave, kulturni vizionar i širokogrudni mecena Isidor Kršnjavi.

U mnogim svojim elementima Pilarova *Secesija*, doduše, nije bila osobito originalan spis, ali se je pojavila u vrijeme koje je žudilo za takvim, obaviještenim i staloženim tumačem pogleda mladog naraštaja, pa je — izazvavši mnoštvo reakcija uglednih i manje uglednih protunožaca te polemika u kojima njezin autor začudo nije htio sudjelovati — promovirala Pilara u jednog od svojevrsnih ideologa Mladih, odmah pokazujući odliku koja će njezina autora resiti i u idućim desetljećima, praktično do kraja života: sposobnost da i tuđe misli i ideje ponudi ne kao manje ili više konzistentnu kompilaciju ili mehanički zbroj pabiraka iz lektire, nego kao suvislo, duboko promišljeno, racionalno oblikovano i cjelovito, u pravome smislu riječi vlastito djelo koje usprkos svojoj eklektičnosti neprikriveno nudi jasan i zaokružen svjetonazorski i kulturnopolitički program.

A kao što je pred svoj naraštaj od početka postavljao sasvim određene svjetonazorske, kulturnopolitičke i artističke zahtjeve, tako je Pilar među prvima od svojih suvremenika uočio njihovu praktičnu neostvarivost i prijeku potrebu za ideološkim kompromisom, pa je 1900. — godinu nakon što je promoviran u doktora prava i kratko radio u glavnome gradu Austro-Ugarske — poput niza svojih sunarodnjaka došao u Bosnu i Hercegovinu, zemlje u kojima je prije više od dva desetljeća osmansku okupaciju bila zamijenila austro-ugarska, i u koje su monarhijske vlasti raznim povlasticama privlačile mlade i ambiciozne ljude, s nakanom da onim što su nazivale svojom civilizatornom misijom, opravdaju okupaciju i legitimiraju buduću aneksiju tih dviju pokrajina.

Pilar se je tako, skupa s još nekim svojim znancima i prijateljima, nastanio i zaposlio u Sarajevu, postavši dijelom *kuferaškoga* sloja, kako je domaći živalj, dijelom s porugom i prijezirom, a dijelom i sa zavišću i strahom, nazivao doseljenike iz drugih dijelova Monarhije, koji su dobrim dijelom bili slavenskoga podrijetla — jer su i gospodarstvo, a kamoli uprava i zametci sudstva, tražili službenike koji će lakše svladati jezičnu barijeru — i koji su kao nosivi element novoga poretka i u idućim godinama bili važan čimbenik u oblikovanju kulturnih i političkih pogleda triju najvećih etničko-konfesionalnih zajednica, koje su i dalje, na baštini tradicije iz osmanskog doba, kao zasebni i usporedni identiteti, svojim pogledima, potrebama, težnjama i zahtjevima presudno obilježavali javni i društveni život Bosne i Hercegovine.

Te dvije pokrajine — više određene i omeđene mentalitetskim razlikama svojih žitelja i njihovim vezama sa susjednim zemljama, negoli upravno-politič-

kim, pa i gospodarsko-kulturnim ili klimatološkim međama — bile su svojevrsni *corpus separatum*, državnopravni bastard koji je, kako se ne bi poremetio dualistički ustroj Monarhije, od same okupacije 1878. podređen upravi posebnoga povjerenstva, koje je ubrzo, više faktično nego pravno, sraslo sa Zajedničkim ministarstvom financija koje će Bosnom i Hercegovinom potom upravljati dijelom i neposredno, ali uglavnom posredovanjem »zemaljske vlade« sve do samoga sloma Monarhije u jesen 1918. godine, stalno nastojeći suzbiti političke i kulturne utjecaje iz drugih hrvatskih zemalja (ali i iz Srbije i Crne Gore), i stvoriti zaseban, bošnjački identitet koji bi amalgamirao sve narodnosno-vjerske zajednice te tako smanjio društvene napetosti i olakšao položaj okupacijskih vlasti.

Dakako, ta posve artificijelna, teorijska konstrukcija, koja je jednostavno ignorirala, pa na taj način teško pogodila i naivna, premda logična hrvatska očekivanja da će okupacija, zbog hrvatskoga državnoga prava, strukture pučanstva te geopolitičkih i gospodarskih razloga, pridonijeti ujedinjenju svih ili barem većine hrvatskih zemalja — među njima, dakako, i Bosne i Hercegovine — imala je i dodatnu svrhu: trebala je očuvati ravnotežu i osigurati jednak utjecaj obiju monarhijskih polovica, one cislajtanske, austrijske, i one translajtanske, ugarske. Ona, međutim, nije mogla zaustaviti stvarni život koji je, zbog niza složenih uzroka, okupirane pokrajine pretvorio u poprište nadmetanja austrijsko-njemačkoga i mađarskog nacionalizma, koji su i ovdje, boreći se u svim svojim pojavnim oblicima za utjecaj i prestiž, u sklopu svojih imperijalističkih težnji promovirali i različite svjetonazorske i kulturnopolitičke koncepcije.

Zato ni Bosna i Hercegovina — zemlje čiji su položaj i sudbinu pozorno promatrale i druge europske sile zainteresirane za proces raspadanja osmanske Turske — ne će ostati pošteđena odjeka europske kulturne borbe, pa će i u te pokrajine, usporedno s vojskom, činovništvom, kapitalom i koječime drugim, iz Ugarske strujati sekularističke tendencije što će u toj inačici europske kulturne borbe toga doba svoje saveznike tražiti u nekatoličkim i protukatoličkim grupacijama, nasuprot opreznijim i konzervativnijim austrijskim i katoličkim pokušajima očuvanja utjecaja Katoličke crkve u javnome životu odnosno nagovještajima svojevrsne katoličke obnove koji će se sve češće nazivati klerikalizmom, a koji su iz habsburške Austrije i južnih, katoličkih njemačkih pokrajina, u Bosnu i Hercegovinu dolazili i preko Hrvatske i slovenskih zemalja.

A uza sve te složene europske interese i utjecaje, svoje interese u BiH imale su i Srbija i Crna Gora, dvije susjedne, mlade i poletne države sa zasebnim, unekoliko suprotstavljenim dinastijama te kadikad podudarnim, a ponekad i različitim pogledima na daljnji razvitak prilika na jugoistoku Europe, k tome i hrvatska politička i kulturno-gospodarska elita koja je postupno ipak jačala, premda je pripadala narodu čije su i druge zemlje bile i dalje upravno-politički rascjepkane i podijeljene između dviju monarhijskih jedinica: Dalmacija i Istra, međusobno odvojene, Austro-ugarskom su nagodbom 1867. pripale naime austrijskoj, a banska Hrvatska, s kasnije reinkorporiranom Vojnom krajinom, ugarskoj polovici, kojoj je od 1861., kao dio Kraljevine Ugarske, ponovno pripalo Međimurje, kao i »grad i kotar riečki, koj grad, luka i kotar« Hrvatsko-ugarskom nagodbom odnosno znamenitom »riječkom krpicom« iz 1868. godine postadoše »posebno s ugarskom krunom spojeno tielo« pod neposrednom upravom Pešte, usprkos uglavku da o njegovoj autonomiji »i na nju protežućih se zakonodavnih i upravnih odnošajah uredjenja, imat će se putem odborskih razpravah izmedju sabora kraljevine Ugarske i sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i grada Rieke obće sporazumljenje postići«.

Borba za ujedinjenje hrvatskih zemalja, u prvom redu banske Hrvatske i Dalmacije — koja je faktično ušla u sastav austrijske, premda je državnopravno pripadala ugarskoj polovici — presudno je obilježila hrvatski politički život druge polovice 19. i početka 20. stoljeća, pa je tim veće bilo razočaranje kad su pri okupaciji Bosne i Hercegovine ignorirani hrvatska prava, hrvatski zahtjevi i hrvatska očekivanja. Štoviše, zauzimanje tih pokrajina — praćeno shvatljivim bojaznima i očekivanim negodovanjem, a ponegdje i otvorenim, pa i prilično žustrim oružanim otporom muslimanskoga življa — i njihova buduća neizvjesna sudbina, zaoštrili su hrvatsko-srpske odnose koji su i u drugim hrvatskim zemljama već ranije znali bili napeti, pa će to zaoštravanje uskoro uvelike pridonijeti unutarhrvatskoj kulturnoj, nacionalno-političkoj, pa i uopće društvenoj polarizaciji.

Sve češći slučajevi protivljenja srpske elite nastojanju za ujedinjenjem hrvatskih zemalja i njezina suradnja s talijanaško-autonomaškim snagama u Dalmaciji, a s mađaronskima u banskoj Hrvatskoj — slično će se ponoviti i u Bosni i Hercegovini, u obliku stanovite mađarsko-srpske, pa i muslimansko-srpske simbioze i suradnje — na hrvatskoj su strani doživjeli različite reakcije, čiji su se pojavni oblici međusobno uvjetovali i s vremena na vrijeme prilagođavali okolnos-

tima: od onih samohrvatskih koje su ponekad i nijekale postojanje Srba u hrvatskim zemljama, preko *južnoslavjanskih* i jugoslavenskih, sve do srbo-hrvatskih koje su, naslanjajući se u nemaloj mjeri na prastare protuosmanske kršćanske sentimente i romantične preporodne predodžbe o slavenskome bratstvu, a potom i na jezikoslovno-rasne mitove i konstrukcije koje je donijelo novo doba sa svojim svjetonazorskim i filozofskim idejama, prirodoznanstvenim razvitkom i tehnološkim napretkom, pokazivale spremnost žrtvovati samosvojnost i identitet hrvatskog naroda na oltaru nove *srbohrvatske* nacije koja svoju potvrdu i svoje ozbiljenje logično i prirodno traži u obliku jedinstvene jugoslavenske odnosno srbohrvatsko-slovenske države.

Stasajući u obzoraškoj obitelji — koja je doživjela društvenu i gospodarsku afirmaciju dijelom i zbog svojih konformističkih političkih pogleda — Ivo Pilar je od mladosti simpatizirao s nacionalnim i državnopravnim koncepcijama Josipa Jurja Strossmayera i Franje Račkoga, na koje se je, kao i kod mnogih njegovih vršnjaka, ne samo onih s obzoraškom obiteljskom poputbinom, kao svojevrsna rezultanta srednjoeuropskih svjetonazorskih previranja i krize hrvatskoga političkog života u eri omraženoga bana Dragutina Khuen-Héderváry, nacijepio koloplet ne uvijek jasno definiranih modernističkih i sekularističkih ideja koje je dio hrvatske mladeži primao iz srednjoeuropskih kulturnih žarišta, kasnije mahom iz Češke i uglavnom preko učenja tada popularnoga političara, sociologa i filozofa Tomáša Garriguea Masaryka. Po njemu će taj dio mlađega hrvatskog naraštaja — sâm se je obično, po imenu svoje omladinske organizacije, a kasnije i političke stranke, nazivao naprednjačkim — mjestimice biti dosta precizno prozvan masarikovcima.

S takvom baštinom i takvim odgojem, kao autentični »obzoraško-slavosrpski potomak« i »apostol hrvatsko-srpske sloge« — kako će kasnije, s nemalom dozom samoprijekora, i sâm sebe opisivati — Pilar je sredinom 1900. došao u Bosnu, pa je već nekoliko mjeseci poslije, skupa sa svojim starim prijateljem Dušanom Plavšićem i već nadaleko poznatim hrvatskim književnikom Silvijem Strahimirom Kranjčevićem, pokrenuo književno-umjetničko okupljanje koje će u povijest ući kao Kolo sarajevskih književnika, nekad nazivano i Kolom sarajevskih hrvatskih književnika, jer su u njegovu sastavu bili samo pisci i javni radnici katoličke i muslimanske vjeroispovijesti koji nisu tajili svoju pripadnost hrvatskoj kulturi i hrvatskome narodu.

Nastanku toga intelektualnoga kruga pridonijeli su razni interesi i pobude — među njima donekle zacijelo i ona režimska, koja je zbog svojih političkih kombinacija od Sarajeva htjela stvoriti kulturno žarište s centripetalnom političkom ulogom — ali je on zacijelo bio povezan sa sličnim organiziranjem književnika odnosno novinara u strukovne udruge, koje je u banskoj Hrvatskoj formalizirano otprilike u isto vrijeme, također na poticaj mladih i agilnih naprednjačkih krugova.

Društveno-političke i konfesionalne prilike u Bosni i Hercegovini bile su, međutim, puno zamršenije nego u banskoj Hrvatskoj, pa je i neformalno Kolo sarajevskih književnika bilo kratkoga daha. Treba tek istražiti, je li utemeljena najčešća tvrdnja, da je modernizam njegovih pripadnika izazvao negodovanje vrhbosanskoga kaptola, ili je problem bio u tome da je skupina — makar u njoj bilo i državnih činovnika, pače i onih na visokim dužnostima — predavanjima o hrvatskoj umjetnosti i gostovanjem hrvatskih umjetnika, zapravo svjesno i naglašeno afirmirala hrvatsku kulturu, pa time i hrvatsku nacionalnu misao (što je bilo neprihvatljivo režimu koji je priječio upotrebu osobito hrvatskog imena te progonio i pritvarao, primjerice, zbog Starčevićevih slika ili malih hrvatskih trobojnica na reverima kaputa!), ili su posrijedi bili neki treći razlozi.

No, i tako kratkotrajno kakvo je bilo, Kolo sarajevskih književnika pomoglo je Pilarovoj društvenoj afirmaciji u novoj sredini i olakšalo njegovu suradnju u *Nadi*, bogato subvencioniranu i uzorno uređivanu kulturno-umjetničkom časopisu — pokrenutu s dakako jasnom političkom motivacijom na koju se je osobito iz srpskih redova gledalo sa silnim zazorom — koji je uređivao visoki upravni činovnik bosansko-hercegovačke zemaljske vlade Konstantin Hörmann, koji je, pak, redakciju u najmanju ruku *Nadina* književnoga bloka, a katkad i puno više od toga, prepuštao Kranjčeviću. Ipak, premda će Pilar do kraja života njegovati interes za umjetnost, osobito književnost i slikarstvo, epizoda s Kolom sarajevskih književnika i suradnja u *Nadi* značili su završetak njegove usredotočenosti na književno-umjetničko polje, ali su utvrdili njegove veze s mladim, modernističkim muslimanskim krugom oko Safveta bega Bašagića, Edhema Mulabdića, Osmana Nuri-Hadžića i njihovih drugova te ojačali njegovo uvjerenje o potrebi katoličko-muslimanske, u nacionalnom pogledu neupitno hrvatske, suradnje i sloge.

Poput niza svojih suvremenika, Pilar je, naime, tek u Bosni i Hercegovini uočio dubinsku suprotstavljenost hrvatske i srpske narodne i državne misli,

shvaćajući kako je površno taj problem svoditi samo na posljedice Khuenova makijavelizma i na ono što se u banovinskim obzoraškim i njima bliskim krugovima nazivalo starčevićanskom zasukanošću. Dok se u to doba, prvih godina novoga stoljeća, polako priprema za odlazak u odvjetništvo i zasniva obitelj — ženeći se kćeri visokoga upravno-sudskog činovnika Adalberta pl. Sheka — Pilar se iz tih, političkih pobuda, počinje zanimati za vjersko-kulturnu prošlost Bosne i drugih hrvatskih zemalja, napose za pitanje bosanskih krstjana koje on, u duhu svog vremena, redovito naziva *bogomilima*. Tako se odvažuje na intelektualnu pustolovinu koja će ga dovesti do shvaćanja da se upravo u razumijevanju tog problema nalazi odgonetka bosansko-hercegovačke i uopće hrvatske povijesti (pa i povijesti onoga što se naziva Balkanskim poluotokom!), a ujedno i do uvjerenja da je upravo to formula za ispravno definiranje hrvatskih nacionalno-političkih ciljeva.

Oslobođen iluzija o bezuvjetnoj potrebi sloge i bratstva sa Srbima, ali i dalje kritičan prema Starčevićevoj političkoj misli — a još više prema onima koji se na nju pozivaju dok vode razne stranke što u nazivu imaju pravaško ime — Pilar će s nekolicinom svojih bliskih prijatelja i suradnika, većinom *kuferaša*, jedno vrijeme razmišljati o tome da se u Bosnu i Hercegovinu presadi naprednjačka stranačka organizacija koja je u banskoj Hrvatskoj upravo bila u procesu formalnog ustrojavanja, a stanovit broj pristaša imala je i u dalmatinskoj hrvatskoj inteligenciji koja je onu iz banske Hrvatske redovito slijedila, pa i onda kad je svojim pogledima davala nešto drugačiji ton. Njega je ta zamisao o presađivanju naprednjačke stranke privlačila, jer je on naprednjaštvo očito poimao kao svojevrsnu sintezu moderniziranog starčevićanstva, obzoraškoga kulturnog mesijanizma i masarikovskih političkih koncepcija koje su objedinjavale naglašeni protuklerikalizam, fanatičnu vjeru u društveni napredak te organizirani i sustavni, tzv. sitni rad na svakom području ljudskog djelovanja.

Od plana se je, međutim, odustalo razmjerno brzo. Nije ga u prvom redu presjekla činjenica da je u okupiranim pokrajinama političko djelovanje bilo i dalje formalno nedopušteno — jer je i Pilar posve svjestan kako pokreti za vakufsko-mearifsku odnosno vjersko-prosvjetnu autonomiju, koji su tada već dulje vrijeme postojali među muslimanima odnosno pravoslavnima (koje je mnogošto dijelilo, ali su ih povezivali otpor i oporba okupaciji, premda su motivi tog otpora kod njih bili posve različiti), poodavno predstavljaju zapravo političke organizacije, upravo političke stranke u rudimentarnu obliku (pa je formal-

no odobrenje njihova djelovanja bilo posve drugorazredne važnosti) — nego se je ta zamisao skršila na tužnoj spoznaji do koje su on i njegovi prijatelji došli, makar sa stanovitim zakašnjenjem: spoznaji da je mlada, netom osnovana naprednjačka stranka, i programski i stvarno, organski dio istoga onoga tabora u koji su ušle i neke druge skupine i struje hrvatskoga javnoga života što su, na podlozi tzv. politike novoga kursa (1903.) i Riječke odnosno Zadarske rezolucije (1905.) pokazale spremnost da Bosnu i Hercegovinu prepuste Srbima, zadovoljavajući se zauzvrat time da Srbi u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji odustanu od protivljenja ujedinjenju tih hrvatskih zemalja i svoga otvorenog solidariziranja s mađaronskim odnosno talijanaško-autonomaškim ambicijama.

Doživjevši to razočaranje 1906., kad je u Zagrebu, na lipanjskoj skupštini Hrvatske napredne stranke, oštro, aklamacijom otklonjen njegov prijedlog da stranka izrijekom izrazi svoju skrb za hrvatstvo Bosne i Hercegovine — dakle, desetak mjeseci nakon što su starčevićanski, *frankovački* krugovi i u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji, pa i u Bosni i Hercegovini, prokazivali Riječku rezoluciju kao nedopustiv ustupak srpskoj politici u Bosni i Hercegovini (a ponegdje i javno demonstrirali protiv tog ustupka) — Pilar, od prethodne godine već odvjetnik u gospodarski sve razvijenijoj Tuzli koja će sve do kraja 1909. službeno biti nazivana Dolnjom, odbija svaku pomisao i prijedlog da se minimum srpske suradnje plaća hrvatskim odustankom od vlastitih ciljeva, pa čak odustankom od vlastitog identiteta, te neopozivo zaključuje kako bosansko-hercegovački Hrvati i uopće hrvatska misao u Bosni i Hercegovini ne smiju čekati pomoć iz drugih hrvatskih zemalja, niti smiju dopustiti da se njihovo nacionalno osvješćivanje te kulturno-gospodarsko i političko organiziranje svede na ulog u dnevnopolitičkom nadmetanju političkih stranaka u banskoj Hrvatskoj ili Dalmaciji.

O potrebi samostalne, autohtone, »samosvojne«, organizacije bosansko-hercegovačkih Hrvata sa svojim prijateljima u Bosni, ponajprije s kolegama odvjetnicima Nikolom Mandićem i Jozom Sunarićem, domaćim sinovima koji su pravni studij završili u Beču, on je razmišljao već prethodnih mjeseci, a slične su se zamisli — pod dojmom istih slabosti banovinskoga političkog života — rađale i u Hercegovini, uglavnom u starčevićanskim krugovima oko mostarskog *Osvita*. Taj list, koji je uređivao novinar i književnik Gjuro Džamonja, uživao je snažnu potporu hercegovačkih franjevaca, ali će mu utjecaj slabiti od početka 1906., kad će u Sarajevu početi izlaziti *Hrvatski dnevnik*, list pokrenut voljom i zauzimanjem prvoga vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera, koji je u prvo vrije-

me objavljivan pod uredničkim vodstvom Kerubina Šegvića, svećenika, novinara, književnoga kritičara, publicista i povjesničara, ujedno pravaškoga političara i jednog od donedavno najžešćih protivnika Mladih.

Premda su oba hrvatska lista zastupala slične, a u nekim elementima i istovjetne nacionalno-političke programe, od početka je bilo jasno da će po mnogočemu biti više konkurenti negoli uzajamni pomagači i saveznici. Primarni uzroci tomu nisu proizlazili samo iz slabašnoga novinskog tržišta; važnije je bilo to da je pojava *Hrvatskoga dnevnika* bila izraz stanovitih unutarcrkvenih prijepora, ali i dio procesa premještanja težišta i hrvatske politike u glavni grad, kao kulturno, političko i gospodarsko središte zemlje u kojem su se i broj i utjecaj katolika, pa i Hrvata, postupno povećavali. No, kolikogod taj proces bio logičan i neminovan, on nije tekao bez prirodnih i logičnih potresa, pa će još dugo zavičajne razlike i nejednaki mentaliteti u nemaloj mjeri utjecati na hrvatski javni život u okupiranim pokrajinama. S njima donekle povezani, ali nesumnjivo znatno važniji, ipak su bili spomenuti unutarcrkveni prijepori koji su proizlazili iz uvođenja redovite katoličke hijerarhije u zemlje koje su sve do okupacije bile ne samo pod nominalnim vrhovništvom, nego i pod stvarnom upravom jednoga nekršćanskog vladara.

Kako se je papinskom bulom *Ex hac augusta* (1881.), donesenom zbog kanonskih, eklezijalnih i pastoralnih potreba, da se u jedno misijsko područje uvede redovita katolička hijerarhija, najednom drastično mijenjao i pravni i stvarni položaj Crkve — u najvećoj mjeri zapravo franjevaca koji su stoljećima gotovo isključivo pastorizirali bosansko-hercegovačke katolike, faktično nastupajući i kao njihovi politički odnosno društveni predstavnici — do tih unutarkatoličkih prijepora zacijelo bi bilo došlo i u slučaju da je redovita crkvena uprava uvedena u neko manje konfliktno doba, doba koje nije bilo obilježeno tako burnim svjetonazorskim previranjima.

No, na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, u razdoblju koje je diljem Europe ionako bilo obilježeno dubokim i oštrim filozofsko-teološkim sučeljavanjima, ti su se unutarkatolički prijepori manifestirali u osobito zaoštrenu obliku, tim više što vrhbosanski nadbiskup dr. Josip Stadler nije tajio kako u svojim rukama želi zadržati ne samo crkvenu i duhovnu vlast, nego i društveno i političko vodstvo bosansko-hercegovačkih katolika, što je u stvarnome životu značilo vodstvo Hrvata, s obzirom na to da nehrvatski *kuferaši* nisu pokazivali ambicija da se politički ili kulturno zasebno organiziraju.

Tu je svoju ambiciju nadbiskup Stadler, rođen 1843. u Brodu na Savi, dakle, izvan Bosne pa, makar na njezinu rubu, i sâm *kuferaš* čije je imenovanje izazvalo negodovanje domaćega klera — inače čovjek iznimne energije, superiorne inteligencije i bogate naobrazbe — izvodio koliko iz tradicije i činjenice da je sveukupni ustroj bosansko-hercegovačkoga društva bio determiniran konfesionalnim momentom (te će takvim ostati zapravo sve do sloma Austro-Ugarske, pa i nakon njega), toliko iz vlastitoga, dosljednoga i čvrsto izgrađenoga vjerskog i filozofskog uvjerenja da se javni poslovi njegove pastve ne smiju prepustiti modernističkim i sekularističkim krugovima koje je on smatrao izrazito protukatoličkima, a dobrim dijelom i bezbožnima, pa već i zbog toga opasnima ne samo za katolicizam, nego i za Hrvate i za hrvatsku misao.

Zato je većini suvremenika bio na zubu: franjevci su Stadlera kritizirali da im otima župe, pastvu i utjecaj; dobromu dijelu vjerničkoga mnoštva smetalo je njegovo favoriziranje *kuferaškoga* klera pred domaćim redovnicima; modernisti su mu spočitavali okoštali konzervativizam; Srbi, skupa s hrvatskim naprednjacima, slobodnim zidarima i socijaldemokratima, napadali su ga kao predvodnika *crne internacionale* i perjanicu katoličkoga klerikalizma nevješto zaodjevena u hrvatske nacionalističke fraze; mlada i još malobrojna muslimanska elita, i dalje ošamućena zbog nestanka sultanove vlasti te u nemaloj mjeri zavedena srpskom protuokupacijskom retorikom, predbacivala mu je prozelitske nakane, a na nj, njegova uvjerenja i čvrstinu kojom ih je branio, s oprezom i kadikad neskrivenim antipatijama gledale su i zemaljske vlasti i Zajedničko ministarstvo financija, posve svjesne da se Hrvate katolike može ignorirati i bez bojazni da će se kod njih razviti centrifugalno, separatističko raspoloženje.

Stadler, međutim, nije pripadao soju koji uzmiče ni onda kad je u krivu, pa je još manje popuštao ondje gdje su ga napadali nepravedno — kao što su nepravedne bile optužbe za njegovo tobožnje protumuslimansko raspoloženje i za njegove navodne podmukle prozelitske ambicije — slijedom čega nije uzmaknuo ni onda kad su ga u ožujku 1903., zbog prevođenja na katoličtvo jedne muslimanske udovice s djecom, javno — tvrdeći da time šteti i Crkvi, ali još više hrvatskomu narodu — napali Kranjčević, Tugomir Alaupović i Ivo Pilar, kojega je upravo on u listopadu 1902. vjenčao sa Shekovom kćeri Jelenom, koja je neposredno pred vjenčanje s pravoslavlja prešla na katoličtvo. No, ta i slične kritike nadbiskupa jačale su — a budućnosti će ju pojačati i dodatno — simbiozu franjevaca i objektivno protuklerikalnoga, ali još uvijek malobrojnoga i dru-

štveno neafirmiranoga hrvatskoga svjetovnjačkoga sloja, jednim dijelom već *nekuferaškog* podrijetla, koji je i svoje katoličtvo nerijetko znao poimati vrlo neortodoksno i razmjerno slobodoumno.

I, kao što su u drugim hrvatskim zemljama mladi svjetovnjački krugovi u to doba stvarali stranke i udruge, pokretali javne tribine, novine i časopise te tražili prostor za svoju društvenu i političku afirmaciju; jednako kao što su u Bosni i Hercegovini upravo svjetovnjaci i među Srbima i među muslimanima iz sličnih pobuda inicirali gospodarsko-kulturne, zapravo političke organizacije s jedva prikrivenim ciljem da u svoje ruke preuzmu ulogu predstavnika i zastupnika vlastite narodne odnosno vjerske zajednice, tako su upravo ti hrvatski svjetovnjaci preuzeli inicijativu pri polaganju temelja za hrvatsko kulturno, gospodarsko i političko organiziranje u okupiranim pokrajinama.

To je, razumljivo, izazivalo oprez u dijelu katoličke hijerarhije. U prvo vrijeme se je, doduše, činilo kako će važnost tog procesa nadjačati razlike, ma koliko one bile bitne: budući da su već uvelike kasnili za drugim dvjema etničko-konfesionalnim zajednicama (ne samo za gospodarski dinamičnom srpskom elitom koja je bila osokoljena ponovnim dolaskom Karađorđevića na vlast u Srbiji i sve većim utjecajem svojih sunarodnjaka u banskoj Hrvatskoj, nego i muslimanima koji su naočigled raspadanja Osmanskog carstva grčevito tražili način da očuvaju svoj konfesionalni i kulturni identitet, ali i povlašteni gospodarski položaj, pa time i društveni utjecaj), Hrvati su se u tome činili gotovo jednodušnima, pa je organizacija pod nazivom Hrvatska narodna zajednica, čiji su temelji položeni sredinom kolovoza 1906. u Dolcu kod Travnika, imala potporu svih hrvatskih grupacija, bez obzira na njihove možebitne razlike u drugim pitanjima. No, te dubinske, supstancijalne svjetonazorske razlike će se na organizaciju odraziti i prije nego što vlast formalno odobri njezin temeljni pravni dokument, Pravila Hrvatske narodne zajednice.

Upravo je Ivo Pilar — kao jedan od članova tzv. Odbora šestorice, vodećega i zasad tek privremenoga operativnog tijela nove organizacije, čiji su članovi simbolički predstavljali šest bosansko-hercegovačkih okruga (»okružja«) — bio glavni tvorac pravnih i programskih dokumenata Hrvatske narodne zajednice, time i njezin ključni organizator, a u prvo vrijeme po svoj prilici i glavni ideolog, i svakako glavni zagovornik teze o bezuvjetnoj potrebi izgradnje katoličko-muslimanskog saveza protiv srpske dominacije u Bosni i Hercegovini. Ta

je teza imala svoje nacionalno-političke, ali i svoje svjetonazorske, *protuklerikalne* temelje.

No, dok su njegovim idejama ostali članovi Odbora imali tek manje zamjerke, uglavnom tehničke naravi — bitnih prigovora nije bilo ni iz franjevačkih krugova, usredotočenih na ograničenje Stadlerova utjecaja odnosno na očuvanje vlastitih pozicija — inteligentni i pronicljivi vrhbosanski nadbiskup vrlo brzo je shvatio da svjetovnjačko vodstvo Hrvatske narodne zajednice zapravo svojata monopol u kulturno-gospodarskom organiziranju Hrvata, što neminovno vodi k marginalizaciji crkvene hijerarhije i na političkome planu, a samim time i do uzmaka, u konačnici možda i do poraza vjerskih i svjetonazorsko-filozofskih načela koja je Stadler kao duhovni pastir i kršćanski mislilac s posve jasno izgrađenim sustavom vrijednosti, zastupao silnom gorljivošću i s nepokolebljivim uvjerenjem.

Taj duboki spor jedno se je vrijeme odvijao daleko od očiju javnosti, bivajući prividno sveden na naizgled banalan prijepor oko formulacije par pravilničkih odredaba. No, i široj je javnosti postao poznat znatno prije odobrenja Pravila koncem 1907. godine, ali u vrlo pojednostavljenim i zapravo vrlo vješto smišljenim predodžbama i oblicima, koji su se — samo donekle začudno i u samo donekle začudnoj simfoniji protukatoličkih, ali i nekih naivnih katoličkih glasova — na Stadlerovu štetu još desetljećima održali kako u historiografskoj literaturi, tako i u kolektivnom pamćenju, kao tobožnji prijepor o poistovjećenju hrvatstva i katoličtva.

Za razliku od svjetovnjačke elite i većine franjevaca koji su nastupali kao zagovornici misli o interkonfesionalnosti hrvatstva — misli koja je imala privlačnu, u znatnoj mjeri starčevićansku, slobodoumnu aromu, a godila je ne samo starčevićancima, nego i naprednjacima i uopće koalicionašima u Trojednici — vrhbosanski je nadbiskup, naime, prikazan kao zasukani zagovornik uskogrudne, *klerikalne* koncepcije koja u konačnici pravocrtno vodi do redukcije hrvatske narodne i državne misli na katolički živalj u Bosni i Hercegovini, pa ju samim time stavlja u gubitnički položaj.

Premda su ga boljeli, nadbiskup se na te agresivne napadaje, koji su povremeno poprimali i oblik organizirane hajke, nije previše obazirao. Ne odustajući od svojih uvjerenja i svog poslanja — pa i upuštajući se u javna sučeljavanja koja su se u nekim zgodama s obiju strana znala manifestirati na način koji nije svjetlao obraz ni Crkvi ni narodu — on je istodobno radio na dva razboja: s jed-

ne je strane pokušao pritisnuti Pilara i drugove da Pravila Hrvatske narodne zajednice usklade s katoličkim načelima, onako kako ih je shvaćao Stadler sa svojim istomišljenicima, s druge je pak strane pripremao i alternativu za slučaj da taj pritisak ne uspije. Ta alternativa će se javnosti domalo — jer je razvitak političkih događaja skopčanih s aneksijom silio Stadlerov krug na ubrzano djelovanje — predstaviti i u formalnome obliku, kao Hrvatska katolička udruga.

Zajedničarsko vodstvo, s Nikolom Mandićem na čelu i Pilarom kao glavnim ideologom, našlo se je tako između nekoliko vatara: između režima, Srba, muslimana i nadbiskupa. No, uslijed konfesionalnog ustroja sveukupnog života i konfesionalnih obzora u kojima se je kretala bosansko-hercegovačka javnost, prijepor Hrvatske narodne zajednice s vrhbosanskim nadbiskupom bio je prijepor o društveno-političkom legitimitetu za predstavljanje Hrvata, zapravo prijepor o monopolu tog predstavljanja, pa je za Hrvatsku narodnu zajednicu objektivno bio važniji, složeniji i teži od svih otpora režima, opreza i zazora muslimanske zajednice koja je također prolazila kroz donekle slična iako manje izražena previranja i sazrijevanja, te jedva prikrivanog neprijateljstva u to vrijeme već uvelike organiziranoga i gospodarski razmjerno moćnoga bosansko-hercegovačkog srpstva.

Naruku mladoj hrvatskoj organizaciji išle su ipak dvije sretne okolnosti: prvo, da u nacionalno-političkome i državnopravnom smislu zapravo nije bilo bitne razlike između Stadlera i Hrvatske narodne zajednice (jer su i jedni i drugi priželjkivali ujedinjenje Bosne i Hercegovine s banskom Hrvatskom i Dalmacijom, a potom osiguranje što stabilnijega i povoljnijeg položaja hrvatskih zemalja unutar Monarhije), i drugo, da je postajalo sve jasnije kako je blizu trenutak u kojem će biti proglašena aneksija, pa se je činilo logičnim da će i ujedinjenje hrvatskih zemalja doista doći na dnevni red.

Kad su pred sam kraj 1907. konačno odobrena Pravila Hrvatske narodne zajednice — a ujedno računajući na to da vrijeme radi za nj, i misleći da će tijek događaja Stadlera ipak prisiliti na uzmak — zajedničarsko je vodstvo, po smjernicama izabranoga Središnjeg odbora nove organizacije, koji je bio zapravo bivši Odbor šestorice proširen novim ljudima i pojačan nekim zvučnim franjevačkim imenima, od početka 1908. silnom energijom krenulo u osnivanje mjesnih i okružnih organizacija, stavljajući nadbiskupu u izgled spremnost na svjetonazorski i ideološko-politički kompromis pri sljedećoj izmjeni Pravila. U predaneksijskom su ozračju prilike za širenje organizacije bile neobično pogod-

ne, pa će se već u vrijeme aneksije, u listopadu 1908., tvrditi kako Hrvatska narodna zajednica ima čak 40.000 članova, premda je stvarni broj bio vjerojatno upola manji.

Vrijeme i razvitak događaja pokazat će, međutim, da su obje strane, i zajedničari i vrhbosanski nadbiskup, u pregovore ušli sa zadrškom i rezervama, i da je svaka od njih vjerovala kako će u konačnici nadvladati, pa je i svoje ponašanje prilagođavala toj ambiciji. Uvođenje ustavnog stanja i najava izbora u proljeće 1910. dovest će do eskalacije sukoba, ali će malo potom logika parlamentarizma prisiliti na zbližavanje i suradnju dvije tada već parlamentarne hrvatske grupacije, dominantnu Hrvatsku narodnu zajednicu i znatno slabiju Hrvatsku katoličku udrugu. Premda će potom — u svjetlu i pod dojmom okupljanja pravaških snaga u banskoj Hrvatskoj — doći čak i do njihova formalnog ujedinjenja, te dubinske razlike nikad ne će biti stvarno prevladane, nego će svom silinom buknuti na javu u drugoj polovici svjetskoga rata.

A budući da je živio u Tuzli, usred okruga s razmjerno malo Hrvata katolika, Ivu Pilara svjetla reflektora nisu obasjavala tako blještavo kao što su obasjavala Mandića u Sarajevu ili Jozu Sunarića, koji će iz Banje Luke domalo preseliti u Sarajevo, no zapravo je on imao iznimno važnu ulogu kako u toj organizacijskoj ofenzivi Hrvatske narodne zajednice, tako i u formuliranju njezine strateške orijentacije. Usporedno s nastojanjem da se organizaciji osigura monopolistički položaj i manevrima amortizira Stadlerov pritisak, Pilar je — skupa s Mandićem i Sunarićem — radio na rješenju onoga što je bilo pitanjem svih pitanja: na zalaganju za aneksiju Bosne i Hercegovini kao ključne pretpostavke za osiguranje povezanosti i potom, prije ili kasnije, i formalnoga državnopravnog sjedinjenja Bosne i Hercegovine s banskom Hrvatskom i Dalmacijom.

U tom smjeru i zbog toga on od 1908. nastavlja raditi kao mrav: osniva mjesne organizacije, agitira u javnosti, piše pisma, novinske članke i spomenice, nastoji poticiti suradnju katolika i muslimana, bavi se agrarnom reformom koja željeznom logikom potkopava dotadašnju muslimansko-srpsku suradnju, suzbija internacionalističke ideje među hrvatskim radnicima, kao odvjetnik ih zastupa besplatno te u svakom trenutku tumači zašto je važno širenje hrvatske misli; kao član vodstva Hrvatske narodne zajednice putuje u Beč i ondje svoje poglede izlaže austrijskim novinarima i političarima, postupajući u taktičkom smislu već 1908. onako kako će postupati do kraja života: svjestan da *hrvatski razlozi* zbog objektivnih razloga sami po sebi nisu dostatni ni dvoru niti austrij-

skoj javnosti — mađarska, pak, elita ionako tradicionalno otklanja svaku pomisao da se hrvatske zemlje ujedine, jer bi se time oslabio položaj i utjecaj Mađara! — on svoje sugovornike uvjerava kako je i u interesu Monarhije kao cjeline, da Bosna i Hercegovina bude državnopravno povezana s Hrvatskom, jer će ujedinjenjem hrvatskih zemalja — dakle, rješenjem južnoslavenskoga čvora u hrvatskome smislu — biti potkresana krila i mađarskomu i srpskomu i talijanskom imperijalizmu, a time ujedno učvršćena država.

Iako su formulirane zasebno od politike zajedničarskog vodstva, posve slične političke koncepcije — koje će stanovite odjeke i simpatije naći među austrijskim kršćanskim socijalima odnosno u krugu oko nadvojvode Franje Ferdinanda — zastupao je i nadbiskup Stadler sa svojim pristašama, a dakako i Starčevićeva hrvatska stranka prava u banskoj Hrvatskoj, sa svojim sljedbenicima i u Dalmaciji. Dugotrajne unutarnje razrožnosti u toj stranci dovest će u prvim mjesecima 1908. do novoga teškog raskola, s neizbježnim odjecima i izvan banske Hrvatske, ali će njezina središnja struja, koju će se po njezinu energičnom i dinamičnom prvaku dr. Josipu Franku sve češće nazivati frankovačkom, od tog doba — i zbog svoje filomuslimanske politike i zbog Frankovih dodira sa spomenutim austrijskim krugovima — postati jednim od ponajvažnijih katalizatora oblikovanja hrvatske politike u Bosni i Hercegovini, premda će suparnička, milinovačka struja — nazvana tako prema dr. Mili Starčeviću, sinovcu Oca Domovine, i uskoro oblikovana kao Starčevićeva stranka prava — svoju političku afirmaciju tražiti i širenjem svog utjecaja u anektiranim pokrajinama. Tako će, usprkos nekadašnjoj težnji zajedničarskog vodstva da hrvatska politika u Bosni i Hercegovini zadrži autonomiju i izbjegne negativne posljedice stranačkih i strančarskih okapanja u drugim hrvatskim zemljama, politička previranja u banskoj Hrvatskoj, pa i u Dalmaciji, imati neposrednog utjecaja na organizacijska, politička i kulturnopolitička postrojavanja i prestrojavanja i u tim dvjema pokrajinama.

Aneksija Bosne i Hercegovine u listopadu 1908. zbila se je bez obzira na *hrvatske razloge i hrvatska argumente* — pa je u tom smislu bila udarac koliko starčevićanskim, toliko i zajedničarskim i Stadlerovim političkim koncepcijama — ali je objektivno stvorila novi, za Hrvate neusporedivo povoljniji položaj: prestala je opasnost da okupirane pokrajine pripadnu Kraljevini Srbiji, čije su aspiracije na njih imale snažnu potporu carske Rusije, pa su u neku ruku predstavljale sastavni dio ruske balkanske politike, a Hrvati su se prvi put — pokazat će

se: i posljednji! — našli okupljeni u jednome državnopravnom okviru koji se je činio toliko čvrstim da su pripajanje Bosne i Hercegovini Monarhiji pozdravili i oni hrvatski političari koji su inače bili otvoreni i za drugačija, čak i suprotna rješenja. Čvrste dualističke stege i dalje su, doduše, onemogućivale ujedinjenje hrvatskih zemalja, koje su i nakon aneksije ostale poprištem sučeljavanja austrijsko-njemačkoga i mađarskog imperijalizma — a sve glasniji bili su i zahtjevi talijanske manjine, čije će apetite Beč prigušivati na hrvatsku i slovensku štetu — ali se je činilo kako su srpskim aspiracijama potkresana krila, pa su barem sveslavenske, južnoslavenske, jugoslavenske, hrvatsko-srpske i *srbohrvatske* kombinacije doživjele potpun poraz.

Bosna i Hercegovina je u vojničkom smislu povezana s Dalmacijom, pa se je smjelo očekivati kako će tu vojničku potrebu slijediti i prometno-gospodarska — s obzirom na geopolitičku logiku, komplementarnost gospodarstava i mogućnost da se upravo naslonom na Bosnu i Hercegovinu riješi problem siromaštva i nerazvijenosti Dalmacije — a onda bi trebalo malo mudrosti i dosta strpljenja, ali: iza tog povezivanja logično bio slijedio samo jedan korak do državnopravnog ujedinjenja. Ta je perspektiva prirodno otklanjala druge, pa je u to doba poznati hrvatski književnik Antun Gustav Matoš pisao kako nakon aneksije »hrvatska politika nema što tražiti u Jugoslaviji«.

Ipak, ma koliko ta ocjena bila jednostavna i logična, razvitak je krenuo u suprotnom smjeru. Mađari (a s njima, dakako, i Srbi te, iz pozadine, ruska politika koja je stalno težila prodoru na Sredozemlje i sanjala o dominaciji mitskim Carigradom, pa je u tu svrhu u malim, osobito pravoslavnim narodima pothranjivala slavenske i sveslavenske maštarije) žustro su se protivili povezivanju Bosne i Hercegovine s Dalmacijom dok je ova dio Cislajtanije, a da bi to protivljenje urodilo plodom, kao da je osobito nastojao austro-ugarski režim: on je iz mjeseca u mjesec, iz godine u godinu, i u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji, pa i u Bosni i Hercegovini, posezao za koracima koji su ga činili nepopularnim, ujedno krešući utjecaj i sužavajući prostor djelovanja onih snaga u hrvatskome političkom životu koje su tražile formulu za rješenje hrvatskog pitanja u sklopu Monarhije.

Zahvaljujući tomu, ideologija takozvanoga hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva — iako i dalje ograničena na tanak sloj intelektualne elite — stjecala je nove pristaše, a kod europskih protuhabsburških krugova nailazila na otvorene simpatije. Dijelom pod dojmom vatikanske *istočne politike* i uvjerenja da kato-

lička Hrvatska ima povijesnu misiju žrtvovati se utapanjem u jugoslavenstvu koje bi s jugoistoka Europe potisnulo Tursku, pa onda i pravoslavne privoljelo Svetoj Stolici, a dijelom na podlozi slično motiviranih, romantičnih preporodno-štrosmajerovskih maštarija, i brojni pripadnici Hrvatskoga katoličkog pokreta u to doba zdušno prihvaćaju jugoslavensku ideologiju, procjenjujući da će time uspješno parirati pravoslavnim, slobodnozidarskim, socijaldemokratskim i drugim sličnim napadajima i potvorama da su anacionalni i da upravo zbog toga, kao tobožnji agenti *crne internacionale*, služe tuđinskim interesima, pa da bi sada, u iznova otkrivenu i ponešto dotjeranu jugoslavenskom ruhu, mogli obraniti interese Crkve i odigrati svoju misionarsku, malne mesijansku ulogu.

Usporedno s tim naglašenim prodorom »nacionalne«, jugoslavenske misli u katoličke redove — jer su na pozornicu stupali krugovi koji su jedino jugoslavenstvo smatrali nacionalnim, dok je sve ostalo, osim donekle trpljenih internacionalističkih koncepcija, predstavljalo atrofirani partikularizam vrijedan tek prijezira — u banskoj je Hrvatskoj, u znatnoj mjeri pod dojmom činjenice da su se na monarhijskoj razini austrijski kršćanski socijali najjasnije i najotvorenije suprotstavljali mađarsko-srpskoj simbiozi u banskoj Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, tekao naizgled paradoksalan proces približavanja hrvatskih nacionalista (starčevićanaca) i druge katoličke struje, hrvatskih kršćansko-socijalnih krugova koji su već godinama nastupali u raznim organizacijskim oblicima, okupljajući se oko pojedinih časopisa, novina, a na koncu i političkih stranaka

Taj proces, koji je na koncu doveo do fuzioniranja tih grupacija — što se u dijelu katoličkih krugova smatralo kapitulacijom katoličtva pred slobodoumnim starčevićanstvom, a u nemalu dijelu starčevićanaca bilo promatrano kao klerikalizacija i slom pravaštva (s negativnim posljedicama u dijelu književnoumjetničke elite — poput kruga oko Matoša — te neminovnim posljedičnim raslojavanjem napose u omladinskim redovima), neposredno se je odražavao i na hrvatsku politiku u Bosni i Hercegovini, pa tako i na odnose između Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge. Osim sad već starog svjetonazorskoga i osobnog spora, zaoštrenog predizbornom agitacijom, početak parlamentarne borbe rodit će nove smutnje, osobito zbog pripravnosti zajedničarskih zastupnika na ograničeni kompromis sa Srbima. To se je bjelodano vidjelo već u tzv. raspravi o jezičnom pitanju. Kako bi, nakon izjalovljenja nada u ujedinjenje hrvatskih zemalja, pokazali da nisu čimbenik nestabilnosti i da su dorasli sudjelovati u vlasti, Mandić, Sunarić i družina — ljudi čiji su i poslovni interesi

sugerirali potrebu da se izbjegne konfrontacija s režimom — tada su na pitanju upotrebe i naziva službenog jezika (što nije bilo samo pitanje jezika u upravi, sudstvu ili školstvu, nego i jezika na željeznici i sličnim vojno-politički osjetljivim područjima) nagovijestili su svoje otvaranje prema ideologiji tzv. narodnog jedinstva.

Premda je već godinama bio tuzlanski gradski vijećnik, a kao predstavnik katolika sudjelovao je i u pripremama za uvođenje ustavnoga i parlamentarnog života u Bosni i Hercegovini, u tzv. ustavnoj anketi u veljači 1909., Pilar je u svibnju te godine doživio debakl na izborima za vodeći položaj u Središnjem odboru Hrvatske narodne zajednice, održanima u ozračju iznimno snažne, povremeno i mjestimice čak sablažnjive konfrontacije te organizacije s krugom oko nadbiskupa Stadlera. Dobio je zanemariv broj glasova. To ipak još nije značilo njegovu političku pasivizaciju — on je, naime, i dalje bio glavni pisac stranačkih pravnih i političkih dokumenata — ali je pokazivalo koliki hendikep predstavlja *kuferaško* podrijetlo i život u provinciji. Usprkos tomu, ni danas nisu posve jasni razlozi zbog kojih se u proljeće iduće godine, za razliku od većine ostalih osnivača Hrvatske narodne zajednice — premda jest sudjelovao na lokalnim tuzlanskim izborima — nije pojavio na saborskim izbornim listama te organizacije koja je faktično prerasla u političku stranku.

U predizbornoj je agitaciji, međutim, sudjelovao vrlo angažirano i borbeno, a od siječnja do travnja 1910., dakle, neposredno pred izbore, u *Hrvatskoj zajednici*, stranačkom listu pokrenutom u listopadu prethodne godine, osvanuo je i njegov — pseudonimom potpisan — iznimno oštar, upravo nemilosrdan polemički obračun s nadbiskupom Stadlerom, uskoro tiskan i kao brošura. Iz toga je teksta posve jasno kako je Pilar i nadalje zadržao snažan protuklerikalni i protustadlerovski naboj, pa će s nezadovoljstvom promatrati ne samo otvaranje svojih zajedničarskih drugova prema ideologiji tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva, nego i proces približavanja dviju hrvatskih stranaka koji je nametala logika parlamentarnog djelovanja, a požurivalo, s jedne strane, stvaranje svepravaške organizacije za sve hrvatske zemlje, a s druge strane i sve otvorenije nastojanje Svete Stolice da se u Bosni i Hercegovini ugasi sukob svjetovnoga i redovničkoga klera koji je u predizbornim okapanjima, u obliku sučeljavanja Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge, znao eskalirati do mjere koja je teško pogađala ugled i interese Katoličke Crkve.

Ostajući neprekidno prvakom tuzlanskoga okružnog odbora te članom, a početkom 1914. postajući i potpredsjednikom Središnjeg odbora Hrvatske narodne zajednice — što će ostati do kraja rata, budući da je tijekom rata djelovanje udruga toga tipa bilo formalno zabranjeno — Pilar je nevoljko sudjelovao i u oblikovanju programskih odnosno svjetonazorsko-ideoloških ustupaka koje je vodstvo Hrvatske narodne zajednice u novim okolnostima činilo nadbiskupu Stadleru. No, zapravo se je već tada — kako će kasnije sâm istaknuti — nezadovoljan tendencijama koje počinju prevladavati u hrvatskoj politici, ne samo u Bosni i Hercegovini, počeo uvelike povlačiti iz političkog života. Nadomjestak traži na profesionalnome planu: njegova odvjetnička pisarnica cvjeta, on se 1911. pojavljuje kao relevantan suradnik reprezentativne, u Beču tiskane dvosveščane spomenice o stotoj obljetnici donošenja Austrijskoga općega građanskog zakonika, a 1912. mu je za svega jedan glas — po svemu sudeći, zbog Sunarićeve manipulacije — izmaknulo predsjedništvo sarajevske Odvjetničke komore.

Ipak, ako je tadašnja hrvatska politika tim njegovim privremenim uzmakom nešto izgubila na razini dnevnopolitičkog nadmetanja, iz kasnije, a osobito iz današnje perspektive, bez ikakva se krzmanja može kazati da je ta politika neusporedivo više dobila na ideološkome planu, a da je Pilarov naizgled nepolitički angažman — naizgled nepolitički, jer: sve što je Pilar poduzimao, bilo je poduzeto iz političkih pobuda i s političkom svrhom! — idućih godina rodio obilnim plodovima i na nepolitičkome polju, bivajući osobito plodonosan za hrvatsku znanost raznih struka, od geopolitičke i politološke, preko pravne i psihologijske do antropološke i sociološke.

Pitanje je, je li on doista već 1911., kao što će kasnije tvrditi, napisao glavninu svoga *Političkog zemljopisa hrvatskih zemalja*, koji se je s podnaslovom *Geopolitička studija* pojavio u »Komisijonalnoj nakladi 'Hrvatske Knjižare' u Sarajevu« 1918. (a u dijelovima je te godine bio objavljen i u periodici), ali je sasvim jasno kako je u to doba — i prije balkanskih ratova koji su silno pogodovali rastu *srbohrvatskog* i jugoslavenskog raspoloženja u dijelu mladeži i inteligencije u hrvatskim zemljama, pritisnutima komesarijatom u banskoj Hrvatskoj i režimima u Dalmaciji i u Bosni i Hercegovini što su brutalno potkresivali i najnevinije hrvatske želje — bio posve načistu s geopolitičkim slabostima hrvatskoga položaja i opasnostima koje mu prijete osobito s Apenina i iz Srbije kao eksponenta ruske politike.

S razlogom smatrajući da je dualizam ključna prepreka ostvarenju hrvatskih ciljeva (jer on sâm po sebi antagonizira Hrvate s Austrijom u Cislajtaniji, a s Mađarskom u Translajtaniji, pretvarajući tako hrvatske zemlje u sredstvo kojim vladajuće strukture Monarhije podmiruju i svoje i tuđe interese), Pilar je, svega nekoliko mjeseci nakon početka svjetskog rata, posredovanjem svoga dojučerašnjega ljutog protivnika nadbiskupa Stadlera i zagrebačkog nadbiskupa Antuna Bauera, uzaludno pokušao potaknuti papu Benedikta XV. da se zauzme protiv talijanskog ulaska u rat, svjestan da bi u perspektivi taj nepouzdani saveznik Austro-Ugarske mogao lako na štetu Hrvata postići dogovor s raznim neprijateljima Monarhije, ne samo vanjskima, nego i unutarnjima, kao što su Mađari i srpska manjina u hrvatskim zemljama.

A svoju je borbu nastavio i prije nego što se je suočio s neuspjehom toga svog pokušaja odnosno s — talijanskim ulaskom u rat na Antantinoj strani. Uvjeren, s pravom, da dobar dio njegovih sunarodnjaka ne uočava geopolitičke silnice koje prijete Hrvatima, i zbog kojih je opstanak Austro-Ugarske u njihovu životnom interesu — jer bi, prema njegovu mišljenju, njezin raspad u postojećim okolnostima bio *finis Croatorum*, a ne samo *finis Croatiae* — on o tom problemu potanje piše u raspravi *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, koja je u prvome, cenzurom osakaćenu izdanju, izišla u proljeće 1915.; drugo, cjelovito i neznatno izmijenjeno izdanje pojavit će se dvije godine kasnije.

U toj knjizi Pilar, ispod optimistično intonirane kore, zapravo tamnim bojama slika prijetnje što su se nadvile nad njegov narod, i mjestimice gotovo proročanski nagovješćuje poratni europski i svjetski razvitak. Objavljena pod pseudonimom »Dr. Juričić« na hrvatskom jeziku i za hrvatskog čitatelja, ta je rasprava htjela biti hrvatski politički katekizam u ratno doba; ujedno je bila prolegomena glavnomu, životnom njegovom djelu, opširnoj studiji koja će se sredinom ožujka 1918. u Beču pojaviti pod naslovom *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems.*

Sačuvani i pred kraj 20. stoljeća pronađeni rukopis i strojni prijepis pokazuju nam da je pseudonim autora, tobože zabrinutoga austrijskog državljanina, »Dr. L. von Südlanda« (*Dr. L. od Južnih zemalja*) prvotno glasio »Dr. Schwarzgelb« (*Dr. Crnožuti*), a time je zauvijek otklonjena i donekle začudna dvojba o autorstvu *Južnoslavenskog pitanja*. Začudna zbog toga što se je već od travnja 1918. u tisku spominjalo Pilara kao njegova autora, a u idućim je mjesecima on

sâm u nekim pismima, upućenima čak i osobama koje su sudjelovale u hrvatskome javnom, i političkom, životu, spomenuo kako radi na drugome izdanju toga svoga djela, u koje bi uvrstio neke manje preinake. Nije, dakle, bilo stvarne podloge za glasine i legende, da je pravi autor knjige njegov punac Adalbert pl. Shek, ili da pisca valja tražiti u austrijskim vojno-političkim krugovima. No, te legende su se tvrdokorno odupirale činjenicama, zacijelo zbog intrigantnih izlaganja i uzbudljivih zaključaka koje je to voluminozno djelo ponudilo austrijskoj i uopće europskoj javnosti.

Ipak, premda su nam neke pojedinosti o njegovu izlasku danas poznate, mnoge su i dalje zagonetne. *Južnoslavensko pitanje* je osvanulo vjerojatno u nakladi od svega 1.500 primjeraka i u samo jednome, uvezanu obliku; drugi, brošurani, zasad nitko nije vidio, premda se je i o njemu govorilo, pa i pisalo (i oglašavalo ga se) u strukovnim, knjižarskim publikacijama. Nakladnička kuća Manz bila je od onih malobrojnih koje su se smjele kititi naslovom carske i kraljevske dvorske naklade i knjižare, i već prije rata objavila je više naslova koji su se bavili problemima na jugoistoku Monarhije, a premda i danas postoji usred Beča, nije pronađen ugovor s autorom niti koja druga dokumentacija koja bi — oslanjajući se na nemali broj tiskarskih pogrješaka, osobito kod hrvatskih imena i toponima — potvrdila pretpostavku da je knjiga tiskana na brzu ruku, tako da autor nije mogao provesti ni korekturu, a prostor za neke, zasad nedokazive spekulacije otvara činjenica da se među razmjerno brojne prikaze što su uskoro osvanuli u hrvatskome i uopće austro-ugarskome tisku, kao naglašeno pozitivne može ubrojiti one koji su objavljeni u listovima što su bili bliski vojnim krugovima, njemačkim nacionalima i kršćanskim socijalima, pa su već prije rata pokazivali nesklonost mađarskom nacionalizmu, a sklonost određenim oblicima preuređenja države s ciljem njezine stabilizacije i jačanja.

To je, uostalom, bila ona vatra uz koju je Pilar — formalno još uvijek potpredsjednik organizacije koju je suutemeljio 1906., ali poodavno faktično odvojen od zajedničarske strukture, sa snažnom potporom svoga davnog protivnika, nadbiskupa Stadlera i znatnim, premda ne potpunim razumijevanjem i pomoći zemaljskoga poglavara Stjepana Sarkotića — htio pristaviti hrvatski lončić: svjestan da Hrvati ne mogu austrijskim Nijemcima i Mađarima sami nametnuti rješenje južnoslavenskog pitanja u hrvatskome smislu, tj. ujedinjenje hrvatskih zemalja i državnopravno fundiranje buduće hrvatske jedinice, Pilar je svoje i hrvatske planove i kombinacije tim austrijsko-njemačkim protudualističkim krugovi-

ma htio lukavo predstaviti kao njihov interes odnosno kao interes Monarhije kao cjeline (*Gesamtmonarchie*), pa i kao interes Europe.

To je prava svrha te njegove studije. Ponekad, sve do najnovijeg doba, nazivano i »najboljom političkom povijesti hrvatskog naroda«, Pilarovo *Južnoslavensko pitanje* sintetski je prikaz političke i vjersko-kulturne povijesti Hrvata, ali i drugih naroda koji izravno sudjeluju u rješenju tog problema — u prvom redu srpskoga — s posebnom raščlambom geopolitičkih, vjerskih, sociološko-antropoloških i etnopsiholoških čimbenika koji, prema autorovu mišljenju, kao izraz nepomirljivog sukoba europskog Zapada i Istoka (Bizanta), presudno oblikuju hrvatsko-srpski prijepor, uvjetuju srpski odnosno rusko-srpski imperijalizam i jugoslavenstvo pod kojim se on u novije vrijeme pojavljuje, te determiniraju budući razvitak na jugoistoku Monarhije.

No, knjiga nije pisana kao historiografski priručnik: samo naizgled vješta kompilacija ocjena i zaključaka drugih autora — pa i onih s kojima Pilar nije dijelio političke i svjetonazorske poglede — Pilarova je studija u prvom redu zapravo temeljito i argumentirano obrazloženje jednoga jasno definiranog programa unutarnje državno-pravne, upravno-političke i socijalno-psihološke reforme Austro-Ugarske, programa koji se nalazi u devetom poglavlju *Južnoslavenskog pitanja*, i koji će u idućim mjesecima u raznim Pilarovim akcijama trpjeti neznatne promjene odnosno prilagodbe vojno-političkom razvitku.

Premda su crte bojišnica naizgled sugerirale drugačije, taj razvitak je bivao sve dramatičniji: i na javnoj i na nejavnoj razini množili su se sve organiziraniji zagovornici razbijanja Austro-Ugarske. A jedva mjesec i pol nakon što je Pilar — desetak dana poslije američkog ulaska u rat — završio rukopis toga svoga životnog djela, zbio se je događaj čije će posljedice bitno determinirati njegove političke koncepcije, pa čak i odrediti njegov život. U sklopu oživljavanja parlamentarnog života nakon stupanja na prijestolje novoga vladara, cara i kralja Karla I. (IV.), neposredno uoči XXII. zasjedanja Carevinskoga vijeća, na poticaj vodstva tamošnjega kluba Sveslovenske pučke stranke, u Beču je, naime, 29. svibnja 1917. osnovan Južnoslavenski klub.

Na njegovo je čelo izabran slovenski katolički svećenik Anton Korošec, a istoga je dana priređena »državnopravna« izjava toga kluba, koja će — usporedno s deklaracijama Češkoga te Poljskoga odnosno Ukrajinskoga kluba — u Carevinskome vijeću biti predstavljena sutradan te će u povijest ući pod nazivom

Svibanjska (Majska) odnosno Južnoslavenska (nekad i: Jugoslavenska) deklaracija.

Poput frankovaca u banskoj Hrvatskoj, Pilar je u Bosni i Hercegovini bio među prvima koji su shvatili da Deklaracija, čiji je tekst bio sročen tako da zadovolji sve i da ne zadovolji nikoga, otvara mogućnost različitog tumačenja: ona je govorila tek o ujedinjenju svih južnoslavenskih zemalja »u monarhiji« pod habsburškim žezlom, ali je istodobno stipulirala načelo da su Slovenci, Hrvati i Srbi pripadnici »jednog te istog naroda«.

Zahvaljujući toj formulaciji, sročenoj po uzoru na klasični *ibis redibis*, ona je za jedne bila inačica trijalističkih koncepcija; drugi su, pak, u njoj vidjeli polugu za stvaranje jugoslavenske države. Dalekovidnijima su se očito pokazali potonji, navlastito kad se ima na umu pokret koji je Deklaracija potaknula: on je bio jugoslavenski i onda kad ga se je htjelo prikazati tek reformističkim trijalizmom.

Prepoznavši ga kao smrtnu prijetnju vlastitim koncepcijama i ocjenjujući da vojno-političke okolnosti više ne dopuštaju oklijevanje, Pilar od ljeta 1917. intenzivira svoju političku djelatnost.

On agitira među pristašama, jednom kao visoki dužnosnik Hrvatske narodne zajednice, drugi put kao bliski suradnik nadbiskupa Stadlera, treći put kao predstavnik frankovačkih pravaša u Bosni i Hercegovini (jer: za nj su stranačke afilijacije i naljepnice tek instrumenti i tehnička pomagala u političkoj borbi, nikad sveta krava, još manje cilj sâm po sebi); on piše spomenice — pa i one koje iz taktičkih razloga nisu potpisane njegovim imenom — želeći i samoga vladara uvjeriti u presudnu važnost južnoslavenskog pitanja i potrebu da ono bude riješeno ujedinjenjem i jačanjem hrvatskih zemalja makar u *subdualističkome* obliku (kao svojevrsni prikriveni trijalizam, jer je svjestan da bi ponovno zauzimanje za trijalističko rješenje i sada naišlo na gluhe uši); on potiče i nadbiskupa Stadlera na protudeklaracijsku aktivnost, pa ujesen sastavlja i javnu Izjavu protiv Svibanjske deklaracije — poznatu kao Stadlerova izjava — te malo potom preuzima i faktično uređivanje lista u kojem je ona 20. studenoga 1917. objavljena, nadbiskupova *Hrvatskog dnevnika*, dajući njegovu pisanju naglašeno protujugoslavenski ton.

Mjeseci koji slijede, mjeseci su ogorčene borbe u izmijenjenim, novim okolnostima, premda je ona i dalje borba Davida i Golijata: dok izbjeglički Jugoslavenski odbor — skupina političara bez ikakva legitimiteta, ali s potporom, pa i

financijskom, zemalja Antante i Kraljevine Srbije — već godinama iz Rima, Londona i Pariza zahtijeva razbijanje Austro-Ugarske i okupljanje južnoslavenskih zemalja oko Kraljevine Srbije čak i po cijenu teritorijalnih ustupaka Italiji, u Monarhiji je dualistički ustroj i dalje vrhovni zakon i glavna politička dogma, a iz bečke i budimpeštanske perspektive hrvatsko pitanje ostaje trećerazredan, marginalni problem; Mađari za sebe žele ne samo bansku Hrvatsku i Rijeku, nego i Dalmaciju i Jadran (pa računaju da će tako — po potrebi koketirajući i s Talijanima — u konačnici dobiti i Bosnu i Hercegovinu, što nailazi i na muslimanske, manjim dijelom i na srpske simpatije); austrijski se, pak, Nijemci protive mađarskoj penetraciji, ali hrvatske zahtjeve za ujedinjenjem hrvatskih zemalja ne smatraju puno manjom prijetnjom (jer drže kako bi on u perspektivi odsjekao Austriju od Trsta i Istre, dakle — oduzeo njoj i cijeloj Cislajtaniji pristup Jadranu, pa time i položaj i potencijal velesile).

Dok Hrvatima gori pod petama, u Beču i u Budimpešti se glava nojevski zabija u pijesak i nikomu se ne žuri: svima se čini da Središnje sile na bojištima i dalje stoje dobro, tim više što je pritisak na Istoku popustio uslijed Listopadske revolucije i izlaska Rusije iz rata, koji je formaliziran Brestlitovskim mirom početkom ožujka 1918. godine. Frankovci u banskoj Hrvatskoj i Pilar sa svojim pristašama u Bosni i Hercegovini među rijetkima su koji shvaćaju da je Monarhija prije na rubu ponora, nego na pragu pobjede. I upravo u tim okolnostima Pilarovo *Južnoslavensko pitanje* ide u tisak.

Oslanjajući se na tobožnji prijedlog »jednoga njemu poznatoga privatnog učenjaka« — a zapravo na jednu svoju spomenicu iz ožujka 1916.! — u kojem je razrađen preustroj Monarhije stvaranjem »jedinstvenoga zajedničkog područja kraljevine Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Herceg-Bosne« pri čemu »novo jedinstveno područje može stajati samo pod političkim vodstvom Hrvata i po svom sadržaju ne može biti ništa drugo nego hrvatska država«, tobožnji zabrinuti austrijski državljanin L. von Südland — nakon što je opširno izložio povijesne, geopolitičke, religijske, etnopsihološke i gospodarsko-kulturne razloge za takvo svoje stanovište — u devetom poglavlju knjige nudi taj prijedlog kao »rješenje hrvatskog pitanja« u neznatno izmijenjenu obliku, prilagođenu vojno-političkim promjenama u Europi.

Odjeci *Južnoslavenskog pitanja* u tisku bili su neočekivano brojni. Već početkom travnja 1918. osvrti na Südlandovu knjigu osvanuli su u *Slovencu*, središnjem glasilu Sveslovenske pučke stranke, ali i u liberalnome ljubljanskom

Slovenskom narodu koji je odlučno ustvrdio da je pravi autor knjige Adalbert Shek. Knjizi će se ti slovenski listovi vraćati i kasnije, uvijek kritično i uvijek s omalovažavanjem, tvrdeći kako bi ona imala biti znanstvenim obrazloženjem takozvanoga Pilar-Stadlerova plana reforme Monarhije iza kojega da ne stoji zapravo nijedan Hrvat, osim uskoga kruga tih velikohrvatskih zasukanaca koji — nasuprot istinskim potrebama ujedinjenja troimenoga jugoslavenskog naroda — zapravo zastupaju unionističke, u biti ugarske ciljeve.

Tu ocjenu će u idućim mjesecima reciklirati i varirati i brojni drugi ocjenjivači i projugoslavenski raspoloženi listovi, pokazujući time spremnost da tim i takvim svojim otrovnim diskvalifikacijama ovjekovječe svoje zapanjujuće neshvaćanje Pilarove (pa i Stadlerove, dakako i Sarkotićeve) nacionalno-političke pozicije. Jer, ako je itko dubinski shvaćao strategiju mađarskog imperijalizma, i ako je itko uporno i dosljedno upozoravao na pogubne posljedice koje za Hrvate — pa i za cijelu Monarhiju — ima mađarsko bezuvjetno ustrajanje na dualizmu kao jamstvu ugarske ravnopravnosti u Monarhiji i istodobno Arhimedovoj poluzi mađarske penetracije u hrvatske zemlje, onda su to bila njih trojica, a prije svih i iznad svih upravo Ivo Pilar, koji je to svoje uvjerenje izrazio uostalom i u *Južnoslavenskom pitanju.*

Puno jasnije i puno točnije su njegove poglede uočavali austrijsko-njemački krugovi kojima je mađarski nacionalizam bio trn u oku, i koji su tražili saveznike da bi potkopali njegovu institucionalnu utvrdu, snažno stipuliranu u dualističkom ustroju iz 1867. godine. Zato će već u travnju o Südlandovu djelu povoljno pisati bečki *Danzer's Armee Zeitung*, jednako kao i *Armeeblatt*, kojima je bilo jasno da je autorovo izbjegavanje otvorene konfrontacije s dualizmom izraz pukog pragmatizma, a da zagonetni pisac ovoga velebnog djela zapravo zagovara velikohrvatsko rješenje u okviru Monarhije. Vrlo slično će knjigu domalo ocjenjivati i utjecajni bečki kršćansko-socijalni dnevnik *Reichspost* — jer su, kao što je spomenuto, kršćanski socijali i njemački nacionali u Hrvatima vidjeli saveznike u borbi protiv mađarskih aspiracija — a pred kraj travnja 1918. u svom će dnevniku i Herman Bahr — u to doba na sve strane slavljen kao jedan od ključnih ideologa moderne — opisati svoju fascinaciju Südlandovim *Južnoslavenskim pitanjem.*

U tim fragmentima svog dnevnika, objavljenima sredinom svibnja 1918. u *Neues Wiener Journalu*, Bahr je naime, prisjećajući se jedne zgode s dubrovačkog Straduna otprije desetak godina, kad su mjesni mladići oštro (»Kroat! Nix

Serb!«) otpovrgli pohvalu koju im je uputio kao tobožnjim Srbima, ovdje pisao: »I ovoj se knjizi glava žari od bijesa i prijeti pesnicom: Hrvat, ne Srbin! Ali to je jedna neobično mudra glava, učena i oštrovidna, glava koja dobro poznaje stvar kojom se bavi, iako je možda poznaje iz prevelike blizine, previše jasno a ipak usko, tako da se čovjek u prvi mah mora suglasiti sa svakom njezinom rečenicom, a onda se ipak osjeća odbijen svim njezinim zaključcima. Tako dugo sam čitao tu knjigu u duševnoj napetosti, s toliko osjećaja dobitka, ali opet s tolikom zlovoljom, čak s jednim trajnim unutarnjim otporom. Nije mi poznato da ima bolja povijest južnih Slavena na njemačkom jeziku, a pritom njezin pisac nikad ne tapka na mjestu nego uvijek prodire do same srži sila pokretnica, do jezgre zbivanja, do korijena...«

Inače poznat po simpatijama za naprednjačke i jugoslavenske tendencije u hrvatskome društvu, pa i sâm, kao što smo vidjeli, uvjeren da su Hrvati tek pleme ili beznačajan odvjetak srpskoga naroda što besmisleno ustraje na vlastitu identitetu, Bahr je Südlandovu tendenciju vidio neusporedivo jasnije od Pilarovih klevetnika, jugoslavenskih zagriženika: on je izvrsno shvatio da nepoznati pisac ove dragocjene knjige nije jedan iz plejade trijalista, kao što bi se moglo pomisliti na početku, jer se, primjećuje Bahr, on očito pribojava da bi to trijalističko rješenje u današnjim okolnostima išlo naruku Srbima; nasuprot tomu, on je za Veliku Hrvatsku, on je za stvaranje jedinice koja bi okupila ujedinjenu Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju te Bosnu i Hercegovina, a onda bi se kondominijem Austrije i Ugarske zaštitila pred svim prijetnjama.

U tim su se okvirima kretale ocjene idućih mjeseci, pa i godina i desetljeća: i knjigu kao cjelinu, i prijedlog za preuređenje Monarhije koji je sadržan u njoj kao njezin krajnji smisao, odmah su iz jugoslavenskih rovova napali oni kojima autorstvo nije bilo nepoznato ili su ga manje-više ispravno naslućivali, kao i oni koji nisu znali tko se zapravo krije iza pseudonima »Südland«.

Oni koji su na sva usta hvalili svaki nagovještaj pripravnosti na političko, gospodarsko i kulturno podređivanje Srbiji, ili su veličali spremnost Jugoslavenskog odbora da se i teritorijalnim ustupcima Italiji plati cijena za stvaranje Jugoslavije, Pilara su odmah i odreda stigmatizirali zbog njegove načelne pripravnosti da — imajući na umu krutu, nemilosrdnu stvarnost — cijenu stvaranja hrvatske države u austro-ugarskom okviru plati šutnjom o slovenskim zemljama, ali i nezahtijevanjem Istre (premda je on bio itekako svjestan njezine hrvatske etnografske većine!), te pristankom na mađarsko državnopravno inkorporiranje

Rijeke (koja je od 1868. ionako pod mađarskom upravom) i mûkom o Međimurju (o čijemu hrvatstvu on također nije ni trenutka dvojio).

Formula te hajke bila je jednostavna, a ponavljat će se i kasnije, ne samo u Pilarovu slučaju. Hrvatska država moguća je samo kao izdaja i zločin: dok žrtvu na jugoslavenskom oltaru (i iz razloga takozvane realne politike!) treba slaviti kao izraz političke mudrosti i rodoljubne svijesti, žrtva za Hrvatsku uvijek je, u svakom slučaju, i onda kad uzima u obzir realne činjenice, jednaka — izdaji!

Pilara, međutim, nisu obeshrabrile ni klevete i prijetnje njegovih hrvatskih (i jugoslavenskih, i srpskih) suvremenika, niti zid šutnje kojim su vladajući bečki krugovi opasali svoje sljepilo: i u nastavku 1918. on razvija nove zamisli i nove prijedloge, ponadavši se u jednom trenutku da bi aktualiziranje poljskog pitanja moglo otvoriti prostor za pristanak vladajućih krugova na *kvadralističko* preuređenje Monarhije, čime bi se dualistička ravnoteža — ta neslomljiva brana ostvarenju hrvatskih težnji — očuvala tako da svaka od njezinih polovica dobije autonoman subdualistički element: austrijska poljski, a ugarska hrvatski.

Povijesna, vjersko-kulturna, geopolitička, sociološka, psihološka i ideološka podloga svih tih njegovih planova i kombinacija sadržana je u *Južnoslavenskom pitanju*, knjizi rasprodanoj u vrlo kratku roku, pa je njezin autor već u srpnju 1918. najavio drugo, nešto izmijenjeno izdanje. Nije do njega došlo, a do danas nema potvrde za raširenu legendu — premda već nastanak te legende, kakve nema ni uz jednu drugu knjigu objavljenu tih godina, govori dovoljno sâm za sebe! — da je srpska kraljevska vlada odmah spoznala koja joj opasnost prijeti od toga djela, pa je pokupovala i uništila sve primjerke do kojih je mogla doći. Tako je *Južnoslavensko pitanje* — čijega se je primjerka, kako pokazuje digitalizirana verzija knjige dostupna na međumrežju, najkasnije 1919., dakle, u vrijeme Pariške mirovne konferencije, dokopao i američki State Department — ubrzo postalo doista knjižarska rijetkost.

Ujedno je to djelo zauvijek obilježilo svog autora, koji će u svoje vrijeme, a ponegdje i do danas, biti označen ne samo kao jedan od ključnih protivnika velikosrpskih odnosno jugoslavenskih koncepcija — što doista jest bio — nego i kao fanatični mrzitelj pravoslavlja te tobožnji apologet germanske dominacije, što on — kao protivnik bizantskog duha i njegove svetosavske inačice, ali i trajni baštinik snažnog osjećaja slavenske srodnosti i solidarnosti — doista nije bio. I, da ne stane na tome, riznica optužaba na njegov račun u novije će doba biti obogaćena inkriminacijom koja je nakon Drugoga svjetskog rata desetljećima

prepoznata kao najpogodniji instrument za društveno izopćenje nepoćudnih: neki pisci, u Hrvatskoj i izvan nje — reklo bi da im je svima zajednička tek nesklonost hrvatskoj državnoj neovisnosti i nespremnost da savjesno pročitaju ono što žele kritizirati — Pilara su, naime, opisali kao rasista, malne kao hrvatskog promicatelja nacional-socijalizma.

Nije, dakle, bilo dovoljno to što su potkraj 1918. njegove političke zamisli doživjele slom (pa su, pozivom na načelo narodnosti, slijedom kojega je Monarhija kao višenacionalna tvorba proglašena neprirodnom i neodrživom, stvorene dvije višenacionalne države, Čehoslovačka i Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, koje će obje tijekom cijele svoje povijesti biti čimbenikom europske nestabilnosti!). Nije bilo dovoljno ni to što je Pilar 1920. morao u strahu, možda i pretjeranom, napustiti odvjetničku pisarnicu i kuću u Tuzli kako bi se s obitelji sklonio u sigurnijemu rodnom Zagrebu; nije bilo dovoljno što je 1921. izveden pred sud kao optuženik i osuđen u dotad najvećemu političkom procesu u Hrvatskoj, onom protiv Šufflaya i drugova; morao je on — protivnik nasilja, revolucije i totalitarizma (kako crvenoga, tako i crnoga i smeđega), a pristaša evolucije i demokracije; pisac jedne apologije individualizma (*Borba za vrijednost svoga »ja«*, Zagreb, 1922.), dugogodišnji predsjednik Sociološkog društva, prvak niza građanskih udruga i simpatizer Francuske i Velike Britanije — biti isključen iz povijesti hrvatske političke misli, na koncu i iz kolektivne memorije hrvatskog naroda.

Zato je široj javnosti ostalo nepoznato i to, da je Pilar sudjelovao i u poratnome hrvatskom političkom životu, na pozicijama sličnima onima koje je zastupao prije rata i u njemu, najprije kao pristaša Hrvatske zajednice, potom kao zagovornik Hrvatske seljačke stranke, a kasnije, u doba šestosiječanjske diktature — nekoliko godina prije nego što je, šest-sedam mjeseci prije svoje i dalje nerazjašnjene smrti, u Berlinu 1933., pod pseudonimom *Florian Lichtträger*, objavio posljednju svoju knjigu, *Immer wieder Serbien: Jugoslawiens Schicksalsstunde* (*Uvijek iznova Srbija: Sudbonosni trenutak Jugoslavije*) — razmatrao je, kao u starim, austro-ugarskim vremenima, i mogućnost zasnivanja posve nove hrvatske političke stranke, one koja bi u novim, izvanrednim okolnostima evolutivnim putem dovela do stvaranja hrvatske države.

Ipak, kao glavno oružje protiv njega i tada i kasnije upotrijebljeno je ono što je bilo i glavni razlog tog ostracizma: njegovo *Južnoslavensko pitanje*, knjiga o čijem je novom izdanju maštao i sredinom 1920-ih (nakon čega je, iz za-

sad i dalje nejasnih razloga, autorska prava prenio na austrijskoga pravnika i publicista, profesora na Pravnome fakultetu u Grazu, Fritza von Byloffa), i koja će se u hrvatskome prijevodu prvi put pojaviti deset godina iza njegove smrti, 1943., u Zagrebu, u prijevodu Fedora Puceka i u nakladi Matice hrvatske.

Problematičnim se je pokazalo vrijeme njezina izlaženja — doba Nezavisne Države Hrvatske — a problematičnim se je pokazao i prijevod na koji će se listom oslanjati današnji Pilarovi kritičari i klevetnici, nespremni posegnuti za izvornim izdanjem knjige.

Kao pristaša Trumbićeve Hrvatske federalističke seljačke stranke, Pucek je, naime, Pilarovu knjigu počeo prevoditi još pred kraj 1920-ih godina, pa su 1928. u *Hrvatskoj mladici*, glasilu federalističke mladeži, u devet nastavaka izišla njezina prva dva dijela odnosno sedamdesetak stranica bečkoga prvotiska. Je li taj prijevod nastao u suradnji s autorom, kao što se čini logičnim i kao što sugerira i sâm prevoditelj, danas ne znamo sa sigurnošću; no znademo da su u nj unesene određene terminološke, pa i manje sadržajne preinake u odnosu na izvorno izdanje, a znademo i to da taj prijevod iz 1928. ne odgovara prijevodu tih dvaju poglavlja u knjizi objavljenoj 1943. godine.

Bilo bi, dakle, najlakše zaključiti kako je sve to plod nasilne intervencije ustaškog režima, poduzete s nakanom da se ugodi njemačkom savezniku — kao što su desetljećima tvrdili oni koji su brzopleto ponavljanje tuđih površnosti pretpostavljali jednostavnoj usporedbi — kad protiv toga ne bi uvjerljivo govorila druga činjenica, ona da se je koji mjesec kasnije, usred Zagreba, u toj istoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, i također u Matičinoj nakladi, pojavio njemački drugotisak koji je, dakako, argusovskim očima njemačkih nacional-socijalista bio puno pristupačniji od hrvatskoga prijevoda, i koji u cijelosti, bez ikakvih intervencija poštuje izdanje iz 1918., dodajući mu tek nekoliko jasno naznačenih, podrubnih priređivačevih napomena.

Ako i nije dirala u tekst i sadržaj njegovih djela, tadašnja je ustaška Hrvatska, dakako, to najvažnije od svih njih — pa i samoga Pilara kao autora, o čijoj se nasilnoj smrti od velikosrpske ruke u službenome ustaškom tumačenju povijesti nije ni dvojilo — nastojala propagandno koristiti: namjesto Budakovih kritika upućenih 1933./34. nepoznatom, iza pseudonima skrivenom autoru koji je u *Immer wieder Serbien* zagovarao evolucionistički model rješenja hrvatskog pitanja (pritom ne pokazujući osobite simpatije prema ustaštvu), sad ga se, u mladoj državi, citira i veliča, a Pavelić njegovoj udovici dodjeljuje počasnu mirovi-

nu; nasuprot Pilarovim sinovima koji su u političkom smislu krenuli suprotno od svog oca — prvijenac Vladimir stradao je nesretnim slučajem još 1928., a drugi sin, Branko, u ožujku 1943. pristupio je jugoslavenskomu partizanskom pokretu te je u lipnju iduće godine stradao od četničkog noža — sada se u ustaškim redovima rađa zamisao da se Pilarovim imenom nazove biblioteka u kojoj će se objavljivati knjige na stranim jezicima što će svijet obavještavati o Hrvatskoj, a u lipnju 1944., kao obvezno štivo za ideološko-politički odgoj srednjoškolske mladeži, Ministarstvo narodne prosvjete Nezavisne Države Hrvatske propisuje tri knjige: *Izabrane spise* dr. Ante Starčevića koje je priredio Blaž Jurišić, Pavelićeve *Strahote zabluda* i — Pilarovo *Južnoslavensko pitanje*.

I bez te *počasti* koja se je u ustaškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj mogla ubrajati u ponajveće, *Južnoslavensko pitanje* bi — s obzirom na svoju protujugoslavensku notu — nakon obnove Jugoslavije zacijelo doživjelo sudbinu sličnu onoj koja ga je čekala: brojna su svjedočanstva o progonu Pilarova životnoga djela u toj državi u kojoj formalno nije postojao *index librorum prohibitorum*, ali su se knjige i časopisi naveliko zabranjivali, pa i spaljivali, a zbog njih se išlo i na dugogodišnju tamnicu. No, zato su obnova hrvatske države početkom 1990-ih i velikosrpska agresija na nju, ponovno probudili interes za »Südlanda« i njegovu knjigu: mnogim je strancima ona i nakon tričetvrt stoljeća bila najbolji putokaz za pronicanje u dubinske razloge novih krvoprolića; mnogim, pak, Hrvatima najpouzdaniji priručnik za raščlambu i ocjenu vlastite nacionalne politike.

Zato je Ivo Pilar napokon dobio zaslužena i primjerena priznanja, a pojavljivanje njegova životnoga djela u ovome novom prijevodu, popraćenom mnogim uredničkim napomenama, za ovaj, njegov narod, nesumnjivo je kulturni i politički događaj prvoga reda. On nam pokazuje što taj narod i danas osjeća kao svoju potrebu, i ujedno svjedoči, koliko je prikraćen bio time što mu je Pilarova misao bila uskraćena u nekima od najsudbonosnijih trenutaka njegove novije povijesti.

Tomislav JONJIĆ

Imensko kazalo

A–Z v. Crljen, M.

Ackermann, Michael — VIII

Adelung, Friedrich von (1768.–1843.), rusko-njemački lingvist i povjesničar — 269, 587

Aehrenfeld, Karl August Mosig von (1820.–1898.), njemački pravnik — 271

Aehrenthal, Alois Lexa von (1854.–1912.), austrougarski ministar vanjskih poslova (1906.–1912.) — 377-379, 492

Aguilers / Agiles, Raimundus de (druga pol. 11. – prva pol. 12. st.), francuski kroničar — 31

Aksakov, Konstantin Sergejevič (1817.–1860.), ruski publicist i jezikoslovac — 222

Alaupović, Tugomir (1870.–1958.), hrvatski književnik — 607

Albert I. Austrijski (1255.–1308.), rimsko-njemački kralj (1298.–1208.) te vojvoda Austrije i Štajerske (1282.–1308.) — 35

Albert / Albercht II. Habsburški (1397.–1439.), ugarsko-hrvatski kralj (1437.–1439.), kralj češke (1438.–1439.) te kao Albrecht II. njemački kralj (1438.–11439.) i kao Albrecht V. austrijski nadvojvoda (1404.–1439.) — 38

Aleksandar Karađorđević (1806.–1885.), knez Srbije (1842.–1858.) — 108

Aleksandar I. Karađorđević (1888.–1934.), regent Kraljevine Srbije (1914.–1918.), regent i kralj Kraljevine Srba, Hrvata i Sovenaca / Jugoslavije (1918.–1934.) — 84

Aleksandar III. Veliki / Makedonski (356.–323. pr. Kr.), makedonski vladar (336.–323. pr. Kr.) — 183

Alexander Joseph von Battenberg (1857.–1893.), knez Bugarske (1879.–1886.) — 407

Aleksandra Pavlovna od Rusije (1783.–1801.), velika vojvotkinja — 103

Aleksej III. Angel (1153.–1211.), bizantski car (1195.–1203.) — 83

Alogobotur († 926.), bugarski vojskovođa — 121

Altoman — 88, 153, 169

Amico I. (II.) Giovinazzo grof (1063.–1090.), normanski vojskovođa — 30

Amurat v. Murat III. Kan

Ana Terter († poslije 1304.), srpska kraljica (1284.–1299.) — 84

Anaszor — 309

Andraši, Julije v. Andrássy de Csíkszentkirály et Krasznahorka, G.

Andrássy de Csíkszentkirály et Krasznahorka, Gyula (1823.–1890.), predsjednik ugarske vlade (1867.–1871.), austrougarski ministar vanjskih poslova (1871.–1879.) — 289, 394, 395

Andrić, Nikola (1867.–1942.), hrvatski književnik, književni povjesničar i filolog — 463

Andrija sv. (svršetak I. st. pr. Kr. – sredina I. st. poslije Kr.), apostol — 278

Andrija II. (1177.–1235.), ugarsko-hrvatski kralj (1205.–1235.) — 35, 78, 79

Andrija III. Mlečanin (1265.–1301.), hrvatsko-ugarski kralj (1290.–1301.) — 35, 36

Andronik II. (o. 1259.–1332.), bizantski car (1282.–1328.) — 84, 86

Angeli — 153, 154

Angelis — 88

Ankwicz von Kleehoven, Johann — 229

Antonije I. Sokolović (o. 1530.–1575.), arhiepiskop pećki i patrijarh srpski (1571.–1575.) — 247

Anžuvinci / Anjou, europska vladarska obitelj — 35-40, 42, 82, 133, 385

Aosta vojvoda od, Emanuele Filiberto Vittorio Eugenio Alberto Genova Giuseppe Maria di Savoia (1869.–1931.), talijanski general — 521

Archenholz, Johann Wilhelm von (1741.–1812.), pruski povjesničar i publicist — 353

Arkadije / Flavije Arkadije August (377.–408.), bizantski car (395.–408.) — 26

Arpadovići, ugarska vladarska obitelj — 32-36, 42, 82, 384

Arsenije III. Crnojević (1633.–1706.), pećki patrijarh (1674.–1690.), grčkoistočni (pravoslavni) mitropolit i patrijarh u Habsburškoj Monarhiji (1690.–1706.). — 94, 97, 170, 240, 251, 253, 254, 264, 310, 311, 386/387

Arsenije IV. Jovanović Šakabenta (1698.–1748.), pećki patrijarh (1725.–1737.), poglavar grčkoistočnih vjernika u Habsburškoj Monarhiji (1737.–1748.) — 97

Arsenije Sremac sv. († 1266), arhiepiskop pećki i srpski patrijarh (1233.–1263.) — 80

Atanazije Atonski sv., utemeljitelj monaške republike na Sv. Gori / Atosu (10. st.) — 202

B. N. v. Bjelovučić N. Z.

Bach, Vjekoslav (1845.–1871.), hrvatski publicist i političar — 337

Bacmeister, Hartwig Ludwig Christian (1730.–1806.), njemački povjesničar, geograf i jezikoslovac — 270

Badovinac, Nikola (1828.–1902.), hrvatski financijski stručnjak i političar — 365

Baernreither, Joseph Maria (1845.–1925.), austrijski ministar trgovine (1898.; 1907.) i ministar bez lisnice (1916.–1917.) — 219, 305, 377, 411, 420, 482, 541, 585

Bahr, Hermann (1863.–1934.), austrijski pisac i redatelj — 622, 623

Bajamonti, Antonio / Ante (1822.–1891.), liječnik i političar — 360

Bajazid / Bajazit I. (o. 1354.–1403.), sultan Osmanskoga Carstva (1389.–1402.) — 95

Bakotić, Ignjat — 350

Bakunjin / Bakunin, Modest Modestovič (1848.–1913.), ruski diplomat — 368

Balassa de Gyarmáth, Franjo grof (1736.–1807.), hrvatski ban (1785.–1790.) — 55

Baltić, Jakov fra (1813.–1887.) — 464

Balša — 88, 153, 169

Balšići — 89, 153

Bambul — 169

Banović, Tvrdiša — 135

Banović, Božičko — 135

Baričević, Filip — 338

Bartoli, Matteo Giulio (1873.–1946.), talijanski jezikoslovac — 150, 593

Bašagić-Redžepašić, Safvet-beg (1870.–1934.), hrvatski književnik — 142, 603, 582

Bathyani / Batthyány / Bachyan/ Baćani, hrvatsko-ugarska plemićka obitelj — 135

Batthyány de Németújvár, Tivadar / Theodor grof (1859.–1931.), mađarski političar — 375, 376, 381

Bauer, Antun (1856.–1937.), zagrebački nadbiskup (1914.–1937.) — 617

Beaulx, de la — 153

Beck, Max Vladimir von barun (1854.–1943.), predsjednik austrijske vlade (1906.–1908.) — 471

Bedeković Komorski, Koloman pl. (1818.–1889.), hrvatski ban (1871.–1872.) — 336, 340

Begović, Nikola (1821.–1895.), grčkoistočni svećenik, etnograf i političar — 278, 586

Beigel, Stephan — 580

Bela I. Pobjednik (o. 1015.–1063.), ugarski kralj (1060.–1063.) — 31

Bela II. Slijepi (1109.–1141.), hrvatsko-ugarski kralj (1131.–1141.) — 33, 123

Benedikt XV. (1914.–1922.), papa (svjetovno ime: Giacomo della Chiesa; 1854.–1922.) — 617

Benedikt, Moritz (1835.–1920.), austrijski neurolog — 408

Benjamin od Tudele (1130.–1173), putopisac — 158, 259, 260

Bérard, Victor (1864.–1931.), francuski diplomat i političar — 292

Berchtold, Leopold Anton Johann Sigismund Joseph Korsinus Ferdinand von grof (1863.–1942.), austrougarski ministar vanjskih poslova (1912.–1915.) — 217

Berendsohn, B. S. — 405

Berislavići Grabarski (Doborski), hrvatska velikaška obitelj — 135

Bernatzik, Edmund (1854.–1919.), austrijski pravnik — 589

Bessara — 169

Beust, Friedrich Ferdinand von grof (1809.–1886.), predsjedatelj Ministarskog vijeća za zajedničke poslove Austrije i Ugarske (1867.–1871.) — 395

Bidermann, Hermann Ignaz (1831.–1892.), pravni povjesničar i statističar — 95, 583

Bikar — 169

Bilbi — 169

Biliński, Leon von (1846.–1923.), austrougarski zajednički ministar financija (1912.–1915.) — 382

Biogradlija — 147

Bismarck-Schönhausen, Otto Eduard Leopold von knez (1815.–1898.), njemački kancelar (1871.–1890.) — 289

Bjelovučić, Nikola Zvonimir (1882.–1952.), hrvatski etnograf i povjesničar — 508, 592

Blagaji / Blagajski, hrvatska velikaška obitelj — 135

Blašković, Fabijan (1729.–1819.), makarski biskup (1777.–1819.) — 350, 351

Bluntschli, Johann Kaspar (1808.–1881.), švicarski pravnik — 293

Boban — 169

Bobara — 169

Bocar — 169

Bocman — 169

Bodin († 1099.), dukljanski kralj (1082.–1099.) — 70

Bogdan (Čorak), Milica, majka A. Starčevića — 338

Bogičević, Vlatko v. Glušac, V.

Bogović, Mirko (1816.–1893.), hrvatski pjesnik i političar — 58

Bogumil / Jeremija pop (10. st.) — 125

Bogusławski, Eduard / Edward Romuald (1848.–1917.), poljski povjesničar — 575

Bojničić, Ivan pl. (1858.–1925.), hrvatski povjesničar i arhivist — 581

Bombelles, Marko grof (1858.–1912.), virilni član hrvatskoga Sabora — 506

Bonifacije VIII. (1294.–1303.), papa (svjetovno ime: Benedetto Caetani; o. 1230.–1303.) — 191, 192

Borić / Borič (poč. 12. st. – nakon 1163.), bosanski ban — 130, 131

Boris Fjodorovič Godunov (1552.–1605.), ruski car (1598.–1605.) — 223

Boselli, Paolo (1838.–1932.), predsjednik talijanske vlade (1916.–1917.) — 530

Branimir, hrvatski knez (879.– o. 892.) — 26, 175

Branković — 88

Branković, Đorđe grof (1645.–1711.) — 253, 255, 314

Branković, Mara / Mara Hatun / Despina Hatun / Amerissa (o. 1416.–1487), — 95

Braslav, knez Panonske Hrvatske (880.– o. 896.) — 31

Brašnić, Mijo (1849.–1883.), hrvatski povjesničar — 577

Bressnitz von Sydačoff, Philipp-Franz (1868.–?), publicist — 507

Brlić, Andrija Torkvat (1826.–1868.), hrvatski publicist, političar i gramatičar — 336

Brückner, Eduard (1862.–1927.), njemački geograf i meteorolog — 593

Brunswik, Benoît (1830.–1889.), francuski publicist — 587

Budman — 169

Bulat, Gajo Filomen (1836.–1909.), hrvatskli političar i odvjetnik — 360

Bunjik, Benjamin pl. — 317

Burgess, John William (1844.–1931.), američki politolog — 521, 592

Burián von Rajecz, Stephan grof (1851.–1922.), austrougarski zajednički ministar finacija (1903.–1912.) i vanjskih poslova (1915.–1916.; 1918.) — 372, 375, 382, 452

Bužan, Herman pl. (1800.–1862.), hrvatski političar — 317

Byloff, Fritz von (1875.–1940.), austrijski pravnik — 626

Cedrenus, Georgius (11. st.), bizantski povjesničar — 66, 120

Cemović, Marko P. (1874.–1941.), srpski diplomat — 424

Cesarić, Dobriša (1902.–1980.), hrvatski pjesnik i prevoditelj — 535

Cesarini, Julian / Giuliano (1398.–1444.), kardinal i diplomat — 161

Chamberlain, Huston Stewart (1855.–1927.), britansko-njemački politički pisac — 194, 586

Charmatz, Richard (1879.–1965.), austrijski povjesničar i novinar — 58, 590

Chelčický, Petr (o. 1390.– o. 1460.), češki vjerski reformator — 129

Chlumecký, Leopold von barun (1873.–1940.), austrijski političar i novinar — 371, 410

Chorin, Ferenc (1842.–1925.), mađarski političar — 381

Cipek, Tihomir, hrvatski politolog — 492

Cippico, Lelij (1721.–1807.), splitski nadbiskup i primas Dalmacije te cijele Hrvatske (1784.–1807.) — 350

Crenneville, Ludwig grof (1864.–1952.) — 503, 538, 585, 593

Crljen / Czerlien / Czerljen, Marko (1840.–1918.), vojni i politički pisac te austrougarski časnik — 590

Crnadak (obitelj) — 598

Crnojevići (obitelj) — 89

Cropa — 153

Csányi, László (1790.–1849.), mađarski ministar javnih radova i prometa (1849.) — 322

Cukor — 169

Cuvaj, Slavko pl. (1851.–1931.), hrvatski ban (1912.–1913.) — 423, 495, 499

Cvijić, Jovan (1865.–1927.), srpski geograf i etnograf — 118, 197, 428, 441, 495, 537, 557, 590

Cvjetković, Božo (1879.–1952.), hrvatski povjesničar pomorstva i geograf — 579

Časlav Klonimirović (o. 890.– o. 960.), srpski knez (o. 927– o. 960.) — 69, 124, 158, 386

Čingrija, Pero (1837.–1921.), hrvatski političar — 481

Čingul — 169

Ćiril sv. (svjetovno ime: Konstantin) (826./827.–869.), slavenski apostol — 278

Ćuprilić / Köprülü, Fazil Mustafa-paša (1637.–1691.), veliki vezir Osmanskoga Carstva (1689.–1691.) — 310

Dandolo, Enrico (o. 1107.–1205.), mletački dužd (1192.–1205.) — 73, 83

Dandolo, Vincenzo / Vincencije grof (1758.–1819.), talijanski liječnik, upravitelj Dalmacije (1805.–1809.) — 351

Daničić, Đuro (1825.–1882.), srpski filolog, lingvist, povjesničar i leksikograf — 468, 591

Danilo, Ivan (1820.–1895.) — 358

Danilo Petrović Njegoš (1871.–1939.), crnogorski princ-prijestolonasljednik (odrekao se prijestolja 1921.) — 300

Danilo I. Petrović Njegoš (1826.–1860.), crnogorski vladika (1851.–1860.) — 213

Dardali — 169

Dardalija — 309

Dávid, Antal / Antun — 343

Déak de Kehida, Ferenc / Franjo (1803.–1876.), mađarski ministar pravosuđa (1848.) — 391, 396

Dean — 154, 169

Decman — 169

Dejanović — 88, 153, 154

Derenčin, Emerik († 1493.), hrvatski ban (1493.) — 385, 386

Derenčin, Marijan (1836.–1908.), hrvatski političar, pravnik i književnik — 591

Dešković — 357

Deželić, Đuro (1838.–1907.), hrvatski književnik i publicist — 583

Didul — 169

Dimitrije (sin sestre Borisa Godunova) — 223

Dimitrije Anđel Duka Paleolog (o. 1297.– poslije 1343.), bizantski princ — 87

Dimitrije Homatijan (1165.– prva pol. 13. st.), ohridski arhiepiskop (1216.–1236.) — 78

Dinaricus (pseudonim) — 258

Dmitar Zvonimir († 1089.), hrvatski kralj (1075.–1089.) — 30, 31, 233

Dmowski, Roman Stanisław (1864.–1939.), poljski političar i publicist — 490/491

Dobromir Strez (12. st. – 1214.), bugarski plemić, sevastokrator — 78

Dobrovský, Josef (1753.–1829.), češki filolog i povjesničar — 267-270, 275, 278, 404

Dojčić, Stjepan (1890.–1923.), hrvatski omladinski revolucionar i atentator — 499

Dokman — 169

Domagoj, hrvatski knez (864.–876.) — 26

Dora d'Istria v. Ghica, H.

Dorotić, Andrija fra (1761.–1837.), hrvatski filozof, političar i politički pisac — 350

dr. F. M. v. Milobar, F.

Dr. Schwarzgelb / Dr. Crnožuti v. Pilar. I.

Draganić, Ivan / Giovanni grof — 350

Dragaš — 88, 153

Drakul — 169

Draškovići, hrvatska velikaška obitelj — 135, 340

Drašković, Janko grof (1770.–1856.), hrvatski povjesničar, političar i književnik — 56

Držislavići — 30

Dučić, Ničifor (1832.–1900.), arhimandrit, teolog, povjesničar, filolog i pisac — 585

Dukljanin pop / Grgur Barski (o. 1100.– druga pol. 12. st.), ljetopisac — 386

Dumba (obitelj) — 456

Dümmler, Ernst Ludwig (1830.–1902.), njemački povjesničar — 121, 174, 438, 576

Durman — 169

Dušan Silni v. Stefan Uroš IV. Dušan

Džamonja, Gjuro (1879.– ?), hrvatski političar i novinar — 605

Đonović, Jovan (1883.–1963.), srpski novinar, književnik i diplomat — 300

Đorđević, Vladan (1844.–1930.), liječnik, politički pisac i predsjednik vlade Srbije (1897.–1900.) — 118, 286, 367, 395, 403, 404, 428, 437, 462, 495, 503, 531, 557, 590

Đukić, Avram (1844.–1906.), austrougarski časnik i povjesničar — 251

Đurađ Branković Smederevac (o. 1377.–1456.), srpski despot (1427.–1456.) — 93, 95

Đurđević / Gjurgjević, Vasa / Vaso (1841.–1915.), odvjetnik i političar — 347, 522

Eckhart, Franz — 583

Eduard VII. / Albert Edward (1841.–1910.), kralj Ujedinjenoga Kraljevstva (1901.–1910.) — 378

Elizabeta Arpadović / Elizabeta Ugarska (1255.– o. 1322.) — 84

Elisabeta Kristina von Braunschweig-Wolfenbüttel und Blankenburg (1691.–1750.), carica Svetoga Rimskoga Carstva i kraljica Ugarske (1771.–1740.) — 52

Engel, Johann Christian von (1770.–1814.), njemački povjesničar — 117, 119, 175, 255, 581

Erdödy, Ivan Nepomuk II. grof (1733.–1806.), hrvatski ban (1790.–1806.) — 320, 350

Esterházy de Galántha, Imre / Emmerich II. grof (o. 1663.–1745.), zagrebački biskup (1708.–1722.) i primas Ugarske (1725.–1745.) — 53

Esterházy de Galántha, Pal III. Antal knez (1786.–1866.) — 321

Eudoksija Angelina (o. 1173.– o. 1211.), bizantska princeza — 83

Eugen Savojski princ (1663.–1736.), austrijski vojskovođa i državnik — 163, 310

Evans, Arthur John (1851.–1941.), britanski arheolog — 302

Faliero / Falier, Ordelafo († 1118.), mletački dužd (1102.–1118.) — 130

Faliero / Falier, Vital de'Doni († 1096.), mletački dužd (1084.–1096.) — 530

Fallmerayer, Jakob Philipp (1790.–1861.), tirolski novinar, političar i povjesničar — 202, 215, 266, 584

Ferdinand I. Habsburški (1503.–1564.), austrijski nadvojvoda (1521.–1564.), češki kralj (1527.–1564.), ugarsko-hrvatski kralj (1526./1527.–1564.) i rimsko-njemački car (1556.–1564.) — 40, 307

Ferdinand I. / Ferdinand Maximilian Karl Leopold Maria of Saxe-Coburg und Gotha (1861.–1948.), bugarski knez (1887.–1908.) i car (1908.–1918.) — 299

Ferdinand II. Habsburški (1578.–1637.), rimsko-njemački car (1619.–1637.), ugarsko-hrvatski i češki kralj (1618.–1637.) — 213, 309

Ferdinand I. (V.) / Ferdinand Charles Leopold Joseph Francis Marcelin (1793.–1875.), austrijski car (1835.–1848.), češki i hrvatsko-ugarski kralj (1835.–1848.) — 321, 353, 564

Fiedler, Joseph von (1819.–1908.), austrijski arhivist — 311, 585

Filip Sokolović, pećki arhiepiskop i srpski patrijarh (1591.–1592.) — 248

Filipović, Ivan (1823.–1895.), hrvatski pedagog, književnik i leksikograf — 58, 365, 366

Filipović von Philippsberg, Josip barun (1818.–1889.) austrougarski general — 364

Finlay, George (1799.–1875.), škotski povjesničar — 215, 584

Fjodor / Feodor I. Ivanovič (1557.–1598.), car Rusije (1584.–1598.) — 223

Flavije, Blondo (1388.–1463), talijanski humanist — 66, 120

Florian Lichtträger v. Pilar. I.

Florinski, Timofej Dimitrijevič (1854.–1920.), ruski slavist — 177, 497

Flügel, Gustav Leberecht (1802.–1870.), njemački orijentalist — 581

Focije I. (o. 810.–891./898.), carigradski patrijarh (858.–867.; 878.–886.) — 29, 186

Foerster, Friedrich Wilhelm (1869.–1966.), njemački filozof — 594

Folnegović, Fran (1848.–1903.), hrvatski političar — 371

Foscari, Piero (1865.–1923.), talijanski političar — 530

Fournier, August(in) Oktavian (1850.–1920.), austrijski povjesničar i političar — 589

Frank, Josip (1844.–1911.), hrvatski političar i odvjetnik — 470, 476, 477, 492, 612

Frankopan Brinjski ili Ozaljski, Krsto I. knez (1482.–1527.), hrvatski ban (1526.–1527.) — 386

Frankopani / Frankapani / Frangipani (knezovi Krčki), hrvatski plemićki rod — 135

Frankul — 169

Franjo II. (I.) (1768.–1835.), car Svetoga Rimskoga Carstva (1792.–1806.), češki i hrvatsko-ugarski kralj (1792.–1835.), austrijski car (1804.–1835.) — 350, 564

Franjo Ferdinand / Franz Ferdinand Carl Ludwig Joseph Maria Austria d'Este nadvojvoda (1863.–1914.), austrougarski prijestolonasljednik — V, VI, 471, 506

Franjo Josip I. Habsburško-Lotarinški (1830.–1916.), austrijski car i hrvatsko-ugarski kralj (1848.–1916.) — 325, 364, 468, 471, 564

Frfor — 169

Friedjung, Heinrich (1851.–1920.), austrijski povjesničar i novinar — 419, 420, 429, 486, 587

Friedrich I. Barbarosa (1122.–1190.), car Svetoga Rimskoga Carstva (1155.–1190.) — 73

Fridrik III. (IV.) Habsburški (1415.–1493.), kralj Rimljana (Njemačke) (1440.–1493.) i car Svetoga Rimskoga Carstva (1452.–1493.) — 139

Funder, Friedrich (1872.–1959.), austrijski novinar i publicist — 419, 590

Furtul — 169

Gaj, Ljudevit (1809.–1872.), hrvatski političar, jezikoslovac, književnik i novinar — 40, 55, 318, 444

Garašanin, Milutin (1843.–1898.), predsjednik vlade Srbije (1884.–1887.) — 287

Gavella (obitelj) — 456

Gavrila, srpski odvjetnik — 373

Gavrilović, Andra (1864.–1929.), srpski povjesničar — 580

Gebhardi, Ludwig Albrecht (1735.–1802.), njemački povjesničar — 175, 225

George Terter I. († 1308./1309.), bugarski car (1280.–1292.) — 84

Georgewitsch, Wladan v. Đorđević, V.

Gerasim I. Sokolović (o. 1530.– o. 1587.), arhiepiskop pećki i partijarh srpski (1575.–1586) — 247

Gfrörer, August Friedrich (1803.–1861.), njemački povjesničar — 119, 182, 215, 332, 562, 584

Ghica / Gjika / Xhika, Elena (Helena Koltsova-Massalskaya) (1828.–1888.), rumunjsko-albanska književnica — 215

Ghikas, Georgios — 404

Giesebrecht, Wilhelm von (1814.–1889.), njemački povjesničar — 579, 593

Gießl von Gieslingen, Wladimir Rudolf Karl barun (1860.—1936.), austrougarski general i diplomat — 217, 425

Giskra, Carl (1820.–1879.), austrijski ministar unutarnjih poslova (1868.–1870.) — 357

Glušac, Vaso (1879.–1955.), povjesničar i senator Gornjega doma Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije (1932.–1941.) — 592

Glück, Leopold (1854.–1907.), poljski liječnik — 582

Goethe, Johann Wolfgang von (1749.–1832.), književnik, diplomat i prirodoznanstvenik — 3

Gopčević, Spiridon (pseudonim: Leo Brenner) (1855.–1937.), srpski diplomat i publicist — 590

Gottfried II. Jordan od Vendômea grof († poslije 1102.) — 192

Gradečak, Kristijan — VIII

Grassl / Graßl, Georg (1865.–1948.), austrijski državni službenik i političar — 580

Grebeljan — 169

Grđić, Vasilije, srpski političar iz Bosne i Hercegovine — 264

Grgur VII. (1073.–1085.), papa (svjetovno ime: Hildebrand od Sovana; o. 1015.–1085.) — 29, 30, 190

Grimm, Jacob Ludwig Karl (1785.–1863.), njemački filolog i književnik — 273

Grot, Konstantin Jakovlevič (1853.–1934.), ruski povjesničar i filolog — 177

Grünberg, Karl (1861.–1940.), njemački filozof — 219, 411, 590

Grünhut, Carl Samuel (1844.–1929.), austrijski pravnik — 411

Gržetić, Nikola Gašpićev vitez (1838.–1907.), austrougarski vojni časnik i liječnik — 575

Gudenus, Ernst von barun (1875.–1957.) — 514

Güldenpenning, Albert (1854.–1896.), njemački filolog — 584

Gumplovicz, Ludwig (1838.–1909.), austrijski sociolog i pravnik — 576

Gyulaj y Maros-Németh, Ignjat / Ignác (1763.–1831.), austrijski podmaršal i hrvatski ban (1806.–1831.) — 482

Habsburgovci (Habsburg-Lorena / Lothring), europska vladarska kuća — 39-41, 47, 48, 54, 215, 307, 383, 414

Hadrijan / Adrian IV. (1154.–1159.), papa (svjetovno ime: Nicholas Breakspear; o. 1100.–1159.) — 191

Hadži Mustafa-paša (1733.–1801.), osmanski vojni zapovjednik i političar — 100

Hadži-Lojo / Salih Vilajetović (1834.–1887.), hodža, derviš i politički agitator — 364

Hadži-Ristić, Risto — 282

Hadži-Ristić, Vaso — 282

Hadžić, Osmana Nuri (1869.–1937.), hrvatski književnik — 603

Hafiz Mustafa paša (o. 1770.– o. 1805.), osmanski velikodostojnik — 103

Halil Šerif paša (1831.–1879.), osmanski diplomat — 214

Handel, Erasmus Sigmund Hugo von barun (1860.–1928.), austrijski političar — 475

Hanka, Václav (1791.–1861.), češki književnik i filolog — 267

Harden, Maximilian / Felix Ernst Witkowski (1861.–1927.), njemački, književnik i novinar — 261

Harpf, Adolf (pseudonim: Adolf Hagen) (1857.–1927.), austrijski pisac — 584

Haulik de Várallya, Juraj (1788.–1869.), zagrebački (nad)biskup (1837.–1869.) i kardinal (1856.–1869.) — 317, 320

Heeren, Arnold Hermann Ludwig (1760.–1842.), njemački povjesničar — 579, 593

Hegedüs, Roland / Lóránt von (1872.–1943.), mađarski političar — 594

Helfert, Joseph Alexander von barun (1820.–1910.), austrijski povjesničar i političar — 118, 120, 215, 364, 583

Hellenbach, Lazar barun (1827.–1887.), hrvatski političar, publicist i filozofski pisac — 336

Henrik IV. Okrutni (1050.–1106.), car Svetoga Rimskoga Carstva (1056.–1105.) — 30

Hentschel, Willibald (1858.–1947.), njemački publicist i politički aktivist — 260, 264, 586

Herkalović, Thomas (1839.–1926.), austrougarski diplomatski službenik — 364, 586

Hicela / Joscella, Icella Orseolo (prva pol. 11. st.), hrvatska kraljica, supruga kralja Stjepana I. (1030.–1058.) — 30

Hilferding, Alexander Fiodorovitch (1831.–1872.), ruski slavist i diplomat — 94, 177

Hohenwart, Karl Sigmund von grof (1824.–1899.), predsjednik austrijske vlade (1871.) — 337

Holjevac, Željko, hrvatski povjesničar — X

Honorije / Flavije Honorije (384.–423.), car Zapadnoga Rimskoga Carstva (395.–423.) — 26

Honorije III. (1216.–1227.), papa (svjetovno ime: Cencio Savelli; o. 1150.–1227.) — 79

Hörmann, Konstantin / Kosta (1850.–1921.), muzealac, folklorist i publicist — 603

Horvát, István / Stephan von (1784.–1846.) — mađarski arhivist — 389, 390, 589

Horvat, Ivaniš († 1394.), mačvanski ban (1376.–1381.) — 141

Horvat, Rudolf (1873.–1947.), hrvatski povjesničar, književnik i političar — 579, 588, 589

Hrabrovsky von Hrabova, Johann barun (1779.–1852.), austrijski general — 320-322

Hrebljanović — 88, 153, 154

Hunfalvy, Paul / Pál (1810.–1891.), mađarski jezikoslovac i etnograf — 592

Hunyady, Julija / Júlia Hunyady de Kéthely (1831.–1919.) — 394

Hunyady (obitelj) — 394

I. P. v. Pilar, I.

Ibler, Janko (1862.–1926.), hrvatski književnik, publicist i prevoditelj — 592

Igelström, Gustav, ruski konzul u Sarajevu (1893.–1914.) — 368

Ilješ — 169

Inocent III. (1198.–1216.), papa (svjetovno ime: Lotario dei Conti di Segni; 1160./1161.–1216.) — 191

Inocent XI. (1676.–1689.), papa (svjetovno ime: Benedetto Odescalchi; 1611.–1689.) — 310

Irena / Irina Feodorovna Godunova (kasnije: Aleksandra) (1557.–1603.), carica (1584.–1598.), supruga ruskog cara Fjodora I. Ivanoviča (1584.–1598.) — 223

Irena / Yolande of Montferrat (o. 1274.–1317.), carica, druga supruga Andronika II. Paleologa (1259.–1332.), bizantskoga car (1282.–1328.) — 86

Ivan IV. († 642.), papa (640.–642.) — 25

Ivan Asen II. († 1241.), bugarski car (1217.–1241.) — 80

Ivan I. Cimisk (o. 924.–976.), bizantski car (969.–976.) — 70

Ivan I. Tesalski (1271.–1296.), sevastokrator — 84

Ivan III. Veliki Vasiljevič (1440.–1505.), veliki knez Moskve (1462.–1505.) — 186

Ivan Zapolja (1487.–1540.), erdeljski vojvoda (1511.–1540.) i hrvatsko-ugarski kralj (1527.–1540.) — 41

Ivaniš Korvin (1473.–1504.), slavonski herceg (1490.–1494.), hrvatski, dalmatinski i slavonski ban (1495.–1498.; 1499.–1504.) — 39

Ivić, Aleksa (1881.–1948.), srpski povjesničar — 580

Jagelovići / Jagelonci, poljsko-litavska vladarska obitelj — 38

Jagić, Vatroslav (1838.–1923.), hrvatski slavist — 443

Jan / Ivan III. Sobjeski (1629.–1696.), kralj Poljsko-Litavske Unije, kralj Poljske, veliki vojvoda Litve (1674.–1696.) — 310

Janković, Julije grof (1820.–1904.), hrvatski političar — 336, 341

Janković / Mitrović, Stojan (o. 1635.–1687.), vojni zapovjednik — 163

Janković Daruvarski, hrvatska plemićka obitelj — 340

Januškevič, Nikolaj Nikolajevič (1868.–1918.), ruski general, načelnik Glavnog stožera ruske vojske (1914.) — 424

Jastrebov, Ivan Stepanovič (1839.–1894.), ruski diplomat, povjesničar i etnograf — 297

Jeftanović, Antonijo — 282

Jeftanović, Gligorije / Gliša M. (1840.–1927.), srpski političar u Bosni i Hercegovini — 217, 295, 486

Jelačić od Bužima, Josip grof (1801.–1859.), austrijski general i hrvatski ban (1848.–1859.) — 57, 319-324, 345, 353, 354, 364

Jelena Lijepa (o. 1050.– nakon 1089.), hrvatska kraljica (1075.–1089.) — 31

Jelenić, Julijan / Julianus fra (1877.–1931.), hrvatski crkveni povjesničar i teolog — 581, 582

Jelisaveta / Elizabeta Kumanka (o. 1240.– prije 1290.), regentkinja Ugarske (1272.–1277.), kneginja Mačve (1279.–1284.) — 84

Jireček, Konstantin Josef (1854.–1918.), češki povjesničar, bugarski ministar prosvjete (1881.–1882.) — 37, 85, 90, 150, 176, 437, 579, 585

Joanikije II. sv. (o. 1337.–1354.), posljednji žičko-pećki arhiepiskop (1338.–1346.) i prvi pećki patrijarh (1346.–1354.) — 87

Job sv. († 1607.), mitropolit Moskve (1587.–1589.); patrijarh Moskve i svih Rusa (1589.–1605.) — 223

Jonquičre, A. de la vicomte, francuski povjesničar — 213, 584

Jonjić, Tomislav, hrvatski povjesničar i odvjetnik — 627

Jorga / Iorga, Nicolae (1871.–1940.), rumunjski povjesničar — 580

Josić, Blaž fra (svjetovno ime: Bono) (1820.–1868.), hrvatski pjesnik — 464

Josip / Joseph Anton Johann Baptist von Österreich nadvojvoda (1776.–1847.), palatin Ugarske (1796.–1847.) — 350

Josip I. (1678.–1711.), rimsko-njemački kralj (1690.–1711.), hrvatsko-ugarski kralj (1687.–1711.), češki kralj (1705.–1711.), rimsko-njemački car (1705.–1711.) — 52

Josip II. / Josef Benedikt August Johann Anton Michael Adam (1741.–1790.), rimsko--njemački car (1765.–1790.), ugarsko--hrvatski i češki kralj (1780.–1790.) — 54, 55, 317

Josipović, Antun Daniel pl. (1804.–1874.), hrvatski političar — 56, 317

Jovan Branković sv. (o. 1465.–1502.), naslovni despot Srbije (1493.–1502.) — 93

Jovan Kantul († 1614.), arhiepiskop pećki i patrijarh srpski (1592.–1614.) — 251

Jovanović — 464

Jovanović, Ljubomir (1865.–1929.), srpski političar i povjesničar — 580

Jovanović, Pavle / Paja (nadimak: Dinarčić) (1849.–1897.), srpski političar i novinar — 287, 347

Jovanović, Petar (svjetovno ime: Pavle) (1800.–1864.), mitropolit beogradski (1833.–1859.) i episkop gornjokarlovački (1859.–1864.) — 281

Jovanović, Petronije / Petar, otac Đ. Petrovića Karađorđa — 101

Jukić, Ivan Franjo fra (1818.–1857.), prosvjetitelj, pjesnik i putopisac — 464

Jukić, Luka (1887.–1929.), hrvatski revolucionar i atentaor — 499

Georgi / Juraj I. Terter († 1308./1309.), bugarski car (1280.–1292.) — 84

Juričić dr. v. Pilar, I.

Jurišić, Blaž (1891.–1974.), hrvatski jezikoslovac — 627

Jurman — 169

Kaclerović, Trifun / Triša (1879.–1964.) srpski političar, odvjetnik i novinar — 428

Kačići, hrvatski plemićki rod — 276

Kačić-Miošić, Andrija fra (1704.–1760.), hrvatski pjesnik i vjerski pisac — 276

Kakeš — 169

Kalist I. Carigradski sv. († 1363.), carigradski patrijarh (1350.–1354.; 1355.–1363.) — 87

Kállay, Benjamin von (1839.–1903.), mađarski političar, diplomat, povjesničar, zajednički austrougarski ministar financija (1882.–1903.) — 75, 82, 83, 103, 106, 110, 118, 119, 135, 196, 199, 243, 244, 366-368, 370-372, 394, 399, 400, 401, 410, 411, 416, 475, 579, 580, 582

Kalojan / Kalo-Jovan (Ivan) Asen (o. 1170.–1207.), bugarski car (1197.–1207.) — 151, 239

Kantakuzen, bizantska obitelj grčkoga podrijetla — 86

Kapper, Siegfried / Isaak Salamon (1820.–1879.), njemačko-češki pisac i liječnik — 324

Karađorđevići, srbijanska vladarska kuća — 102, 288, 293, 299-302, 416, 475, 485, 531, 608

Karadžić Stefanović, Vuk (1787.–1864.), srpski jezikoslovac, folklorist i etnograf — 98, 273, 276, 278, 292, 436, 437, 442-445, 586

Karan — 169

Karano-Tvrtković, Pavle († 1851.), srpski pravoslavni svećenik — 175, 256

Karatsonyi — 517

Karlić, Petar (1877.–1940.), hrvatski povjesničar — 589

Karlo I. (IV.) / Karlo Franjo Josip Ludovik Hubert Juraj Oton Marija (1887.–1922.), austrijski car i hrvatsko-ugarski kralj (1916.–1918.) — VII, 619

Karlo V. (III.) (1500.–1558.), car Svetoga Rimskoga Carstva (1519.–1556.) — 306, 307

Karlo II. Drački (1345.–1386.), hrvatsko-ugarski kralj (1385.–1386.) — 37

Karlo VI. (III.) / Franz Joseph Wenzel Balthasar Johann Anton Ignaz (1685.–1740.), car Svetoga Rimskoga Carstva (1711.–1740.), hrvatsko-ugarski kralj (1711.–1740.) — 52

Karlo V. Lotarinški vojvoda (1643.–1690.), austrijski vojskovođa — 310

Karlo I. Robert (1288.–1342.), hrvatsko-ugarski kralj (1301.–1342.) — 35-37, 132, 133

Karlo I. Veliki (747.–814.), franački kralj (768.–814.), langobardski kralj (774.–814.) i car obnovljenoga Zapadnoga (Rimskoga) Carstva (800.–814.) — 185, 190

Katarina / Katalin (o. 1256.– poslije 1314.), srpska kraljica (1276.–1282.) — 84

Katarina II. Velika / Sofija Augusta Fridrika od Anhalt-Zerbsta (1729.–1796.), ruska carica (1762.–1796.) — 230, 269

Katkov, Mihail Nikiforovič (1818.–1887.), ruski publicist — 222

Katon, Marko Porcije st. (234.–149. pr. Kr.), rimski govornik i pisac — 338

Kecman — 169

Keglevići, hrvatska plemićka obitelj — 135

Keller, Eduardo (1833.–1890.), odvjetnik, dalmatinski autonomaš i zastupnik u Carevinskom vijeću (1873.–1875.) — 357

Kendželić, Martin (1846.–1923.), sudac — 371

Khevenhüller-Metsch, Rudolf grof (1844.–1910.), austrougarski veleposlanik u Beogradu (1881.–1886.) — 407

Khuen-Héderváry de Hédervár / Khuen de Belás, Károly / Dragutin grof (1849.–1910.), hrvatski ban (1883.–1903.), predsjednik ugarske vlade (1903.; 1910.–1912.) — V, 280, 344-347, 349, 360, 398-400, 418, 419, 454, 470, 474, 475, 522, 602

Kienberger, Wilhelm — 262

Kinam / Kinnamos, Ivan / Joannes (poslije 1143.– poslije 1185.), bizantski povjesničar — 120

Kinan — 169

Kiril, dabar-bosanski mitropolit (1776.–1779.) — 165

Kirinski S. S. v. Šašić-Kirinski, S.

Kisić, Vinko (1879.–1927.), hrvatski novinar — 589

Kjellén, Johan Rudolf (1864.–1922.), švedski geopolitičar — 425, 590

Klaić, Miho (1829.–1896.), hrvatski političar — 355, 358

Klaić, Vjekoslav (1849.–1928.), hrvatski povjesničar — 53, 118, 398, 576, 577, 579, 581, 589

Knežević, Stefan (1806.–1890.), episkop dalmatinski (1853.–1890.) — 358

Koch, C. — 590

Koharić, Janko (1877.–1905.), hrvatski povjesničar — 364, 579

Kohl, Johann Georg (1808.–1878.), njemački povjesničar i geograf — 405

Kollár, Jan (1793.–1852.), češki književnik, polihistor i evangelički svećenik — 267

Koloman Učeni (o. 1070.–1116.), kralj Mađarske (1095.–1116.) i kralj Hrvatske (1097.–1116.) — 123, 124, 130, 233, 501, 503

Kolonić / Kollonich, Leopold Karlo grof (1631.–1707.), ugarski političar hrvatskoga podrijetla, kardinal i ugarski primas (1695.–1707.) — 309

Kolonići / Kollonich / Kollonits / Kollonics, hrvatska plemićka obitelj — 135

Komlóssy, Franz / Ferenc von (1853.–1915.) — 133, 140, 439, 581

Komneni, bizantska vladarska obitelj — 31, 70, 73, 130, 528

Konstantin XI. Dragaš (1404.–1453.), bizantski car (1448.–1453.) — 186

Konstantin VII. Porfirogenet (905.–959.), bizantski car (945.–959.) i pisac — 63, 64, 66, 119, 121, 174, 177, 257, 272, 437

Konstantin I. Veliki / Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus (272./273.–337.), rimski car (306.–337.) — 185, 187

Kopitar, Jernej Bartol (1780.–1844.), slovenski lingvist i filolog — 256, 404, 443

Korošec, Anton (1872.–1940.), katolički svećenik i slovenski političar — 619

Kosača, Stjepan Vukčić (o. 1404.–1466.), veliki vojvoda bosanski (1435.–1466.) — 139, 141

Kossuth de Udvard et Kossuthfalva, Ferenc / Ferencz Lajos Ákos (1841.–1914.), ugarski ministar trgovine (1906.–1910.) — 483, 484, 567

Kossuth de Udvard et Kossuthfalva, Lajos (1802.–1894.), predsjednik ugarske vlade (1849.) — 317, 318, 322, 388, 488

Kotromanići / Kotromanovići, bosanska vladarska kuća — 132, 138, 159

Kottas — 169

Kovačević, Krsto, srpski političar — 474

Kovačević, Ljubomir (1848.–1918.), srpski povjesničar i političar — 580

Kovačević, Milan (1869.–1931.), liječnik, književnik i publicist — 1

Kovačević, N. — 592

Kovačević, Tomo fra — 464

Kragujević, Stefan (1803.–1864), episkop pakračko (1843.–1864.) — 281

Kranjčević, Silvije Strahimir (1865.–1908.), hrvatski pjesnik — 602, 607

Kraus / Krauß, Johann Paul (1700.–1777.) — 121, 174

Kretschmayr, Heinrich (1870.–1939.), austrijski arhivist i povjesničar — 593

Kropa — 88

Krpor — 169

Krsman — 169

Kršnjavi Isidor / Iso (1845.–1927.), hrvatski političar, kulturni i javni djelatnik, slikar, povjesničar umjetnosti i književnik — 598

Kubrat / Kuvrat (o. 606.–653./665.), bugarski kan (o. 632.– o. 650./665.) — 67

Kukuljević Sakcinski, Milutin Branimir Dimitrije pl. (1849.–1910.), hrvatski političar — 365

Kukuljević Sakcinski, Ivan pl. (1816.–1889.), hrvatski povjesničar, političar i pisac — 40, 123, 157, 280, 319, 322

Kulin (o. 1170.– o. 1204.), bosanski ban — 130

Kulmer, Franjo barun (1806.–1853.), hrvatski političar — 319

Kulmer, Miroslav grof (1840.–1943.), hrvatski političar i gospodarstvenik — 506

Kuluk — 169, 506

Kuripešić / Kuripečič / Curipeschitz, Benedikt / Benedict (1491.–1531.), austrijski diplomat — 147, 170, 582

Kurtović, Šukrija (1890.–1973.), publicist i političar — 436, 441, 590

Kušlan, Dragutin / Dragojlo (1817.–1867.), hrvatski političar i odvjetnik — 320

Kutul — 169

Kvaternik, Eugen (1825.–1871.), hrvatski političar, odvjetnik i pisac — 337, 338

L. v. Südland v. Pilar. I.

Ladislav I. sv. (o. 1040.–1095.), mađarski kralj (1077.–1095.) — 31

Ladislav IV. Kumanac (1262.–1290.), hrvatsko-ugarski kralj (1272.–1290.) — 35

Ladislav Napuljski (1377.–1414.), napuljski kralj (1386.–1414.) naslovni hrvatsko-ugarski kralj (1403.–1409.) — 37

Ladislav V. Posthumus (1440.–1457.), hrvatsko-ugarski kralj (1444.–1457.) — 38

Lakatoš, Josip (1884.–1953.), publicist i statističar — 589

Lamberg-Schwarzenberg, Eleonore Gräfin von (1858.–1938.) — 582

Lamprecht, Karl Gotthard (1856.–1915.), njemački povjesničar — 579, 580, 593

Lapenna, Luigi / Vjekoslav (1825.–1891.), hrvatski političar — 357

Lattas — 169

Lav / Leon III. sv. (795.–816.), papa — 185

Lav / Leon VI. Filozof / Mudri (866.–912.), bizantski car (886.–912.) — 189

Lazar Hrebeljanović / sveti car Lazar (o. 1329.–1389.). srpski knez (1371.–1389.) — 89, 93, 95, 233

Lazić, Sima Lukin (1863.–1904.), srpski novinar — 277, 278, 586

Lenel, Walter (1868.–1937.), pravnik i povjesničar — 579

Leopold I. Habsburški / Leopold Ignaz Joseph Balthasar Felician (1640.–1705.), car Svetoga Rimskoga Carstva (1658.–1705.) i ugarsko-hrvatski kralj (1655./1657.–1705.) — 46, 251, 254, 263

Leskien, August (1840.–1916.), njemački slavist, baltist i indoeuropeist — 406, 445, 450, 590

Letica, Evgenije (svjetovno ime: Manojlo) (1858.–1933.), mitropolit banjalučko-bihaćki (1900.–1907) i mitropolit dabrobosanski (1907.–1920.) — 217

Leuthner, Karl (1869.–1944.), austrijski političar — 223, 584

Lónyay de Nagylónya et Vásárosnamény, Menyhért grof (1822.–1884.), mađarski političar, zajednički austrougarski ministar financija (1870.–1871.) i predsjednik ugarske vlade (1871.–1872.) — 340

Luccarius / Luccari / Lukarić / Lukarević, Iacobus / Jakov Petar fra (1551.–1615), hrvatski povjesničar, diplomat i ljetopisac — 154

Lucius / Lučić, Johannes / Ivan (1604.–1679.), hrvatski povjesničar — 157

Ludovik II. (1506.–1526.), kralj Češke i hrvatsko-ugarski kralj (1516.–1526.) — 307

Ludwig Wilhelm von Baden-Baden markgrof (1655.–1707.) — 310

Lukessich / Lukešić, grof — 457

Luksemburgovci, europska vladarska obitelj — 37

Lupis Vukić, Ivan Frano (1876.–1967.), hrvatski novinar — 493

Ljepor — 169

Ljubibratić, Ivaniša / Joanikije, arhimandrit i biskupski (unijatski) namjesnik Eparhije pakračko-slavonske — 311

Ljubibratić, Petronije / Petar, (unijatski) episkop eparhije pakračko-slavonske (1694.–1703.) — 311

Ljubić, Josip Kažimir don (1835.–1897.), hrvatski političar, preporoditelj, i ekonomski pisac — 360

Ljubić, Šime (1822.–1896.), hrvatski povjesničar i arheolog — 577

Ljudevit / Ludovik I. Veliki (1326.–1382.), hrvatsko-ugarski (1342.–1382.) i poljski kralj (1370.–1382.) — 25, 37, 38

Ljudevit / Ljutevid Posavski (8./9. st.), knez Panonske Hrvatske (810.–823.) — 25

Ljudevit II. (1506.–1526.), ugarsko-hrvatski i češki kralj (1516.–1526.) — 39

M. V. v. Milić, V.

Majkov, Apollon Aleksandrovič (1826.–1902.), ruski filolog, slavist, povjesničar i publicist — 177

Mayer, Franz Martin (1844.–1914), austrijski povjesničar — 587

Mayerhoffer von Grünbühl, Ferdinand Franz Xaver Johann barun (1798.–1869.), austrijski general — 326

Makanec, Julije pl. (o. 1854.–1891.), liječnik — 367

Makarije Sokolović sv. († 1574.), arhiepiskop pećki i srpski patrijarh (1557.–1571.) — 94, 245, 247

Maksimilijan I. (1459.–1519.), njemački kralj i car Svetoga Rimskoga carstva (1486.–1519.) — 306

Maksimilijan II. (1527.–1576.), njemački kralj i car Svetoga Rimskoga Carstva (1564.–1576.), hrvatsko-ugarski kralj (1563.–1576.) — 95

Malet, Albert (1864.–1915.), francuski povjesničar — 292

Mamula, Lazar barun (1795.–1878.), austrougarski general — 354

Mandić, Mihovil (1871.–1948.), hrvatski arheolog i povjesničar — 589

Mandić, Nikola (1869.–1945.), hrvatski političar i odvjetnik — 605, 611, 614

Mandić, Nikola / Nikolaj (svjetovno ime: Petar), (1840.–1907.), mitropolit zvorničko-tuzlanski (1892.–1897.) i dabrobosanski (1896.–1907.) — 370, 493

Mani / Manes (216.– o. 274), perzijski vjerski reformator — 125

Manuel / Emanuel I. Komnen (1118.–1180.), bizantski car (1143.–1180.) — 72, 120, 130

Manul — 169

Maras — 169

Marczali, Henrik (1856.–1940.) — 398

Maretić, Tomo (1854.–1938.), hrvatski lingvist i leksikograf — 277

Marija Paleologina († 1355.), srpska kraljica (1324.–1331.) — 88

Marija Terezija Walburga Amalia Christina (1717.–1780.), carica Svetoga Rimskoga carstva (1745.–1765.) i hrvatsko-ugarska kraljica (1740.–1780.) — 215

Marjanović, Milan (1879.–1955.), hrvatski političar i književnik — 499, 591, 592

Marković, Boža / Božidar (1874.–1946.), srpski političar i pravnik — 419

Marmont, Auguste Frédéric Louis Viesse de / vojvoda od Dubrovnika (1774.–1852.), francuski maršal, generalni guverner Ilirskih pokrajina (1809.–1811.) — 351, 352

Martić, Grgo / Grga fra (svjetovno ime: Mato) (1822.–1905.), hrvatski književnik — 364

Martinović, Obren († 1780.) — 104

Marun, Lujo fra (svjetovno ime: Stjepan) (1857.–1939.), hrvatski arheolog — 513

Masaryk, Tomáš Garrigue (1850.–1937.), češki političar i predsjednik Čehoslovačke (1918.–1935.) — 419, 420, 493, 602

Matić, Lovro (1839.–1904.), hrvatski političar — 357

Matić, Nediljko — VIII

Matijaš / Matija Korvin (1443.–1490.), hrvatsko-ugarski kralj (1458.–1490.) — 38, 40, 160, 390

Matković, Stjepan, hrvatski povjesničar — 492

Matoš, Antun Gustav (1873.–1914.), hrvatski književnik — 613

Mayer, Franz Martin (1844.–1914.), austrijski povjesničar — 413

Mazzura-Marov, Šime (pseudonim: Razumčić) (1840.–1918.), hrvatski političar, publicist i odvjetnik — 591

Mažuranić, Ivan (1814.–1890.), hrvatski političar, pjesnik, jezikoslovac i hrvatski ban (1873.–1880.) — 262, 280, 286, 341, 342, 346, 409, 410, 470, 500, 561, 587

Mažuranić, Vladimir (1845.–1928.), hrvatski pravnik — 173, 365

Medaković, Bogdan (1852.–1930.), srpski političar — 488, 522

Medunić, pl. — 340

Mehmed I. (1389.–1421.), sultan Osmanskoga Carstva (1413.–1421.) — 96

Mehmed II / Mehmed Osvajač (el-Fatih) (1432.–1481.), sultan Osmanskoga Carstva (1444.–1446.; 1451.–1481.) — 141

Mehmed-paša Sokolović (o. 1505.–1579.), veliki vezir Osmanskoga Carstva (1565.–1579.) — 94, 245, 247

Meineke, Johann Albrecht Friedrich August (1790.–1870.), njemački klasični filolog — 120

Mesić, Matija (1826.–1878.), hrvatski povjesničar — 577

Metod sv. (svjetovno ime: Mihael) (o. 815.–885.), kršćanski misionar — 278

Metternich, Klemens Wenzel Lothar von knez (1773.–1859.), austrijski političar — 464

Midžor — 169

Mihael VIII. Paleolog (o. 1225.–1282.), nicejski car (1259.–1261.) i car obnovljenoga Bizantskoga Carstva (1259.–1282.) — 73

Mihailo / Mihajlo Obrenović (1823.–1868.), knez Srbije (1839.–1842.; 1860.–1868.) — 279, 286, 297, 298, 394

Mihailović, Teodor »Teša« († 1802.), otac Miloša Teodorovića (Obrenovića) — 104

Mihajlo I. Celularije (o. 1000.–1059.), carigradski patrijarh (1043.–1059.) — 186

Mihanovich / Mihanović, Nicolás / Nikola (1846.–1929.), hrvatsko-argentinski brodovlasnik — 457

Mihanović (obitelj) — 457

Miklošič / Miklosich, Franc vitez pl. (1813.–1891.), slovenski jezikoslovac — 169, 171, 176, 244, 256, 271, 438, 443, 445, 447, 583, 590

Milan Obrenović (1854.–1901.), knez (1868.–1882.) i kralj (1882.–1901.) Srbije — 298, 299

Milas — 169

Miletić, Svetozar (1826.–1901.), srpski političar i pisac — 336

Milica Hrebeljanović kneginja (carica) (o. 1335.–1405.), namjesnica srpske kneževine nakon Kosovske bitke (1389.–1393.) — 95

Milić, Vinko / Vicko (1834.–1910.), hrvatski političar i publicist — 355, 477, 479, 484, 591

Milobar, Fran (1869.–1945.), hrvatski pravnik i ekonomist — 118, 134, 149, 165, 178, 384, 577, 581

Milojević, Miloš S. (1840.–1897.), srpski političar, povjesničar, književnik i publicist — 276, 277, 586

Miloš Obrenović (Teodorović) (1780./1783.–1860.), knez Srbije (1815.–1839.; 1858.–1860.) — 104, 105, 235, 280

Mirča — 169, 309

Miril — 169

Miroslav Vukanović (Zavidović) (1133.–1198./1199.) — 72

Miškatović, Josip (pseudonim: N. Koritić) (1836.–1890.), hrvatski političar i publicist — 466

Mitrinović, Dimitrije / Mita (1887.–1953.), srpski filozof, mistik i revolucionar — 499, 592

Mladin / Mladen I. Šubić Bribirski (o. 1255.–1304.), hrvatski velikaš, trogirski načelnik (1276.–1278.), knez splitski (1278.–1298.) i bosanski ban / »gospodar Bosne« (1299.–1304.) — 36, 132

Mladin / Mladen II. Šubić Bribirski (o. 1270.–1341./1343.), hrvatski velikaš, hrvatsko-dalmatinski ban (1312.–1322.), bosanski ban (1304.–1322.) i »gospodar Bosne« (1312.–1322.) — 36, 85, 132

Monti, Lovro (1835.–1898.), hrvatski političar i publicist — 484

Moro /crni Majer v. Koloman Učeni

Morpurgo, Vid (1838.–1911.), hrvatski političar i nakladnik — 357

Mrazović, Matija (1824.–1896.), hrvatski političar i publicist — 343

Mrnjavac / Mrnjavić — 88

Mrnjavčevići (braća) — 88

Mrvoš — 169

Mulabdić, Edhem (1862.–1954.), hrvatski književnik — 603

Müller, August (1848.–1892.), njemački orijentalist — 145, 307, 581

Munin (pseudonim) — 594

Murat I. (o. 1326.–1389.), sultan Osmanskoga Carstva (1359.–1389.) — 93

Murat II. (1404.–1451.), sultan Osmanskoga Carstva (1421.–1444; 1446.–1451.) — 95

Murat / Murad III. Kan (1546.–1595.), sultan Osmanskoga Carstva (1574.–1595.) — 248

Musa († 1413.), osmanski protusultan — 96

Mussafia, Adolfo / Mussaphia, Adolpho (1835.–1905.), austrijski filolog — 535

Musul — 169

Mušicki, Lukijan (1777.–1837.), (svjetovno ime: Luka), episkop Eparhihe gornjokarlovačke (1828.–1837.) — 285

Napoleon I. Bonaparte (1769.–1821.), francuski car (1804.–1814./15.) — 56, 103, 316, 351-353, 462, 528

Nardelli, Niko (1857.–1925.), hrvatski političar i pravnik, austrijski namjesnik u Dalmaciji (1906.–1911.) — 361

Naumann, Friedrich (1860.–1919.), njemački liberalni političar — 592

Nelipići / Nelipčići / Nelepići, hrvatski velikaški rod — 37, 135

Nemanić, Davorin (1850.–1929.), slovenski jezikoslovac — 173, 582

Nemanjići, srpska vladarska obitelj — 71, 74-78, 80, 82-87, 125, 138, 153, 159, 200, 232, 233, 263, 531

Nenadović, Matija / Mateja (1777.–1854.), srpski pravoslavni svećenik i političar — 324

Nestor (druga pol. 11. st. – poč. 12. st.), monah kijevsko-pečerske lavre, hagiograf i ljetopisac Kijevske Rusije — 211, 278, 462

Nicolai / Nikolai, Friedrich Christoph (1733.–1811.), njemački pisac, nakladnik i jezikoslovac — 269

Niederle, Lubor (1865.–1944.), češki arheolog, povjesničar, antropolog i etnolog — 273

Nikašinović-Vrščanin, Božidar (1863.–?), novinski urednik — 264, 370

Niketes / Niketas Choniates (pravo ime: Akominatos) (o. 1155.–1217.), bizantski povjesničar — 70

Niketić, Petar M., srpski publicist — 286

Niketić, Svetozar J. (1842.–1900.), srpski teolog — 585

Nikola II. / Nikolaj Aleksandrovič (1868.–1918.), ruski car (1894.–1917.) — 378

Nikola IV. (1288.–1292.), papa (svjetovno ime: Girolamo Masci; 1227.–1292.) — 35

Nikola Iločki (nakon 1410.–1477.), mačvanski i slavonski ban te bosanski kralj (1471.–1477.) — 38

Nikola I. Petrović Njegoš (1841.–1921.), crnogorski knez (1860.–1910.) i kralj (1910.–1918.) — 286, 300, 301

Nikolić Podrinski, Vladimir barun (1853.–1933.), srpski političar — 366, 399, 419

Nikšić — 147

Nodilo, Nadko (1834.–1912.), hrvatski političar, povjesničar i publicist — 356, 576

Norden, Walter Carl (1876.–1937.), njemački povjesničar — 584

Novaković, Stojan / Konstantin (1842.–1915.), diplomat, povjesničar književnosti, filolog, predsjednik vlade Srbije (1895.–1896.; 1909.) — 427, 580

Njegoš — 169

Obilić / Kobilić / Kopilović, Miloš, junak iz srpske epske poezije —93

Obradović, Dositej / Dimitrije (1739.–1811.), srpski filozof i pučki prosvjetitelj — 98

Obrenović, Milan (1776./1780.–1810.), vojvoda — 104/105

Obrenovići, srpska vladarska obitelj — 105, 108, 286, 400

Odoakar / Flavius Odovacer / Odovakar (o. 433.–493.), germanski kralj Italije (476.–493.) — 184

Olivera / Mileva Lazarević / Despina Hatun (o. 1373.– poslije 1444.), najmlađa kći kneza Lazara Hrebeljanovića i kneginje Milice — 95

Omega, Gilbert — 331, 362, 505, 588

Oncken, Christian Friedrich Georg Wilhelm (1838.–1905.), njemački povjesničar — 581

Orbini, Mavro (pol. 16. st. –1611.), hrvatski povjesničar — 88

Oršići Slavetički, hrvatska plemićka obitelj — 340

Osmanlije (Osmanska / Otomanska dinastija), vladarska kuća — 209, 247

Osterloff, Waldemar (1858.–1925.), poljski pedagog i jezikoslovac — 575

Oton I. Veliki Saski (912.–973.), rimsko-njemački kralj (936.–962.) i rimsko-njemački car (962.–973.) — 190

Ožegović, Metel barun (1814.–1890.), hrvatski političar — 317

Palacký, František (1798.–1876.), češki povjesničar i političar — 267

Paleolog, bizantska vladarska obitelj — 86

Pallas, Peter Simon (1741.–1811.), pruski zoolog i botaničar — 269

Pasquali grof — 351

Pazvan-ogul / Pazvantođlu, Osman (1758.–1807.), vidinski paša — 100

Pašić, Nikola P. (1845.–1926.), srpski političar, predsjednik brojnih vlada Kraljevine Srbije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca — 299

Patron Baudan, Charles Fréderic de, jezikoslovac — 270

Pauler, Tivadar (1816.–1886), mađarski političar — 517

Pavao sv. (o. 5. – o. 67.), apostol naroda — 278

Pavao III. (1534.–1549.), papa (svjetovno ime: Alessandro Farnese; 1468.–1549.) — 306

Pavelić, Ante (1889.–1959.), hrvatki političar i odvjetnik — 626

Pavlinović, Mihovil (1831.–1887.), katolički svećenik, hrvatski političar i književnik — 283, 284, 355, 359, 587

Pavlović, Nikola — 282

Peez, Alexander (1829.–1912.), austrijski političar, novinar i pisac — 385

Pejačević-Virovitički, Ladislav grof (1824.–1901.), hrvatski ban (1880.–1883.) — 280, 341-344, 398

Pejačević-Virovitički, Teodor Maria Ferdinand Julian Gerard grof (1855.–1928.), hrvatski ban (1903.–1907.) i hrvatski ministar u ugarskoj vladi (1913.–1917.) — 419, 475, 483, 484

Pejačević-Virovitički, Franjo Ksaver (1707.–1781.), hrvatski povjesničar i teolog — 117, 175, 255

Pelagić, Vasilije / Vaso (1838.–1899.), pravoslavni svećenik, srpski revolucionar i publicist — 283

Peleš — 169

Pellegrini-Danielli, Cesare von, zastupnik Autonomaške stranke u dalmatinskom Saboru (1876.–1883.) — 412, 590

Perčinlija, vojvoda — 163

Perović, Serafim (1827.–1903.), mitropolit zahumsko-hercegovački (1889.–1903.) — 370

Pesty, Friedrich / Frigyes (1823.–1889.) — 398, 400, 517, 567, 589

Petar I. Karađorđević (1844.–1921.), kralj Srbije (1903.–1918.) i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.–1921.) — 299

Petar Krešimir IV. / Krešimir Veliki (prva pol. 11. st. – 1074.), hrvatski kralj (o. 1058.–1074.) — 29, 30

Petar II. Orseolo (961.–1009.), mletački dužd (991.–1009.) — 30

Petar II. Petrović Njeguš / Njegoš (Vladika Rade) (1813.–1851.), crnogorski vladika (1830.–1851.) i pjesnik — 262

Petar Svačić / Snačić, hrvatski kralj (1093.–1097.) — 129

Petranović, Božidar / Teodor (1809.–1874.), pravnik i pisac — 256, 358, 581

Petranović, Bogoljub / Teofil (1830.–1887.), srpski pravoslavni svećenik i učitelj — 282

Petras — 169

Petreš — 169

Petriniensis v. Milobar, F.

Petrović Karađorđe, Đorđe / Crni Đorđe (1762.–1817.), vođa Prvoga srpskoga ustanka (1804.–1813.) — 101, 103-105

Petrović Njegoš / Njeguš, crnogorska vjersko-svjetovna dinastija — 301, 531

Petrović Knićanin, Stevan (1807.–1855.), srbijanski vojni zapovjednik (vojvoda) — 325, 326, 393, 394

Petrović-Petraki, Petar / Petro T., podnačelnik Sarajeva (1890.–1905.) — 242

Pichler, Aloys / Alois (1833.–1874.), njemački katolički crkveni pisac — 215, 243, 583

Picot, Émile (1844.–1918.), francuski romanist i filolog — 261

Pilar, Branko (1910.–1943.) — 627

Pilar, Gjuro (1846.–1893.), hrvatski geolog i paleontolog — 698

Pilar, Ivo (1874.—1933.) – V-VII, IX, 4, 462, 521, 585, 591, 597-599, 602-605, 607, 608, 610, 611, 615-627

Pilar, Jelena (r. Shek) (1881.–1964.) — 607

Pilar, Vladimir / Vlado (1905.–1928.) — 627

Pimpul — 169

Pio / Pijo II. (1458.–1464.), papa (svjetovno ime: Enea Silvio Bartolomeo Piccolomini; 1405.–1464.) — 144

Pirođanac, Milan (1837.–1897.), osnivač i predsjednik Napredne stranke (1880.–1886), ministar vanjskih poslova Srbije (1874.–1875.) i predsjednik vlade Srbije (1880.–1883.) — 400, 401

Pitacco, Giorgio Marco (1866.–1945.), talijanski političar — 507

Plavšić, Dušan N. (1875.–1965.), hrvatski financijski stručnjak i književnik — 602

Plemić od Otoka, Juraj (prije 1660.–1714.), protonotar Hrvatskoga kraljevstva (1690.–1713.) — 53, 54

Podgorica — 147

Pogledić / Prigledić, Dragutin pl. (1821.–1890.), veliki župan Zagrebačke županije (1871.–1873.; 1875.–1881.) — 340

Polić, Martin (1850.–1903.), hrvatski povjesničar i publicist — 586

Polit-Desančić, Mihailo (1833.–1920.), srpski političar, pravnik i publicist — 419

Polónyi, Géza (1848.–1920.), ugarski ministar pravosuđa (1906.–1907.) — 374

Poparić, Bare / Bartul (1865.–1948.), hrvatski povjesničar — 579

Popov, Nil Alexandrovich (1844.–1892.), ruski povjesničar, slavist i filolog — 177

Popović, Samuilo, plašćanski prota (1860.–1877.) — 338

Potočnjak, Franko (1862.–1932.), hrvatski političar i publicist — 480, 487, 591

Predoe — 169

Prelog, Milan (1879.–1931.), hrvatski povjesničar i prevoditelj — 581

Pribićević, Milan (1877.–1931.), srpski političar, austrougarski i srpski časnik — 499, 592

Pribićević, Svetozar (1875.–1936.), srpski političar, vođa Hrvatsko-srpske koalicije — VII, 488, 513

Prijatelj, Ivan (1875.–1937.), slovenski književni povjesničar — 353

Princip — 169

Princip, Gavrilo (1894.–1918.), pripadnik »Mlade Bosne« i atentator na austrougarskoga prijestolonasljednika Franju Ferdinanda — VI

Prodan, Ivo (1852.–1933.), katolički svećenik, hrvatski političar i novinar — 360

Prohaska, Dragan (1881.–1964.), hrvatski književni povjesničar i kritičar — 146, 276, 580

Protić, Stojan (1857.–1923.), srpski novinar i političar, ministar u više vlada Srbije, predsjednik vlade Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.–1919.; 1920.) — 427, 430

Pucek, Fedor († 1945.), prevoditelj i književni urednik — 626

Pucić / Pozze, Medo / Orsat (1821.–1882.), hrvatski pjesnik i publicist — 176, 256

Rački, Franjo (1828.–1894.), katolički svećenik, hrvatski političar, povjesničar i jezikoslovac — 119, 257, 340, 467, 577, 578, 581, 583, 591

Radetzky von Radetz, Johann Josef Wenzel Anton Franz Karl grof (1766.–1858.), austrijski maršal — 322

Radić, Antun (1868.–1919.), hrvatski etnolog, publicist i političar — V

Radić, Stjepan (1871.–1928.), hrvatki političar i publicist — V, VII, 453/454

Radman — 169

Radul — 309

Rajačić, Josif (1785.–1861.), srpski patrijarh (1848.–1861.) — 280, 281, 320, 324, 325

Rajić, Jovan (1726.–1801.), arhimandrit, srpski pisac i povjesničar — 117, 175, 255, 257, 276, 277, 280, 442

Rajković, Đuro — 282

Rakijaš, Antun / Ante (o. 1840.–1871.), hrvatski revolucionar — 337

Rákóczy, Ferenc / Franjo II. (1676.–1735.), erdeljski vojvoda (1704.–1711.) — 54, 309

Rakodczay, Aleksandar pl. (1848.–1924.), hrvatski ban (1907.–1908.) — 495

Ramberg, Hermann (1820.–1899.), austrijski general i kraljevski povjerenik u Hrvatskoj (1883.) — 344

Ranke, Leopold von (1795.–1886.), njemački povjesničar — 106, 117, 119, 175, 196, 579

Rauch de Nyék, Levin barun (1819.–1890.), banski namjesnik (1867.–1868.) i hrvatski ban (1868.–1871.) — 336, 340, 400, 421

Rauch de Nyék, Pavao barun (1865.–1933.), hrvatskog bana (1908.–1910.) — VI, 340, 418, 421

Rauter, David (pseudonim: Hjalmar Kjölenson) (1848.–1938.), austrijski pravnik i pisac — 588

Redslob, Robert (1882.–1962.), francusko-njemački pravnik — 592

Regoe — 169

Regul — 169

Reichherzer (Dragošević), Higin (1845.–1926.), hrvatski književnik i novinar — 340

Reiching, Carl B. — 584

Renner, Karl (pseudonim: Rudolf Springer) (1870.–1950.), austrijski kancelar (1918.–1920.; 1945.) i predsjednik (1945.–1950.) — 54, 321, 327, 461, 588

Rinna — 351

Ristić, Jovan (1831.–1899.), diplomat, povjesničar i predsjednik vlade Srbije (1867.; 1873.; 1878.–1880.; 1887.–1888.) — 103, 324, 326, 393, 588

Riva grof — 351

Roman — 169

Rosman — 169

Roth, Franz Karl von (1783.–1864.), austrijski general — 325

Rudolf I. Habsburški (1218.–1291.), njemački kralj (1273.–1291.) te vojvoda Austrije i Štajerske (1278.–1282.) — 35

Rukavina Bojnogradski, Matija / Mate barun (1737.–1817.), austrijski general — 350

Ruvarac, Dimitrije / Mita (1842.–1931.), srpski pravoslavni svećenik, povjesničar i političar — 587, 591

Ruvarac, Ilarion / Hilarion (svjetovno ime: Jovan) (1832.–1905.), arhimandrit fruškogorskoga manastira Grgeteg i povjesničar — 173, 585

Ržiga, Fedor Vâčeslavovič (1847.–1928.), ruski jezikoslovac — 271

S. v. Vulović, S.

Sallopek — 322

Samassa, Paul (1868.–1941.), austrijski političar i pisac — 507, 512, 519, 588

Samohrvat v. Deželić, Đ.

Sarkotić od Lovćena, Stjepan barun (1858.–1929.), austrougarski general i zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine (1914.–1918.) — 618

Sava / Sabba sv. (Rastislav / Rastko Nemanjić) (1175.–1236.), prvi srpski arhiepiskop (1219.–1233.) i književnik — 77-81, 90, 93, 139, 140, 232, 233

Sax, Carl Ritter von (1837.– ?), austrijski povjesničar i diplomat — 580

Schimek, Maximilian v. Šimek, M. V.

Schneller, Hans — 293, 295, 587

Schwandtner, Georg Johann von (1716.–1791.), austrijski povjesničar — 123

Schwarzenberg, Karl IV. Friedrich Eduard Emanuel zu knez (1859.–1913.), češko-austrijski političar — 506

Schwicker, Johann / János Heinrich (1839.–1902.), njemačko-mađarski povjesničar i političar — 254, 312, 452, 577, 579, 580, 592

Scotus Viator v. Seton-Watson, R. W.

Scylices, Joannes / Ivan (11. st.), bizantski pisac — 66

Sebeslav / Žibislav, bosanski ban — 138

Sedeslav / Zdeslav (9. st.), knez Primorske Hrvatske (878.–879.) — 26, 28, 174, 175

Seeck, Otto Karl (1850.–1921.), njemački povjesničar — 575

Segher, Mato, hrvatski publicist — 579

Seifert, Josef Leo (1890.–1950.), povjesničar kulture, filozof i slavist — 585

Selim II. (1524.–1574.), sultan Osmanskoga Carstva (1566.–1574.) — 165

Selim III. (1761.–1808.), sultan Osmanskoga Carstva (1789.–1807.) — 100

Sertić, Josip — 365

Seton-Watson, Robert William (1879.–1951.), britanski povjesničar i politički aktivist — VI, 1, 40, 288, 302, 323, 339, 340, 345, 346, 372, 407, 408, 417, 420-422, 427, 429/430, 433, 435, 466, 474, 479, 480, 483, 484, 490, 493, 495, 505, 510, 523, 588

Shek, Adalbert Vugrovečki pl. (1851.–1933.) — 380, 582, 618, 622

Sieger, Robert ml. (1864.–1926.), austrijski geograf — 555

Silvestar I. (druga pol. 3. st. –335.), papa (314.–335.) — 185

Simeon v. Stefan Nemanja

Simeon Uroš / Simeon Urš Paleolog (nadimak: Siniša) (o. 1326.–1370.), samoproglašeni car Romeja (Grka), Srba i cijele Albanije (1356.–1370.), despot Epira i Akamanije (1359.–1366.) te Tesalije (1360.–1370.) — 88

Simeon I. Veliki (864./865.–927.), bugarski car (893.–927.) — 67-69, 121

Simeun, patrijarh Tarnova / Bugarske pravoslavne Crkve (o. 1341.–1348.) — 87

Simonida Nemanjić (o. 1294.–poslije 1336.), (rođena: Simonida Paleolog), bizantska princeza i kraljica Srbije (1299.–1321.) — 84, 86, 88

Sina — 456

Sirkul — 169

Skerlecz / Škrlec Lomnički, Ivan barun (1873.–1951.), hrvatski ban (1913.–1917.) — 499

Skerlić, Jovan (1877.–1914.), srbijanski književni povjesničar i kritičar — 499, 503, 592

Skrejšovský, Jan Stanislav (1831.–1883.), češki novinar — 340

Slavić / Slavac (11. st.), hrvatski kralj u južnim dijelovima Hrvatskoga Kraljevstva (1074.–1075.) — 30

Slávy, József von (1818.–1900.), austrougarski zajednički ministar financija (1880.–1882.) — 365/366

Smičiklas, Tade / Tadija (1843.–1914.), hrvatski povjesničar i političar — 277, 576, 577

Smodlaka, Josip (1869.–1956.), pravnik i hrvatski političar — 360, 362, 474, 503

Sofija / Zoe Paleolog (o. 1445.–1503.), bizantska princeza i moskovska velika kneginja — 186

Sofronije Podgoričanin (1668.–1711.), episkop pakračko-slavonski (1705./1708.–1710.) i mitropolit karlovački / krušedolski (1710.–1711.) — 311

Sola — 169

Sombart, Werner (1863.–1941.), njemački ekonomist i povjesničar — 51, 260, 265, 586

Sosnosky, Theodor von (1866.–1943.) (pseudonim: Pierre de Straß), austrijski pisac i povjesničar — 230, 588

Spalaikowitsch, M.-J. v. Spalajković, M.

Spalajković, Miroslav (1869.–1951.), srpski i jugoslavenski političar i diplomat — 288,

290, 295, 404, 411-413, 419, 421, 422, 426, 428, 429, 437, 486, 557, 587

Spira (obitelj) — 456

Springer, Rudolf v. Renner K.

Spužević — 147

Sracimir Zavidović († poslije 1189.), župan oblasti Zapadna Morava (1163.–1166.) — 72

Stadion, Franz grof od Warthausena (1806.–1853.), austrijski ministar unutarnjih poslova (1848.–1849.) — 353

Stadler, Josip (1843.–1918.), vrhbosanski (sarajevski) nadbiskup (1881.–1918.) — 371, 380, 381, 487, 561, 605-607, 609, 610, 612, 617, 618, 620

Stanojević, Stanoje (1874.–1937.), srpski povjesničar — 84, 177, 202, 245, 247, 248, 257, 279, 297, 437, 485, 500, 502, 513, 557, 580

Starčević, Ante (1823.–1896.), hrvatski političar, publicist i književnik — 258, 282, 288, 338, 339, 409, 439, 469, 503, 585

Starčević, David (1840.–1908.), hrvatski političar i odvjetnik — 413

Starčević, Jakov (o. 1785.– o. 1868.), otac A. Starčevića — 338

Starčević, Mile (1862.–1917.), hrvatski političar i odvjetnik — 612

Steed, Henry Wickham (1871.–1956.), britanski publicist — 302

Stefan Dobroslav Vojislav (o. 990.–1043.), knez Duklje (1018.–1043.) — 70

Stefan Dragutin (prije 1253.–1316.), kralj Srbije (1276.–1282.) i Srijema (1282.–1316.) — 74, 84, 89, 158

Stefan Lazarević (1377.–1427.), srpski knez (1389.–1402.) i despot (1402.–1427.) — 93

Stefan Nemanja (monaško ime: Simeon Mirotočivi), (1113.–1199.), raški veliki župan (1168.–1196.) — 72-78, 80, 81, 93

Stefan Prvovjenčani / Stefan II. (monaško ime: Simeon), (o. 1160.–1227.), srpski veliki župan (1196.–1217.) i kralj (1217.–1227.) — 74, 75, 77-80, 83

Stefan Radoslav (o. 1192.–1234.), srpski kralj (1227.–1234.) — 74, 79, 83

Stefan Uroš I. (o. 1220.–1277.), kralj Srbije (1243.—1276.) — 74

Stefan Uroš III. Dečanski (o. 1275.–1331.), kralj Srbije (1321.–1331.) — 74, 88

Stefan Uroš IV Dušan Silni (1308.–1355.), kralj Srbije (1331.–1346.) i car Srba, Bugara, Grka i Albanaca (1346.–1355.) — 37, 74--76, 85-88, 90, 93, 232, 233, 235, 252, 531

Stefan Uroš II. Milutin (o. 1254.–1321.), kralj Srbije (1282.–1321.) — 74, 83-86, 235, 459

Stefan Uroš V. Nejaki (o. 1337.–1371.), kralj Srbije (1355.–1371.) i srpski car (1355.–1371.) — 74, 88

Stefan Vladislav (o. 1198.–1267.), kralj Srbije i Primorja (1234.–1243.) — 74

Stefan Vuk Branković (o. 1345.–1397.), »Gospodar Srbljem i Podunavlju« (1371./1389.–1396.) — 89

Stjepan / Stephen Francis Victor nadvojvoda (1817.–1867.), palatin Ugarske (1847.–1848.) — 319, 320

Stjepan II., hrvatski kralj (1089.–1091.) — 30

Stjepan II. (1101.–1131.), hrvatsko-ugarski kralj (1116.–1131.) — 130

Stjepan V. (1239.–1272.), hrvatsko-ugarski kralj (1270.–1272.) i vojvoda Štajerske (1258.–1260.) — 84

Stjepan / Stefan I. Carigradski sv. (867.–893.), patrijarh Carigrada (886.–893.) — 189

Stjepan II. Kotromanić († 1353.), bosanski ban (1314.–1353.) — 132

Stjepan Postum / Posmrće (1236.–1271.), nepriznati ugarski kraljević — 35

Stjepan Tomašević (1438.–1463.), bosanski kralj (1461.–1463.) i srpski despot (1459.) — 144

Stjepan Tvrtko I. (o. 1338.–1391.), bosanski ban (1353.–1377.) i kralj (1377.–1391.) — 138-140, 159, 459

Stojanović, Ljubomir / Ljuba (1860.–1930.), predsjednik vlade Srbije (1905.–1906.) — 428

Stojanović, Nikola M. (1880.–1964.), srpski političar i odvjetnik — 264, 463, 473, 591

Stracimir Vukanović (Zavidović) (1131.–1189.) — 72

Stratico grof — 351

Stratimirović, Đorđe (1822.–1908.), srpski političar i austrijski general — 325

Stratimirović, Stefan (1757.–1836.), karlovački mitropolit (1790.–1836.) — 103, 253, 453

Strohal, Rudolf (1856.–1936.), hrvatski filolog i književnik — 150

Strossmayer Josip Juraj (1815.–1905.), srijemsko-bosanski (đakovački) biskup (1849.–1905.) i političar — 340, 341, 345, 466-469

Strozzi, Tito (1892.–1970.), hrvatski glumac, redatelj i prevoditelj — 3

Sturm, Eduard (1830.–1909.), austrijski političar i odvjetnik — 331

Subotić, Jovan (1817.–1886.), srpski političar i književnik — 280

Suhomlinov, Vladimir Aleksandrovič (1848.–1926.), ruski general, ministar rata (1909.–1915.) — 424

Sukara — 169

Sunarić, Jozo / Josip (1868.–1943.), hrvatski političar i odvjetnik — 605, 611, 614

Supilo, Frano (1870.–1917.), hrvatski političar i novinar — 374, 375, 419, 427, 484, 487, 488, 500, 512, 592

Suppé — 351

Svačići / Snačići / Svadčići, hrvatski plemeniti rod —30

Szatmari, Mór / Moritz (pseudonim: Pluto), (1858.–1931.), mađarski političar i novinar — 518

Széchenyi, István Széchenyi de Sárvár-Felsővidék grof (1791.–1860.), mađarski političar, politički teoretičar i pisac — 389

Szlávy, József / Josip Szlávy de Érkenéz et Okány (1818.–1900.), predsjednik ugarske vlade (1872.–1874.) — 366

Šafařik / Šafárik / Schaffarik, Pavel Jozef / Paul Joseph (1795.–1861.), slovački filolog i polihistor — 23, 176, 267, 268, 270-273, 275, 278, 280, 282, 292, 404, 473, 575, 586

Šamšul — 169

Šapčanin — 147

Šašić-Kirinski, Stjepan pl. (1822.–1895.), austrougarski časnik i gradonačelnik Koprivnice (1880.–1885.) — 285

Šegvić, Kerubin / Cherubin (1867.–1945.), hrvatski teolog, povjesničar i književnik — 588, 606

Šemsekadić, Mehmed Nurudi Vehbi (1827.–1887.) — 363

Šikul — 169

Šimek, Maksimilijan Václav (1748.–1798.), češki povjesničar — 117, 147, 581

Šišić, Ferdo / Ferdinand pl. (1869.–1940.), hrvatski povjesničar — 364, 500, 576, 577, 592

Šišul — 169

Šitović Ljubušak, Lovro fra (svjetovno ime: Hasan / Stjepan), (1682.–1729.) — 234

Škapor — 169

Šokčević, Josip barun (1811.–1896.), austrijski podmaršal i hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ban (1860.–1867.) — 58

Špun Strižić, Napoleon pl. (1839.–1913.), hrvatski pravnik i književnik — 365

Šubić Birbirski, Pavao I. (o. 1245.–1312.), hrvatski ban (1276.–1312.), »gospodar Bosne« (1299.–1312.) — 36, 132

Šubići / Bribirski, hrvatski velikaški rod — 36, 37, 132, 135

Šufflay od Otruševca, Milan pl. (1879.–1931.), hrvatski povjesničar, pisac i političar — 625

Šulek, Bogoslav / Bohuslav (1816.–1895), hrvatski polihistor, jezikoslovac i publicist — 587

Šumanović, Svetislav (1860.–1944.), banovac (podban) (1903.–1905.) — 522

Šupljikac, Stevan (1786.–1848.), austrijski general i srpski vojvoda (1848.) — 325, 326

Šurman — 169

Šurmin, Đuro (1867.–1937.), hrvatski političar i književni povjesničar — 447, 591

Taaffe, Eduard Franz Joseph von grof (1833.–1895.), predsjednik austrijske vlade (1868.–1870.; 1879.–1893.) — 331, 399

Taube, Friedrich Wilhelm von (1728.–1778.), carsko-kraljevski vladin savjetnik — 168

Tausk, Hermann (1850.–1916.), austrijski novinar — 173, 589

Teodor Anđel Duka Komnen (o. 1180./1185.–1253.), despot Epira (1215.–1230.) i vladar Soluna (1224.–1230.) — 83

Teodor I. Laskaris (o. 1175.–1221.), nicejski car (1205.–1221.) — 78

Teodor I. Paleolog / Teodor Angel Duka (o. 1290.–1338.), markiz od Monferrata (1306.–1338.) — 87

Teodora Smilec (1290.–1322.), bugarska princeza i srpska kraljica (1322.) — 88

Teodozije / Flavije I. Veliki (347.–395.), rimski car (379.–395.) — 26

Teodozije / Flavije II. Junior August (401.–450.), istočnorimski car (408.–450.) — 26

Teofan Ispovjednik sv. (o. 758./760.–817./818.), bizantski kroničar — 24

Tetétleni, Ármin (1869.–1928.), mađarski pravnik — 568

Ter-Mkrttschian / Têr-Mkrtč'ean, Karapet (1866.–1915.), armenski svećenik i povjesničar — 581

Thallóczy, Ludwig / Lajos / Ljudevit von (pravo ime: Ludwig Strommer) (1857.–1916.), mađarski povjesničar — 138, 171, 243, 580, 582, 583

Thiers, Henri (1838.–1904.), francuski novinar — 292, 406

Thomas, Georg Martin (1817.–1887.), njemački filolog i povjesničar — 584

Thugut, Johann Amadeus von Franz de Paula von barun (1736.–1818.), austrijski diplomat i kancelar (1793.–1801.) — 350

Thurn-Valsassina und Hoffer, Rajmund / Raimund von grof (1748.–1817.), austrijski povjerenik za Dalmaciju (1797.–1799.) — 350, 351

Tihomir Zavidović (prije 1113.–1171.), raški veliki župan (1163.–1166./1168.) — 72

Tisza de Borosjenő, Kálmán / Koloman (1830.–1902.), predsjednik ugarske vlade (1875.–1890.) — 344

Tkalčić, Ivan Krstitelj (1840.–1905.), katolički svećenik i povjesničar — 577

Todeschi — 446

Todorović, Kuzman (1787.–1858.), austrijski general — 326

Tököly de Késmárk, Emerik / Imre / Mirko (1657.–1705.), mađarski vojskovođa, knez Gornje Ugarske (1682.–1685.) i Sedmogradske (1690.) — 54

Tokić, Marijan — VIII

Tolstoj, Petar Andrejevič (1645.–1729.), ruski diplomat — 446

Tomasina Morosini (o. 1250.–1300.), mletačka plemkinja i slavonska (hrvatska) herceginja (o. 1290.–1297.) — 35

Tomašić, Franz / Franjo Ksaver barun (1761.–1831.), austrijski podmaršal i upravitelj Dalmacije (1815.–1831.) — 352

Tomašić od Korane, Nikola pl. (1864.–1918.), pravnik, ekonomist i hrvatski ban (1910.–1912.) — 244, 423

Tomić, Jakov / Jaša (1856.–1922.), srpski političar, novinar i književnik — 441, 590

Tomislav I. (o. 880.–928.), hrvatski knez (910.–925.) i kralj (925.–928.) — 27, 439

Tommaseo, Niccolò (1802.–1874.), talijanski političar, književnik i jezikoslovac — 356

Topal, Osman-paša Šerif (1800.–1874.), upravitelj (valija) Bosanskoga pašaluka (1861.–1865.) i vilajeta (1865.–1869.) — 282

Topia — 88, 153

Tripković, Luka (1820.–1900.), pomorski kapetan i zastupnik u dalmatinskom Saboru (1861.–1864.) — 355

Trnski, Ivan pl. (1819.–1910.), hrvatski književnik i privremeni upravitelj Bjelovarske županije (1871.–1872.) — 340

Trpimirovići, hrvatska vladarska kuća — 30

Truhelka, Ćiro (1865.–1942.), hrvatski povjesničar umjetnosti i arheolog — 582

Trumbić, Ante (1864.–1938.), hrvatski političar, odvjetnik, predsjednik Jugoslavenskoga odbora (1915.–1919.) i ministar vanjskih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.–1920.) — 360, 477, 479, 520

Tudor — 169

Tupara — 169

Turba, Gustav (1864.–1935.), austrijski povjesničar — 53, 576

Tvrtković, Ivan don / Johann Steinhardt — 587

Udina Burbur, Antonio (o. 1820.–1898.) — 32

Udman — 169

Uglješa Jovan Mrnjavčević (o. 1325.–1371.), srpski despot (1356.–1371.) — 88

Ukert, Friedrich August (1780.–1851.), njemački povjesničar — 579, 593

Urošević, Višnja († 1817.), (nadimak: »Baba Višnja«), majka Miloša Teodorovića (Obrenovića) i Milan Obrenović (vojvoda) — 104

Utješinović-Martinušević, Juraj (1482.–1551.), državnik i vojskovođa, nadbiskup Ostrogona (1551.) i kardinal (1551.) — 398

Užičanin — 147

Vakanović, Antun pl. (1808.–1894.), pravnik i hrvatski ban (1872.–1873.) — 340, 341

Valentinijan III. / Flavije Placid Valentinian (419.–455.), car Zapadnoga Rimskoga Carstva (424.–455.) — 26

Vaniček, Franz / František / Franjo (1806.–1894.), češki povjesničar — 577

Vedžihi-paša, Mehmed Salih († 1867.), upravitelj Bosne (1835.—1840.) — 464

Velden, Fr. van der — 17

Vesnić, Milenko Radomar (1863.–1921.), srpski političar, diplomat i predsjednik Vlade Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1920.–1921.) — 429

Vidas — 169

Vidul — 169

Vilim II. / Friedrich Wilhelm Viktor Albert von Preussen (1859.–1941.), pruski kralj i njemački car (1888.–1918.) — 378

Virchow, Rudolf (1821.–1902.), njemački patolog — 173

Vizontai, Soma (1854.–1925.), mađarski političar i pravnik — 381

Vladislav I. / Władysław III. Warneńczyk (1424.–1444.), poljski (1434.–1444.) i hrvatsko-ugarski kralj (1440.–1444.) — 38

Vladislav II. (1456.–1516.), češki (1471.–1516.) i hrvatsko-ugarski kralj (1490.–1516.) — 40

Vlađević, Vlatko (druga pol. 14. i poč. 15. st.), bosanski vojvoda — 135, 137

Vojnović, Đuro (1833.–1895.), hrvatski političar i pravnik — 357

Vojnović, Kosta / Konstantin (1832.–1903.), hrvatski političar i pravnik — 357

Vončina, Ivan (1827.–1884.) — hrvatski političar, pravnik te predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu Kraljevske zemaljske vlade (1882.–1885.) — 336

Vraneš — 169

Vraniczany-Dobrinović, hrvatska plemićka obitelj — 340

Vrbanić, Fran (1847.–1909.), hrvatski pravnik — 477

Vrhovac Rakitovečki, Maksimilijan (1752.–1827.), zagrebački biskup (1787.–1827.) — 352

Vukan Nemanjić (o. 1160. – nakon 1209.), veliki župan Raške (1202.–1203.) i kralj Duklje (1190.– nakon 1207.) — 77, 78

Vukašin Mrnjavčević (1320.–1371.), kralj Srbije (1365.–1371.) — 88, 89

Vukčić Hrvatinić, Hrvoje (o. 1350.–1416.), veliki vojvoda bosanski i herceg splitski — 139

Vukčići-Hrvatinići, velikaški rod u srednjovjekovnoj Bosni — 139

Vulović, Srećko (1840.–1900.), katolički svećenik i hrvatski kulturni djelatnik — 446, 591

Wagner, Hermenegild, austrijski novinar — 589

Wagner, Johann Ritter von (1815.–1894.), austrijski general i namjesnik Dalmacije (1868.–1869.) — 358

Wahrmund, Adolf (1827.–1913.), austrijski orijentalist — 260, 586

Weiß, Johann Baptist von (1820.–1899.), njemački povjesničar — 584

Weissbach, Augustin (1837.–1914.), austrijski liječnik i antropolog — 171

Wilson, Thomas Woodrow (1856.–1924.), predsjednik Sjedinjenih Američkih Država (1913.–1916.; 1917.–1921.) — VII

Windischgrätz / Windisch-Graetz, Alfred Candidus Ferdinand knez (1787.–1862.), austrijski feldmaršal — 345

Wrachien — 351

Wurm, Christian Friedrich (1803.–1859.), njemački političar i povjesničar — 588

Wuttke, Johann Karl Heinrich (1818.–1876.), njemački povjesničar i političar — 575

Zagorac, Stjepan (1868.–1936.), (staro)katolički svećenik i hrvatski političar — 479, 591

Zajedničar v. Pilar, I.

Zenker, Ernst Viktor (1865.–1946.), austrijski političar i novinar — 592

Zmajević, Vicko / Vinko (1670.–1745.), barski nadbiskup i primas Srbije (1701.–1713.) te zadarski nadbiskup (1713.–1745.) — 234

Zonaras, Joannes (12. st.), bizantski ljetopisac i teolog — 66

Zrinski, hrvatska plemićka obitelj — 36, 135

Zrinski, Nikola VII. Šubić (1620.–1664.), hrvatski ban (1647.–1664.) — 309

Žigmund Luksemburški / Sigismund Luksemburgovac (1368.–1437.), hrvatsko-ugarski kralj (1387.–1437.), rimsko-njemački car (1411.–1437.) i češki kralj (1419.–1437.) — 38, 42

Živković, Jovan barun (1826.–1902.), srpski političar — 280, 281, 336, 342

Žuroe — 169

Žužul, Ante, hrvatski nakladnik — X

2021.— trideseta godina Instituta PILAR

Postanak nove Dalmacije — Razvitak Dubrovačke republike — Napoleonova Ilirija
(u: Hrvatska povijest u devetnaest karata, sastavio dr. Stjepan Srkulj, Tipografija d.d., Zagreb 1937.)

Croatia rediviva. Obnovljenje Hrvatske od 1606. do 1791.
(u: Hrvatska povijest u devetnaest karata, sastavio dr. Stjepan Srkulj, Tipografija d.d., Zagreb 1937.)

Činjenice imaju to neugodno svojstvo,
da postoje i dalje bez obzira na to,
da li ih se priznaje ili ne.

dr. Ivo Pilar

U našoj doista bogatoj povijesno-političkoj
publicistici ne znam da smo ikada imali
bistrijeg čovjeka i lucidnije pero među onima,
koji politiku nisu stvarali nego su je tumačili i
komentirali.

akademik Dubravko Jelčić

Cijena 279,00 kuna

ISBN 978-953-8404-01-6
(Institut Pilar)

ISBN 978-953-0-60090-4
(Školska knjiga)